

Војвођански музеј у Новом Саду
РАД ВОЈВОЂАНСКИХ МУЗЕЈА

Musée de Voïvodina à Novi Sad
TRAVAUX DES MUSÉES DE VOÏVODINA

3

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

Рајко Л. Веселиновић

Рајко Николић

Растко Рашајски

Д-р Мирко Шулман

Одговорни уредник за трећу књигу:

Рајко Николић

ИЗДАЈЕ ВОЈВОЂАНСКИ МУЗЕЈ У НОВОМ САДУ

ВОЈВОЂАНСКИ МУЗЕЈ

РАД

ВОЈВОЂАНСКИХ МУЗЕЈА

3

НОВИ САД 1954

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Олга Шафарик — Др Мирко Шулман

ХИНГА

Средњовековна некропола код Суботице

УВОД

Могила Хинга лежи око 14,5 километара далеко од Суботице, на територији Месног народног одбора Шупљак (старо му је име: Лудаш). Надморска јој је висина 108 м. Од међународног пута Суботица—Хоргош удаљена је око 1,8 км. Топографски је број 39498, а катастарски 30054/1—4. Сама хумка и њена непосредна околина својина је града Суботице. Занимљиво је да се око главне могиле — Хинге радијално, отприлике 3,6 км, концентрично дижу још шест мањих могила. Имена ових могила су: Секел, Баба, Цигањ, Бик, Витез и Ђенђ (сл. 1).¹

Пошто ове могиле нису природне наслаге, него резултат људске делатности, прва је претпоставка била да је то један систем утврђења, са Хингом у средини. Поједина пробна сондирања показала су, међутим, да су ове могиле коришћене за сахрањивање мртваца. Иначе, приликом просека могиле, отприлике на половини њене висине, наишли смо један педаљ широк и са геолошке тачке гледишта веома интересантан белкасто сиви слој, чијом ћемо се карактеристиком на другом месту детаљније позабавити.

Хинга и осталих шест могила (од којих су од две остали само трагови) леже на брежуљкастом терену. Између њих се простире Лудашко Језеро и бара Киреш. Дубља су места била некада мочварни глибови и пространи ритови. Трагови ових могу се још и данас установити.

У непосредној близини Хинге, на т. зв. Јанковом Брду, могу се приметити трагови пространих средњовековних словенских насеља. Већ за време Авара у VI веку почела је миграција Словена у ове крајеве.² После њих су дошли Мађари око 896 године. После заједничког живота од неколико столећа јавља се један нов етнички елемент: Кумани. Кумани су се по свој прилици доселили овамо после татарске најезде половином XIII века и раширили се све до Старог Бечеја, заузимајући места староседелаца, које су Татари десетковали покољом. Кумани су дошли према историским изворима у непосредну близину Хинге године 1388, и то у село Вашторок и Adryan (Adorján), која села су била имања калуђерица из Старог Будима.³

Први пут налазимо место Adryan забележено у историји 1335 године, када је краљ Карло Анжујски увео Павла Мађара у даровани посед "Felső-Adryan"-а (Adorján).⁴ Том приликом помиње се суседна пустара "Ludasegyháza". То је старо име Шупљака, који се помиње и под именом Лудаш и Лудашпуста. У опису пустара 1367 године такође се помиње Лудашеџаза. Испрва је припадала жупанији Чонград, за време Арпадовића, а касније је прикључена Бодрошкој жупанији.⁵

Хинга лежи на североисточној страни пустаре Лудаш, поред Szalatornya (Старе Торине). "Szalatornya" је старо име данашње Стара Торине, а још старије њено име било је "Felső// Pucs" или "Pucs puszta", "terra Pusta Ighaz". Године 1340 помиње се као: "Poss. Puch vacua (et) habitatoribus destituta".⁶

Још 1367 године припада жупанији Чонград, после калуђерицама из Старог Будима. 1439 године краљ Алберт дарује Суботицу Јовану Hunyadi, а тиме и посед пустаре Лудаш. Године 1456 овде је поседник већ Михајло Силађи, шурак Хуњадијев. Године 1459 он припада Матији Корвину. Краљ Матија Корвин 1464 године дарује овај посед Јовану Понграцу, ердељском војводи, а овај га пак оставља своме сину Матији Понграцу. Године 1498 власник поседа је Краљ Владислав II, који га са Јованом Корвином замењује за један други. Јован Корвин дарује га своме приврженику Имру Тереку, 1504 године, заједно са тврђавом (Castrum) Суботицом. После смрти Имра Терек поседник је његов син, Валент (Балинт) Терек. За време буне Ђорђа Доже, 1514 године, овај крај био је позорница

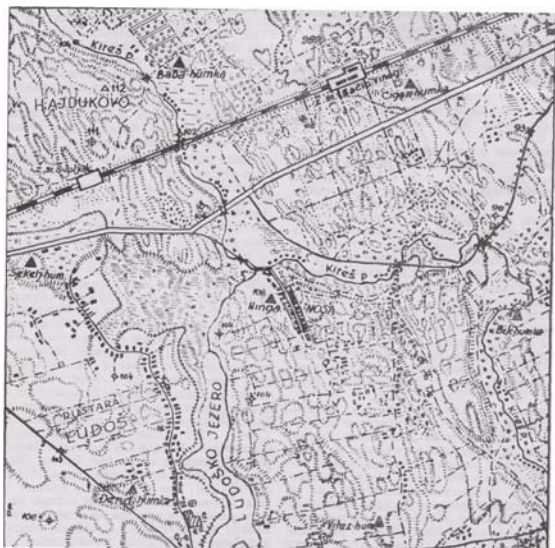
крвавих догађаја. Побуњеници су убијали спахије на стотине, да касније племићи из освете погубе на хиљаду и десетхиљада побуњеног народа. У ово време крај је други пут опустошен.⁷

После Мохачке битке, године 1526—1527, овај крај је под влашћу Цара Јована. Име цара Јована Ненада везано је са првим покушајем уједињења Словена у овом крају и формирањем једне самосталне словенске државе, независне од Мађара.⁸

Од 1542 године ови крајеви су потпали под турску власт и турски дефтери спомињу у суботичкој нахији Лудаш са 29 опорезованих кућа. Истовремено у урбаријалном попису насеља калачког надбискупа спомиње се Лудаш, који је за време турске власти плаћао надбискупа 16 новчића годишње као десетак. И попис из године 1572 помиње Лудаш, који је по њему раније припадао подручју Кишкуншаг (Супаногум сапрус), а сада је насељен словенским становништвом.⁹

Из турских времена забележена је велика улога Лудашког Језера. Народ је, наиме, заједно са својом стоком, бежећи од дивљих турских чета, у неприступачним ритовима и густишима овога језера тражио уточиште.¹⁰ После протеривања Турака, 1688 године, овде је постојала војна граница, која је потпадала под потиску војну област, односно под суботичку милицију, у којој су служили само Срби и Буњевци. После укидања војне границе, Лудаш и Хинга прешли су у власништво града.¹¹

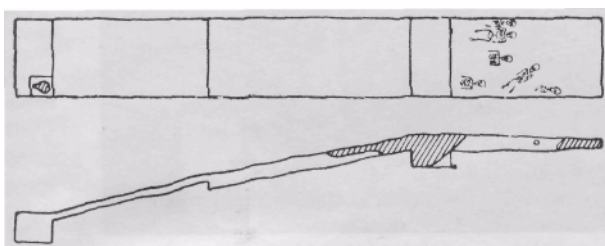
Име Хинга на сумирском језику значи велико брдо, а на кинеском гранично брдо; на баскирском младог краља, поглавара. Келтско наречје спомиње: Хингу, Кингу, Кинђу, Кхингу, што значи: краљ или поглавица.¹²

Сл. 1 — Карта Хинге са околином

Најлогичније је било претпоставити да је у Хинги, као доминирајућој могили околних шест хумки, ваљало тражити неку великашку гробницу, али је сондирање свих хумки доказало да су оне служиле за масовно сахрањивање. Нађени предмети у гробовима доказују да су овде живели Словени и Мађари. Тако је настао нов проблем: потражити са отварањем гробова решење извесних питања евентуалне словенско-мађарске симбиозе.¹³

При систематским ископавању Хинге поставила су се три задатка: прво, расветлити и научно доказати евентуално могућност словенско-мађарске симбиозе; друго, извршити велика комплексна испитивања у широко захваћеном колективном раду; и најзад, треће, искористити ову прилику за уздизање младих археолошких и антрополошких кадрова, специјално у Војводини, где је терен необично богат, а где је стручњака сразмерно врло мало.

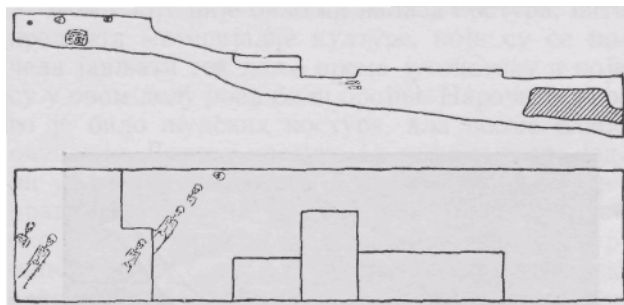
Организационе радове вршио је д-р Миодраг Грбић, који је истовремено управљао ископавањима обе године. По његовим упутствима радови су почели 7 септембра 1948 године, када је под стручним руководством Олге Шафарик, кустоса Градског музеја у Београду, на врху Хинге била ископана једна сонда југо-исток-сезеро-запад, у дужини од 18 м, у ширини од 4 м, а друга сонда у подножју у дужини од 20 а у ширини од 4 м. У овим радовима суделовали су још: проф. Павле Веленрајтер из сомборског, Шандор Нађ из зрењанинског, д-р Мирко Шулман и Ладислав Рока из суботичког музеја и Јелена Вукотић, музејски референт ГИОН-САПВ-е из Новог Сада. Радило се са десет радника, а радови су трајали до 15 септембра.

У току ископавања у највишим слојевима нађени су гробови из доба Анжујаца, из XIV века, а под тим слојем откривени су гробови из доба Арпадовића из XII—XIII века. У овим гробовима нађени су прилози, мешани словенски и мађарски. Због нађеног обилног остеолошког материјала било је потребно да се овим истраживањима придружи и један антрополог. Зато су радови обустављени и даља ископавања одгођена за наредну, 1949 годину.

Идуће године на радовима је учествовао д-р Фрања Иваничек, претстојник Антрополошког завода Медицинског факултета у Загребу. Д-р Иваничек је у ископавањима у току 1949 године учествовао са целом својом екипом, обрађујући остеолошки материјал. Истовремено он је донео и све потребне инструменте за ископавање односно ексхумацију по систему блокова, што је овде примењивано први пут у целини у Војводини.

Знатан део трошкова ископавања, захваљујући разумевању Извршног одбора ГНО-а у Суботици, сносио је Градски музеј у Суботици, а један део Археолошки институт Српске академије наука у Београду.

Археолошким делом ископавања руководили су и даље Олга Шафарик од стране Археолошког института и д-р Мирко Шулман од стране Градског музеја у Суботици. Антрополошким и техничким делом управљао је д-р Фрања Иваничек. Осим њих у ископавањима су суделовали: шест стручњака из музеја из Србије, два из Македоније, шест из Војводине, пет из Антрополошког завода у Загребу и из Градског музеја у Суботици Ладислав Рока и осам курсиста археологије.

Сл. 3 — Основа и профил сонде на брегу

Пошто је један од главних задатака био изграђивање кадрова, то су за време ископавања у првој и другој години, после завршених дневних радова, држани семинари. На овим састанцима сравњивани су резултати дневног рада, читани су и редиговани теренски записници и инвентари.

Нађени предмети приказани су за околно становништво на изложби коју смо за њих приредили. Том приликом одржана су и четири предавања.

У току радова посетили су терен: изасланици Комитета за науку и културу ФНРЈ, Српске академије наука и Археолошког института САН, чланови Главног извршног одбора АПВ-е, као и чланови Извршног одбора ГНО-а у Суботици, који су са нарочитим интересовањем пратили сав овај рад.

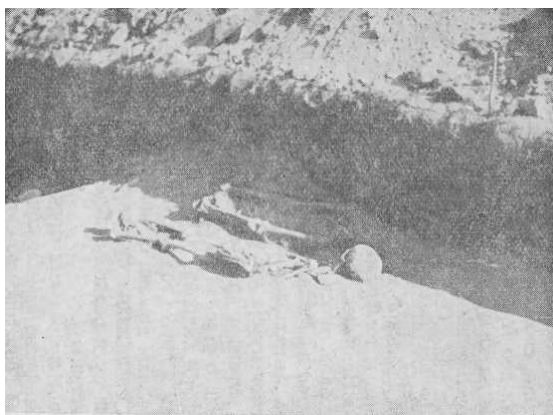
СОНДИРАЊЕ 1948 ГОДИНЕ

Велика хумка Хинга скренула је на себе пажњу музејских радника Суботице најпре својим обликом, који се изразито разликује од пешчаних дина међу којима се она уздиже. Иако данас њен облик није више сасвим правилан, већ је елипсоидно издужен у правцу ЈИ—СЗ, вероватно под дејством јаких ветрова, било је сасвим природно претоставити да је у стварању њеног облика претежно учествовала људска делатност. Претпоставка је била утолико

вероватнија, што се у целом крају налазио или још увек налази прилично велики број хумки, које су већ од раније биле познате као археолошки локалитети разних времена. Површински материјал који је нађен при рекогносцирању терена потпуно ју је оправдао. Међу густом травом којом је хумка била обрасла налазио се ту и тамо по који комад грнчарије углавном рађене на витлу и фрагменти гвожђа. Осим тога нашло се ту и неколико новчића средњевековне мађарске државе. Овакви налази били су, међутим, исто толико бројни и у заораном подножју хумке, а још много више на суседној пешчаној дини, удаљеној око 400 метара на исток и познатој под именом Јанково Брдо. Из сличности материјала ова два тако блиска локалитета могло се закључити да су они морали стајати својевремено у било каквој вези.

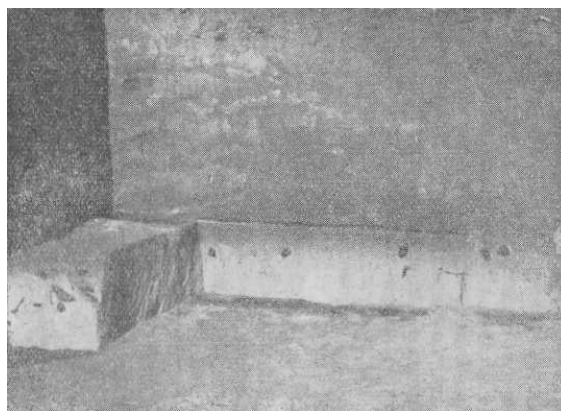
1

2

3

4

Упозорен површинским налазима на Хинги, одлучио је Градски музеј у Суботици да на овом локалитету током 1948 године изведе пробна ископавања. Она су извршена августа месеца исте године, трајала су 10 дана, а њихови резултати су оправдали намеру овог музеја да се на хумци изведу и откопавања већих размера.

Испитивања 1948 године вршена су у два пробна рова, којима се сондирао и терен на самој хумци, као и терен у њеном подножју. Један од ових пробних рова отворен је на јужном подножју хумке, у правцу И—З, док је други ишао преко њеног гребена, правцем најблажег нагиба, дакле ЈИ—СЗ.

У пробном рову у подножју (сл. 2), дугачком 20 а широком 4 м, одмах испод хумусног слоја, на дубини од 45—60 см појавило се неколико костура, који су сви лежали више или мање паралелно, у правцу И—З, лицем окренутим истоку, руку опружених уз тело или скрштених под грудима (Таб. 1, сл. 2). Уз костуре се нису нашли никакви предмети материјалне културе који би омогућили да се ближе одреди време када су сахрањени. Само је у руци једнога од њих нађен мален комад оксидисаног бронзаног плеха, вероватно остатак новчића, на коме се није могло више ништа прочитати. Потпуно одсуство дарова, изразито хришћански погребни ритуал, као и фрагмент новчића који је својим димензијама потсећао на средњовековни мађарски новац, дозвољавали су бар тај закључак, да

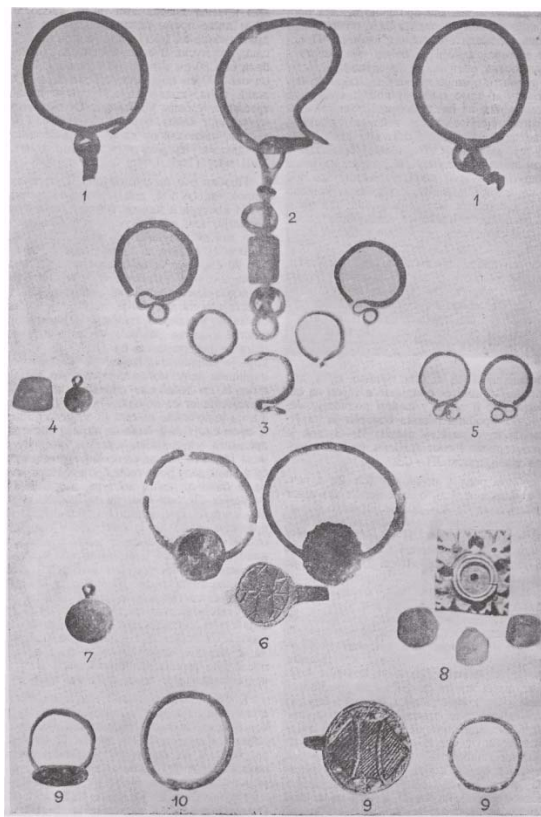
костури припадају периоду пуног средњег века. Здравница се у овом рову појавила на дубини од око 80 см, и никакав други материјал није нађен ни у делу рова у коме су се налазили костури, дугом око 8 м, ни у осталом делу рова. Између осмог и десетог метра рова могао се констатовати око 2,5 м широк и 1,50 м дубок, потпуно стерилан ров. У преосталом делу рова нису се могли очекивати никакви резултати, јер се показало да је ту у питању био терен прекопан још раније приликом крчења дрвећа које је ту расло. Зато је 10 м даље према истоку ископан пробни квадрат дубине од 1,50 м, али је и он показао исту слику: хумусни и субхумусни слој били су дебели око 80 см и потпуно стерилни. На дубини од око 100 см појавила се основа округле земљане пећи, какве народ још и данас употребљава у овим крајевима. Остаци изгорелог кукурузног клипа, који су нађени међу пепелом у пећи, показали су да је ова релативно новијег датума, јер је кукуруз овамо донет тек у XVII веку (Таб. 1, сл. 3).

Пробни ров на хумци (сл. 3), дугачак 18, а широк такође 4 м, дао је нешто друкчију слику. И костури и налази у њему били су знатно бројнији, али се, међутим, и ту већим делом није могло рачунати са нетакнутим тереном. Налази су се почели јављати већ на дубини од око 20 см, и то осим фрагмената гвозђа, ређе грнчарије, и појединачне људске кости. Налази су постајали бројнији на већој дубини и нису престајали ни до 1,50 м, до које је дубине местимично копано. У профилу се нису могле запазити никакве разлике у слојевима, а здравица се није појавила ни на највећој дубини до које је копано. Једино се на почетку рова, на највишем делу, могао запазити око 3 м дугачак и око 80 см дебео слој сивкастог песка и шљунка измешаног са појединачним већим камењем, а који је почињао на око 40 см испод површине. У овом слоју није било ни налаза костура, нити предмета материјалне културе, који су се почели јављати тек даље према југоистоку и који су у овом делу рова били бројни. Нарочито много је било људских костура, али веома слабо очуваних. Делови костура су лежали густо једни уз друге, оријентација је била прилично неправилна, тако да је овај део сонде, дугачак око 9 м, на први поглед давао утисак костурнице, у којој би у једном кратком времену био сахрањен велики број жртава неке битке или природне катастрофе. Међутим, у крајњем делу сонде, између дванаестог и осамнаестог метра, откривени су и костури *in situ*, (Таб. I, сл. 1) који су најзад показали да се ради о обичном гробљу са нормалним начином сахрањивања, а да је неред у почетном делу рова настао као последица разних природних фактора, а можда и прекопавања у неком ранијем времену.

Костури који су *in situ* откривени у крајњем делу рова на хумци, били су, као и они у подножју, сахрањени у опруженом положају, на леђима, у правцу И—З, лицем ка истоку. Али за разлику од костура у подножју, већи део ових костура је уза се имао и предмете материјалне културе.

Г р о б б р. 1. Квадрат 13/д, дубина 0,75. Очувана лобања и неколико вратних пршљена и десна кључна кост. На десној слепоочници положеној на земљу нађена је мања S-наушница, пречника 16,2, дебљине 1,4 мм., са S-петљом широком 3,5 мм. Нешто даље од лобање нађена је још једна S-наушница, пречника 6,4, дебљине 1,5 мм, са S-петљом широком 4,1 мм (Таб. II, сл. 5).

Г р о б б р. 2. Квадрат 14/ц, дубина 0,70 см. Доста добро очуван костур у опруженом ставу. Са леве стране доње вилице нађено је једно бронзано дугме, шупље, округло, састављено из две поле, од којих је на горњој била малена тракаста ушица, а на доњој, на врху зрно. Пречник дугмета износио је 7,6 мм. У пределу врата нађена је велика ђинђува од брушеног кристала, неправилног призматичног облика, са крајевима косо наспрамно засеченим, дужине 12,9 мм, ширине 11,7 мм (Таб. II, сл. 4).

Tab. II

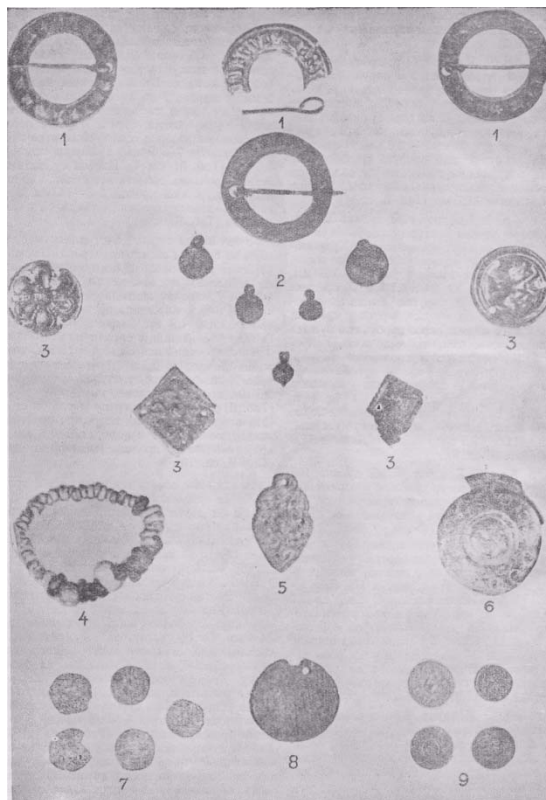
Г р о б бр. 3. Квадрат 14/ц, дубина 0,90 см. Доста добро очуван костур, у опруженом положају, лицем окренут према истоку. Крај чеоне кости нађена је украсна плочица од кости, облика неправилног трапеза, дебљине 0,3 мм, дужине страна 25, 28, 24 и 21 мм. У средини плочице израђено је округло лежиште, вероватно за уложак од метала, јер се у средини овога лежишта налази скроз пробушена рупица за причвршћивање. Обод плочице исто је изрезан у облику неправилних тролисних листова, у којима су још очуване три од првобитно четири нитне којима је плочица, била учвршћена можда за кожну капу или траку. У пределу врата нађене су три неправилно брушене перле од ружичастог, односно жућкастог кристала, димензија 1×12,5 мм, 13,5×11,6 мм и 12,8×9 мм (Таб. II, сл. 8).

Г р о б бр. 4. Квадрат 15/аб, дубина 105 см. Добро очуван костур положен у опруженом ставу у правцу И—3, лицем окренут југу. На левој слепоочници нађена је наушница од бронзане карике, пречника 33,6 мм дебљине 2,2 мм, чији крајеви прелазе један преко другог. На карику је навучена потпуно округла непомична јагода, чија је површина у ливеној техници украшена имитацијом гранулације. Пречник јагоде је 15,5 мм. Испод главе, на левој слепоочници нађена је још једна оваква фрагментована наушница. На десној руци нађен је једноставан бронзан прстен. Бронзана трака ширине 2 мм, а дебљине 0,8 мм, прелази у средњем делу у округлу плочицу пречника 14 мм, украшену једноставним линеарним орнаментом. Пречник прстена износи 22 мм (Таб. II, сл. 6).

Г р о б бр. 5. Квадрат 18/аб, дубина 0,90 м. Нешто слабије очуван костур, положен на леђима, у правцу И—3. Од прилога је крај десне кључне кости нађено округло бронзано дугме, слично ономе из гроба бр. 2, пречника 14,5 мм, само без зрна на врху (Таб. II, сл. 7).

Г р о б бр. 6. Квадрат 18/аб. Доста добро очуван костур, положен на леђима у опруженом ставу, у правцу И—3. Уз костур није било никаквих прилога.

Осим ових предмета који су нађени у гробовима ископавање је дало још и приличан број предмета сличног карактера, који потичу из поремећених или уништених гробова. Међу њима су најбројније биле ситне перлице од зеленкастог и жућкастог стакла, каквих је нађено 57 комада. Њихов пречник износи 3 до 5 мм, а ширина 2 до 3 мм. Осим ових перлица нађене су још и две нешто веће од зеленог и једна од жућкастог стакла и једна перла од сивкасте непрозирне пасте. Њихов се пречник креће између 7 и 9 мм, а ширина између 3 и 5,6 мм (Таб. III, сл. 4). Нађена су, затим, још четири бронзана дугмета истог типа као што су и она из гробова пречника 8—14 мм, и једна горња половина оваквог дугмета са очуваном ушицом (Таб. III, сл. 2).

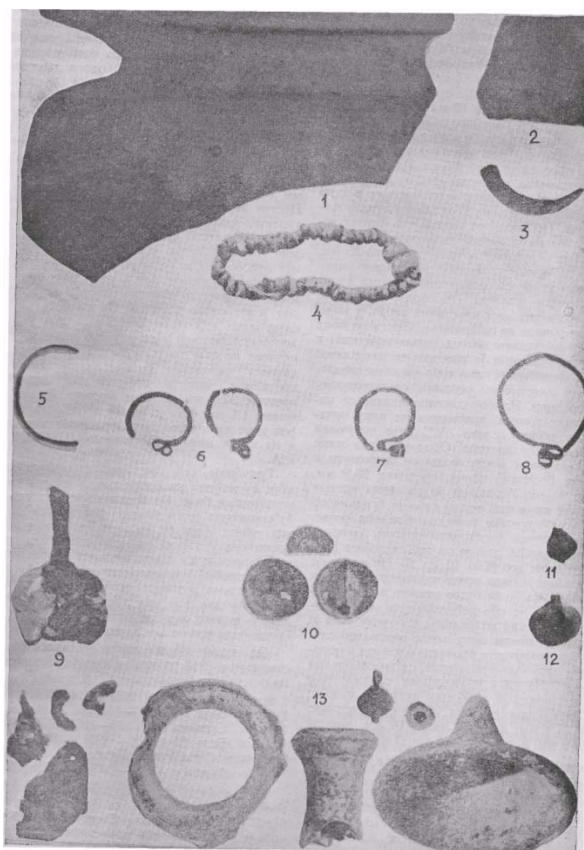

Tab. III

S-наушнице су биле заступљене међу налазима из гробова са пет примерака. Највећа међу њима је пречника 25,7 мм, начињена од жице дебеле 2,3 мм, а S-петља раскована је до ширине 7,5 мм и украшена ситним канелурама. Слична њој је наушница пречника 22,2 мм, дебљине жице 1,8 мм, ширине S-петље 6,4 мм. Остале три припадају сасвим малим облицима: њихови пречници износе 15,9 и 15 мм, дебљина жице 1,5 мм, 1,4 мм и 1,1 мм. S-петља је код веће, фрагментована, у очуваном делу широка 2,5 мм, док код две мање није уопште очувана (Таб. II, сл. 3). У исту групу могла би се убројати и бронзана карика од оштро профилисане жице, пречника 29 мм, дебљине 1,8 мм, чији крајеви незнатно прелазе један преко другог (Таб. II, сл. 10).

Занимљиву појаву претстављају и три наушнице са привеском. Једна је потпуно очувана, док је од друге две, нешто друкчијег облика, очувана само карика са делом привеска. Прва од њих начињена је од жице дебеле 1,5 мм. Њен облик је данас нешто деформисан, тако да јој један пречник износи 22 мм, а други 18,6 мм. Један крај жице савијен је у петљу и затим омотан око карике, док се други као слабо савијена кукица закачиње за петљу. Привесак који слободно виси на карници дуг је 24,6 мм. Он се састоји од дугуљасте перле од светлозелене стаклене пасте, облика шестостране призме, која је нанизана на бронзану жицу. Крајеви ове жице опет су савијени у петље и омотани око жице. Горњом петљом нанизан је привесак на карику. Са обе стране стаклене перле нанизана је на привесак још и по једна бронзана каричица (Таб. II, сл. 2). Друге две наушнице имају карику и петљу за привесак начињену од једне жице, чији крајеви просто прелазе један преко другог. Од привеска је на обе наушнице сачувана само горња петља, али се по њој може закључити да су и они морали бити слични привеску са очуваног примерка (Таб. II, сл. 1). Посебну групу украсних предмета нађених у сонди на хумци претстављају разне бронзане и сребрне апликације, округле или четвртасте, које су биле пришиване на текстил или на кожу. Само једна од тих апликација имала је облик дугуљастог листа, украшеног ливеним, проламаним и пластичним орнаментом, са рупицом за пришивање на горњем крају. Њене димензије су: дебљина 1,1 мм, дужина 30,7 мм, ширина 19 мм (Таб. III, сл. 5). Остале апликације израђене су од веома танког лима, а украшене су биљним или животињским орнаментом, изведеним техником искуцавања или пресовања (Таб. III, сл. 3). Четвртаста бронзана плочица, величине 20,2×19,5 мм, украшена је око средишног испупчења са четири дијагонално постављена хералдички стилизована љиљана. По ободу се налази низ ситних зрнаца, а у угловима рупице за пришивање. Једна од сребрних округлих плочица, пречника 25 мм, дебљине 0,7 мм, украшена је стилизованом претставом птице са раширеним крилима и широким равним кљуном. По ободу се налазе једно шире и два ужа пластична ребра, у којима су три рупице за пришивање. Друга од ових плочица, приближно истих димензија као и претходна, украшена је розетом са шест наизменично испупчених и удубљених листића, у оквиреним пластичним ребрима, са полукуглицом у средини. Између листића

налазе се низови ситних зрнаца, завршених на врху орнаментом у облику слова "V", који попуњава празнине између листића. Обод је веома лоше очуван. На овом месту може се споменути и испупчена бронзана плоча, пречника 28,6 мм, дебљине 1 мм. Украшена је урезаним крстом у средњем кружном пољу, које је ограничено двоструком кружном линијом. Следећи појас, такође ограничен двоструким кругом, украшен је низом кружића, док је од трећег појаса очуван само мали део (Таб. III, сл. 6). На плочи се не види како је била причвршћивана, па је чак вероватније да је она део каквог већег предмета него да је, као већ поменуте мање плочице, служила као апликација на оделу. Али је као украс на неком делу одеће вероватно служила мала четвртаста бронзана плочица у облику ниске, зарубљене пирамиде, са низом зрнаца по ободу. На врху је украшена са неколико убода и привеском у облику дугуљастог и по ободу изрецканог листића. Њене су димензије: страна 13,9 мм, дужина листа 14 мм, његова ширина 8 мм, а дебљина 0,6 мм (Таб. III, сл. 3).

Tab. IV

Прстење је, осим оног из гроба, било заступљено са још три примерка (Таб. II, сл. 9). Један од њих је од бронзане траке, широке 3 мм, а дебеле 1,6 мм, украшен са две хоризонталне канелуре. Његов је пречник 22 мм. Други је начињен од бронзане карике дебеле 2,2 мм, на коју је налетована округла бронзана плочица дебљине 0,8, пречника 20 мм, украшена геометриским, линеарним и мрежастим орнаментом. Пречник овога прстена је 23 мм. Трећи је од бронзане траке широке 4,2 мм, на коју је налетована плочица пречника 18 мм, дебљине 1,5 мм, украшена опет линеарним и мрежастим орнаментом. По ободу је уздигнута, као да је била првобитно начињена да носи уложак од пасте или камена. Пречник овога прстена је 21 мм.

У опрему људи сахрањених на овом гробљу спадале су и пређице за појас (Таб. III, сл. 1). Нађено је четири комада пређице, од којих су три једнаке, очигледно рађене по истом калупу, док је четврта нешто већа. Прве три пређице састоје се од једноставног 6,3 мм широког а 1,3 мм дебелог бронзаног прстена, пречника 30 мм. Прстен је по спољашњем и унутрашњем ободу украшен уздигнутом линијом, између линија налази се натпис исписан словима типа развијене готице. Натпис је на једном месту прекинут отвором за иглу, који је већ у калупу био обележен кружићем, али је на једном примерку мајстор погрешно начинио отвор и тако покварио једно слово натписа. Од натписа се чита само један део: MARIA MER ..., док је други део очигледно већ у калупу био излизан, јер је нечитак на сва три примерка. Поједине речи у натпису раздвајане су по тадашњем начину крстићима. Четврта пређица има

димензије: пречник 32,6 мм, ширина прстена 9,3 мм, дебелина 1,1 мм. Она је веома лоше очувана, нађен је уствари само један фрагмент, тако да се и од њеног натписа чита само: IURGOM MARIA.

Грнчарије, сем оних неколико фрагмената који су нађени на површини, у слоју гробова уопште није било. Од осталих врста налаза треба споменути још неколико фрагмената гвоздених окова, који су највероватније припадали ковчезима у којима су покојници били сахрањени, премда су доста масивни за овакву врсту употребе. Карактеристичан је међу овим фрагментима део окова чија се трака на крају развија у два повијена лука, и на коме се још налазе велике округле главе ексера којима су окови били прикивани за ковчег.

Од новаца је приликом рекогносцирања и сондирања 1948 године нађено укупно шест комада.

1 комад	Коломанов (1905—1114)	Réthy I, 89
1 „	Беле II (1131—1141)	Réthy I, 59
1 „	Стевана IV (1162—1163)	Réthy I, 98
1 „	Беле III (1178—1196)	Réthy I, 153
2 комада	Сигисмунда Луксембуршког (1386—1437)	Réthy II, 129.

Пет комада од ових новчића служили су несумњиво као новац када су доспели у земљу (Таб. III, сл. 7). Новац Стевана IV, међутим који је упадљиво већи и масивнији од осталих, имао је при ободу пробушену рупицу, из чега се закључује да је у време када је доспео у земљу већ био ван оптицаја и да је служио као део накита или амулет (Таб. III, сл. 8).

При оваквим постигнутим резултатима ископавање је морало бити прекинуто. Иако се у току десетодневног рада није могао прекопати цео слој са гробовима, ипак се на основу добијеног материјала могло констатовати да је у питању локалитет богат и археолошким и остеоолошким материјалом. Зато је одлучено да се ископавања на Хинги изврше следеће године у већем обиму и да се, по могућству, испита цела некропола.

ИСКОПАВАЊА 1949 ГОДИНЕ

У једномесечним ископавањима која су извршена августа 1949 год. техничко руководство имао је Антрополошки завод Медицинског факултета у Загребу са својом екипом. Због тога о техничкој страни ископавања на овом месту неће бити речи, она ће бити публикована на другом месту, заједно са резултатима антрополошких испитивања на Хинги. На овом месту истичемо само у неколико речи да је ископавање вршено по т. зв. блок систему. Ископавани су редом блокови површине 5×5 м, а у дубину је копано све док се није дошло до здравице. Тако се десило да су блокови на ивици хумке копани свега до дубине од око 1 м, док је блок на највишем делу хумке копан до дубине од око 4 м. На овај начин потпуно је испитано 10, а делимично 14 блокова, и то: I/6, I/7, I/9, III/4, III/7, III/8, IV/8, IV/9, V/8, V/9, V/10, VI/6, VI 8, VI/9, VI/10, VII/6, VII/7, VII/8, VII/9, VIII/8, VIII/9, VIII/10, IX/10, X/9.

На овом месту дајемо и табеларни преглед гробова са скраћеним подацима, док су потпуни гробни записи, као и детаљни планови гробља, својина Антрополошког завода у Загребу. (Види таблице од стране 16—26).

Осим гробних прилога на откопаном терену нађен је, као и 1948 год., већи број предмета истог карактера као што су и они из гробова, а који потичу из оних гробова који су каснијим сахрањивањем или другим природним утицајем били уништени. Има осим тога и неких налаза који се не би могли довести у директну везу са гробљем, али ће о њима бити речи на одговарајућем месту.

На првом месту долази овде већи број мађарских средњовековних новаца, укупно 37 комада, а затим још шест комада из сасвим различитих периода.

Мађарски новци су следећи:

1 комад	Саломон (1063—1064)	Réthy,	C. N. H. I, 22
1 „	Ладислав (1077—1095)	Réthy,	C. N. H. I, 28
1 „	Коломан 0095—1114)	Réthy,	C. N. H. I, 49
1 „	Коломан (1095—1114)	Réthy,	C. N. H. I, 88
1 „	Стеван II (1114—1131)	Réthy,	C. N. H. I, 53
1 „	Бела II (1131—1141)	Réthy,	C. N. H. I, 59

1	„	Бела II (1131—1141) Réthy,	C. N. H. I, 88
1	„	Геза II (1141—1161) Réthy,	C. N. H. I, 65
1	„	Стеван IV (1162—1163) Réthy,	C. N. H. I, 100
1	„	Бела III Емерих, Андрија (1173—1205) Réthy,	C. N. H. I, 123
1	„	Стеван V (1270—1272) Трухелка	II, 1
1	„	Лудвиг Велики (1342—1382) Réthy,	C. N. H. II, 89a
1	„	Сигисмунд (1386—1437) Réthy,	C. N. H. II, 121
1	„	Сигисмунд (1386—1437) Réthy,	C. N. H. II, 125ц
22	„	Сигисмунд (1386—1437) Réthy,	C. N. H. II, 129
1	„	Алберт (1437—1439) Réthy,	C. N. H. II, 134

У другу групу могу се ставити: један новац императора Валентинијана (364—375) и, са друге стране, два новца цара Леополда (1640 до 1705), један новац Луја XIV (1638—1715) и један Јосифа II (1741—1790).

После новца најбројнија међу налазима била су бронзана дугмета и S-наушнице. Од бронзаних дугмета нађено је ван гробова укупно 10 комада, готово у свима блоковима: IV/8—VI/8—VI/10—VII/5—VII/8 и VIII/8, а на дубинама од 0,20 до 0,68 м. Од тога 9 комада припада уобичајеном типу округлог шупљег дугмета са тракастом, често канелованом ушицом. Код мањих се налази зрно на врху, код већих тога нема (Таб. VIII, сл. 9). Само је једно дугме нађено у блоку IV/8, на дубини од 0,51 м, заједно са новцем Лудвига Великог, пљоснато и украшено пластичним орнаментом, који се због лоше патине не може распознати (Таб. VIII, сл. 4). Уз једну оштећену дечју лобању у истом блоку нађен је добро очуван прапорац, истог типа као што су и два примерка из гробова, пречника 15,4 мм (Таб. VIII, сл. 6).

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД ГРОБОВА И ГРОБНИХ ПРИЛОГА:

Редни број	Број гроба	Спол	Блок и ознака квадранта	Дубина од површине у метрима. - Апсолутна висина у метрима	Остеолошки и културни налази према гробном записнику
1	1	ж.	VIII/10 c	1 (0,45) 102,95	Без прилога.
2	1	inf.	VIII/10 c	(0,45) 102,95	Без прилога.
3	2	м.	VIII/10 b	(0,74) 102,76	Без прилога.
4	3	?	VIII/10 b	(1,25) 102,40	Без прилога.
5	4	?	VI/10 a	(1,28) 103,92	Без прилога.
6	5	ж.	VIII/10 a-c	(0,62) 102,63	Без прилога.
7	6	ж.	VI/10 a	(0,78) 104,12	Без прилога.
8	7	?	VI 10 Va/10	(0,72) 104,08	Без прилога.
9	8	м.	VIII/10 d IX/10 c	(0,90) 101,98	Са леве стране у висини сохае нађени фрагменти љуске од јајета
10	9	?	VI/10 c	(1,20) 103,30	Нађен само <i>cranium cerebrale</i> . Поред <i>craniuma</i> нађени фрагменти средњовековне керамике. Фрагменти су од добро прочишћене песковите земље, танких зидова, црвене површине а сивог прелома. Обод је посувраћен упоље, низак врат благо прелази у раме. Плитке канелуре на спољашњој и унутрашњој страни. Рађен на витлу. Димензије већег фрагмента 11×8,3, мањег 6,8×4,9 см. Таб. IV, сл. 1.
11	10	?	X/9 c	(0,65) 102,25	Без прилога.
12	11	?	V/10 b	(0,70) 103,90	Без прилога.
13	12	м.	VI/9 a	(0,52) 105,82	Скелет је врло дислоциран. Прилога нема.
14	12a	? inf.	„	„	Дислокација скелета наступила услед фитогених фактора.

15	13	м.	VI/9 b-d	(0,72)	Без прилога.
16	13a	м.	„	„	Без прилога.
17	136	? inf.	„	(0,62) 105,30	Са леве стране у висини pelvis-а налази се скелет детета. Без прилога.
18	14	ж.	VI/9 b	(0,95) 105,57	Покојница положена у испруженом ставу, са левом руком у супинацији а десном у пронацији. Без прилога.
19	15	? inf	VI/9 a	(1,05) 105,38	Покојник положен у испруженом ставу са рукама уз тело. Испод десне сохе нађено је 65 комада ситних перлица од жућкасте и зеленкасте стаклене пасте, пречника 3,8—5 мм, дебљине 1,5—3 мм. Осим њих нађене су још две веће перле од непрозирне сивкасте пасте, пречника 7—8,8, дебљине 3—9,5 мм. Таб. IV, сл. 4.
20	16	ж.	VI/9 b	(0,82) 105,78	Cranium покојника положен према југо- истоку. Остали делови скелета налазе се на хрпи, испод главе. На левој слепоочници положеној на земљу нађена је једна S-наушница, пречника 17, дебљине 1,5 мм, са S-петљом широком 3,3 мм. Таб. IV, сл. 7.
21	17	Ж.	VI/8 b	(0,75) 105,86	Без прилога.
22	17a	? Inf.	„	„	Без прилога.
23	18	ж.	VI/9 a	(0,88) 105,28	Од покојника је нађен само cranium. Без прилога.
24	19	м.	VI/9 b,d	(0,79) 105,45	Cranium положен на леви planum. Foramen окренут према северу, vertex према југу. Крај мандибуле нађено је једно шупље округло бронзано дугме са тракастом ушицом пречника 10,7 мм. Таб. IV, сл. 11.
25	20	?	VI/9 c	(0,88) 104,98	Покојник положен на леђа, cranium у фрагментима, од скелета сачуване поједине кости. Без прилога.
26	21	м.	VI/9 a,c	(0,86) 105,40	Положен у испруженом ставу. Без прилога.
27	22	ж.	VII/9 a,c	(0,99) 104,9	Мртвац положен у испруженом ставу са левом руком уз тело а десном у абдукцији. Испод пелвиса нађен је један комад дрвета и један фрагмент керамике рађене на витлу, црвене поршине и прелома, величине 3,3×2,9 см. Таб. IV, сл. 2.
28	22a	ж.	„	(0,76) 105,14	Без прилога.
29	23	м.	VII/9 a,b,c,d	(1,14) 104,83	Покојник испружен на леђима у правцу исток-запад са обема рукама у абдукцији. Без прилога.
30	24	м.	VII/9 a	(0,90) 105,08	Cranium положен vertex-ом према југу. Остале кости трупа разбацане. Без прилога.
31	25		VII/9 a	(1,00) 104,92	Положен у испруженом ставу. Без прилога
32	26	ж.	VII/9 b	(0,42) 105,38	Скелет је положен на бок, глава окренута погледом према истоку. Испод главе нађена је фрагментована бронзана карика, пречника 29, дебљине 1,7 мм. Таб. IV, сл. 5.
33	26a	inf.	„	„	Без прилога.
34	27	ж.	VII/9 b	(0,53) 105,17	Од скелета сачуван једино cranium, који је положен на леви planum temporale, погледом према северу. Са десне стране scapula нађена је једна S-наушница, пречника 26,9, дебљине 1,8 мм, са S-петљом широком 4 мм. са доње стране лобање констатован је само траг зеленог оксида. Таб. IV, сл. 8.
35	28	ж.	VIII/9 a	(0,49) 105,16	Од скелета је сачуван једино cranium. Без прилога.
36	29	м.	VI/9 b,d	(0,84) 105,46	Покојник лежи у испруженом ставу, са рукама уз тело. Без прилога.
37	30	м.	VI/9 b,d	(0,94) 105,36	Мртвац положен у испруженом ставу, са рукама уз тело. Без прилога.
38	31	?	VI/9 a	(0,82) 105,63	Покојник је положен у испруженом ставу на леђима. Крај средине диафизе десног фемура нађен је гвозден предмет у облику тролисне детелине са петељком, дуг 4 а широк 28,9 мм. Таб. IV, сл. 9.
39	31a	? inf.	„	„	Без прилога.

40	32	inf.	VI/9 a,c	(0,88) 105,25	Покојник положен у опруженом ставу на леђима, са рукама опруженим уз тело. Уз костур је нађено округло бронзано дугме са зрном на врху и тракастом ушицом, пречника 8 мм; једна перла од зеленкасте стаклене пасте, пречника 8 а ширине 6,4 мм. Са десне стране скелета фрагментована бронзана плочица са пет купастих испупчења у средини и угловима и са низом зрнаца по ободу, величине 29×27 мм. Крај десне сосае нађен је грлић стакленог суда, доста дебелих зидова, иризиран са задебљаним прстенастим ободом. Очувана висина грлића 34, пречник обода 24, пречник отвора 16,5 мм. Крај ossa antebrachii нађено је дно истог суда, пречника 56, висине 36,6 мм, а између њих још један фрагмент пречника 46,3 мм. Таб. IV, сл. 13.
41	33	ж.	VII/9 a	(0,85) 105,40	Скелет се налази у опруженом ставу, са рукама уз тело. Без прилога.
42	34	?	VII/9 a	(0,85) 105,40	Cranium и кости трупа у фрагментима. У пределу појаса нађен савијен четворостран гвозден ексер, дужине 42, дебљине 5,5 мм. Таб. IV, сл. 3.
43	35	? inf.	VI/9 b	(1,02) 105,68	Cranium и кости трупа у фрагментима. Испод скелета слој трулог дрвета кроз читаву дужину. Крај cranium-a нађен је фрагментован новчић Ладислава I-ог Светог (1077—1095). Уз скелет нађене две половине бронзаног прапорца, модерног облика, пречника 18 мм. Таб. IV сл. 10
44	36	ж.	VII/9 a	(0,83) 105,38	Cranium у фрагментима. Уз десни processus mastoideus нађене две S-наушнице. Димензије једне наушнице: пречник 15,5 дебљина 1,2, S-петља 3,7 мм. Друга наушница је пречника 14,5—19, дебљине 2, S-петљом широком 4 мм. Таб. IV, сл. 6.
45	37	ж.	VI/9 d	(0,76) 104,94	Од скелета нађен само cranium. Без прилога.
46	38	м.	VI/9 c	(1,02) 104,76	Покојник је положен у испруженом ставу са рукама смештеним на хипогастричној регији. Без прилога.
47	39		VI/9 b	(0,91) 105,59	Од покојника је нађен једино cranium без mandibule. Без прилога.
48	40	?	VI/9 a	(0,80) 105,35	Мртвац положен у испруженом ставу са прекрштеним рукама. Без прилога.
49	41	?	VI/9 a	(1,16) 105,53	Покојник положен у испруженом ставу са левом руком положеном уз тело, а десном испад thoxa-a. У висини сохае dext. нађен је фрагментован гвозден нож, са дугачким равним сечивом и кратким шиљком за учвршћивање у дрвено држаље које је иструлело. Сачувани делови дрвених корица. Укупна дужина 28,5, ширина сечива 3,6 см. Испод главе нађена је једна S-наушница, фрагментована, пречника 17,8—19 мм, од жице дебеле 1,6 мм. Таб. V, сл. 1.
50	42	м.	VI/9 b	(1,35) 105,25	Покојник положен у испруженом ставу. Cranium осим mandibule тешко оштећен. Око скелета нађени очувани делови дрвеног ковчега. Без прилога.
51	43	м.	VI/9 c	(1,05) 105,09	Нађен само добро сачуван cranium без мандибуле. Без прилога.
52	44	ж.	VII 9 c	(1,29) 104,20	Мртвац положен у испруженом ставу, са рукама уз тело. Без прилога.
53	45	? inf.	VI/9 b	(1,44) 105,14	Скелет се налази у испруженом ставу, са рукама флектираним на хипогастричној регији. Уз articulus cubiti dext. нађен са унутрашње стране бронзани прапорац, као у гробу 35, пречника 15 и висине 15 мм. Таб. IV, сл. 12.
54	46	ж.	V/9-b, VI/9-a	(1,05) 105,05	Покојник је положен у испруженом ставу са десном руком флектираном и положаном на thoxaх. Без прилога.
55	46a	inf.	V/9-b, VI/9-a	(1,00) 105,10	Преко тога скелета уздужно је положен скелет детета са здробљеним cranium и рукама пруженим уз тело. Без прилога.
56	47	ж.	VI/9 a,c	(0,97) 104,93	Покојница је положена у смеру југозапад-североисток. Без прилога.
57	48	м.	VIII/8-b, IX/8-a	(0,50) 106,38	Без прилога.
58	49	? inf.	VIII/8 a	(1,08) 105,92	Од скелета сачувани једино cranium cerebrale и mandibula у фрагментима. Без прилога.
59	50	м.	VIII/8 a,b	(0,99) 106,21	Покојник је положен у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Са десне стране у висини лумбалних краљежака нађени

					фрагменти гвозденог ножа са остацима корица. Укупна дужина 17, ширина 2,3 см. Таб. V, ст. 2.
60	50a	? inf.	„	„	Са десне стране скелета бр. 50 неколико ребара и <i>claviculae</i> једног детета. Без прилога.
61	51	д.	VIII/8 a,b	(0,61) 106,69	Нађен <i>scapium</i> млађег индивидуа и нешто костију трупа тешко оштећених. Уз <i>scapium</i> нађена два округла бронзана дугмета, пречника 9,3 мм, 6 перлица од сивкасте стаклене пасте, пречника 7,7 до 8,5, ширине 2,5—4,3 мм. Таб. V, сл. 3.
62	62	ж.	VIII/8 a,c	(0,53) 106,37	Нађен је само <i>scapium</i> и нешто фрагмената <i>thoгах</i> и горњих екстремитета. Без прилога.
63	53	м.	VIII/8 c	(0,66) 106,19	Покојник положен у испруженом ставу са рукама уз тело. Скелет <i>in situ</i> . Без прилога.
64	54	ж.	VIII/8 a,b,c,d,	(0,74) 106,56	Мртвац је положен у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. На десној руци вађен је прстен од бронзане жице дебеле 1,3 мм, на коју је налегована округла плочица пречника 19,5, дебљине 0,5 мм, прилично оштећена, на којој се од линеарног орнамента разазнаје на горњој страни део малтешког крста. У пределу врата нађемо је 3 целе и неколико фрагментованих перли од сивкасте пасте, пречника 7,6—9, ширина 3 до 3,3 мм. Испод <i>thoгах</i> -а нађена је једноставна бронзана округла пређица са натписом и очуваним делом гвоздене игле. Пречник јој је 30 мм, ширина прстена 6,8 а дебљина 1,3 мм. Испод скелета нађено доста фрагмената карбонизираниог дрвета. Таб. V, сл. 6.
65	55	?	VIII/8 b	(0,72) 106,33	Сви делови скелета у фрагментима. Без прилога.
66	56	ж.	VII/8 b	(0,98) 106,70	Нађен само <i>scapium</i> оријентиран према југозападу. Без прилога.
67	57	м.	VIII/8 a	(0,65) 106,73	Сачуван само <i>scapium</i> без мандибуле. Без прилога.
68	58	inf.	VII/8 a	(0,60) 106,78	Нађено једино неколико костију млађег индивидуа. Без прилога.
69	59	ж.	VII/8 a,c	(0,90) 106,57	Мртвац положен у испруженом ставу, са левом руком на трбуху, а десном опруженом уз тело. Без прилога.
70	60	inf. ?	VII/8 d	(1,00) 106,25	Сачуван само <i>scapium</i> без мандибуле. Без прилога.
71	61	ж.	VII/8 b	(1,02) 106,80	Покојница је положена у испруженом стању са рукама опруженим уз тело. У <i>pelvis minor</i> нађени фрагменти дечјег <i>scania</i> , а у <i>pelvis maior</i> делови скелета. У висини медиалног краја <i>clavioule dext.</i> нађено је бронзано дугме, проламано, чије су обе половине израђене у облику шестолисних розета са зрном у центру сваког кружног листића. Трагови дрвеног ковчега видљиви на свима странама, а исто тако нађени су и трагови длаке испод читавог скелета. Таб. VI, сл.
72	62	? inf.	VII/8 c	(1,05) 106,16	Положен у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Без прилога.
73	63	ж.	VIII/8 c	(0,87) 105,91	Покојавца положена у испруженом ставу са десном руком флектираном на груди. Без прилога.
74	64	?	VIII/8 c	(0,73) 105,87	Нађени једино делови скелета трупа и екстремитета. У висини пелвиса нађено неколико фрагмената гвоздених окова од ковчега. Њихова ширина је 4,5, а дебљина 0,2 до 0,3 см. На једном од мањих фрагмената очувана је велика округла пљосната глава и део ексера. Без прилога. Таб. V, сл. 7.
75	65	ж.	IV/8 d	(0,56) 104,63	Нађен једино <i>scapium</i> у фрагментима, лицем окренут северу. Уз десни планум темпорале нађен је фрагментован новчић Лудвига Великог (1342 до 1382). Осим тога нађене су две округле главе од ексера, пречника 16, висине 9,5 мм. Таб. VI, сл. 3.

76	66	9	IV/8 c	(0,40) 104,65	Покојник је положен у испруженом ставу, главом према југозападу, ногама према североистоку. Крај стерналног краја <i>clavicule dext.</i> нађена су два округла бронзана дугмета, пречника 11,2 односно 10,3 мм. На чеоној кости низ фрагментованих перли од сивкасте стаклене пасте. Поред тога могли су се на чеоној кости запазити и трагови зеленог оксида. Око костура нађени су трагови дасака. Таб. V, сл. 4.
77	67	М.	VIII/8 a	(1,01) 106,74	Нађен само <i>stanium</i> без мандибуле, лицем оријентиран према северу. Без прилога.
78	68	ж.	VIII /8 a,c	(1,08) 106,27	Скелет положен на леђима, са рукама опруженим уз тело. Крај мандибуле нађено је једно бронзано дугме, пречника 10,8 мм. Трагови ковчега јасно видљиви. Таб. VI, сл. 8.
79	69	м.	VI/8 a,b,c,d	(0,60) 106,35	Покојник положен на леђима, са рукама опруженим уз тело. Доњи екстремитети иструнули. У пределу <i>thorax</i> -а нађена је велика сребрна округла плочица, пречника 42,8 мм, фрагментована. Плочица је украшена претставом људске главе уоквиреном у биљни орнамент у готском стилу и пластичним луковима. При ободу пластично ребро, у коме је очувана једна рупица за ушивање. На десној руци прстен, пречника 23,7 мм, начињен од бронзане карике дебеле 3 мм, са налетованом округлом плочицом пречника 16,5 мм, на којој је у пластичном оквиру слово "P". Таб. V, сл. 5.
80	70	ж.	VI/8 a,b,c,d,	(0,87) 105,93	Покојница је положена у испруженом ставу са десном руком флектираном на хипогастричну регију, левом опруженом уз тело. Уз <i>articulus humeri dext.</i> нађено бронзано округло дугме пречника 9,5 мм. Трагови ковчега јасно видљиви. Таб. VI, сл. 6.
81	70a	? inf.	„	„	Између проксималних делова фемура налази се <i>stanium</i> детета. Без прилога.
82	71	м.	VI/8 d	(0,75) 106,35	Покојник је положен у испруженом ставу на леђима, са левом руком у лаганој абдукцији и флексији. На десној руци нађен је бронзани прстен пречника 21,5 мм, начињен од 2 мм дебеле карике са налетованом плочицом дебљине 0,6 мм, пречника 16,5 мм, скоро потпуно уништеном. Крај десног руба стернума нађена два округла бронзана дугмета пречника 11,6 одн. 12,2 мм, нешто деформисана. На левој страни уз стернум нађено неколико фрагмената перлица од сивкасте стаклене пасте. Између леве руке и <i>thorax</i> -а фрагменти железа, вероватно ножа. Таб. VI, сл. 2.
83	72	м.	IV/8-d, IV/9b,	(0,71) 104,43	Скелет положен у испруженом ставу са рукама уз тело. Без прилога.
84	73	м.	VII/8 b	(1,05) 106,65	Покојник је положен у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. На левој страни између <i>columnne vertebrales</i> и <i>articulus cubiti sin.</i> нађен један гвозден ексер дуг 25, дебео 5 мм. Дрвени сандук добро сачуван. Таб. VI, сл. 4.
85	73a	? inf.	„	„	У висини проксималног дела <i>ossa scuris</i> 20 см удесно нађен дечији <i>stanium</i> у фрагментима са нешто костију скелета. Без прилога.
86	74	ж.	VII/8 b	(0,90) 106,50	Нађен само <i>stanium</i> у фрагментима и деформиран. Без прилога.
87	75	ж.	IV/8 d	(0,70) 104,53	Мртавац је положен на леђима с рукама опруженим уз тело. Без прилога.
88	76	м.	VI/8 b	(0,66) 105,09	<i>Stanium</i> покојника је положен према северу, лицем према југу. Остатак костију налази се на хрпи. Без прилога.
89	77	и.	IV/8 b	(0,51) 105,04	<i>Stanium</i> покојника положен на vertex. Остале кости трупа налазе се разбацане. Без прилога.
90	78	? inf.	IV/8 c	(0,85) 104,07	Нађена једна лобања инфантилног индивидуа без мандибуле. Са сваке стране мастоидног наставка нађено по једно округло бронзано дугме пречника 8 одн. 9 мм. Око главе нађено је 78 малих и једна већа перлица од стаклене пасте истог типа и величине као у грубу бр. 15. Таб. VI, сл. 16.
91	79	ж.	VII/8 d	(1,13) 106,22	Покојница је положена у испруженом ставу у правцу југозапад-североисток. Руке се налазе у пронацији и флектиране на хипогастричну регију. Испод <i>thorax</i> -а нађено је округло бронзано дугме пречника 13,3 мм. Таб. VI, сл. 5.

92	80	ж.	VI/8 a,c	(0,94) 104,17	Мртвац положен у испруженом ставу са рукама положеним уз тело. Трагови дрвене трулежи изнад скелета и са свих страна добро видљиви. Без прилога.
93	81	м.	VIII/8 d	(0,70) 105,40	Нађена само лобања у фрагментима. Без прилога.
94	82	?	VIII/8 d	(0,68) 105,37	Нађена само лобања инфантилног индивидуа. Без прилога.
95	83	м.	VIII/8 c	(0,78) 105,57	Покојник положен у испруженом ставу. Костур слабо очуван. Без прилога.
96	84	ж.	IV/8 a,c	(0,97) 104,16	Покојник положен у испруженом ставу са десном руком у абдукцији а левом положеном уз тело. Без прилога.
97	85	м.	IV/8 a,c	(0,85) 104,26	Став испружен. Руке уз тело. Без прилога.
98	86	ж.	IV/8 a,b	(0,75) 104,36	Нађена једна лобања без мандибуле, vertex окренут горе. Без прилога.
99	87	?	IV/8 a	(0,87) 104,17	Нађена лобања, без мандибуле, у фрагментима. Крај десног мастоидног наставка нађена је једна фрагментована S-наушница пречника 17,4 мм, од жице дебеле 1,5 мм. Таб. VI, сл. 11.
100	88	?	VIII/8 d	(0,50) 106,65	Без прилога.
101	89	м.	VI/8 b,d	(0,89) 106,41	Мртвац положен у испруженом ставу, са рукама опруженим уз тело. На protuberancia менталис мандибуле нађен фрагментован новчић Андрије III (1205—1236). Таб. VI, сл. 14.
102	90	м.	VII/8-b, VIII/8-a,c	(1,14) 106,38	Покојник положен у испруженом ставу. Без прилога.
103	91	ж.	VII/8 d	(0,95) 106,25	Нађен само stanium положен на vertex. Крај десне зигматичне кости нађено округло бронзано дугме пречника 12 мм. Таб. VI, сл. 13.
104	92	м.	IV/8-a III/8-b III/7-d	(0,57) 104,27	Скелет је положен у испруженом ставу, ногама према југозападу, а главом према североистоку. Обе руке флектиране на хилогастричној регији. Без прилога.
105	93	м.	VII/7-d, VII/8-b	(0,80) 106,96	Скелет у испруженом ставу. Десна рука на грудима, лева рука уз тело. Без прилога.
106	94	ж.	VII/7 d	(0,80) 106,96	Нађена само лобања. Без прилога.
107	95	?	VI/8 d	(0,96) 106,30	Нађена је само инфантилна лобања у фрагментима. Без прилога.
108	96	м.	IV/8 a,c	(0,93) 103,97	Положен у испруженом ставу. Без прилога.
109	97	м.	IV/8 b	(0,88) 104,88	Нађен само stanium. Без прилога.
110	98	ж.	IV/8 d	(0,87) 104,33	Мртвац, положен у испруженом ставу са десном руком на трбуху. Са леве стране лобање нађена једна S-наушница у фрагментима од жице дебеле 1,4 мм. Таб. VI, сл. 10.
111	99	м.	IV/8-d, V/8-c	(0,52) 104,83	Покојник је положен у испруженом ставу, са десном руком положеном на трбуху, а лева се налази испод бока. Без прилога.
112	100	м.	IV/8 a,b,d.	(1,12) 104,08	Мртвац положен на леђима, са десном руком опруженом уз тело а левом на трбуху. Без прилога.
113	101	м.	IV/8 d	(0,80) 104,34	Нађена лобања са нешто фрагмената скелета. Без прилога.
114	102	м.	VII/7-d VII/8-b	(1,10) 106,69	Покојник је положен у испруженом ставу, са обема рукама на трбуху. Без прилога.
115	103	м.	IV/8 d	(0,92) 104,43	Мртвац је положен у испруженом ставу, са десном руком опруженом уз тело, а левом положеном на трбуху. Без прилога.
116	104	м.	IV/8 c	(0,95) 103,90	Став испружен. Без прилога
117	105	ж.	III,4 c,d.	(0,90) 102,60	Став скелета је испружен, са рукама у абдукцији. Са леве стране грудног коша нађено округло бронзано дугме, пречника 12,2 мм. Таб. VI, сл. 15.
118	106	ж.	IV,8-c IV/9-a,b.	(0,85) 104,24	Покојница испружена на леђима. Без прилога.

119	107	ж.	V,8 a,c	(0,85) 105,25	Мртвац положен у испруженом ставу. Крај десног рамена нађено је 62 комада перлица од кости, пречника 4,4, а дужине 4,5 мм. Уз њих су нађене две бронзане цевчице дугачке 9,5, а широке 6,8 мм и једно пљоснато бронзано дугме пречника 15,5 мм, чија је горња половина украшена шестолисном розетом. Испод костура нађена је глава од бронзаног прстена, пречника 14,7, дебљине 0,5 мм, са урезаним мрежастим орнаментом. Таб. VI, сл. 9.
120	108	ж.	I/6-d, I/7-b	(0,80) 102,30	Покојник положен у испруженом ставу, са рукама уз тело. Без прилога.
121	109	м.	III/4 b,d	(1,04) 102,36	Мртвац положен у испруженом ставу, са левом руком на трбуху. Без прилога.
122	110	м.	III/4 b,d	(0,77) 102,53	Положај као код гроба бр. 121. Без прилога.
123	111	?	III/4 d	(0,79) 103,06	Скелет инфантилног индивидуа, положен у испруженом ставу. Без прилога.
124	112	м.	III/4 c	(1,10) 102,12	Положен у испруженом ставу, са рукама уз тело. Без прилога.
125	113	м.	VII/5 d	(0,94) 106,86	Нађен само stanium без мандибуле. Без прилога.
126	114	м.	VII/5 d	(1,23) 106,47	Покојник је положен главом према северозападу а ногама према југоистоку. Десна рука у потпуној флексији. На десној руци нађен је бронзани прстен пречника 22,8 мм, начињен од жице дебеле 1,9 мм, са налетованом округлом плочицом пречника 13,2, а дебљине 1,4 мм. На плочици је монограм уоквирен низом убода и две скроз пробушене рупице. У пределу врата нађена су два бронзана дугмета са тракастом ушицом и зрном на врху, једно деформисано, а друго пречника 8 мм. Таб. VI, сл. 12.
127	115	м.	VII/5 d	(1,21) 106,59	Покојник положен у испруженом ставу са левом руком опруженом уз тело а десном на трбуху.
128	116	ж.	IV/8-b, V/8-a,	(1,00) 105,01	Покојница положена у испруженом ставу. Дуж целе гробне раке налазе се трагови дрвене трулежи. Без прилога.
129	117	inf.	V/8 a	(1,00) 105,01	Мртвац положен у испруженом ставу. Трансверзално преко чела положен низ апликација, некада вероватно нашивених на текстилну траку. Нађене су четири четвртасте и три округле апликације. Сребрна округла апликација има у средини пластично изведену птицу раширених крила која корача удесно и уоквирена је низом зрнаца делимично очуваних. При ободу три рупице за ушивање. Пречник 31,9, дебљина 0,5 мм. Од две округле бронзане апликације једна је потпуно фрагментована, на другој, која је очигледно иста као претходна, хералдички љиљан уоквирен пластичним ребром; по ободу ситни зарези, четири рупице за ушивање. Пречник 26, дебљина 0,6 мм. Три квадратне апликације, од којих су две потпуно фрагментоване, украшене су са четири дијагонално постављена љиљана, са полукуглицом у средини и низом зрнаца по ободу. Трећа од ових плочица преломљена преко средине, има страну 21—22, а дебљину 6,6 мм. Последња у низу апликација је малена правоугаона плочица са лежиштем за пасту у средини, али су од пасте очувани само трагови. На угловима рупице за ушивање са остацима конца. Величина ове плочице је 10,5×13 мм. Таб. VI, сл. 1.
130	118	м.	VII/5 a	(0,95) 104,96	Нађен само stanium без мандибуле. Vertex окренут нагоре. Без прилога.
131	119	ж.	VII/5 b	(1,46) 106,04	Покојница је положена у испруженом ставу, главом према северозападу, ногама према југоистоку. Десна рука положена на трбуху, а лева на мандибули.

					<p>Са десне стране лобање нађен је фрагмент бронзане карике. Са леве стране око ангулуса нађена је бронзана наушница од жице дебела 1,5 мм, пречника сса 50 мм. Крајеви жице свијени су у куклице, а на њу је нанизана нешто спљоштена округла јагода, састављена из две поле. Саставак је означен недостатком зрнаца, која иначе покривају целу јагоду. Са обе стране јагоде налази се низ зрнаца око карике.</p> <p>Пречник јагоде износи 18 мм, а ширина 14 мм. Код стерналног краја леве <i>clavicule</i> нађено бронзано округло дугме, пречника 13,2 мм. На десној руци прстен пречника 21,4 мм, од бронзане жице дебеле 1,8 мм. На прстену је округла глава пречника 13,5 мм, са уздигнутим ободом, тако да је служила као лежиште за пасту, која није очувана. Крај <i>ossa antebrachii sin.</i> нађено је 15 комада перли од сивкасте стаклене пасте. Око проксималног дела <i>ossa scuris dext.</i> нађени остаци коже, исто тако и око десног стопала. Просејавањем нађена два фрагмента гвожђа, вероватно од окова за ковчег, чији су трагови видљиви. На <i>thorax</i>-у очувани трагови текстила. Таб. VII, сл. 1.</p>
132	120	?	VII/5 с	(1,72) 106,30	<p>Мртвац положен у испруженом ставу на леђима. Лобања у фрагментима, од скелета сачуване поједине кости.</p> <p>На челу нађене четири округле бронзане апликације. Једна је фрагментована, пречника 15 мм, дебљине 5,5 мм, украшена љиљаном. Друге две, од којих једна фрагментована, украшене су шестолисним розетом, уоквиреном низом зрнаца. Њихов је пречник 13,7 а дебљина 5,5 мм. Последња је пречника 18 а дебљине 0,8 мм, украшена нејасним пластичним орнаментом. На мандибули нађен новац Лудвика Великог (1342—1382). У пределу врата већи број фрагментованих перла од сивкасте стаклене пасте. Испод груди пређица за појас од ливене бронзе у облику осмокраке звезде са краковима који се на врху завршавају у облику трोलисне детелине. На унутрашњој страни је сваки други крак украшен орнаментом који потсећа на слово "К" у удубљеном пољу. Један крак је потпуно изливен, и у њему је начињен отвор за иглу која није очувана. Десно од скелета нађен бронзан прстен, пречника 22,2 мм, са налетованом плочицом пречника 17,6 мм, украшеном линеарним орнаментом. Са исте стране нађено и 7 бронзаних округлих дугмета од којих три фрагментована. Са леве стране две гвоздене петље од ковчега, дуге 25,8 а широке 8 мм. Таб. VII, сл. 2.</p>

S-наушнице су биле заступљене у налазима ван гробова са 9 комада. Нађене су у блоковима: IV/8—VI/8—VI/9 и VII/8, а на дубинама од 0,62 до 1,14 м. Величином и начином израде оне потпуно одговарају онима из гробова (Таб. VIII, сл. 1). S-наушница из блока IV/8, дубина 0,69 м, имала је пречник 21 мм, дебљину жице 2,8 мм, а очувани део S-петље широк 6,3 мм. Друга наушница, нађена у њеној непосредној близини, имала је пречник 25,7, дебљину жице 2,3, а S-петљу 6,4 мм, канеловану. Наушница из блока VII/8-ц, дубина 0,86 м, имала је пречник 22—24,8 дебљину 2,3 мм, а очувани део S-петље широк 5,8 мм. Наушница из блока VI/9-ц, дубина 0,88 м, имала је следеће димензије: пречник 17,2—21, дебљину 1,5, ширину S-петље 3,7 мм. Димензије наушница нађених у блоку VI/9-б, на дубини од 1,03 м, одн. 1,05 м, биле су следеће: пречник 30 одн. 28×29,5 мм, дебљина 2,2 одн. 2,3 мм, а ширина S-петље, која је код оба примерка била канелована 6,4 одн. 5,7 мм. Пар наушница нађених испод гроба 71, у блоку VI/8-д, на дубини од 0,82 м покрај једне мандибуле, разликовао се међу собом само по величини пречника: код једне је он био 26,5 мм, код друге 26 мм. Дебљина жице је код обе била 2 мм, а ширина канеловане S-петље 5,7 мм. Нешто друкчија од свих наведених наушница је оловна карика из блока IV/8-б, нађена на дубини од 1,14 м. Она је мања, масивнија и тордирана. Њене су димензије: пречник 15,5—16,6 мм, дебљина 2,9 мм. S-петља није очувана (Таб. VIII, сл. 2). У блоку VI/10-д, на дубини од 0,42 м, нађено је бронзано зрно украшено имитацијом гранулације, пречника 14 мм, нешто оштећено. По сасвим малим остацима жице сачуване са обе стране на средини зрна могло би се претпоставити да и оно потиче од неке наушнице са јагодом, чему би одговарао и његов нешто спљоштен облик. Али по много слабијем слоју патине која се налази на њему, као и по нешто друкчијим зрнима којима је украшено, могло би бити и знатно новијег датума (Таб. VIII, сл. 8).

У блоку VI/9-ц нађена је и једна шестострана пређица за појас од ливене бронза, на дубини од 1,10 м. Она се састоји од шест мањих кружних пљоснатих прстенова, на чијим се додирним тачкама споља налази по једна шиљата избочина, па је на њој утиснут орнамент шестолиснатог цветића. Отвор за иглу налазио се на спољашњој страни једног прстена, који је сада на томе месту фрагментован. Пречник целе пређице износи 49,5×54,3 мм, пречник прстенова 19,4 а дебљина 1,5 мм (Таб. VIII, сл. 3).

У истом блоку, на дубини од 1,20 м нађене су две читаве и једна фрагментована апликација, од којих је једна неорнаментисана, са по две рупице за пришивање (Таб. VIII, сл. 5).

У блоку VI/д-б, на дубини од 0,92 м, нађена је округла испупчена коштана плоча. Око кружног удубљења у средини налази се урезан круг, а други по ободу плочице. Између њих су урезана четири кружића са тачком у центру (Таб. VIII, сл. 7).

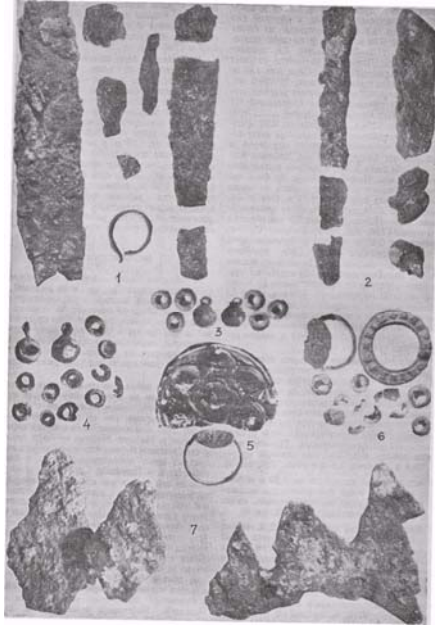
Из уништеног гроба потиче и неколико фрагмената гвоздених окова сандука, који су нађени у блоку VII/5, на дубини од 1,02 м, заједно са комађем иструнулих дасака. На њима се виде очуване велике округле главе ексера, а такође и декоративни копљасти или рачвасти завршеци гвоздених појасева. Уз ове окове нађен је и један велики ексер, дуг 8,1 см, са дугуљастом главом дугачком 2,2 см. Са ковчега такође потичу и две куке и фрагмент гвозденог паса из блока IV/8-б, нађени на дубини 0,49 м (Таб. IX).

Керамика је била заступљена, а у налазима ван гробова веома мало, готово никако. У блоку VII/5-ц, на дубини од 0,50 м, нађен је један фрагментован лонац од жућкасте песковите земље, рађен на витлу, са широким профилисаним ободом и плитким канелурама на рамену. У непосредној близини овог лонца нађен је још један обод сличног суда, а затим на дубини од 1,25 м, у истом блоку фрагмент дна и трбуха доста грубог суда, од сиве песковите земље, украшеног орнаментом таласне линије (Таб. IX). Затим су у блоку VII/8-б, на дубини од 2,50 м, нађена три фрагмента веома грубог суда, рађеног руком, лоше печеног, преисториског карактера, а у блоку I/9 један фрагмент обода суда рађеног руком, који потсећа на обод старе градишне керамике.

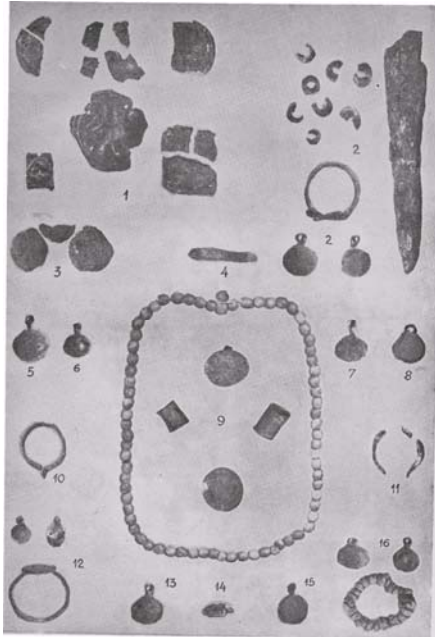
ИСТОРИСКИ ПОДАЦИ

Гробље на Хинги је већ на први поглед, по целом свом карактеру, као и по великом броју средњовековних новаца, показало да припада периоду у коме се неизоставно морамо осврнути и на историске податке. Они су за то доба већ доста бројни и у многоме могу олакшати доношење закључака о археолошком материјалу, нарочито са гледишта етничких односа, који су у овим крајевима увек били доста сложени.

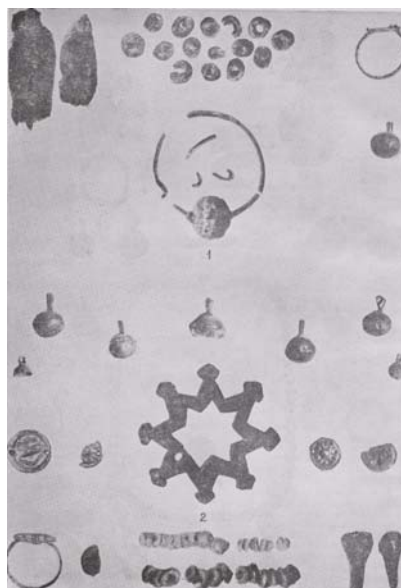
Од свих већих или мањих група разних народа које су за време сеобе народа прошле кроз Панонију, задржавајући се у њој дуже или краће време, две су најзад свега остале да јој даду њен дефинитиван етнички карактер: Словени и Мађари. Мађари су били последњи у оној великој бујици народа која је почетком средњег века преправила Европу, и када су они стигли у Панонију, Словени су у њој становали већ добра три столећа, стварајући тако једну целину са Словенима у данашњој Чехословачкој, са једне, и онима на Балкану, са друге стране. При доласку Мађара они су на овој територији претстављали несумњиво најјачу етничку групацију, у којој су се постепено губили остаци старијег домородног или досељеног становништва. Пад аварске државе, а убрзо затим и распадање државе Карла Великог, довели су и до стварања неколико самосталних словенских држава, чије су границе у појединим тренуцима обухватале и делове Паноније. Најстарија је међу њима држава Људевита Посавског, војводе Доње Паноније, чија се краткотрајна власт почетком IX века простирала на крајеве око Драве, Саве и Дунава. Око средине IX века у крају око Блатног Језера влада као франачки вазал словачки кнез Прибина, а затим његов син Коцељ, за време чије владе је словенски апостол Методије извршио покрштавање његових словенских поданика. Јужни делови Паноније налазили су се у исто време под влашћу већ покрштених и пословењених Бугара.

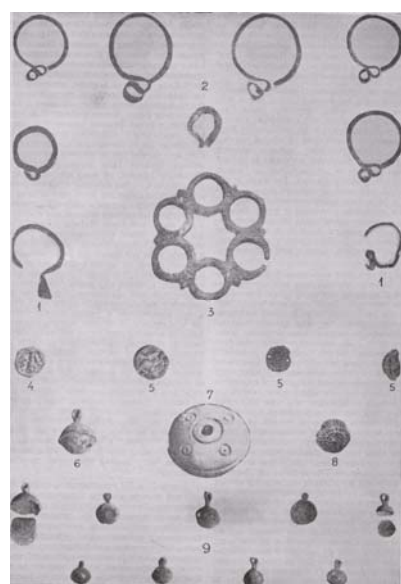
Tab. V

Tab. VI

Tab. VII

Tab. VIII

Мађари се на позорници Паноније појављују тек у последњим годинама IX века, 892 и 894, када нападају државу моравског кнеза Сватоплука. Убрзо затим, већ следећих година, они дефинитивно прелазе на ову страну Карпата, потиснути Печењезима са својих ранијих станишта. Првих неколико деценија њиховог боравка у новој домовини испуњено је ратним походима који су их доводили чак до Рима и до обала Атлантског Океана. Тек када је последњи од неколико узастопних пораза у судару са Немцима дефинитивно затворио пут њиховим походима у западну и јужну Европу, почиње постепен преображај дотадашњег начина њиховог живота. То је било после битке на Љешком Пољу, 954 године, у којој је погинуо цвет мађарске војске и њен најбољи војсковођа, Булчу.

Овај први период мађарског боравка у Панонији морао је свакако бити испуњен сукобима и са Словенима, на чијој су се територији Мађари населили. Томе ниуком случају није била узрок оскудица у земљи, јер су мађарски краљеви и неколико столећа касније насељавали многобројне странце на пространим ненасељеним и необрађеним подручјима, нарочито у пограничним зонама мађарске државе.¹⁴ Узрок је, пре свега, лежао у разлици друштвене и економске структуре њихових заједница, које су делиле полуномадски, ратнички и сточарски народ Мађара од земљорадничког, какав су били Словени. А вероватио и у томе што су се Мађари у прво време учвршћивали баш у најгушће насељеним крајевима, тежећи да потчињавањем земљорадничког становништва обезбеде себи плодове њиховог рада, пошто се у то време сами још нису бавили земљорадњом.¹⁵ Али се од средине X века овај однос несумњиво морао променити. После битке на Љешком Пољу изгубили су Мађари приходе од својих ратних похода,

па су се, сасвим природно, морали побринути да их нађу код своје куће. Мађарски историчар Хоман тврди да су Мађари већ на обалама Азовског Мора знали за земљорадњу, али се нису сами њом бавили, већ су то препуштали Словенима, који су ту, крај њих, живели.¹⁶ Али су се по доласку у нову отаџбину морали убрзо и сами њом да баве. Међутим, Хоманово тврђење да су Словени без изузетка претстављали неслободан елеменат, који је служио као радна снага мађарским господарима, не може се примити, јер се томе противи низ чињеница. Већ средином XI века, непуних сто година после битке на Љешком Пољу, учествује и један дворанин Словен у побуни Самуела Абе против краља Петра Орсеола.¹⁷ За време краља Солумуна (1064—1074) учествује у његовим борбама са херцегом Белом Словен жупан Вид, његов зет Илија, и Радован,¹⁸ који се са титулом палатина помиње и као оснивач православног манастира у Сремској Митровици.¹⁹ Када је нешто доцније, почетком XII века, краљ Коломан успео да угуши побуну свог брата Алмоша, страдали су са овим и његове присталице Урош, Вукан и Павле.²⁰ За све ове људе који овако активно учествују у политичким догађајима у Мађарској можемо да претпоставимо да су припадали словенском племству које потиче још из времена постојања словенских држава. Није вероватао да би се у мађарској држави, за тако кратко време, могло створити од неслободног становништва ново словенско племство. Исто тако и женидбене везе мађарских владара и њихових сродника са словенским племићким породицама показују да у ово време већ однос Мађара према Словенима није био однос господара према робовима, нити скроз непријатељски однос. Хоман закључује да је већ брат Гејзе I био ожењен Словенком, пошто су му се синови звали Владислав и Василије,²¹ а таквих је примера касније све више. Словени су, дакле, прихватили мађарску државну организацију на место своје, заузели у њој одговарајуће положаје и активно потом учествовали у њеном даљем формирању и преображају начина живота самих Мађара. О томе сведочи читав низ словенских израза из области земљорадње и државне организације, који су постали својина мађарског језика,²² а и најстарија седишта мађарских комитата, судећи по именима, су такође словенског порекла.²³ Прихватање хришћанске религије, што је за даљи опстанак мађарске државе било од пресудног значаја, било је несумњиво Мађарима олакшано тиме, што су јој и Словени већ припадали. Већина израза и из ове области доказује словенски удео при покрштавању Мађара,²⁴ а Хоман чак сматра да није пука случајност што је Булчу, кнез панонских Словена, међу првима прихватио хришћанску религију.²⁵

Током XI и XII века наставља се овај период који већ можемо назвати словенско-мађарском симбиозом. Она се манифестује и даље и на социјално-економском и на политичком пољу. Природним прираштајем, досељавањем и заробљавањем у ратовима са словенским државама расте број словенског становништва упоредо са мађарским, које је коначно прешло на седелачки и земљораднички начин живота за владе Коломанове, почетком XII века.²⁶ Густина и компактност словенских насеља, нарочито у крајевима који су се граничили са словенским државама, показује се по мишљењу К. Грота и у запажањима арапског географа XII века Идрисија. Он није био у стању да тачно разликује границе мађарске државе према словенским због тога што је становништво ових крајева чинило јединствену целину са становницима суседних словенских држава.²⁷ То је подједнако био случај и на северозападним, а нарочито на јужним границама, где је словенско становништво било тако компактно да је кроз дуго времена задржало и своје посебне политичке организације, различите од мађарских комитата.²⁸

Ти панонски Словени несумњиво су олакшавали и политичке везе са словенским државама. Политика феудалних владара често је била диктирана рођачким везама појединих дворова, а ове су током XI и XII века између мађарске и чешке, пољске и руске владалачке куће биле веома бројне. Са Србима су се Мађари, међутим, нашли на истој линији не само по сродничким везама, већ и по стварним политичким интересима, који су и једне и друге у XII веку учинили противницима Византије. Женидба Беле II Слепог Јеленом ћерком српског великог жупана Уроша појачала је овај савез Мађара и Срба. После Белине краткотрајне владавине дошао је 1141 године на владу његов малолетни син Гејза II. Место њега владају његова мајка Јелена и брат јој Белош, војвода, бан и палатин, који са угарском војском помаже борбу Срба против Византије.²⁹ Благодареди томе Словени још за неко време одржавају премоћ у овим јужним крајевима, упркос томе што је баш негде за владе Гејзине извршена велика колонизација Немаца у блискоме Ердељу.³⁰ У борбама између Гејзиног сина Стевана III и његових стричева Ладислава II и Стевана IV, становништво јужне Угарске је на страни стричева, који претстављају провизантиску оријентацију, блиску Словенима из тих области. Из папских була да се закључити да је још и почетком XIII века био велики број православних у калачкој надбискупији,³¹ иако је у то доба ситуација већ измењена на штету словенског елемента у јужној Угарској. Угарски краљ Бела III, првобитно савезник великог жупана Стевана Немање у борби против Византије, постаје изненада њен савезник; самим тим он из основа мења не само своју политику према српској држави на Балкану, већ и према својим становницима у јужној Угарској. Колонизовањем витезова Јовановаца на јужним границама Мађарске и давањем пограничних тврђава у њихове руке, прекинуо је Бела III везу Славена у Угарској са онима на Балкану, а укидањем посебних племенских организација и завођењем комитата дефинитивно је ослабљен словенски елеменат и омогућено страно продирање и у ове дотада претежно словенске крајеве.³² То су

на првом месту Мађари, а средином XIII века насељавају се ту и Кумани, који су требали да попуне становништво десетковано татарском најездом од 1240 године.³³

Ново насељавање словенског становништва у овој области почиње поново већ у другој половини XIII века, када је краљ Драгутин имао поседе на северним границама Србије. Али ово насељавање остаје доста времена ограничено на узан појас око Саве и Дунава и није битно изменило етничке односе у Бачкој чак ни онда, када под притиском Турака овај покрет становништва са југа на север постаје јачи. Уосталом, ни јужна Угарска већ више није претстављала сигурно прибежиште од турске опасности. Одмах после Косовске битке прве турске чете појављују се у југоисточној Угарској, као на пример 1395 и 1396 год.³⁴ Њихови се упади понављају пред крај Сигисмундове владе, 1436 и затим 1440, када су скоро шест месеци пленили све до Тисе и Ердеља.³⁵ Пад Смедерева им је сасвим отворио пут у ове крајеве. Од 1460 год. проваљују они сваке године у јужну Угарску, па су једном таквом приликом чак заробили и тако велику личност као што је био Михајло Силађи.³⁶ Овим невољама придружила се и несрећа која је задесила Бачку за време побуне Ђорђа Доже, 1514 године, када је становништво било десетковано од стране племства, а већ десетак година касније одиграла се Мохачка битка, која је већи део Угарске довела под турску власт. Ипак изгледа да је словенски елеменат у овим крајевима био већ прилично ојачао, јер је после Мохачке битке на позорницу догађаја, макар и на кратао време, ступио Словен, Србин. То је загонетна личност цара Јована Ненада или Јована Црног. Са својом војском, која је пред крај његове акције бројала већ око 14.000 људи, узео је он учешћа у борбама око престола које су водили брат Лудвигове удовице Марије, Фердинанд Аустриски и угарски племић Јован Запоља. Убрзо после битке на Мохачу послао га је Запоља да очисти Бачку од Турака и да је припоји његовој власти. Али уместо да Бачку врати њеним дотадашњим поседницима феудалцима, он је дошао у сукоб са њима због тога што је желео да је задржи и на њој насели своје војнике. До коначног раскида са Запољом дошло је онда, када је Јован покушао да са својом војском пређе на страну Запољиних противника, али је при том покушају и страдао. У Бачку су се овога пута вратили њени ранији становници, а своје ново српско становништво Бачка је добила тек у сеобама које су водиле Србе на север у току XVI, а још више следећих векова.

Даља историја ових крајева нас не занима јер прелази временске границе трајања некрополе на Хинги. Оно што за доношење закључака о овоме гробљу може имати значаја, то су чињенице да су ови крајеви од VI или VII века били настањени Словенима, којима се од IX века придружују и Мађари; да Словени све до пред крај XII века задржавају превагу у овим крајевима; да почев од тога доба почиње продирање Мађара у словенску средину, и да се средином XIII века јавља на том подручју нов несловенски елеменат Кумани; да је после периода релативног мира настао од друге половине XV века период турских упада и пустошења ове територије, који су доводили до повремених насељавања становништва; и најзад, да се нов словенски слој на овом тлу може пратити поново тек од XVI века.

НУМИЗМАТИЧКИ МАТЕРИЈАЛ СА ХИНГЕ

Пре анализе археолошког материјала морамо се задржати на налазима новаца, који су на локалитету Хинга били заступљени у доста великом броју. Ма како да се оспорава њихова вредност за датирање гробова, они нам у овом случају морају послужити као полазна тачка, утолико пре, што највећи део од њих претставља једну заокруљену и временски затворену целину. Велику помоћ при овом послу указао нам је д-р Михаило Прокеш, нумизматичар из Суботице, који је не мали број од 52 комада нађених новаца на Хинги прочитао и детерминисао, на чему му овом приликом изражавамо најтоплију благодарност.

Од наведеног броја само четири новчића претстављају гробне налазе. Осталих 48 комада потичу, вероватно, делимично из поремећених или уништених гробова, делимично су припадали људима који су ту на Хинги покопавали своје мртве. Изузетак од овога претставља група од пет новчића, који су временом толико удаљени од осталих, да се ниуком случају не могу довести у везу са гробљем на Хинти. То је с једне стране новац императора Валентинијана I, а с друге стране новци Леополда I, Јосифа II и Луја XIV. Валентинијанов новац нађен је у слоју гробова, али је за њега тешко претпоставити да би потицао из неког од уништених гробова. То је појава коју код нас срећемо доста често у гробовима насеља која су лежала у близини римских локалитета и чији су становници лако могли доћи до античког новца. Али у близини Хинге бисмо тешко могли очекивати какво веће античко налазиште, које би још у време пуног средњег века снабдевало становнике старим новцима или другим предметима. Вероватнија је претпоставка да је Валентинијанов новац, у овом случају, донет у овај крај још у давно доба и да је тако доспео у земљу у којој се касније сахрањивало. Ову претпоставку подупиरे и налаз једне касноантичке фибуле са ромбично проширеним луком, украшеним црвеним емаљом. Она је нађена за време ископавања 1949 године на

површини једне њиве, удаљене око 200 м југоисточно од Хинге, и заједно са новцем претставља вероватно ратни плен или трговачки импорт. Још неки налази у слоју гробова могу се довести у везу са ова два предмета, али ће о њима бити говора касније.

Исто тако ни новци аустриских и француског владара XVII и XVIII века не могу бити у директној вези са гробовима на Хинги. Малено насеље у близини Хинге, чији су становници покопавани на овом гробљу, опустело је највероватније већ негде у другој половини XV или почетком XVI века у периоду немира и турских упада. Данашње село Носа основано је у прошлом веку, а његови становници немају традиције нити се сећају да је на Хинги било гробље, за које би свакако морали знати да је оно постојало још на неколико деценија пре њиховог досељења, тј. у време Јосифа II. Присуство француског новчића се може: најбоље Објаснити ратним походима које је крајем XVII и почетком XVIII века водила Аустрија против Турске, и то баш у овим крајевима. Под заповедништвом Евгенија Савојског бориле су се не само аустриске, већ и чете многих европских народности, међу њима и француске, које су овамо донеле и новце својих владара. Аустриски новци могли су припадати и становницима неког од удаљенијих села, који су случајно доспели на Хингу.

Група од 47 мађарских новаца, у коју су убројана: 4 гробна налаза и 43 комада нађених ван гробова, претставља готово непрекидан низ мађарских владара од краја XI до половине XV века. Веће празнине у овом низу претставља само недостатак новаца Беле IV (1235—1270), као и новаца последњих Арпадоваца Ладислава IV и Андрије III и новаца Карла Роберта, који би обухватили период од 1272 до 1342 године. Са највише вероватноће могли бисмо ове празнине приписати било случајности, било чињеници да цела некропола још није откопана, и да се према томе ови налази још могу очекивати. Немамо разлога да претпоставимо неки већи прекид у сахрањивању, дакле у становању на насељу Јанковог Брда, у времену око краја XIII и почетком XIV века. Историски подаци нас у оваквој претпоставци не подупиру. Прекид који бисмо могли претпоставити средином XIII века, за време татарске најезде, није ниуком случају био дуготрајан. За то нам говори новац Стевана V који припада времену непосредно после најезде, као и то, што се на гробљу не запажа никаква битна промена ни у материјалу ни у начину сахрањивања која би говорила у прилог томе.

Новци нам, дакле, обележавају један прилично велики временски период трајања гробља на Хинги. Новце Сигисмунда Луксембуршког и Алберта можемо без великог колебања прихватити као горњу границу трајања овога гробља. Они су нађени претежно на површини и у тако великом броју, да не могу потицати из гробова, утолико пре што је налажено и по више комада заједно, а у гробовима се тако не налазе. Они несумњиво припадају људима који су тада још на овом гробљу сахрањивали своје покојнике. Из историских чињеница видимо да је сахрањивање могло трајати још највише коју деценију, јер у другој половини XV века почињу пустошења ових крајева, која достижу врхунац у време битке на Мохачу. Нешто је теже са одређивањем доње границе. Не би се могло претпоставити да би новци Соломунови и Ладислава Светог, са краја XI века, означавали најстарије гробове на Хинги. Уз њих бисмо очекивали предмете белобрдске културе, као што је то случај са класичним налазиштем, Белим Брдом, где је такође било мађарских новаца XI и XII века. Али таквих предмета у гробовима на Хинги нема, изузев S-наушница, бар не у онима који су овом приликом откопани. Слична је и са новцима XII века. Међу њима има два за које је сигурно да су у гробове достигли у секундарној употреби, премда су оба нађена ван гробова. То су новци Стевана IV. Један од њих сасвим сигурно намерно је пробушен да би се могао нанизати или пришити, а и за други је то вероватно. Стеван IV је, међутим, владао веома кратко време, по неколико месеци 1162 и 1163 године. Он је оба пута дошао из Византије, обилато снабдевен новцима који су тамо ковани и који су били знатно већи него новци мађарских владара.³⁷ Зато је сасвим вероватно да су његови новци веома брзо изашли из оптицаја, а како су били погодни да се употребе као привесак или амулет, можемо да претпоставимо да за то није морало да прође много времена. Међутим, не морамо да претпоставимо да је прошло много времена ни од тренутка када су ковани новци других мађарских владара до онога када су доспели у граб. Мађарски краљеви су се знатно користили својим правом ковања новца. Тако су они стицали могућност за покриће све већих расхода, који су расли због ратова, лошег и корумпираног финансиског апарата и због све већих сума које су припадале херцезима краљевске куће са њихових територија.³⁸ Ово интензивно коришћење регалног права почело је већ у другој половини XI века, а од времена Беле II мађарски владари су сваке године ковали нов новац, при чему је стари губио вредност.³⁹ Према томе је већ у другој половини XII века у гробове могао стизати и новац владара који се још налазио на престолу. Зато би се по новцима могло закључити да је сахрањивање на Хинги могло почети ако не раније, али свакако почетком XII века. Ако је крај сахрањивања био, као што смо видели, XV или почетком XVI века, онда овај период, на први поглед, изгледа доста велики. Али не смео заборавити да је гробље на Хинги припадало непознатом малом насељу, а да је ипак, на свега једној трећини можда његове територије, откопано 133 гроба. Ако томе додамо још један доста велики број уништених гробова, онда је

јасно да је сахрањивање на овом гробљу обављано веома дуго времена. Анализа нађеног културно антрополошког материјала показале да се у њему ништа не противи оваквом проценивању.

АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ СА ХИНГЕ

Остаје нам још да погледамо које податке можемо добити из анализе материјала са Хинге. При томе ћемо узимати истовремено у обзир и материјал добијен приликом ископавања 1948 године.

Од предмета који су нађени на гробљу на Хинги најбројнија су била бронзана дугмета, и то највећим делом заступљена једним обликом: то је шупље лоптасто бронзано дугме, састављено из две поле, са тракастом, каткада канелованом ушицом, и евентуално зрном на врху. Таквих дугмета нађено је 42 комада, од тога 28 у гробовима, а 14 ван гробова (Таб. II, III, IV, V, VI, VII, VIII). Облик је несумњиво веома стар. Богато украшаване варијанте срећемо у оставама и гробовима већ од VIII века на целој територији на којој се у то доба срећемо са византинским импортом. Најстарији примерци претстављени су налазима из Триља, који су датирани у VIII или IX век,⁴⁰ из Софије, који припадају XI—XII веку,⁴¹ и читавим низом раскошне дугмади из Чешке из истог доба.⁴² У белобрдској култури преовлађује затим сасвим једноставан облик оваквог дугмета, несумњиво већ домаћи производ. Осим дугмета-привесака печуркастог облика, малих и масивних, срећемо у белобрдској култури и округла шупља дугмета, али су она састављена из две уздужне половине.⁴³ Међутим, већ у то време се почињу јављати и дугмета састављена из две попречне половине. Нађена су на пример у Бездеду, у Мађарској, који се датира у XI век.⁴⁴ Отада вероватно почиње да се шири њихова употреба, јер се у каснијим налазима све више срећемо са њима, док дугмета састављена из две уздужне половине ишчезавају. У славковачком налазу, који Бруншмид датира у време XIII—XIV века, нашао се већи број дугмета која се састоје од шупљих куглица састављених из две попречне половине, са равном или канелованом ушицом и зрном на врху.⁴⁵ На гробљу које је откопано у близини Суботице, код Етемеша, датираним у доба анжујске владавине у Мађарској, у већем броју гробова нађена су такође дугмета оваквог типа.⁴⁶ У сомборском музеју налазе се она и са материјалом из XVI века, а у Басату, у Србији, који проф. Васић датира у исто доба, такође су се у једном гробу нашао слична сребрна дугмета.⁴⁷ Она су се у народној ношњи неких наших крајева задржала све до данас, тако да нам она уствари не могу послужити као ослонац за датирање. За другу врсту дугмета нађених на Хинги, за пљосната дугмета чија је доња половина украшена пластичним орнаментом (Таб. VIII, VI) аналогије нам пружа славковачки налаз, где је такође било дугмета украшених шестолисном розетом, као што је и дугме из гроба бр. 107 на Хинги (сл. 4).⁴⁸ По опису би се дало закључити да их је било и на етемешком гробљу.⁴⁹ Могли бисмо их, дакле, ставити у време XIII—XIV века, што потврђује и новац Лудвига Великог, нађен на Хинги заједно са другим примерком таквог дугмета. Округло дугме украшено проламањем и имитацијом гранулације, из гроба бр. 61, има своју аналогију у једном примерку нађеном на гробљу мађарског средњовековног села Касапера, датираним новцима у XII и XV век (Таб. VI). Овај налаз је из гроба млађег периода.⁵⁰ Дугмета су налажена на дубинама од 0,31 до 1,23 м, тако да би се из тога дало закључити да су била у употреби кроз цело време сахрањивања, без промена у облику и техници израде. По гробним налазима могло се утврдити, да се дугметима закопчавао горњи део одеће, како наводи Нидерле за најстарије налазе ове врсте.⁵¹ У гробовима на Хинги обично је налажено по једно или два дугмета у пределу врата или кључних костију, то јест, њима се под грлом закопчавала кошуља, као што се то и данас среће код становника ових крајева. Једини изузетак претставља гроб бр. 120, у коме је нађено седам дугмета различите величине. Врло је вероватно да нека од њих потичу и из неког уништеног гроба, али исто тако не смемо заборавити да је овај гроб и иначе био нешто богатији прилозима. Уосталом, и у Етемешу је у једном случају нађено у гробу шест дугмета.

Сличну функцију као дугмета могли су имати и прапорци, али исто тако није искључено да су они ношени и без неке нарочите практичне намене. У дечијем гробу 35 (Таб. IV) прапорац је лежао крај костуре, тако да се не може рећи тачно где је био ношен. У гробу младића 45 (Таб. IV) нађен је испод врата, док је трећи примерак лежао крај једне фрагментоване дечије лобање (Таб. VIII). Можемо, дакле, само претпоставити да је прапорац био ношен испод грла, као и дугме, па да према томе није искључено да је имао и његову функцију. У сваком случају је сигурно да су се прапорци нашли само уз костуре млађих, или сасвим младих индивидуа, али ипак не толико младих да бисмо прапорцима могли приписати функцију звечке. Вероватније је да је њихово ношење било у вези са каквим сујеверјем. Као што ни дугмад са Хинге не одговарају својом техником израде, па донекле ни обликом, онима из белобрдске културе, исто се тако и прапорци знатно разликују од белобрдских. Белобрдски је прапорац крушкастог облика, са канелованом горњом половином и са крстастим зарезом на дну,¹² док сва три прапорца са Хинге показују један исти облик, и то облик који потпуно одговара данашњем. Он је, дакле, несумњиво млађи од прапорца

белобрдске културе. Изгледа, међутим, да је и овај облик могао постати већ доста рано, али вероватно не пре краја XII или почетка XIII века, иако је у гробу 35 он нађен заједно са новцем Ладислава Светог, што би значило са краја XI века. По начину како су састављени његови делови овај облик јако потсећа на бронзане куглице нађене у гробљу код Расауа у Немачкој, а које је датирано у другу половину XIII века.⁵³

Друге по бројности на Хинги биле су наушнице, и то специјално S-наушнице (Таб. II, IV, V, VI, VIII). Пошто смо видели да се дугмета у овом случају никако не могу сматрати елементом накита, већ претстављају саставни део одеће, онда можемо рећи да је за накит на Хинги углавном карактеристична ова врста наушница. Од укупно 24 комада, 12 је нађено у гробовима, а 12 ван њих. Оне углавиом све припадају једном типу, типу наушнице не сувише великог пречника, од сразмерно танке жице. Међу примерцима са Хинге недостаје тип мале наушнице од масивне, дебеле жице, као и тип велике наушнице од дебеле или уплетене жице. Пречници наушнице са Хинге крећу се између 15 и 30 мм, а дебљина жице између 1 и 2,5 мм. Углавном напореда са пречником наушнице расте и пречник жице, сем у једном или два случаја, али ни ту дебљина жице ни из далека не достиже оне димензије које има жица код т. зв. малих масивних наушница. S-петља је код ових примерака, код којих је очувана, доста широко раскована, а код извесног броја, нарочито већих наушница и канелована. Хронолошком и типолошком анализом овог накита су се досада највише бавили археолози западних словенских земаља. Нидерле их је сумарно датирао у време од IX до XII века,⁵⁴ али помиње и примере из Угарске и Немачке, где су нађени и у XIII веку.⁵⁵ Ајзнер их ставља у време од половине X до XIII века,⁵⁶ а тако исто и Красковска.⁵⁷ Типолошки у Словачкој су класифициране тако, да се мањи типови стављају у старији период, а већи у млађи, тако да пречници најмлађих наушница у гробовима XIII века износе и до 60 мм,⁵⁸ али и Ајзнер и Красковска допуштају при том могућност да су се уз млађе облике задржали у употреби и старији. Са оваквим закључцима слаже се и анализа материјала из Чешке, коју је извршио Р. Турек, узимајући у обзир на првом месту налазе из остава ломљеног сребра и новца, а затим и из гробова. По његовим запажањима S-наушнице се у оставама у Чешкој почињу јављати од самог почетка XI века, заступљене мањим примерцима, а ишчезавају из ове врсте налаза почетком XII века, не премашујући величину од 25 мм у пречнику. Већи примерци се јављају тек у гробовима XII века.⁵⁹ Оваквој класификацији и хронологији одговара и налаз великих, шупљих S-наушница пречника 60 мм, нађених у гробљу код Расауа у Немачкој, које су датиране новцима друге половине XIII века, а којима одговарају и налази из Мекленбурга и Пољске.⁶⁰ У мађарском налазишту Сабатбаћану, где су такође нађени и новци XIII века, две наушнице одговарају онима са Хинге, али је трећа начињена од уплетене жице, каквих на Хинги није било.⁶¹ На нашој територији, међутим, до сличних запажања се није дошло. Извесно је свакако да су ово наушнице налажене код нас у гробовима белобрдске културе релативно малих димензија: оне из Белог Брда су пречника 10 до 20 мм, из Клоштра 13 до 34 мм, из Свињареваца 15 до 29 мм. У добричкој остави, која је нешто млађа и датирана новцима у XIII век, S-наушница такође не прелази ове димензије,⁶² а ни наушнице из Винче и Басата, које проф. Васић датира чак у XV—XVI век,⁶³ не припадају већим типовима. Према томе дало би се закључити да су развој и употреба S-наушница и нашим крајевима били нешто друкчији него на територији Чешке и Словачке, где је наведена хронологија већ довољно проверена. Али пошто је територија на којој лежи Хинга у средњем веку чинила политичку, а нарочито и културну целину са добрим делом Словачке,⁶⁴ а пошто и неке друге аналогije, као што ћемо касније видети, упућују много пре на ту страну него на наше крајеве, оправдано је да се и за S-наушнице прихвати хронологија те области, по којој се S-наушнице на Хинги могу датирати најкасније у XIII век. За то говори не само отсуство млађих типова, које бисмо иначе овде морали очекивати, с обзиром на њихов приличан број, већ и њихов распоред у гробовима. Већина гробова у којима су нађене S-наушнице више није била *in situ*. То су све били већ прекопани и поремећени гробови, као на пример гроб бр. 27, у коме је нађена само лобања. Исто тако и релативно велики број S-наушница нађених ван гробова говори у прилог томе да су гробови у којима су се оне налазиле били већ уништени. S-наушнице, према томе, припадају старијој, почетној фази сахрањивања на овом гробљу. У гробовима је налажена обично по једна или две наушнице, из чега се може закључити да оне више нису имале улогу слепоочничарки, већ да су ношене као обичне наушнице. То је констатовао и Ајзнер у гробовима најмлађег градишног и постградишног периода у Словачкој.⁶⁵ У S-наушнице уврстили смо и тордирану оловну карику, чији је један крај, нажалост, фрагментован, растањен, као да се завршавао S-петљом (Таб. VIII). Она би претстављала доста необичну појаву, не по материјалу, јер су оловне S-наушнице познате и од раније,⁶⁶ већ по тордираној карици. Слична карика, али од двоструке оплетене жице, нашла се у налазишту Толна-Санто у Мађарској, датираном у XI—XII век.⁶⁷ Не би била без замерке ни претпоставка да је то прстен, премда би то могао бити по димензијама, и премда је прстење од сплетених жица са раскованим крајевима често у белобрдској култури,⁶⁸ јер ово прстење никада није од олова. Тачније детерминисање овог предмета отежава околност што је нађен ван гроба.

Осим S-наушница у гробовима на Хинги нађен је још један тип овог накита, тип наушнице са јагодом, и то у два гроба. При ископавањима 1948 године нађен је у гробу бр. 2 један читав и један оштећен примерак (Таб. II), а 1949 године у гробу бр. 119 само један, и то оштећен (Таб. VII). Примерци из оба гроба припадају истоме типу наушнице са непокретним округлим, односно нешто спљоштеним, гранулованим зрном, навученим на танку, једноставну бронзану карику, која се у примерку из гроба бр. 119 завршава кукицама. Овај стари облик накита, примљен под утицајем Византије, јавља се већ у доба кестхељске културе у Подунављу и Панонији.⁶⁹ Нидерле приписује наушнице са једним навученим зрном или перлом византским радионицама, наводећи паралелно примерке са налазишта Цико и Регел у Панонији, и Книна у Далмацији.⁷⁰ Овај се тип нарочито јако раширио потом у Далмацији, где се обично датира у време IX и X века. Међутим, наушнице са Хинге, премда припадају истоме типу, не могу се са овима из Далмације стилски довести у везу. На далматинским наушницама зрно је дугуљасто, украшено орнаментима изведеним гранулацијом и филиграном, који одају вешту руку златара изученог у радионицама са богатом и дугом традицијом. Наушнице са Хинге, насупрот томе, својом једноставношћу и примитивном техником показују јасно да су ове несумњиво домаћи рад. Доста блиске по типу биле би им наушнице нађене у Бугарској, код Тројана, и у Светој Тројици код Брацигова. Нажалост, оба налаза су веома непрецизно датирана. У могили код Тројана нађена је између осталог и једна готска фибула, а и наушнице кетлашког и белобрдског типа, али је иначе цео налаз без ближих података.⁷¹ Налаз из Свете Тројице потиче из посвећеног извора, у који је народ бацао дарове још од најстаријих времена. Нађени су тамо, на пример, и новци почев од IV века пре наше ере па све до XVI века наше ере.⁷² Доста блиска била би и наушница из софиског налаза из XI века, само је код ње карика у односу на зрно знатно мања и масивнија него код наушница на Хинги и завршена је S-петљом.⁷³ Није датиран, нажалост, ни гроб откопан код села Клинаца, код Ваљева, али је и он, упркос неким преисториским предметима, сигурно средњовековни. Наушница која је у њему нађена скоро је идентична са мањом наушницом са Хинге. И она има једноставно округло зрно украшено имитацијом гранулације, навучено на просту бронзану карику.⁷⁴ Са друге стране, по једноставној танкој бронзаној карници, која је на крајевима савијена у кукице, наушница из гроба бр. 119 могла би се довести у везу са једним примерком наушнице са три јагоде, која је нађена на гробљу код Расауа, које је, као што смо видели, датирано у XIII век.⁷⁵ Сличан накит налажен је и на другим, вероватно словенским налазиштима, у Немачкој, из тога доба. Тиме се оне јасно разликују од много богатијих наушница датираних у исто време, које су налажене код нас и у Русији, а код којих је чак и карика масивна, од уплетене двоструке жице, или украшена намотаном филигранском жицом, какве су на пример ердутска или славковачка.⁷⁶ Најзад, на гробљу код Етемеша биле су такође заступљене и наушнице са једном и три јагоде, али уз њих нама ближег описа.⁷⁷

Посебну групу чине три наушнице нађене 1948 године ван гробова (Таб. II). Својим обликом и израдом оне се потпуно издвајају од осталог материјала који је нађен на Хинги. За њих нема блиских аналогија ни међу средњовековним материјалом ни из осталих културних области у овоме делу Европе, па ни међу нешто ранијим материјалом из доба сеобе народа. Оне, међутим, јако потсећају на касноантичке и византиске радове. Нарочито је упадљива сличност између очуване наушнице са Хинге и једне наушнице из Костолца у Уметничком музеју у Београду, инв. бр. античке збирке 209 (Таб. XI, сл. 5), која има карактеристичан покретан привесак, од жице, са две нанизане перле облика шестостране призме од зеленог стакла. На крају привеска налази се још једно дугуљасто зрно, а између перли и на горњем крају привеска налазе се нанизана два прстенчића украшена гранулацијом. Примерак са Хинге је нешто мањих димензија и једноставније израде, али су сви елементи ту, и сви су, исто укомпоновани. Сличан начин затварања као на примерку са Хинге има наушница бр. 217 из Костолца, која је начињена од танке златне жице, а има такође дуг привесак са једним нанизаним бисерним зрном. И две фрагментоване наушнице са Хинге су вероватно припадале наушницама са сличним привеском, колико се може видети из очуваних делова привесака. Сва три примерка са Хинге немају вероватно никакве везе са самим гробљем. Оне се пре могу довести у везу са већ поменути новцем императора Валентинијана и са касноантичком фибулом нађеном у близини гробља. И костолачки налаз датиран је у време III—IV века, па је утолико оправданије да и наушнице са Хинге ставимо у исто време, за које говори и налаз новца.

Од накита у правом смислу на Хинги је осим наушница нађено још прстење, затим стаклене перле и апликације.

Међу прстењем (Таб. II, V, VI, VII) најчешће је био заступљен тип начињен од бронзане карике или траке са налетованом округлом плочицом, која је носила орнамент, пластичан или урезан. На неколико примерака место орнамента плочица је имала урезан или пластичан монограм (сл. 6—12). Иако је прстен у белобрдској култури био веома омиљена врста накита, овакав тип међу белобрдским прстењем није заступљен. Па ни у великој збирци средњовековног прстења из Србије, која се налази у Уметничком музеју у Београду, нема аналогија за прстење са

Хинге. Али зато овај тип срећемо на другој страни, у Словачкој. Л. Красковска, која је детаљно обрадила, накит градишног периода из Словачке, наводи и овакав тип прстења, који је нађен на гробљу у Турчанском Св. Мартину, датираним од XI до половине XIII века. Тамо, истина, нема прстења са монограмима, већ су плочице на њему украшаване урезаним мрежастим и линеарним орнаментом,⁷⁸ а таквих је и на Хинга нађена 4 комада. Судећи по овоме, прстење са монограмима морало би бити млађе од оног из Турчанског Св. Мартина, па бисмо га могли ставити на крај XIII и у XIV век. Аналогију за пластично изведен монограм комбинован са биљним орнаментом на једном прстену са Хинге пружа прстен из славковачке оставе, чија је плочица украшена пластичном претставом животиње.⁷⁹ И на етемешком гробљу веома је често био заступљен овај тип, само су плочице код њега биле украшаване, углавном, урезаним биљним орнаментом, најчешће мотивом љиљана.⁸⁰ Остала три прстена претстављају посебне типове. Један од њих, онај из гроба 119, има такође налетовану плочицу, али се по остацима уздигнутог обода може закључити да је она уствари служила као лежиште за стаклену пасту. Овај тип познат је из Белог Брда,⁸¹ из истовременог Ђевина,⁸² па и из славковачког налаза,⁸³ само су сви ови примерци много богатији, украшавани су и гранулацијом, док прстен на Хинги указује на домаћу сеоску радионицу. Прстен од траке која се напред проширује у округлу плочицу, украшену урезаним орнаментом, има своју аналогију опет у Турч. Св. Мартину.⁸⁴ Он се највише приближује старом домаћем словенском облику,⁸⁵ па је вероватније и типолошки старији од осталог прстења које је нађено на Хинги. Исто тако би се са старијим белобрдским облицима можда могао довести у везу и један прстен украшен хоризонталним канелурама, са том разликом што је белобрдско прстење овог типа отворено. У гробовима на Хинги увек је налажен само по један прстен, и то на десној руци.

Стаклене перле, и то углавном веома ситне, претстављале су једину врсту огрлица која је нађена у гробљу на Хинги (Таб. III, IV, V, VI, VII). Њихов број није у гробовима онако велики, као што Красковска наводи за гробове у Словачкој, где је налажево и по стотину перлица у једном гробу.⁸⁶ У Гробовима на Хинги њихов број не премаша седамдесет, и то изузетно. Обично их је мање, а када су у питању мало крупније перле, тада их бива по неколико, каткада и само једна. За датирање оне не претстављају неки нарочити ослонац, јер се њихови облици задржавају веома дуго. Ситне зеленкасте и жућкасте перлице налазе се у Словачкој већ од XI века.⁸⁷ Исто тако већ од XI века срећу се и перле брушене од кристала,⁸⁸ које су се, благодарећи чврстину материјала, такође веома дуго одржале. Новост на Хинги претстављају једино ситне коштане перлице из гроба 107 (Таб. VI), које имају облик округлих, на крајевима засечених зрна. Красковска помиње једну коштану дугуљасту перлу из огрлице са гробља у Ђевину, из XI и XII века.⁸⁹ Вероватно ће бити ближе по облику перле које су нађене у једном гробу у Етемешу,⁹⁰ јер су оне и по времену много ближе онима са Хинге. На овом гробљу, налажене су, уосталом, и ситне стаклене перле исте као и на Хинги.⁹¹ У гробовима Касапера такође су нађене исте ове врсте перли, и то у слоју гробова из XII века крупније, призматичне и цилиндричне, а исто тако и ситне перле, док је у слоју гробова из XV—XVI в. било ситних стаклених и воштаних перли, а призматичне се не јављају.⁹² И на Хинги бисмо, дакле, крупније кристалне перле датовали у старији период сахрањивања, док би млађем периоду припадале ситне стаклене и коштане перле. Иначе се могло констатовати да перле нису ношене само у огрлици, већ и на други начин. У гробу бр. 66 перле су нађене на челу костура, и биле су свакако пришивене на траку која је украшавала главу. На челу су запажени и трагови зеленог оксида, па је могуће да су перле биле и саставни део челенке, на коју су биле нашивене и друге апликације. Ајзнер помиње обичај уплитања перли у косу још у средње градишно доба,⁹³ а нашле су се и у Русији у дрављанским могилама.⁹⁴ У гробу бр. 15 перле су се нашле у пределу карличних костију, па је могуће да су украшавале појас, или, још вероватније, руку, као што је констатовано и у Етемешу.⁹⁵ У гробовима XV в. у Касаперу нашле су се такође перле као украс на глави, т. зв. *Párta*.⁹⁶

У гробу бр. 107 осим коштаних перлица нашле су се и две бронзане цевчице измешане са перлама (Таб. VI). Оне би могле бити и саставни део огрлице, премда за то нема засада никаквих аналогија. Уз то су оне и знатно шире од перли, па и стога није вероватно да би заједно са њима чиниле саставни део исте огрлице. Међутим, могуће је и објашњење да су то цевчице у које су се утицали крајеви плетеница. Ајзнер помиње сличан украс из белобрдског гроба у Лоти,⁹⁷ а, исту функцију имале су и спирале из истовременог Љуцина у Русији.⁹⁸ У Русији се, затим, у XIII и XIV веку среће такође обичај да се крајеви плетеница утичу у бронзане цевчице. Овај обичај тумачи Нидерле као несловенски, фински, који су Руси и примили од Финаца.⁹⁹ Других, ближих примера, за овај обичај засада иначе нема. С друге стране треба поменути перле из Касапера (*Kaszapér*) цилиндричног облика, које су се састојале од металне цевчице пресвучене стакленом материјом. Код неких примерака ова је пресвлака отпала, па је сачувана само цевчица.¹⁰⁰ Тако бисмо и налаз са Хинге могли протумачити на исти начин.

Интересантну појаву у гробовима на Хинги претстављају украсне металне плочице — апликације — које су се јавиле у прилично великом броју. Као материјал претеже бронза, док је свега 4 комада од сребра. Оне су округле или четвртасте, украшене пластичним орнаментом, изведеним техником искуцавања или пресовања (Таб. III, V, VI,

VII и VIII). Предмети су доста ситни, прилично слабо очувани и лоше патинирани, тако да је технику тешко одредити. Ипак, у прилог техници пресовања говори, пре свега, то што су веома малих димензија, као и то што је један тип апликације нађен у више примерака, што би указивало на сериску производњу. Код већих примерака могли бисмо претпоставити и технику искуцавања, јер су на њима орнаменти различити, а показују и извесне неправилности (Таб. XI). Орнаменти на овим плочицама су прилично карактеристични: то су розета, птица и стилизован љиљан. Само једна је имала фигуралну претставу, док се на једној орнамент није могао распознати. Употреба апликација позната је већ у много ранијој кестхељској култури. Уз типичне језичке и прећице које су украшавале кожне или текстилне делове опреме тадашњег човека и његовог коња, као што то показују примери из Ђевинске Нове Веси,¹⁰¹ Кишкунсалаша,¹⁰² Сентеша,¹⁰³ и многи други, и гробови кестхељске културе у Далмацији садрже такође исте овакве украсне плочице¹⁰⁴. Међутим, ове се плочице знатно разликују од оних са Хинге, како по техници, тако и по орнаменталним мотивима. Техника је код кестхељских плочица ливење, орнаментат је пластичан или проломљен, а мотиви животињски или биљни оријенталног карактера. Ипак се већ и ту јављају каткада и плочице са пресованим геометријским орнаментом, као што показују примери из Цико-а.¹⁰⁵ У нешто друкчијем облику срећемо украсне плочице у инвентару старомађарских гробова IX и X века. То су ситне плочице кружног, четвртастог или срцастог облика, украшене претежно биљном декорацијом.¹⁰⁶ Приближно из истог времена биле би и округле плочице из гробља у Мравинцима, код Солина, на којима налазимо орнамент розете, прилично сличан неким розетама са плочица из гробова на Хинги. Срећемо нешто касније, у XI веку, четвртасте металне плочице са пластичним биљним орнаментом у софиском налазу,¹⁰⁷ а са друге стране, у кнежевском гробу у Желенкама у Чешкој, са мотивима који указују по Нидерлеовом мишљењу на сасанидску област.¹⁰⁸ Међутим, током XI и XII века никако их не срећемо ни код нас, ни на целој територији где у то време цвета белобрдска култура. Ипак, на гробљу у Пилину, које је датирано у XI и XII век и припада белобрдској култури, нашле су се у два гроба веома лоше очуване пресоване металне плочице са мотивом розете.¹⁰⁹ Могли бисмо зато претпоставити да су се оне можда више употребљавале и у белобрдској култури, али да су се веома ретко очувале због својих малих димензија и веома танког лима од кога су начињене. Од каснијих примера могли бисмо навести плочице из славковачког налаза, правоугаоног облика, украшене пресованим животињским орнаментом, са рупицама за пришивање на угловима, а сличан налаз помиње Бруншмид и из Деча, код Земуна.¹¹⁰ Из XII и XIII века су и апликације украшене са четири наспрамно постављене палмете, дакле, исто као и плочице са Хинге, нађене у Владимирској остави у Русији.¹¹¹ Најзад, срећемо их и на гробљу у Етемешу, где се наша и једна плочица украшена са пет купастих узвишења, иста као и плочица из гроба бр. 15 на Хинги.¹¹² Занимљива је и плочица у облику зарубљене пирамиде са привеском. За њу нам доста блиску аналогију пружа украс на челу једне лобање откопане у Бискупији код Книна у Далмацији.¹¹³ Овде су плочице нешто испупченије и без привеска, али је сличност на први поглед очигледна. Тешкоћу за ову паралелу претставља једино то, што се гробље у Бискупији датира у много ранији период.

Видели смо, дакле, да се са употребом металних апликација срећемо на доста великој територији и у прилично великом временском размаку, тако да само на основу тога не бисмо могли извући никакве закључке за датирање плочица на Хинги. Морамо се зато осврнути на нешто друго што их може ближе одредити, а то је њихов орнамент (Таб. XI, сл. 13—21). Розета нам при том најмање може бити од помоћи. То је веома стар и веома често употребљаван биљни мотив, који се већ због своје једноставности није могао током времена много мењати. Слично је и са мотивом птице, премда можемо запазити да се претставе птица на две плочице са Хинге ипак по начину стилизације веома приближују хералдички стилизованим птицама, и према томе несумњиво припадају периоду цветања хералдике. Још нам јасније о томе говори мотив љиљана, који је заступљен на највећем броју плочица са Хинге. Он је на њима дат у типичном хералдичком облику у каквом га можемо пратити већ од XII века у хералдици западних земаља, нарочито Француске. Овај хералдички знак изгледа да је у нашим крајевима почео да се шири нарочито од XIII века, и то, како изгледа посредством Запада, премда је његово оријентално порекло несумњиво.¹¹⁴ У Србији се он први пут јавља као хералдички знак на новцима краља Уроша, а Новаковић истиче да је баш тај краљ био ожењен Францускињом Јеленом, сродницом француске краљевске куће.¹¹⁵ Од тог времена остаје овај знак на новцима српских владара, све до пропасти српске државе, а у то исто време га налазимо и у Босни, где се током XIV века још више шири. Даље на северу срећемо га на прстењу из Словачке, где се каткада као орнамент јавља и птица, као на апликацији са Хинге,¹¹⁶ на читавом низу прстења из истог времена из Сабад-Баћана,¹¹⁷ а врло често се јавља и на апликацијама и прстењу и на гробљу у Етемешу, које је датирано, као што је већ речено, у анжујски период.¹¹⁸ Ако је, дакле, тачна Новаковићева претпоставка да се у Србији овај знак раширио благодарећи везама са француском владалачком кућом, овда је то исто тако вероватно и за територију некадашње мађарске државе. Тамо се већ Бела III, крајем XII века, дефинитивно оријентисао према Западу и појачао везе нарочито са Француском, а тамо су и у периоду XIV и XV века владали краљеви француске лозе. У то време, можемо, према томе, да ставимо и хералдичке

љиљане са плочица на Хинги. Најзад, и орнамент са фигуралном претставом уоквиреном орнаментом лозице упућује на исто време као и хералдички љиљан. Овај орнамент је у изразитом готском стилу, који у овим крајевима влада баш у то исто време.

Остаје још да се осврнемо на то како су се ове апликације носиле. За већину старијих налаза које смо навели утврђено је или се барем претпоставља да су служили као украси причвршћени за појас или за коњску опрему. Караман, међутим, наводи примере из споменика ликовне уметности, по којима се може закључити да су се овакве апликације могле носити и на оделу, у периоду IX и X века, а претпоставља да су могле бити и украс на чеоним тракама.¹¹⁹ За плочице нађене на Хинги утврђено је, међутим, у два случаја да су ношене на челу, а осим тога на једној лобањи нађени су трагови патине, по чему би се дало закључити да је и ту некада било металних апликација. У једном случају је утврђено да је ношена пришивена на одело, и то на грудима. Осим старијег примера двају већ поменутих плочица из Цико-а, за које Хампел претпоставља да су служиле као украс за главу, јер су нађене у близини лобања,¹²⁰ имали бисмо примере у словенским гробовима, а нарочито у Русији, где су се на челу већ од X и XI века носили украси, или просте текстилне траке, или траке украшаване разним привесцима и металним апликацијама.¹²¹ Овакве чеоне траке задржале су се само у Русији, и то релативно дуго, до XIII и XIV века.¹²² Могли бисмо закључити да су металне апликације биле ношене и у Етемешу, премда тамо нису нађене на лобањама очуване плочице, већ само трагови патине, док су украсне траке на глави, истина без апликација, нађене у Касаперу.¹²³ А имамо, наравно, и пример недатиране лобање из Бискупије. За ношење апликација на грудима имамо засада само примере из Етемеша.¹²⁴ И начин употребе апликација говорио би, дакле, као и орнаменти за време XIII и XIV века.

Осим ових металних апликација нађено је на Хинги још неколико предмета које бисмо могли уврстити у исту групу. На првом месту споменућемо коштану четворострану плочицу (Таб. II), која је нађена крај лобање у гробу бр. 3 откопаном 1948 године. По очуваним бронзаним накивцима у угловима види се да није била причвршћена на текстил, већ по свој прилици на кожу. Сасвим слични украси нађени су у Касаперу и заједно са коштаним пређицама претстављали су гарнитуру на појасу.¹²⁵ Кост је иначе већ нађена на истом гробљу, а и на Хинги као материјал за перле, а и на етемешком гробљу нађене су перле и наруквице од кости.¹²⁶ Кост је, дакле, ако не чест, али ипак употребљаван материјал за украсе и у ово доба. Још један украс од кости израђен од слоноваче нађен је у близини гроба бр. 32. То је округла испупчена плоча украшена концентричним круговима и кружићима (Таб. VIII). Она потсећа јако на касноантички или византиски рад, па с обзиром и на то да је нађена ван гроба могла би пре спадати у исту групу са већ поменутих касноантичких предметима. Веома блиску аналогију за ову плочицу пружа један коштани пршљенак из меровиншког гроба у Schwarzhendorf-у, скроз бушен и са декорацијом од четири двострука концентрична кружића.¹²⁷ Привесак у облику листа (Таб. III), такође случајан налаз, понајпре потсећа на доњи део двојних белобрдских привесака. Судићи по начину како има пробушену рупицу није никако могао бити нанизан у огрлицу, већ је највероватније био пришивен на оделу, за шта већ имамо примера, или је био саставни део какве веће апликације, пошто и за то имамо пример мале апликације са привеском такође у облику листа. Ван гроба је нађена и фрагментована округла бронзана плоча (Таб. III) украшена кружићима. По своје облику она понајвише потсећа на кестхељске фалере, али је не бисмо тако протумачили с обзиром на време коме остали налази припадају, као и потпуним и разумљивим отсуством још неког дела коњске опреме. Пошто је фрагментована не знамо какав је тачно био њен облик, ни чему је служила. Могла је лако бити и део каквог већег предмета.

Од предмета који нису служили само као накит, већ су имали и практичну намену, осим дугмета на Хинги су се јавиле још и пређице за појас. Можемо их поделити на две групе. Прву од њих, у коју спадају четири налаза ван гроба и један гробни налаз, претстављале би пређице са натписом чији је облик прилагођен, углавном, практичној намени овога предмета (Таб. III, V). У другу би дошле две, један гробни и један случајан налаз, код којих се јасно испољава и тежња за декоративношћу (Таб. VII, VIII). У првој групи су четири примерка потпуно идентична, очигледно рађена по истом калупу, док је последњи нешто већи а тање изливен. Аналогије за овај тип једноставне пређице начињене од пљоснатог округлог прстена, могу се наћи доста лако. Нидерле наводи ове пређице као облик несловенског порекла, из релативно каснијег времена. Он их зна из петротрадске и владимирске губерније, из Приладожја и са Балтика.¹²⁸ Место натписа, као што имају пређице са Хинге, оне су украшене ливеним или урезаним орнаментима. Слична је овима и пређица из Расауа, у Немачкој,¹²⁹ коју Нидерле такође помиње, само је код ње игла нешто друкчије причвршћена: не кроз отвор који је начињен у прстену, већ је прстен сужен на једном месту и ту се игла обрће око њега. Овоме типу припада, и запон хумскога кнеза Петра, који је такође из истог доба, из XIII века.¹³⁰ Он је сличан пређици из Расауа по начину како му је причвршћена игла, само је, наравно, његова израда много финија, а орнамент богатији него код осталих пређица које смо поменули. То никако не изненађује с

обзиром на личност којој је она припадала, као и на богате традиције уметничког занатства у Далмацији, одакле по овој прилици потиче. Његово је датирање сасвим поуздано благодарећи натпису који се на њему налази. Натпис са пређица нађених на Хинги је, међутим, неисторискога карактера, делимично је нечитак, и ни издалека нема онај значај као натпис на запону кнеза Петра. Па ипак и он помаже при датирању ових пређица. Тип слова којима је натпис написан на четири једнаке пређице припада типу који је близак словима на запону кнеза Петра. Већа, фрагментована пређица је такође исписана готским писменима која, показују извесне аркаичне елементе, а могу се датирати у XIV век. Натпис са ове веће пређице прочитао је и датирао унив. проф. др Виктор Новак из Београда, на чему му овде најтоплије благодаримо. У Мађарској је пређица, као што су мање пређице са Хинге, нађена у Сегедину, а датирана је и она у XIV век.¹³¹ У XIV—XV век датирана је и слична пређица нађена у Винчи код Београда, сада у Уметничком музеју под инвентарским бројем средњовековне збирке 892. Она место натписа има ливен пластичан орнамент. Аналогија са запоном кнеза Петра из Приморја, које је у то време било изложено скоро искључиво утицајима са Запада, примерци из Немачке, као и географско распрострањење оваквих пређица

У Русији, дозвољавају да се њено порекло везује за Запад. На француским готским скулптурама XIII века често су претстављене овакве пређице као копче које држе огрчач на рамену, а тако је констатовано и у Расау.¹³² На Хинги се није могло утврдити како су ове пређице ношене, јер је већина налаза ван гробова. Једини примерак нађен у гробу налазио се истод торакса, што би пре говорило у прилог томе да, је ношен на појасу. Али није искључена могућност и да је дислоциран са овог првобитног положаја.

Нешто је друкчији случај са звездоликом пређицом из гроба 120, која би спадала у групу декоративних пређица. Она, је у гробу нађена у пределу трбуха, дакле служила је за појас, а пратио ју је у гробу новац Лудвика Великог, чиме је сигурно датирана у XIV век. По Нидерлеу су овакве пређице из Русије из X и XI века,¹³³ док Хампел ставља, у XII век сличну пређицу из Дете у Румунији.¹³⁴ Она је, међутим, и по стилу и по техници ближа пређици са Хинге него што су примерци из Русије, на пример онај из Љуцина.¹³⁵ Зато је вероватно да она заједно са пређицом са Хинге претставља једну варијанту овог типа, која је и географски и временски доста удаљена од првобитних узора из Русије. Али пошто даље на западу, засада, нема налаза ове врсте, остаје и даље у важности Нидерлеова претпоставка да је њихово порекло на истоку.¹³⁶ Друга дређица са Хинге из ове групе, начињена од шест пљоснатих прстенова, има за сада своје најближе аналогије једино у пређици из славковачког налаза,¹³⁷ као и у пређици из Сабад-Баћана,¹³⁸ на коју се позива Бруншмид при датирању славковачке оставе. Обе су према томе датирани у време XIII—XIV века. Оне су обе начињене од по шест полукругова, на чијим се додирним тачкама налазе тролисна проширења, док су код пређице са Хинге лукови затворени и чине кругове. На Хинги су пређице нађене једна у женском и једна у неодређеном гробу. Сасвим је вероватно, међутим, да су их носили и мушкарци.

Међу гробовима на Хинги било је и три у којима су нађени ножеви, или барем њихови фрагменти. Од тога је у једном гробу био сахрањен мушкарац (бр. 71) (Таб. VI), у другом жена (бр. 50) (Таб. V), а у трећем је костур био лоше очуван, но према S-наушници би се могло узети да је и то био женски гроб (бр. 41) (Таб. V). Из саме те чињенице јасно је да у овом случају ножеви не претстављају део ратне опреме која је стављана у гроб заједно са њеним власником у време пре примања хришћанства. И по њиховој величини види се да су то ножеви који су служили као оруђе у свакодневним пословима и који су подједнако употребљавали и мушкарци и жене. Овакве ножеве срећемо доста често још у гробовима белобрдске културе, као и напр. у самом Белом Брду, у Словенији и Словачкој,¹³⁹ премда већ не у тако великом броју. Караман сматра да је овај обичај постепено ишчезавао са јачањем хришћанства, али да се није никада потпуно изгубио.¹⁴⁰ Потврде томе налазе се у великом гробљу на Скалки, у Словачкој, на коме је сахрањивано све до XIII века,¹⁴¹ на Етемешу, које је из XIV века,¹⁴² па и на Хинги. Нас, према томе, ова појава не мора нимало изненадити. Облик ножа са Хинге не показује иначе неких нарочитих особености. Он је сразмерно узак, раван, а ношен је, како изгледа, у црвеним корицама. Ношен је и са леве и са десне стране.

Од других гвоздених предмета нашао се само у гробу бр. 32 мали гвоздени вршак у облику тролисне детелине, са дугачким шиљком, који као да је служио за натицање (Таб. IV). По свему изгледа да није имао неку нарочиту намену, већ да је био само део окова од ковчега, каквих се доста нашло и у гробовима, а и ван њих, премда у нешто друкчијем облику.

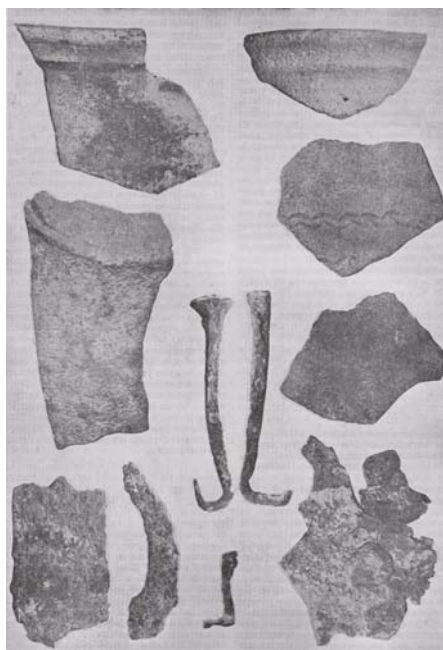
У једном гробу нађен је фрагментован судић, по свој прилици боца, од стакла (Таб. IV). Појава стакла доста је ретка у средњовековним гробовима, нарочито у оним сиромашнијим, као што су и гробови са Хинге. То је био релативно скуп материјал, који се увозио, и био је, пре свега, привилегија богатијих слојева. То је доказао налаз ренесансног стакла у једном гробу под стећком код црквине у Згошћи, у Босни.¹⁴³ Али имамо и примере да се стакло нашло и у сеоским гробовима. Тако, гробље из Винче,¹⁴⁴ као и гробље у Етемешу, где је такође у једном гробу нађен фрагмент стакла.¹⁴³

Интересантна је појава љуске од јајета у мушком гробу бр. 8. У једном гробу младића у Мравинцима је такође нађено јаје, па се Караман том приликом осврнуо и на друге сличне налазе у гробовима у Угарској, Чешкој, Пољској и Далмацији.¹⁴⁶ Већина свих гробова датира се још у паганско доба, око VII и VIII века. Гробље у Ухерцима у Чешкој датирао је Пич у XI век,¹⁴⁷ а то већ није гробље из паганског доба, као што то није ни гробље на Хинги. Време када су се овде људи сахрањивали је време када је хришћанство већ давно постало једина религија, и када његови прописи ни најмање не долазе више у сумњу. Обичај стављања посуђа са храном и оружја у гроб је већ одавно напуштен. Али не смемо при том заборавити да су то били предмети већих димензија, које је било тешко сакрити од очију свештеника. А исто тако не смемо изгубити из вида ни чињеницу како се дуго и упорно одржава обичај стављања новца у гроб, који је био мален и који се неприметно могао сакрити у устима или стиснутој шаци покојника. Слично је вероватно било и са јајетом, које је такође било лакше сакрити. Али исто тако смемо да претпоставимо да јаје у гробу није претстављало само храну, као што мисли Караман,¹⁴⁸ већ да је могло имати и неко дубље значење кад се овако дуго одржало. Вероватно да је веома велики број и пропао у земљу, па тако није могао бити регистрован. И од јајета из гроба бр. 8 сачувале су се само сасвим ситне љуске, које су се касније скоро распале. Морамо још једном да споменемо гробље у Етемешу, које је показало већ толико паралела са гробљем на Хинги. У неколико гробова, увек женских, нађена су јаја, и то не увек кокошија, већ и од дивљих птица, која су још тања и крхкија.¹⁴⁹ Таквих јаја је могло бити и у многим другим гробовима. Али, без обзира на разлике које се показују између гробља из ранијих и ових из каснијих времена, значење овог прилога несумњиво је остало исто, а његова појава у гробовима и из овако касних времена доказ је да су се веровања у вези са загробним животом најдуже задржала од свих наслеђа из паганског доба.

Грнчарија која потиче из Хинге веома је малобројна, и са изузетком фрагмената из гробова 9 и 22, нађена је сва ван гробова. Но, чак се ни поменути фрагменти у гробовима не могу протумачити као прилог суда са храном. Они су тамо доспели сасвим случајно. Од осталих, два фрагмента имају преисториски карактер, остало су делови посуђа типично средњовековних облика и фактуре, рађени на витлу. Украшени су хоризонталним браздама, док се на једноме јавља таласаста линија (Таб. IV, IX).

ХУМКА И ГРОБЉЕ

Ископавања која су извршена на Хинги нису могла дати дефинитиван одговор на питање о њеном пореклу. Ипак се већ на основу резултата који су изнети у извештају д-р Иваничека, датом у Арх. институту САН, о стратиграфији Хинге може са сигурношћу рећи да је човек несумњиво учествовао, ако не и био једини чинилац при њеном стварању. Археолошки се овај закључак може потврдити двома чињеницама. Прва је налаз два фрагмента атипичне преисториске грнчарије, који потичу од грубог суда дебelih зидова, а који су се нашли у блоку VII/8, на дубини од 2,50 м, у насутом слоју. Они су ту доспели при насипању земље. Још је значајнија појава беличастог слоја пепела, измешаног са остацима гари, који се у доста правилном облику и по правилној хоризонталности простирао испод прилично великог дела Хинге, али није цео откривен (Таб. I, 4). Ова правилност говори да он није постао случајно, али ми данас не можемо рећи у коју је сврху начињен. Ипак ћемо потсетити да је при откопавању једне надгробне хумке у Бугарској из VI или V века пре н. е. нађен исти овакав слој пепела, приближно исте дебљине.¹⁵⁰ Није, према томе, искључена могућност да је и Хинга подигнута над неком преисториском гробницом, али се засада даље од претпоставке не може ићи. Одговор може дати само откопавање целе хумке.

Таб. IX

Извесно је само то да је хумка постојала већ давно пре него што су је становници оближњег насеља одабрали за место сахрањивања својих покојника. Њен облик се отада није битно изменио. Издуживање њеног облика у правцу југоистока могло је да наступи већ и раније, пре сахрањивања, под дејством ветрова, јер је првобитно њен облик свакако био правилан. Постоје ипак и незнатне разлике између дубине гробова на јужној и оних на источној падини, па би се могло закључити да се песак на јужној страни таложио и после сахрањивања, што је сасвим природно. Исто тако изгледа да је и врх хумке нарастао за последњих неколико стотина година. Грбови који су откопани у блоку VII/5 уочљиво су дубљи од осталих, премда се ни по начину сахрањивања, ни по материјалу који их прати не може закључити да би они потицали из неког периода старијег него што су други грбови. Међутим, то је баш блок у коме је откривен доста дебео слој грађевинског материјала. Шут је лежао изнад гробова, па стога несумњиво потиче из каснијег времена него што је гробље. Није искључено да је у новије време ту била подигнута нека мања грађевина, чије су рушевине уздигле врх Хинге за неку десетину сантиметара. Могуће је и да је овај материјал доспео овамо и при полагању камена за коту 108, ради обезбеђења његовог лежишта. Најмлађа промена која се одиграла на облику хумке је усецање једног привременог војног пута 1940 године, који је засекао њену северну падину. Тиме је њена стрмија и краћа северна падина још више скраћена.

Када су ондашњи становници насеља на Јанковом Брду изабрали себи овај брежуљак да на њему заснују своје гробље, они су поступили исто онако као што видимо и на многим другим местима, у то доба. Караман наводи више примера да су Словени најрадије бирали за своја гробља узвишења или брежуљке у близини својих насеља, поткрепљујући ово своје тврђење и вестима из Пољске и Словачке.¹⁵¹ У Србији се још и данас многа сеоска гробља налазе на падинама и брежуљцима у околини села. И у Мађарској је запажена слична појава. У овој пространој равници, где је веома мало природних узвишења, коришћене су најчешће хумке пореклом из ранијих времена као места за сахрањивање у ранијем и каснијем средњем веку.¹⁵² Та навика потиче свакако још из претхришћанског периода. Али и касније, када је црква преузела надзор над сахрањивањем, остао је и даље обичај да се мртви сахрањују на узвишеним местима, на којима су сада подизане и цркве или капеле, од којих неке и данас још доминирају над својом околином. Почетак сахрањивања око цркава, или још боље под црквеним надзором, ставља Нидерле у XI, па већ и у X век,¹⁵³ када се место гробова под могилама почињу јављати гробови у јамама, — полагани у доста правилним редовима. Али су гробља око цркава у тако рано доба вероватно ипак само сасвим изузетна. Већина наших некропола из ранијег средњег века које се приписују белобрдској култури очигледно још не носи строго хришћанска обележја, а на већини такође нису установљени ни остаци црквених грађевина. Караман то тумачи тиме што су те грађевине могле бити и од дрвета, па им се није сачувао траг,¹⁵⁴ а Ајзнер мисли да се тада још није сахрањивало у посвећеном земљишту око цркве, па су мртви полагани у редовима, пошто се није морало штетети у простору.¹⁵⁵ Прва хришћанска црквена гробља, у којима су мртви сахрањивани у густо поређаним гробовима и у више слојева, почела су се по Ајзнеру заснивати тек у време дефинитивне победе хришћанства, односно од половине XI века.¹⁵⁶ У оваквим гробљима у Словачкој сахрањивано је потом веома дуго, до XIII и XIV века, а на гробљу у Дражевицама констатовано је чак сахрањивање од XI до XVII века.¹⁵⁷ Слична појава запажена је, међутим, не само у Словачкој, већ и на неким гробљима код нас, која, су и без детаљнијег истраживања могла бити датирана у каснији средњовековни период. На гробљу крај развалина цркве Св. Марка, код Оточца нашао је Бруншмид костуре који су полагани у више слојева, па су том приликом старији гробови били поремећени или сасвим прекопани. Престанак сахрањивања на овом гробљу доводи Бруншмид у везу са најездом Турака у Лику, крајем XV века, када је морала бити порушена црква, док по једној наушници са јагодом далматинског типа, као и по једној S-наушници закључује да се ту сахрањивало и много раније.¹⁵⁸ Описујући гробље на локалитету Црквеници код Добоја, Радимски помиње да су костури полагани у гробове без хумки, а да се ту налази и један масован гроб, у коме су костури положени у великом нeredу, један поред и један преко другог. То ће уствари понајпре бити централни део гробља, који обично бива најгушћи. По једној наушници са три јагоде датира Радимски ово гробље у период каснијег средњег века,¹⁵⁹ док би једна наушница са јагодом далматинског типа могла да значи и сахрањивање у ранијем времену. Слична појава забележена је и у средњовековном гробљу у Винчи крај Београда.¹⁶⁰ И у Далмацији се такође опажа да се у црквеним гробљима, која се тамо стављају у време од XI века, мртваци уповавају веома густо и у више слојева, да би били што ближе цркви.¹⁶¹ Све се ово могло констатовати и на Хинги. Костури су и ту полагани у веома густим неправилним редовима, нарочито на вишим деловима хумке, који претстављају централни део гробља, док су гробови у сонди у подножју, копани 1948 године, још потсећали на гробље на редове.

Оријентација костура на Хинги остала је углавном, још увек по старом обичају, у правцу запад-исток, и то тако да је поглед мртваца управљен истоку. Отступања од овог правца су незнатна, па се и за те случајеве може прихватити уобичајено тумачење да је то било у вези са годишњим добом у коме је мртавац сахрањен. Омашком је само по свој прилици положен костур из гроба 96 у сасвим обрнутом правцу. Само су два костура из блока VII/5 била положена на неуобичајен начин, у правцу север-југ, лицем према југу. По Нидерлеу отступање од уобичајеног правца значило би да је то гроб припадника неке стране етничке групе,¹⁶² али ће то по свој прилици важити само за старији период. Караман ову појаву тумачи полагањем костура у близини црквене зграде, чији су зидови наметали другу оријентацију костура,¹⁶³ па је то, дакле, појава која припада млађем периоду. У Словачкој је Ајзнер такође констатовао да и без неких нарочитих разлога престаје поштовање строго уобичајене оријентације од XIII века па надаље.¹⁶⁴ Неки други разлог не би се могао наћи ни за два гроба на Хинги. Ова два гроба била су нешто богатија од осталих, па је очигледно да су имућнији добили боље место, у непосредној близини цркве.

Ни у положају самих костура у гробовима не запажа се ништа особито: они су положени у испруженом ставу на леђима, са рукама било опруженим уз тело, било скрштеним. По Нидерлеовим запажањима положај руку у погребном ритуалу није имао неко нарочито значење,¹⁶⁵ док Караман сматра да се са примањем хришћанства почиње чешће јављати и положај скрштених руку.¹⁶⁶ Како на Хинги још увек има и велики број гробова са рукама опруженим уз тело јасно је да овај обичај ни у средњем веку још није био постао обавезан.

С обзиром на то да већина појава на Хинги упућује на то да је у питању некропола из пуног и каснијег средњег века, не изненађује ни најмање чињеница што у њеним гробовима, није било ни дарова, у правом смислу речи ни оружја. Грнчарије је било веома мало, и то углавном ван гробова, а три ножа која су нађена у гробовима не претстављају оружје, већ део личне опреме. Млађим појавама на гробљу на Хинги одговара и то што је у неколико случајева констатовано сахрањивање у ковчезима, иако ту није био у питању нарочито велики број: у седам гробова ковчези су били јасно видљиви, а за још седам се може претпоставити њихово постојање по остацима дрвета или гвожђа који су нађени у тим гробовима (Таб. V, IX). Окови за ковчеге, с обзиром на сврху којој су били намењени, били су израђени доста масивно, па чак и са неким декоративним елементима, као што су ексери са великим, округлим, више или мање испупченим главама, или гвоздене траке које се на крајевима копчасти или рачвасто завршавају, слично као на покућству истога и нешто каснијих времена. По Нидерлеу се ковчези почињу употребљавати од XI и XII века, а само изузетно од X века.¹⁶⁷ Један од најстаријих примера, би био гроб из Старог Места код Угарског Градишта у Чешкој, где је мртвац био положен у ковчег окован са 29 гвоздених појасева.¹⁶⁸ Али, се код нас у гробовима белобрдске културе ковчег јавља веома ретко, и у гробовима на Хинги он несумњиво претставља млађу појаву, утолико пре што је и у Етемешу у једном гробу откопано доста фрагмената гвоздених окова који потсећају на окове са Хинге, а тако исто и у Касаперу (Таб. IV, V, VII, IX).¹⁶⁹

На Хинги није запажен ни стари обичај двојних гробова. Тамо где се на први поглед добија такав утисак уствари су само појединачно сахрањени мртваци, покопани у два маха, али непосредно један уз другог. Изузетно би се можда могли сматрати као двојни гробови они у којима се у непосредној близини налазе сахрањени костур одрасле и костур сасвим младе особе. Али је таквих случајева веома мало, а значили би истовремену смрт чланова исте породице, понајпре мајке и детета.

Тиме би био завршен преглед свих ових појава о којима морамо водити рачуна при доношењу закључака о времену када је сахрањивано на Хинги.

ЗАКЉУЧАК

За датирање гробља на Хинги основне елементе дају нам, као што смо видели, сам карактер гробља, затим нумизматички материјал и, најзад, аналогije археолошког материјала, премда су оне у овом случају доста оскудне, јер је период коме Хинга припада углавном остајао ван граница ранијих археолошких истраживања.

Гробље на Хинги као целина, по свима појавама које су се могле запазити у начину сахрањивања припада несумњиво становништву које је дефинитивно и без изузетака прихватило хришћанску религију. Словени су на овој територији покрштени још у IX веку, Мађари у другој половини X и почетком XI века. Хришћанство је у овим првим вековима имало свакако још увек само формалан карактер, док су се стари обичаји још увек одржавали са великом упорношћу, тако да Свети Стеван није ни предузимао некакве нарочите кораке да стане на пут некима од њих.¹⁷⁰ Оваква ситуација нам се јасно показује у гробовима белобрдске културе датираним у овај период. По времену судећи, они би морали бити хришћански, међутим у њима још увек срећемо пагански обичај стављања хране и оружја у гроб. Тек када су Свети Ладислав и Коломан, крајем XI и почетком XII века, спровели дефинитивну организацију државе и цркве, постала је црква довољно снажна да одржи под својом контролом свако, па и најмање насеље. Од тога времена, негде почетком XII века, по свој прилици почиње да се мења и начин сахрањивања, које се сада обавља под надзором цркве. Место старих гробља на редове ничу просторно строго ограничена црквена гробља са гробовима густо и неправилно постављеним. Дарови ишчезавају, а само изузетно прокријумчари се по који новчић или неки мањи предмет, као што смо видели и на Хинги. Упркос тим архаичним елементима, Хинга се, дакле увршћује међу она гробља која нису основана пре почетка XII века. Иако су на Хинги нађени и неки новчићи из XI века, почетак гробља не би се могао ставити у то време, јер гробова који би по свом карактеру одговарали овом датуму на Хинги нема. Граница коју назначавашу новци мора се узети са колебањем од неке десетине година нагоре или надоле, иако сматрамо да овако повезан низ новаца не значи никако само *terminus postquem*. Очигледно је у питању новац који је у време сахрањивања био у оптицају.

Гробља оваквог типа трајала су веома дуго, на њима се сахрањивало све скоро до нашег времена, као што је на пример случај са поменутиим гробљем у Дражовцима у Словачкој, на коме се сахрањивало пуних шест векова, све до XVII века. Датум престанка сахрањивања одредиће нам опет новци који говоре за средину XV века, и историски подаци (турски упади, Дожина буна, Мохачка битка), који би допустили евентуално померање највише до почетка XVI века.

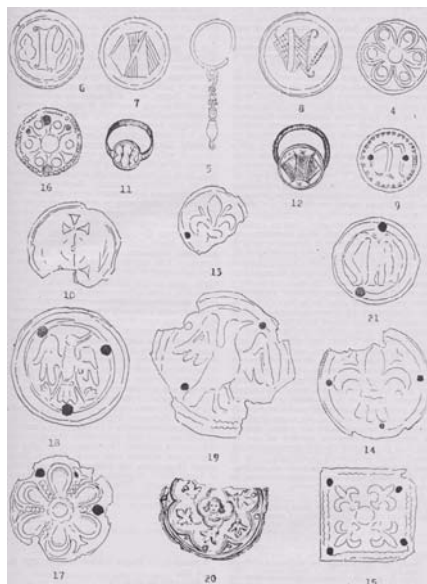
При овим размишљањима осврнућемо се и на оближње насеље на Јанковом Брду, које стоји у несумњивој вези са гробљем на Хинги. Ово насеље познато је засада само по рекогносцирању и случајно добијеном материјалу, који се још непубликован налази у Градском музеју у Суботици.

Јанково Брдо је пешчана дина која почиње око 160 м источно од Хинге и чија је падина према северу ограничена потоком Киреш. Цела површина овог благо усталасаног земљишта богата је површинским налазима, који се састоје од фрагмената грнчарије и средњовековних мађарских новаца. Осим тога, при сађењу винове лозе откопан је и приличан број читавог посуђа, као и фрагменти гвозденог оружја и оруђа, остаци огњишта и земуница. Новци који су нађени при рекогносцирању терена припадају мађарским владарима XII и XIII века: Коломану, Бели III и Андрији II. Грнчарија припада, углавном, најмлађој словенској градишној керамици, премда има и облика који би могли бити и нешто старији. Осим тога, међу фрагментима налази се и велики број обода посуђа које мађарска археологија сумарно датира у време арпадовске династије, а која припада свакако времену после XII века. То су фрагменти посуђа са јако задебљаним и равно засеченим ободом, на коме се са унутрашње стране налазе проширења са рупама за повлачење ужета. Остаци гвозденог оруђа указују на земљораднички карактер насеља (Таб. X). Према томе, на основу овога материјала насеље на Јанковом Брду би се могло у главним потезима датирати у време XII до XIV века, што се подудара и још једном потврђује датирање гробља на Хинги, на коме су по свој вероватноћи сахрањивани мртви из овог насеља.

Временски размак од три stoleћа који лежи између оснивања и гашења гробља, на Хинги је прилично велики, али не и необичан за гробље ове врсте, као што смо већ видели на примерима из Словачке и из наше земље. Пошто је на Хинги сахрањивано земљорадничко становништво, сасвим је разумљиво што је оно своје мртве сахрањивало стално на истом гробљу у близини свога насеља, све док га догађаји нису присилили да потражи нова станишта, или га можда чак и уништили.

Археолошки налази са Хинге потпуно одговарају овим подацима. Од белобрдске културе није нађено готово ништа. Недостаје типична белобрдска керамика, прстење и привесци, а нарочито оне карактеристичне наруквице и огрлице од сплетене жице. И остале врсте накита, уколико их и има у гробовима, јављају се на Хинги у новим облицима. Једино је преживела белобрдску културу S-наушница, чија нам је омиљеност потврђена и на Хинги релативно великим бројем у односу на остале врсте накита. Престанак белобрдске културе у суседној Словачкој ставио је Ајзнер доста рано, већ у средину XI века.¹⁷¹ У Мађарској је овај прелаз извршен вероватно за владе Коломанове, када се и у осталим облицима живота врше велике промене. Можемо, дакле, да претпоставимо да се крајем XI и почетком XII века овде извршио и прелаз из белобрдске културе у нову, која је сачувала само незнатне трагове старијих елемената. На ове промене је подједнако утицао и природан развој, као и утицаји са истока и са запада, које су собом доносили таласи насељеника, с којима смо већ говорили. Та култура се не мења битно током следећих векова, тако да би било тешко рећи који су гробови на Хинги старији а који млађи. Но по свој прилици у XII век можемо да ставимо гробове са S-наушницама, док би гробови у којима налазимо прстење са монограмима, пређице (са натписом и звездолике) и апликације припадали времену од XIII—XV века. Остали материјал, као дугмад и перле, видели смо да можемо очекивати и у старијим и у млађим гробовима.

Култура коју налазимо у гробовима на Хинги окарактерисана је једноставношћу и сиромаштвом. Велики број гробова у којима нема прилога могао би се објаснити и бригом црквених власти да се мртваци сахрањују без њих, премда су сви предмети у гробовима на Хинги искључиво део личне опреме покојника. Једини изузетак претстављају новчићи у четири и јаје у једном гробу. Али и тамо где је постојала очигледна жеља да се покојник сахрани са што више пажње и љубави, наине у дечјим гробовима, видимо да су предмети веома једнолични. Кошуља се и код мушкараца и код жена закопчавала једним или са два дугмета под грлом. На њој, или на некој другој врсти одеће, биле су каткада пришивене апликације, можда на огртачу, за који бисмо могли претпоставити да је био затваран на рамену готским пређицама. Ношени су и појасеви, који су такође затварани пређицама, а у личну опрему спадао је и нож у дрвеним корицама.

Таб. XI

И накит је једноставан. Он је претежно од бронзе; сребро се јавља сасвим изузетно, углавном за дугмета и апликације, злата није уопште било. Од накита у правом смислу речи мушкарци су, изгледа, носили само прстење једноставног облика и израде. Жене су носиле исто прстење као и мушкарци, а уз то још каткада наушнице и огрлице од перли. Али је свега у једном гробу нађен и прстен и наушница и огрлица. Изгледа да су се жене морале обично задовољити само једним накитом. Најчешће су то биле наушнице, углавном S-наушнице, али само по једна или две, а никако онако велики број, као што се јавља у гробовима старијих периода. Осим ситних перлица од стаклене пасте јављају се још и перле од кости и брушеног кристала, које се, сем у огрлици, носе каткада око руке, или нашивне на појас или чеону траку. Чеоне траке се као и прапорац срећу у гробовима млађих особа, деце и омладине, а биле су начињене од траке са нашивеним перлама и, још чешће, металним апликацијама. Засада је тешко објаснити откада се и под којим утицајима могла одомаћити овако честа употреба апликација и чеоних трака у овим крајевима. Кестхељска и старомађарока традиција тешко да су овде имале некакву улогу, јер бисмо у том случају сличне предмете морали сретати и у времену које ове културе раздваја од Хинге, а такви су налази, бар засада, веома ретки. Могли бисмо можда пре рачунати са утицајима из Русије, где су овакве чеоне траке познате у XIII и XIV веку, а куда, упућује и звездолика пређица, па можда и бронзане цевчице за удевање плетеница. Прилив становништва из јужне Русије у Карпатску котлину био је током средњег века скоро непрекидан, па стога овакви утицаји не би претстављали ништа необично. Али исто тако не смемо заборавити да су апликације налажене и код нас, као на пример у Славковцима, иако оне потичу, како изгледа, са појаса а не са чеоне траке, и да је једна лобања из Бискупије украшена чеоним украсом са сасвим сличним апликацијама. Тачније ће се моћи одговорити на ово питање када налази буду јасније ограничили територију и време употребе ове врсте украса.

Остаје још једино питање коме је народу припадало ово гробље, уколико је на њега уопште могуће одговорити у овом случају. Ситуација наине није ни издалека онако једноставна као у првим временима по доласку Мађара у Панонију. Њихови гробови из времена досељења и непосредно после њега јасно се разликују од других, не само по погребном ритусу већ и по предметима материјалне културе које у њима налазимо. Тешкоће за археологију почињу од друге половине X века, када Мађари заједно са начином живота почињу да преузимају од Словена и елементе њихове материјалне културе. Од XI века се, према Ајзнеру, у Словачкој више не налазе гробови са старомађарским споменицима. Инвентар ових гробова сачињавају само предмети белобрдског карактера, наруквице, двојни привесци и дугмад, и зато је у оваквим случајевима, могуће установити етничку припадност гроба једино антрополошким испитивањем.¹⁷² На антропологију се вероватно можемо ослонити све до XII века, јер је још у то доба Ото Фрајзиншки запазио карактеристичне монголоидне црте, по којима су се Мађари разликовали од других становника њихове државе.¹⁷³ Али се током следећих векова карактеристичне монголоидне црте постепено губе, а уколико се и јаве, оне више не морају бити само мађарске, јер су, што је већ поменуто, у Мађарску стално пристизали таласи источних народа са сличним расним одликама, хазарског, печењешког и куманског порекла. Зато је и данас још веома тешко одговорити на питање да ли су S-наушнице у Мађарској остале искључиво словенски накит или су постале својина оба народа, јер недостатак антрополошких истраживања на раније откопаном некрополама отежава одговор на ово питање. Али је у сваком случају неоправдано мишљење неких мађарских

археолога који би хтели да у бројним S-наушницама из некропола у Мађарској виде само словенски утицај на Мађаре, а не и Словене. Словена је, међутим, ту било, и то оних који су ту становали још пре доласка Мађара, као и оних који су се ту досељавали током средњег века. Сасвим је природно да њима на првом месту припишемо овај типични словенски накит, иако је сасвим вероватно да ћемо их наћи и у мађарским гробовима, утолико пре што после старомађарске културе у овим крајевима не налазимо ниједну другу која би се разликовала од белобрдске и коју бисмо им могли приписати. Интересантна је, међутим, појава да се S-наушнице нису нашле ни у једној од две некрополе које леже у близини Хинге, ни у већ помињаном Етемешу, ни на гробљу код Келебије. У случају Етемеша нас ова појава не мора јако изненадити, јер је ово гробље датирано само у анжујски период, када S-наушнице углавном већ и нису више у употреби. Људи који су тамо сахрањивани могли су и доћи у овај крај тек после татарске најезде, за време великих колонизаторских акција Беле IV, па у њему не морамо очекивати чак ни словенске традиције. Много је интересантније што се S-наушнице нису нашле на гробљу код Келебије, које је новцима датирано у XI и XII век, дакле у време када су оне највише у употреби, и када су на суседној Хинги нађене у тако лепом броју.¹⁷⁴ Можда би то значило да је на Хинги, барем у ранијем периоду, сахрањиван словенски, а у Келебији мађарски елеменат. Али ниједна од ових двеју некропола, као уосталом ни Хинга, није испитана до краја, тако да сва ова запажања могу засада дозволити само претпоставке. У случају Хинге се са археолошког гледишта може констатовати несумњива и снажна словенска компонента, која се изражава S-наушницама и керамиком са таласном линијом. Историски подаци нам дозвољавају да барем у њеном почетном периоду, до средине XIII века, рачунамо и са словенским етничким елементом. Антрополошка истраживања моћи ће свакако допунити ове закључке, премда за њих тешкоћа лежи са једне стране у томе што се већ од XIII века мора рачунати са биолошким стапањем ових иначе разнородних елемената, а с друге у томе што су у Мађарску и раније а и тада стално пристизали насељеници и са запада и са истока, који су уносили нове компоненте у овај ионако већ сложен проблем. Потсетимо се на речи из Туроцијеве кронике која каже: *Preterea intraverunt Hungariam, tam tempore Regis Geychae et Sancti Regis Stephani, quam diebus Regum aliorum, Bohemi, Poloni, Graeci, Hispani, Hismahelitae, seu Saraceni, Bessi, Armeni, Saxones, Thuringi, Misnensis, et Rhenenses, Cumani, et Latini, etc.*¹⁷⁵

НАПОМЕНЕ

1 Dudás Gy. Bács-Bodrogh vm. tört. emlékei, Сента, 1886, 17.

Iványi I. Szabadka története, Суботица, 1892, св. II, 135/6.

Borovszky S. Bácsbodrog vm. története, Budapest, 1909, св. II, 17.

2 Hóman-Szekfü. Magyar történet, Budapest, 1939, св. I, 125.

Borovszky, op. cit. II, 31.

Dudás Gy. Bács-Bodrogh vm. monografiája, Сомбор, 1896, св. I, 79.

3 Hóman-Szekfü, op. cit. I, 79 фф.

Iványi I. Bács-Bodrog vm. történelmi helynévtára, Суботица, 1889, св. I, 149.

Iványi, op. cit. св. II, 35.

Iványi, op. cit. св. III, 131.

4 Iványi, op. cit. св. II, 5 фф.

Csánki D. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, Budapest 1894, св. II, 192 и 220.

5 Iványi, op. cit. св. I, 92.

6 Iványi, op. cit. св. III, 95 и св. V, стр. 113,

7 Csánky, op. cit. св. II, 191.

Borovszky, op. cit. св. II, 85.

Iványi, op. cit. св. I, 109.

Dudás Gy. Bács-Bodrogh, Пачир, 1878, Периодика, 58,

Csánki, op. cit. св. II, 187.

Iványi, Szabadka tört. св. I, 35 фф.

8 Iványi, Szabadka tört. св. I, 49 фф.

Frankl I. Szabadka város ismertetése, Суботица 1899, 6 фф.

Dudás, Bács-Bodrog vm. monogr. св. I, 269.

Borovszky, op. cit. sv. I, 194.

Dudás Gy. A bácskai és bánáti szerbek története. Сомбор, 1896, 5.

9 Iványi, B.-B. vm. tört. helynévt. sv. I, 92 и sv. IV, 66.

Iványi, Szabadka tört. sv. I. стр. 60 фф и 75 фф.

10 Tormási G. A szabadkai rk. főplébánia története, Суботица, 1883, 15 фф.

11 Borovszky, op. cit. sv. II, 138 и 152.

Dudás, B.-B. vm. monogr. sv. I, 281 фф.

Iványi, Szabadka tört. sv. I. 81. фф.

Iványi I. A tiszai határörvidék, Budapest, 1885 5—6 12 и 97.

12 Nagy G. A honfoglalók és a turkok, Etnographia, Budapest, 1908, 74,

Galgóczy J. Östörténelmi böngészgetés, Ethnographia, Budapest, 1905, 90.

Ethnographia, Budapest, 1903, 241 и 1909, 254.

13 Pulszky F. Magyarország archaeológiája, Budapest, 1897, sv. II, 105 фф.

László Gy. A honfoglaló magyar nép élete, Budapest, 1914, 101 фф.

Szekfü Gy. A magyarság és a szlávok, Budapest, 1942.

14 Bálint Hóman, Geschichte des ungarischen Mittelalters I. Berlin 1940, 417.

15 Ibidem, 112.

16 Ibidem, 72.

17 Ibidem, 250.

18 J. Радонић, Србија и Угарска у средњем веку. Војводина I. Нови Сад 1939, 130

19 B. Hóman, op. cit. 288.

20 J. Радонић, op. cit. 130.

21 B. Hóman, op. cit. 159.

22 Ibidem, 151, 228.

23 Ibidem, 208.

24 Ibidem, 154.

25 Ibidem, 152.

26 Ibidem, 150, 417.

27 К. Гротъ, Изъ исторіи Угріи и Славянства въ XII векѣ, Варшава 1879, LVIII.

28 J. Радонић, op. cit. 129, 131.

29 Ibidem, 130.

30 К. Гротъ, op. cit. 46.

31 Ibidem, 275.

32 J. Радонић, op. cit. 131.

33 Ibidem.

34 Јиречек-Радонић, Историја Срба, Београд 1923, II, 100.

35 Ibidem, 141.

36 Ibidem, 177.

- 37 K. Гротъ, op. cit. 285.
- 38 B. Hóman, op. cit. 286.
- 39 Ibidem, 420.
- 40 L. Niederle, Rukovět' slovanské archeologie. Praha, 1931 136, сл. 50.
- 41 Ibidem, 137, сл. 51.
- 42 Ibidem, 171, сл. 73.
- 43 Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, N. S. VII, 51, сл. 23 бр. 6 и 7.
Slovenské dejiny I. Bratislava 1947, 138
- 44 J. Hampel, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig 1905, III, 364, сл. 5—10.
- 45 Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. VII, 96, сл. бр. 4 и 5.
- 46 Archaeologiai Értesítő, 1906, 18 и даље, у гробовима 2, 21, 27, 28 итд.
- 47 Старинар 1906, 45.
- 48 Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. VII, 96, сл. 1—3.
- 49 Arch. Ért. 1906, loc. cit. гробови 10, 22, 30
- 50 Dolgozatok, Szeged, 1938, 139 фф. Таб. XIX. сл. 21, 22.
- 51 L. Niederle, op. cit. 172, нап. 22.
- 52 Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. VII, 51, сл. 22, 79 сл. I.
- 53 Prähistorische Zeitschrift Berlin, I, 391, таб. I.
- 54 L. Niederle, op. cit. 187.
- 55 L. Niederle, Život starých Slovanů, I, 602.
- 56 Slovenské dejiny, I, 137.
- 57 Slavia antiqua I, 537.
- 58 Slovenské dejiny I. 137, Slavia antiqua I, 538.
- 59 Slavia antiqua I, 530—533.
- 60 Prähistorische Zeitschrift Berlin, I, 392.
- 61 Arch. Ért. 1882, 145, сл. 10—12.
- 62 Научни зборник Матице српске, Серија друштвених наука I, Нови Сад 1950, 250 и даље.
- 63 Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVIII, 369. Старинар 1906, 45.
- 64 L. Niederle, op. cit. 267.
- 65 Slovenské dejiny I, 138.
- 66 L. Niederle: Rukovět', 186.
- 67 J. Hampel, op. cit, III, 408, сл. 24.
- 68 L. Niederle, op. cit. 214.
- 69 Lj. Karaman, Iskopina društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad J. A. 1949, 32.

- 70 L. Niederle, op. cit. 194, сл. 90.
- 71 Известия на блг. арх. инст. XII, 2, 1938, 419 и даље.
- 72 Известия на блг. арх. инст. V. 1928/9, 328 и даље.
- 73 L. Niederle, op. cit. 137, сл. 51.
- 74 Старинар X, 1893, 76, сл. 3.
- 75 Prahistorische Zeitschrift Berlin, I, 394, сл. 7.
- 76 Karaman, op. cit. 21, сл. 22; Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. VII, 95, сл. 48.
- 77 Arch. Ért. 1906, loc. cit. гробови 29, 48, 56.
- 78 Slavia antiqua I, 547.
- 79 Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. VII, 96, сл. 50, 2.
- 80 Arch. Ért. 1906, loc. cit. гробови 22, 31, 35, 44 итд.
- 81 Vjesnik Hrv. arh. društva VII, 41 сл. 7, 1, 2.
- 82 Slavia antiqua I, 547.
- 83 Vjesnik Hrv. arh. društva VII, 96, сл. 50, 1.
- 84 Slavia antiqua I, 548, сл. 38.
- 85 L. Niederle, op. cit. 215, сл. 99, 14-17.
- 86 Slavia Antiqua I, 543.
- 87 Ibidem.
- 88 Ibidem, 528.
- 89 Ibidem, 544.
- 90 Arch. Ért. 1906, loc. cit., гроб 59.
- 91 Ibidem, гробови I. 26, 29, 46 итд.
- 92 Dolgozatok, 1938, loc. cit. Таб. XX, сл. 3, 6 и 9.
- 93 Slovenské dejiny I, 133.
- 94 L. Niederle, Život starých Slovanů, I, 584.
- 95 Arch. Ért. 1906, I. с. гроб 24.
- 96 Dolgozatok, 1938, 188.
- 97 Slovenské dejiny I, 137—8.
- 98 Толстой-Кондаковъ, Русския древности въ памятникахъ искусства, С. Петербург 1897, V, 49, сл. 29.
- 99 L. Niederle, op. cit. 611.
- 100 Dolgozatok, 1938, loc. cit, 185.
- 101 Slovenské dejiny I, таб. 41, сл. 1, 5, 6, 7, 16.
- 102 Arch. Ért. 1906, 143, гроб 141.
- 103 Ibidem, 298, гроб 4.

- 104 Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1936, сл. 144-147.
- 105 J. Hampel, *op. cit.* I, 445, сл. 1339.
- 106 L. Niederle, *Rukovět'*, 180, сл. 80.
- 107 *Ibidem*, 137, сл. 51.
- 108 *Ibidem*, 182.
- 109 J. Hampel, *op. cit.* I, 448, III, 523, сл. 3 и 5, 525, сл. 7.
- 110 *Vjesnik Hrv. arh. društva N. S.* VII, 91, сл. 47 и нап.1.
- 111 Гущин, *Памятники художественного ремесла древней Руси, X—XIII в.* Москва—Ленинград 1936, таб. XVI, сл. 15, 22.
- 112 *Arch. Ért.* 1908 I. с. гроб 31.
- 113 *Starohrvatska Prosvjeta* II, 40.
- 114 Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба. Годињица Чупићева*, VI, 21, нап. 1.
- 115 *Ibidem*, 20.
- 116 *Slavia antiqua* I, 547.
- 117 *Arch. Ért.* 1882, 145, сл. 13, 15, 17.
- 118 *Arch. Ért.* 1906, I. с. гроб 31, 44, 52.
- 119 Lj. Karaman, *Iskopine*, 14.
- 120 J. Hampel, *op. cit.* I, 445.
- 121 L. Niederle, *op. cit.* 183.
- 122 L. Niederle, *Život starých Slovanů*, I, 584.
- 123 *Dolgozatok*, 1938, *loc. cit.* 187.
- 124 *Arch. Ért.* 1906, I. с. гроб, 34, 45.
- 125 *Dolgozatok*, 1938, *loc. cit.*
- 126 *Arch. Ért.* 1906, I. с. гроб 26, 32, 59.
- 127 G. Behrens. *Merovingerzeit*, Mainz 1947, 18, сл. 45.
- 128 L. Niederle, *op. cit.* 176, сл. 77, 9 и *Život starých Slovanů* I, 576 и таб. XXVIII, сл. 9.
- 129 *Prähistorische Zeitschrift Berlin*, I, 396, сл. 8.
- 130 *Старинар* I, 110, сл. 1 и 2,
- 131 *Arch. Ért.* 1891, 384.
- 132 *Prähistorische Zeitschrift Berlin*, I, 396.
- 133 L. Niederle, *Rukovět'*, 117—8, сл. 77, 22.
- 134 J. Hampel, *op. cit.* III, 370.
- 135 Толстой—Кондаковъ, *Русския древности въ памятникахъ искусства*, С. Петербург, 1897, V, 49, сл. 28.
- 136 L. Niederle, *op. cit.* 178.

- 137 Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. VII, 94, сл. 1.
- 138 Arch. Ért. 1882, 145, сл. 7.
- 139 Slovenské dejiny I, 133, Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. VII. 54 и даље, гробови, 25, 52, 79; J. Korošec, Staroslovenska grobišća u severni Sloveniji, Celje.
- 140 Lj. Karaman, op. cit. 16.
- 141 Slovenské dejiny, 180.
- 142 Arch. Ért. 1006. I. с. гробови 25, 35, 36, 54 итд.
- 143 Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV—V, 450.
- 144 Прилози XVIII, 369.
- 145 Arch. Ért. 1906, I. с. гроб 30.
- 146 Lj. Karaman, op. cit. 19.
- 147 Slavia antiqua I, 514.
- 148 Lj. Karaman, op. cit. 19.
- 149 Arch. Ért. I. с. гробови 29, 34, 43.
- 150 Известия на блг. арх. инст. XII, 2, 298.
- 151 Lj. Karaman, op. cit. 4.
- 152 Arch. Ért. 1914, 452 и даље.
- 153 L. Niederle, Rukovět' 72.
- 154 Lj. Karaman, op. cit. 4.
- 155 Slovenské dejiny I, 137.
- 156 Ibidem.
- 157 Arheologické rozhledy 3, Praha 1948, 123.
- 158 Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. V, 47 и даље.
- 159 Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien u. Herzegovina III, 262, 272.
- 160 Прилози XVIII, 368.
- 161 Lj. Karaman, op. cit. 35.
- 162 L. Niederle, Rukovět', 85.
- 163 Lj. Karaman, op. cit. 35.
- 164 Slovenské dejiny I, 129.
- 165 L. Niederle, Rukovět', 84.
- 166 Lj. Karaman, op. cit. 10—11.
- 167 L. Niederle, op. cit. 80.
- 168 Arh. rozhledy 3, 34.
- 169 Arch. Ért. 1906, I. с. гроб 64, Dolgozatok, loc. cit.

- 170 B. Hóman, op. cit. 203.
171 Slovenské dejiny 1, 136.
172 Ibidem, 136, 135.
173 J. Радонић, op. cit. 130.
174 Arch. Ёrt. 1914, 58 и даље.
175 К. Гротъ, op. cit. 52 нап. 1.

САДРЖАЈ ТАБЛИ:

Табла I Сл. 1 — Костури у сонди на брегу. Сл. 2 — Костури у сонди у подножју. Сл. 3 — Основа пећи у сонди у подножју (1948). Сл. 4 — Слој лепела у профилу (1949).

Табла II Случајни налази 1948: Сл. 1, 2 — Наушнице са привеском. Сл. 3 — S-наушнице. Сл. 9 — Прстење. Сл. 10 — Бронзана карика. Гробни налази 1948: Сл. 4 — гроб бр. 2. Сл. 5 — гроб бр. 12. Сл. 6 — гроб бр. 4. Сл. 7 — гроб бр. 5. Сл. 8 — гроб бр. 3.

Табла III Случајни налази 1948: Сл. 1 — пређице са натписом. Сл. 2 — дугмета. Сл. 3 — апликације. Сл. 4 — перлице. Сл. 5 — привесак. Сл. 6 — бронзана плоча. Сл. 7 — средњовековни новци са Хинге. Сл. 8 — новац Стевана IV. Сл. 9 — средњовековни новци са Јанковог Брда.

Табла IV Гробни налази 1949: Сл. 1 — гроб бр. 9. Сл. 2 — гроб бр. 22. Сл. 3 — гроб бр. 34. Сл. 4 — гроб бр. 15. Сл. 5 — гроб бр. 26. Сл. 6 — гроб бр. 36. Сл. 7 — гроб бр. 16. Сл. 8 — гроб бр. 27. Сл. 9 — гроб бр. 31. Сл. 10 — гроб бр. 35. Сл. 11 — гроб бр. 19.

Табла V Гробни налази 1949: Сл. 1 — гроб бр. 41.
Сл. 2 — гроб бр. 50. Сл. 3 — гроб бр. 51.
Сл. 4 — гроб бр. 66. Сл. 5 — гроб бр. 71.
Сл. 6 — гроб бр. 54. Сл. 7 — гроб бр. 64.

Табла VI Гробни налази 1949: Сл. 1 — гроб бр. 117.
Сл. 2 — гроб бр. 71. Сл. 3 — гроб бр. 65.
Сл. 4 — гроб бр. 73. Сл. 5 — гроб бр. 79.
Сл. 6 — гроб бр. 70. Сл. 7 — гроб бр. 61.
Сл. 8 — гроб бр. 68. Сл. 9 — гроб бр. 107.
Сл. 10 — гроб бр. 98. Сл. 11 — гроб бр. 87.
Сл. 12 — гроб бр. 114. Сл. 13 — гроб бр. 91.
Сл. 14 — гроб бр. 89. Сл. 15 — гроб бр. 105.
Сл. 16 — гроб бр. 78.

Табла VII Гробни налази 1949: Сл. 1 — гроб бр. 119. Сл. 2 — гроб бр. 120.

Табла VIII Случајни налази 1949: Сл. 1 — S-наушнице. Сл. 2 — тордирана карика. Сл. 3 — пређица. Сл. 4 — пљоснато дугме. Сл. 5 — апликације. Сл. 6 — прапорац. Сл. 7 — коштана плочица. Сл. 8 — грануловано зрно. Сл. 9 — лоптаста дугмета.

Табла IX Случајни налази 1949: Примерци грнчарије и гвоздених окова.

Табла X Грнчарија и оруђа са Јанковог Брда.

Табла XI Цртежи орнамента на накиту.

Olga Shafarik — Mirko Schulmann

THE MEDIEVAL NECROPOLIS HINGA NEAR SUBOTICA

Tumulus HINGA, near Subotica has been investigated in two turns, in 1948 and 1949. In the first turn two ditches were dug, one at the foot of the hill in the east-west, the other across its ridge in the northeast-southwest direction, each 4

m large, one 18 m the other 20 m long. In the first ditch seven skeletons in situ were discovered, in position from W to E, and all without any effects. In the second ditch, on its highest point, a layer of sand, gravel and stone pieces, about 0,8 m thick and 3 m, long was first dug out, approximately 0,6 m under the soil surface. In the following part of ditch a quantity of human bones were discovered and among them some specimens of coins and jewellery. At the end of the ditch, at its lowest part six skeletons were discovered, five of them with personal effects (Pl. I-1, 2, 3, Pl. II, Pl. III). The archaeological material, consisting mainly of small jewellery, rings, beads and ear-rings, could summarily date from XII-XIV century period, whereas coins dated from the XII and XV century. The two ditches having proved that the Hinga belongs to localities rich in archaeological material, diggings started anew in the next year, embracing a greater surface of the necropolis.

During the excavation in 1949, 133 graves were dug out, 63 of them with effects. The material, found in the graves, did in any way differ from that in 1948, confirmed by the finding of some new kind of objects, e. g. knives. This time also some accidental findings, out of destroyed graves, were made too (Pl. IV-IX).

Among the finds bronze buttons were the most numerous, especially the ball-shaped type, sometime with a grain on the top. The represent buttons cannot serve for the fixing of date, because they are to be found from the XII century up to these days date. The flat buttons, trimmed with plastic or linear ornaments, have an analogy with the findings in Croatia, in the XIII century.

Sleigh bells discovered in childrens graves are of a quite modern form, and accordingly younger than the sleigh bell of the Belobrd-culture. Their appearance in graves of younger individuals is certainly not accidental; they are either toys or a preservation against wicked ghosts.

"S"-shaped temporal ear-rings represent the most numerous kind of jewellery. With regard to their type, they cannot belong to a period prior to the beginning of the XIII century, because of their relatively small dimensions, whereas earrings worn at the later date have a bigger diameter. This chronology, made out on the basis of findings in Czechoslovakia and Poland, was adopted for Hinga too, because the territory in which it is spread over was in the Middle Age very often politically united with these countries.

The earrings with a granulated surface have their analogy in Pannonia and Germany, dating from the XIII-XIV century, as well in Serbia, in a Middle Age not strictly dated grave. Specimens from Dalmatia, which are generally considered as belonging to a much earlier period, though of the same type, show greater differences in style and technics.

Ear-rings with attachment, found outside of graves, do altogether not belong to the burying period in Hinga. Together with some other accidental findings, they might date from the christian-antic period, being very similar to these found in Kostolac (Serbia), which date from the III-IV century.

The most frequent type of rings is that with a soldered round plate, bearing geometrical ornaments or monograms. Such rings with geometric ornaments are very often to be found in the XIII century graves in Slovakia, while the monogram type may represent the further development, belonging to the XIV-XV century. According to types of rings with round enlargement, rings with horizontal channelings, as well as rings with heads trimmed with glasspaste, are certainly older, but they were still in use in the XIII century.

Glass beads were most frequently very small and made of green paste. Besides, there were also some bigger beads of paste, beads of crystals and small bone beads. Beads were usually worn round the neck, but some exemplars were also found on the front and around the waist. Together with bone beads, two bronze tubes were found, which could, analogically with found findings in the XIII-XIV century in Russia have served to the purpose of inseting the end of hair tresses. The bone beads have their analogy in Pannonia from the XIV century, while the other kinds are of very old date.

Silver and bronze sheets decorations were mostly sewn to textile bands and worn round the front. In one case such a decoration was found on the bosom. These ornaments and the way in which they have been worn, are interesting for the fixing of date. Among these ornaments, the heraldic lily, which can be related to the reign of the Anjou dynasty in Hungary in the XIV century, is very characteristic. The rosette, lasting for a long time past, has a minor importance for the fixing of date. Frontal decorations with similar applications are often to be seen in Russia in the XIII and XIV century, but there is also an exemplar from a datelles Middle Age grave in Biskupija in Dalmatia. The bone plate, trimmed with vegetable ornaments, belongs to the same period. The round bone plate, trimmed with small circles, found outside the grave, belongs to the group of late-antic items.

Five waist-belt buckles date from the XIV century, according to the type of letters, and to parallel findings in Russia, Dalmatia, Hungary and Germany. The six-sided buckle is similar to exemplars found in Hungary and Croatia, belonging to the XIII-XIV century. Starlike buckle has its analogies in Russia, in the X-XI century, and still nearer in Rumania from the XII century.

Knives found in Hinga cannot be considered as weapons, because one of them was found in a female grave. The knife is a part of personal effects, the every day's tool, and is to be met in graves in Hungary and Slovakia very often also in the XIII and XIV centuries.

A little glass container in a country grave is a rare phenomenon in the Middle Age, but similar findings were recorded in Hungary and Serbia.

The egg shell, found in one grave, is considered as a very old phenomenon, as a paganish custom to provide graves with food. But such a phenomenon was recorded in Hungary, dating from the XI century, and therefore for the fixing of date it can be taken into consideration only with reserve.

Inside the graves no pottery has been discovered, except two fragments which have been brought in during the filling up the grave with earth. These fragments as well as those found outside the graves belong to the pottery which can date from XIII-XV century. The fragment of plate trimmed with a corrugated line might be some older, from the XII century.

By analysing the archeological material it has been proofed that it may date from the XII—XIV or

oven up to the XV century. This fixing of date correspond with the date given by the numismatic material found in and outside the graves. Four pieces of coins found in graves were from the XI, XII and XIV centuries. Besides, 43 pieces of Hungarian middle age coins were discovered outside the graves, so that the numismatic material almost without interruption, embraced the period from the end of the XI up the middle of the XV century. This continuity cannot be accidental, but it represents at the same time the continuity of the presence of human beings i. e. the burying, approximately at the same period. Beside the mentioned coins, five other pieces were discovered, belonging to other periods and having no direct connection with the graveyard itself. One of the pieces is a coin of Emperor Valentinianus from the IV century and can be related to antic ear-rings and the round bone plate. Other coins are of austrian imperators Leopold and Joseph the II, and one of the Louis the XIV, which might have been brought to these areas by the armies of Eugen of Savoy or Rákóczi.

The graveyard itself represents the so called Churchyard type, principally characterised by the very closely pressed skeletons, very often in several layers, specially in the central and eastern part; by some deviations from the formerly strictly respected setting forward the East-West; by the absence of gifts and weapons, as well by the burings in coffins which of a great quantity of iron binding fragments were preserved. Such churchyards commenced to appear in various areas from the beginning of the X century, dependent of the final christianization of the population and of a church organization, strong enough to fight against the olden pagan customs. This has been in Hungary definitively performed at the beginning of the XII century, so that the graves in Hinga could not be erected prior to that date.

The historical date having an importance for the fixing of date and for ethnological determination of churchyard can summarily be expressed as follows: Pannonia was from the VI up to the IX century inhabited by Slovenes, who, after the ruin of the state of Charles the Great, formed there some independent states by themselves. At the end of the IX century that area was invaded by the Hungarians, who, after a short period of warlike and halfnomad living way, began to pass to agriculture and to a settled life. At the same time the forming of the hungarian state and christianization of the population took place. The important role played by the Slovenes in these processes is marqued by a lot of Slovenian expressions of state organization, christianism and agricultural economy and also by the desappearance of the oldhungarian material culture, substituted by the Belobrd — Slovenian culture. Some Slovenian names which have played a rather big role in hungarian political history were recorded, as well as numerous liens which have bound her to the neighbouring Slovenian states. The territory of Bačka itself, on which Hinga lies, was up to the end of the XII century primordially inhabited by Slovenes. Only after this date, the hungarian penetration started and little later that of the Kumans. From the middle of the XV century, with the decline of the Hungarian State and with the penetration of the Turcs into the Balkans, unrests, civil wars and turkish intrusions took place, ending with the ruin of the Hungarian State in the Mohacs-battle at the beginning of the XVI century, having as a result frequent emigration, even the anihilation of the population.

In that period of unrests, the colony which buried her deads at Hinga must have perished too. The colony was, most probably that one, which rests are to be found on a sand dune, named Jankovo-brdo, at a distance of 160 m to the east of Hinga. The superficial findings, as well as those found by labouring can be at least for the time being, accounted to pottery of the youngest "gradišna"-culture, trimmed with a corrugated line, furthermore pottery from the XIII and XIV century, fragments of agricultural implements and hungarian coins from the XII and XIII centuries (Pl. X).

According to everything above mentioned, the middle or the end of the XII century must be determined as the beginning of the burying period at Hinga, while the end of it would be marked by the hungarian coins dating from the middle of the XV century. The culture discovered inside the graves points out to the fact that individuals buried there, were

only poor villagers, who neither had precious effects, nor strictly followed the fashion of coffins, which is to be met in graves of feudals. This cultur demonstrates some Belobrdo tradition, which is manifested by findings of S-shaped earrings and pottery with corrugated lines. Besides, there are some elements which indicates the influence of the West (buckles with inscription lily motives), while other points out to the east influences (starlike buckles, diadems), and which might have been brought with emigration or trade.

It is difficult to come to an ethnological determination on the basis of archaeological findings, because, as already mentioned, from the XI century, an uniforme culture prevails over the whole territory. The historical data however permit to reckon, at least to the middle of the XIII century with Slovenian population too. The actual, i. e. Serbian population in those areas started to emigrate again only from the middle of the XVI century and therefore cannot be related to the graveyard.

Whereas the investigations performed in 1949 have not embraced the whole surface of the tumulus, nor examined its whole layer up to the basis, we are not in a possibility to give from the archaeological point of view an answer about its origin and determination. The thin, whitish ash-layer spread over a number of dug out blocks in a rather regular horizontal line (Pl. I, 4), as well as some fragments of prehistoric pottery discovered in the heaped layer can certainly be accounted for a proof of its artificial origin. It has, without no doubt, been erected much before it began to serve in the middle age as a burying place. Exemplars of such secondary use of prehistoric tumuli are very often to be seen in Hungary.

LIST OF THE PHOTOGRAPHIES

- Fig. 1. Map of the HINGA and environs
- Fig. 2. Ground plan and profil of the trial ditch on the base of the funeral mound
- Fig. 3. Ground plan and profil of the trial ditch on the top of the funeral mound

- Plate I. Fig. 1. Sceletons in the ditch on the hilltop
Fig. 2. Sceletons in the base ditch
Fig. 3. Ground plan of the hearth in the sounding of the base (1948)
Fig. 4. Layer of ashes in the profil

- Plate II. CASUAL FOUNDS IN 1948:
Fig. 1., 2. Earrings with pendants
Fig. 3. S-shaped earrings
Fig. 9. Ring
Fig. 10. Hoop of bronze

GRAVE FOUNDS IN 1948:

- Fig. 4. Grave No. 2.
- Fig. 5. Grave No. 1.
- Fig. 6. Grave No. 4.
- Fig. 7. Grave No. 5.
- Fig. 8. Grave No. 3.

Plate III. CASUAL, FOUNDS IN 1948:

- Fig. 1. Buckle with inscription
- Fig. 2. Button
- Fig. 3. Ornaments
- Fig. 4. Pearls
- Fig. 5. Appendage
- Fig. 6. Plat
- Fig. 6. Grave No. 36.
- Fig. 7. Grave No. 16.
- Fig. 8. Grave No. 27.
- Fig. 9. Grave No. 31.
- Fig. 10. Grave No. 35.
- Fig. 11. Grave No. 19.
- Fig. 12. Grave No. 45.
- Fig. 13. Grave No. 32.

- Plate V. GRAVE FOUNDS IN 1949:
Fig. 1. Grave No. 41.

- Fig. 2. Grave No. 50.
- Fig. 3. Grave No. 51.
- Fig. 4. Grave No. 66.
- Fig. 5. Grave No. 71.
- Fig. 6. Grave No. 54.
- Fig. 7. Grave No. 64.

Plate VI. GRAVE FOUNDS IN 1949:

- Fig. 1. Grave No. 117.
- Fig. 2. Grave No. 71.
- Fig. 3. Grave No. 65.
- Fig. 4. Grave No. 73.
- Fig. 5. Grave No. 79.
- Fig. 6. Grave No. 70.
- Fig. 7. Grave No. 61.
- Fig. 8. Grave No. 68.
- Fig. 9. Grave No. 107.
- Fig. 10. Grave No. 98.
- Fig. 11. Grave No. 87.
- Fig. 12. Grave No. 114.
- Fig. 13. Grave No. 91.
- Fig. 14. Grave No. 89.
- Fig. 15. Grave No. 105.
- Fig. 16. Grave No. 78.

Plate VII. GRAVE FOUNDS IN 1949:

- Fig. 1. Grave No. 119.
- Fig. 2. Grave No. 120.

Plate VIII. CASUAL FOUNDS IN 1949:

- Fig. 1. S-shaped earring
- Fig. 2. Twisted hoop
- Fig. 3. Ruckle
- Fig. 4. Flatshaped button
- Fig. 5. Ornament
- Fig. 6. Bell
- Fig. 7. Small plate of ivory
- Fig. 8. Granulated grain
- Fig. 9. Ballshaped button

Plate IX. CASUAL FOUNDS IN 1949:

Specimens of pottery and iron clasps

Plate X. Pottery and weapon from the Jankovo-brdo

Plate XI. ORNAMENTICAL DESIGNS OF THE JEWELLRY

- Fig. 4. Decoration of a bronze button
- Fig. 5. Earring from Kostolac
- Fig. 6-12. Decoration of rings
- Fig. 13-21. Decoration of the ornaments

Милутин В. Гаршанин

ЈЕДАН ПРИЛОГ ХРОНОЛОГИЈИ БРОНЗАНОГ ДОБА У БАНАТУ

Систем хронологије бронзаног доба, Војводине, посебно Баната, израђен је већ пре Другог светског рата, у првом реду заслугом М. Грбића.¹ Ослањајући се на типолошки карактер керамике, Грбић је издвојио три стила, А, В, С, да би затим овако учињену поделу проширио и на целокупни културни развој и тако створио своју мокринску (стил А), ваташску (стил В) и вршачку (стил С) културу.² У суштини овај се систем тесно везује за хронологију

бронзаног доба Мађарске коју је створио V. G. Childe, а касније разрадио F. Tompa.⁸ Како, међутим, у нашој земљи није била установљена најстарија фаза бронзаног доба, то је цео систем, да тако кажемо, померен за један степен навише, те стилови А—С одговарају фазама Tószeg B—D Томпиног система. Ово потврђује и чињеница да стил А, Грбићева мокринска култура, није ништа друго до Перјамош група румунских археолога, која припада фази Tószeg B.

У новије време претрпела су оба поменута система озбиљну ревизију. Тиме је у многоме допуњена слика ранијег развоја бронзаног доба, учињене су знатне измене у оцени каснијег развоја, а истовремено извршен је и покушај да се ови хронолошки системи ближе вежу за општи хронолошки систем P. Reinecke-а. Остављајући по страни хронологију P. Patay, која Томпу исправља само утолико што негира његову фазу Tószeg-а B II, као и систем I. Foltiny-а, који на прилично механички начин везује хронологију Tószeg-а за Reinecke-ов систем, треба поменути да је хронологија Tószeg-а још 1933 године била подвргнута оправданој критици J. Nestor-а.⁴ Недавно је детаљну ревизију мађарског хронолошког система извршио В. Милојчић, ослањајући се при томе на стратиграфски фиксирани материјал Pécske (Печика, Ровине), налазе из некропола раног бронзаног доба у Поморишју и неке затворене налазе-оставе.⁵ При томе је Милојчић у многоме проширио поделу ранијег бронзаног доба, разликујући следеће фазе: Nagyrév (Tószeg A), две фазе Перјамош (Tószeg B) и две фазе касније еволуције, керамике Перјамош групе, стратиграфски фиксирани у Pécska, које припадају периоду Tószeg B—C.⁶ Исти аутор даље је показао да Tószeg C одговара Reinecke-овој фази B I, да је типолошки и стратиграфски неоправдано издвајање фазе Tószeg D, и да цео период од краја Tószeg C до периода преласка из касне бронзе у рани халштат (Reinecke B 2— D) обухватају налази са керамиком која је, напр., типа оне у Zagyvaráfalva. Од значаја је и ревизија хронологије Tószeg-а на основу нових ископавања, иако су ова вршена у сувише малом обиму да би допустила дефинитивни суд.⁷ Сумирајући резултате ових радова, А. Mozsolics истиче да су у Tószeg-у установљене три фазе према променама у керамици по слојевима, а, наиме, Nagyrév (Tompa A), Hatvan (Tompa B II-Patay Tószeg C) и Füzesabony (каснији развој). И Mozsolics одбацује постојање фазе Tószeg D, истичући јединствен развој средњег и касног бронзаног доба. Празнина између фазе Nagyrév и Hatvan, између којих наводно није заступљен материјал Перјамош групе, служи јој као потврда њене раније изнете тезе коју је прихватио и D. Popescu,⁸ да се код Nagyrév-а и Перјамош-а ради само о двама територијално одвојеним групама, а не о хронолошким фазама. Да поменемо, најзад, да је код хронологије војвођанског материјала извршена ревизија хронологије дубовачко-жутобрдске групе, која је досада приписивана халштатском периоду од стране домаћих археолога, при чему је на основу металних налаза показано да она обухвата период средњег и касног бронзаног доба (Reinecke B— Reinecke Халштат A).⁹

Резимирамо ли, према свему томе, проблеме хронологије у овим областима, видимо да се они постављају у оваквој оветлости: прво, постоји слагање у негирању постојања фазе Tószeg D и установљавању једног дужег, непрекинутог развоја у средње и касно бронзано доба у Мађарској и Војводини; друго, извршено је финије разликовање појединих фаза раног бронзаног доба у Мађарској, при чему је остало отворено питање да ли се овде може као засебна хронолошка фаза издвојити Nagyrév група, или је она истовремена са Перјамошком.

Из ове перспективе потребно је поматрати и проблеме хронологије бронзаног доба у Банату, поготову стога, што је оно тесно везано и са развојем у источној Мађарској, од кога се заправо не може одвојити.

Оцена материјала раног бронзаног доба могућа је само на типолошкој бази, јер о условима налаза у два главна налазишта овог периода, Мокрину и Чоки, која су нам из Баната позната, не постоје никакви прецизни подаци.¹⁰ Овде се могу разликовати следећи облици:

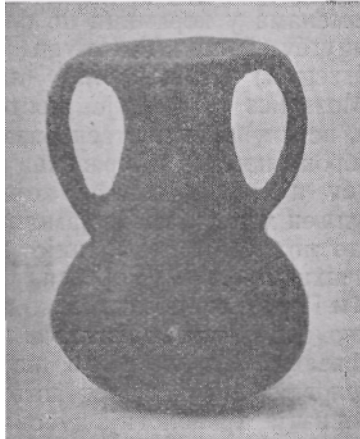
1. Типични суд Перјамош групе, са кугластим трбухом, високим: нешто развраћеним ободом и две дршке које не прелазе обод.¹¹ Овај облик познат је из Мокрина (сл. 1).

2. Суд истог облика, но са једном дршком, такође познат са истог налазишта.¹²

3. Трбушаст судић са једном дршком познат из Чоке.¹³

4. Трбушаста амфорица, са нешто развраћеним ободом и брадавичастим дршкама на трбуху, позната са истог налазишта.¹⁴

Према орнаментици могуће је код облика 1 и 2 разликовати по две варијанте, наиме: 1a, са пластичним хоризонталним ребром на рамену (сл.1) и 1b са урезаним орнаментима у виду снопова уреза које некада прате убоди; 2a, са пластичним ребром као и 1a и 2b, без икаквих орнамената.¹⁵

Сл. 1 — Суд из Мокрина (Народни музеј у Београду)

Међу овим материјалом нису заступљени чисти Nagyrév облици, иако су облици са једном дршком и амфорица типа 4 блиски формама које се у Мађарској сматрају прелазним између Nagyrév-а и Перјамоша.¹⁶ Хронолошка разлика између орнаментисане и неорнаментисане перјамошке керамике, типа 1a и b, стратиграфски је фиксирана у Récska.¹⁷ Према томе, типолошки посматрано, постоје три могућности за фиксирање хронологије материјала раног бронзаног доба у Банату, наиме:

1. Постојање трију фаза, једне прелазне и две фазе Перјамош групе. Ова комбинација могућа је, наравно, само уколико се усвоји гледиште о временској издвојености Nagyrév и Перјамош групе, што ми изгледа вероватно, с обзиром на поклапање великог дела области распрострањења првих двеју група, које показују мапе у делу Patay-а,¹⁸ као и на констатације на гробљима Поморишја, које у првом реду дугујемо Foltiny-у, а које показују постојање, например у Deszk F или Szöreg-у, извесног броја гробова са чистим Nagyrév материјалом и других са прелазним материјалом.¹⁹

2. Постојање свега две фазе, и то Перјамош I (или прелазне?) и Перјамош II.

3. Постојање једне једине фазе (Перјамош II) у којој даље живи материјал ранијег доба. Ова последња претпоставка мало је вероватна већ стога што се међу материјалом из Чоке не налазе предмети фазе Перјамош II.

Јасно је да ће дефинитивно решење овога проблема моћи да донесу тек нова систематска ископавања која ће пружити сигурне податке о затвореним налазима, каквим још увек не располажемо.

У вези са материјалом каснијих фаза, ватинском и вршачком културом, истичем одмах да се не могу сложити са поделом хронолошких фаза извршеном по хронолошком систему Грбића, јер је детаљније проучавање материјала показало да је типолошки критериум по коме је она извршена недовољан. Ова подела учињена је према облицима судова са две дршке, при чему су судови са дршкама типа *ansa lunata* сматрани типичним за ватинску, а они са дршком типа *ansa cornuta* (са рокчићима или дугмастим израштајем), који су обично оштријег профила, типичним за вршачку групу. У вези са тим треба приметити да се облици керамике и других налаза у Ватину и Вршцу највећим делом потпуно слажу. На оба налазишта постоје, наиме, упоредо:

1. Обе врсте дршки, као и судови са оштром профилацијом сматрани типичним само за Вршац.²⁰ Ови последњи облици постоје, макар у малом броју, и у Омољци и Панчеву, о чијем ће материјалу бити говора у даљем излагању.²¹

2. Судови са једним дршком (сл. 8), било једног или другог типа, са јасно издвојеним појединим деловима: вратом, трбухом и некад ногом, такође и са оштром профилацијом "вршачких" судова.²² Судови су по правилу украшени богатом орнаментиком.

3. Мале амфорице са ниским вратом, некада издвојеном ногом и заобљеним трбухом, такође украшене (сл. 7).²³

4. Поклопци, различито орнаментисани, који прате ове амфорице и имају коничан горњи, а цилиндричан доњи део.²⁴

5. Већи судови, вероватно урне.²⁵

6. Двојни судови.²⁶

7. Трбушасте зделе са нешто развраћеним ободом, једном или две мале дршке на рамену и богатом орнаментиком, које се обликом и декорацијом могу ставити у везу са дубовачко-жутобрдском групом.²⁷

8. И у карактеру орнаментике постоји слагање између налазака из Ватина и Вршца. Тако се примењују снопови урезаних линија, вреже, гирланди, урезани кругови и шрафирани троуглови.²⁸

9. Овакво слагање постоји и у карактеру металних налаза, на које ћемо се вратити у даљем излагању.

На основу горњих података може се закључити да налази из Ватина и Вршца припадају једној фази, која се може обележити као ватинско-вршачка. Већа разноврсност у керамографији Ватина, као и друге ситније разлике, например чешћа инкрустација на судовима Грбићеве вршачке културе, могу се објаснити и разликом у карактеру налазишта: насеље у Ватину, гробље у Вршцу, иако, без систематски испитаних налазишта о томе не би смео бити донет потпуно афирмативан суд.

И поред овога, несумњиво је оправдано да се међу налазима приписаним ватинској и вршачкој култури изврши извесно разликовање хронолошких фаза, но на основу друкчијих критерија и другог материјала но што је онај који је досада узиман у обзир. У томе смислу указује материјал са два насеља, Најеве циглане код Панчева и Омољице.²⁹ Приступимо прегледу карактеристичних керамичких облика ових налазишта. То су:

1. Судови са две дршке, по правилу типа *ansa lunata*, које прелазе преко обода. Према њиховом облику могу се разликовати следеће варијанте:

1а, још недовољно разрађени облици, без јасно издвојених делова суда, са заобљеним трбухом на коме се налазе мале брадавице (сл. 2).³⁰

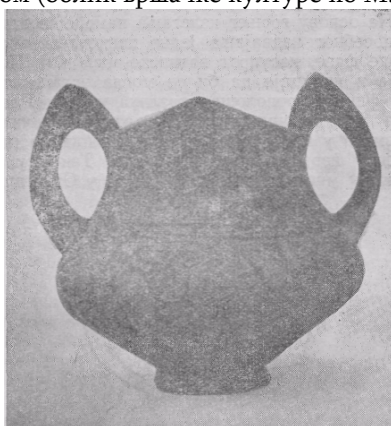
Сл. 2 — Суд из Панчева (Народни музеј у Београду)

1b, потпуно формирани облици, трбушasti, са прилично оштрим преломом и некада јасно издвојеном ногом. На прелому се налазе по две, на доле извучене, некада двојне брадавице, какве каткад постоје и испод дршки. Отвор је елипсасто извучен (сл. 3).³¹

Сл. 3 — Суд из Панчева (Народни музеј у Београду)

1с, судови са оштром профилацијом (облик вршачке културе по М. Грбићу), ретки на оба налазишта.³²

Сл. 4 — Суд из Омољице (Народни музеј у Београду)

Према орнаментацији могу се разликовати код ових варијаната: 1a1, без орнамената;³³ 1a2 (сл. 2) и 1b1, са два хоризонтална пластична ребра на рамену;³⁴ 1b2, са почецима урезане орнаментике која се, могло би се рећи, почиње стидљиво појављивати, махом над брадавицама. Орнаменти су невешто, често једва приметно урезани, по правилу у облику простих врежа, некада комбинованих са круговима, урезаним линијама и цртицама;³⁵ 1b3, са развијеном урезаном орнаментиком. Мотиви су прецизно урезани, јасни, изведени у форми сложенијих врежа од по 3—6 завоја, гирланда, кругова, шрафираних троуглова, уреза које прате низови убода у виду астрагала (сл. 3);³⁶ 1b4, у једном примерку из Омољице налази се и орнаментика изведена у облику широких косих канелура (сл. 4).³⁷ Карактеристично је да орнаментика на судовима типа 1с није нарочито богата и одликује се једноставно урезаним линијама и обичним врежама.³⁸

2. Обичне шоље, по правилу грубље фактуре и разних облика, са једном дршком која прелази преко обода и може некада на свом горњем делу имати зачетак формирања рожастог проширења.³⁹

3. Двојни судови,⁴⁰ заступљени у прилично малој мери на оба локалитета.

4. Мале амфорице које се у облику приближују јако онима вршачко-ватинске фазе, али су знатно грубље и немају развијену орнаменту.⁴¹

5. Од других облика типичне су и овалне чиније познате и из Ватина.⁴²

Упоредимо ли овај материјал са оним ватинско-вршачке фазе, видеће се да у Панчеву и Омољици недостају:

1. Украшени и различито профилисани судови са једном дршком.
2. Потпуно формиране и богато украшене амфорице са одговарајућим поклопцем.
3. Велики судови-урне.
4. Зделе које се везују за дубовачко-жутобрдску групу.

Сл. 5 — Суд из Панчева (Народни музеј у Београду)

Сл. 6 — Суд из Омољице (Народни музеј у Београду)

Можда није без значаја ни чињеница да са ових налазишта не познајемо металне предмете, што би, без обзира на могућност обичне случајности, могло стајати у вези са већим сиромаштвом оваквих објеката на њима.⁴³

На основу горњег излагања намеће се идеја посебног издвајања једне панчевачко-омољичке фазе, насупрот ватинско-вршачкој. Постоје и индиције да би се могла установити још финија хронолошка разлика између Панчева и Омољице. На ово указује нарочито сразмера у којој се на овим налазиштима појављују извесни типични облици. Тако су у Панчеву много чешћи 1b2, док се у Омољици више јавља форма 1b3. Форма 1b4 није позната из Панчева.

Већ чисто типолошки наметао би се закључак да би панчевачко-омољичка фаза била старија од ватинско-вршачке. Ово потврђују, међутим, и други налази, и то делом судови који су на поменутих налазиштима изузетни, те се имају сматрати као импорт или облици настали под утицајем са стране, а делом пак метални налази. Прелазимо на преглед оваквих појава:

1. Судови Magyarád типа, какви су познати из Панчева (сл. 5). Овде је нарочито типичан суд са високим вратом, бомбастим трбухом и малим брадавичастим ножицама.⁴⁴ Magyarád група добро је позната из северозападне Мађарске, Аустрије и Словачке. За њено датирање особито су важни судови са насеља у Mistelbach (Rollerfund) и суд из једног гроба у Regelsbrunn.⁴⁵ К. Willvonseder с правом датира налаз из Mistelbach-а у фазу Reinecke B1, којој припада и гроб из Regelsbrunn, по свом типичном металном инвентару, нарочито српастим иглама (Sichelnadel), које

претстављају главни облик ове фазе средњег бронзаног доба. Но Magyarád група отпочела је несумњиво раније, још у Reinecke-овој фази А, како то показују њене везе са Aunietitz-ком, па чак и са баденском групом.⁴⁶ Стога се она с правом датира у ранобронзано доба са прелазом у прву фазу средњег бронзаног доба.

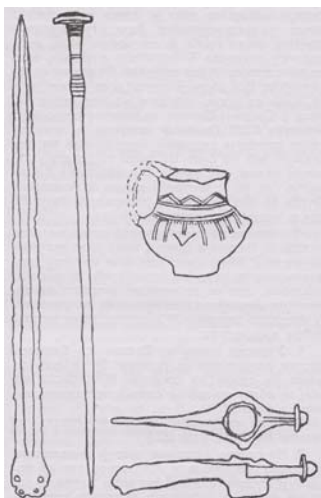
2. Суд са ромбично извученим ободом и две дршке које не прелазе преко обода, из Омољице (сл. 6).⁴⁷ у питању је један типичан облик друге фазе еволуције перјамошких форми, чија је хронологија фиксирана његовим везивањем за слојеве XIV—XV у Récska.⁴⁸ Као што је показао Милојчић, овај облик суда може се везати временски са керамиком са канелованим и брадавичастим орнаментима, која стоји у вези са фазом Tószeg C, а према томе и са фазом Reinecke B1.⁴⁹ Треба, међутим, поменути да се у Récska овај облик налази и нешто пре појаве судова са канелурама. Тако би се и он имао датирати пред сам крај раног бронзаног доба, на границу фаза Reinecke A и B1. Овде треба поменути да појави ове форме претходи у Récska (од слоја XI) једна ранија фаза барокизирања првобитних облика Перјамош групе, са типичним облицима са ansa lunata. Својим општим карактером ови се облици везују за одговарајуће судове са две дршке у Банату, од којих се разликују само у детаљима извођења. Очигледно се ради о упоредној еволуцији, на истим основама на територији Мађарске и Баната. Но у том случају потврђује се и могућност нешто дуже еволуције пре него што је дошло до формирања насеља у Омољици. Ово би добро одговарало горе изнетој претпоставци о извесној хронолошкој разлици између налазака из Панчева и Омољице.

Међу металним предметима у првом реду су важни они из затворених налаза. Нажалост, таквих поузданих налаза имамо свега два, и то:

Сл. 7 — Инвентар гроба из Вршца (Народни музеј у Вршцу)

3. Гроб из Вршца (сл. 7).⁵⁰ Инвентар гроба састоји се из једне каме са три рупице и проширеном трапезастом плочом за утврђивање дршке (Griffplattendolch); једне игле са чаурастом главом (Hülsenkopfnadel) и једне амфорице облика 3 ватинско-вршачке фазе (в. стр. 58). Поменута кама типична је за почетак средњег бронзаног доба (Reinecke B1) када плочасти део прелази ширину каме, што се у касније време губи.⁵¹ Овакав облик познат је у разним варијантама везаним за фазу B1, које се у детаљима разликују од нашег примерка.⁵² У истом смислу указује и игла. У питању је типичан облик раног бронзаног доба, добро познат из разних културних група Средње Европе, као Aunietitz, Gata-Wieselburg и Vatuа.⁵³ Она, може бити и тордирана, као што је случај са вршачким примерком. Постоје индиције да се овај облик може делимице пратити и у средњем бронзаном добу. На ово указује: а. чињеница да Vatuа група једним делом прелази и у ову каснију фазу, као што показује материјал на који се позива P. Pataу;⁵⁴ б. игла из Вршца, иако сломљена, изгледа да је била нешто савијена слично српастим иглама. Тако би типолошки она садржала и елементе раног, и елементе средњег бронзаног доба. Отуда се цео поменути гроб може датирати у фазу B1.

Сл. 8 — Инвентар гроба из Ватина (Народни музеј у Вршцу — По Милекеру)

4. Гроб из Ватина (сл. 8).⁵⁵ Инвентар гроба састоји се из једне игле са главом у облику печата (Petschaftkopfnadel) једног мача са плочом за утврђивање дршке, једне минијатурне секире мађарског типа и једног суда типа 2 наше ватинско-вршачке фазе. Најтипичнији предмет тога гроба је несумњиво игла, која, како су показали Willvonseder и Holste, припада каснијој фази средњег бронзаног доба (Reinecke B2). Исти је случај и са мачем, који се, како се могло утврдити из затворених налаза у Средњој Европи, не појављује пре фазе Reinecke B2.⁶⁷ Оваквом датирању не противи се ни поменута секирица, иако се њен тип појављује већ од фазе B1, како то показују типични налази ове фазе у Simontornya и Rákospalota, но се у употреби налази и каснија.⁵⁸ Отуда се цео гроб може датирати у фазу B2, дакле касније од онога из Вршца.

Од важности су и извесни други метални налази из Ватина и Вршца, иако овде могу бити узети у обзир само они који се могу прецизно везати само за једно краће временско раздобље, док се не можемо освртати на типове дуговечнијег карактера, који не допуштају прецизно датирање.⁵⁹ Задржавамо се на следећим предметима:

5. Украсна плоча из Ватина, са брадавичастим испупчењем на средини. За разлику од плоча са трном на средини (Stachelscheibe), овај се облик појављује само у затвореним налазима фазе B1.⁶⁰

6. Игла са главом у облику печата из Вршца. Reinecke фаза B2.⁶¹

7. На слично датирање указују и налази из појединих некропола у Мађарској, где се појављују судови слични типовима ватинско-вршачке фазе, са одређеним металним инвентаром. Такви су налази из:

a. Tiszazug, са судовима са *ansa lunata* и типом друге фазе еволуције Перјамош керамике, где је нађен прстен — *Normenring*, какви су типични за фазу B1.⁶²

b. Marosvásárhely (Targu Muresului), са судовима сличним ватинској амфори и типичним бронзаним инвентаром фазе B1;⁶³

c. Bogárzó, са сличним материјалом као у Marosvásárhely.⁶⁴

d. Rákóczifalva, са судовима сличним ватинско-вршачком типу 2, такође са инвентаром фазе B1.^{64a}

e. Tiszakeszi, са сличним судовима, које Милојчић, изгледа, с правом приписује фази B2 по Reinecke-у, на основу једног суда какви се налазе у бронзано-добским хумкама алписких земаља.⁶⁵

Од значаја су даље и:

f. већ поменута остава из Rákospalota, типична за фазу B1, а нађена у суду са две дршке — *ansa lunata*;⁶⁶

g. налази са насеља Laposhalom код Gyulavársand, где се уз амфорицу и судић типа 1c, појављују и керамички облици фазе Tószeg C, о чијем је датирању према хронолошком систему P. Reinecke-а било раније говора.⁶⁷

Из свега горе реченог произлази да се панчевачко-омољичка, фаза може датирати у период под крај Reinecke-ове фазе A, и непосредно око прелаза у средње бронзано доба B1, док ватинско-вршачка фаза припада несумњиво средњем бронзаном добу, фази B1 и B2.

Посебно је питање када се може фиксирати завршетак ватинско-вршачке фазе. На њега можда указују извесни каснији метални предмети из Ватина и Вршца. иако се они не могу са сигурношћу употребити, због недостатка прецизних података о њиховим условима налаза. Овде спадају:

1. Игла са топузастом главом из Ватина украшена гравираним цик-цак орнаментима. Овај облик припада периоду који чини прелаз из бронзаног у халштатско доба и одговара средњеевропској Urnenfelderzeit. На такво датирање указују налази оваквих игала у остави из Винче или Брестовика, као и други налази из Мађарске, Румуније и са наше територије;⁶⁸

2. Игла са кугластом главом из Ватина која у познатим налазима, на пример Оток Привлака или Рудник, такође припада истом времену;⁶⁹

3. Нож из вршачке некрополе такође ће без сумње припадати томе добу.⁷⁰

Тако би се наметао закључак да је ватинско-вршачка фаза могла живети и до краја бронзаног доба.

Најзад се у вези са свим горе изнетим поставља још један проблем: питање односа према дубовачко-жутобрдској групи. На другом месту показао сам да се и она може датирати у период од фазе B1 бронзаног доба до халштата A по Reinecke-у.⁷¹ Тако се мора рачунати несумњиво са извесном истовременошћу ових двеју група. На то указују и судови нашег типа 7 у ватинско-вршачкој фази, као и многобројни налази са некрополе у Олтенији.⁷² Овде се, заједно са типичним урнама дубовачко-жутобрдског типа које се налазе у разним варијантама, појављују на низу некрополе (Ostrovul Mare, Balta-Verde, Salcia, Ostrovul Corbului, Carna), још и судови са две дршке, типа *ansa lunata* и *ansa cornuta* или са дугмастим испупчењем,⁷³ затим судови наших типова 2—5 и 7 ватинско-вршачке фазе.⁷⁴ Суд типа 2 познат је и са налазишта жутобрдског типа у Србији, на пример из Љубичевца и Прахова.⁷⁵

Горње излагање показало је потребу за вршењем извесних измена у хронолошком систему бронзаног доба Војводине, на основу нових резултата и ревизије старих налаза. Природно је да се овде има рачунати и даље са могућношћу измена и допуна, као и са постојањем нерешених проблема, какав је у првом реду однос ватинско-вршачке фазе и дубовачко-жутобрдске групе. Дефинитивно решење ових питања могу донети тек нова систематска истраживања на територији Војводине.

НАПОМЕНЕ

1 N. Vulić — M. Grbić, *Corpus vasorum antiquorum*, fasc. 3(1937), 3, 5.

2 Грбић, Преисториско доба Војводине, Војводина I (1939), 56 и д.

3 V. Q. Childe, *Danube in Prehistory* (1929), 259 и д.; F. Tompa, 24—25 *Bericht der Römisch-germanischen Kommission* (1934/35) 61 и д.

4 P. Patay, *Dissertationes Pannonicae* II, 13 (1938), 108—111; J. Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit Ungarns* (дисертација-Беч 1950, у рукопису) 211 и д. Захваљујем проф. R. Pittioni-у који ми је омогућио коришћење овог драгоценог рада.

5 Милојчић, *Actes de la IIIme Session, Zürich 1950* (1953), 254—278.

- 6 Границу између Nagyrév и Перјамош фазе Милојчић ставља у слој Récska IV, а прелаз у прву фазу еволуције у слој XII. Треба поменути да први од ових података није сасвим сигуран, јер се оснива на недовољно прецизним наводима М. Roske који нису попраћени репродукцијама. Уп. Dolgozatok III, 1 (1912) 62, fig. 10; што се пак тиче даље еволуције Перјамоша, њени први елементи налазе се већ у слоју Récska XI, напр. *ibid.* 19, fig. 11.
- 7 A. Mozsolics, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* II, 1—3 (1952), 35—69.
- 8 D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen* (1944), 18—21, нарочито 21.
- 9 М. Гарашанин, *Научни зборник Матице српске* II (1952), 83 и д.
- 10 За Чоку уп. Вулић-Грбић, *op. cit.* 7. Pl. 19, 1—3; уп. и Грбић, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, 203 и д, сл. 48—50; за Мокрин уп. F. Milleker, *Старинар* III С. XV(1940), 7—8.
- 11 Напр. Народни музеј у Београду, инв. 2936, 4486 и д. (Попин Паор) 293 8—9 (Мокрин—Перјаница, из земунице).
- 12 Напр. *ibid.* 4485, 4490, 4514, 4516.
- 13 Вулић-Грбић, *op. cit.* Pl. 19, 1, 3.
- 14 *Ibid.*, Pl. 19, 2.
- 15 Напр. Народни музеј у Београду, инв. 2936, 2938, 4486-89, 4504-5 (1a); 2939, 2994, 4518 (1b); 4485, 4490, 4519 (2a); 4514, 4516 (2b).
- 16 Уп. I. Foltiny, *Dolgozatok XVII* (1941), 74-75 (са наведеним сликама); Исти, *Szegedi városi muzeum kiadványai* II. 3(1942), 9 и д.
- 17 Милојчић, *op. cit.* 266-267.
- 18 Patay, *op. cit.* (мапе Nagyrév и Перјамош културе).
- 19 Foltiny, *Dolgozatok*, *loc. cit.* 71 и д. (Szóreg); Исти, *Kiadványai*, *loc. cit.* 26. За осталу литературу о овим некрополама уп. Милојчић, *loc. cit.* 266. нап. 9.
- 20 Уп. Milleker, *Vattinai őstelep* (1905) Т. XIV, 4, 5, 6; XV, 3-4; XV; дршку са дугмастим испупчењем уп. специјално Т. XV, 1a; XVI, 8; XVIII?, 7; за материјал из Вршца Milleker, *Archaeologiai Közlemények XVIII* (1895), 43 и д., Т I, 31; IV, 51.
- 21 Вулић-Грбић, *op. cit.* Pl. 21. 2 (Омољица); 25, 7 (Панчево).
- 22 Milleker, *Vattinai őstelep*. Т. XV, 1; XVI, 3-7, 10; XVII, 2; *Arch. Közl.*, *loc. cit.* Т. I., 30; V, 55-57, 60, 63-67.
- 23 *Ibid.*, Т. IV, 46-48 (Вршац); *Vattinai őstelep*, Т. XV, 1c.
- 24 *Arch. Közl.* IV, 54; *Vattinai őstelep*, Т. XII, 1, 5; XIII.
- 25 *Ibid.*, Т. XV. 1c (Ватин) *Arch. Közl.*, *loc. cit.* Т. II, 35 (Вршац).
- 26 *Ibid.*, 41 (нерепродуковано,— Вршац). За превод овог и других места са мађарског језика захваљујем В. Трбуховићу, дипл. археологу. *Vattinai őstelep* Т. X, 5—6.
- 27 *Arch. Közl.* Т. II, 36a, b; *Vattinai őstelep*, Т. XIV. 3; XV, 1b.
- 28 Уп. орнаменту горе описаних облика, нарочито на типовима 1—3 и 7.
- 29 М. Гарашанин—Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији* (1951) 92.

- 30 Напр. Вулић—Грбић, *op. cit.* Pl. 20, 7—8 (Омољица); 24, 4—5 (Панчево).
- 31 Напр. *ibid.* Pl. 20, 9—11 (Омољица); 24, 3; 25, 2, 3,5 (Панчево).
- 32 Уп. нап. 21.
- 33 Напр. *ibid.* Pl. 20, 8 (Омољица); Народни музеј инв. 3068, 3071, 3093 итд. (Панчево).
- 34 Напр. Вулић-Грбић, *op. cit.* Pl. 20, 6 (Омољица); 24, 4 (Панчево) — оба 1a2 Pl. 21, 8 (Омољица); Народни музеј инв. 3078 (Панчево).
- 35 Напр. Вулић-Грбић, *op. cit.* Pl. 21, 6; Народни музеј инв. 3064, 3074 (Панчево).
- 36 Напр. Вулић-Грбић, *op. cit.* Pl. 20, 9—10 (Омољица); 24, 2,5 (Панчево).
- 37 *Ibid.*, Pl. 20, 11.
- 38 *Ibid.*, Pl. 21, 2; 25, 7.
- 39 Напр. *ibid.* Pl. 21, 14 (Омољица); Pl. 24, 6; 26, 13 (Панчево).
- 40 Народни музеј у Београду, непубликовано (Омољица); Градски музеј у Панчеву, непубликовано (Панчево).
- 41 Вулић-Грбић, *op. cit.* Pl. 22, 11 (Омољица); 24, 16 (Панчево).
- 42 *Ibid.*, Pl. 22, 10, 12—16 (Омољица); Pl. 27, 7, 9 (Панчево).
- 43 С обзиром на нове податке за датирање овог материјала, не могу данас сматрати да метални налази откривени случајно на Најевој цигли у Панчеву стоје у вези са праисториским насељем на том месту. Уп. М. Гарашанин у Музеји I (1948) 61—63.
- 44 Вулић-Грбић, *op. cit.* Pl. 27, 6.
- 45 Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich* (1937) T. 1, 2, 5, 6; 2, 2, 4 (Mistelbach); 23, 1 (Regelsbrunn). За датирање уп. 242 и д.
- 46 *Ibid.*, 28; Patay, *op. cit.* 77; F. Holste, *Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland* (1953), 37; Budinsky-Krička u Slovenske dejiny I (1947), 69 и д.
- 47 Вулић-Грбић, *op. cit.* Pl. 20, 5.
- 48 Милојчић, *op. cit.*, 268 и д.
- 49 *Ibid.*
- 50 Milleker, *Archaeologia Közlemények*, T I,1, 21; IV 46.
- 51 Holste, *op. cit.*, 33—34; Willvonseder. *op. cit.* 80—81-
- 52 Уп. тип познат из Kallmünz или Statzendorf-a- Holste, *op. cit.*, T. 10, 1; Willvonseder, *op. cit.*, T. 50, 4,
- 53 J. Schráníl, *Vorgeschichte Böhmens und Mährens* (1928) 101, T. XXII, 20, Patay, *op. cit.*, 76; 97.
- 54 *Ibid.* 102; и F. Tompa, *op. cit.*, 86 датира велики део материјала Vatuа групе у Tószeg C, не дајући за то довољно аргумената.
- 55 Milleker, *Vattinai őstelep*, 62, T. I, 1, 2, 2ab; XVI, 5.

- 56 Willvonseder op. cit. 113—114, 253, са наведеним налазима из Аустрије; Holste, op. cit. 28, 34, 42, 51, Т. 5, 1, 3; 10, 5, 6, 9 Нобте овај тип назива иглом са главом у облику главице ексера (Nagelkopfnadel).
- 57 Willvonseder, op. cit. 250; Holste, op. cit., 33—34.
- 58 D. Berciu, *Insemnari arhaeologice* (1939-1942), 30, 31 (тип В); Nestor, *Marburger Studien* (1938), 191; уп. и Willvonseder, op. cit. 71 и д.
- 59 Такав је, на пример, случај са калупом за секиру Milleker, op. cit. Т. III, 1, пошто овај тип постоји од бакарног доба, а налази се у употреби и касније, уп. Popescu, op. cit. 36—37. Исто важи и за секиру са цевастим отвором за држаље Milleker, op. cit., Т. I, 3 која се у Unternalb у Аустрији јавља још у фази А2, но се налази у употреби и у фази В1 а према налазу из Апа можда и касније, уп. Willvonseder, op. cit. 74—75. Popescu, op. cit. 116, 119, Т. XIV, 6. Најзад, такав је случај и са бронзаним копљем из Ватина Milleker, op. cit., Т. II, 4, чији се облик појављује још у средње бронзано доба, можда чак и раније, и продужује до периода прелаза из бронзаног у халштатско доба. Уп. Willvonseder, op. cit. 98; Schráníl, op. cit. 134, 180; Т. XXVI, 11, Т. XXXVI, 11. Од налаза из Вршца овде треба поменути гривну са ребрастим орнаментима чији тип припада фазама В1 (Rákospalota) и В2, уп. Willvonseder, op. cit. 37—38; Holste, op. cit. 42, 43, 52, 59, Т. 10, 17; 13, 10; 16, 11.
- 60 Milleker, op. cit., Т. II, 7. Willvonseder op. cit. 102 (Leobersdorf фаза В1), 144—145.
- 61 Milleker, *Arch. Közl.*, loc. cit. 43, Т. I, 20.
- 62 За датирање овог облика уп. М. Гарашанин, op. cit., 5 и д.
- 63 Милојчић, op. cit., Abb. 13. 11 (амфорица); 10, 14 (српаста игла и игла са проширеним бушеним вратом).
- 64 Ibid., Abb. 14, 15-19; 15, 1—11.
- 64а Ibid., Abb. 17, 8—9 (судови); 1, 2 (игле); 7 (гривна).
- 65 Ibid., Abb. 16, 12 (амфорица слична ватинским), 9 (суд сличан ватинско-вршачком типу 2), 15 (типичан алпски суд).
- 66 Ibid., Abb. 17, 15—24; 18, 1—5.
- 67 Ibid. 269. Abb. 9; M. Roska, *Folia Archaeologica* 3—4 (1941), 56 и д., сл. 7, 1, 3, 4, 7, 9, 14, 5.
- 68 Milleker; Vattinai ősteler, Т. II. 11.; М. Гарашанин, *Историски гласник* 1951, 3—4, 55, сл. 1; Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit Ungarns*, 83—84; Holste, *Hortfunde Südosteuropas* (1951), Т. 5, 22 (Оток Привлака — са касним материјалом, напр. келтовима), Т. 15, 19 (Попинци — са српом и искуцаним бронзаним лимом).
- 69 Milleker, op. cit. Т. II, 10. Напр. Holste, op. cit., Т. 5, 21 (Оток Привлака); М. Гарашанин — Д. Гарашанин, op. cit., 50, Т. VI, с (Рудник).
- 70 *Arch. Közl.*, loc. cit. Т. I, 3. Тако се напр. на дршци српа Holste op. cit. Т. I, 24 из оставе у Беравцима, која садржи типичне келтове халштатског периода В, јавља и орнамент као на дршци поменутог ножа.
- 71 М. Гарашанин, *Научни зборник Матице српске*, loc. cit.
- 72 Berciu, *Arhaeologia preistorica Olteniei* (1939), 105 и д.
- 73 Ibid., 114 и fl., fig. 134 (Bistret), 137, 4—5, 162 (Ostrovul Mare), 138, 6—7 (Cărna), 139, 2 (Balta Verde).
- 74 Ibid., 112 и д., fig. 132 (Salcia), 136, 8, 9, 11; 143, 1, 3—6; 153, 4—6 (Ostrovul Mare); 141 (Ostrovul Corbului, гр. VII); 144, 1, 3, 11; 151, 3, 6 (Cărna) све тип 2; Ibid., 123 fig. 152, 4—5, 7 (Ostrovul Mare) fig. 141, 2 (Ostrovul Corbului), тип 3—4; Ibid., 125 и д., fig. 159, 2; 161. (Ostrovul Corbului) — тип 5; Ibid., 109 и д., fig. 124 (Balta Verde, гр. IV); нарочито fig. 141, 7 (Ostrovul Corbului гр. IV.), 166 (Ostrovul Mare) — тип 7.
- 75 М. М. Васић, *Старинар* Н. Р. V (1910), сл. 90, 97.

EIN BEITRAG ZUR CHRONOLOGIE DER BANATISCHEN BRONZEZEIT

Die für die Vorgeschichte der Vojvodina noch vor dem zweiten Weltkrieg aufgestellte Chronologieskizze von (M. Grbić (1—2), unterscheidet in der Bronzezeit drei Entwicklungsstufen (Stil A—C, oder Mokrin-Perjamoš-, Vatin und Vršac Kultur). Dieses Schema entspricht in den Grundzügen der ungarischen Tószeg-Chronologie, wenn auch, beim Fehlen der Stufe Tószeg A in der Vojvodina und besonders im Banat, das gesamte System für eine Stufe verjüngt erscheint (Stil A—Tószeg B.) In letzter Zeit erlebten beide Systeme, auf Grund der Überprüfung älterer Siedlungs (Grab) und Hortfunde (Milojčić) (5), der neuen Grabungen in Tószeg (Mozsolics) (7—8); und der Behandlung geschlossener Funde der Dubovac-Žuto Brdo Gruppe (Garašanin) (9), eine bedeutende Revision. So ergab sich vor allem die Unhaltbarkeit einer gesonderten Tószeg D Stufe, wobei in Ungarn wie auch in der Vojvodina, eine ununterbrochene Entwicklung der mittleren und späten Bronzezeit festgestellt werden konnte. (Zugleich wurde für Ungarn eine feinere Gliederung der älteren Bronzezeitlichen Entwicklung ausgearbeitet. So werden in den früheren Stufen Tószeg A—C, folgende Entwicklungsperioden festgestellt: Nagyrév, zwei Perjamoš Stufen, zwei Stufen einer mit Vatin-Vršac engverwandten Weiterentwicklung und schliesslich die Erscheinung der gerillten und Buckelware (6). Es stellt sich die Frage dieses fein gegliederte System mit den typischen Erscheinungen der Vojvodina, vor allem der verhältnismässig gut erforschten Banats, in Einklang zu bringen.

In der frühesten Bronzezeit des Banats, die durch die Funde der Perjamoš Kultur in Mokrin und Čoka (10) vertreten ist, besteht noch keine Möglichkeit einer feineren Gliederung, was vor allem auf dem Mangel an jeglichen Fundbeobachtungen beruht. Immerhin sind hier ein- und zweihenkelige Gefässe (Abb 1) zu vermerken, die zum Teil auch Ritzverzierungen aufweisen. Danach liessen sich typologisch die betreffenden Funde auf drei Stufen (eine Übergangs und zwei Perjamoš Stufen) verteilen, wobei eine endgültige Lösung der hier bestehenden chronologischen Verhältnisse erst von zukünftigen, systematischen Forschungen zu erwarten wäre.

Was nun die Trennung einer Vatin und einer Vršac Stufe im chronologischen System von M. Grbić betrifft, muss sofort hervorgehoben werden dass diese den eigentlichen Verhältnissen nicht entspricht, wie dies aus einer genaueren Übersicht des gesamten einschlägigen Materials erhellt. So erscheinen in Vatin und Vršac: 1. ansa lunata und ansa cornuta Bildungen, wie auch Gefässe mit scharfer Profilierung, die nach Grbić, samt ansa cornuta, eine Sonderstufe darstellen müssten, (20-21); 2. einhenkelige Gefässe verschiedener Profilierung (Abb. 8) (22); 3.-4. kleine Amphoren (Abb. 7) mit entsprechenden Deckeln (23—24); 5. grössere Gefässe (wahrscheinlich Urnen) (25); 6 Zwillingsgefässe (26); 7. Schalen, die in Form und Verzierung enge Verwandtschaft mit der Dubovac-Žuto Brdo Keramik aufweise, (27); 8. solche Übereinstimmung besteht auch in der Gefässdekoration (28) und 9. den Metallfunden wie dies noch weiter erörtert werden soll. Auf Grund dieser Entsprechungen kann nur von einer einheitlichen Vatin-Vršac Stufe die Rede sein.

Ein früheres Stadium derselben Kultur wird durch die Pančevo-Omoljica Stufe vertreten. Diese besitzt: 1. doppelhenkelige Gefässe in deren Profilierung und Verzierung eine allmähliche Entwicklung zu verfolgen ist (Abb. 2—4) (30—38); 2. einhenkelige Schalen (39); 3. Zwillingsgefässe (40); 4. kleine Amphoren die eine Spielart der Vatin-Vršac Form 3 darstellen und 5. ovale Bratpfannen (41—42). Dabei fehlen in der betreffenden Stufe vollkommen die Vatin-Vršac Formen Nr. 2—5 und 7. (Form 3 ist in ausgeprägten Typen nicht vorhanden). Es ist ebenfalls zu bemerken dass in Pančevo die reich verzierten Gefässe viel seltener als in Omoljica auftreten, und dass die gerillte Ware in der ganzen Gruppe nur durch das Gefäss von Omoljica vertreten ist (Abb. 4).

Für die chronologische Stellung der betreffenden Stufen ist die Wertung folgender Funde von Bedeutung:

1. Gefäss von Typ Magyarád aus Pančevo (Abb. 5) (44—46), das eine Datierung der Pančevo Funde noch in die Stufe Reinecke A erlaubt.

2. Gefäss mit rombisch ausgezogenen Mundsäum aus Omoljica (Abb. 6), dessen Entsprechungen in Pécska Schicht XIV-XV zum Teil mit gerillter Ware vorkommen, und knapp an die Grenze von Reinecke A—B1 zu datieren sind (47—49).

3. Grab aus Vršac (Abb. 7), das auf Grund des Griffplattendolches wohl zu Reinecke B1 gehören dürfte, wobei die Hülsennadel als ein Nachleben früherer Formen aufzufassen wäre (50—54).

4. Grab aus Vatin (Abb. 8) das vor allem auf Grund der Petschaftkopfnadel in Reinecke B2 anzusetzen ist (55—58).

Diese Datierung wird auch durch einzelne Metallfunde wie: 5. die Stachelscheibe von Vatin (Reinecke B1) (60). 6. die Petschaftkopfnadel von Vršac (Reinecke B2), 7. die Funde der von Miložić angeführten ungarischen Nekropolen (62—65) erhärtet. In selber Richtung weisen auch die Funde von Rákospalota (Tongefäß) und Gyulavarsánd (66—67).

Einzelne Funde wie die Kolbenkopfnadel von Vatin (68) die Kugelkopfnadel von derselben Fundstelle (60), und Bronzemesser von Vršac (70), scheinen das Weiterleben der Vatin-Vršac Stufe bis Ende der Bronzezeit zu beweisen. Auf jeden Fall muss auch eine gewisse Gleichzeitigkeit dieser Gruppe mit Dubovac-Žuto Brdo angenommen werden wenn auch die hier bestehenden Verhältnisse immer noch nicht vollkommen klar sind.

VERZEICHNIS PHOTOGRAPHISCHER AUFNAHMEN

Bild 1. Gefäß aus Mokrin (Nationalmuseum in Beograd)

Bild 2. Gefäß aus Pančevo (Nationalmuseum in Beograd)

Bild 3. Gefäß aus Pančevo (Nationalmuseum in Beograd)

Bild 4. Gefäß aus Omoljica (Nationalmuseum in Beograd)

Bild 5. Gefäß aus Pančevo (Nationalmuseum in Beograd)

Bild 6. Gefäß aus Omoljica (Nationalmuseum in Beograd)

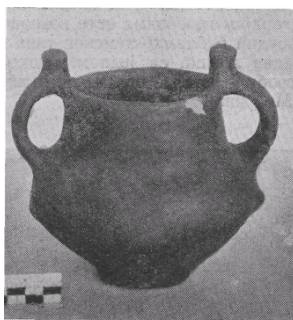
Bild 7. Inventar des Grabes aus Vršac (Nationalmuseum in Vršac)

Bild 8. Inventar des Grabes aus Vatin (Nationalmuseum in Vršac. Nach Milleker).

Д-р Драга Гарашанин

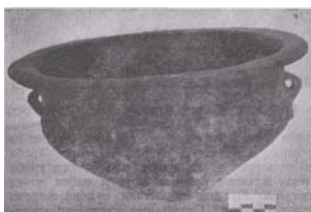
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ БРОНЗАНОГ ДОБА СРБИЈЕ И ВОЈВОДИНЕ

Захваљујући хронолошком систему М. Грбића,¹ добијена је у основним цртама слика металног доба у нашим крајевима, прецизније речено, у српском Подунављу и Војводини. По овој систему бронзано-допске културе Војводине делиле би се на три фазе (мокринска, ватинска и вршачка) и претходиле би култури која је у Војводини и српском Подунављу окарактерисана дубовачко-жутобрдском групом и типом.² Керамика овога типа била би истовремена у обе ове области, и по Грбићу претстављала халштатски период. Новија проучавања довела су до другог закључка, тако да је ова слика скоро у потпуности промењена.³ Показало се да мокрински тип припада једној ранијој фази бронзаног доба, но да се додирује са Грбићевим ватинско-вршачким типом. Вршачки и ватински тип теку, међутим, упоредо и претстављају једну групу чија је ранија фаза Омољица—Панчево, а млађа Ватин—Вршац.⁴ Овај рад треба да донесе нове потврде у томе правцу. Поред тога, жеља је била да се укаже на заједничке елементе бронзаног доба Србије и Војводине, као корак ка решавању релативно хронолошког односа локалних група овог периода код нас. Ово питање постављено је и решавано првенствено на основу неких новијих непубликованих налаза.

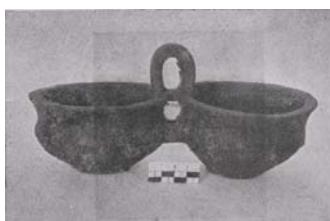

Сл. 1 — Суд из Добраче (Градски музеј у Крагујевцу)

Да се осврнемо пре свега на те налазе. У Србији би то били налази из хумке у Добрачи (код Крагујевца)⁵ и Белотићу (код Осечине),⁶ а у Војводини осврнули бисмо се детаљније на гробни налаз из Старчева,⁷ при чему бисмо додирнули и нови материјал из Белегиша.⁸

Сл. 2 — Суд из Добраче (Градски музеј у Крагујевцу)

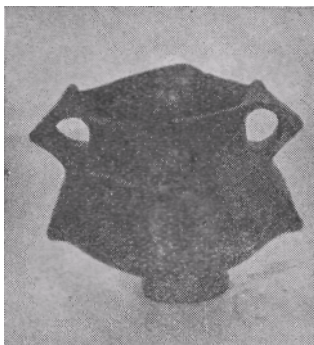
Сл. 3 — Суд из Добраче (Градски музеј у Крагујевцу)

Карактер материјала из Добраче дозвољава његову типолошку поделу у четири групе: 1. судови са две дршке завршене рожастим израштајем. Дршке прелазе преко обода (сл. 1); 2. зделе дубље или плиће са развраћеним ободом и малим пробушеним, тракастим дршкама (сл. 2). Ове дршке, којих има две до четири на трбуху који је иначе украшен вертикалним канелурама, могу бити замењене брадавицама; 3. двојни судови (сл. 3); 4. дубље амфорице са високим вратом (сл. 4). У крајњој линији у ову групу могу се убројати и урне из Добраче, а донекле и она из Белегиша. Треба још поменути и један судић из самога гроба у виду каменог ковчега, који је нађен поред урне (сл. 5), док су остали судови нађени испред гробова.⁹ Судић има издвојену прстенасту ногу, трбух извучен у четири брадавице, обод такође извучен у четвороугао, и две тракасте дршке са брадавицом на прелому на горњем делу. Овај је комад по својој фактури финији од свег осталог материјала, има тање зидове, претстављајући уопште финију робу.

Сл. 4 — Суд из Добраче (Градски музеј у Крагујевцу)

Од осталих облика бронзанодопске керамике за ову студију од посебне су важности и судови тиквастог облика са две дршке, типа Мокрин-Перјамош; плитки и нижи судови такође са две дршке, типични су за бубањско-хумску групу;¹⁰ груб лончић са једном дршком такође познат из бубањско-хумске групе, а чији се облик појављује и у Омољици и Панчеву;¹¹ судић различите профилације са једном рожастом или *ansa lunata* дршком, познат из гроба у Старчеву, а иначе типичан за ватинско-вршачку фазу;¹² најзад, поклопац цилиндричног облика са бушеним брадавичастим дршкама на ободу, познат из Батајнице (сл. 6).¹³

Сл. 5 — Суд из Добраче (Градски музеј у Крагујевцу)

Поједини од овде описаних типова заједнички су за неке групе налаза које овде третирамо. Зато ћемо посматрати поједине од ових група у односу на Добрачу, која има заступљен највећи број за нас интересантних типова.

Тако се у Белотићу појављује облик описан у Добрачи под бројем 4, који се од добрачанских примерака разликује само утолико, што је имао бар једну тракасту дршку. Овај облик припада једном од каснијих гробова у Белотићу, који претставља накнадно сахрањивање.¹⁴ У старијим гробовима исте некрополе нађен је и судић бубањско-хумског типа са две дршке, један лончић са једном дршком, и у једном гробу троугли бодеж идентичан са оним из Мокрина.¹⁵

Сл. 6 — Поклопац из Батајнице (Народни музеј у Београду)

У Белегишу, где се, како изгледа, ради о гробљу са урнама (према податку Војислава Трбуховића и Дане Димитријевић),¹⁰ нађени су заједно један суд који је служио као поклопац урни, донекле сличној оним из Добраче и одговара типу 2 из Добраче, и један суд оштрог профила, који је имао можда само једну дршку, али се, у сваком случају, приближује јако облицима типа Перјамош. Поред тога, нађен је овде један судић са једном дршком (сл. 7). Треба поменути да су судови по облику слични типу Перјамош нађени у тумулима у Драгачеву, у гробовима са згрченим костурима ограђеним камењем, који обликом потсећају на гробове из Белотића.¹⁷ Према металним налазима — прстењу типа *Norpenring*, припадали би ови гробови средњем бронзаном добу (*Reinecke V*). Овде би временски могао спадати и поклопац из Батајнице, где су нађени такође судови Перјамош типа.

Овде је од нарочитог значаја за датирање и за хронолошке паралеле гробни налаз из Старчева.¹⁸ Овоме налазу сигурно су припадали следећи објекти:

Сл. 7 — Налаз из Белегиша (Градски музеј у Земуну)

Сл. 8 — Суд из Старчева (Народни музеј у Београду)

Судић са две дршке са рожастим израштајима (Инв. 7736), заобљеног трбуха, са оштро одвојеном ногом, издубљеном и коничном; на трбуху четири брадавичаста испупчења. Орнаменат од укрштених двојних урезаних линија, оивичен на врату са по две паралелне урезане линије и низом убода. Боја црносива. Отвор неправилно кружан. Висина 8,1 цм, шир. отв. 6×5,7 цм, пречник дна 3 цм (сл. 8, 13а).

Сл. 9 — Суд из Старчева (Народни музеј у Београду)

Судић сличан претходном (Инв. 7737). Брадавичаста испупчења на трбуху оивичена су полукружним урезима. Орнаменат вертикалних снопова урезаних цртица, паралелних урезаних хоризонталних линија и полукругова. Боја сива. Висина 8 цм, пречници отвора 6,7×6 цм, пречник цилиндричног дна 3,1 цм (сл. 9, 13 б).

Судић сивомрке боје са издубљеном цилиндричном ногом, дршкама без продужетака и ромбично извученим трбухом (Инв. 7738). Дршке мало прелазе обод. Површина сјајно углачана, без орнамента. Висина 6,4 цм, пречници отвора 5,4×5,2 цм, пречник дна 2,4 цм (сл. 10).

Сл. 10 — Суд из Старчева (Народни музеј у Београду)

Судић сиве боје, ромбично извученог трбуха и отвора и равног малог дна (Инв. 7739). Једна дршка са оштрим преломом и уназад повијеним рогом. Орнаменат од двојне урезане линије на рамену, испод које се налазе три снопа, са по четири уреза изнад испупчења на трбуху. Вис. 5,4 цм, пречник отвора 7,7 цм, пречник дна 2,2 цм (сл. 11, 13 с).

Сл. 11 — Суд из Старчева (Народни музеј у Београду)

Сл. 12 — Урна из Старчева (Народни музеј у Београду)

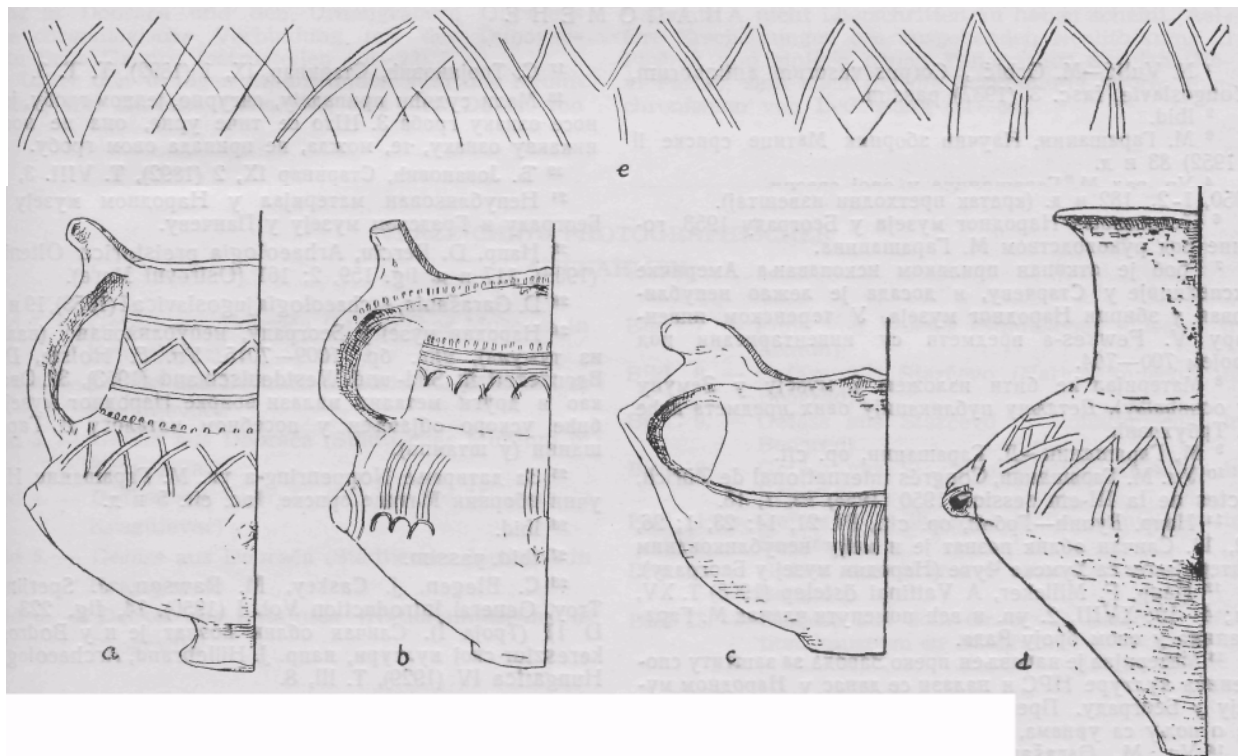
Није сигурно, мада није искључено, да је овоме гробу припадала и урна Инв. 7735. Суд је сиве боје, цилиндричног врата, са извученим ободом. Једно ребро на прелазу у раме. На оштром прелому трбуха четири тунеласто пробушене тракасте дршке. Орнаменат од двојних урезаних црта које се секу и спајају на разне начине. Висина 45 цм, пречник отвора 26,5 цм, пречник дна 9 цм (сл. 12, 13 d).

Налаз из Старчева показује јасно истовременост Грбићевог вршачког и ватинског типа. Такође се судови из старчевачког гроба добро могу везати са онима из Добраче, преко судова типа 1 и судића из гроба. Судић са једном дршком из Старчева такође је типичан облик у ватинско-вршачкој фази. Добре паралеле за ове облике постоје и међу судовима из хумки у Буковцу (срез Ваљево), где се поред суда са дршкама које имају рожасте завршетке, јавља и лончић са једном дршком, који се од досада помињаних типова те врсте разликује утолико што му је дно заобљено.¹⁹

Остаје нам, даље, да расветлимо проблем положаја овде обрађеног материјала према појавама дубовачко-жутобрдске групе. Ову везу у првом реду омогућава материјал из Добраче са својим двојним судовима. Овакви судови иначе су познати и у ватинско-вршачкој фази,²⁰ па чак и раније у панчевачко-омољичкој,²¹ а добро су заступљени и у материјалу дубовачко-жутобрдскога типа у нашем и румунском Подунављу.²² Тако би се и дубовачко-жутобрдска, група могла уврстити у период средњег бронзаног доба наше земље.

Посебно ћемо се осврнути и на малобројне металне налазе. Ови се углавном своде, за најстарије епохе, на криви нож из Хумске Чуке²³ и на већ поменути троуглу каму из Белотића, идентичну са камом из Мокрина, која припада фази Reinecke A. Нешто каснијој фази Reinecke B припада кама из Кличевца, нађена у урни дубовачко-жутобрдског типа. Овде се нећемо дуже задржавати на извесним металним налазима из Србије, као што су игла са калотном главом и проширеним бушеним вратом из Гуче која припада фази Reinecke B1,²⁴ или налаз из Трућевца са фрагментованим судићем сличним ватинским и прстенима Norrenring из истог периода,²⁵ нити, најзад, на богатом налазу из Велике Врбице.²⁶ На овоме месту није узет у обзир тај материјал, јер он још увек не може са пуном сигурношћу да, се веже за керамичке налазе Србије и Војводине. Међутим, треба поменути да је дубовачко-жутобрдска група, судећи по металним налазима, живела до периода халштат А.²⁷

На крају овог излагања треба посебно обратити пажњу на поклопац из Батајнице (сл. 6), који још једном потврђује тесне везе нашег Подунавља са Егејом и у бронзано доба, јер претставља један од типичних облика старе тројанске културе.²⁸ За датирање овај облик из Троје може наравно послужити само као *terminus post quem*.

Сл. 13 — Судови из гроба у Старчеву (Народни музеј у Београду)

Сав овде изнети материјал показује да се на територији Србије и Војводине могу издвојити извесни заједнички керамички типови који омогућују одређене синхронизме. Док је, с једне стране, утврђена истовременост "вршачког" и "ватинског" типа, као и хронолошки додир са дубовачко-жутобрдском групом,²⁹ могу се, с друге стране, издвојити и извесне одређене фазе развоја. Најстарији би свакако били налази из Белотића, делом паралелни са мокринско-перјамошком групом (Reinecke A), који, међутим, показују везу и са ранијим бронзаним добом — бубањско-хумском групом. Једну прелазну фазу претстављали би налази из Белегиша који садрже елементе перјамошке фазе и касније Добраче. У исти период дали би се уврстити налази драгачевских тумула са керамиком сличном перјамошкој и металним налазима који нису старији од фазе Reinecke B1. Керамика из Добраче, која већ познаје канеловану орнаментуку, али нема све облике развијене ватинско-вршачке фазе, била би, вероватно, локална група из времена преласка панчевачко-омољичке у ватинско-вршачку фазу. Најмлађу етапу овога развоја претставља гроб из Старчева који припада пуној ватинско-вршачкој фази. Ова је, изгледа, делимице била паралелна са дубовачко-жутобрдском групом, иако није јасно до које фазе бронзаног доба траје. Засада се развој дубовачко-жутобрдске групе може пратити само до халштата А.

Овде је такође занимљиво приметити извесне елементе који у војвођанском материјалу стоје у вези са бубањско-хумском групом Поморавља. Такви утицаји установљени су нарочито на Прегревици у Земуну.³⁰ Питање појаве ових елемената такође је један од проблема на којима се досада није много радило. Несумњиво је да ови елементи почињу у Србији да се појављују већ крајем неолита, као у Градцу или Плочнику,³¹ чији културни слој дебео до 3 м не знамо како је стратиграфски сложен,³² те се сав материјал тога налазишта увршћује у најмлађи неолит Србије. И налази бакарних секира из Плочника допуштају утврђивање извесне хронолошке везе краја неолита у Србији и периода прелазна на метално доба у Војводини и Панонији.³³ У новије време, поред драгачевских налаза и већ поменуте каме из Белотића, утврђивању оваквих хронолошких веза доприносе и други налази, као онај из Новог Пазара, где се међу материјалом млађег неолита налази један суд од три ободима спојене зделе.³⁴ Све досада изнето потврђује само постојање тесних веза у преисториској култури наших крајева, које су довеле до појаве извесних типичних заједничких елемената, као и, с друге стране, до специфичне еволуције извесних заједничких облика, чиме је настала и ужа локална диференцираност. Досада изнети примери, без претензије на исцрпно публиковање или набрајање свег материјала бронзаног доба код нас, имали су за циљ да покажу синхронизме који се из овако установљене повезаности дају извести.

НАПОМЕНЕ

- ¹ N. Vulić—M. Grbić, *Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie*, fasc. 3 (1937) passim.
- ² Ibid.
- ³ М. Гарашанин, *Научни зборник Матице српске II* (1952) 83 и д.
- ⁴ Уп. рад М. Гарашанина у овој свесци.
- ⁵ М. Гарашанин—Д. Гарашанин, *Историски гласник 1950*, 1-2, 182 и д. (кратак претходни извештај).
- ⁶ Ископавања Народног музеја у Београду 1953 године под руководством М. Гарашанина.
- ⁷ Гроб је откопан приликом ископавања Америчке експедиције у Старчеву, и досада је лежао непубликован у збирци Народног музеја. У теренском инвентару V. Fewkes-а предмети су инвентарисани под бројем 700—704.
- ⁸ Материјал ће бити изложен у музеју у Земуну (у оснивању). Детаљну публикацију ових предмета даће В. Трбуховић.
- ⁹ М. Гарашанин—Д. Гарашанин, *op. cit.*
- ¹⁰ Уп. М. Гарашанин, *Congres International de Zürich, Actes de la III-em session 1950* (1953) Pl. 7, 13.
- ¹¹ Напр. Вулић—Грбић, *op. cit.*, Pl. 21, 14; 23, 1; 26, 12, 14. Сличан облик познат је и међу непубликованим материјалом са Хумске Чуке (Народни музеј у Београду).
- ¹² Напр. F. Milleker, *A Vattinai őstelep* (1905) T. XV, 1a; 4—10; XVIII, 2. уп. и већ поменути чланак М. Гарашанина у овом броју Рада.
- ¹³ Материјал је набављен преко Завода за заштиту споменика културе НРС и налази се данас у Народног музеју у Београду. Према подацима налазача радило би се о пољу са урнама, као што је случај и у Белегишу.
- ¹⁴ Уп. М. Garašanin, — D. Garašanin *Archaeologia jugoslavica II* (у припреми).
- ¹⁵ Ibid. За бодеж из Мокрина уп. Грбић, *Војводина I/1939*, 56—57, Т. III, 5.
- ¹⁶ Ове податке именовани су добили од учитеља у Белегишу. Међутим, према констатацијама В. Трбуховића, овде би постојао културни слој који би пре указивао на насеље. За решење тога проблема потребна су ископавања.
- ¹⁷ С. Тројановић, *Старинар*, IX, 1 (1892), Т. Т. 3.
- ¹⁸ Мали судићи припадају, сигурно, једном гробу, јер носе ознаку гроба 3. Што се тиче урне, она не носи никакву ознаку, те, можда, не припада овом гробу.
- ¹⁹ Ђ. Јовановић, *Старинар IX*, 2 (1892), Т. VIII. 3, 5.
- ²⁰ Напр. Milleker, *op. cit.* Т. X, 5—6.
- ²¹ Непубликован материјал у Народног музеју у Београду и Градском музеју у Панчеву.
- ²² Напр. D. Berciu, *Arhaeologia preistorica Olteniei* (1939), 117 и д. fig. 159, 2; 161 (Ostrovul Mare).
- ²³ D. Garašanin, *Archaeologia jugoslavica I* (1953), 19 и д.

²⁴ Народни музеј у Београду, непубликовано (налаз из тумула), инв. бр. 7009—7015. Уп. F. Holste, Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland (1953), 32. Овај, као и други метални налази збирке Народног музеја, биће ускоро објављен у посебном каталогу Д. Гарашанин (у штампи).

²⁵ За датирање Norrenring-а уп. М. Гарашанин, Научни зборник Матице српске, loc. cit. 5 и д.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid. passim.

²⁸ C. Blegen, J. Caskey, M. Rawson, J. Sperling, Troy, General Introduction Vol. I (1950), 74, fig. 223 b, D 11 (Троја I). Сличан облик познат је и у Bodrog-keresztur-ској култури, напр. J. Hillebrand, Archaeologia Hungarica IV (1929), T. III, 8.

²⁹ М. Гарашанин—Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 18—19.

³⁰ Д. Гарашанин, Музеји 3—4 (1949) 78 и д., сл. 5.

³¹ Уп. М. Гарашанин. Arheološki Vestnik, II, 1 (1951) 1 и д.

³² М. Grbić, Pločnik, Aeneolitische Ansiedlung (1929), 8—9.

³³ Ibid. 9, 15 и одговарајуће слике. М. Гарашанин op. cit., 6 и д.

³⁴ Ископавања Народног музеја у Београду 1952.

Dr. Draga Garašanin

EIN BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DER BRONZEZEIT IN SERBIEN UND DER VOJVODINA

Nach der Revision des von M. Grbić (1—4) aufgestellten chronologischen Systems der Bronzezeit in der Vojvodina, ergibt sich auch die Notwendigkeit einer neuen Wertung der entsprechenden Funde letzteren Gebiets und Serbiens. Von besonderer Bedeutung sind in dieser Hinsicht die Funde von Dobrača bei Kragujevac und Belotić bei Valjevo in Serbien (beide Hügelgräberfunde), wie auch die Grabfunde von Belegiš (?) und Starčevo. Unter den Funden von Dobrača sind folgende Typen zu unterscheiden: 1. doppelhenkelige Gefässe mit ansa cornuta (Abb. 1, 5); 2. Schalen mit auslandendem Rand und zwei durchbohrten Henkeln (Abb. 2), 3. Zwillingsgefässe und 4. Amphoren mit hohem Hals (Abb. 3—4). Ausser diesen Typen sind auch die an verschiedenen Stellen vorkommenden doppelhenkeligen Formen von Typ Perjamoš und Bubanj-Hum (10) von besonderer Bedeutung.

Der Typ Dobrača 4 erscheint in einer der späteren Bestattungen von Belotić, während in älteren Gräbern derselben Nekropole ein triangulärer Dolch und die doppelhenkelige Form der Bubanj-Hum Gruppe vorkommen (14). In Belegiš wurden ausser anderen auch ein Gefäss von Typ Dobrača 2, und ein einhenkeliges den Perjamoš Typen ähnliches Gefäss zusammen gefunden (Abb. 7). Perjamoš-artige doppelhenkelige Gefässe wurden auch vor Jahren in westserbischen Hügelgräbern mit Steinsetzung und liegenden Hockern angetroffen (17). Das Grab von Starčevo bietet einen neuen Beweis für die Gleichzeitigkeit der von Grbić als Einzelstufen behandelten Vatin-Vršac Funden (Abb. 8—13). Was nun die Zwillingsgefässe betrifft, so ermöglicht uns ihre Erscheinung in Dobrača und den Urnengräbern Olteniens eine chronologische Verbindung mit der Dubovac-Žuto Brdo Gruppe festzustellen (20—22).

Unter den wenigen Metallfunden sind das Krummesser von Humska Čuka (23), und der Dolch von Belotić (Reinecke A) besonderer Erwägung wert, während andere Metallfunde schon bei der Revision der Datierung von Dubovac-Žuto Brdo gewertet wurde (25—27). Sie gehören alle in die Stufen Reinecke B — Hallstat A. Der Deckel von Batajnica (Abb. 6) wo auch Perjamoš-artige Gefässe erscheinen, weist auf kulturelle Verbindungen mit dem Süden (28).

Die hier angeführten Funde sind chronologisch auf folgende Weise einzuordnen: an der Spitze stehen die Funde von Belotić die teilweise Reinecke A entsprechen, obwohl ihr Beginn vielleicht in eine noch frühere Stufe anzusetzen wäre (Bubanj-Hum). Der Fund von Belegiš mit Perjamoš- und Dobrača Elementen gehört einer Übergangsstufe, wie auch die angeführten Funde aus westserbischen Hügelgräbern, die, ihren Metallbeigaben nach, nicht vor Reinecke B1 anzusetzen

wären. Die Dobrača-Keramik könnte der Zeit des Überganges von Pančevo-Omoljica zu Vatin-Vršac entsprechen, während das Grab von Starčevo der vollentwickelten Vatin-Vršac Stufe zugewiesen werden muss. Letztere ist teilweise mit Dubovac-Žuto Brdo gleichzeitig, das jedoch die Stufe Hallstatt A nicht überschritten zu haben scheint. Aeltere Erscheinungen des ausgehenden Neolithikums in Pločnik und einigen neuen Funden aus Serbien (Novi Pazar), sind auch für die Feststellung älterer Synchronismen von Bedeutung (31—34).

VERZEICHNIS PHOTOGRAPHISCHER AUFNAHMEN

- Bild 1. — Gefäss aus Dobrača (Städtisches Museum in Kragujevac)
- Bild 2. — Gefäss aus Dobrača (Städtisches Museum in Kragujevac)
- Bild 3. — Gefäss aus Dobrača (Städtisches Museum in Kragujevac)
- Bild 4. — Gefäss aus Dobrača (Städtisches Museum in Kragujevac)
- Bild 5. — Gefäss aus Dobrača (Städtisches Museum in Kragujevac)
- Bild 6. — Deckel aus Batajnica (Nationalmuseum in Beograd)
- Bild 7. — Fund von Belegiš (Städtisches Museum in Zemun)
- Bild 8. — Gefäss aus Starčevo (Nationalmuseum in Beograd)
- Bild 9. — Gefäss aus Starčevo (Nationalmuseum in Beograd)
- Bild 10. — Gefäss aus Starčevo (Nationalmuseum in Beograd)
- Bild 11. — Gefäss aus Starčevo (Nationalmuseum in Beograd)
- Bild 12. — Gefäss aus Starčevo (Nationalmuseum in Beograd)
- Bild 13. — Gefässe aus dem Grab von Starčevo (Nationalmuseum in Beograd)

Сава Атанацковић

АГАТИРСИ

Први познати становници Војводине (крајем VI в. ст. е.)

У Херодотовој причи о Даријеву походу против Скита има и занимљивих историских података. Причајући о скитској припреми на одбрану против Персијанаца, Херодот нас на свој начин упознаје са тадашњим друштвеним и политичким приликама Скита и њихових суседа. Та су његова причања непотпуна, наивна, а каткад очигледно нетачна. Међутим, они подаци о његовој Историји који се односе на западне скитске суседе, Агатирсе, пружају довољно могућности да се на основу њих изведу сигурнији закључци. На основу тих вести покушаћемо да одбранимо тезу о Агатирсима као првим познатим становницима Војводине.

На ове Херодотове податке указао је досада нарочито С. Patsch.¹ У једном свом чланку покушао је Patsch да докаже, на основу епитета Περπηλατοι, који је Херодот дао Агатирсима, да су они морали бити освајачи у Дакији, јер "wer ein Schwelger-, ein Herrenleben führt, bedarf einer dienenden Schichte..."² Ти господари морали су свакако експлоатисати масе, с обзиром на то што су поседовали богата рудна налазишта. То не значи да су, као што мисли Patsch, експлоатисани радници по рудницима били покорени домороци, који "mit dem Vorkommen und der Gewinnung und Verhütung der Erze vertraut waren".³ Име покороног становништва није тешко погодити: то су, по Patsch-еву мишљењу, били Дачани. Идући даље у доказивању те сасвим произвољне хипотезе, Patsch налази да се на, основу дачког топономастичког материјала, који је оскудан, може закључити да су ти освајачи Дакије били скитског порекла.⁴

Против таквих Patsch-евих закључака устао је с правом проф. М. Васић. Нестор наше археологије слаже се с њим у мишљењу о изобиљу злата у области Мориша, али не тумачи тако те Херодотове податке.⁵ Сматрајући да је Винча пружила довољно података за своју културну везу с Тордошем, агатирским насељем на Моришу, објашњава проф. Васић да у Дакији не постоје "два народа, него две друштвене, економски различите класе".⁶ По мишљењу проф. Васића горњи, владајући слој, чине богатији колонисти, који су, трагајући за рудним благом, дошли ту из

Грчке. Они су се сродили са домороцима, па их назива *Μιξῶλληνες*. Као и по другим јонским колонијама, обе те класе живе заједнички, "у истом насељу, једни поред других".⁷ Мишљење проф. Васића о доласку јонских колониста, тј. занатлија *βλυνσοί* у област Мориша, сасвим је прихватљиво, јер се она налазила у тесним економским везама са грчким колонијама, па и са Милетом, Атином. Не бисмо се могли сложити с његовом интерпретацијом ових Херодотових података само уз помоћ археолошког материјала из Винче и Тордоша, а да се не узму у обзир ископине са територије данашњег румунског дела Дунава из те епохе. Стога се не може прихватити његово мишљење по коме су аналогije и паралеле у области Мориша и у Винчи "у управој сразмери према географској удаљености њихових локалитета од главног саобраћајног пута ове области, тј. Дунава".⁸ Такав се закључак не може усвојити због тога што су у трансилванске крајеве водили тада путеви дуж неколико река са територије данашње Румуније, од којих је најзначајнији пут дуж реке Дамбовице.

Један од најбољих познавалаца проблема у вези с грчким продирањем у Подунавље, V. Răvan, доказивао је у неколико својих радова да су грчки морнари-трговци пловили Дунавом са Црног Мора до ушћа његове притоке Алуте (Олтаве). По грчку трговину у доњим подунавским областима, била је од пресудног значаја њихова колонија *ΠστρΠη*.⁹ Какав је трговачки значај имала она већ у почетку свога постојања (у VI и у V в. ст. е.), најречитије говоре фрагменти милетских, родских и коринтских ваза, као и атичке вазе са црним фигурама најстарије епохе.¹⁰ Предузимљиви грчки морнари-трговци и занатлије основали су тада многобројна емпорија дуж румунске дунавске обале до Алуте. Она су за нас остала у већини случајева безимена, али многобројни археолошки налази на поменутом делу Дунава, тј. од Turnu-Măgurele до Călărăshi, говоре убедљиво у прилог њихова постојања. Са тог дунавског дела водило је, према Răvan-ову мишљењу, неколико путева у "земљу злата", тј. агатирске области, од којих он сматра да је онај дуж Дамбовице био најважнији.¹¹ Та река својим горњим током "mène au col de Bran, le plus important passage qui existe dans les Carpates méridionaux, entre la Transylvanie et la Valachie, a constitué aussi pour les rapports gréco-daces une artère principale de communication".¹² Осим тога пута помиње Răvan и реку Агреш као и Серет, чијом се притоком Тротушом преко кланца код Оитуца стизало такођер у агатирске крајеве.¹³ Западније од реке Алуте нашао је Răvan само један натпис исписан домаћим грчким словима (из III в. ст. е.) на тридесет километара узводно од њена ушћа.¹⁴ Међутим, тиме не мислимо рећи да је грчка трговина Дунавом текла само до ушћа реке Алуте или до Ђердапског кланца, како се то обично сматра у науци.¹⁵ Сасвим је прихватљиво мишљење проф. М. Васића, који је тачно казао да су грчки поморски бродови могли неометано пловити кроз Ђердап (осим у време великих летњих суша).¹⁶

На крају се може овако резимирати наш став о гледиштима три поменута научника, од којих је Răvan говорио само о археолошком материјалу, не упуштајући се дубље у решавање било ког проблема у вези с Агатирсима.

C. Patsch је дошао до закључка о Агатирсима као освајачима у Дакији смело комбинујући Херодотове вести о њима, не узимајући уопште археолошку грађу у обзир. У раду ћемо се задржати једино на оном месту у поменутој његовој расправи где говори о агатирским границама.

Проф. М. Васић подвукао је и сувише јако улогу јонских *βλυνσοί*-а у животу Агатирса. Према његову мишљењу чинили су ти колонисти међу Агатирсима виши друштвени слој, али као *Μιξῶλληνες*. Међутим, ни ово се мишљење не може прихватити као тачно већ и због тога што су аутохтони јако пазили на чување својих традиција. Отпор домородаца против примања грчког утицаја дошао би свакако до изражаја — ако не раније — а оно у тренутку када су Скити покушали да продру на агатирску територију. Скитског краља Скилакса убила је домаћа аристократија због тога што је потпао под утицај грчке културе и религије.¹⁷ То, међутим, не значи да грчки *βλυνσοί* нису допринели развоју рударства у Трансилванији и агатирском економском јачању уопште. Осим тога, не може се говорити о аналогјама између Винче и Тордоша, а да се при том не узме у обзир археолошки материјал са испитаних античких локалитета дуж румунског дела Дунава од његова ушћа па све до Алуте (а и даље) према западу.

V. Răvan се и сувише мало дотакао питања Агатирса у својој расправи о грчком и хеленистичком продирању у Дунавску долину. У том чланку говори Răvan само узгред о њима, помињући име Агатирса под знаком навода. Његови археолошко-нумизматички подаци са античких подунавских локалитета у данашњој Румунији служе као једини материјал у проверавању Херодотових података о Агатирсима (о везама између њих и Грка). Његово мишљење о грчкој пловидби Дунавом само до ушћа Алуте не може се прихватити због тога што није било никаквих препрека за пловидбу на тој реци бар до "Гвоздених врата".

У једноме би се ипак могла сложити сва три поменута научника, иако је Răvan сматрао да су Херодотови подаци о Доњем Подунављу осредње вредности. Răvan је мислио да је Херодот првенствено обраћао пажњу грчко-скитским односима. Ниједан од поменутих научника не оспорава веродостојност тих првих вести о Агатирсима.

Полазећи од тога да се Херодотове вести о Агатирсима могу употребити као поузданији подаци о тим западним суседима Скита у време скитско-персиског сукоба, трудимо се да на основу њих докажемо своју тезу.

*

Не упуштајући се у расправљање питања о томе откуда Херодоту подаци о Агатирсима, морамо нагласити на овом месту да "отац историје" није био уопште у Подунављу. У том погледу се слажу два његова проучаваоца, од којих га Јасову разликује по томе од Хекатеја из Милета, што Херодот обраћа већу пажњу историско-политичким подацима.¹⁸ Иначе бисмо и ове његове податке о Агатирсима могли сматрати позајмицом из Хекатејеве Εἰρηπλη када би у њима било етнографског материјала. Међутим, природа ових његових података је првенствено политичка. Ми бисмо их стога приписали најпре њему лично, тј. претпостављамо да се о Агатирсима обавестио у време свога боравка у Олбији.

Немајући јаснију слику о географском положају агатирске земље, Херодот је рекао да Агатирси живе на реци Моришу, који се улива у Дунав.¹⁹ Везујући с тим податком један његов други, може се донекле повући њихова југоисточна и источна граница. Према том његовом податку граниче се са Скитима — почевши од Дунава — најпре Агатирси,²⁰ Сада треба знати колико је дубоко улазила Скитија на тој страни, тј. у Подунавље. О томе нас извештава такође Херодот. Из његова причања о Даријевом доласку у Подунавље види се сасвим јасно да се Скитија, није простирала дубље на Доњем Дунаву. Даријева флота се искрцала на Дунаву, на месту удаљеном два дана пловљења од његова ушћа узводно.²¹ Извесну забуну уноси један други моменат: пространство гетских области. Иако Херодот на два места говори о покрењу Гета јужно од Дунава,²² Ράργαν им приписује неосновано све крајеве од Дњепра до трачких области на Балкану.²³ Због тога бисмо се засада морали сложити са Patsch-ем, који је рекао да агатирска земља на тој страни (према Гетима, односно Скитима) почиње "oberhalb, nördlich der unteren Donau".²⁴ Ράργαν-ово намерно одузимање што већег дела територије од Скита и њено великодушно уступање Гетима, остављамо засада, због недовољне испитаности у археолошком смислу, под знаком питања. Једно друго питање је, међутим, много крупније: докле су се простирали гетски крајеви дуж Дунава са данашње румунске стране. Да ли су јужни румунски равни крајеви припадали само Гетима? Ράργαν се, као најпозванији, није прецизније изразио о томе. Ми бисмо с тим питањем довели у најтешњу везу учешће Јонаца и других грчких племена у Даријеву походу против Скита, сматрајући да су бројни антички локалитети, о којима говори Ράργαν, никли одмах по завршетку персиског сукоба са Скитима. Тако бисмо могли објаснити грчко командовање флотом у том Даријевом походу, тј. као награду за учешће у том рату добили су очишћен — ослобођен — доњи дунавски пут од Скита. Сасвим је отворено питање трачко-агатирске поделе Мале Влашке. Засада би се пре могло рећи да су се јужне агатирске границе завршавале у трансилванском горју, не прелазећи у равне крајеве у југозападном дунавском делу данашње Румуније. Овај моменат указује на потребу тражења једног другог равног краја у коме би Агатирси поседовали житна поља. Она би им чинила један од основних предуслова за омогућавање пружања отпора Скитима.

Из досадашњег излагања Херодотових података о јужној и источној агатирској граници, о чему не говоре детаљније ни Ράργαν ни Patsch, нисмо могли стећи јасну слику о пространству агатирске територије уопште. Ми ћемо их због тога комбиновати са његовим преосталим подацима о Агатирсима, јер ћемо само тако бити у стању да објаснимо колику су територију захватили они уопште. То ћемо успети да докучимо на основу његових података о агатирско-скитском сукобу, о чему говори Херодот у причи о Даријеву ратовању са Скитима.

Говорећи о скитском припремању одбране од Персијанаца, Херодот каже да су Скити позвали све своје суседе. У име Агатирса учествовао је њихов краљ на том састанку,²⁵ коме су председавали скитски владари. Скити су им предложили да сви заједнички крену у борбу против Персијанаца. На тај предлог одговорило је негативно неколико суседних владара, међу којима је поменут и агатирски краљ.²⁶ Међутим, Скити су свима њима доскочили, осим Агатирсима. Узмичући пред персиском војском, Скити су се повлачили прво кроз крајеве оних суседа који су им одрекли помоћ у том рату. Тако су подигли и те суседе на оружје против Даријевих освајача; који им нису хтели притећи у помоћ.²⁷ Прошавши и кроз области оних суседа који су им пружили подршку у борби с добро организованим персиским нападачима, закуцали су најзад Скити и на агатирску капију. Агатирси су им упутили посланика, поручујући им да не прелазе њихове границе "јер ако буду покушали да провале, најпре ће се морати потући с њима".²⁸ Чим су упутили такву поруку, Агатирси су кренули да бране своје границе од евентуалног скитског упада. Скити се нису усудили да крену у њихову земљу, иако су имали под собом борбене снаге својих суседа.²⁹

Ови Херодотови подаци бацају несумњиво јаснију светлост на питање пространства агатирских крајева. Неоспорно је да се њихове области не могу свести на долину реке Мориша. О томе речито говори њихово снажно пружање отпора према бројно далеко јачим Скитима, који су се уз то појавили на њиховим границама онда, када су покренули у борбу и своје суседе.

Сасвим је природно претпоставити да је тако снажан агатирски отпор био условљен првенствено економском снагом њихових области. Држећи се и даље Херодотових података, највише ћемо на пуно оправдање ове своје претпоставке. Херодот их је на једном месту назвао $\beta\rho\rho\tau\alpha\iota \text{ } \nu\delta\rho\epsilon\varsigma$,⁸⁰ тј. сматрао их је врло раскошним. Он каже да Агатирси врло воле злато. Одмах на то надовезује да ти веома раскошни људи имају заједничке жене... "да као рођаци не би завидели један другоме".⁸¹ Не треба помишљати — као да нас опомиње Херодот — на неко примитивно људско друштво, чији развитак није довео ни до моногамног брака. Но не налазимо никакво оправдање за Patsch-ев превод " $\beta\rho\rho\varsigma \text{ } \nu\delta\rho\rho$ " са "Schwelger".⁸² Требало је бити не само економски јак него и војнички спреман на одбрану граница од Скита, којима се нико више од суседа није успротивио кад су упадали на њихове територије. Према томе, не можемо прихватити такав Patsch-ев превод епитета $\beta\rho\rho\varsigma$, који је ставио проф. Васић са знаком питања.⁸³

Такав агатирски отпор против Скита указује на то да су они морали бити потпуно независни у односу на суседе у погледу жита. Ту најпре мислимо на Ските земљораднике. Свакако да су Агатирси повели рачуна о својој економској снази пре него што су пружили отпор скитском продирању на њихову територију. У сваком случају морали су имати толико жита да нису морали помишљати на увоз из житородне Скитије. И њихова борбеност и војно-политичка чврстина биле су условљене економском независношћу, тј. обезбеђеношћу у прехранбемим артиклима (основним). Непрегледна житородна поља пружала су се на ушћу њихове реке Мориша. Осим те реке изводио их је у Панонску Низију и Тамиш. С обзиром на несигурно поседовање равница у данашњој јужној Румунији (Олтенија, Мала Влашка), морамо прихватити као сасвим оправдану тезу о агатирском заузимању нашег дела Баната, (а могуће и делова Бачке и Срема). Отуда их слободно можемо сматрати као најстарије познате становнике Војводине, чије су крајеве у толико више захватили, уколико су мање излазили у Малу Влашку и Олтенију.

*

На основу Херодотових података: о Агатирсима излази као сигуран закључак да су они морали имати већу територију од Поморишја. То доказује најпре онај податак у коме се говори о њиховом чврстом ставу при пружању отпора Скитима, када су ови, бежећи пред Персијанцима, хтели да се повуку у њихове области. Давање тако јаког отпора, које је показало војничку чврстину и политичко јединство, било је најпре условљено економском независношћу њихове земље у односу на суседне области. Отуда аутор сматра да су Агатирси морали поседовати осим злата у изобиљу и плодна житна поља, као и сасвим безбедан излаз на Дунав.

Живећи у долини реке Мориша, Агатирси су сасвим сигурно захватили крајеве у области њеног ушћа, тј. данашњи део Баната, Бачка и Срем били су свакако у привредној зависности од Агатирса.

На основу ових Херодотових података не може се говорити о етничкој припадности Агатирса уопште, јер су те вести историско-политичке, а не етнографске природе. Закључци Patsch-еви и проф. Васића вреде утолико што говоре о постајању две различите друштвене класе (Patsch-еви "побеђени" Дачани). Аутор чланка је мишљења да је агатирско друштво прелазило тада на робовласнички поредак, чему је првенствено допринело богатство њихових крајева, и, затим, чврст економски контакт са Грцима.

НАПОМЕНЕ

¹ C. Patsch, Die Völkerschaft der Agathyrsen, Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse, N XIIa, 1925 69-78.

² C. Patsch, op. cit. 71.

³ ibid, 72.

⁴ ibid, 72 и 73. "Die Toponomastik Daziens ist denn auch nicht so einheitlich, wie es bis jetzt erschien. In der Flut eine ethnische Massenverbreitung erweisender dazischer Namen treten auch solche auf, die ausserhalb des dazischthrazischen Sprachgebietes, in Skythien, wiederkehren." 73: "Es erklärt sich daraus, dass die eingedrungenen Skythen als Steppennomaden für ständige Siedlungen keine Bezeichnungen hatten und diese der Sprache der Eingesessenen, dem Dazischen, entlehnt wurden". Да ли су Скити — као номади — уопште оставили (уколико су пре свега били у Дакији) Дачанима, односно Агатирсима, било које називе (река, планина)?

⁵ М. М. Васић, Победници и побеђени у земљи Агатирса, Гласник Српске академије наука, књига I, свеска 3, Београд 1949, 551—2.

⁶ M. M. Васић, op. cit., 552.

⁷ ibid, 552.

⁸ ibid, 552.

⁹ V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, Bucarest, 1923, passim.

По завршетку овог рада прибавио сам толико тражено дело V. Pârvan-a "Getica", уз које сам добио и књигу од Daicoviciu C. "La Transylvanie dans l' antiquité", Bucarest, 1938. Daicoviciu се у поменутој књизи ослања у главном на резултате до којих је дошао V. Pârvan у Getica и у осталим делима о проблему Скита у Дакији.

V. Pârvan је рекао да је мишљење неких научника, који су сматрали читав први гвоздени период у Дакији скитским, погрешно (Getica, 760). Извршивши детаљну анализу стила свих ископина скитског порекла, дошао је он до закључка да та хипотеза није убедљива. Скитски се материјал налази помешан са предметима који потичу са Запада. Тешко је, према томе, говорити о етничкој припадности Агатирса, односно становника Дакије, ако Daicoviciu говори о јаком скитском утицају у погледу топономастике у Дакији.

О трговачким везама између Дакије и Запада нисам говорио услед тога што Херодотове податке о Сигинима (евентуалним трговачким посредницима између Халштата и Дакије) не сматрам поузданим и што нема сигурних археолошких података са територије наше земље који би потврђивали ту хипотезу.

¹⁰ V. Pârvan, op. cit., 2.

¹¹ V. Pârvan, op. cit, 17.

¹² ibid., 17.

¹³ ibid., 13.

¹⁴ ibid., 19.

¹⁵ M. Cary, *The Geographic Background of the Greek and Roman History*, Oxford, 1949, passim; Brandis, *PWRE*, IV Bd. 1901, s. v. Danuvius, 2120—2125.

¹⁶ M. M. Васић, *Жуто Брдо, Старинар*, н. р. VI (1911). Београд. 1914, 89.

¹⁷ Херод., IV, 78.

¹⁸ F. Jacoby, *RW RE*, Supplbd., VI, s. v. Herodotus; Supplod, II Heft, 1913, ступац 393.

^{18a} E. Ph. Legrand, *Herodote*, Introduction, Paris, 1932,

¹⁹ Херод., IV 48: "из (земље) Агатирса текући улива се река Мориш у Дунав".

²⁰ Херод., IV 100: "А од Дунава почевши чине границу горње Скитије, која се протеже у средину земље, најпре Агатирси..."

²¹ Херод., IV 89.

²² ibid., IV 93, 97.

²³ V. Pârvan, op. cit., 7.

²⁴ C. Patsch, op. cit., 69

²⁵ Herod., IV, 102.

²⁶ ibid., IV, 119.

²⁷ ibid., IV, 120, 125.

²⁸ Herod., IV, 125.

²⁹ *ibid.*, IV, 125.

³⁰ *ibid.*, IV, 104.

³¹ *ibid.*, IV, 104.

³² C. Patsch, *op. cit.*, 71.

³³ M. M. Васић, *op. cit.*, 551.

³⁴ Herodoti Historiarum libri IX, edidit Henr. Rudolph, Dietsch, editio altera curavit H. Kallenberg, Lipsiae B. G. Teubneri, 1894.

Sava Atanacković

AGATHYRSES

premiers habitants connus de la Vojvodina, de la fin du VIe siècle av. J.-C.

L'auteur conclue que d'après les renseignements d'Hérodote sur les Agathyrses on ne peut pas examiner leur appartenance ethnique, ces renseignements étant de caractère historique et politique, et non pas de caractère ethnique. Il estime que M. le prof. M. Vasić réfute avec raison l'opinion de Patsch sur les Scythes "conquérants" et les Daces "vaincus", mais il n'adopte pas son avis d'après lequel les Μιξῖπλληνες représenteraient la haute classe sociale des Agathyrses.

D'après les données d'Hérodote on peut conclure quelles régions comprenait et de quelle étendue était le territoire des Agathyrses. D'après son renseignement sur la résistance des Agathyrses contre les Scythes (au temps des luttes entre les Scythes et les Persiens), l'auteur estime que les Agathyrses devaient posséder, outre l'or, des biens minéraux et du blé en abondance. Il en conclue que les Agathyrses occupaient des contrées remarquablement plus vastes que le seul Pomorišje. Il prétend qu'ils possédaient, dans les contrées de la Vojvodina actuelle, le Banat, et qu'ils tenaient des parties de la Bačka et du Srem sous leur domination économique.

Мирјана Ђоровић Љубинковић

НАУШНИЦЕ Т. 3. ТОКАЈСКОГ ТИПА

Питање наушница т.з. токајског типа код нас је третирано увек у оквиру осталих наушница и минђуша са јагодама. Но у питању овог накита показује се све више проблема. Све је јасније да су ове наушнице и минђуше са јагодама биле један од најомиљенијих украса код словенских народа у средњем веку, и то за један дужи временски период; и да је у варијантама овог накита постојао изванредан број који се већ данас може везати за одређена подручја и локалне школе. У том погледу нарочито је испитиван накит у Русији, Далматинској Хрватској, Чешкој, Пољској и Словеначкој. Чини ми се да би се могао издвојити још један, релативно локални, тип ових наушница са јагодама, т. зв. токајски.

Љ. Караман, а прихватајући ово његово мишљење, и Зденко Вински, сматрају да је овај тип наушнице чисто византиски рад и, доследно томе, да је и једина наушница овог типа у загребачком Археолошком музеју, — она из Ердута, — византиски импорт.¹ До овог закључка су дошли на основу две важне чињенице: да је токајски налаз, засад најстарији датирани налаз наушнице овог типа, византиски рад, да се наушнице овог типа не налазе међу веома богатим материјалом у Музеју хрватских старина у Сплиту, као што их нема ни у материјалу уже Хрватске у загребачком Археолошком музеју, а исто тако ни међу бројним раним руским наушницама са јагодама.² Међутим,

овај тип наушнице релативно је чест на територији Србије, Македоније и Бугарске, и ердутска наушница се уклапа у читав низ ових налаза, и она, као и остале касније, није византиски импорт, већ свакако рад домаћих, српских, македонских и бугарских златара.

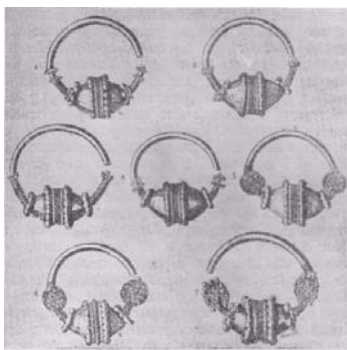
Наушнице т.з. токајског типа са три неједнаке јагоде, од којих је централна јако наглашена, биле су, изгледа, дуго у употреби (од X до XV века свакако, а у фолклоризованом облику чак до XVIII века) и показују за цело време свога дугог постојања, и поред незнатних измена и неопходне еволуције, извесне константне особине. Оне су редовно сразмерно јако велике (4,5 см до 6,5 см у пречнику), њихова карика, увек кружног пресека, и кад је једноставна, и кад је тордирана, увек је сразмерно врло дебела (3 до 4 мм). Средња јагода увек је далеко већа од бочних, које се налазе тачно на средини бочних половина карике. Доњи део карике, између јагода, украшен је навијеном жицом. Увек су од масивног сребра. И вековима су лепо обрађене, дела уметничког златарства. Разлике се јављају на карници, на централној и на бочним јагодама. Карика је у својој горњој половини или сасвим једноставна, или је тордирана. Увијане су редовно три или четири жице: две једноставне и релативно дебеле (2,5 до 3 мм), и једна или две сасвим танке. Ове тање жице могу бити једноставне или су и оне тордиране. Разлике на централној јагоди јављају се у декоративном схватању површине, у орнаментици и у техници израде. Има осетних разлика и на бочним јагодама. Оне су или лоптице украшене целом површином ситним гранулираним зрнцима, или су лоптице на којима је наглашена средина и које су украшене крупнијим а ређим гранулираним зрнцима,* или су лоптице украшене проломљеним орнаментом итд. Понекад се место лоптица јавља један или два "точка" украшена ниском ситних гранулираних зрнаца. Наушнице овог типа нису тако ретке како су претпостављали Караман и Вински. Досад знам за четрдесетину. Што је ређи случај са нашим средњеveковним накитом, оне се као објекти стварне вредности, и по металу и по обради, налазе чешће у оставама. Три такве оставе чак су релативно прецизно датиране: токајска, друга зајечарска и драгижевска.

* Код овог накита у питању је увек имитација у ливењу гранулираних зрна.

Постаје две веће групе ових наушница: млађа и старија.

Старија група има увек горњи део карика сасвим једноставан. Орнамент на централној овоидној јагоди концентрише се на средину и крајеве. Сама средина јагоде јако је наглашена, тако да се нешто губи правилан облик елипсоида. На саставку две половине јагоде убачена је трака обично од паралелно постављене три увијене или неувијене жице. Ивице обе половине, и према средини и према крајевима, наглашене су редом крупних зрнаца.

Млађа група има горњи део карике од тордиране три или четири жице, две су знатно дебље, а једна или две сасвим танке. Ове танке жице најчешће су и саме тордиране. Код централне јагоде све је правилнији облик елипсоида. Саставак на средини више је маркиран него изузетно наглашен, јер се орнаменти распоређују по целој површини. У засебној варијанти, централна јагода постала је сасвим правилан овоид, а орнаменти су тако покрили целу површину да се саставак једва осећа. У млађој групи не појављују се више украси у виду "точка" на местима бочних јагода.

Сл. 1 — Део налаза из Токаја — наушнице токајског типа

Најстарији, и свакако из друге половине X века, је токајски налаз, по коме је овај тип наушнице и познат у науци. У питању је затворен налаз нађен у једном суду. Било је ту доста накита и нешто византиског златног новца. Од накита се појављују гроздолике минђуше ранијег типа, лунуласте минђуше, "Ес" минђуше дебелих карика, двојни привесци, огрилице од плетене жице и седам наушница са три неједнаке јагоде: три пара и једна сама (сл. 1).

Сем ових наушница које се овде први пут јављају међу накитом X века, сав остали део накита токајског налаза појављује се појединачно и у другим оставама и на другим локалитетима крајем X и почетком XI века. И византиски златници у токајском налазу су отприлике из тога времена (златници византиских царева Романа и Христифора из 920—944, Нићифора II и Василија II из 963 до 964).³

Свих седам наушница са три неједнаке јагоде из Токаја имају горњи део карике сасвим једноставан, а доњи, између централне јагоде и бочних јагода, украшен је навијеном жицом. Код свих седам наушница централна јагода има јако наглашен саставак двеју њених половина. Свих седам имају између саставака уметнуту траку од паралелно постављених тордираних жица. На овој траци се појављују мање разлике. Све централне јагоде имају поред ове траке по две ниске зрнаца: унутрашњу, састављену од ниске ситнијих гранулираних зрнаца, и спољну, састављену од скоро двапут већих зрнаца. Све имају ниске зрнаца и на бочним крајевима централне јагоде, само се негде појављују по две паралелне ниске, а понегде једна. Све су сребрне и све су скоро истих димензија (од с. 5,1 до с. 5,5 см). Осетније разлике се јављају само на бочним јагодама.

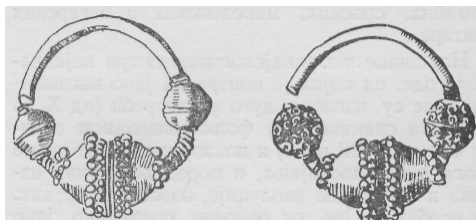
Први пар има две бочне јагоде у облику лоптица. Саставак двеју половина лоптица украшен је са две жице. Јагоде су украшене на целој површини малим гранулираним зрнцима, поређаним паралелно у два реда на свакој половини. Зрнаца су увек оивичена жицом.

Овом пару најприближнија је седма наушница, без пара. И она има са стране две бочне јагоде, само су њене елипсоидне. На њима се не наглашава саставак. Гранулирана зрнаца покривају целу површину јагоде, али нису сасвим самосталан украс: она се уклапају у орнамент дат у филиграну у облику поновљених петља, у чијем се проширењу налази увек по једно гранулирано зрно.

Други пар наушница има на местима бочних јагода украс у облику "точка" који је украшен са две паралелне, састављене ниске ситних зрнаца.

Трећи пар наушница има на местима бочних јагода украс у виду два "точка". Сваки "точак" украшен је ниском ситних гранулираних зрнаца између два мања ребра.

Токајском налазу највише одговарају и временски су му најближи: налаз из Кладова и први зајечарски налаз.

Сл. 2 — Кладовски налаз, налази се у Градском музеју у Сомбору

Такозвани кладовски налаз, који се чува у Градском музеју у Сомбору, нађен је 1900 године, на ближе неодређеном локалитету у околини Трајановог моста; састоји се од седам наушница токајског типа, једве отворене гривне од плетене жице, једног језичка и двеју фибула: једне римске и једне латенске. Налаз је случајан и, вероватно, није јединствена остава (сл. 2).⁴

Седам наушница токајског типа одговарају скоро дословно налазу из Токаја, — карика је обрађена на исти начин: у горњем делу је једноставна, а у доњем навијена је жица између јагода; централне јагоде су идентично схваћене и обрађене. Једино се на централној јагоди трећег пара јавља, место уметнуте траке украшене редовима тордираних жица, једно јако наглашено ребро. Чак су и сличних сразмера. И обрада бочних јагода је углавном иста.

Први пар наушница има лоптасте бочне јагоде украшене целом површином проломљеним кружићима.

Други пар има бочне јагоде у облику једноставних лоптица, чији је саставак у средини наглашен.

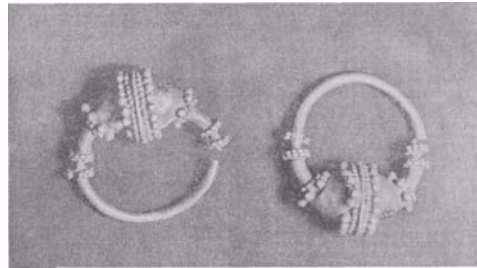
Трећи пар наушница има на местима бочних јагода два растављена "точка" украшена са две ниске једнаких зрнаца.

У Неготинском Градском музеју "Хајдук Вељко" налази се још један пар сличних наушница, нађен на ближе неодређеном локалитету код Кладова. Обе наушнице су фрагментоване. Набављене су пре рата од једног сељака из Кладова.⁵ Не зна се да ли је то исто лице продало сомборском Музеју поменути кладовски налаз. Наушнице су сасвим сличне. Могуће је да су као фрагментоване биле издвојене приликом прве куповине и тек касније и оне продате. Могуће је да су нов налаз.

Обрада карике и централне јагоде одговара токајским наушницама. Бочна јагода сачувала се само једна, и она је украшена, као код првог кладовског пара из сомборског Музеја, низом проломљених кружића који покривају целу површину.

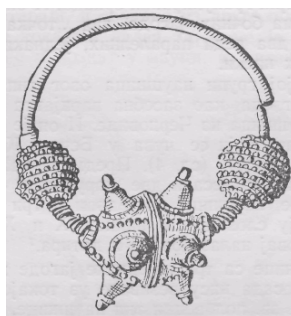
Овој групи наушница припадао би и пар наушница нађен негде у околини Скопља⁶ које се чувају у Музеју примењене уметности у Београду (сл. 3). Ове наушнице одговарају дословно трећем пару кладовских наушница. И код њих се јавља на саставку исти ребрасти украс уоквирен са по два реда зрнаца, од којих су унутрашњи, ниске од ситнијих, а спољашњи — од крупнијих гранулираних зрнаца. И оне имају на местима бочних јагода два "точка" украшена са два реда паралелних, једнаких, гранулираних ниски.

Старијој групи наушница овог типа имао би се, изгледа, као засебна, варијанта додати и пар наушница из Черновице. И он је део већег налаза који се чува у Бечу у Кунстхисторишес Музеју (сл. 4). Предмети нађени са њима: три торквеса и две нарукнице од плетене жице, наушнице са једном и три јагоде, одговарају словенском накиту X и XI века. Тако се овај налаз обично и датира.⁷

Сл. 3 — Пар наушница из околине Скопља. Музеј примењене уметности у Београду: I наушница, 59×59 мм, централна јагода 40×30 мм. II наушница, 51×64 мм, централна јагода 40×30 мм, бочне јагоде, висина 9 мм, промер карике 3 мм

Наушнице са три неједнаке јагоде из Черновице досада нису везиване уз токајски тип него уз т. зв. половицки тип наушнице. Наиме, на њиховој централној јагоди појављује се осам карактеристичних украса у виду четворостране пирамиде са једним већим гранулираним зрном у врху темена. Бочне јагоде су у облику лопте, а украшене су по целој површини гранулираним зрнцима. Чини ми се да ће се и ове наушнице морати укључити у токајску групу. У XIV веку наушнице ове варијанте налазе се у истим депоима са токајским, као делови накита исте особе. Оне су тада биле несумњиво део истог златарства и исте "моде", и, што је битно, оне су само варијанте истог накита. То је, уствари, исти тип наушница ако се апстрахује украс у виду пирамиде. Оне имају на исти начин обрађену карикку (старији типови имају опет карикку у горњем делу једноставну, а каснији тордирану од три неједнаке жице, а у доњем делу украшену навијеном жицом између јагода). На исти начин инсистира се на централној јагоди, која је далеко већа од бочних, само јој је сам саставак слабије наглашен. Слично токајским су и свађене и орнаментисане и бочне јагоде.

Сл. 4 — Пар наушница из Черновица, Беч — Кунстхисторишес музеј. Цртеж рађен према изложеном предмету и према фотографијама:

Код черновичких наушница бочне јагоде су у облику лопте украшене по целој површини низом проломљених кружића, слично кладовском првом пару.

Једна наушница истог типа нађена је на њиви поред Дунава на ближе неодређеном локалитету у околини Смедерева, а чува се у Народном музеју у Београду (сл. 5)⁸. Она је доста оштећена, недостају јој обе бочне јагоде, а и централна је делимично фрагментована. На централној јагоди, чији је саставак маркиран само двоструком филигранском жицом, са обе стране саставка, наизменично се појављују купасте украси "половецког" типа и

орнамент од гранулираних зрна постављених у виду равностраног троугла. Основице троуглова окренуте су према саставку.

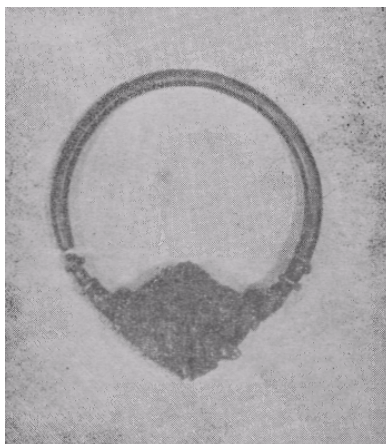
Осетније промене на овом типу наушница јављају се пре почетка XIV века, но засад би било тешко тачно рећи када. Изгледа ипак сигурно да је чист "токајски" тип живео дуго и да се не могу ове горе набројане наушнице ставити у X—XI век. Чини се да су ранији примерци били нешто мање масивни, те да би се извесни масивнији примерци са нешто дебљом кариком могли сматрати као млађи (наушница из околине Скопља, на пример, или она из околине Смедерева).

И у млађој групи постоје датиране оставе, два налаза: други зајечарски и драгижевски.

Пре него што бих прешла на ове сигурно датиране налазе, издвојила бих наушнице из првог зајечарског налаза. У околини Зајечара, на ближе неодређеном локалитету нађена је група наушница овог типа. Три је откупио д-р Фрај, а са друге се не зна ни колико их је тачно било. Три примерка из Фрајеве приватне колекције, који се сада налазе у Градском музеју у Сомбору, имају већ карику обрађену у виду тордиране пантљике, док код сва три примерка централна јагода одговара кладовским и токајским примерцима. Разлике се појављују делимично, само на бочним јагодама.

На првом примерку бочна јагода је украшена, као и код кладовског првог пара, низовима проломљених кружића.

На другом примерку, на месту бочних јагода појављује се украс у виду "точка" који је украшен са три низа гранулираних зрнаца, од којих централна ниска има крупнија зрнаца, а бочне јој служе као оквир.

Сл. 5 — Наушница из околине Смедерева. Народни музеј у Београду. Инв. бр. 1303. Размере: 55×54 мм, централна јагода 30×20 мм, промер карике 3,7 мм

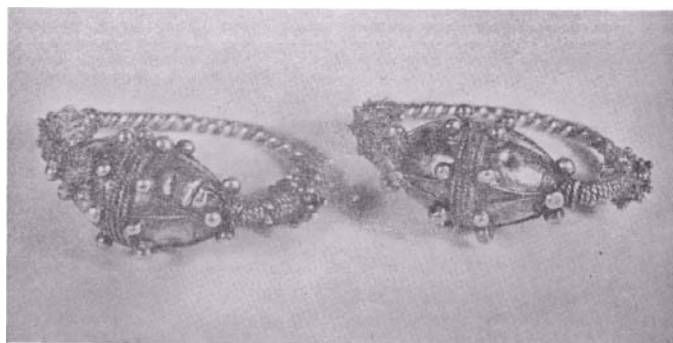
Трећа наушница има слично решење за бочне јагоде, само што је "точак" украшен са две паралелне ниске гранулираних зрнаца.

По свему судећи, ова три примерка требало би сматрати за старије од свих осталих који имају карику од увијене жице. Ми смо сигурни да такву карику имају с ви примерци ових наушница од XIV века надаље, али не знамо тачно време када се ова промена у обради карике догодила, ни да ли је она о д м а х потиснула с а с в и м старији начин обраде карике.

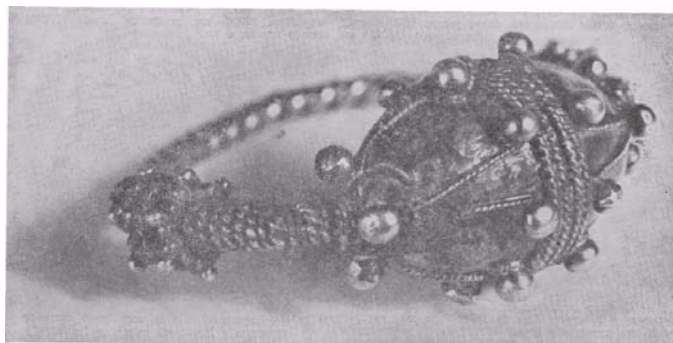
Други зајечарски налаз је мања остава коју је нашао један сељак у атару села Лесковца код Зајечара, на локалитету Стојковица, 1942 године. Остава је била смештена у малој посуди од печене земље, која није сачувана.

У остави су била два пара наушница и 117 добро очуваних сребрних новчића бугарских царева Јована Александра и његовог сина Михајла.⁹ Према томе сигурно је да су оба пара наушница из средине XIV века.

Као и старије токајске наушнице, и ове су велике, сребрне, лепо обрађене, са централном јагодом изузетно наглашеном (први пар) (сл. 6). Обадва пара имају већ и горњи део карике обрађен. Он је од четвороструке тордиране жице, од којих су две сасвим танке а друге две дебеле.

Сл. 6 — Први пар наушница из зајечарске оставе. Градски музеј у Зајечару. Размeре: I наушница, 67×60 мм, централна јагода 40×28 мм, бочна јагода 47 мм. II наушница, 66×60 мм, централна јагода 40×30 мм, бочна јагода 6,5 мм, промер карике 4 мм

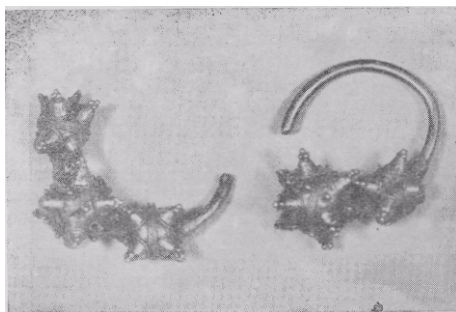
Сл. 7 — Зајечарска остава, једна наушница првог пара. Градски музеј у Зајечару

Први пар наушница из Лесковца код Зајечара има централну јагоду правилнији овоид, те, иако постоји уметнута трака (од четири тордиране жице), иако се ободом саставка појављују јако крупна зрна, нема се некадашњи утисак изразито наглашеног саставка. Постоје и ниске крупних зрна на бочним крајевима централне јагоде. Сви елементи некадашње орнаментације централне јагоде на старијим наушницама токајског типа налазе се и овде, па ипак је други ефекат. Украси у виду тордиране нити жице, која обавија свако поједино крупно зрно и на саставку и на бочним крајевима и везује централне са бочним, стварају утисак обрађене целе површине јагоде. Бочне јагоде су два низа паралелних гранулираних зрнаца, али ови низови нису некадашње једноставне ниске, већ су састављени од малих гранулираних пирамида (сл. 7), повезаних уз централну врпцу, тако да се добија утисак јагоде.

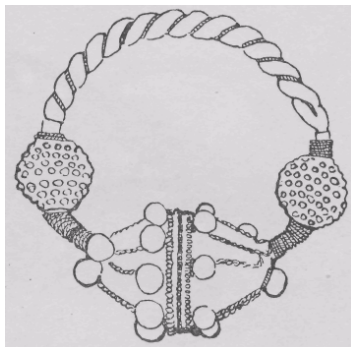

Сл. 8 — Други пар наушница из зајечарске оставе, Градски музеј у Зајечару. Размeре: I наушница, 50×50 мм, централна јагода 20×20 мм, бочна јагода 15×15 мм. II наушница 49×49 мм, централна јагода 20×20 мм, бочна јагода 15×15 мм, промер карике 4 мм

Други пар наушница долази из групе правих токајских наушница, он има три неједнаке јагоде, али је централна јагода само незнатно већа од бочних. Све три јагоде украшене су купастим украсима и приближавају се јако т. зв. половинечком типу наушница (сл. 8). Сличне по концепцији, но свакако старије су и наушнице из Калне код Пирота, у Народном музеју у Београду (сл. 9).

Сл. 9 — Сребрне наушнице из Калне код Пирота. Народни музеј у Београду Инв. бр. 2528. Размeре: I наушница 55 мм, централна јагода 18×18 мм. II наушница, 47 мм, централна јагода 18×18 мм, бочна јагода 13×13 мм, промер карике 3,5 мм

Сл. 10 — Наушница која се пре Првог Светског рата налазила у Народном музеју у Београду

Готово идентична са првим паром зајечарских наушница је и наушница која се пре Првог светског рата налазила у Народном музеју у Београду,¹⁰ и наушница из Винче нађена после ослобођења.

На несталој наушници из Народног музеја централна јагода обрађена је на скоро идентичан начин, само је уметнута трака, уствари: три реда ситних зрнаца. Разлика се појављује и на бочним јагодама које су лоптастог облика и украшене целом површином ситним гранулираним зрнцима (сл. 10).

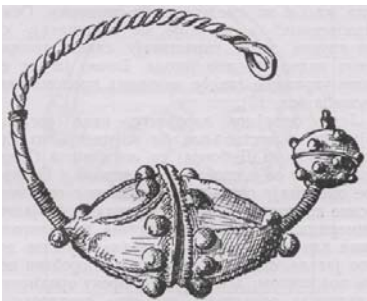
Сл. 11 — Наушница из Винче. Народни музеј у Београду. Инв. бр. 2056. Размeре: 67×61 мм, централна јагода 38×28 мм, бочна јагода 15 мм, промер карике 5 мм

Наушница из Винче је делимично фрагментована: недостаје једна бочна јагода, а централна је нешто улубљена и са једне бочне стране недостају крупна зрна. У централној јагоди понавља се тип зајечарске, са извесном разликом у обради уметнуте траке, која на винчанској има поред обична четири реда тордиране жице на спољним странама још и два реда двапут тордиране жице. Бочна јагода је лопта од сребрног лима. Саставак полулопти наглашен је ребром, а јагода је украшена, више у доњим деловима, са два реда наизменично постављених зрнаца. Горњи део карике је од три тордиране жице: две дебеле и треће сасвим танке (сл. 11).

Три наушнице овог типа, један пар и један фрагментован примерак, нађени су у Подвршцу, а чувају се у Народном музеју у Вршцу (Сл. 12). Одговарају потпуно примерку из Винче, и по обради централне јагоде, и по обради бочних јагода. Наушнице је нашао Ф. Милекер. У инвентару Народног музеја у Вршцу нема ближих података о налазу. Подвршац је уствари подграђе Вршачког Града, а Р. Рашајски, директор Народног музеја у Вршцу, вршећи

заштитна ископавања на овом локалитету 1949 године, констатовао је да поред старог насеља постоји и стара некропола, те су наушнице могле бити нађене и у насељу и у гробу.¹¹

Драгижевски налаз је други датирани налаз ове млађе групе токајских наушница.¹² Наушнице се везују за черновички тип. Чувају се у Народном музеју у Софији.

Сл. 12 — Наушница из Подвршца, Народни музеј у Вршцу. Инв. бр. 1248. Размере: карика 57 мм, централна јагода 30 мм, бочна јагода 14 мм

Налаз је из Драгижева код Трнова (Бугарска) и састојао се од три наушнице черновичког типа, од пара зракастих наушница, од две отворене гривне од богато плетене жице у више редова и нешто новца са краја XIII века и из прве половине XIV века, (византиских царева Андроника II и Михајла IX, и доста бугарског савременог новца; међу њима идентификован је новац Михајла Шишмана).

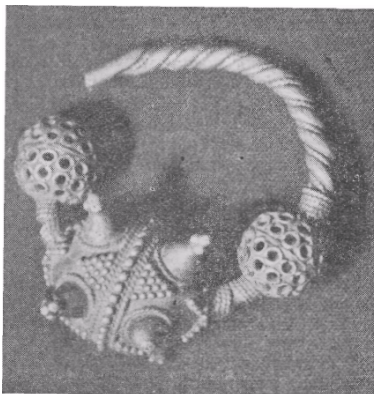
У Драгижеву нађен је један пар и једна одвојена наушница черновичког типа. Наиме, код сва три примерка централна јагода, јако наглашена, имала је по осам купастих украса половинечког типа.

Пар наушница има централну јагоду која је чист овоид. Ниска гранулираних зрнаца наглашава не само саставак, већ и два пресека по дужној оси јагоде, тако да више није наглашен само саставак. У центру, где се састају два пресека, појављује се украс у виду ромба од гранулираних зрнаца. Три наглашена пресека: један по ужој и два по широј оси поделила су централну јагоду на осам поља, и у сваком пољу јавља се по један купасту украс. Бочне јагоде су лоптице украшене низовима проломљених кружића.

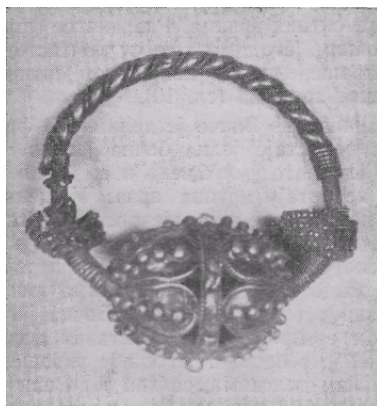
Једна јагода, без пара, из Драгижева, претставља засебну варијанту. Њена централна јагода је двострука равнострани пирамида, везана основицама, код које је ивица сваке стране украшена са три ребраста украса. У центру сваког добијеног троугла налази се по један купаст украс половинечког типа. Бочне јагоде су лопте украшене по целој површини ситним гранулираним зрнцима.

Првом пару драгижевских наушница одговара наушница из Прилепа која се чува у Музеју примењене уметности у Београду.¹³ Постоје отступања: уметнута трака на саставку постоји, но наглашена је ниском крупнијих гранулираних зрна која иде средином. Таква ниска маркира и један, али само један пресек по дужој осовини, а на месту другог пресека појављује се украс од гранулираних зрна постављених у облику равностраног троугла, као и на смедеревском примерку. Осам "половецких" купа, које се завршавају са три крупна зрна, украшавају сваки декоративно издвојени део јагоде. Бочне јагоде су лопте украшене такође низовима проломљених кружића (сл. 13).

Једну одвојену варијанту, како изгледа најмлађу, претстављале би наушница из Ердута и она из Дубовца, са локалитета Старо Село, и две са непознатих налазишта у Србији. Све оне имају осетно ново схватање орнаментисане површине. Док су на раније побројаним примерцима млађе групе, крупна гранулирана зрнаца или пирамиде наглашавали поједине делове јагоде, сад су орнаменти распоређени целом површином; док је раније ефект орнамента подвлачила релативно јака игра светлости и сенке, сад се орнамент пружа у равни и делује више дводимензионално. Ниска знатно ситнијих гранулираних зрна задржала је своје место на саставку половина јагода, али ова више није тако наглашена, јер се још шест ниски пружа уздужним пресецима јагоде делећи је на шест великих режњева. Саставак дели те режњеве на половине, те има дванаест полурежњева обраћених у виду листа. Површина сваког листа различито је третирана на појединим сачуваним примерцима. На ердутској украшена је са четири гранулирана зрна постављена у облику крста, оивичена и везана међу собом тордираном жицом.¹⁴ На примерку из Дубовца са локалитета Старо Село, који се чува у вршачком Музеју, као и на две наушнице са непознатих локалитета из Народног музеја у Београду отишло се још даље: листићи се ажурно издвајају, па је централна јагода добила облик два осмолисна цвета везана врховима латица за једну пантљику. На обема наушницама из Народног музеја дуж пантљика постављене су на истим отстојањима широке алке, које су, очигледно, некад придржавале или ниску бисера или ниску неког полудрагог камена, или чак, могуће, и ниску стаклених перла.

Сл. 13 — Наушница из Прилепа, Музеј примењене уметности у Београду. Размере: 53×50 мм, централна јагода 39×25 мм, бочне јагоде промер 14 мм, дебљина карике 5 мм

Сл. 14 — Наушница са непознатог налазишта у Србији. Народни музеј у Београду. Инв. бр. 239. Размере: 47×50, централна јагода 30×25, промер бочне јагоде 15 мм, дебљина карике 4 мм

Прва наушница из Народног музеја у Београду, коју је већ објавио Ј. Ковачевић,¹³ има јасан облик два цвета. Свака латица оивичена је у ливењу имитираном тордираном жицом и има по средини, по вертикалној симетрији, по пет гранулираних зрнаца. Бочне јагоде, делимично фрагментоване, биле су украшене поновљеним паралелним низовима ситних гранулираних зрна (сл. 14).

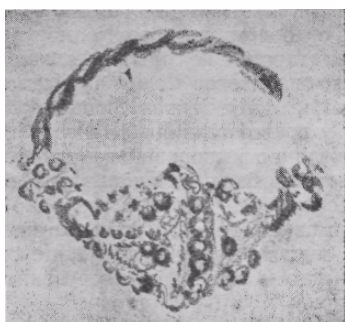
Друга наушница из Народног музеја у Београду нађена је на ближе неодређеном локалитету северо-источне Србије, негде између Ритопека и ушћа Мораве. Она се издваја од осталих наушница овог типа необичном лакоћом, јер је сва ажурна осим масивне тордиране карике. Латице оба "цвета" оивичене су тордираном жицом. Доњи делови латице везани су за карику. Дно "цветне" чашице је постављено сребрним лимом, да би "цвет" добио нешто чвршћи ослонац. Са спољне стране ово "дно" украшено је са осам крупнијих гранулираних зрна, по једно зрно налази се при дну сваке латице. У проширеном, горњем делу латице, на кругу од навијене обичне жице налази се по једно крупније гранулирано зрно. Крај жице од које је начињено подножје крупног зрна прелази преко сасвим шупље средине латице и везује се за дно чашице.

Бочне јагоде састављене су од два осмолисна цвета, који се опет везују врховима својих латица. Латице су добијене само исцртавањем контуре једноставном жицом, и потпуно су ажурне у свом горњем делу, док при дну чашице и оне имају "поставу" од сребрног лима (сл. 15).

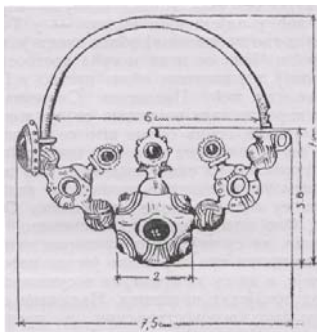

Сл. 15 — Наушница са ближе неодређеног локалитета у североисточној Србији, Народни музеј у Београду. Инв. бр. 2120. Размере: 58×50, централна јагода 32×28, промер бочне јагоде 10, дебљина карике 4 мм

У Дубовцу, под ближе непровереним условима, на локалитету Старо Село, нађен је пар наушница које се чувају у Народном музеју у Вршцу.¹⁶ Оне имају "латице цвета" украшене са по четири гранулирана зрна постављена у облику крста, слично ердутској наушници, и бочне јагоде украшене су гранулираним зрнцима (сл. 16).

Сл. 16 — Наушница из Дубовца, Народни музеј у Вршцу. Размере: промер наушнице 39, централна јагода 23×21, бочна јагода 8×11 мм

Сл. 17 — Наушница из ризнице манастира Студенице

Сл. 18 — Наушница из XVIII века, Народни музеј у Вршцу. Инв. бр. 1428. Размере: пречник карике 76, промер централне јагоде 24, бочне јагоде 20 мм

У ризници манастира Студенице налази се најкаснији тип токајских наушница, који је на овом примерку добио већ све одлике народног, фолклорног накита (сл. 17). Централна јагода је јошувек више наглашена и већа од

бочних. Саставка на средини више нема. Целом површином јагода је украшена имитацијом "половецких" купа, на чијем је врху уфасовано полудраго камење и стаклена паста. Са сваке стране има по пет купа постављених у облику петице на коцки. На врху јагоде налази се наглашен, избачен "постамент" на коме је лоптица. Бочне јагоде, које су спуштене у доњи део карике, имају на средини са обе стране по један украс у виду имитације "половецке" купе, на чијем је врху опет уфасован камен. И горњи врх обе бочне јагоде има наглашен, само сразмерно мањи "постамент" на коме су лоптице украшене црвеним уфасованим каменом. Место некадашње навијене жице на карици, између јагода и између обе бочне јагоде, појављују се мањи лоптасти украси испреплетаних плетеница. А на карици, на супротној страни према затварачу, налази се велики полуелипсоидни уфасовани црвени камен. Горњи део карике пак, и овде је сасвим једноставан. Сасвим слична наушница чува се и у Музеју Старе српске цркве у Сарајеву и у Народном музеју у Вршцу (сл. 18).

Наушнице токајског типа — одређена варијанта наушница са три неједнаке јагоде — појављују се као готов, потпуно израђен облик већ у најстаријем налазу — у Токају. Кад су и где добиле овај облик засад је немогуће рећи. Чини се ипак могућа претпоставка да је овај дефинитивни облик настао у Панонији, можда међу Панонским Словенима. О самом пореклу ових наушница са три неједнаке јагоде, према, ономе што се данас зна, тешко би се смело ма шта одлучније рећи: да ли су пореклом из саме Византије, или се могу везати за црноморске византиске радионице, или су настале негде на обалама Средоземља. Оно што је свакако занимљиво, то је чињеница, да су најстарији примерци минђуша и наушница са три неједнаке јагоде нађени у Панонији, и да су ти примерци несумњиво старији од токајских наушница. Налажени су по некрополама каснокестхељским и предбело брдским: у Чикоу, Регељу и Заводу.

Ових раних наушница имамо две варијанте. У првој, јагоде су једноставне, шупље, обично овоидне, без украса (Регељи).¹⁷ Ове наушнице су по правилу бронзане. У другој, на јагодама се појављују украшавања, или само на централној јагоди (Чико, Завод),¹⁸ или на бочним јагодама (Чико).¹⁹ У оба случаја наушнице су редовно од сребра, бољег или лошијег квалитета.

Несумњиво је да ове старије наушнице и минђуше са три неједнаке јагоде немају апсолутну сличност са доцнијим наушницама токајског типа, али основна схема је иста. На дебелој карици, релативно великог пречника (4,5 см—5,8 см), налазе се на доњем делу карике распоређене три неједнаке јагоде, с тим што је централна јагода нешто већа, а бочне јагоде налазе се управо на бочним половинама карике.

Код извесног броја ових раних наушница и минђуша са три неједнаке јагоде наилазимо и на друге карактеристичне детаље каснијих наушница токајског типа: на саставку централне јагоде појављује се, маркирајући средину, убачена пантљика (Чико).²⁰ Ова трака, шира или ужа, на саставку двеју половина централне јагоде, која наглашава средину по крајој оси елипсоида, један је од карактеристичних детаља каснијих токајских наушница.

На овим раним предтокајским наушницама и минђушама појављују се и украси у виду ребара са обеју страна јагода. Најчешће постоји само по једно ребро, али има примерака где се број ребара-навијутака повећао на четири са обе стране централне јагоде, и на по два поред бочних јагода (Завод),²¹ тако да се добија утисак делимично навијене жице поред јагода. А за наушнице токајског типа карактеристична је употреба навијања жице на доњем делу карике, између јагода, и на малом простору изнад бочних јагода. Појава првих "ребара" поред јагода на предтокајским минђушама и наушницама свакако је практичног порекла: да се јагоде држе на својим местима. Ефектније решење са навијањем жице појављује се и пре правих токајских наушница, код којих је добило завршни облик који се никад више није изменио.

И најзад, схватање бочних јагода, па и украси који се на њима појављују (низови везаних кружића на наушници из Чикоа, например), остаће вековима слични, у појединим случајевима чак и исти.

Чини ми се да се ове старије пановске наушнице са три неједнаке јагоде, мада нису праве токајске наушнице, ипак могу сматрати као једна етапа предтокајских. Оне су нађене у тим раним временима само на територији Паноније, и то у релативно већем броју, што би значило да су биле део украса тога времена у тим крајевима. Ни у ком случају не би се могле третирали као импорт. Сама чињеница да су нађени и сасвим једноставни примерци у бронзи, говорила би за домаћу израду. Сигурно је да ти једноставни, нескупоцени предмети нису преносени на велике даљине, јер се трговина њима не би довољно исплатила. С друге стране, и појава сребрних минђуша не би говорила сама по себи у прилог теорије импорта. Не само да се за изванредан број ових наушница наглашава да су израђене од лошег сребра (Регељи),²² већ и орнаменти, најчешће изведени сребрном жицом и једноставни, указују на златарство не много великог знања и изузетних квалитета. Само на једном месту Хампел каже да је једна наушница овог типа израђена у правој техници филиграна.²³ С друге стране, данас је прихваћена чињеница да је израда накита била развијена, у Панонији у време кестхељске културе, не као високо

уметнички занат, већ као солидно знање. Према томе, мислим да су и наушнице овог типа израдили, као и већину осталог накита, домаћи мајстори.

Наведене некрополе припадају култури аваро-словенској. Ми нисмо још у стању да кажемо до детаља да ли је овај или онај део накита припадао словенској или аварској, или можда аваро-словенској ношњи. Чињеница да су се сличне наушнице задржале вековима као део балканског, словенског украса, те да су доспеле и у народни накит XVII—XVIII века, указивала би на могућност да је овај део накита већ и у та рана времена био део украса Панонских Словена. Токајски скуповени налаз са предметима од сребра, позлаћеног сребра и злата, ванредне израде, узима се увек као налаз византиских објеката. Он ће, вероватно, бити византиски рад, али ми се не чини сигурним да су то и византиски предмети у пуном значењу те речи, бар не сви. Наиме, на једну чињеницу досад се није обратила довољна пажња: да се сви делови накита нађени у Токају налазе у савременом и нешто каснијем словенском накиту (и гроздолике минђуше, и торквес од плетене жице, и двојни привесци и лунуласте минђуше, и наушнице са три неједнаке јагоде и, најзад, тако карактеристичне словенске "Ес" минђуше). А у овом налазу има делова накита који се, засад бар, по данашњем нашем знању не може везати за Византију: то су можда торквеси од плетене жице, али то су свакако "Ес" минђуше.

Минђуша обична карика, из које се развила "Ес" минђуша, као да је део хунског накита. Наиме, у кинеском анали Хионг-ну забележено је да су Хуни носили ову врсту минђуша.²⁴ Како минђуша обична карика није неки нарочито компликован накит, могло се до њега доћи и у разним културама и у разним временима. Но ипак не изгледа да је ова врста накита била византиска. Мислим да не може бити случај да се у византиском живопису иноплеменици, а специјално источњаци сликају са минђушом кариком, коју носе мушкарци.²⁵ А са друге стране, несумњиво је утврђено да су и минђуше карике и "Ес" минђуше део словенског накита, а ове друге још и специјално карактеристичне за словенски накит.

Када се узме у обзир да се предтокајске наушнице и минђуше налазе у Панонији (вероватно као део украса Панонских Словена), да се рани черновички налаз, у коме се појављују и наушнице сличне токајским, са правом сматра славенским, и чињенице — да се сви делови накита токајске оставе налазе у савременом словенском накиту, и да се наушнице токајског типа налазе у српском и бугарском накиту, како изгледа непрестано од XI—XV века, и да су као карактеристичан део средњовековне ношње прешле и у народни накит, мислим да се сме претпоставити да је токајска остава припадала неком словенском великодостојнику. Могуће је да је накит из ове оставе заиста израђен у некој византској радионици. Позната је чињеница да су византиски златари израђивали и накит и знаке достојанства за поједине суседне "варварске" великодостојнике и њихове жене.

Што се пак тиче наушница токајског типа као целине, мислим да је сигурно да су дела домаћих златара. Већ сам број случајно нађених примерака говорио би против теорије импорта. То је био очигледно веома омиљен украс и у Србији и у Бугарској и у Македонији, и сигурно је да током толико дуго времена и у таквом броју није увозен, тим пре што знамо да су те земље имале своје домаће златаре који су били у стању да израде и много финије и компликованије предмете него што је овај накит. А са друге стране, од најстаријих примерака до најкаснијих, то су дела истог златарства, сем обичне еволуције сваког украса кроз векове, не постоје разлике које би оправдале поделу на домаће и импортоване примерке.

Ове наушнице које су у ранијим временима нађене на територији Панонских Словена (Токај, Черновица), касније, и све до краја XIV века, налазе се, досад бар, само јужно од Дунава. Као да је развијање Угарске на рачун Панонских Словена потиснуло носиоце овог накита на југ. Чини ми се, с друге стране, да не може бити случај да су се досад на територији Војводине нашли само примерци који припадају млађој варијанти ових наушница: они који су несумњиво постали око половине и после половине XIV века, и који су, изгледа, ношени нарочито много крајем XIV и почетком XV века. Слични примерци нађени су, и то није случај, још само у савременој Србији. Тако би појава ових наушница на територији Војводине падала управо у оно време када су почеле и веће српске миграције преко Саве и Дунава и када је на територију Војводине прешао и један део српског владајућег слоја, чијем је украсу и ова наушница несумњиво припадала.

НАПОМЕНЕ

¹ Lj. Karaman, *Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja*. Rad Jug. akad. znan. i umjet., knj. 268, Zagreb MCMXL. str. 32—33, nap. 99 i 100, sl. 22; Dr Zdenko Vinski, *Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 1* Zagreb 1949, 30, 34.

- ² Са извесном оградом био је прихватио Караманову тезу да је ердутска наушница византиски импорт и Ј. Ковачевић Минђуше и наушнице са јагодама, Музеји, књ. 2, Београд 1919, 119, сл. 8). Међутим у последњој публикацији, Средњевијековна ношња балканских Словена, Посебно издање САН, књ. ССХV, Београд 1953, 152, Ковачевић сматра да је она дело домаћих мајстора.
- ³ Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig* 1905, t. II, 490—492.
- ⁴ Податке из инвентара, цртеж и фотографију, као и превод текста К. Губице у целини, послао ми је Павле Веленрајтер, кустос Градског музеја у Сомбору, на чему му се и овом приликом срдечно захваљујем. — Gubica Kalman, A Zombori (Sáronya pusztai) bronzleletek és a kladovoi kincsröl, *Archaeol. Értes. knj.* XXVIII, бр. 3, Budapest 1908. стр. 264—265 i Gubicza K. Terencseny Károly. A Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat muzeumának keres kalauza, 1908, 77.
- ⁵ Најсрдачније захваљујем управнику Неготинског музеја Стојану Младеновићу, који ми је доставио податке и цртеж наушница.
- ⁶ Њихова фотографија без података публикована је у Каталогу Музеја примењене уметности, Београд 1951, т. II. Податке из инвентара дала ми је кустос Бојана Радојковић на чему јој се и овом приликом захваљујем.
- ⁷ Најсрдачније захваљујем Др Рудолфу Нолу који ми је послао и фотографију и литературу. Ср. Joseph Arneht, *Die antiken Gold— und Silber Monumente des k. k. Münz— und Antiken- Cabinetes in Wien*, 1850, S, 80, № 100.
- ⁸ Ј. Ковачевић ју је публиковао као да је са сасвим непознатог налазишта, негде у Србији. Међутим, ранији сопственик, који је наушницу поконио Народном музеју, тврди да је нађена у околини Смедерева. Ср. Ј. Ковачевић, Прилози решавању постанка и развоја јужнословенског златарства и златарских производа у раном Средњем веку, *Историски гласник*, св. 3—4, Београд 1950, стр. 46, табла XXIII, сл. 4.
- ⁹ Фотографије ових наушница са најкраћим подацима о самим објектима, али не и о налазу, објављени су у Каталогу изложбе Уметничка обрада метала, Музеј примењене уметности, Београд 1953, таб. I. стр. 38. Детаљне податке добила сам од В. Поповића, директора зајечарског Музеја, на чему му срдечно захваљујем.
- ¹⁰ Zimmermann-Riegel, *Kunstgewerbe des frühen Mittelalters*. књ. II, Wien 1923, 74—75, сл. 72,
- ¹¹ На цртежу и свима подацима најсрдачније захваљујем Р. Рашајском, директору Народног музеја у Вршцу.
- ¹² Филов, *Старобългарското изкуство*, София, 1924, сл. 45, 62.
- ¹³ Публикована је само фотографија у Каталогу, Музеј примењене уметности, Београд 1951. таб. I.
- ¹⁴ Lj. Karaman, *Iskorpine u Mravincima* sl. 22.
- ¹⁵ Јован Ковачевић, *Минђуше и наушнице са јагодама*, сл. 3.
- ¹⁶ Податке и цртеж добила сам од Растка Рашајског, директора Градског музеја у Вршцу, на чему му се и овом приликом срдечно захваљујем.
- ¹⁷ J. Hampel, наведено дело, Band II, 229; Band. III. Таб. 182, № 13 и № 14; таб. 190, № 2.
- ¹⁸ Исти, наведено дело, Band III, Таб. 211, гроб 193, № 1—2; Таб 244, гроб 7 № 10, 11, Band II, 318 и 319.
- ¹⁹ Наведено дело, В. II 266, гроб 91.
- ²⁰ Наведено дело, В. III, т. 211, гроб 193, № 1—2.
- ²¹ Наведено дело, В. II, 339.
- ²² Наведено дело, В. II, 240, 244,
- ²³ Наведено дело, В. II, 254.
- ²⁴ Eduard Salin, *La civilisation merovingienne d'après les sepultures, les textes et les laboratoires*, I. Partie, Paris 1950, 93.

Mirjana Ćorovic-Ljubinković

LES BOUCLES D'OREILLES A TROIS GRAINS INÉGAUX DITES "BOUCLES D'OREILLES DU TYPE DE TOKAY"

Les boucles d'oreilles de type de Tokay à trois grains inégaux, celui du milieu étant le plus grand, appartiennent à la parure médiévale. Elles sont toujours en argent et d'une exécution impeccable et c'est pourquoi, vu leur véritable valeur, (la matière et la qualité de travail) on les trouve souvent dans les dépôts. Parmi les dépôts connus, trois sont datés avec précision: celui de Tokay (Hongrie) de la fin du X-ème siècle; celui de Dragiževo (Bulgarie) du début du XIV-ème et celui de Zaječar (Serbie) du milieu du XIV-ème siècle. Sauf ces exemplaires datés on connaît une trentaine d'autres trouvés en Serbie et en Macédoine. Il paraît que leur extension se concentre sur un territoire fort restreint: Hongrie méridionale (seulement une fois), Bukovina (une fois), Serbie, (Macedoine et Bulgarie (une fois) et que leur emploi, jugeant d'après la diversité de leur exécution et de leur ornementation, fût d'assez longue durée.

D'après les trois dépôts nous avons procédé au classement des exemplaires non datés en s'appuyant sur les éléments typiques de leur ornementation. Ainsi nous discernons deux groupes distincts. Le premier, le plus ancien, comprenant les boucles d'oreilles exécutées entre la fin du X-ème et la fin du XIII-ème siècle; le deuxième, plus récent, avec les boucles d'oreilles provenant de la fin du XIII-ème et du début du XIV-ème siècle.—Les boucles d'oreilles du premier groupe se caractérisent par les qualités suivantes: la partie supérieure de l'anneau est simple, l'ornementation de grain ovoïde, du milieu du boucle, se concentre aux extrémités et surtout sur le centre même du grain. Sur l'emplacement des deux grains périphériques on trouve quelquefois une rangée des imitations des grains granulés. — Le second groupe, plus récent, se caractérise par les éléments suivants: la partie supérieure de l'anneau est formée de trois fils d'argents tordus ou même de quatre — deux épais et un ou deux très minces. Le grain du centre est décoré sur la surface entière. Les deux grains qui se trouvent aux bords de l'anneau sont toujours sphériques. Au deuxième groupe se rattache une variante, probablement plus récente (à partir de la deuxième moitié du XIV-ème siècle) dont les deux hémisphères du grain central sont décorées d'un ornement de fleur à huit feuilles.

Tous les exemplaires des boucles d'oreilles à trois grains inégaux, sauf celui trouvé à Tokal, appartiennent à la parure des Slaves du Sud et paraissent être exécutés par des artisans du pays.

Il est très probable que tous les objets appartenant au dépôt de Tokay seraient oeuvre d'un atelier byzantin, mais exécutés pour un noble slave, étant donné, que tous les objets de parures du dépôt de Tokay se retrouvent dans la parure slave du X-ème et du XI-ème siècle.

On ne connaît pas l'origine des boucles d'oreilles à trois grains inégaux. Peut-être seraient-elles de provenance byzantine: soit constantinopolitaine, soit des ateliers du Proche-Orient méditerranéen, soit des ateliers du littoral de la Mer Noire. Mais il faut souligner que les plus anciennes boucles d'oreilles à trois grains inégaux furent trouvées en Pannonie dans les nécropoles avaro-slaves du VII-ème au XI-ème siècle, appartenant probablement aux parures des Slaves de la Pannonie. Elles n'appartiennent pas aux boucles d'oreilles du type de Tokay, proprement dit mais peuvent être considérées comme leur prototype.

REGISTRE DES FIGURES

1. Partie des objets découverts à Tokay — les boucles d'oreilles du type de Tokay.

2. Objets découverts à Kladovo, appartenant au Musée municipal de Sombor.

3. Paire de boucles d'oreilles des environs de Skoplje. Musée des arts décoratifs de Belgrade. 1-ère boucle: 59×59 mm., grain central 40×30 mm. 2-ème boucle: 51×54 mm., grain central 40×30 mm., grains latéraux sont d'une hauteur de 9 mm., le diamètre de l'anneau est de 3 mm.

4. Paire de boucles d'oreilles de Cernauti (Czernowitz). Vienne, Kunsthistorisches Museum. Dessin exécuté d'après l'objet exposé et d'après les photographies.
5. Boucles d'oreilles des alentours de Smederevo. Musée national de Belgrade. № 1303. Dimensions: 55×54 mm., grain central 30×20 mm., diamètre de l'anneau 3,7 mm.
6. Première paire de boucles d'oreilles du dépôt de Zaječar. Musée municipal de Zaječar. Dimensions: 1-ère boucle: 67×60 mm., grain central 40×28 mm., grain latéral 47 mm. 2-ème boucle: 66×60 mm., grain central 40×30 mm., grain latéral 6,5 mm., diamètre de l'anneau 4 mm.
7. Dépôt de Zaječar, une boucle de la première paire. Musée municipal de Zaječar.
8. Deuxième paire de boucles d'oreilles du dépôt de Zaječar. Musée municipal de Zaječar. Dimensions; 1-ère boucle: 50×50 mm., grain central 20×20 mm., grain latéral 15×15 mm. 2-ème boucle: 49×49 mm. grain central 20×20 mm., grain latéral 15×15 mm., diamètre de l'anneau 4 mm.
9. Boucles d'oreilles d'argent, de Raona, près Pirot. Musée national de Belgrade. № 2528. Dimensions: 1-ère boucle: 55 mm., grain central 18×18 mm., 2-ème boucle: 47 mm., grain central 18×18 mm., grain latéral 13×13 mm., diamètre de l'anneau 3,5 mm.
10. Boucle d'oreille qui appartenait au Musée national de Belgrade avant la première guerre mondiale.
11. Boucle d'oreille de Vinča. Musée national de Belgrade. № 2056. Dimensions: 67×61 mm., grain central 35×28 mm., grain latéral 15 mm., diamètre de l'anneau 5 mm.
12. Boucle d'oreille de Podvršac. Musée national de Vršac. № 1248. Dimensions: diamètre de l'anneau 57 mm., grain central 30 mm., grain latéral 14 mm.
13. Boucle d'oreille de Prilep. Musée des arts décoratifs de Belgrade. Dimensions: 53×50 mm., grain central 39×25 mm., grains latéraux 14 mm., épaisseur de l'anneau 5 mm.
14. Boucle d'oreille trouvée en Serbie. Musée national de Belgrade. № 239. Dimensions: 47×50 mm., grain central 30×25 mm., grain latéral 15 mm., épaisseur de l'anneau 4 mm.
15. Boucle d'oreille du nord - est de Serbie (localité indéterminée). Musée national de Belgrade. № 2120. Dimensions: 58×50 mm., grain central 32×28 mm., diamètre du grain latéral 10 mm., épaisseur de l'anneau 4 mm.
16. Boucles d'oreilles de Dubovac. Musée national de Vršac. Dimensions: diamètre de la boucle 39 mm., grain central 23×21 mm., grain latéral 8×11 mm.
17. Boucle d'oreille du trésor du monastère Studenica
18. Boucle d'oreille du XVIIIe siècle. Musée national de Vršac. № 1428. Dimensions: diamètre de l'anneau 76 mm., diamètre du grain central 24 mm., grains latéraux 20 mm.

Др Дим. Кириловић

ВРШАЧКЕ ШКОЛЕ КРАЈЕМ ХВИИ ВЕКА

Реформе Марије Терезије (1740—1780) и њенога сина Јосифа II (1780—1790), надахнуте просвећеним апсолутизмом, изведене су у школском систему Хзбзбуршке Монархије у духу лајицизације и секуларизације. После кратке владавине Леополда II (1790—1792), а за време дугогодишње владе реакционарнога Франца II (1792—1835), у страху од последица Француске револуције а под утицајем духовног сталеза, нарочито нама Србима добро познатог бечког арцибискупа Мигација у држању око штампања Рајићевог катихизиса, школа је поново дошла под уплив цркве.

На основу материјала којим располажем жеља ми је да нешто кажем о вршачкој народној и граматикалној школи у времену од 1794 до 1799 године. Ово није ни почетна ни завршна година тих двеју школа, оне су постојале и пре и после ових година.

Народне или нормалне школе: по градовима и већим селима отварале су се на основу Ratio educationis, школског закона који је бечки двор прописао за Угарску 1777 године. Најчешће су биле подељене на три класе са исто толико учитеља, али те класе не одговарају данашњим разредима, јер се прва класа ових школа обично учила три године, па се често и делила на толико разреда. Те народне школе су се називале и нормалним школама — и тај назив се дуго одржао за све основне школе — по методу који је примењиван у њима, са којим су се учитељи упознавали у школама највишега типа народних школа у Аустрији терезијанског времена; оне су, заправо, биле нормалне школе и оне су вршиле функцију данашњих учитељских школа. Тих правих нормалних школа, или само "норма", у нашим крајевима било је крајем XVIII века само у Осеку, Сомбору и Темишвару. Тај т. зв. нормални метод, који је претстављао велики напредак у терезијанском школском систему, састојао се углавном из рада са целим разредом, употребе табела при настави и испитивања. На тај наставни метод се мисли кад састављач књижице Начертаније славено-сербских учебних предмета — о којој ће мало даље бити речи — додаје томе наслову још речи: "нормалним начином предавајемих".

У најстаријој, III класи, у овим народним школама, (in ludis vernaculis) поред немачког, односно немачког и мађарског језика, предавао се и латински језик племићкој деци са села и нарочито даровитој деци сељачког народа која су желела продужити школовање у гимназији.

Деведесетих година XVIII века учитељи неких наших народних школа штампали су поводом семестралних испита школске извештаје и у њима су обично објављивали шта су из ког предмета учили ученике појединих разреда, ко су били ученици и како су оцењени, и ученичке говоре које су одржали на испитној свечаности. Таквих извештаја има сачуваних за школу у Пешти, Сентандреји, Сегедину, Темишвару-Фабрици, Темишвару-Граду и Вршцу, и они спадају међу велике библиографске реткости. Већина их је штампана у Бечу у штампарији Стефана Новаковића, који је и сам у својим "Вједомостима" доносио дописе из тих места о тим испитним свечаностима и о ђачким позоришним приредбама датим у вези са школским испитима. Највише је таквих извештаја објавио Кузман (Косма) Јосић, пештански учитељ. У библиотеци познатог библиофила д-р Георгија Михаиловића, лекара из Инђије, налази се и један извештај Вршачке народне школе при катедралној цркви о испиту одржаном после летњег семестра 1794 године, који је објавио на 8 страна учитељ те школе Григорије Зосимовић код Новаковића у Бечу.

На насловној страни тога извештаја читамо: "Начертаније Славено-Сербскихъ Учебныхъ предметѣвъ въ Греческаго неунитскаго Закона Училищи вершачкомъ при Каѣдралнѣй Церкви находѣщемсѣ Григоріемъ Зосимовичъ Нормалнымъ начиномъ предаваемыхъ въ присѣтствіи же Высокаго П. Господина Господина Ісифа Іанновича Шакабентъ Православнаго Епископа Ка. Вер. Лог. и прочаго и Егѣ Свѣщеннѣйшаго Ц. К. и Апост. Величества Совѣтника и Наредныхъ Училищъ Банатскихъ Кралѣвскаго Директора Господина Васіліа Николичъ. Јакоже и прочихъ благосклонныхъ Патронѣвъ дне 15. Септ. 1794 явнѣ испитатисѣ имѣщихъ и иждивеніемъ Господина Райка Стоновича мѣстнаго Школя Инспектора въ дарѣ юности Вер. на трѣкъ изданныхъ (Сл. 1).

На почетку ове књижице налазе се два кратка говора, на славеносерпском и немачком језику, којима су ученици поздравили присутне на испиту, у првом реду владику Шакабенту и окружног директора Николића; исто тако и на крају књижице се налазе два говора, на славеносерпском и латинском језику, којима су се опростили ученици од присутних гостију. Две штампане стране (4 и 5) испуњава градиво које су прешли ученици у свих пет разреда летњег течаја. Већ сам споменуо да се ова троразредна школа често претварала у петоразредну. Тај је случај био и у овој Зосимовићевој школи. Његова је школа 1794 године имала: I класу почетника, II класу мањих часословаца, III класу старијих часословаца, IV класу псалтираца и V класу ортографиста. Кад погледамо шта се у ком разреду учило, биће нам јаснија и имена ових разреда. У првој класи су учила деца упознавање слова, срицање са штице и из буквара, "оглавленије познанија писмен", вјерују и две молитве; млађи часословци су читали из буквара "оглавленије чтенија" и часослов до половине, затим су учили школска правила, уводни део из хришћанске науке и две нове молитве, а старији часословци су настављали читање буквара и часослова и учили су почетни део из катихизиса и прве две главе из библиске историје са тумачењем двају васкрсних јеванђеља. И псалтирци су учили "оглавленије чтенија", затим су читали псалтир и читанку под насловом "Руководство к честности", хришћанску науку, тумачење јеванђеља и библиску повест, а сем тога су још учили из математике адицију, супстракцију и мултипликацију, и из немачког језика упознавање слова, срицање и читање. А ортографисти су учили науку о словенском правопису, из математике правило тројно и друштвени рачун, из немачког читање из буквара и "Руководства к честности" (обе ове књиге су издаване на словенском језику упоредо са немачким); затим су још учили из црквено-религиозних предмета исто градиво које су учили и псалтирци.

Сл. 1 — Насловна страна Зосимијевог Начертаніја из 1794 год.

Ово учење биће нам јасније ако га прикажемо бар из једног дела уџбеника који су тада били у употреби у нашим народним школама.

За почетно учење читања служила је књига Теодора Јанковића Миријевског: Букваръ ради сербског љуношества въ хунгарскомъ кралѣвствѣ и присовокупленнихъ ему предлехъ. Овај буквар је доживео много издања, у Бечу Курцбекових и у Будиму Универзитетске штампарије. Неколико издања је било са словенским и немачким текстом упоредо. У њему су се налазила штампана и рукописна мала и велика слова, слогови начињени од свих сугласника са свима самогласницима, слогови од једносложних и вишесложних речи, скраћене речи (под титлама), имена слова (аз, буки, вједи, глагол итд.), просодије (акценти, знаци за скраћивање и интерпункцију), затим читанка која се састојала из кратких изрека и приповедака религиозног и поучног карактера. Ево, у транскрипцији, једна прича која се стално провлачила не само кроз овај Јанковићев буквар већ и кроз касније:

"Малиј крадец. Петр малиј често от своих родителеј и братиј крал овошчије и прочија малија вешчи за јело. А могда јего мати једин крат јего ухватила, јавила она оцу јего и договорилсја Петра за сије безпутноје дјело казнити. Петр зачел плакати и говорити, да он великих вешчеј не крал. Но разумниј отец тако јему отвјешчал: И зато казњу ја тебе остро, да ти с малими вешчми не обикнеши вешчи от великија цјени красти и потом објешен не будеши, ибо кто часто јединују јагуду украдет, тој напоследок и новци красти будет, ашче токмо способ к тому случитсја. В пред не возми ничево без дозволеніја онаго, котораго вешч јест".

Ту је била и прича против веровања у вампире, тако честа тема просвећеног XVIII века, која је из рускога извора доспела и у једну посланицу митрополита Павла Ненадовића. Ту се налазило са чисто просветилачком тенденцијом и тумачење о посту: "Не мисли да пост токмо тебе добрим христјанином учинити может, но не укради, не уби, не пали, не прељубодјејствуј, не похишчај чужија дјевици, не свједочи ложно"; затим просвећеном апсолутизму тако омиљена тема: "Буди твојему царју вјерен и тогда будеши добр христјанин и будеши исполнити пост по закону својему".

Споменуо сам да су деца у I разреду учила "оглавленије познанија писмен". Под тим насловом деца су учила да словенски језик има 42 слова, а сем тога још три: љ, њ, џ. Као што се види, Јанковић је узео исте знаке и за три слова које ће касније и Вук да усвоји. Затим, под тим насловом се још говори о сугласницима и самогласницима и о изговарању гласова. У том разреду се учило и срицање, а на читање се прелазило тек у разреду часословаца. На питање шта је то срицање, добијамо у буквару овакав одговор: "Срицаније називајетсја, когда всја в једином слозје находјашчајасја писмена по особ именујем и в једин крат јасно их произносим, а при многосложном речении и предидушчаја слоги повторјајем".

Оно што су часословци и псалтирци учили под "оглавленијем чтенија", састојало се у тумачењу шта је то читање, шта је реченица, а шта титле, акценти и интерпункција. Шта је то читање, протумачено је овако: "Чтеније јест, когда всја предстојашчаја реченија (речи) и члени (реченице) с пристојним гласом плавно и удобовразумително произносјатсја". А колико дуго треба оданути иза сваке интерпункције, упућивало је ово објашњење: "Удержјајем

глас при запјатој толико долго, как изговорим: једин; при точкје с запјатоју: једин, два; при двојеточији: једин, два, три; при точкје: једин, два, три, четири".

Видели смо да су се млађим часословцима излагала школска правила. Та су правила давала упутства како треба ученици да се понашају у цркви; затим, какви треба да су кад у школу полазе, па се, између осталог, упућују да у школу треба да се крећу умивени, очешљани и са отсеченим ноктима, а "такожде и нужди тјелеснија да опомјанутсја, војеже би трајушчу наставленију не имјели нужди из училишча исходити". Разуме се, та су правила обухватала и понашање ученика у школи. Једно упутство у том погледу гласило је: "Не умјејет ли позваниј ученик на вопрос учитеља отвјетствовати, то умјејущему дозволено движенијем руки учитељу знак дати, да он в состојаниј јест на вопрос отговорити; обаче тој смјејет точију говорити, јегоже учитељ на тоје позовет". Та правила су још упућивала ученике како да се понашају према учитељу, родитељима и старијима, — све у духу безусловне покорности и поштовања, а према друговима у братској љубави и "ашче би кто горбав, хром и прочаја бил, ни један изобличити да усудитсја".

Класа ортографиста, у овом случају V разред, добила је своје име по књизи која се у њој учила: "Руководство къ славенскому правочтенію и правописанію во употребленіе Славено-сербскихъ Народныхъ Училигщъ". Помоћу ове књиге Аврама Мразовића употпуњавали су ученици филолошко знање које су пре тога стекли из буквара. Шта је то правопис, ученицима је овако тумачено: "Правописаније јест наука учашчаја рјеченија (речи) с подобајушчими писмени написовати, таја при разјатији добрје раздјељати и отмјенија знаки (тј. титле и интерпункцију) правилно употребљати". Из ове књиге се још учило шта је то "ортепија" или "правоглаголаније", а шта "просодија" или "гласоудареније". Да се то није дало баш лако научити ни у овим школама које су главну пажњу обраћале на учење језика, а природне науке сасвим занемаривале поред досадашњег излагања, ево још један пример. Значај правилног наглашавања појединих речи протумачен је овако: "Просодија или гласоудареније јест наука учашчаја којемуждо произношајемому слогу подобајушчиј глас воздати", — па се наводе примери: реч цѢлѢю једно значење има у случају цѢлѢю (целу) ноѣь рабѣтаю, а друго кад је овако акцентована: цѢлѢю (љубим) брѣта мѣего; или: вѣлна (руно) ѡвчѣя волнѣ (бура) на водѣх.

**цѢлѢю једно значење има у случају цѢлѢю
(целу) ноѣь рабѣтаю, а друго кад је овако
акцентована: цѢлѢю (љубим) брѣта мѣего; или:
вѣлна (руно) ѡвчѣя и волнѣ (бура) на водѣх.**

Аустриско школство терезијанског доба ишло је за тим да створи јединствени тип грађанина, задовољног својим положајем и лојалног према властима. Ради тога је уведена у све сеоске и градске народне школе једна књига која је имала да изврши тај задатак. То је била читанка коју је саставио реформатор терезијанских школа Јохан Игнац Фелбигер, и која је преведена била на све језике народа Аустриске Царевине па и за Србе на словенски језик под насловом: "Рѣководство къ честности и правости". Словенски превод књиге имао је упоредо и немачки текст, па се она употребљавала и за учење немачког језика. Ова читанка се провлачила кроз све школе, па и наше, у многим издањима, кроз дуги низ година, па се као уџбеник спомиње и у овом Зосимовићевом Н а ч е р т а н и ј у за вршачку народну школу. По једноме делу садржине, ова читанка би одговарала оним уџбеницима који говоре о дужностима грађана. Без сумње да је због своје политичке тенденције, са државног гледишта, тај део био најважнији. Српска омладина, као и омладина осталих народа у Аустрији, у државном погледу, имала је да се већ у основној школи опреми за будуће лојалне грађане. У социјалном погледу, тај део књиге имао је да утиче на измирење економски потчињенога са овојом судбином учећи да је разлика између спахија и кметова остављена од Бога, због чега људи морају ту разлику трпељиво да подносе. Остала грађа у овој читанци требало је да пружи ученицима нових знања, многа од њих корисна у свакидашњем животу.

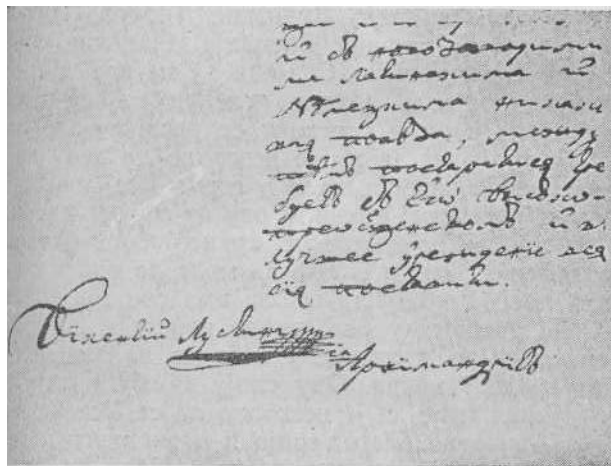
Зосимовићев школски извештај има и "назначеніе дѣтей болшѢю способность въ каждомъ прописанномъ учебномъ предмѣтѣ имѢщихъ". Као што се види, то није списак све деце која су 1794 године похађала вршачку основну школу при катедралној цркви, већ само оне која су показала бољи успех. А ту су били следећи: у V класи: Арсеније Петровић, Арсеније Спасојевић, Теодор Јовановић, Димитрије Јефтимијевић, Сава Стефановић, Николај Томић и Јован Стефановић; у IV класи: Константин Стојковић, Матеј Кузмановић, Матеј Петровић, Николај Јосифовић, Стефан Георгијевић, Георгије Петровић, Јован Павловић и Николај Георгијевић; у III класи: Николај Теодоровић, Михаило Ницул, Јосиф Рајковић, Евгеније Михаиловић, Николај Живковић, Василије Георгијевић, Анастасија Михаиловић и Леонтије Гавриловић; у II класи: Лазар Антонијевић, Јован Лазаревић, Теодор Димитријевић, Сосана Обрадовић, Јелисавета Демелић, Константин Балој, Михаило Томић, Стефан Јовановић, Василије Димитријевић и Јаков Мартиновић; у I класи: Лазар Радак, Петар Јовановић, Илија Балој, Тимотеј

Михаиловић, Исак Вишацки, Марија Ставрина, Јулијана Павлова и Јован Спасојевић. Упада у очи да је женских било само у нижим разредима, и то релативно мало. Од наведених 41 ученика, само 5 их је било женских. Иста појава се запажа и у осталим нашим школама тога доба. Те исте године у фабричкој српској основној школи у Темишвару од 92 ученика, женских је било 28, а у градској темишварској 13 мушких и 6 женских. У пештанској српској народној школи 1793 године од укупно 45 ученика 19 их је било женских, а 1800 године од 37 ученика 11 их је било женских. У сегединској српској народној школи 1798 године било је 35 мушкараца и 14 женских.

Ово Зосимовићево Начертаније не спомиње ђачку приредбу којом се редовно завршавала свака испитна свечаност у нашим, као и у другим, школама тога доба. Те приредбе су се обично састојале из ђачких претстава на којима су приказивани дијалози и драме. Познате су такве ђачке приредбе изведене деведесетих година XVIII века у Пешти, Сегедину, Темишвару, па и у Вршцу. У Вршцу су ученици под руководством свога учитеља 1792 године извели три комедије. "Родитељи и прочи доброжелатељи — забележиле су у допису из Вршца бечке "Славно-сербске вједомости" Стефана Новаковића у 79 броју од 27 септембра 1793 — били су веселијем восхишчени, да нису знали како учитељу захвалити, како ли похвалити и возмездити младе ученике, који су превећ вредни да се и у новинама публично похвале".

Споменуо сам да је у овим народним школама требало да ради посебан учитељ у сваком разреду и да је закон предвидео да се у њима предаје и латински језик. То, међутим, није увек остваривано. Општинама је тешко падало издржавање три учитеља, српских као и осталих, па је често цела школа лежала на једноме учитељу. Ако је тај учитељ био у стању да предаје и основе латинске граматике, он је преузимао и тај предмет, као што је то био случај, на пример, у школи Кузмана Јосића у Пешти и Јакова Пејаковића у Сегедину. У школи Григорија Зосимовића у Вршцу латински се није предавао. Узрок томе можда лежи у томе што су Срби у Вршцу у то време већ имали посебну латинску школу. Желим још да потсетим читаоце да је један од она два говора којима су поздрављени гости на крају испита, а који се налазе у Зосимовићевом Начертанију — о њима вреди посебно говорити — био на латинском језику. Исто тако ни мађарски језик се није учио у Зосимовићевој школи, што је сасвим разумљиво, јер Мађара у то време у Вршцу и околини није ни било.

На насловној страни Зосимовићеве књижице истиче се да је он радио у школи која се налазила код катедралне цркве. За другу вршачку народну школу која је постојала код вазнесенске цркве нисам нашао никакво слично Начертаније. Али постоје подаци који говоре о овим народним школама из времена две године касније, па и о трећој, граматикалној. Ти подаци сведоче о великој бризи вршачког грађанства да унапреде не само своје основне школе већ и граматикалну, тј. латинску нижу гимназију. Културна прегнућа Вршчана добијају још лепши вид, кад оснивањем интерната уз своју граматикалну школу омогућују бесплатно школовање омладине из целог Баната, Србима и Румунима. Тај полет око старања за школе пада у време доласка Викентија Љуштине у манастир Месић, па је вероватно његовим присуством у вршачкој средини и инспирисан. А последице су видне: када је 1801 Атанасије Стојковић издао прву свеску своје Физике, међу пренумерантима из Вршца наилазимо и Јована Теодоровића, "учитеља третија класи"; Саву Стефановића, "учитеља вторија класи" и Георгија Ботака, "учитеља првија класи" вршачке нормалне школе; затим, Самуила Мартинија, "професора латинских училишч" и посебнога учитеља "греческија јуности".

The image shows a close-up of a handwritten signature in Cyrillic script. The signature is written in dark ink on a light-colored, slightly textured paper. The text is cursive and somewhat difficult to read due to the handwriting style. The signature appears to be "Викентија Љуштина" (Vikentija Lyustina). There are some faint, illegible markings above and below the main signature.

Сл. 2 — Потпис архимандрита Викентија Љуштине

Када је јеромонах Викентије Љуштина (потписивао се Лустина) 1796 године дошао у манастир Месић, где га је вршачки епископ Јосиф Јовановић Шакабента убрзо (6-IV) произвео за архимандрита, био је то већ познат јавни радник, кога је мисао о ширењу просвете у народ и о отварању школа жарко загревала (сл. 2). Родио се у Лици, у Метку, 6-II 1761 године, школовао се у родном месту и Трсту, а закалуђерио се у манастиру Гомирју. У Месић је дошао из Шопрона, где је неколико година администрирао парохију. Из тога времена се сачувало једно писмо Доситеја Обрадовића Љуштини, које би било интересантније да нам је познат узрок због чега је Доситеј заклињао Љуштину да га остави на миру. Из тог писма се види само то да је Љуштина захтевао од Доситеја нешто што му овај није могао испунити. "Оставите гди овај лист — пише му још Доситеј у том писму — пак после 20 година од данас прочитајте га; онда ћете моћи постојаније судити, јесам имао право или криво, ибо до тог времена знам да ће вам се јоште гдишто прикључити, и мислим да ако ме Викентије од 30 година осуди, од 50 хоће ме оправдати". У Шопрону је 14 јануара 1794 потписао Љуштина посвету и предговор своје чувене италијанске граматике, коју ће исте године и да објави у Бечу код Стефана Новаковића под насловом: Грамматика италианская ради употребленія юности. Његов предговор овој књизи, као и код филозофа и педагога из доба Просвећености, одише вером у неограничену моћ школе и науке. Исто тако и његово усхићење својим народом типично је за оно време. "Познато је свету от давно — вели Љуштина — хитроумије и остроумије славног илиричког рода, како и друга свака преимушества: храброст, вјерност, мужество, постојанство, љубов, согласије, јединство и проч. Када би, дакле, ова славна и велика нација труд приложила, училишча, воздвигла, науке различне предузела, сама истина свједочи, да како год што је неима у Европи пространије, не би је било ни славније. Путовање моје по Кроацији, Лици (отечесгву моме) и Корбави, Далмацији, Херцеговини, Приморју, Италији, и пребивање моје осмогодишње у Тријесту било је приликом с многим изрјадним мужема от славнога рода нашега спознати се и разговарати. Истинито, много сам се крати њиовим речма и високом разуму дивио, што му је природа јестествена дала, и често сам уздисао мислећи и говорећи: Творче Боже, да је овиј човјек прилику имао учити се, био би како год Димостен и Питагор греческиј или Цицеро и Виргилиј латинскиј. Зато, мила и љубезна младости, када ти је сама природа така славна преимушества духу твоме даровала, труди се и учи се за времена, да ове божествене дарове јоште више возвисиш". Овог православног калуђера красила је једна особина, за оно време још ретка: национална и верска широкогрудост. Он намењује своју граматiku илирскоме народу обе вероисповести и тражи љубав и слогу међу њима: "Ова моја књижица може весма полезна бити како нашег греческога тако исто и римскога исповједанија илиричкој јуности, славни илирически роде, да се сјетимо и споменемо да смо ми сви један род и једна нација... Дакле, не треба да се мерзимо и гнушавамо, и да брат брата гонимо, него да се братски љубимо и обшчу ползу гледимо: школе, науке и различне друге занате (художества) и знања синовом и кћерма да изискивамо, чрез која ћемо дан от дана паметнији, сретнији и славнији постати и бивати". Симпатичан је Љуштина и кад истиче лепоту италијанског језика: "Что се каса похвале италијанског језика, то би било сувише овди говорити, зашто само искуство показује вам, колико је сладак и красан у говорењу, у читању, пјевању и музики, висок у стихотворству и славан у вјестствима философским и теологическими. Њега учени називају: *la lingua italiana unica figlia della lingua latina*". Што је нарочито значајно, Љуштинина италијанска граматика није писана Мразовићевим славеносрпским већ народним српским језиком. Само годину дана по доласку своје у Банат, написао је Љуштина две књижице о банатским манастирима, обе данас врло велике библиографске реткости: *Краткая повѣсть о общежителномъ монастырѣ Месичѣ сѣмѣмъ въ Банатѣ Темишварстѣмъ и Краткая повѣсть о общежителномъ монастырѣ Златицѣ во Валахо-иллѣрической Региментѣ сѣмѣмъ*. Обе су штампане по 1000 комада, анонимно 1798 године у Будиму у Универзитетској штампарији, и то прва трошком Димитрија Асимарковића а друга Константина Спајића, становника вршачких. Нажалост, туберкулоза је прекинула живот овог нашег просвећеног човека XVIII века. Љуштина је умро у Месићу 18 априла 1805 године.

Одмах по доласку Љуштине у Вршац, односно Месић, развио се рад око унапређења вршачких школа, да се крунише оснивањем ђачког дома који ће олакшати школовање сиромашним ученицима целога Баната у вршачкој вишој гимназији. Планирано је, даље, да се непотпуна нижа гимназија са прва два разреда, принципијом и граматиком, употпуни и трећим разредом, синтаксом; да се наставницима ове сад већ потпуне ниже гимназије плата изједначи са платом наставника других гимназија, те да се тада од владара затражи привилегијално писмо, како би јој се обезбедила сталност. О томе раду оставио је трага "потомству за воспоминаније" сам Љуштина. Наиме, вођени су записници о свима састанцима на којима су претресана та школска питања, а велик део тих записника забележио је сам Љуштина. Сви ти записници су сачувани у једном укориченом протоколу који се данас налази у Српској црквеној општини у Вршцу. Љуштина је дао и наслов томе протоколу: "Протоколъ дѣлѣ и урежденіяхъ училищѣ вршачкихъ касающійся, въ немъ же благонаходниі наши совѣти о ученіями записуются намъ въ дѣлѣ семъ общеполезномъ во управленіе, а погомству за воспоминаніе и въ томъ же Бого- и Народолубіи подражаніе ставляется, начатій 1796.

Прва седница је одржана 22 јануара 1796, под претседништвом дијецезалнога епископа Јосифа Јовановића Шакабенте, а у присуству Викентија Љуштине, Константина Атанасијевића, проте из Лугоша, Теодора Илића, проте из Вршца, Никанора Нешића, пароха у Вршцу, Петра Јорговића, пароха у Вршцу и претставника магистрата, трговаца, занатлија, татора и економа црквених. На овој седници је било речи о вршачкој латинској школи, па је констатовано да је та школа колико год је пута отворана, пропадала због слабог старања о њој. Да не би и сада пропала ова школа, коју одржава професор Самуило Мартини од "А. В. С. наченши до Граматике и далше", — пошто је немогуће показати добар успех у свим разредима ако их држи сам он — решено је да се постави за наставника I латинске класе "препарандорум или парве" Константин Јовановић, један од најспособнијих ученика ове школе, уз годишњу награду од 50 ф. из црквене школске касе. Његова ће дужност бити да предаје по упутству професора Мартинија, који ће задржати разред принциписта и граматиста, док се и то питање не буде могло боље решити.

Друга седница је одржана 15 октобра 1797 године под претседништвом заменика епископа Шакабенте, Викентија Љуштине, а у присуству Теодора Илића, Василија Николића, окружног надзорника банатских школа, Георгија Војиновића и Јевтимија Обрадовића, сенатора вршачког магистрата, Јована Вијатовића, надзорника месних школа, татора - обе цркве са економима и осталих угледних личности Вршца. Овога пута било је речи о народним школама. Пошто деца у обема српским нормалним школама, код једне и код друге цркве, уче исто наставно градиво, и то оно које је прописано за први разред основне школа ("от А. Б. В. наченше"), то та деца не добијају претспрему за прву латинску класу у којој предаје помоћник професора Мартинија, Константин Јовановић, па се због тога и не јављају у разред парве. Да би се ово стање поправило, решено је да се сва деца основне школе поделе у три класе: најмања у класу почетника или буквараца, при Успенској цркви, где ће учити и часловац са осталим прописаним предметима; напреднија у другу класу, код Катедралне цркве, да уче псалтир; а најнапреднији, да се упуте у трећу нормалну, односно у прву латинску класу или парву. На тај начин ће омладина имати веће користи од наставе.

Трећа седница је одржана 4 децембра 1797 под претседништвом Шакабентиним, а у присуству архимандрита Љуштине, Теодора Илића, Јована Вијатовића, Василија Николића, сенатора Константина Спајића, Самуила Мартинија, татора и других угледних вршачких грађана. На овом састанку се расправљало о жалби грађана: да им је незгодно да децу из доњег краја вароши шаљу у горњи крај у школу при Успенској цркви, а ону из горњег краја у школу код Катедралне цркве, због велике раздаљине, зиме и блата, па моле да свака од ових двеју нормалних школа има све три класе. По завршетку ове школе пристају да им деца прелазе у латинску која се налази при Катедралној цркви. Ову своју молбу поткрепљују још тиме да је незгодно да се Успенска црква лишава "благољепија и црквенога пјенија" од стране одраслије деце. Иако би боље било да се ове школе разликују по класама, из обзира на оправдане жалбе грађана, једногласно је закључено да у погледу обе школе до даљег остане по старом, тј. да и мала и велика деца иду у ону школу која им је ближа. На овој седници је још решено да се због болести уважи оставка учитеља парвиста латинске школе, Константина Јовановића, који је у међувремену постао ђакон Успенске цркве. На предлог професора Мартинија изабран је за учитеља треће нормалне, односно прве латинске класе, парве, његов најбољи ученик, Алексије Ђаконовић, студент из Вршца.

У записнику четврте седнице "в дјеље училишч вершачких", која је одржана 27 септембра 1798 године, нису означени присутни. Да се не би догодило — излази из онога што је говорено на овом састанку — да нам школа опет страда, као што је често био случај у времену од 1786 до 1794 године за време бивших латинских учитеља Собека, Ложена, и Крестића, а пошто је епископ Шакабента похвалио труд професора Мартинија, Григорија Зосимовића, јереја "от Лукачих", Саве Стефановића и Георгија Ботака, новопостављенога учитеља, као и све остале народољупце који се залажу за школу, изабрана је комисија која ће изградити предлог о уређењу вршачких школа. У ту комисију су изабрани: архимандрит Љуштина као претседник, окружни директор школа Николић, прота Илић, професор Мартини, протођакон и конзисторијални бележник Прокопије Болић, месни школски надзорник Вијатовић и конзисторијални виценотар и актуар ове комисије Теодор Радонић. Комисији је стављено у задатак да свој предлог што темељније и што брже изрази.

И већ 30 септембра исте године одржана је пета седница, у владичанском двору, под претседништвом епископа, а у присуству свих чланова конзисторије, магистрата, татора и економа обе цркве и многих других одличних грађана "от vsјакаго званија и художества". На овој седници је комисија од 27 септембра изнела овај свој предлог:

1. Општество Вршца, које се састоји од Срба и Немаца, одредило је плату за пет нормалних учитеља и ова је одобрена од надлежног вишег места, и то за двојицу учитеља немачког општества и тројицу српског, пошто Немци имају само две нормалне класе а Срби, "бројем већи и староседеоци у овом месту," три нормалне класе.

2. Како је неопходно потребно да се школе поделе на класе, комисија предлаже да се одустане од досадашње праксе да и учитељ при Катедралној и учитељ при Успенској цркви једно исто предају, и то само прву класу нормалне школе, већ да деца из школе при Успенској цркви пређу у школу код Саборне цркве, где ће постојати прва и друга класа по нормалном методу, а школа код Успенске цркве да се претвори у учитељске станове. Да Успенска црква на тај начин не остане без дечјег појања, половина школске деце ићи ће сваке недеље и празника са својим учитељем у једну, а друга у другу цркву; међутим, ученици треће класе ићи ће у дворску капелу, односно у ону цркву куда буде ишао епископ.

3. Будући да је одређена плата само за три учитеља нормалне класе, а Вршац има поред те три класе још две латинске граматикалне, комисија је предложила: а) да један учитељ држи прву нормалну класу и половину друге; б) други учитељ да држи пола друге и целу трећу класу нормалну; в) плата учитеља треће нормалне класе издаваће се, са додатком из фонда ниже гимназије, наставнику принциписта и граматиста, а обе ове латинске класе водиће професор Мартини док не буде могућности да се за сваку од ових двеју класа може држати посебан професор.

4. Директор банатских школа, Николић, је обећао да ће пронаћи једнога младића који добро зна српски, латински и немачки за класу парвиста, да буде у помоћи учитељу друге нормалне класе са наградом од 50 ф. из школске црквене касе. Досадашњем учитељу прве класе, Ботаку, директор Николић је обећао да ће наћи друго место, а учитељ Сава ће преузети прву и пола друге класе, док ће "ин способеншиј" преузети половину друге и сву трећу класу "дондеже и лучшаја возсијајут времена и народољубци на подобије иних народов, училишча своја подкрјепљат, да все блогочинно и обшчеполезно водитсја, и обшчаја слава и просвјешченије и наше сијајет".

5. Да вршачки магистрат по овим предлозима већ почетком ове школске године, 1 новембра, учини расположења у погледу трошкова и у погледу извршења адаптације школских зграда, о чему треба да се стара и месни школски надзорник, а епископ са благовољењем да прати и потпомаже.

6. Да би се обезбедио огрев и прекинуо онај ружан обичај да деца од своје куће доносе цепанице у школу, због чега су се она деца која нису имала то код куће одавала крађи дрва, предложено је да се општина побрине да учитељ I и II нормалне класе добије по четири хвата дрва, а III класе, тј. по садашњем стању латинске класе професор, 6 хвата дрва, и по 2 хвата за сваку од ових класа.

Седница је усвојила све ове предлоге комисије и изразила јој захвалност на труду.

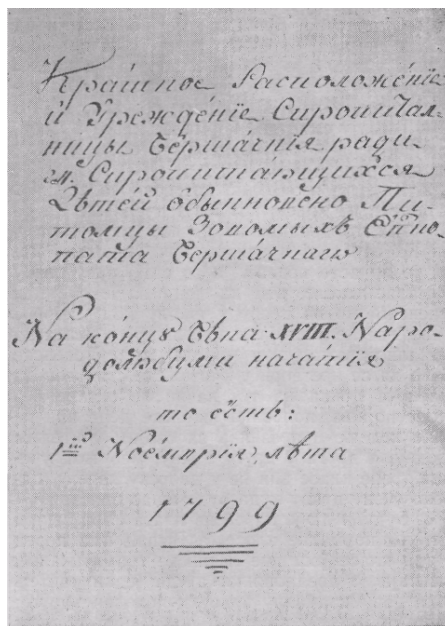
Сад протокол бележи једну нову тему која је стављена на дневни ред: питање оснивања интерната или алумнеума, односно "сиропиталнице", како су још наши стари превели са грчког реч која овде значи Дом за сиромашне ученике. У наставку се налази "протокол првороднога заведенија сиропиталници епархијскија во Вршције". Овај записник је вођен "во свјатопредтечевом манастирје Гори Месичкија", јер је онде на дан храмовне славе одржана оснивачка скупштина вршачког алумнеума, 24 јуна 1799 године, под претседништвом епископа Шакабента, а у присуству "долуподписавшимсја". Стварно, протокол овог заседања није нико потписао, а саставио га је, као и већину осталих записника, архимандрит Љуштина. А да је и овај записник саставни део претходних, доказује редни број предмета: последњи редни број у претходном записнику је број 6, а овај почиње са бројем 7. Од говорника на овом састанку протокол спомиње само епископа Шакабенту, архимандрита Љуштину и професора Мартинија.

Епископ Шакабента је најпре истакао да би добро било да се вршачка латинска граматикална школа прошири са разредом синтаксе и да би требало учинити да она, постане школа за сав православни народ Баната, у којој би се омладина учила не само потребним наукама и вештинама, већ и страним језицима који су неопходни у овом Царству, те се тако приправила за свештенички, наставнички, војни и грађански позив, како би и наш народ, слично осталим народима у држави, гороцветао и узвисио се. Наши преци, рекао је владика, не само да су као други народи ратовали и гинули, већ су сасвим и Миверву, богињу мудрости, одбацили, без чије помоћи ни Марс, бог рата, силе своје не може корисно употребити. Баш због тих наших недостатака у вештинама и знањима, како у прошлости тако и у садашњости, којима се иначе красе други народи и крајеви, догађа се да наша славна дела и несравњиву храброст наших предака за време царевања и деспотовања, као и наше ревносне услуге дому аустрискоме и краљевству мађарскоме, страни историчари једва и спомињу. А кад се узме у обзир да је Банат тек недавно ослобођен од ропства и варварства турског, није чудо што је заостао у културном погледу, и што су се све до

данас задржала код нас многа "нестројенија и пуштахијства". Те околности многи страни писци и путници неће да узму у обзир, већ ту заосталост приписују самој природи српског и румунског народа, па нас у културном и ученом свету излажу презрењу и омрази а деликте појединаца приписују целоме народу и крају. Да би се ово зло излечило, — све су ово речи владике Шакабенте, — сам монарх препоручује отварање школа и у Провинцијалу и у Граници. Имајући ово у виду, сам владика је већ при доласку у ову епархију, 1786, отворио богословију која је, и поред сиромаштва њених ученика и кратког боравка у њој, ипак доста користила свештеницима. Међутим, како се указала потреба да се будући учитељи и свештеници упуте у методику, сматрало се за нужно да се у Вршцу, као средишту епархије, повећа број учитеља и класа, и да његове школе на неки начин постану приступачне свој омладини а не само вршачкој, "да би из тјех (тј. школа) јако из језера на всја нормалнија школи и свјашчевство рјеки разливалсја", тј. да би из њих излазили што способнији учитељи и кандидати за свештенике. Јер ваљан и вредан учитељ и свештеник у стању су да начине цео народ ваљаним и срећним.

Архимандрит Љуштина је похвалио намере епископа Шакабенте и истакао да би се његов план могао остварити кад би се при вршачким школама установио алумнеум, односно сиропиталница, за 24 сиромашна и добра ђака, који би се прилозима народа из Баната у новцу и натури издржавао. У ту сврху ће се употребити фондација Георгија Поповића, трговца из Печке, од 200 ф., а и манастир Месић са братством, како су се договорили, даваће сваке године помоћ.

Затим је професор Самуило Мартини приказао школе и алумнеуме у Германији, Холандији и у Угарској истичући да се и у овим земљама школска младеж издржава добровољним прилозима друштва, што се и овде лако може постићи, само ако постоји воља и љубав према отаџбини.

Сл. 3 — Насловна страна правилника за вршачки алумнеум

Напослетку је епископ Шакабента похвалио држање присутних у овој ствари и са своје стране је обећао у фонд за интернат најмање 50 ф. годишње, без обзира на многе трошкове и оскудицу у новцу изазвану тешким ратним приликама. Ову своту, а, ако се прилике поправе, и већу, обезбедиће истом фонду тестаментом и после своје смрти. На исти начин су и сви протопрезвитери "и прочии торжеству сему присутсвујушчи", према својим могућностима, дали завет да ће поступити, па је закључено да се сазову у Вршац сви протопрезвитери, трговци и остали вршачки грађани и позову на прилагање у горњу сврху, а од архимандрита Љуштине и од професора Мартинија се још захтевало да према фактичком стању израде план за сиропиталницу. Они су тај посао брзо обавили, и 1 новембра ступио је у живот правилник о издржавању 24 питомца из вршачке епархије у ђачком дому. То дознајемо из истог протокола у који је забележен и текст правилника, под насловом: "Краткоје расположеније и урежденије Сиропиталници вершачкија ради 24 сиропитајушчихсја дјетеј обикновено питомци зовомих Епископата Вершачкога на концу вјека XVIII, народољубими начатија то јест 1 ноемврија љета 1799". Пред самим текстом налази се мало друкчији наслов: "Изображеније урежденија Сиропиталници Епархији Вершачкија ради 24 убогах благонадеждних дјетеј учашчихсја" (сл. 3).

По овоме правилнику 18 питомаца треба да се бесплатно издржавају у ђачком дому, и то 12 њих из 6 протопопијата Вршачке Епархије, а 6 њих из самог места или са стране на терет вршачких грађана; 6 питомаца треба да плаћају по 2 ф. месечно, и то ће бити дужни да положи или све уједаред или половину на почетку школске године, а другу половину после пет месеци. Ове последње правилник назива "сожителствујушћи или конвиктисти плаћајушћи". У случају да се фонд интерната појача, може да се повећа и број бесплатних питомаца, односно да се смањи свота коју конвикташи плаћају. Питање, одакле да буду питомци, и Љуштина и Мартини су желели да се реши најширокогрудније: 12 протопрезвитерских кандидата треба да су из њихових протопрезвитерата. Код овога избора да се пази да се не запостави ниједно место, ни оно најмање, јер кад сви њихови становници учествују у прилагању, не би било zgodно да се неко од њихове омладине лишава могућности бесплатног школовања. Шест вршачких питомаца не треба да су сви из Вршца нити из Вршачке Епархије, већ могу бити и из других места и крајева "от убогих националистов наших", и то из ових разлога: да би од овог благодјејања цео наш народ имао користи и да би страни добротвори овога завода били потстакнути овим поступком да повећају своју помоћ сиропиталници. "Конвиктисти плаћајушћи" могу бити из било ког места, ако иначе имају услове за примање. Нарочито је истакнуто да би добро било да у дому свагда има и по неколико младића из Темишварске Епархије, да се тиме посведочи љубав суседска и што се очекује да ће бити добротвора из те Епархије.

Код примања у ђачки дом сваки питомец треба да одговара овим условима: да је завршио псалтир, како би се одмах могао примити у III нормалну класу. Од овог услова се ослобађају само платежници и они са стране. Да нико не буде млађи од 14 година, како би свако после трогодишњег учења од 17 или 18 година живота могао примити учитељску, свештеничку или коју другу службу. Ниједан питомец не може бити ожењен. У дом да се примају само такви младићи који су оштроумни и поседују вољу за учењем; затим, који су ваљани и заиста сиромашни. О оштроумљу и вољи за учењем, као и о владању, морају кандидати донети сведоцбу од свог ранијег учитеља, а о сиромаштву од општине. "Странија сиротиња", а нарочито "из турецкија држави приходјашчији и учитисја желајушчији" не морају имати ова сведочанства, њихове се особине могу испитати "иними пробамима".

Тако примљени питомци васпитаваће се у православном духу, како би постали добри хришћани и поштени људи, а и благодарни грађани својој отаџбини и народу. Они ће учити: 1. усавршаваће се у свом матерњем језику славеносрпском и влашком; 2. стране језике, нарочито латински и немачки, и све науке које се предају у овдашњој граматикалној школи, све дотле док после трогодишњег учења добро не савладају материјал. После завршеног овог школовања питомци ће одлазити у свештенике и учитеље, а они који се нарочито буду одликовали у наукама и владању, могу прећи у карловачки алумнеум, у коју сврху ће уживати стипендију од 20 ф. годишње, да би онде свршили више гимназиске разреде: синтаксу, поезију и реторику, "дондеже и нам возсијајет свјет подраженија и мудрости, да и здје всја таја возимјејем".

У погледу исхране предвиђено је да питомци сваки дан добијају по два јела за ручак и једно за вечеру, са четврт комада хлеба, а у празничне дане и више. На овом месту састављачи правилника су додали ову примедбу: "У Русији весма оскудно, а у Холандии веома раскошно сиропитајушчиисја рањатсја, сљедователно средњеје најполезњејше јест".

Издржавање овог интерната обезбеђено је капиталом и његовим интересом, редовном и ванредном помоћи, и помоћу прилагања у природи. Капитал, макар колико у почетку мален био, временом ће настојањем дарежљивих људи нарасти, само се мора пазити да се на сигурном месту држи, одакле ће се моћи у одређене термине камата дизати, "зачто стомаци сиропитајушчихсја јуности на отложеније јединаго термина до другаго ожидавати праздни не могу". Редовна годишња помоћ састојаће се од 1 ф. из сваке цркве или школске касе, коју ће убирати сваке године протопрезвитери преко својих пароха. Као редовна годишња помоћ имају се сматрати и убирати и сва она обећања у новцу коју су вршачки грађани обећали приликом оснивања фонда за овај интернат, а на која су се они том приликом обвезали својом чашћу. У случају да који од тих добротвора умре или осиромаша, на његово место ће се наћи други. Као ванредна, случајна, помоћ притицаће ова она даривања која се буду тестаментарно давала, или која буду давали странци приликом посете интернату. Не треба пренебрегнути ни тражење помоћи писменим путем од страних добротвора из већих трговачких места нити од оних људи који приређују весеље услед неког радосног догађаја.

Најзначајнија давања треба да буду она у природи, "ибо питомци не новце но хљеб јадут", а с обзиром на стање у Банату овај фонд може да буде најјачи. Биће, додуше, тешкоћа око прикупљања ове врсте дарова, јер у самој Вршачкој Епархији нису сви протопрезвитерати ни подједнако близу ни подједнако плодносни, као што је случај са мехадиским, карансебешким и лугошким протопрезвитератом, који се не даду ни упоредити са вршачким, белоцркванско-паланачким и варадиским. Због тога се треба обратити за ову врсту помоћи и на Темишварску Епархију, чија ће младеж такође бити примана у овај интернат. При сабирању хране треба обратити пажњу, који је

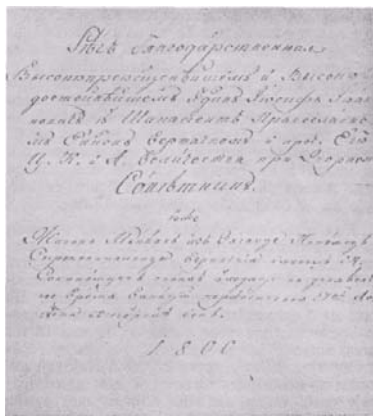
добротвор у стању највише да да од поједине врсте, као што су: пшеница, кукуруз, купус, сланина, пасуљ, грашак, сочиво, боб, риба, овце, јагањци, вино, сирће, зејтин, а нарочито лој за свеће и сапун. Ако ових даривања буде кадгод више него што је потребно, никамо их не треба продавати, јер би то увредило дародавце, већ је боље узети у дом већи број питомца или ону храну што претекла склонити у амбар за оскуднија времена. Пошто је ово винородни крај, а вина сваке године има довољно, народ га лакше прилаже него новац. Како вино није уопште потребно за сиропиталницу, или тек врло мало, једино се оно може продати, и тако убрани новац има се додати капиталу. А пошто у Банату још нико није од глади умро, не треба се бојати да за ове ваљане младиће неће бити хлеба.

Управу овог завода правилник је овако предвидео: вршачки епископ, као врховни надзорник свих цркава и школа у својој Епархији, и овде је "особити покровитељ, началник, сонце сијајушчеје и ободрјајушчеје, којего зари Сиропиталницу сију одушевљајут, укрјепљајут јеја сушчество и живот продолжајут"; с њим заједно сачињавају патронат још ова четири лица: архимандрит месићки, прота вршачки, један сенатор и један трговац, а овај патронат кооптира благајника, економа и сениора. Међу најважнијим дужностима од патроната се очекује да се постара за посебну прикладну зграду за интернат, да се не би плаћањем кирије крњио његов фонд и да се не би његови питомци сељакали из зграде у зграду. Још се ставило у дужност патронату да сазива вршачке грађане на састанке, да их убеди да се ниједан народ без наука не може прославити, те да настоји да им омекша срце, како би део свога имања дали за школу и алумнеум, па када се накупи толики капитал, да би се могла обезбедити бар плата професора државне ниже гимназије, да епископ од владара изради привилегију за ову латинску школу. Патронату се додељују још као саветници и шест протопрезвитера епархиских са таторима, свештеницима и световњацима које ови буду изабрали, с тим да се бар једаред годишње састају са патронатом и посаветују о заводу.

Унутрашње уређење интерната има да буде онакво како је уређен карловачки алумнеум, узимајући у обзир месне прилике града Вршца.

На крају овог плана Љуштина је поставио питање: "Како би сија фондација вјечито и непресјечно остати могла?" Његов одговор, пун вере и оптимизма, гласи: "Докле год человјеков будет на свијету, бити ће между њима и человјеком природнаја склоност, јеже иним блага творити и сије јестественоје побужденије благодјетелствовати бити ће безсмртноје и непрестаноје основаније дјетем сим потребнују милостињу к препитанију и содержанију их давати. Обаче требует људе о сем обучити и им изјаснити кол достојно јест сија учашчајасја јуност нашеја помошчи, и такође они када ствари добро разумједу, далеко вјашчше и драговољније своја благодјетјанија на сију јуност, него ли на друге љениве и беспослене просјаке од којих народ никакове воље надати се нема, усердно изливати, и овај добри и разумни обичај нигди оставити да пропадне небудут, слѣдователно: здје одержитсја вјечитаја фондација ... Ибо и самаја сија јуност благодјетјаније сије уживајушчаја незабудет матер воспитавшују их, јегда до каквога хљеба и достоинства придет."

Предвиђања Љуштинина су се остварила. Интернат је већ 1799/1800 школске године прорадио, обилно помогнут од епископа Шакабенте, вршачких грађана и других прилагача из Баната. О томе се нешто сачувало трага у протоколу Месића за године 1788—1804, у који су се уносили дародавци овог манастира.

Сл. 4 — Насловна страна говора Животе Мунћана из Загајице

Под трећим октобром 1799 г. Љуштининим руком забележени су, поред самог манастира Месића који је приложио 27 форинти, једно свинче и 6 хвати дрва; још ови приложници, Срби и Румуни, за вршачки алумнеум: Рафаил Милошевић, прота белоцрквански, даровао је један дукат и троја кола купуса; Мојсеј Поповић, парох уљмански, једно свинче и један аков вина; Јован Поповић, парох молдавски, 20 ока слане рибе; Георгије Павловић,

купец вршачки, 20 ф. и једну врећу брашна; Димитрије Пауновић, купец вршачки, 20 ф.; Данило Шербан, купец вршачки, 20 ф. и свеже рибе колико узможе; Никифор Поповић, парох алибунарски, 2 ф. и 60 кр., једну врећу брашна, једну живу овцу и 12 дрвених кашика; Георгије Сфора, стражмештар Панчевачке регименте у Св. Михаилу, 20 ф. и једну врећу брашна; Викентије Скумпиа, парох у Св. Михаилу, 4 ф. и 30 кр. Још је професор Самуил Мартини позајмио 100 ф., да би алумнеум већ те године почео рад, под условом да му се тај зајам до Божића врати.

На крају те школске године свакако је приређена свечаност у интернату, јер нам је сачуван један говор питомца тога интерната, Животе Мунћана из Загајице, који је одржао пред епископом Шакабентом 24 августа 1800 године пред одлазак на дво-месечни школски одмор (сл. 4). У том свом говору Мунћан је у име својих другова изразио топлу захвалност највећем добротвору интерната, владици Шакабенти. Тај говор у слободнијем преводу са српскословенског језика гласи: "Ваш прошле године основани алумнеум, у коме нас неколико убогих дечака који се овде школујемо уживамо бесплатно стан, храну, књиге, папир и остало, толико нам лежи на срцу, да ја у име свих својих сапитомаца на свршетку прве године вашег добротворства свечано се усуђујем уверити вас да ћемо се увек богу молити за ваше здравље, да ово благодејање ваше никада нећемо заборавити и да ће вас потомство због овог вашег општекорисног завода свагда величати. Завршивши школску годину ми се враћамо својим сиромашним домовима, да се 1 новембра опет вратимо вама, Високопреосвећени Владико, па вас молимо својим незлобивим устима да нам и убудуће не ускратите своју помоћ, а Христос Спаситељ који нас уверава говорећи: "Који напоји чашом студене воде макар једнога од најнезнатијих, неће бити лишен награде", — стоструко ће наградити и вас за ваша добротворства која нам чините."

Они, који су пре мене нешто писали о овој латинској школи и интернату (Феликс Милекер, Доситеј Ђорић и Душан Младеновић), изнели су штошта из живота школе која је пре гимназије Саве Вуковића у Новом Саду стварала српску интелигенцију. Ја то не желим овде понављати.

Dr. Dimitrije Kirilović

VRŠACER SCHULEN ENDE DES XVIII JAHRHUNDERTS

Auf Grund des Schulgesetzes Ratio educationis, das die Kaiserin Maria Theresia für alle Völker des vielsprachigen Ungarns 1777 vorgeschrieben hatte, waren bis zum Ende der neunziger Jahre auch serbische Schulen im Banat organisiert. In jener Zeit schon hatte ein jedes grössere Dorf seine Volksschule. Die Eröffnung der Mittelschulen in den Städten, die von diesem Gesetze vorgesehen wurden, ging viel schwerer vonstatten, da die finanziell schwach entwickelten Gemeinden nicht im Stande waren, sie zu erhalten. In der Zeit von 1794 bis 1799, für welche Zeitspanne der Autor mit bisher unbekanntem Quellenmaterial aus dem Städtischen Museum in Wrschatz und von anderer Seite verfügte, hatte die Stadt Vrsac neben der Volksschule auch eine mittlere, sog. Lateinschule (lateinische grammatische Schule) die aus zwei Klassen bestand. In diesem Artikel werden die Bemühungen der patriotischen Vršacer Bürger, an der Spitze mit dem Episkopen Josif Jovanović Šakabenta und dem Archimandriten des Klosters Mesić Vikentije Ljuština, um die Erhaltung und Förderung ihrer Schule dargestellt. Zugleich wurde die erfolgreiche Arbeit um die Gründung des Alumnats vorgezeigt, das die Möglichkeit der unentgeltlichen Schulung der mittellosen serbischen und rumänischen Jugend aus dem ganzen Banat in Vrsac bot.

VERZEICHNIS PHOTOGRAPHISCHER AUFNAHMEN

Bild 1. Die Titelseite von Zosimović's Entwurf für das Schulwesen aus dem Jahre 1794.

Bild 2. Die Unterschrift des Archimandriten V. Ljuština

Bild 3. Die Titelseite der Regeln für das vršacer Alumnat.

Bild 4. Die Titelseite der Rede des Života Munćan aus Zagajica.

Славко Гавриловић

ТЕОДОР АВРАМОВИЋ — ТИЦАН

Историјски портрет

Према Теодору Аврамовићу - Тицану, једном од вођа сељака у Буни 1807, историска наука се понела недоследно: по његовом имену назвала је покрет Тицановом буном и исту проучавала, али се није потрудила да о самом Тицану систематски прикупи и обради оно мало података који су недовољни за опсежније дело о њему, али ипак довољни да се у кратким потезима оцрта портрет овог борца и мученика за слободу, савременика Карађорђа, Стратимировића и Доситеја.

Сви писци који су досада писали о Тицановој буни дају само неколико података о Тицану, и то углавном о његовом држању у току Буне од 3—10 априла 1807, па се ни у томе сви не слажу, јер му једни приписују главну улогу у покрету, док су други скептичнији, нарочито у односу на његову улогу у припреми и првим данима устанка. О Тицановом тамновању, саслушањима, бекству и одјеку смрти у народној традицији речено је далеко мање. Тицанова судбина се закључивала завршетком Тицанове буне, као да је било непотребно или немогуће проследити до краја пут његова живота до трагичне смрти 1809. Међутим, још мање је нашем читаоцу познат живот Тицанов пре Буне, јер историчари или нису знали да су о томе, на основу народног предања и записа, писали пре сто година, књижевник Емил Чакра¹ и пре педесет свештеник Стеван Моловић,² или нису придавали значај њиховим подацима о Теодору Аврамовићу-Тицану, сматрајући да Чакра романтичарски претерује, а Моловић да некритички прима Чакру и живо народно предање устаничког краја. Па иако се овим приговорима двојици лаика на историској науци не може одрећи свака оправданост, ипак се због тога не смеју пренебрећи она бројна зрна историске истине која код њих налазимо. Народ је понегде помешао имена учесника у Буни, приписао Тицану као жртви Буне више него што документи говоре о њему, улепшавао је његов лик и ставио га у песму и причу, али је у основи очувао историску истину о њему, до које данас можемо доћи ако критички размотримо предање и комбинујемо га са писаним документима из тога доба.

МЛАДОСТ И ФОРМИРАЊЕ ТИЦАНОВЕ ЛИЧНОСТИ

Теодор Аврамовић-Тицан родио се у сремском селу Јаску око 1767.³ Емил Чакра, који је пола века после Буне писао своју историско-књижевну цртицу о Тицану — "Тицанову унку" — на основу још живих успомена старијих људи у фрушкогорским селима, каже да је Тицан био незаконито дете Тоше Живановића, које је овај изродио са "својом редушом". Зато га и назива именом Теодор Живановић Тицан.⁴ Стеван Моловић нешто другачије интерпретира вести о пореклу Тицана и не сматра Тошу Живановића оцем Тицановим, већ само његовим старатељем. Моловић каже за њега да је био пореклом Грк из Македоније и да је у другој половини XVIII века дошао као богати трговац у Срем. Једну девојку из села, Јелисавету Сретић, богати Грк Теодор Зицас, у Јаску прозван Живковић, узме у своју кућу за домаћицу и уда је за свог послужитеља Аврама Михајловића из Јаска, Син доби име Теодор по старатељу Грку, а презиме по оцу Авраму — Аврамовић.⁵ Немамо могућности да проверимо тачност ових података кроз збирку докумената коју је о Тицановој буни објавио Ж. Сечански,⁶ јер се у њима нигде код давања генералија о Тицану не помињу његови родитељи. У историској литератури је усвојено мишљење да је Тицан ишао у школу у Земуну,⁷ а то је, сматрамо, било могуће само детету неког трговца или спахиског чиновника, па смо зато склони да Моловићеве податке о старатељству трговца Живковића над Тицаном примимо као прилично веродостојне.

Један индиректан податак из Тицановог исказа пред судом упућује нас да са више вероватноће примимо Моловићеве наводе о Тицановом старатељу Грку, а посумњамо у Чакрино писање о Тицановом ванбрачиом пореклу. Тицан каже да је нека писма предао на чување Теодору Грку Јазачком да би истога помоћу њих, као свога бившег господара код којег је служио, заштитио, ако би га случајно побуњеници хтели да опљачкају (Has litteras Theodoro

Graeco Jazakiensi ideo conservandas dedi, ut eundem per illas (dum et quando fors aggressoribus seditiosis ipsum expillare volentibus) produxerit, qua haerum meum, apud quem serviveram, securum reddere valeam).⁸

Из овог цитата се може утврдити тачност Моловићевих података о томе да је у Јаску заиста живео Грк Теодор и да је исти био трговац и богат, пошто се говори о могућности да га побуњеници опљачкају. Даље се може разабрати да тог човека Тицан не назива оцем ни очухом, већ својим бившим господарем код којег је некад служио и осећао још 1807 извесну захвалност према њему, те био спреман да га заштити од разјареног народа (вероватно је Грк био зеленаш и омрзнут у селу!).

Моловић, изгледа нам, тачно износи да је Тицанов отац био слуга овог Грка, који је, по нашем мишљењу, школовао Тицана да би га употребио у својим трговачким пословима. Оваквим закључивањем ми донекле попуњавамо и ону празнину у Тицановом животу од свршетка школе до одласка у војску. Можемо са извесном сигурношћу сада да претпоставимо да је Тицан после школовања све до одласка у војску био у служби Грка старатеља.

Ипак мислимо да не можемо сасвим одбацити ни Чакрино писање о овој ствари. Чини нам се да је порекло Тицаново ипак било за сељаке загонетно и да су постојале извесне сумње о његовом ванбрачиом рођењу, које су давале могућности Грковим непријатељима, којих је он као сеоски трговац-богаташ свакако доста имао, да га сумњиче као оца Тицановог, а самог дечака да називају "копианом". Биће да је код сељака изазивала сумњу та брига богатог Грка за сина свог слуге, у којој су зли језици сеоских баба налазили предмет сумњи и оговарања, што је временом дошло и до ушију младог Теодора Тицана и било један од узрока да напусти породицу и оде у војску. Ако је Тицан у младости знао грчки могао је и то бити разлог да га сељаци омрзну и да дођу на мисао да оспоре његово право порекло и припишу му да потиче од господара Грка, а не од слуге Аврама.

По нашем утиску, Чакрино писање, на основу нешто измењених сећања старијих људи у селу, има вредности за осветљавање психолошке стране Тицанове личности.

Чакра зна да прича о Тицановој младости управо потресне ствари, али оне су изразито преувеличане и производ маште у духу владајућег романтичарског *Weltschmerz*-а. Тицан је, каже Чакра, као дете волео чудне ствари, усамљеност, шетње на гробље и у планину. Ничег се није плашио, био је окретан и брз као птица, због чега је и добио надимак "Тицан". Избегавао је друштво јер су га дечаки вређали као "копилана", па се Теодор "јоште у невиним годинама напајао једом уместо медом и млеком", а пошто га је и родитељ "ћушкао од себе", дечак је постао мрк и озбиљан.⁹

Стекавши извесна знања у школи и кући старатељској млади Теодор Тицан одлази у војску и проводи у њој преко седамнаест година. Пошто је живео у Провинцијалу, а не у Граници, Тицан је могао да се јави само у неку добровољачку јединицу. О томе нам даје податке сам Тицан у свом исказу пред судом кад каже да је био "in phalange volonum vormseriana"¹⁰ и Е. Чакра кад пише да је Тицан добровољно отишао у Италију и Немачку да "тражи славу у туђој земљи".¹¹ Теже је да се утврди када је и у коју војну јединицу Тицан ступио. Досада се у литератури о Тицановој буни говорило да је Тицан био у Јелачићевој регименти,¹² али то је само део истине до које су дошли наши претходници који су мало пажње поклонили поменутом Тицановом исказу у којем он дословно каже да је био добровољац у Вурмзеровом фрајкору (*falanga vormseriana*), а само делимично (*partim*) и у задње време (*ultimo*) у Јелачићевој регименти, из које је 1806 отпуштен.

Међутим, ни овим податком о Тицановом учешћу у Вурмзеровом фрајкору не исцрпљује се питање његове војничке службе и година проведених у њој. Кад се узме у обзир да је Тицан био у војсци 17 година и 3 месеца, а да је војну службу напустио око 1806, долазимо до закључка да је у војску морао ступити и пре 1793, тј. пре формирања Вурмзеровог фрајкора. У томе нам, поред наше рачунице, иде у прилог и податак који у своме роману о Тицановој буни доноси Андра Гавриловић говорећи да се Тицан храбро борио у Михаљевићевом фрајкору,¹³ а то значи 1788-9, што тачно одговара Тицановом исказу да је преко седамнаест година био у војсци (1789—1806). По завршетку аустро-турског рата 1791, кад је у вези са ратовима против Француске формиран Вурмзеров фрајкор, Тицан је могао прећи из Михаљевићевог у Вурмзеров фрајкор и поћи на западно бојиште.

Вурмзеров фрајкор се борио против Француза по ратиштима западне Немачке, Швајцарске и Француске све до 1799.¹⁴ У прво време овог ратовања Тицан се налазио у Вурмзеровом фрајкору, па је неко време био на тлу револуционарне Француске, што ће и на њега учинити одређен утисак. Да је заиста био у Француској дознајемо и са Тицановог суђења, на којем га оптужују да је учинио један злочин још као "milles in Galliam".¹⁵ Касније, према Чакри и Моловићу, Тицан се поново среће са револуционарном француском војском у северној Италији у борби код Лодија 1796. Тада је, наводно, заробљен од Француза, на које је учинио добар утисак због своје храбрости а можда и због симпатија према револуционарним идејама. Чакра каже да га је на слободу пустио генерал Lannes речима "il est

brav Schiavone",^{15a} док Моловић то приписује маршалу Marmont-у јер је Тицан обећао да се никада више неће борити против Француза.^{15b}

Скоро је немогуће проверити тачност Чакрине и Моловићеве вести о Тицановом боравку на талијанском фронту 1796 јер у изворним документима о томе нема ни помена, ни најблаже алузије. Можда је Тицан био пребачен на тај фронт са неким деловима Вурмзеровог фрајкора, јер је и сам Вурмзер јуна 1796 дошао на талијанско бојиште, истина, месец дана после битке код Лодија, 10 маја 1796.^{15c}

Задњих година војног службовања прешао је Тицан у Јелачићеву регименту, из које је отпуштен као ветеран 1806.

Ако ове изворне и литерарне податке о Тицановим сусретима са Французима будемо имали у виду, онда ће посебан, дубоки смисао добити оптужбе аустриског суда да је Тицан говорио да ће бити као Бонапарта и да ће учинити у Срему оно што је Наполеон урадио у Француској ("Tu dixisti, quod sis futurus Bonaparte et hoc velis efficere hic, quod ille in Gallia").¹⁶ Пошто је Наполеон за Европу тог доба, па и за Тицана, био оличење Француске револуције, антифеудалне и антицрквене идеологије, онда није ништа логичније него закључити да је Тицан, који више никада неће да се бори против Француза, а поставља уз то себи за циљ да постане сремски Бонапарта, прихватио идеје Француске револуције и да их је по повратку у завичај ширио међу спахиске и манастирске сељаке. За Тицана се може рећи да је попут граничара "миловао француска начела слободе"¹⁷ и да је био један од оних војника, који су, како каже 1808 Угарска дворска канцеларија, примили "најгоре принципе" (тј. револуционарне идеје!) у Француској, које по повратку кућама преносе на народ (" , .. pessima principia non solum imbibisse, verum inde reducem, etiam rusticae plebi eadem instillasse").¹⁸ Под поменутих околностима и утицајима Тицан је изгубио поштовање и према цркви и постао непомирљив према феудално-црквеној господи, што ће се врло јасно манифестовати током Буне и према чему ће митрополит Стратимировић одредити свој суд о Тицану као најопаснијем вођи побуњеника.

У ратовима по Европи Тицан је био више пута рањен,¹⁹ па му је то, изгледа, послужило да напусти војску или буде отпуштен и врати се у Јазак. У свету је стекао велико искуство и доста ратне вештине, па је због тога у свом селу Јаску био цењен и поштован. Тицан је знао понешто и стране језике, а из овог богатог доживљавања могао је да прича разне згоде и преноси напредне револуционарне идеје на сељаке у Јаску и околини — чиме се и може објаснити да је у току Буне баш група млађих Јашчана била најборбенија.

Интересантно је тврђење Стевана Моловића да је Тицан знао грчки, немачки, француски, талијански и пољски.²⁰ Ми не искључујемо могућност да је Тицан заиста знао нешто страних језика, али сумњамо да је знао пет наведених. Немачки је сигурно морао знати, јер је похађао немачку школу у Земуну или Петроварадину,²¹ а још више зато што је тај језик био командни у војсци, па га је Тицан током толиких година војничке службе могао да научи. Француски и талијански може бити да је разумевао понешто, јер је као војник кантоновао у тим земљама. Ако је дуже био у француском заробљеништву могао је француски језик познавати боље од талијанског. Слично стоји и са грчким, који је у детињству могао да чује у кући Грка старатеља. Разумевање пољског би нас наводило на мисао да је као војник неко време био и у тој земљи, но о томе нема нигде ни најмање алузије у документима о Буну.

Но, без обзира у коликој је мери заиста знао стране језике, Тицан је у Јаску импонувао људима чији је хоризонт био скучен, а знања о свету и светским догађајима минимална. Пошто је остао нежењен до краја живота,²² озбиљан и мрк, Тицан је у очима сељака морао да изгледа помало особењак који се у којечему разликовао од своје средине. 1806 Тицан се вратио из војске и задржао до Буне на спахиском поседу у Јаску,²³ где је, како наводи Стратимировић,²⁴ био настојник у спахилуку. На тој дужности, изгледа нам, није дуго остао, што се може закључити из поменутог Стратимировићевог писма у којем се наглашује да је једном (некада) — einst, — био настојник. На тој служби се најнепосредније могао упознати са тешким положајем сељака и неправдама које народу чине спахије, њихови чиновници и пандури, за чије ће се уништење борити у току Буне.

Из доба Буне 1807 остао нам је кратак лични опис Теодора Тицана.²⁵ Био је то подебљи, здепаст човек, омањег раста, али врло снажан, загаситог, опаљеног лица, чију је боју још тамнијом чинила дуга коврцава брада и давала му озбиљност сељачког трибуна. Дугу, кестењасту косу, сплетену у перчин, покривала је црвена капа (фес).²⁶ Испод ње су севале оштре очи ратника, па се Стратимировићу чинило да му је поглед дивљи ("wilder Anblick")²⁷ и назива га сурови, злобни, дивљи бунтовник. Глас му је био дубок и јак, а говор по војнички отсечан и тврд.²⁸ Телесну гипкост, по којој је и добио надимак "Тицан", очувао је до краја живота. Ноћу спава на земљи или поставља заседе, дању неуморно крстари тереном, а из затвора први искаче и ослобађа се окова. За појасом је носио пиштољ, у руци копље и кратку пушку на рамену.²⁹ У неким моментима је имао и јахаћег коња.³⁰

Вероватно је да је Тицан радио на подизању борбеног духа сељака са којима је долазио у додир, да је кроз разговоре слабио њихову веру у свештенство и верност према спахијама, али се поуздано не може сазнати да ли је, и у којој мери, учествовао у припремању Буне са Вогањцима. На суду ће Тицан упорно одрицати сваку везу са Вогањцима пре њиховог доласка у Јазак 5 априла 1807, па ће то и суд примити као вероватно. Међутим, неки историчари су склони да баш Тицану припишу и припремање Буне. Тако Моловић сматра да је Тицан неколико дана пре побуне у Вогњу био у том селу на договору са вогањским првацима Пантелијом Остојићем, Теодором Аврамовићем и учитељем Андријом Поповићем и да је још тада изабран за вођу покрета.³¹ Фердо Чулиновић пише да је Тицан довео Вогањце у своје село Јазак.³² Критичнији историчари, Калај, Ивић и Сечански, примају као тачније тврђење Тицановог заробљеника Антонија Фелкиша, да се Тицан прикључио вогањским устаницима кад су ови касно ноћу 5 априла стигли у његово село.

Интересантио је да се слаже писање Е. Чакре³³ са Тицановим исказом пред судом да су га Вогањци присилили да им се придружи претећи му спаљивањем куће и смрћу ("nisi eos secutus fuerit, in instanti ad mortem usque verberandus domusque sua incineranda sit").³⁴ Тицан каже да су хтели да у својим редовима имају њега као ислуженог војника. Ако овом исказу поклонимо пажњу, онда морамо одговорити на врло тешко питање: зашто би се Тицан, касније најборбенији устаник, устезао да приђе Вогањцима. Вероватно није одобравао нешто у плановима вогањских вођа. Можда је сматрао да Буна није довољно припремљена или му се чинило илузорним превелико поуздавање Вогањаца у помоћ шабачког команданта поп Луке Лазаревића и земунских трговаца. Изгледа да је Тицан као дугогодишњи војник респектовао војну снагу Аустрије и сматрао да се без граничара ништа озбиљније не може постићи, а Вогањци нису имали сигурна обећања с њихове стране. Стратимировић ће неколико дана касније тврдити да Тицан има посебне планове ("ganz andere Absichten") и да се по томе разликује од умерених вођа ("gemässigten Anführern")³⁶. Да нису те сасвим друге намере већ тада, у почетку Буне, почеле да се испољавају? Није ли већ овде створена клица расцепа који ће се очитовати кад Стратимировић дође у Врдник да смирује побуњенике?

Са петнаест Јашчана Тицан се придружио Вогањцима,³⁶ према којима ће заузимати, иако њима у извесном смислу потчињен, самосталан став и покушати да спроведе своју концепцију бескомпромисне борбе против спахија и црквених великодостојника. Постао је заповедник шесте чете,³⁷ састављене претежно од његових сељака и "бећара" који ће уништавати све што је спахиско и који "ни само свештеничко лице", како је архимандрит Путник извештавао Митрополита, неће поштовати.³⁸ У народној традицији и историографији се учврстило мишљење да је Тицан био "командант целокупне армаде". Ми смо, пак, склони да то подвргнемо сумњи и ограничењу.

Да је Тицан у Врднику постао вођа побуњеника, изричито тврди устанички заробљеник А. Фелкиш ("Unde Theodorum Avramovics alias Ticzan prima statim die ducem rebellionis effectum fuisse")³⁹. На основу тога што га је Тицан заробио, што су његови спроводници рекли да су од "ductore suo Theodoro"⁴⁰ добили наређење, затим што је он извршио заклетву народа, што је ишао на преговоре у Ириг,⁴¹ што се успротивио Митрополиту и сл. Међутим, интересантно је да ова озбиљна тврђења Фелкишева не налазе потврду у званичним извештајима војних лица која су се свакако посебно морала заинтересовати за вође Буне, да званични извештаји упућивани самом цару Францу никад не помињу Тицана као вођу који би ишао испред Теодора Вогањаца, већ га називају "једним од вођа",⁴² што нас наводи на закључак да у Тицановој буни и није постојао један истакнути вођ, већ скуп сеоских претставника између којих је Тицан претстављао најспособнијег и најборбенијег четовођу. Са скепсом прилазимо усвојеном мишљењу о Тицану као команданту целокупне армаде" још и стога што Тицанов највећи непријатељ, карловачки митрополит Стеван Стратимировић, који је настојао и успео да пред аустриским властима оправда Вогањце и оптужи Тицана, никад не наводи за истог да је био главни командант, иако би баш то било за Тицана отежавајуће у највећој мери, већ га увек помиње као једног од вођа ("einer der gewesten Anführern"), као вођу једне чете.⁴³ Па ни Калај, који је досада најбоље познавао архивску грађу о Буни, не назива Тицана командантом побуњеника, већ четовођом ("Rottenführer") који је био најупорнији и најтврдоглавији у ширењу Буне.⁴⁴ Сматрамо да је Фелкиш причање војника из Тицанове чете о њиховом команданту Тицану проширио на све устанике, сматрајући да ће се најбоље осветити Тицану ако га прогласи вођом.

Но, нема сумње да се Тицан може сматрати командантом ове групе побуњеника који су окренули леђа Стратимировићу и продужили Буну чак и после пораза код Бингуле. Активност ове групе, састављене од најсиромашнијих сељака — "зликоваца и бећара"⁴⁵ — баца у засенак остале чете и вође. Ширењем њене активности проноси се и слава Тицановог имена кроз устанички крај, па се у народној свести Тицан задржао као вођа целе Буне. Драматска сцена са Стратимировићем и трагични крај Тицановог живота допринели су да његово име постане синоним Буне и да читав покрет уђе у историографију под именом "Тицанова буна". У првим данима Буне сељаци се дижу под својим локалним сеоским вођама,⁴⁶ па за друге и не знају. Тек у Врднику, кроз сукоб са

Стратимировићем, избија у прве редове и стаје на чело велике групе побуњеника Теодор Тицан, јер је борбенијем делу сељака и надничара импоновао својим одлучним ставом и смелим плановима о ширењу Буне. Оклевање и колебљив став првих стварних вођа, вогањских првака Остојића и Аврамовића, оставља мучан утисак на већ побуњене сељаке, док им Тицанова одлучност улива поверење. Отада он постаје стварни вођа, али само једне групе устаника која се одлучила на борбу до победе или пораза, док се друга група сељака повела за "умеренијим вођама" ("gemassigten Anführern")⁴⁷ које су сматрале да ће путем споразума са Митрополитом успети да се олакша положај на спахиским поседима, па се почела да разилази кућама.⁴⁸

У мобилисању сељака у устаничке редове Тицан је био одлучан и неуморан. Убеђивањем, претњама и насилним купљењем људи он је већ око подне 6 априла сабрао око 40 Јашчана. Пошто се ова чета, по речима Фелкиша, поднапила вина, пошла је истог поподнева у Раваницу.⁴⁹ Док је Тицан бунио народ у околини, дојурio је у логор једнооки Ирижанин Лазар Ларма и сав у узбуђењу донео му писмо, у коме је неки пријатељ устаника јављао да се омрзнати директор илочног спахилука Антоније Фелкиш са сином спрема да те ноћи побегне у Петроварадин.⁵⁰ Вође Буне одмах одреде заседе, те кад Фелкиш те ноћи крене на пут, буде од Тицана и његових девет другова ухваћен, везан са сином и спроведен у Раваницу. Тицан најоштрије запрети својим људима да чувају директора Фелкиша, за ког ће одговарати својим главама.⁵¹ Исте ноћи Тицан је спречио Теодора Вогањца да убије Фелкиша,⁵² јер је сматрао да ће му заробљени директор бити користан као талац и посредник у евентуалним преговорима с властима. Но, сутрадан, 7 априла, вративши се љутит из шуме са граничарем Манојлом из Шашинаца запрети и сам убиством Фелкишу, али директора сада спасе Пантелија Остојић.⁵³ Овај Вогањац умири Тицана, сигурно неким повољним вестима и плановима, те Тицан позове Фелкиша и присили да у своје име напише писмо и позове на преговоре грофа Пејачевића и судије Салаја и Вешелењија. Писмо Тицан лично са дванаест другова однесе у Ириг и на сред трга одржи претећи говор, циљајући на поменуте претставнике власти.⁵⁴ Том приликом је говорио нешто о томе како ће они (народ) сами од сада бирати власт између себе.⁵⁵ Салај прими писмо, али на преговоре не дође. Буна се ширила из сата у сат, број чета са барјацима се повећавао. Изгледи да се Буна распламти у целом Срему, па и даље, били су добри (о овом је 16 априла, после Буне, Стратимировић детаљно известио Угарски намеснички савет!), јер су у овом крају биле мале војне снаге Аустрије.⁵⁶ То је тачно увидео не само Тицан, него и митрополит Стратимировић, који је, да заустави развој побуне, 8 априла лично пошао у побуњенички логор у Раваницу. Дошао је у сјајним кочијама и добрим коњима, да импресионира народ. У пратњи су му биле проте и архимандрити, док су у близини виђени и неки хусари, што је узнемирило сељаке. Успут је почео да одвраћа људе од борбе и тиме квариио већ добро започете ствари Буне. Чим је Тицан дочуо да Стратимировић долази у Врдник, прозрео је његове намере да осујети даље развијање побуне, те је одлучио да га у овоме спречи, Тицан је сазнао и то да су неке вође позвале Митрополита и да су спремне да преговарају с њим. Он је у тим моментима успео да искористи неповерење доброг дела сељака према калуђерима и Митрополиту, па их је сврстао у редове с пушкама према Стратимировићевим кочијама. Митрополит се збунио и уплашио јер су се из гомиле чула разна добацавања и претње. Наступио је критични тренутак, када се одиграла драматична сцена између Тицана и митрополита Стратимировића.

Тешко је тачно приказати овај преломни момент Тицанове буне, јер га Стратимировић углавном прећуткује, а Фелкиш га је слушао иза затворених врата, па не зна све детаље, док га Тицан на суду приказује врло ублажено. Зато смо приморани да штуре податке извора допуњујемо писањем Милице Стојадиновић-Српкиње, Чакре и Моловића. Стратимировић каже да је мали, робустни Тицан, дивљег погледа, доминирао на сцени испред више од хиљаду људи,⁵⁷ а Фелкиш додаје да је Тицан захтевао од Митрополита да напусти логор вређајући га и пребацујући му потсмешљиво његово богатство, те Стратимировић, да не би искусио и нешто горе, нареди кочијашу да тера каруце у манастир.⁵⁸

Милица Стојадиновић-Српкиња сликовито приказује овај догађај, али не приписује Тицану да је викнуо, већ некоме од стражара:

"Стој!". Каруце стану, а Митрополит проговори: "Шта је то, Христијани моји, па ја путујем у Беч кроз туђе народе, па ме нигде тако не предусретоше као ви, децо моја!" Стража га опколи пушкама, а један стражар рече: "Јесте тако, оче наш, али на теби је свила и кадива, а ми смо и голи и боси, па ти нећеш наш терет цару да кажеш". На које речи Митрополит ништа не одговори, већ викну на кочијаша: "Терај!" ..⁵⁹

Слично пише и Чакра да му је народ рекао:

"Не можемо, велики попо, не можемо, да си ти патио што смо ми патили, не би тако беседио но овако као ми, али ти не знаш за невољу, но само за једино добро..."⁶⁰

Најинтересантнија је Моловићева верзија сукоба Тицан-Стратимировић:

"Не дивани даље", оштро прекину Тицан Стратимировића. "Ми добро знамо, да су тебе наше крвопије спахије послале, да овамо међу нас дођеш, па да нам тако ласкаво говориш, да нам обећаваш, да ће бити боље, а када би то боље дошло, то Бог нека зна. Теби је лако, ти си пун свакојака добра и блага, ти си пун дуката као шаран љусака, а видиш ли какав је јадан народ, патник, и го и бос, не може само бесним спахијама доста да наради; видиш, на теби је свила и кадифа, а ми сиротиња, јадна, подерана; видиш, ти се возиш на сјајном позлаћеном интову, а ми млопи немамо ни јадне тракаре таљиге; видиш, ти се возиш на шест бесни вранаца, и на њима позлаћени амови, а ми... видиш, ти и твоје владике, седите у сјајним дворовима, а многа наша сиротиња нема ни колебе; видиш, ти и наше спахије уживате и имате толико земље, да би могао на њојзи живити цео овај Срем, а ми, и што имамо, ето вам спахије отимају ... народ вам је последња брига... Чујте јаук наш, чујте терете, чујте неправде наше, што трпимо и подносимо, не само од ових спахчинских зулумћара, него и са других страна. Ти си митрополит, ти и твоје владике, можете нараду помоћи... ви сте близу цара престолоа па реците тамо; оно што је поштено, што је од користи за ваш народ, кад кажеш, да смо ми — м и л и т в о ј н а р о д ... Јесте, то ти и твоје владике, све можете, али нећете, него, силази са ти каруца доле, скидај те свилене хаљине, па амо у логор, у народ, народ те је и попео на ову високу столицу, метнуо те у оне сјајне дворе, а сад су ти народне крвопије прече од народа. Не познајеш нас, непријатељима и крвопијама народним идеш на руку, служиш им још! Знаш, дошао си амо, да обећањем обманеш овај народ, можда ћеш се и помоћи, али знај, да се онда нећеш у двор вратити, учинићу те народним робом, јербо стајеш на пут његовој срећи, његовој слободи. Доле!"⁶¹

Отприлике овако се заврши сусрет Митрополитов са Тицаном. Маса народа је била згранута, чуло се одобравање и осуда Тицановог поступка.

На путу у манастир Митрополит позове неколико старијих људи да му дођу у собу на разговор, али се у први мах нико не одазва позиву. Узнемирен оним што је морао да види и поднесе и нестрпљив да ствар што брже расплете, Митрополит пошаље мипровачког проту Гаврила Исаковића да утиче на побуњенике да дођу у манастир.⁶² Да ли зато што је чуо за долазак катана или што је хтео да спречи контакт својих другова са Протом и Митрополитом, Тицан брзо повуче наоружане људе у шуму. Но, Прота се пробије у шуму до чега и нађе Теодора Аврамовића Вогањца и Пантелију Остојића, који се показаше вољнима да дођу с њим Митрополиту. Тицан, сада у оправданом бесу, силом спречи Вогањце да изврше своју намеру ("von wilden Theodor Ticzan davon mit Gewalt zurückgehalten wurden").⁶³ Изгледа да је том приликом Тицан напао на митровачког проту и ударио га, због чега ће га посебно теретити на суду ("quod protopraesbyterum mittroviczensem percusserim").⁶⁴ И Чакра зна нешто о овоме, мада он каже да је тај свештеник из Митрополитове пратње којег је "Тицан продрмао за браду" био карловачки прота.⁶⁵

Тицан је осетио да су долазак Митрополитов, његове молбе и претње усталасале масе и да код неких наступа колебање, па је, да то пресече, одлучио да читаву скупљену гомилу — народ и војску — закуне на верност себи и циљевима Буне. Фелкиш је чуо да је Тицан громким гласом са подигнута три прста изговарао речи заклетве која се састојала од неких 15 тачака, од којих се њему урезаше у памћење као карактеристичне оне најоштрије: "Следићете ме кроз ватру и воду, а када заповедим сећете људе, бошћете, пећи и убијати ... ("Vos me sequimini in sicco et aqua, dum iussero homines seccabitis, pinsetis, coquetis et necabitis...")⁶⁶ Затим је говорио да треба уништити спахије и друге "душмане" народа. Да ли је под другим непријатељима-душманима мислио на Митрополита и свештенство с којима се малочас свадио, није нам јасно, мада то сматрамо као могуће. Тицан је хтео да Митрополита учини "народним робом", па му је јавио у манастир да му неће дозволити да се врати у Карловце ("quod eidem reditus Carlovicium non admittatur, verum ipsi qua captivo... remanendum est").⁶⁷ У том циљу је блокирао путеве једним делом војске, а други део је повео собом према Илоку.

Чим је Тицан напустио Раванички логор умеренији прваци, на челу са поменутиим Вогањцима и Димитријевићем из Јаска, одлазе у манастир на преговоре са Стратимировићем.⁶⁸ Они су, дакле, одбацили Тицанове планове, отворили пут Митрополиту да се слободно врати у Карловце и да развије рад на смиривању народа, на гушењу Буне. Они су примили предлоге које им је у име власти поднео Стратимировић, па су на његово инсистирање да и Тицана одврате од даље борбе изјавили да ће у случају да се Тицан буда противио, лако свршити ствар с њим ("dass sie, wenn er sich weigern sollte, mit ihm die Sache leicht ausmachen werden").⁶⁹

Отпочели су критични часови Буне. Тицан је можда најпапетније учинио кад је напустио Раваницу и пошао да Буни да већи замаха, да је прошири на западни Срем, јер би даље задржавање у логору довело до опадања воље за борбом и до јачег трвења са умереним вођама који су у преговорима видели најбољи излаз. Но, није ли Тицан учинио грешку кад је баш у руке тих људи предао Стратимировића, чиме је овоме било омогућено да одврати од Буне већи број устаника? Тицан је са револуционарним заносом којим су били задахнути "зликотци и бећари",⁷⁰ како је архимандрит Путник називао борце Тицанове

чете, одлучније кренуо на запад палећи услут спахиску имовину и вршећи револуционарна насиља, од чега је непријатеље народа захватила паника. Од ових сиромашних сељака, и њиховог несуређеног Бонапарте — Тицана самртни страх ухвати трговце у Иригу,⁷¹ грађане Илока⁷² и оне кнезове и кметове који су били противни ширењу Буне. Брестачком кнезу плану кућа јер је први устанички проглас предао властима, а стејановачки поп Теодор Милутиновић утече у Границу, јер се бојао смрти због тога што није хтео да прочита куренте којима је Тицан позивао на устанак.⁷³ Беочинском проти, каже Моловић, Тицан упути оштро писмо у којем му запрети народном казном због рђавог поступања са поданицима-прњаворцима.⁷⁴ Архимандрит Путник обустави путовање "да не бы себе въ явную оласность положили".⁷⁵

Поподне 9 априла Тицан са четом од преко 300 људи стиже пред село Бингулу. Ту га зауставе хусари лајтнанта Раковског и нареде да се сељаци повуку. Према Тицановим речима пред судом, он није био за отварање ватре на хусаре, сматрајући, ваљда, да ће их моћи заобићи и продужити пут. Но, до борбе је дошло, било што је Тицан наредио напад или што су сами његови људи, спазивши хусаре, с повицима "u buszsziu junaci" отворили ватру и ранили једног војника.⁷⁶ Раковски нареди јуриш и искусни хусари брзо разбише Тицанову чету, заробише двојицу и убише дванаест сељака.⁷⁷ Чета се распрши по винаградима и шумарцима, а Тицан се склони у Дивош. Ватрено крштење је добило трагичан вид; побуњеници су били у расулу и тешко је било да се поново сакупе и приберу. За пораз код Бингуле се брзо прочуло по селима, па сада помирљивији елементи које је придобио Стратимировић дижу главу и ометају Тицана да реорганизује устанике.

Из Дивоша Тицан, према исказу Фелкиша,⁷⁸ пошаље Панту Румића из Јаска са још једним другом да убије Фелкиша, али овај успе да од Димитрија Димића измоли милост. Оставивши коња у Дивошу, Тицан на челу преосталих устаника дође у Лежмимир с намером да узме црквену заставу (сигурно су му све три заставе које помиње Раковски остале на пољу код Бингуле) и продужи са окупљањем нових побуњеника. Али, на црквеним вратима се испречи пред њега поп Павле Борић речима: "Само преко мене мртвог понећете барјак".⁷⁹ Многе људе тада Борић одврати да не иду с Тицаном. Моловић ништа више не говори о Тицановом бављењу у Лежмимиру. Пошто је борба код Бингуле завршена 9 априла поподне, онда се сцена пред лежмимирском црквом могла одиграти почетком ноћи. Изгледа да се Тицан ипак вратио у село да се обрачуна са попом Борићем, али је нашао сасвим измењену ситуацију и пао у руке својих противника. Оваквом вашем резонувању иде у прилог вест генерала Давидовића послата из Илока, да је око десет сати ноћу 9 априла у селу Лежмимиру ухваћен вођ ових побуњеника ("Anführer deren Ruhestörer") од стране самих сељака ("durch die Bauern gefangen worden") и да је послат официр са тридесет војника да га доведу у Ердевик.⁸⁰ Из Лежмимира везаног Тицана спроведу његови противници у Манђелос, али га сељаци Манђелоса ослободе и пусте.⁸¹ О хватању и ослобађању Тицана од стране самих сељака Митрополита је известио архимандрит Јосиф Путник, за којег можемо са сигурношћу тврдити да је био најобавештенији човек о развоју Тицанове буне. Али, како се све ово одиграло не можемо утврдити јер ни у документима ни у литератури нема поближег описа самог догађаја.

Буна се гасила, а сам Тицан постајао разочаран и почео помишљати на бекство у Србију или на прихватање услова за мир. Шта је и могао да ради у овом хаосу после изгубљене битке и расула? 10 априла као да је иницијатива прешла у руке Димитрија Димића (vicescomendans), који је Фелкиша оставио у животу,⁸² и Пантелије Марковића, јер они тог дана издају наређење да кнезови околних села са једним-два кмета дођу у манастир Раваницу, односно Убавац на договор ("еданъ велики разговоръ")⁸³ и да то буду паметни људи који знају шта ће говорити. Није нам познато ништа више о овом састанку, али држимо да су на њему коначно прихваћени Стратимировићеви предлози за смирење народа. Митрополит је 12 априла са радосћу јављао генералу Женејну да је примио пријатну вест да су се сви побуњеници, не искључујући чак ни самог Тицана, одлучили да приме његове предлоге ("dass sie sich sämtlich, sogar den Jazaker Theodor Ticzan nicht ausgenommen, entschlossen haben, meiner Aufforderung zu folgen").⁸⁴ Тицан је на ово пристао после дужег отпора и попустио је под притиском и претњама осталих првака, што се јасно види из другог Стратимировићевог извештаја од 16 априла у којем дословно стоји: "vix aegre postea per reliquos primores pacificatos revocatus".⁸⁵

Сломљен, без копља, скинувши своју црвену капу, ушао је ујутру 11 априла Тицан са Димићем у ћелију манастира Јаска у којој је био затворен Фелкиш са сином.⁸⁶ Тражио је новац за пут (у Србију или Бачку?) и тужио се Фелкишу на неверност и неслогу својих другова ("conquestus eras de infidelitate et discordia sociorum tuorum"). У том несложном друштву ("nezlxhno drushtvo")⁸⁷ није више могао да остане. То је био његов коначни, језгровити суд о људима с којима је покушао да врати старе и извојује нове правце. Са њима и Фелкишем који је потписао услове мира, архимандритима и калуђерима Тицан ће поседети још неколико сати на заједничком ручку у манастиру Раваница где ће се напијати здравице у част Цара, Митрополита, грофа Пејачевића и "успеха Тицановог и Пантелијиног оружја" ("postremo tandem pro felici succesu armorum Pantelieae Ostoics, Ticzan..").⁸⁸ Фелкиш се могао радовати пуштању на слободу, калуђери успостављању мира, а Вогањци варљивим обећањима да ће бити боље. Само

је Тицан овде пио своју последњу чашу у којој је горчина помутила сласт, а неизвесност од сутрашњице потисла радост.

Тешким кораком, уморан и потиштен, Теодор Аврамовић се врати у своје село Јазак. Тицанова буна је била ликвидирана. Чекала се још само милост или освета од оних које су устаници називали "крштеним Турцима".⁸⁹ Правда је од њих долазила споро или никако, за њу се Тицан морао борити, али је зато освета дошла брзо и немилосрдно по Тицанову главу која се заносила сновима о слободи.

ТАМНОВАЊЕ И СМРТ

Само једну ноћ могао је Тицан да проведе у Јаску, одмори тело и среди мисли. Потера је већ сутрадан, 12 априла, стигла у село и пошла према његовој кући, о чему је Тицан касно сазнао.⁹⁰ Покушао је да побегне, али га војници ухвате и везаног спроведу у Ириг.⁹¹ Четири дана касније Митрополит је упутио још једно писмо Угарском намесничком савету са тешким оптужбама против Тицана, приказујући га као "ferum et malitiosum"⁸² (дивљи и opak) и препустивши га његовој кобној судбини. 17 априла, у Државном савету у Бечу одлучено је да се Тицан изузме од опште амнестије пошто се он на основу Митрополитових извештаја издваја као најопаснији бунтовник.⁹³

Изгледа да су у Бечу Тицаново супротстављање Митрополиту, његов став према свештенству и оне изјаве о Наполеону схватили као израз јакобинског духа, па је зато донета одлука да се Тицан депортује у неки удаљени део државе,⁹⁴ да не би могао и надаље утицати на сељаштво у Срему. Но, цар Франц је депортовање сматрао као благу казну и наредио да се Тицан преда суду да му суди за почињена дела као најтврдоглавијем пропагатору побуне.⁹⁵

19 априла Тицана изведоше пред судију Јована Вешелењија у Иригу, где је дао опширне исказе о људима и догађајима у Буни.⁹⁶ Разумљиво је да је Тицан настојао да пред судом умањи своју улогу у Буни приказујући себе као десетара апсолутно потчињеног Вогањцима скоро у свим случајевима.⁹⁷ Убедљиво и интелигентно се бранио од оптужби да је вршио пропаганду за стварање српске националне државе и доказивао да су то чинили Вогањци пошто су одржавали везе са српским устаницима.⁹⁸ Потврдио је да су земунски трговци обећали Вогањцима помоћ у оружју и муницији, а да су Вогањци имали намеру да спале Руму у којој је била стационирана војска. Говорио је да је народ због спахиских насиља свуда био спреман на буну, па да су га очекивали и у самом Илоку.⁹⁹ Смело је одговорио да је циљ Буне био уништење свих феудалаца, које заувек треба истребити ("ut omnes, existentes intercipientur domini terrestres eorundemque officiales"),¹⁰⁰ као и њихове чиновнике, и вратити сељацима правичне које су им отели њихови "душмани,"¹⁰¹ што би се постигло инкорпорисањем Срема у Границу. Достојна је дивљења ова одлучност и јасноћа у формулисању циљева Буне. На крају је поновио да је у Буни био у "несложном друштву", да је мислио на бекство, али не у Србију.¹⁰²

Слично су прошла и следећа саслушања. Најзад, после четвртог саслушања 27 — 28 априла судија Вешелењи је прогласио Тицана да је крив: 1) што је тешко ударио митровачког проту, 2) што је био према Митрополиту непослушан и одбио да се покори и 3) што је као војник у Француској убио неку жену, због чега би требало да буде осуђен на вешање ("ad laqueum").¹⁰³

Са овог саслушања, на коме је сазнао тешке оптужбе и чуо како ће страшна бити пресуда, Тицан се вратио потпуно утучен и безвољан ("vehementer consternatus fui")¹⁰⁴ у хелију у подруму иришке касарне, где је био затворен са своја три друга, и још два осуђеника. На питање другова како стоје ствари, одговорио је: "Не знам шта ће бити с вама, али ја ћу моју главу изгубити" ("sed ego amittam meum caput"). После тога сви утонуше у ћутање и молитву, а следећи дан проведоше у тузи. Предвече један од другова, Трифун, рече: "Што било да било, али ја нећу овде остати, већ бежим". Ови прихватише исту мисао и сложено решише да нађу излаз из затвора и по цену живота.¹⁰⁵

Још пре Тицанових саслушања, чим су их довели у подрум иришке касарне, оценила су четири друга да је бекство могуће, али су ипак чекали да виде што ће се догодити на суду. Сада, пошто им је Тицан саопштио каква га страшна пресуда чека, више нису имали илузија и почели су пажљиво да испитују зидове хелије и планирају бекство из ње. Подрум је имао једна врата и четири прозора, од којих су два гледала на улицу, а два у спољње двориште. Све је било у запуштеном стању и натруло, па им је посао био олакшан. Орман су догурали до прозора да би маскирали пред надзорником свој рад у хелији. Пошто су цигле биле разлабављене, није било тешко да се оне испод прозора, кроз који је планирано искакање, извуку из зида и створи отвор и да се онда савију или преломе гвоздени гитери на прозору. Код једног од затвореника се нашао ножић, а Тицан је из трошних врата ишчупао екере и помоћу њих успео да се ослободи окова ("aperui compedes") и отвори браву што виси на другом окову, звану Springeissen. Затим је то учинио и друговима, па су сви могли слободно да раде с тим металним предметима и врше

поткопавање прозора. Успели су да размакну и сломе гитере и створе довољну шупљину кроз коју ће се провући у спољње затворско двориште.¹⁰⁰

Стража је добила наређење да будно пази на затворенике, а нарочито на Тицана, али није ништа сумњиво приметила јер су другови у ћелији радили врло опрезно. Дежурни официр је обишао стражу око 11 сати, затим је прошао око поноћи и опет дошао у 1 сат по поноћи и нашао да је све у реду. У три сата ујутру 1 маја водник који је смењивао стражу није дошао до два, задња спољна прозора да види шта раде затвореници, а ни стражар није био довољно будан. Тицан користи те околности и у тим тренуцима искаче. Иако је прозор био два метра изнад земље, ипак се могло лако попети до њега и искочити напоље. Први је искочио Тицан, а за њим су пошли остали. Међутим, један од двојице сељака који су такође били у затвору био је будан и узнемирио се па је позивом страже могао све упропастити. Видећи то Тицанов друг Тривун шчепа сељака за гушу и запрети да ће га задавити ако буде викао стражу. Кад су сва три његова друга искочила, Тривун пусти уплашеног сељака и пође ка прозору, али му падне ранац, па се пробуди и други сељак који је дотле спавао. Сад оба сељака почну дозивати стражу, али их она није одмах чула, што искористи Тривун и срећно искочи. На други зов двојице затвореника стража се јави и одмах направи узбуну тражећи узалуд бегунце све до девет сати тог дана (1 маја 1807).¹⁰⁷

Чим је бекство откривено војне и цивилне власти алармирају цео Срем, распишу уцену од сто форинти за Тицана и пошаљу расписе са његовим личним описом на општине и жандармске станице. Патроле су живо крстариле тереном од Саве до Карловаца и Земуна с наређењем да по сваку цену ухвате Тицана и другове и предају их жупаниским властима. Ова неугодна вест је у Генералној команди у Петроварадину изазвала праву сензацију, па је Команда уложила све снаге да бегунце похвата. Наређено је да се пази и на бродове у Земуну уколико би овуда покушали да пређу у Србију.¹⁰⁸

За то време три бегунца (Тривун је отишао на другу страну!) пођу друмом према Карловцима да код Митрополита потраже заштиту.¹⁰⁹ Интересантно је да је ово Калаја довело у заблуду да претпостави да је Тицан био "ein Vertrauter" ("поверљив човек") Митрополитов.¹¹⁰ Да је Тицан пошао Митрополиту може се објаснити само тим, што је сигурно чуо да се он заложио да спасава Вогањце и да се труди за што брже објављивање амнестије, па је мислио, пошто је за вођење Буне био мање крив од Вогањаца, да ће се можда милост Стратимировићева и на њега излити. Он није ни слутио да је у својим писмима цару и палатину Митрополит баш њега претставио као *spiritus movens*-а Буне, као робушног, *wilde Tiszan*-а.¹¹¹ На путу за Карловце пресретне их један познаник и упозори да не иду у том правцу, јер ће их ухватити патрола од дванаест пандура.¹¹² Они га послушају и врате се у шуму. Потера им је, међутим, већ улазила у траг. 3 маја пређу из Врдничке шуме преко Јазачког спахилука и преноће у шуми близу Јаска. Храну су налазили у виноградима и салашима. Следећег дана нека кола их одвезу преко Хртковаца све до граничарског села Грабоваца. Пошто је Тицан имао пријатеља у Грабовцима, оставио је другове да га чекају у шуми покрај села, а сам се упутио његовој кући по хлеб. Но, пријатељ га одбије. У том тренутку наиђе граничарски водник и упита Тицана ко је и одакле је. Брзо га препозна по опису из потернице, алармира војнике и ухвати Тицана, а затим и његове другове, те их везане одведу у Митровицу. Граничари прим сто јудиних форинти и предају Тицана и другове Сремској жупанији, која са сто коњаника и пешака, 6 маја 1807, доведе бегунце у Руму.¹¹³

Сутрадан, 7 маја, Тицан је био подвргнут саслушању о свом бекству,¹¹⁴ а два дана касније је морао да допуни и разјасни неке одговоре са првог саслушања априла месеца.¹¹⁵ Из Руме је, изгледа, спроведен у Вуковар одмах после завршених испитивања, јер у том смислу архимандрит Путник јавља истог дана ("он сам у Вуковар □тсылается").¹¹⁶

После неуспелог бекства феудална власт је сматрала казну вешања као благу, па је 9 маја 1807 Судбени сто у Вуковару осудио Тицана на смрт поштреном казном, ломљењем костију на точку (... *ut invinculatus rota et quidem a parte inferiori incipiendo frangatur*).¹¹⁷ Изгледа да Тицан и није био присутан при изрицању ове пресуде у Вуковару и да је она донешена на основу саслушања извршених у Руми. Не знамо да ли му је ова страшна осуда била саопштена одмах по доласку у Вуковар или тек кад су је потврдили судови у Загребу и Пешти. Месецима се отезало изрицање дефинитивне пресуде и до бескрајности повећавале патње Теодора Тицана. Затвор му је сада сигурно био тежи него у Иригу и Руми. Сам у ћелији, са оковима који се више нису могли скинути као у иришком затвору, подвргнут сталном надзору дању и ноћу, без сна и смирења, пуне две године (мај 1807 до краја 1809) Тицан је провео у жупаниској тамници.

30 новембра 1807 покушала је одбрана Тицанова у Вуковару да ублажи пресуду, наводећи да оптужени није био вођа Буне нити је учествовао у њеном припремању с Вогањцима.¹¹⁸ Но, ова констатација није могла да утиче на судије, сем што је то био можда разлог да се суђење још отегне. Тек 18 марта 1808 сталези и редови Сремске жупаније подносе Бану и Банском столу у Загребу списе о истрази и осуди Тицана на даљу одлуку.¹¹⁹ Десет дана касније феудална господа у Загребу, ваљда по угледу на своје претке, Гупчеве судије, примајући вуковарску пресуду, инсистирају да се и она још поштри ради застрашујућег деловања на народ у Срему, па налажу да се

Тицанов леш, после мучења на точку, расече на четири дела ("рашчеречи на четир черега" — како се после говорило у народу) и да се у Раваници, Јаску, Вогњу и Лицама, у којим местима је Тицанова буна имала највише одјека, обесе као језовита прегња "ребелијантима" ("Ut cadaver eiusdem quadrifariam secundum in locis Ravanicza, Vogany, Jazak et Licze severi exempli praeferenfer indigis ad rotam exponatur").¹²⁰ Са оваквом казном хрватске феудалне госпде сложили, су се и мађарски магнати у Пешти, па је Сто седморице 21 јануара 1809 потврдио загребачко решење и наредио да се казна тортуре и смрти изврше.¹²¹

Није нам поближе познато како је, нити тачно где, ни кога датума извршен овај последњи свирепи чин Тицанове трагедије. Да ли је то извршено јавно пред народом који је требало заплашити или су целати сами "уживали" у грчевитим трзајима раскомаданог крвавог тела, тешко је рећи. Према, Чакри, на брду код данашње (1857!) Тицанове унке "одсеку му на најгрознији начин обе руке и ноге, у којим мукама да како и душу испусти".¹²²

Феудалне власти су хтеле да његовом смрћу заплаше сељаштво Срема, али су постигле само то, да се сећање на Тицана, борца и мученика, дубље уреже у народну свест и одржи до наших дана. Већ 1812 на маргини једне књиге у Вогњу записано је неколико стихова песме о Тицану у којој се пева да је "у Срему леберија била", те да се "господин" поплашио:

Од Тицана новог капетана
и од оног Андре барјактара
и од оног буљукбаше Панте¹²³

Омладина је радо певала ову песму о вођама сељачког покрета, а учесници у Буни су кроз своја сећања величали лик Тицана — новог капетана, којег ће се у каснијим борбама са аустро-феудалном тиранијом сећати њихови синови. О овоме најбоље сведочи књижевник Емил Чакра који је 1857 у фрушкогорским селима доста слушао од сељака о Тицановој буни, а у Јаску наишао на црвени брежуљак назван "Тицанова унка", где 1809 целати пролише Тицанову крв.

НАПОМЕНЕ

¹ Емил Чакра, Тицанова унка, Зимзелен српско-народни календар за годину 1859, Беч.

² Стеван Моловић, Тицанова буна у Срему. Рад — српски народни велики календар за годину 1902, Нови Сад 1901.

³ Подаци о години Тицановог рођења добијени су индиректним путем, али се оба податка не слажу. Тицан је сам пред судом рекао да има око 40 година ("annorum circiter 40"), а у потерници која је за њим расписана почетком маја исте, 1807, године стоји: "beiläufig 44 Jahr". Неслагање је дакле за 4 године!

⁴ Е. Чакра, 66.

⁵ Ст. Моловић, 112.

⁶ Живан Сечански, Грађа о Тицановој буни у Срему 1807 године. Издање С.А.Н. Београд 1952, XX.

⁷ Исто, XX.

⁸ Исто, 79.

⁹ Чакра, 66.

¹⁰ Сечански, 78.

¹¹ Чакра, 66.

¹² Сечански, XX. Б. Ловренски, Тицанова буна у Срему. Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. X, св. 1, 1937, 10.

¹³ Андра Гавриловић, За част и хлеб. "Застава" 1912, број 123—213.

¹⁴ Fr. Vaniček, Specialgeschichte der Militärgrenze. IV Band, Wien 1875, 4—93.

- ¹⁵ Сечански, 122.
- ^{15a} Чакра, 66—67.
- ^{15b} Моловић, 113.
- ^{15c} Vaniček, IV, 40.
- ¹⁶ Сечански, 82.
- ¹⁷ Др. Мита Костић, Неколико идејних одраза Француске револуције у нашем друштву крајем 18 и поч. 19 века. Зборник Матице српске 3, 1952, 5.
- ¹⁸ Сечански, 169.
- ¹⁹ Моловић, 113.
- ²⁰ Исто, 116.
- ²¹ Исто, 112.
- ²² Сечански, 78.
- ²³ Исто, 78.
- ²⁴ Исто, 37.
- ²⁵ Исто, 111.
- ²⁶ Исто, 154.
- ²⁷ Исто, 36.
- ²⁸ Исто, 152—153.
- ²⁹ Исто, 80.
- ³⁰ Исто, 81.
- ³¹ Моловић, 116.
- ³² Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj. Zagreb 1951, 133.
- ³³ Чакра, 67.
- ³⁴ Сечански, 83.
- ³⁵ Исто, 41.
- ³⁶ Исто, 151.
- ³⁷ Исто, 78.
- ³⁸ Исто, 30.
- ³⁹ Исто, 151.
- ⁴⁰ Исто, 152.
- ⁴¹ Исто, 153.
- ⁴² Исто, 111, 116.
- ⁴³ Исто, 50.
- ⁴⁴ B. Kallay, Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807-10, Wien 1910, 348.

⁴⁵ Сечански, 30.

⁴⁶ Исто, 78, 80.

⁴⁷ Исто, 41.

⁴⁸ Алекса Ивић допуњујући Ловренског истиче да "Тицан није био ни зачетник буне ни њен главни вођа". Чудно је да Ивић дословно прима из Тицановог исказа пред судом да је био само "вођа једне чете од 10 људи". (А. Ивић, Списи Бечких архива о Првом српском устанку, IV, стр. IX—X, Суботица 1938). Али како онда објаснити чињеницу да је Тицан заклињао побуњеничке чете и то, да је Тицан према Илоку водио чету од 300—400 људи?

⁴⁹ Сечански, 151.

⁵⁰ Исто, 79.

⁵¹ Исто, 152.

⁵² Исто, 155.

⁵³ Исто, 152.

⁵⁴ Исто, 152—153.

⁵⁵ Исто, 82.

⁵⁶ Исто, 64.

⁵⁷ Исто, 36.

⁵⁸ Исто, 153.

⁵⁹ Милица Стојадиновић-Српкиња, У Фрушкој Гори 1854, II, 8.

⁶⁰ Чакра, 69.

⁶¹ Моловић, 126.

⁶² Сечански, 37.

⁶³ Исто, 37.

⁶⁴ Исто, 122.

⁶⁵ Чакра, 69.

⁶⁶ Сечански, 153.

⁶⁷ Исто, 153.

⁶⁸ Исто, 37, 39.

⁶⁹ Исто, 40.

⁷⁰ Исто, 30.

⁷¹ Исто, 30.

⁷² Исто, 24.

⁷³ Исто, 30.

⁷⁴ Моловић, 126.

⁷⁵ Сечански, 30.

⁷⁶ Исто, 81.

⁷⁷ Исто, 22.

⁷⁸ Исто, 153.

⁷⁹ Моловић, 128. Моловић овај догађај ставља пре Бингуле, али нама се чини да се то догодило после пораза кад је вера у победу увелико ослабила.

⁸⁰ Сечански, 24.

⁸¹ Исто, 30.

⁸² Исто, 153.

⁸³ Исто, 35.

⁸⁴ Исто, 47.

⁸⁵ Исто, 65.

⁸⁶ Исто, 154.

⁸⁷ Исто, 83.

⁸⁸ Исто, 154.

⁸⁹ Моловић, 124.

⁹⁰ Сечански, 50.

⁹¹ Интересантно пише Чакра о хватању Тицана. Навешћемо његово казивање као народно уверење да се Тицан није предао заједно с другим вођама, већ да се похајдучио: "но ђаво му не даде мира, када је већ сретно утекао у гору да је тамо и остао, већ се ноћу више пута крадом у Јазак довлачио, да у зору опет буни тежаке... али га ови издају пандурима који организују хајку. Тицан се склони на таван у кућу свог брата и два дана се ту држао с откоченом пушком. Пандури хтедоше кућу запалити и тек тада се Тицан преда". Чакра, 70.

⁹² Сечански, 65.

⁹³ Исто, 69.

⁹⁴ Исто, 69.

⁹⁵ Исто, 70, 72, 73.

⁹⁶ Исто, 77.

⁹⁷ Исто, 78.

⁹⁸ Исто, 81.

⁹⁹ Исто, 79.

¹⁰⁰ Исто, 78.

¹⁰¹ Исто, 82.

¹⁰² Исто, 83.

¹⁰³ Исто, 122.

¹⁰⁴ Исто, 122.

¹⁰⁵ Исто, 122.

¹⁰⁶ Исто, 122—123.

¹⁰⁷ Исто, 112.

¹⁰⁸ Исто, 116, 117, 119.

¹⁰⁹ Исто, 123.

¹¹⁰ Kallaу, 360.

¹¹¹ Сечански, 36—40, 47, 50, 65.

¹¹² Исто, 123.

¹¹³ Исто, 123.

¹¹⁴ Исто, 122.

¹¹⁵ Исто 83.

¹¹⁶ Исто, 133.

¹¹⁷ Ивић, IV, стр. X.

¹¹⁸ Исто, стр. X—XI.

¹¹⁹ Сечански, 168.

¹²⁰ Ивић, IV, стр. X.

¹²¹ Исто, стр. X.

¹²² Чакра, 70.

¹²³ Моловић, 129.

Slavko Gavrilović

THEODOR AVRAMOVIĆ-TICAN

In dem grossen Bauernaufuhr in Srem des Apriles 1807 hatte Theodor Avramović-Tican eine bedeutende Rolle. Nach ihm bekam die ganze Bewegung ihren Namen: Der Tican-Aufuhr. Es ist sehr schwer auf Grund von Archivurkunden ein vollkommeneres Bild von Ticans Persönlichkeit zu bekommen, so dass bis heute keine Versuche bestanden, das Bildnis dieses Bauernanführers klarer abzuzeichnen. Zwei ältere Historiker, Emil Čakra und Stewan Molović geben einige Angaben über die Abkunft und Jugend des Theodor Tican. Wir haben ihre Berichte über Tican geprüft und mit dem Archivmaterial in Einklang gebracht. Dabei stellten wir einige zweifelhafte oder unbekannte Augenblicke aus Ticans Leben fest.

Theodor Avramović-Tican wurde um 1767 als der Sohn eines Dieners Avram im Hause des reichen Kaufmannes Zicas geboren, der später sein Vormund wurde. In Jazak wurde sehr an der Gesetzmässigkeit von Ticans Abkunft gezweifelt und man betrachtete ihn als das uneheliche Kind des Jazaker Kaufmannes, der ihn in Zemun und vielleicht auch in Petrowaradin schulen liess. Tican war ein ziemlich gebildeter Mensch. Aus uns unbekanntem Gründen verliess er Jazak zur Zeit der französischen Revolution, mit der er als Soldat in gewisse Berührung kam. Einige Angaben sprechen von Ticans Aufenthalte in Frankreich und seiner Berührung mit den Franzosen, die sich besonders in seinen Auffassungen widerspiegelt, so dass, nach den Anklagen der österreichischen Behörden im Laufe des Aufstandes vom Jahre 1807 man davon sprach, dass er ein Sremer Bonaparte geworden wäre und das in Srem erreicht hatte, was Napoleon in Frankreich (d. h. eine soziale Revolution).

An den Vorbereitungen des Aufstandes nahm er nicht teil, aber als er stich am 5 April 1807 den Aufständischen anschloss, wurde er einer der fähigsten und kämpferischsten aufständischen Anführer. Er war weder ein Lenker und Führer dieses Aufuhrs, noch ein "Kommandant der gesammten Armee" der Aufständischen, als welchen ihm die früheren Historiker darstellen, sondern der Befehlshaber der kämpferischsten Gruppe der Aufständischen, der sogenannten "Betyaren und Missetäter" die an die 300 Leute zählte. Sein Ansehen unter den aufständischen Bauern wuchs aus dem Zusammenstoss mit dem Mitroipoiliten Stratimirovic heraus, der in das aufständische Lager nach Vrdnik kam, um das Volk

zu beruhigen und es zur Untertänigkeit gegenüber den Grossgrundbesitzern zu bewegen. Hier zeigte Tican, dass er weder die Grossgrundbesitzer (Spahias) ehre noch die kirchliche Obrigkeit, weil er in ihnen die Erzfeinde des Volkes sah. Aus diesem Grunde schlägt er es ab mit Stratimirović zu verhandeln, droht ihm und hetzt die Aufständischen gegen ihm. Als er mit den gemässigten Anführern auseinanderging, rührte er auch weiterhin das Volk gegen die Grossgrundbesitzer, unentschlosseneren Bauern, Dorfschulzen und Geistlichen auf. Seine Truppe versuchte den Aufruhr auch auf das westliche Srem auszubreiten, wurde aber am 9 April beim Dorfe Bingula besiegt. Die unentschlosseneren Elemente in den Dörfern, Dorfschulzen und Pfarrer hoben die Köpfe und bemussten Tican, vom weiteren Kampfe abzustehen. Von einer Gruppe der Bauern wurde er gefangen und gebunden, doch von einer anderen bald danach befreit und unterstützt. In dieser Lage, nach erfolgten Druck von der Seite anderer Bauernanführer zieht sich Tican zurück, fühlt sich vereinsamt und kehrt in sein Heimatdorf Jazak zurück.

Die militärische Verfolgung überraschte ihn im Dorfe am 12 April 1807. Er wurde in Irig in der alten Kaserne gefangengehalten aus welcher es ihm aber mit noch drei Freunden zu flüchten gelang. Doch konnte er nicht über die Sava, da die Behörden ganz Srem alarmierten, so dass ihn die Grenzposten erkannten und einfingen.

Einige Zeit hielten sie ihn im Gefängnis zu Ruma, und dann wurde er in den Kerker zu Vukovar überführt. Die gerichtliche Verhandlung zog sich zwei Jahre dahin. Im Anfange war für Tican die Todesstrafe durch den Strang ausgesprochen, aber nach einem Fluchtversuch verschärfte das Gericht die Strafe zum Tod auf dem Rad und schliesslich wird auch diese noch durch die Auseinanderreissung des Körpers auf 4 Teile verschärft, damit so eine furchtbare Strafe als eine ernste Mahnung auf die aufrührerisch gesinnten Bauern in Srem wirken möge.

Др Коста Милутиновић

ЈОВАН ПАВЛОВИЋ

уредник "Панчевца"

О Јовану Павловићу (1843—1892) мало је писано у нашој историској литератури, иако је он несумњиво једна од најзачајнијих личности, не само у историји Војводине него и у историји Црне Горе у другој половини XIX века. О Павловићевом културно-просветном раду на Цетињу већ је у два маха писано, иако још увек недовољно, ни потпуно, док је о његовом политичким и публицистичком раду у Војводини говорено само узред, када је била реч о Омладинском покрету, Милетићу, Политу-Десанчићу, Касапиновићу, Лази Костићу, и другим истакнутим фигурама у прошлости Војводине. О Павловићевом публицистичком раду у Србији уопште није писано. Овај чланак претставља само један одломак из монографије о Јовану Павловићу, у којој ће његов лик бити потпуније и свестраније осветљен.

I. НА КРАЈЊОЈ ЛЕВИЦИ ОМЛАДИНСКОГ ПОКРЕТА

Шездесетих година XIX века, после пада Баховог апсолутистичког режима у Аустрији, осетило се живље кретање међу српском студентском омладином у великим европским универзитетским градовима, Бечу и Пешти, Прагу и Братислави, Берлину и Минхену, али нарочито у Швајцарској, у Цириху и Женеви, где је било највише политичких слобода и грађанских права и најповољнијих услова за развој напредних омладинских снага, дотле систематски спутаваних и угушиваних на свима секторима јавне делатности и стваралачких прегнућа. У Швајцарској налазили су уточишта политички емигранти из свих апсолутистичких држава тадашње легитимистичке и монархистичке Европе. Млади револуционари са свих страна света хитали су у слободну, републиканску Швајцарску, да ту потраже азила и предахну од својих гонитеља. Они ни овде нису седели скрштених руку, него су, поред своје политичке активности, истовремено и студирали на швајцарским универзитетима, познатим са своје слободоумности и толеранције. Ту су се они наоружали потребним знањем за нову борбу. Ту су се развијали и изграђивали и први српски социјалисти, републиканци и револуционари, жељни нових сазнања, ширих видокруга и акције.

Овде, у Швајцарској, започео је свој јавни рад и млади Војвођанин Јован Павловић. Рођен у српској грађанској породици у Сремским Карловцима, тадашњем "српском Сиону", жаришту "србског православија",

Павловић је ту свршио основну школу и Српску велику православну гимназију, а затим је прешао у Србију и почео студирати на Филозофском факултету Велике школе у Београду. Али, у то доба, почетком 60-их година, у Србији је владала "најкрућа самовоља књаза Михаила" и апсолутистички притисак својом оловном тежином осећао се и у Великој школи. Млади Павловић, потпомогнут од неколико пријатеља, одлази у Швајцарску, у Женеву, где је тада Владимир Јовановић издавао и уређивао емигрантски политички лист *Слободу*, у коме је оштро критикован апсолутистички режим у Србији. У овом опозиционом листу отпочео је 1865 свој новинарски рад Јован Павловић, "један од најспремнијих публициста у јужном Словенству", како га је с правом оценио Симо Матавуљ у *Биљешкама једног писца*. Када је *Слобода* престала излазити, Павловић прелази у Минхен, где је пуне три године студирао политичку економију и социологију. Чим је дознао да је Милетић покренуо *Заставу*, Павловић му се јавља својим дописима из Минхена, који су били написани тако интелигентно и слободоумно, да их је Милетић примио раширених руку и редом штампао у свом листу. У своме допису, објављеном 30 јуна 1866, Павловић овако оцртава политичку атмосферу у Минхену уочи пруско-аустриског рата:

Минхен ми сад изгледа сасвим другачији: изгубио је Бахусову физиономију, по којој га је досад цео свет познавао, па се обукао у марцијално одело. Од силних пушака, топова, муниције, коња, војника, заборависмо обе пинакотеке и глиптофеку, па најпосле и славну дворску пивару — то омиљено пребивалиште минхенске буржоазије.

Овде је расположење према рату мешовито, и управља се по политичком развоју и по разним интересима разних партаја. Цела дворска партаја с дугачким својим репом од гладница и удворица, којима је егзистенција битно скопчана с опстанком династије Вителсбаховаца, заузима се најжешће за рат... Исто се тако влада и овдашња бурзијашка аристократија, којој су аустријски папири за вратом; а пристаје уз ове и тако названа ултрамонтанска (калуђерско-поповска) партаја, којој католицизам и од овога неодвојна глупост простог народа, на срцу лежи. Човек се мора згрозити, кад узме у руке који год од органа ове последње партаје, па види каквим се средствима ти људи служе да постигну своје целије ... И ово расположење као да је највећма продрло у масу баварског народа, која је фанатички глупа, те уз њу лако пријања овако мишљење...

Баш у то доба стигао је у Минхен, путујући за Француску и Енглеску, Лаза Костић. Павловић и Костић су се ту, у Минхену, ближе упознали и спријатељили. Много доцније, у својим занимљивим успоменама *С Јовом Павловићем* (Браник од 4 и 6 августа 1892) Лаза Костић је дао изванредну карактеристику младога Павловића, његових душевних и моралних особина, његових политичких и друштвених идеала, његове младалачке бујности и борбености. Као што је сматрао све баварске грађанске страже за носиоце и стубове "постојећег поретка", Павловић је тако исто видео у баварском "биргеру" типично оличење буржоаског друштва. Лаза Костић је овако оцртао Павловићев критички став према баварској буржоазији: Баварце, а наине Минхенце, презирао би Јова из дубине своје бунтовничке душе, која тада беше пуна идејала свих бивших и будућих револуција.

— Ови Минхенци, говорио би он, то су ти најзатуцаније ћифте... Ти се не могу занети ни за чим осим за пивом. Ал за пиво ће и главу заложити. Јесенас је била буна у Минхену, као што си могао читати по новинама... Пивари беху подигли цену пива са једном крајцаром на оку, са шест на седам, и то је побунило народ...

Па ипак, у том и таквом Минхену, међу "најзатуцанијим ћифтама" и "најзанесенијим католицима", основало је неколико напредних српских студената можда најреволуционарнију омладинску дружину, која ће стојати на крајњој левици Уједињене омладине српске. По угледу на италијанске карбонаре, дружина ће носити име — *Завера*. У чланку *Друштво "Завера"* у Минхену (*Застава* од 16 децембра 1866) Јован Павловић пише:

У првим својим састанцима саставила је "Завера" свој политички програм. Поштујући слободу свима народима, "Завера" држи да је право да сваки народ без ичијег туторства сам собом управља. Сматрајући државни облик као нешто прелазно, а народ као вечито друштво, "Завера" не признаје никакав државни интегритет, под којим се често подржава господарство једнога народа над другим. Значило би не познавати ћуд људску, а по томе и ћуд народну, кад би се веровало лепим обећањима, која неки народи завијају у идеале о грађанској слободи и једнакости. Само зато да би лакше дошли до господарења над другим народима. У кога је сила тај је свагда готов да је на зло употреби. Наш век захтева да се фиктивни политички народи распадне у своје стварне елементе, у праве народе, и да сваки народ у својој целини сам собом живи... Ни култура не даје право ниједном народу да господари над другим. Сваки је народ сам свој "културтрегер", сваки народ има, своју културу, и што је једном народу култура може другоме да буде пропаст...

Исповедајући таква напредна демократска начела, *Завера* је ставила себи у задатак "да путем изјава или посебних брошира исправља криве и изопачене мисли о нашем народу, које се овде у разним листовима често

појављују, и да енергично сузбија нападања на наш народ, којих се овдашњи безобразни културтрегери никако неће да окане".

Једна од најзначајнијих тачака револуционарно-ослободилачког програма *Завере* несумњиво је она о систематском организовању и припремању потребних услова за ослобођење наших подјармљених и потлачених народа:

Имајући на уму да ће скоро настати време, где ће Србима требати много јуначких мишица и одважних срдаца, наумила је дружина да се у телесним вежбама, а особито у војничким пословима извешти, како би могли некад, кад земан дође да се војује за слободу и јединство целог народа српскога, слабачко перо заменити оштрим мачем и дугом пушком ...

Ако се овај програм *Завере* упореди са програмом осталих наших омладинских дружина тога доба, опазиће се одмах да је овај најреволуционарнији. Чак ни програм Славенског друштва у Цириху — "жаришту светске револуције" — није био напреднији. Претседник Славенског друштва, Павле Вељков, такође Војвођанин, у својим говорима у Цириху и у својим дописима *Застави*, није био ни напреднији, ни борбенији, од Јована Павловића. Исто се то може рећи и за Живојина Жујовића, и за Ђоку Мијатовића, и за остале наше прве социјалисте и републиканце. Једино су Светозар Марковић и Васа Пелагић били још револуционарнији. Али, у ово доба, половином 1866, Марковић и Пелагић још не долазе до изражаја. Према томе, можда није претерано рећи да су Живојин Жујовић и Јован Павловић први крчиоци нових путева и први носиоци напредних идеја.

Било би погрешно мислити да се Павловић ограничио само на унутрашњи друштвени рад у *Завери* и на састављање дописа *Застави*. Нема сумње, од свих чланова *Завере*, Павловић је најактивнији; на дружинским састанцима његова предавања су најчешћа, његове критике најоштрије, његов углед највећи. Поред њега истичу се Живојин Жујовић, тада студент филозофије, и Урош Кнежевић, тада студент права. Остали чланови *Завере* такође вредно раде, али остају мање запажени. Исто тако, ван спора је да су Павловићеви дописи *Застави* нарочито падали у очи и истакли га у први ред. Али, то још није све. Он узима најпунијег учешћа и у свима организационим припремама за формирање Омладинског покрета. На првим омладинским скупштинама Павловић је један од најактивнијих чланова. Као и на седницама *Завере*, он је и овде на крајњој левици, међу најнапреднијима и најреволуционарнијима.

У свом говору на првој скупштини Уједињене омладине српске, одржаном 16 августа 1866 у Новом Саду, Јован Павловић је рекао између осталог: "Кад би конзерватизам овладао, не би било никаква напретка, него би се све, што се на једном месту затекло, временом у трулеж претворило . . . Материјална страна једног народа основ је целом народном животу... Материјално напредовање потпомажу народна привреда и социјална наука. Социологија, као наука која испитује појаве реагиране народне економије на поједине социјалне групе у народу, разликује три групе: групу рада, капитала и интелигенције. Ми ни с једном не стојимо добро. Прва је у незнању, други су већином зеленаци, а интелигенција је наша на кривом путу. Највећи део интелигенције одаје се правничким наукама. Параграфи никако не поправише свет. Жалосно је што се врло мало њих из омладине одају изучавању економије, а то је прва наука у свима земљама." На крају свога говора Павловић је предложио да се изабере "Један сталан одбор, који би се бавио народном економијом и унапређењем нашег социјалног живота, који би испитивао појаве у социјалном и економском животу нашег народа".

Сл. 1 — Јован Павловић, уредник "Панчевца"

Ако упоредимо ове предлоге и сугестије Јована Павловића, изречене на првој омладинској скупштини, са осталим изнесеним предлозима и сугестијама, видећемо да је Павловић ишао знатно даље од својих другова, да је најупорније инсистирао на потреби систематског проучавања социјално-економске проблематике и да није наишао на довољно разумевања и подршке код осталих делегата. На првој омладинској скупштини само је мали број чланова показивао интереса за "материјално напредовање народа". Тек ће на доцнијим скупштинама — захваљујући борби Светозара Марковића и његових најближих сарадника — социјални и економски проблеми продрети у први план. Али, иако није успео у овим својим првим настојањима, стварне његове заслуге остају ипак несумњиве. Јован Павловић је у Војводини један од првих који су започели да припремају потребне предуслове за прихватање и ширење напредних идеја. А то, без сумње, није мала заслуга.

II. ПАНЧЕВО КАО СОЦИЈАЛИСТИЧКО ЖАРИШТЕ

Нова архивска истраживања и историска испитивања сведоче да се Панчево развило у прво социјалистичко жариште у Банату и једно од првих у читавој Војводини већ 1870. У досадашњој историској литератури о постанку и развоју социјалистичког покрета у Војводини обично се истиче да је Нови Сад прво жариште социјализма у Војводини. Међутим, има историчара који покушавају да докажу да се Нови Сад развио у социјалистичко жариште тек 1872, за време емигрантског боровка Светозара Марковића и Васе Пелагића у Новом Саду, док је Панчево постало социјалистичко жариште већ 1870. Ово мишљење нарочито заступа Никола Марковић, један од првих војвођанских социјалиста и један од првих ученика и следбеника Светозара Марковића; у Војводини. Пратећи стога учитеља на његовим путовањима по Банату, Бачкој и Срему, Никола Марковић је повукао ову паралелу између првих социјалистичких жаришта у Војводини:

Према величини Новог Сада, и његовом значају као Културног средишта Српске Војводине, Светозар није имао одговарајућег успеха, стога што је новосадска интелигенција ношена била либералном струјом. Световарева акција, у друштву и журналистици новосадској, беше као бачено семе за будућност. ..

У Панчеву је Светозар наишао на бољи одзив. Панчево не имађаше толику интелигенцију као Нови Сад... Али је П а н ч е в а ц Јована Павловића припремао масу за новије назоре. Стога су занатлије у Панчеву, као и у Вршцу, своскије прихватили мисао о удруживању ... Што је Панчево постало најшири канал за Светозареве идеје у Војводини, то ваља приписати тој срећној прилици што је тадашња реалка била окупила велики број Срба ђака из целе Војводине... Приређивани су састанци са београдским ђацима... Ишло се у околна села ради приређивања забава... а у ствари да просвећујемо, будимо, челичимо потиштени српски народ.

Према сведочанству Николе Марковића, исто тако као што су београдски великошколци имали своје студентске "кружоче", тако су панчевачки реалци били учлањени "у тајној задрузи, која им даде средства за састављање приличне библиотеке, из које се књиге шиљаху и ван Панчева ..." Световар Марковић је из Београда "често долазио у Панчево, да обиђе и упути своје ђаке". Када је намеснички режим у Србији отпочео да прогони социјалистичке првоборце, Светозар Марковић, Васа Пелагић, Срета Анђелковић и Влада Љотић емигрирали су у Нови Сад, док су Мита Ценић, Стева Милићевић и Јошка Симић избегли у Панчево. Најинтересантнији био је случај Јошке Симића: као ученик VI разреда гимназије у Београду, био је искључен из свих средњих школа у Србији зато што је "на златици у част кнеза Милана... избио једно око". Захваљујући заузимању Николе Марковића, панчевачки штампари, браћа Каменко и Павле Јовановићи, примили су истераног гимназисту у своју штампарију, у којој је он "честито испекао свој занат", тако да је доцније с друговима основао Радничку задружну штампарију у Београду. Према сведочанству Николе Марковића: "Панчевачки либерали, материјално ситуирани, беху баш ти, који нашим бегунцима указиваху помоћ".

Од истакнутих људи у Панчеву су тада живели: Змај Јован Јовановић, Светислав Касапиновић, Васа Живковић, Константин Пејичић, Јован Павловић и други. Панчево је у то доба већ имало своје средње и стручне школе, своје библиотеке и читаонице, своје позориште и своје певачко друштво. Змај је ту издавао и уређивао хумористички лист Ж и ж у, Јован Павловић недељни политички лист П а н ч е в а ц, браћа Јовановићи Н а р о д н у б и б л и о т е к у. Павле Поповић, у својој студији о Змају, даје овакву карактеристику Панчева:

Панчево нама данас изгледа једна мирна варош, "с нуруке" и повучена, али у годинама о којима говоримо оно је било један од најважнијих интелектуалних центара Војводине. Оно је нарочито било омладинско место.

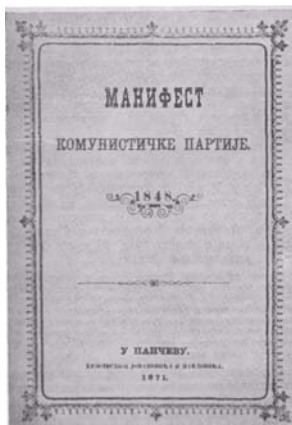
Године 1869 један омладинац, Јован Павловић, потоњи министар просвете у Црној Гори, основао је у Панчеву лист Панчевац, и тај је лист имао врло напредан програм, као Милетићева Застава, и још више, чак с извесном социјалистичком тенденцијом. У њему је 1871 први пут преведен Манифест Комунистичке партије Маркса и Енгелса. У њему је један од главних сарадника био Светозар Марковић... Панчевац је био скоро лични лист Светозара Марковића, и редакција се сигурно слагала с његовим мишљењем...

Треба нарочито подвући да је Панчевац стављао на расположење своје ступце Марковићу не само за његове идеолошке чланке и расправе, него и за његове полемике и критике; тако, на пример, преко Панчевца водио је он полемике и са Владаном Ђорђевићем, и са Владимиром Јовановићем, и са Драгишом Станојевићем; преко Панчевца је он први јавно жигосао корупционашке афере министра војног Јована Белимарковића и претседника Народне скупштине Живка Карабиберића; нападао диктаторске амбиције генерала Блазнавца и "либералне реформе" Јована Ристића; изобличио полициски режим Радивоја Милојковића и просветну политику Димитрија Матића; жигосао незаконите поступке и драконску строгост ректора Велике школе Јосифа Панчића; критиковао националистичко "кипеће одушевљење" деснога крила Уједињене омладине српске и начин уређивања Младе Србадије; једном речју, пре него што је покренуо Радник, Марковић је од Панчевца начинио такорећи незванични орган социјалистичког покрета у Србији и Војводини. Није претерано рећи да је Панчевац, у неку руку, прокрчио пут Раднику и припремио погодну психолошку атмосферу и потребне услове за стварање социјалистичког покрета.

Сл. 2 — Прва страница првога броја Павловићевог "Панчевца"

Поред живе сарадње на Панчевцу, Марковић је у штампарији браће Јовановића и Павловића штампао и две своје значајне политичке брошуре: Неколико чланака (Панчево, 1870) и О последњим скупштинским изборима (Панчево, 1871). У овим брошурама изложена је оштрој и неумољивој критици целокупна унутрашња и спољашња политика намесничког режима у Србији и цео "постојећи друштвени поредак у Европи". Обе ове брошуре биле су одмах стављене на индекс у Србији, а илегални читаоци и растуривачи ове апокрифне лектире били су изложени драконским казнама и гоњењима. Државни тужилац у Београду оптужио је Марковића као писца ових "бунтовничких књижица", али до суђења ипак није дошло: пре него што је ухапшен и изведен на оптуженичку клупу, Марковић се уклонио из Србије, знајући шта га чека. На дан када му је требало бити суђење он је већ био у — Угарској!

Сл. 3 — Насловна страна првог српског превода "Комунистичког манифеста"

Панчево се нарочито афирмисало као жариште социјалистичког покрета у Војводини знамените 1871 године. Као што је познато, те године подигли су француски радници у Паризу своју прву социјалистичку револуцију, Париску комуноу, која је снажно одјекнула широм света. Исте године, када је у Француској формирана Париска комуна, покренут је у Београду Радник, први социјалистички лист на Балкану. Најзад, исте те године појавио се у Панчеву први српски превод Комунистичког манифеста. Под онаквим политичким приликама и друштвеним условима објављивање Манифеста на српском језику није била мала ствар. То је био читав подвиг младићске смелости и револуционарног прегалаштва.

У овоме Историјском прегледу српске штампе Јован Скерлић такође говори о Панчеву као социјалистичком жаришту Војводине и о Павловићевом Панчевцу као једном "од главних органа српске јавности" тога доба:

Родољубиво Панчево било је тада важан центар српски, и у њему је енергични омладинац Јован Павловић нашао врло угодно земљиште за рад. Лист је имао јаку либералну и републиканску боју, и у антиклерикализму ишао даље од Заставе. Поред тога, Панчевац је био у најоштријој опозицији према ондашњем режиму у Србији, и показивао је чак извесних, општедемократских симпатија за млади социјалистички покрет... Све што млади нараштај у Србији није могао да изнесе у београдским листовима, који су били пад највећом зависношћу од цензуре, казивао је у дописима и чланцима у Панчевцу.

У својој студији о Светозару Марковићу Јован Скерлић такође говори о Панчеву као социјалистичком жаришту у Војводини и о Павловићевом Панчевцу, који је показивао "симпатија за млади социјалистички покрет". Скерлић вели:

Панчевац је био трибуна са које је Марковић проповедао нове идеје. То је био омладински лист, коме је републиканску, антиклерикалну и демократску боју давао његов уредник Јован Павловић, један од најугледнијих чланова омладинске левице, оснивач и душа омладинске минхенске дружине Завера... Марковић је са Панчевцом имао врло блиских веза... У томе напредном и широкогрудом омладинском листу Марковић је развијао све своје идеје, чинио теоријске и практичне замерке омладинском раду, и указивао пут којим млади нараштаји српски треба да пођу ...

Заслуга што је Панчево већ почетком 70-их година постало једно од првих социјалистичких жаришта у Војводини несумњиво припада пре свега Јовану Павловићу, који је покренуо, издавао и уређивао Панчевац у народном духу, а одмах затим првим српским социјалистима, првенствено Светозару Марковићу, који су својом обилатом сарадњом ударили Панчевцу напредан карактер и начинили од њега, такорећи, социјалистички лист, иако његов издавач и уредник сам није био социјалист, него само прогресиван либерал и искрени симпатизер социјалистичког покрета. Међутим, не сме се заборавити ни заслуга једне групе панчевачких грађана, и то баш претставника српске трговачке буржоазије, која је Павловићу ставила на расположење нужна материјална средства да може покренути Панчевац као независан опозициони лист.

Ствар је у овом. Када је Панчевац покренут (1869) у Панчеву није постојала ниједна српска штампарија; све три штампарије у Панчеву биле су у немачким рукама. У току прве и у првој половини друге године Панчевац је штампан у штампарији Раужана и Кифера; затим, у штампарији Антона Сибенхара, и, најзад, у штампарији Карла Витигшлагера. У овим немачким штампаријама Панчевац је штампан под врло неповољним условима, по највишим тадашњим ценама, излазио је неуредно и са задоцњењима. Осим тога, услед критике политичких прилика у кнежевини Србији, Панчевац је од намесничког режима стављен на индекс и није смео прелазити у Србију. Како сам Павловић није био имућан човек, а лист није примао никакву субвенцију и био упућен само на претплату, то је већ у току друге године излажења запао у озбиљну финансиску кризу и стајао пред обустављањем. Услед тога Павловић се удружио са панчевачким трговцем Каменком Јовановићем, добрим родољубом, истакнутим прваком Милетићеве Српске народне странке у Панчеву, активним чланом Уједињене омладине српске и преданим трудбеником у свима националним потхватима, и заједно са њиме основао штампарију, која ће се доцније проширити и израсти у штампарско-издавачко предузеће, једно од највећих у Војводини. Обавештавајући о томе нашу јавност, уредништво Панчевца у броју од 27 септембра 1870 вели:

Знајући све то ми ипак нисмо сустали, но потпомогнути овдашњим ваљаним пријатељима својим постарали смо се да од листа овога, са стране штампарске, једанпут за свагда отклонимо сваку опасност, а уједно да у овом нашем месту припремимо поуздано земљиште за развитак наше књижевности и журналистике, па да и Панчево стане у ред са првим српским местима (Новим Садам и Београдом) и да постане легло, из кога ће излетати производи духа српског на пољу науке, уметности и вештина. Тога ради удружио се уредник овога листа са честитим грађанином овдашњим, г. Каменком Јовановићем, који је и до сада једино

из родољубља листу овоме десна рука био — удружише се у тој цели да овде оснују штампарију, која ће бити тако удешена да ће се у њој моћи не само овај лист без препрека штампати, него и сви други штампарски послови у најпространијем смислу обављати.

Тако је П а н ч е в а ц , захваљујући материјалној помоћи једнога дела младе и полетне грађанске класе, већ крајем 1870 стао на своје ноге и постао прави, независни, самостални орган најсвеснијег дела војвођанске опозиције, левога крила наше грађанске демократије и нашег првог социјалистичког покрета. Иако није био чисто социјалистички лист, П а н ч е в а ц је већ годину дана пре покретања Марковићевог Р а д н и к а био јавна трибина, преко које су могле доћи до изражаја и најсмелије идеје и најнапредније тезе нашег првог социјалистичког покрета, који се тада налазио тек у првој фази свога развоја и изграђивања. Што је Панчево већ 1870 постало социјалистичко жариште, заслуга је, у првом реду, Јована Павловића и његовог П а н ч е в ц а .

III. ИЗДАВАЧ ПРВОГ СРПСКОГ ПРЕВОДА "КОМУНИСТИЧКОГ МАНИФЕСТА"

Као што је познато, Јован Павловић је у току 1871 објавио у П а н ч е в ц у , у наставцима, из броја у број, први српски превод К о м у н и с т и ч к о г м а н и ф е с т а . Овде није место да се улази у разматрање, испитивање и истраживање још увек нерашчишћеног питања: ко је био тај који је превео и у П а н ч е в ц у објавио први српски превод М а н и ф е с т а . Писац ових редова има о томе своје одређено мишљење, али не жели да га износи и образлаже овом приликом, јер то излази из оквира ове расправе, којој је простор строго ограничен. Рећи ћемо само толико да је превод — ако се не узму у обзир извесни војвођански регионализми, врло чести и скоро свакодневни у тадашњој војвођанској штампи — релативно коректан и савесно рађен, особито ако се има у виду примитивно стање нашег тадашњег научног изражавања уопште, а наше стручне терминологије посебице.

У сваком случају, Јовану Павловићу припада главна заслуга што се М а н и ф е с т већ 1871 појавио у српском преводу. Јер, ма ко био преводилац, Павловић је био тај који је превод објавио прво у своме П а н ч е в ц у , а затим га је дао прештампати и у засебну књижицу. Осим тога, њихово заједничко штампарско-издавачко предузеће примило је књижицу у комисиону продају, старало се о њеном растуривању и објавило је и посебан књижевни оглас. Пада у очи да је оглас датиран 1 јуна 1871, дакле истога онога дана када се у Београду појавио први број Марковићевог Р а д н и к а . Држимо да то није само пука случајност него, вероватно, резултат нарочитог споразума између Светозара Марковића и Јована Павловића да се баш истот дана појави и први број првог социјалистичког листа на Балкану и први српски превод К о м у н и с т и ч к о г м а н и ф е с т а . У историји нашег социјалистичког покрета 1 јуни 1871 претставља двоструко значајан датум.

Књижевни оглас о М а н и ф е с т у изишао је свега у два војвођанска опозициона листа: у Павловићевом П а н ч е в ц у и Милетићевој З а с т а в и . У нашим опозиционим листовима у Србији оглас није могао изићи, из простога разлога што то цензура није допустила. Књижара и штампарија Јовановића и Павловића, овим је речима препоручила М а н и ф е с т српској читалачкој публици:

У нас се поводом Париза много о комунизму говори, па баш тај многи разговор често показује да се ни основи комунизма у нас не познају. Ми дакле како пријатељима, тако и противницима комунизма ову књижицу најтоплије препоручујемо, нека је набаве, нека је с пажљивошћу прочитају, јер ће се из ње многоме поучити, што до данас не знадоше, а онда ће тек суд њихов неког основа имати.

Српски превод М а н и ф е с т а доноси и један изванредно занимљив и значајан поговор, првобитно објављен у П а н ч е в ц у од 23 маја 1871. Писац поговора вели:

Овај је Манифест написан још 1848 године. Међутим, он је још, и данас тумач онога шта комунисте хоће. Овај је манифест преведен на свима језицима. Једва да нећемо ми Срби последњи бити, који га у преводу читамо. Чудо није уосталом; али, што је најглавније, није ни доцне... Што је српство за неколико десетина година пропустило, младо српство — омладина — може за неколико година да надокнади...

У овим излагањима поткрале су се некоје случајне омашке, које ваља исправити, јер се њима и нехотице наноси неправда не само нашим првим социјалистима, него и читавом нашем социјалистичком покрету, који се појавио релативно рано, а у сваком случају раније него код осталих балканских народа. Нису Срби били последњи

који су превели К о м у н и с т и ч к и М а н и ф е с т на свој језик. Сви историски извори сведоче да су Срби били први на Словенском Југу и на Балкану, и међу првима у великој заједници словенских народа, који су добили превод М а н и ф е с т а на своје народном језику, у засебној књижици, приступачној ширим слојевима.

Писац поговора говори не само у име своје, него уједно и у име нове омладине, о новим идејама и новим схватањима, устајући истовремено против преживелих националистичких фраза деснога крила Уједињене омладине српске и стављајући у први план напредна стремљења социјалистичког покрета:

М и с м о с в и п р о л е т е р и — а то је један разлог више да забацимо сваку борбу за династије и тесногруде реформе, па да свом снагом отпочнемо борбу за начела. Само таква борба биће у стању да спасе српство од пропасти, и да му осигура место у великом колу човечанства. Ко уопште мисли за н а р о д да ради, ево му поља! У томе се особито обраћамо омладини српској, која хоће да ради за народ. Омладина је изрекла да хоће да ради на основу истине а помоћу науке... Ма јој овим преводом указујемо на истину изложену помоћу науке. Нека би га прегледала и проучила — можда ће баш то бити њен предмет...

На крају свога поговора писац објашњава побуде које су руководиле преводиоца и издавача М а н и ф е с т а , да преведу и публикују овај спис на српском језику:

Обично се до сада говорило напред! — а где? — то се није умело рећи. То ће нам ваљда овај манифест умети да каже — а не сумњамо да ће и казати свакоме, који није код очију слеп. Надамо се да ће их мало бити.

Са преводом овога манифеста хтели смо још и да допринесемо једној потреби, која се у нашој штампи показала. Говорило се приликом покрета у Паризу о комунизму и социјализму, о тежњама комуне и о интернационалу — али, с малим изузетком неких наших новина, ужаоно површно. Да се наши писци и даље не би излагали опасности ... да им се рече, е су површни, па онда и да би њихови читаоци имали што бољег појма о свима покретима који су сада отпочели по свету — ето, то нам је ова побуда, те се превода латисмо. Нека би се наш превод читао — то је ове што желимо.

По себи се разуме, властодршци у Србији баш то нису допуштали и намесничка влада је одмах ставила на индекс српски превод М а н и ф е с т а . Ниједан лист у Србији није смео да донесе ни најкраћу белешку о појави М а н и ф е с т а на српском језику, а против илегалних растуривача трагало се најригорозније. Међу великошколцима у Београду појавили су се специјални агенти који су одмах денунцирали полицији свакога онога, на кога би пала сумња да је читао М а н и ф е с т . Сви београдски затвори били су препуни "подозрителних" читача М а н и ф е с т а , а у Главњачи се батинама изнуђивало од осумњичених да открију растуриваче ове "опасне књижице".

Међутим, и поред све драконске свирепости полицијских власти у Београду, било је одважних омладинаца који су се усуђивали да поједине примерке М а н и ф е с т а илегално преносе у унутрашњост и растурају по народу и међу омладином. Савремени извори сведоче да су се, баш у то доба, затвори по многим местима Србије пунили "црвењацима" и "комунцима", који су имали смелости да шире "опасну књижицу" коју је влада забранила.

У Аустро-Угарској М а н и ф е с т није био формално забрањен, али се његово ширење и растурање систематски спречавало. Само у току те исте године Јован Павловић је имао пет парница пред угарским судовима, где је одговарао због тога што је у своје П а н ч е в ц у нападао мађарску феудалну аристократију уопште, а посебице министра унутрашњих дела Вилмоша Тота, члана тадашње пештанске владе профа Лоњаија. Уместо да му се суди у Војводини, Павловић је стражарно спроведен у Пешту, где су му судили мађарски судови, према правничким схватањима феудалне Хунгарије. Пештански властодршци сматрали су издавача К о м у н и с т и ч к о г м а н и ф е с т а као опасног "по интегритет Угарске". Док је Павловић тамновао по мађарским затворима, дотле је народ по Војводини певао песму:

Шарен добош добује,
Павловић нам робује,
Павловићу, брате мој,
Мађара се ти не бој...

Истински напредан, бескрајно далек од сваког шовинизма, Павловић није био противник мађарском радном народу, иако је из дубине своје демократске свести мрзео феудалну мађарску аристократију, која је свирепо експлоатисала не само немађарске народе у Угарској, него и свој сопствени мађарски народ, широке радне масе

мађарског сељаштва и радништва. Павловић је увек тачно разликовао мађарски радни народ од мађарске феудалне аристократије.

Поред Јована Павловића, великих заслуга за објављивање првог српског превода К о м у н и с т и ч к о г м а н и ф е с т а у засебној књизи имају и браћа Каменко и Павле Јовановићи, власници познате издавачке књижаре и штампарије у Панчеву. Све док је Јован Павловић боравио у Панчеву браћа Јовановићи су заједно са њиме издавали П а н ч е в а ц и водили штампарију и издавачко предузеће, а када је Павловић напустио Панчево, они су сами продужили свој издавачки посао. После Павловићевог одласка П а н ч е в а ц је престао излазити, али су Јовановићи покренули и издавали разне друге листове, часописе и едиције. Укупно издали су 390 разних дела из књижевности и науке, оригиналних и преведених. Иако сами нису били социјалисти него либерали, политички једномишљеници Светозара Милетића и Полита-Десанчића, браћа Јовановићи су били не само изразити народњаци него и одлучни опозиционари. Пештански властодршци гонили су их као слободоумне родољубе и демократски оријентисане јавне раднике, а нарочито као издаваче првог српског превода К о м у н и с т и ч к о г м а н и ф е с т а . Каменко Јовановић био је двапута оптуживан и затваран, а Павле Јовановић је и свој живот завршио као заточеник, у арадским казаматима.

Из свега овога излази, јасно и несумњиво, да појава првог српског превода К о м у н и с т и ч к о г м а н и ф е с т а претставља значајан датум не само у историји социјалистичког покрета у Војводини, него истовремено и у постанку и развоју социјалистичке мисли и социјалистичког покрета на читавом Словенском Југу.

IV. БРАНИЛАЦ ПАРИСКЕ КОМУНЕ

Можда ниједан догађај у историји европских народа у XIX веку није толико узбудио савест човечанства као Париска комуна (1871). Као што је сасвим разумљиво и природно, ова прва социјалистичка револуција у историји поделила је читаву светску јавност у два тора: у присталице и противнике Комуна. Неопредељених, резервисаних, неутралних такорећи није уопште ни било. Комуна се или ватрено бранила или безобзирно нападала, а њене идеје су изазивале одушевљење на једној страни или секташку мржњу на другој страни. Равнодушних посматрача у том заврелом времену и грозничавом револуционарном врењу било је врло мало, ако их је уопште и било.

Примера ради, треба само разгледати нашу тадашњу штампу: док су наши напредни листови — на челу са Марковићевим Р а д н и к о м и Милетићевом З а с т а в о м од почетка заузели углавном правилан став према Комуни и писали о њој са симпатијама (Р а д н и к са отвореним, а З а с т а в а са прикривеним одобравањем), дотле су конзервативни и реакционарни листови (београдски В и д о в д а н , новосадски С р п с к и н а р о д) распалили жестоку кампању против Комуна уопште, а против њених присталица и симпатизера у Србији и Војводини нарочито. Какав је став према Комуни заузео Павловићев П а н ч е в а ц ? Углавном исти став као и Р а д н и к , само нешто обзиривији, с обзиром да је П а н ч е в а ц излазио у Војној граници, у вароши са ћесарско-краљевском војном управом, где се на социјализам, комунизам и револуције гледало кроз призму аустријске солдатеске и хабзбурговачке реакције. Илустрације ради, ми ћемо овде цитирати како је П а н ч е в а ц из дана у дан будно пратио развој догађаја у Паризу и како је коментарисао ток борбе између Комуна и Версаљске владе.

Бећ у броју од 4 марта 1871 П а н ч е в а ц јавља да се „у Француској све већма гомилају унутрашњи немири, међу којима је најопаснија буна радника, која је ових дана, букнула у Белвиљу и Монмартру, предграђима париским“. У броју од 11 марта, на првој страни, на првом месту, П а н ч е в а ц доноси телеграм из Женева: „У Паризу револуција. Раденици победитељи. Проглашена Комуна. Два генерала убијена. Версаљска влада спрема отпор“. Коментаришући, на четвртој страни истога броја, овај догађај, П а н ч е в а ц вели: „Ова буна има у првој линији друштвени значај, а с тиме је наравно неразделно скопчан и политички преображај државног строја“. Проглашење „социјално-демократске републике у Француској“ претставља „одвећ важан моменат у друштвеном кретању Европе, који неће остати без моћног утицаја на целокупни живот европских народа“. У броју од 25 марта П а н ч е в а ц опет доноси један напис о догађајима у Паризу, са признањем спомиње „одважност вођа њихових, недавно на смрт осуђених Бланкија, Пијата и Флурана“, и поздравља Комуна речима: „Ми се амо треба само да радујемо да је овлада воља народа у Француској, да је постала једнакост, да се дембели руше са меканих столица...“ Дописник истиче да се пруски властодршци прибојавају „да се истинити плам гњева народног не распири и преко границе Француске и не поруши све аристократе и изелице који дембелишу о народном зноју и на његовој грбачи“.

Поводом историских одлука Комуна о одвајању цркве од државе, о укидању буџета за верске послове и о национализацији црквених и манастирских имања, П а н ч е в а ц (број од 1 априла) овако објашњава целисходност

донесених одлука: "Разлози су овом декрету то, што је прво начело француске републике слобода, што је слобода савести прва међу слободама, што је веројаконски буџет противан том начелу, што је свештенство сукривац злочинства, које монархија чини на слободи".

Уколико се Комуна све јаче учвршћивала у својим позицијама, утолико су и њени симпатизери, не само у Француској него и у далеким страним земљама, све отвореније изражавали своје симпатије према њој. П а н ч е в а ц (број од 15 априла) пише: "У Француској трају још непрестано битке између Версаљаца и Комуна, али се још ништа није збило одсудно, што би превагнуло на једну или на другу страну ... Версаљска војска наводи се у врло траљавом стању и као да неће моћи одолети Комуни, осим ако јој Пруси не помогну". Претседник Версаљске владе Тјер је "врло нечист републиканац" и "пријатељ папин и папине државе".

П а н ч е в а ц је плански и систематски доносио дописе и извештаје о одјеку Комуна у иностранству. У броју од 18 априла донео је занимљив допис из Женеве, у коме се вели: "Овде у Женеви су били зборови француских и немачких раденика, на којима су се најживље речи братимљења измењивале. Немачки раденици послали су Комуни у Париз адресу, њима су следовали и француски раденици. До који дан држаће се у Женеви такође и словенски збор, зарад исте цели, једино с том разликом, што мисле адресу њих неколицина лично однети у Париз, где ће се одмах уврстити у редове тих детића, што се у истим боре за човечанство". У истом броју П а н ч е в а ц доноси исцрпан допис о манифестацијама интернационалног братства у Америци: "Силни митинзи по градовима у Северној Америци осудише злоупотребу силе, која се учини француском народу тешким условима мира, а штампа свију боја једногласно је одобрила ту осуду". Нарочито је била величанствена манифестација у Чикагу, у присуству огромне масе света разних нација. Говорничка трибина била је "окићена американским, француским, талијанским, енглеским и немачким заставама". Музика је свирала Марсељузу и америчку химну. На митинг је дошла и немачка колонија, која је тада у Чикагу бројала око 80.000 људи. Најдирљивији је био тренутак када је најстарији претставник немачке колоније Кадиш приступио најстаријем претставнику француске колоније Жоржу Леину и, на енглеском језику, одржао говор, који је завршио значајним речима:

У овоме часу поседују опустошитељи, који служе сатанском Бизмарку и његовом господару, град (Париз) који је вазда био колевка човечанских права. Ти људи говоре истим језиком, којим и ми, али они су ропски извршитељи варварских налога једнога деспота. Ми изјављујемо овде свечано, пред целим светом, да се гнушамо њиховога дела, и да ништа с њима заједничког немамо, јер они су робови, ми смо слободни људи.

За нас, као и за вас, браћо из Француске, не постоје никакве границе, никакве разлике народности. Ми се одричемо свију тих лудорија, које су измислили тирани и попови, како ће лакше поделити људе, те их и лакше газити. И зато хоћемо, очврсли у искушењима садашњости и подижући наша осећања ономе, што је данас идеја а што ће скоро дело бити — хоћемо да ујединимо наше редове с вашима, браћо из Француске, у име универзалне републике!

Дописник додаје: "Одмах после тих речи загрлише се обојица најстаријих; музика удеси Марсељузу, а Французи, Немци, Ирландци, Талијани, Американци итд. сви у једно грло поздравеше усклицима универзалну републику". На истом скупу буде решено "да се оснује савез за општу републику, један фонд из којег ће се давати помоћ свима онима које тирани гоне и да се настане да се савез и по осталог Америци распростре".

У истом броју П а н ч е в а ц доноси вести са фронта о борбама око Неља и о закљученом примирју на 12 сати "да се посахрањују мртви ..." Занимљив је коментар: "Обе странке још се гледе као крвници. Версаљска влада изгубила је сав кредит због својих поступака; сад је већ куде и они, који су у њој гледали спасење Француске и поретка". Док су реакционарни листови хвалили и величали Версаљску владу и њену борбу против "безгаћника" и "бескућника" — дотле је П а н ч е в а ц смело тврдио "да Тјер и дружина неће триумфовати".

Међутим, и онда када су комунари почели да губе своје позиције, П а н ч е в а ц је веровао да су то само привремени неуспеси и да је коначна победа још увек могућа. Тако, на пример, карактеристичан је овај коментар у броју од 2 маја уз вест "да су Варсаљци освојили тврђаву Иси" са 129 топова, слагалиштем муниције и хране: "Брбљиви Тјер већ се на сва уста хвалио том победом пред Скупштином. Ако се ова вест обистини, онда је то приличан добитак за Версаљце, али и за Комуна још није све изгубљено. Комуна се спрема на крајњи отпор; њен војвода Росел, који је још млад човек од својих 27 година, развија особиту енергију". У броју од 13 маја П а н ч е в а ц јавља "да се обе стране спремају на ужасан покољ" и наговештава: "Комуна прави огромне барикаде по целој вароши, из чега се види да је она наумила да се брани на живот и смрт". У истом броју лист доноси и ову карактеристичну белешку: "Комуна је издала декрет, којим се одређује смртна казна за оне, који што отму или украду. Хоће ли сада ућутати они клеветници Комуна, који њу на сва уста оговарају као владу лоповлука и крађе?" Иако П а н ч е в а ц поименце не помиње клеветнике Комуна, тадашња јавност је тачно знала да се та алузија односи на Матију Бана, Михла Розена и остале реакционарне новинаре, који су преко В и д о в д а н а клеветали руководиоце Комуна.

Када је, најзад, Париз освојен и Комуна у крви сатрвена, сва конзервативна и реакционарна штампа широм света такмичила се у блаћењу, исмевању и омаловажавању радничког покрета уопште и Комуне посебице. У Србији најватреније је бранио Комуна Светозар Марковић у Раднику, у Војводини Јован Павловић у Панчевцу. У броју од 23 маја Павловић је овако бранио париске комунаре:

У Паризу наступило је доба чуда и покора. Крволочни Версаљци оборили су Комуна, освојили Париз и сада немилице жаре и пале по њему. Чланови Комуне бранили су се до последње капи крви, али не могоше одолети војничкој снази Версаљаца. Они су обећали Версаљцима да ће Париз оставити на миру, ако им се изда амнестија; почем то Версаљци нису хтели допустити, то Комуна у очајању није хтела да заврши владу своју без освете и спалила је петролејом више од четврти Париза. Версаљци, који су многе сиротињске куће по селима и варошицама у прах и пепео претворили тако да ће њихове газде на зиму под туђим плотом од циче и гледи скапавати, немају право што називљу устанике лоповима и паликућама... Онај, који је у освети палате запалио, то је лопов и паликућа, а онај који је из беснила сиротињске кућерке попалио, то није лопов и паликућа...

Описујући страховити терор Версаљаца над париским становништвом, Панчевца у истом броју износи низ појединости и констатује ове језиве чињенице:

Версаљци, од како су упали у Париз, ништа друго не раде, него само убијају, кољу и секу... Где год нађу народног војника у каквој кући, одмах избоду и исеку све што год нађу живо у тој кући било криво или не, и тако су већ многи платили главом који никако нису припадали Комуни. Париз је сав осут лешинама. Народни војници стрељају се у гомилама, и то без икаквог суда и испита. Наступио је прави покољ, који ће Француску већма упропастити него што су је Пруси упропастили.

У броју од 27 маја Панчевца упоређује Париз са — Војном границом: "У Паризу је после пада Комуне завладала тишина под упливом гвозденог војничког притиска. Париз се сада с нама сродно, јер је постао као нека војничка граница у срцу Француске". У броју од 30 маја лист констатује да у Француској већ "изилазе на политичку арену они људи, који су далеко од ње били док се она мучила у самртним мукама". У броју од 17 јуна Панчевца, са неприкривеним задовољством, бележи да је Тјер хтео "да држи велику војничку смотру да би се показало пред светом, како је велика војничка моћ којом он располаже", али да "од те смотре не би ништа, јер Пруси не допустише". Доцније су Пруси ипак одобрили приређивање смотре, али ово одлагање, подгађање и мољакање Тјерове владе код Пруса да дозволе приређивање смотре више јој је нашкодило него да је изгубила какву велику битку на бојном пољу. Павловић је то одмах инстинктивно осетио и забележио, без икаквог коментара.

Ако 'упоредимо ставове Павловићевог Панчевца и Милетићевог Заставе према Париској комуни, опазимо да је Панчевца пошао крупан корак даље од Заставе у одбрани Комуне. Симпатије, које је Застава езоповским језиком наговештавала између редова, Панчевца је изражавао много смелије и отвореније. Уопште, Павловић је на свима линијама био још прогресивнији од Милетића, стајао је увек на јасно одређеним и непоколебљивим напредним позицијама и иступао је свагда радикалније од Милетића. Обојица прекаљени демократи, имајући дубоких и искрених општечовечанских симпатија за Париску комуна и друштвени преображај, Милетић и Павловић су се разликовали и у тактици и изражавали су своја мишљења сваки на свој особени начин и својим сопственим стилем. Међутим, ако упоредимо Павловићево писање о Комуни у Панчевцу са Марковићевим писањем у Раднику, опазимо мање разлике. Док је Марковић писао опширне уводнике, Павловић се већином ограничавао само на кратке дописе и веће белешке, али у суштини са скоро истоветним или бар приближно сличним постављањем читаве проблематике. Иако сам није био социјалиста него тек прогресивни либерал, Павловић је бранио Париску комуна готово као наши први социјалисти, са којима се солидарисао у многим битним питањима и поставкама.

Исто тако као што је ватрено бранио Париску комуна од њених противника и клеветника, Павловић је у неколико махова узимао у одбрану и Маркову Интернационалу, која је после крвавих париских покоља била такође безобзирно нападана и блаћена. Конзервативни и реакционарни листови у Војводини и Србији просто су се утркивали у ружењу и клеветању Интернационале. Најдаље су у томе и овом приликом отишли новосадски, клерикални Српски народ и београдски, субвенционисани Видовдан. У једној малој, али речитој белешци, у Панчевцу од 6 јуна 1871, Павловић оштро, критикује реакционарну окружницу француоког министра унутрашњих дела, Жила Фавра, и овим речима брани Интернационалу:

Жил Фавро је издао окружницу, у којој објашњава узроке последњег париског устанка, и најцрњим бојама црта тежње и намере комуне, којој је легло у Међународној задрузи радника ("Интернационали"). Та је његова окружница пуна грубих

неистина и тенденциозних измишљотина, из којих се јасно види, да је Фаврова намера била, да том окружницом радничко кретање оцрни пред јавним мишљењем света.

Десет дана доцније, опет у једној белешци, али још смелијој и одлучнијој, у Панчевцу од 17 јуна, Павловић поново указује на кампању која се у редовима међународне реакције води против интернационалног радничког покрета и отворено стаје на страну покрета: "Интернационала" већ је бацила у велику бригу многе владе, те се већ почеше договарати о томе, како ће истребљивати то друштво и њене огранке у своме подручју. Као да се да уништити питање, које није порад једне главе, него резултат целог данашњег политичког и друштвеног строја! Кад би збиља хтеле владе учинити да нестане тога питања, оне би морале најпре почети од себе, па дати оставку на своме господовању и положити оружје пред војницима будућности.

Док је борце за друштвени преображај човечанства смело називао "војницима будућности" — дотле је империјалистичке, освајачке походе Наполеона III Бонапарте и Вилхелма Хоенцолерна осуђивао снажно и отворено. У чланку *Владаоци и њихова "стока"* (Панчевац од 6 августа 1870) Павловић вели:

А за чију љубав води се тај рат и у чију корист? Новинари и политичари почињу већ да набрајају резултате, који ће из овога рата проистећи за државе и народе у Европи. Ми пак не налазимо, да ће се овим ратом ико други користити осим самих владалаца. С тога је за нас свеједно, победио Прус или Француз. Народи онда неће добити ништа, човечанство још мање, а сва ће хасна пасти Вилхелму или Наполеону. Победи ли Наполеон, победиће тиранија у Француској а диктаторство у Европи... Победи ли Вилхелм, побеђује тиранија у Немачкој и настаје влада јункерства у Европи, влада германизације... Што се тиче тога, у каквоме одношењу ми Срби према овоме рату стојимо и чему се ми отуда надати имамо, ми одговарамо да се српски народ од победе тирани никаквом добру надати не може. Победа народа и човечанства над тиранима може и вас усрећити, а не победа Вилхелма над Наполеоном или Наполеона над Вилхелмом. .. Само слободни народи на западу могу нам на руку ићи да се и ми на истоку ослободимо. Иначе можемо доживети то да ћемо само своје господаре мењати, никада пак до слободе доћи.

После пораза Наполеона III у француско-пруском рату, Павловић са пуно љуте ироније и горког сарказма пише уводник *Крунисани лопови награђују се* (Панчевац од 3 септембра 1870), у коме даје овакву оцену страховитих друштвених противречности тога доба:

Француски народ, који је до овога лета спадао међу прве народе и кога је садањи заробљени убица његов свагда ласкајући му називао по превасходству "grande nation" (велики народ), тај народ доведен је до крајње пропасти ратом, који још и сада бесни ... А онај који је свему томе злу крив, убица од толико хиљада људи, упропастилац толиких породица, харамија целе земље и народа, — тај се налази на сигурном месту, за њега се брину браћа његова (јер врана врани очи не вади), његову "ексквизитну" кујну плаћаће народ који је он упропастио, његова породица живеће као и до сада раскошно и царски, јер се за рана постарала за "црне" дане грабећи знојем стечени новац од народа и шаљући га на оставу у туђе земље. Тако се награђују крунисане силеције и онда, кад у мајсторијама својим долијају и кад им кривица јасна као дан на видело изађе.

Ако се упореде ове Павловићеве оштре и неумољиве осуде Наполеонових и Вилхелмових освајачких, империјалистичких ратовања, с једне стране, и Павловићеве, раније наведене, правилне оцене Париске комуне и Марксове Интернационале, с друге стране, опазитиће се јасно и недвосмислено на чијој су страни све његове симпатије, на каквим он позицијама стоји и каквим мерилима оцењује савремене догађаје. Он, који борце за друштвени преображај назива "војницима будућности" и са пркосном смелашћу брани париске комунаре и присталице Марксове Интернационале, није ни могао судити друкчије о освајачима и империјалистима, па звали се они Бонапарте или Хоенцолерни. По свима својим особинама, умним и моралним, Јован Павловић је несумњиво заслужио да и њега историја уврсти у редове "војника будућности".

V. ПРЕТЕЧА БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА НАШИХ НАРОДА

У другој половини XIX века грађанска класа код свих јужнословенских, балканских и подунавских народа била је већ толико економски јака, политички зрела и културно изграђена да је показивала све изразитије тежње за ослобођењем и уједињењем свих отргнутих и још неслободних земаља, области и покрајина свога етничког колектива; у националне државе. Ове тежње долазиле су утолико јаче до изражаја уколико је економско, политичко и културно стање малих, поробљених и подјармљених народа на Балкану и у Подунављу било све неподношљивије,

с једне стране, и уколико су револуционарне национално-ослободилачке снаге ових народа јачале и постајале свесне своје моћи и унутрашње вредности, с друге стране.

Српска грађанска класа у Војводини, која се развијала; под релативно повољнијим економским и друштвено-политичким условима него она у осталим српским земљама, била је најактивнија и постала је важан фактор у даљем изграђивању српског етничког колектива. Утицај њен осећао се не само у Војводини него и у Србији, почевши још од Првог устанка па надаље; она је узимала знатнога учешћа у формирању модерне српске државе и у развоју српског културног живота; она је управо дала материјалну базу и условила даље изграђивање младе српске буржоазије, њене привреде, њенога друштва и њеног просветног уздицања. У тим условима и оквирима јачале су и националне аспирације за ослобођењем и уједињењем са осталим, још неслободним деловима, али без потребног активизирања читавог етничког колектива. У доба националне мистике и романтике, у јеку "кипећег одушевљења" Уједињене омладине српске, Јован Павловић објављује у П а н ч е в ц у циклус значајних чланака под заједничким насловом С р п с к е п р и л и к е , у коме трезвено, реалистички и рационалистички, устаје против замагљеног култа будућности, с једне стране, и против романтичарски идеализираног култа прошлости, с друге стране и пропагира плански, систематски, стваралачки рад у садашњици. У П а н ч е в ц у од 13 августа 1870 Павловић пише:

Колико има ваљаних синова српских, који су још у детињству своме сањали о лепој великој будућности српској, па су с тим слатким сном морали лећи у гроб! Тако једна генерација одлази за другом, а не види жарко жељене цели своје, не види ујамчене осигуране будућности рода свога.

Зар је будућност српска пусти сан живога народа? Зар жив народ сме да сања? — Жив народ не сме сањати. Цели тога народа не смеју такве бити, да имају што год налик на сан. Што народ жели и за чим тежи, то му мора бити права потреба његова, а да му та жеља и тежња његова не буде сан, ваља да води рачун о сретствима својим, која му стоје на руци за постижење онога, што жели и за чим тежи.

Може се рећи без икаквог претеривања: у тадашњој омладинској, узаврелој, романтичарској Војводини овако се разумно, трезвено, позитивно није говорило и није писало. С друге стране, насупрот Панти Срећковићу и осталим "историчарима" који су причали и декламовали о "сјајном српском Средњем веку", о "славним Немањићима", о "благу цара Немање", о моћној "царевини Душана Силног", и о сличним темама, на основу народне традиције, Павловић у чланку Будимо при себи! (Панчевац од 23 августа 1870) отворено устаје против романтичарског култа прошлости овим убедљивим аргументима:

Сјајна прошлост, или бар сањање о њезиној сјајности, може садашњој генерацији тако да заслепи очи, да она није у стању видети и познати садашњост народа у правом облику и истинитој садржини. Уображени занос опасан је и свети се љуто како код појединога човека тако и код целог народа. Поред њега никад није човек у стању да ухвати поуздан рачун о својој снази и својој моћности, него увек гради планове на уображеним цифрама и рачуна с уображеним факторима.

Устајући истовремено и против романтичарског идеализирања "сјајне српске прошлости" и против химеричног маштања и сањања о "величанственој српској будућности", Павловић у истом чланку констатује ове истине:

То нас је јако размазило. То нас је навело на ласкање себи самоме и на прикривање својих мана, то нам је навукло маглу на очи, кроз коју не можемо да видимо и да познамо себе саме. Мислимо обично да смо народ, који је позван да чуда ствара и да врши неку "мисију" међу другим народима, да у томе заносу не видимо себе ни из далека како изгледамо, у томе заносу заборављамо да што више запнемо за одржање темеља, који нам се испод ногу извлачи. Бадава је машати се небу за висине, кад немаш на што ногом стати, бадава је отварати у грудма својим рој жеља и тежња, кад нема снаге да се то све оствари.

На крају ових својих оштроумних излагања, Павловић извлачи потребне закључке, који су у оно узаврело, романтичарско доба, када је велики део војвођанске омладине изгарао у "швермерају" и лебдео "на горама одушевљења", морали звучати као јерес или као национални дефетизам:

Не би ли боље било, да се мало мање забављамо око "сјајне прошлости" и да мало мање упиремо очи у "лепу будућност" а да што више пригрлимо садашњост оваку каква је, да је познамо по свима странама њеним, да на њој исправљамо и подижемо оно, што је за исправљање и подизање, а рушимо оно што је за рушење? Ми бар држимо, да је по сто пута боље, кад народ није развучен на прошлост и будућност, него кад је што више везан за садашњост... Народ који у прошлости живи а о будућности снива, тај ништа не ради у садашњости и, по томе, мора пропасти ...

Строг и критичан према себи самој и према својој вољеној српској нацији, Павловић је био исто тако неуомљив и према осталим југословенским, балканским и подунавским народима. Баш зато што је имао смелости да у доба националистичког иживљавања и мегаломанског сањарења младе српске буржоазије устане против средњовековне мистике и великосрпског шовинизма, Павловић је имао морално право да са истом оштрином беспштедно ошине и великобугарске и великохрватске шовинисте. Павловића су до очајања доводили стални сукоби и незајажљиви апетити ексклузивних националиста где год се они појавили и он их је шибао и карикирао баш у заједничком интересу свих подјармљених народа!

У значајном уводнику Неслога међу источним народима (Панчевац од 4 марта 1871) Павловић додире најосетљивије питање, питање спорних области између појединих балканских и подунавских народа. Говорећи о тадашњим српско-бугарским односима (не сме се заборавити да је Бугарска у то доба била још увек турски пашалук), Павловић критикује шовинизам великобугарских националиста: "Бугарима кад проговорим о Старој Србији, као да си им дирнуо у зеницу ока; то је, веле, део земље који њима припада; неће да се увиди, да данас на жалост не припада ни њима ни нама, него турским крвопијама, који га на мртво име цеде и убијају".

Павловић ни овом приликом не упада у произвољна уопштавања, него с признањем указује на Слободу, лист Љубена Каравелова, претседника Централног бугарског револуционарног комитета у Букурешту — "једини лист бугарски, који и у овој питању, као и иначе, одлично место заузима заступајући начело ослобођења источних народа без обзира на границе".

На хрватској страни Павловић осуђује шовинистичко писање Кватерникове Хрватске, органа Хрватске странке права, и загребачке Слоге, органа Унионистичке странке (мађарона), у погледу будуће припадности Босне и Херцеговине. Павловић вели: "Догод је Троједна краљевина подлога народу мађарском, дотле само непријатељи народни могу желети да Босна и Херцеговина припадне Троједној краљевини, јер то би значило мењати турско господарство с новим опет турским ..."

Најзад, Павловић указује и на затроване грчко-бугарске односе због будуће припадности Македоније и Тракије, и поставља питање истовремено свима балканским народима: "Чему то води? Ничему другом, него да ће Турска још јаче и још дуже над свима њима озго јахати. Није заједничка слобода оно за чим теже, него који ће имати шире границе и што веће господарство". Супротно ултранационалистима и шовинистима код балканских и подунавских народа, Павловић пропагира идеју пуне солидарности интереса и заједничке оружане борбе свих малих, подјармљених, национално-угњетаваних и економско-експлоатисаних народа у циљу коначног ослобођења из турског феудалног ропства.

У историји српско-хрватских односа једно од најосетљивијих питања било је, несумњиво, питање припадности Срема. Као што је познато, за време постојања Српске Војводине Срем се налазио, заједно са Банатом и Бачком, у оквиру Војводине, али је после укидања Војводине повово припао Троједној краљевини, што је изазвало оштре сукобе и страсне полемике између великосрпских и великохрватских шовиниста. Ове распре, без икаквог стварног разлога, поново су се разбуктале почетком 1871. Када су набујале националистичке страсти и шовинистичке нетрпељивости дошле до врхунца, Павловић није више могао да ћути и написао је чланак Стара рана (Панчевац од 11 марта 1871), у коме је рекао и ове умне речи:

Жалосно је по нашу свест, ако то може бити предмет наше распре! Ми се још сад отимамо о земље и питамо се: шта ће чије бити? а овамо смо сви подједнако пружили вратове под туђ јарам и превиђамо општу невољу, која нас гњави. Ми треба јасно да схватимо наше садашње стање онако, какво је. Треба да видимо, да је данас и Срем, и Војничка крајина, и Троједна краљевине свачија пре само не српска или хрватска. Није ли ту прва дужност радити на томе, да Троједна краљевина не буде туђа подлога, него да буде своја, па било хрватска или српска? И зашто она не би могла бити исто толико српска колико и хрватска?

У истом броју Панчеваца (од 11 марта 1871) у коме је критиковао великохрватске шовинисте због будуће припадности Срема, Павловић доноси и један напис у коме се одаје заслужно признање истакнутом хрватском политичару Матији Мразовићу (1824—1896), који је водио одлучну борбу против злогласног хрватског бана Левина Рауха (1819—1890), и знатно допринео његовом паду. Панчевац је писао са неприкривеним одушевљењем:

Раух-бан паде — збриса га Мразовић пред судом у Петрињи. И виши суд потврди петрињску пресуду, те тим се, управ рећи, званично обистини да је намет-бан био — "харамија"! Слава Мразовићу на јунаштву, те Рауха оправисти у суво грође. Колико се радујемо што нам браћа у Хрватској душом дахнуше иза тога кужног Дима — толико се по сто пута сад тек гњеви сваки Србин на пороту пештанску, што окриви Милетића за хатар томе лоњско-пољском солару.

Светозар Милетић је био први који је бана Рауха назвао — "харамијом", али је због тога изведен пред суд, осуђен и затворен. Матија Мразовић је први изнео на јавност прљаве корупционашке афере бана Рауха (којега је Змај духовито исмејао као "лоњско пољског солара"); због тога је Раух тужио суду Мразовића, али га је суд ослободио, те је Раух, морално компромитован, поднео оставку на бански положај. Међутим, Милетић је и даље остао у затвору. Зато је у Новом Саду одржан протестни митинг. Тим поводом Павловић је у П а н ч е в ц у (25 марта 1871) написао уводни чланак Н о в о с а д с к и м и т и н г , у коме је повукао паралелу између поступања са Раухом, с једне стране, и са Милетићем, с друге стране:

Ето Раух је упропастио читаву једну земљу, он је срамно познат са лоњскога поља, он је срамно познат са лимитосоли, он је многим људма поштење узео, он је многе у просјакотењао — а тај Раух данас само што није више бан — то му је сва казна! Његова баронска милост не сме друкчије бити кажњена, она мора уживати потпуну слободу!

А с друге стране човек савршено поштен, који потпуно поверење свога народа ужива, који живи и ради на велику корист овога нарада, који неустрашиво истини и правди служи, те с тога не може да трпи кад види да се нитковлук шири него му свету на видуку образину с лица скида — тај човек допао је затвора "по закону" ...

Митинг у Новом Саду протествовао је против тога, али не хтеде молити никога за милост. До неба му хвала због тога! Ту лежи мушко достојанство народа нашег, да за правду и праву никуга до Бога не моли него за њу или се бори или — трпи, имајући свагда на уму пословицу своју, која каже да свака сила за времена траје а невоља редом иде! Скрхаће се богме и сила данашњих власника, који народ наш хоће у кврге да мету, и доћи ће невоља и на њих. Није далеко време, кад ћемо се моћи упитати за многи невини затвор, у коме чамише први синови народни, за многу неправду, која нам се учини из беснила. И тада ће се враћати мило за драго!

Као што се из овога види, Павловићу је дошло као поручено то што је вођа српског народа у Војводини, у овом конкретном случају, "страдао за хрватску ствар као да је Хрват". Ову срећну околност Павловић је вешито искористио да прочита лекцију мађарским грофовима и баронима о њиховој лажној законитости и фалсификованој правди, и да им запрети правичном одмаздом.

Велика победа Народне странке на посланичким изборима за Хрватски сабор испунила је Павловића искреном радосћу, утолико већом уколико је победа над унионистима: (мађаронима) извојевана заједничким снагама удружених Срба и Хрвата. У чланку П о б е д а н а р о д н а у Т р о ј е д н о ј к р а љ е в и н и (Панчевац од 13 маја 1871) Павловић је поздравио овај догађај речима:

Приликом избора за сабор одржала је Народна странка на скоро свима биралиштима сјајну победу над владиним кандидатима... Изборима својим за сабор показао је народ да не трпи ту владавину ... и да одбацује "нагоду" која је под њеним туторством углављена с Мађарима. Дакле, један бели лист, на коме је црна рука Раухова надрљала срамоту народну, згужван је и бачен под ноге Мађарима. Сад ваља писати нов ... Нема сумње, да ће се тим новим белом листом раскинути она срамна свеза, која је Троједну краљевину као роба уланчила с Мађарском. Троједна краљевина постаће земља слободна и независна; њезини синови биће своји господари, а не мађарске и немачке слуге...

Навели смо овде само неколико конкретних примера, а могли бисмо их навести још читав низ који речито показују како је Павловић био прави претеча братства и јединства наших народа, и то у доба набујалих националистичких страсти и шовинистичких анимозности код свих балканских и подунавских народа. Идући стопама својих великих учитеља Светозара Милетића и Михаила Полита-Десанчића, Јован Павловић је смишљено и доследно демаскирао националистичку нетрпељивост на свима линијама: ударао је по глави где год би се појавила и својим мајсторским пером доказивао нашим народима да им опстанак лежи само у њиховом јединству.

VI. ФЕДЕРАЛИСТИЧКИ ИДЕОЛОГ И ТЕОРЕТИЧАР

Као што су показала новија историска испитивања, први федералистички идеолози на Словенском Југу били су Војвођани Михаило Полит-Десанчић и Светозар Милетић. У својој расправи Народност и његов државноправни основ (1862) Полит-Десанчић је изложио своју концепцију о претварању Угарске у Источну Швајцарску; у студији Die orientalische Frage und ihre organische Lösung (1862) он је изложио своју тезу да се источно питање даје правилно решити само ослобођењем балканских народа испод турског феудалног јарма и формирањем Југословенске федерације и Балканске конфедерације. Ову тезу разрадио је и популаризовао Светозар Милетић у низу својих чланака у новосадском Српском дневнику (1863).

Развијајући се под утицајем Милетићеве и Политове национално-политичке идеологије, Јован Павловић је акцептирао у целини и њихове федералистичке концепције. О томе сведочи низ његових значајних уводника у *Панчевцу*, у којима је он, на свој особени начин, разрађивао читав комплекс сложених и разноврсних питања из широке области федералистичке проблематике у нашим земљама. Од ових Павловићевих чланака нарочито су важни они који говоре о положају Срба и Мађара у евентуалном будућем Дунавском савезу, односно Дунавској конфедерацији.

У чланку *Срби у Дунавском савезу* (*Панчевац* од 11 октобра 1870) Павловић убедљиво доказује да би за српски народ, као и за остале подунавске и балканске народе, било врло опасно приступање једном руско-словенском савезу:

Нама остаје или да будемо Срби или да будемо Руси. Срби можемо бити само у Дунавском савезу, Руси бисмо морали постати у руско-славенском савезу ... У Дунавском савезу имали бисмо слободу и самосталност, у руско-славенском ropство. То што би нас очекивало у будућности, то би снашло и све остале источне народе. По свему томе, врло је жалосна и постидна она политика славенска, која кокетује с Русијом и тражи наслона свога у њој.

Павловић, исто тако, одлучно одбија познату тезу чешких, словачких, словеначких и неких хрватских и српских политичара о претварању централистичке Аустрије у аустриску федерацију, односно у "Словенску Аустрију":

Колико осуђујемо политику, која се на Русију наслања, толико исто осуђујемо и владање оних државника домаћих, који било у Аустрији било у Угарској траже наслона и земљишта за преображај Истока ... У Аустрији и у Угарској не може се правити привлачна средсреда за јужне Славене, а и кад би се то могло, било би врло убитачно за те народе, који ће на развалинама турске царевине много раније основати себи слободу и самосталност.

Супротно свим овим теоријама и плановима, Павловић заступа тезу о потреби формирања Дунавског савеза изван аустриске и руске сфере:

Природна и једино пробитачна државна формација источних народа указује се у Дунавском савезу тих народа. У том савезу били би ти народи слободни, самостални и сигурни од спољашњег нападаја. Ни један од њих није толико велик, силан и моћан, да би могао бити другоме страхан и опасан, а сви су скупа довољно јаки, да би се могли с успехом бранити од општег непријатеља — био тај велика Немачка или велика Русија. Али, за срећну формацију источног савеза иште се пре свега, да се сами источни народи оставе свију претенсија (било историјских, било културних, било какво му драго) на господарење; за њих је нужно да се навикну живети један по р е д другог, а нипошто један н а д д р у г и м . Тако се само слобода и самосталност свију постићи може. Ако пак ма и један од њих буде за тим ишао, да постане господар над осталима, онда ће сви неизбежно то дочекати да ће сви постати — робље пруско или руско.

Овај Павловићев чланак изазвао је живе дискусије не само у српској, него и у хрватској и бугарској штампи. Тако, на пример, загребачке *Народне новине* (бр. 272 из 1870), у свом уводнику *Европске прилике*, окомиле су се на *Панчевац* зато што се залаже "за слободу и самосталност пољскога народа" и, на тај начин, тобоже ласка "њиховој запаљеној фантазији". *Панчевац* (бр. 88 из 1870) одговорио је на то *Народним новинама* кратко и јасно: "Ако ко у томе нашем заузимању за слободу и самосталност пољскога народа налази какву год, ма и најмању лудост, ми га само сажалевамо. А "Народним Новинама" морамо толико рећи: да би њима пре свега ваљало лечити своју, и то огромну лудост, у коју угрезосхе служећи Рауху и славној кумпанији".

Још је занимљивија полемика са бугарским емигрантским листом *Отечество*, које је излазило у Букурешту, центру бугарских политичких емиграната. *Отечество* је поставило *Панчевцу* ово питање:

Ако бисмо ми казали да у српско-дунавском савезу ("Панчевац") види српски народ у руско-словенском савезу; ако бисмо поновили саме његове ("Панчевчеве") речи: "Нама претстоји или да будемо Бугари или да будемо Срби" — Како ће се тада о нама да мисли? И ако запитамо: који ће бити официјелни језик у дунавском савезу, у коме Срби могу да буду Срби — може ли нам "Панчевац" на то одговорити?

На ова шовинизмом инспирисана питања бугарског емигрантског листа дао је *Панчевец* (бр. 88 из 1870) овај широкогруд, нешовинистички одговор:

Пре свега ми нисмо предлагали српско-дунавски савез, него уопште Дунавски Савез, у коме би били и Срби, и Бугари, и Романи, и Мађари и т. д. као слободни самостални народи у својим државама. У том савезу бугарски народ не би никако могао себе видети у таквом положају, у каквом је "Панчевац" видео српски народ у рускословенском савезу и у каквом би се (то сад додајемо) налазио и бугарски народ, кад би дошао под Русе. У Дунавском савезу био би бугарски народ слободан и самосталан у својој држави, као што би био и српски народ у својој, и онда она на Бугаре примењена изрека "Отечества": "Нама предстоји или да будемо Бугари или да будемо Срби" — нема смисла, јер би тада Бугари били само Бугари, а Срби само Срби, као што је и право. Што се тиче "официјалног" језика, тај би био у бугарској држави бугарски а у српској српски; тако исто у писменом саобраћају између једне и друге државе: Бугари би писали Србима бугарски, а Срби Бугарима српски.

На крају свога одговора П а н ч е в а ц је дао бугарском листу овај пријатељски савет:

Надамо се да ће "Отечество" бити задовољно овим нашим одговором. Но напослетку не можемо пропустити ову прилику, а да из најдубљег убеђења свог не изречемо ово: Ако се Срби и Бугари буду отимали о власт а господство једних над другима, а не о заједничку слободу, тада нити ће Србима предстојати да буду Срби, нити Бугарима да буду Бугари, него ће и једнима и другима предстојати да буду — туђинско робље!

Нажалост, није нам познато како је на овај чланак реагирало О т е ч е с т в о, јер поред свих трагања нисмо успели да дођемо до дотичних бројева, тако да не знамо како се ова занимљива полемика завршила, али већ из свега цитираног јасно излази закључак да је Павловићев став био идеолошки правилан.

О Дунавској конфедерацији писао је већ Лајош Кошут у два маха, али он је замишљао федеративни савез подунавских држава под хегемонијом Пеште, иако то није нигде отворено формулисао, него само између редова наговештавао у мање или више прикривеним алузијама и произвољним хипотезама. Међутим, Јован Павловић замишљао је Дунавски савез на једној много широј и далекосежнијој основи: као заједницу слободних, демократских, независних и самосталних подунавских народа, повезаних заједничким економским и политичким интересима, али удружених на бази пуно једнакости и равноправности, без ичије доминације и супремације. То се даје видети из Павловићевог значајног чланка Мађари у Дунавском савезу (Панчевац од 18 октабра 1870). Ту Павловић поставља проблем на ову основу:

За Угарску има места само у Дунавском савезу, али не за Угарску која је објавила Словачке, Русине, Румуне, Србе и Хрвате, него за чисту Мађарску, у којој ће бити само мађарски народ. То би истина било друго издање Угарске, прилично скраћено и пречишћено, али шта ћемо кад им ништа друго не остаје на избор него: чиста Мађарска у Дунавском савезу или — руски гувернаменат.

После годину дана Павловић се поново враћа на проблем федеративног преуређења Угарске, проширује и продубљује своје раније федералистичке поставке и даје нове, још убедљивије аргументе за постављену тезу. У чланку Федерација и у Угарској (Панчевац од 26 септембра 1871) Павловић заступа мисао да немађарским народима у Угарској "није стало до каквога принципа државног који ће у себи носити гаранцију за опстанак Аустрије", него им је "највише стало до тога да се пронађе такав друштвени и политички облик, под којим ће народи у овој држави опстати и напредовати ..." Павловић је убеђен да немађарски народи не могу опстати у централистичкој Хабзбуршкој - монархији него у угарској федерацији:

С тога гледишта налазећи држимо да федеративни облик државе највише има у себи јемства за очување и унапређење свију народа у овој држави. Њиме се свакоме народу повраћа његов самосталан живот, да се развија по својим потребама; ни од једног народа не одузима се што њему припада, нити се што од њега откида, па да се употреби за какве туђе цели; ни једном народу не натура се туђе господарство, туђа власт, туђи закони, туђ језик, него сваки својим животом слободно живи.

Павловић сматра да је у интересу свих немађарских народа да се Угарска што пре, по могућству одмах, претвори у федералистичку државу, док је још "неконсолидована и на славим ногама", јер ће се после државно преустројство дати теже и спорије практично остварити. У истом чланку Павловић даје низ аргумената у прилог своје тезе, са овим конкретним образложењима и убедљивим закључцима:

Можда ће неко рећи: "Та зар смо ми кадри оборити мађарску централизацију и завести овде федеративну систему?" — Е, ако се још и то питање с образом поставити сме, сада је право да нас Мађари још већма узјашу. Ми обично кажемо: Мађара нема више него 4 милиона, а нас је других 10 милиона. Кад је збиља тако, онда треба и то да покажемо, да ми нисмо само 10 милиона нула, него да смо толико људи свесних, који неће да трпе туђег господарства, него хоће да живе слободно и самостално, хоће да

су с Мађарима изједначени у правима човечанским, народним и државним. А да бисмо могли доћи до уживања тих права у равној мери као што их Мађари уживају, редимо на томе да се и овде федеративна система заведе, па да и ми, и Румуни, и Словаци, и Русини, буду код своје куће то исто, што данас Мађари хоће да буду над свима озго.

Најзад, у истом чланку Павловић пледира да се у будућој угарској федерацији формирају аутономне јединице по националном принципу, како би се сваком народу у његовој јединици обезбедили најбољи услови за његов несметани национално-политички, друштвено-економски и културно-проеветни развој. Једна таква јединица у будућој угарској федерацији имала је да буде и аутономна Војводина.

Из овога јасно излази да је Павловић, на убедљив и приступачан начин, разрађивао и популаризовао, у низу чланака преко Панчевца, федералистичке идеје својих учитеља Светозара Милетића и Михаила Полита-Десанчића. Он је то чинио својим сопственим упечатљивим стилем, са извесним јачим револуционарним примесима и борбеним полемичарским акцентима.

VII. БОРАЦ ПРОТИВ КЛЕРИКАЛИЗМА

Борба против српско-православног клерикализма у Војводини датира још од почетка XVIII века, када се почела формирати млада српска буржоазија из редова војвођанских трговаца, организованих у своје трговачке корпорације, и занатлија, удружених у своје еснафе (цехове). Услед сталног економског снажења, друштвеног изграђивања и културног развоја, ова млада и полетна српска буржоазија морала је, пре или после, нужно доћи у сукоб са конзервативном црквеном хијерархијом, која је приграбила сву власт у своје руке и наметнула своју хегемонију читавом српском народу у тадашњој феудалној Аустрији. До првог отвореног сукоба између буржоазије и хијерархије дошло је већ на Српском народно-црквеном сабору у Будиму 1744. На челу опозиције стајали су посланици града Будима, претставници младе српске трговачке буржоазије, који су већ били упућени у антиклерикалне идеје тадашње просвећене Европе и у прогресивна начела хуманог, рационалистичког и просветитељског XVIII века.

Под утицајем Велике француске револуције и код нас у Војводини почиње се формирати прва генерација нове, световњачке, грађанске интелигенције, која раскида са преживелим средњовековним, византиским и руско-православним просветним традицијама и удара прве темеље нове српске књижевности и уметности, науке и културе која више није мирисала на тамјан, него је имала већ изразито национални буржоаско-демократски карактер. Из редова ове наше нове грађанске интелигенције израстао је и Доситеј Обрадовић са својим ученицима и следбеницима, који се пером у руци боре против хегемоније црквене хијерархије.

Почетком XIX века разбуцтава се борба за народни језик и нови правопис, под руководством Вука Караџића и његових једномишљеника. Настављајући Доситејеву антиклерикалну линију, Вук нужно долази у оштар сукоб са хијерархијом, нарочито са митрополитом Стратимировићем, али коначно побеђује са својим реформама.

У другој половини XIX века континуитет културне борбе против још увек јаким клерикалаца, који се грчевито држе својих стечених позиција, успешно продужује Светозар Милетић са својом стражом. Као млад човек Милетић се бори против реакционарне политичке линије патријарха Рајачића, затим још одлучније против назадњаштва патријарха Самуила Маширевића и, најзад, упорно и беокомпромисно, са крајњим залагањем, против националног ренегата и наметнутог патријарха Германа Анђелића. Један од Милетићевих блиских сарадника у борби против клерикализма био је и Јован Павловић.

Један од најзначајнијих Павловићевих чланака, у којима се критикује православни клерикализам у Карловачкој митрополији, несумњиво је Сепаратан вотум (Панчевец од 28 јуна 1870). Анализирајући ненародно држање тадашње високе црквене хијерархије, Павловић констатује:

Познато је већ сваком ко распитује за ствари сабора, да су се владике оделиле од свију заступника на сабору и дали, против устројства за себе сепаратан глас... Нас овај сепаратизам владичански нимало није изненадио, нама ово није ништа ни ново ни чудно. Још одкад несрећни деспот Бранковић тамнице царске допаде, још од тог доба ниже се црна поворка владичанских сепаратних вога, који само да своју власт утврде рушише права народна и бацише у беду у народу заслужене људе.

Павловић, затим, наводи низ конкретних примера из историје Карловачке митрополије, крепким речима жигоше ненародно држање појединих реакционарних митрополита и епископа, и долази до ових закључака:

Ако још и сада више узважи глас четворице владика неголи толиких народних заступника, или управо више него глас сабора, онда је грехота и држати саборе, кад што народ са тешком муком за два три месеца сагради, то владике једним дахом поруше. Владике нека се сада добро узму на ум, јер ако и опет буде са саборским радом што је досад било, онда ће народ доћи до раскршћа, да ће сам себе морати запитати: народе, шта волијеш изгубити, или мученичком крвљу твојих прадедова стечена права, или отимаче тих права, — ил волијеш сабор ил владике?

За тачно познавање и правилну оцену Павловићевог антиклерикализма од нарочитог је значаја његов чланак **Пред сабором** (Панчевац од 19 априла 1870), написан и објављен неколико дана пред почетак новог заседања Српског народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима. Одмах у уводу свога чланка Павловић је дао ову језгровиту карактеристику дотадашњег патријарха, Самуила Маширевића (1804—1870), наследника патријарха Рајачића и типичног претставника српско-православног клерикализма у историји Војводине:

У четвртак на Ђурђев-дан отвара се наново народни сабор у Карловцима, кои је лане самовољом једнога човека распуштен био. Тога човека данас више нема међу живима, а они исти људи, које је он лане са сабора растурио не могавши их подносити, састаће се у четвртак без њега, да наставе дело, које им самовоља његова није дала да доврше. Богу је угодно било, да позове распуштача сабора себи на истину и да ослободи народ српски од сињег терета, што га је свалила на њ немилостива десница грчко-ориенталнога архипастира што сеђаше на столици српских патријарха.

Анализирајући жалосно стање српске православне цркве у Карловачкој митрополији после смрти патријарха Маширевића, Павловић даје овај свој критички суд:

Цркве су наше празне, оне ничим не привлаче народ наш к себи; православије не дејствује ни колико црно испод нокта на поправку морала у наших људи; из цркве излази сваки равнодушан као што је и ушао у њу ... Бадава је уредити спољашњи облик цркве, кад она изнутра болује и труне; бадава је побринуте се за спољашње служитеље њене, кад се у језгри оставља црв, који је подгриза.

Прелазећи на тадашње стање нашега школства на територији Карловачке митрополије, Павловић констатује ове чињенице:

Наше школе, све листом штогод их има, нису оно што би требало да буду, не одговарају потребама нашега народа, и зато им је нужна реорганизација из темеља. Наше основне школе носе на себи библијашко рухо, гимназије су нам опале и застариле, реалке нису наше него туђинске, богословија нам служи на срамоту и погрду, трговинских, занатлијских, пољоделских школа немамо никако ...

Начелан присталица демократазије читавог нашег школства, Павловић је био дубоко незадовољан тадашњим примитивним стањем наших основних, средњих и стручних школа, тадашњих наставних програма, педагошких принципа, наставничких кадрова и уопште читавом просветном политиком, диригованом од Архијерејског синода и руковођеном од црквених сабора. У циклусу чланака, под заједничким насловом **Наше народне потребе**, Павловић је дао критичку анализу целокупне наше тадашње просветне политике. У једноме од ових чланака (**Панчевац** од 23 августа 1870) Павловић је рекао:

Школа наша није била основана за то да намири потребе народа него да подмири оно што треба цркви. Народу, који великом већином оре и копа, а после тргује и води занате, шта је друго могло бити и шта може бити потребније него да научи да што боље, савршеније, јевтиније оре и копа, трговину и занате води, јер на тај начин дошао би до што већег материјалног благостања, а тиме и до просвете, до слободе и свију осталих врлина човечанских. Па је ли се увидила та потреба? Јесу ли основане школе где би се то могло научити? Боже сачувај! Основани су букварци, часловци и псалтирци, основане су школе, где су се училе на памет неразумљиве молитве, које је учитељ онолико исто разумевао колико и ђак, а училе су се због тога, да би се могле у цркви читати и тиме народ у "богопочитанију" одржати. Глупо, неразумљиво "богопочитаније" прече је било од правога, разумљивог и свесног, прече било шта више него и само одржање народа.

Нико од Милетићевих сарадника и једномишљеника, па ни сам Милетић, није смелије и одлучније устао против религиозне мистике и метафизике од Павловића. Штавише, може се без претеривања рећи да његова критика религиозне мистике и метафизике не заостаје иза познатих критика Светозара Марковића и Васе Пелагића. Тако,

например, у једноме од чланака из циклуса Наше народне потребе (Панчевац од 26 јула 1870) Павловић вели:

Нема сумње да је брига о тако названој души празан посао онда, кад се најпре не води брига о здрављу и снази тела. Код нас је пак напротив рађено. Код нас је све и сва чињено, милиони су трошени за спасење душе. По наопачком начелу наших црквењака ваљало је тело убијати, да би се сачувала душа. Тога ради подизане су толике цркве са толиким кулама и торњевима, подизани су толики манастири, уз које су големи комади земље давани — укратко: потрошена је сва зарада народна на установе, од којих се "веровало" да долази спасење душе. Осим тога ваљало је издржавати класу "душепопечитеља" мирских и духовних, која наравно није могла бити малена, јер је свакоме па и најмањем сеоцу преко нуждан по један "душепопечитељ"... Големе оне зидине са високим кулама, са златом и сребром изнутра, оставиле су народ наш у ономе истом стању у коме је био од вајкада. Не би ли боље било, да је на што друго употребљен онај силни новац, који је зазидан у голе зидове? Не би ли боље било, кад бисмо на место "душепопечитеља" у сваком месту нашем по једнога лекара имали?

Уместо мотике и метафизике, уместо "религиозног воспитанија јуности србске", како су говорили наши богобојажљиви "душепопечитељи", Павловић је тражио реалистичко и рационалистичко образовање, захтевао отварање нових стручних школа са практичном наставом за будуће привреднике, земљораднике, занатлије и трговце на овим стварним и савременим основама:

Ваља дакле радити пре свега на томе, да наш раднички свет... поставимо у таково стање, у коме ће они моћи напредовати у својим радњама и издржати мејдан са страном конкуренцијом. Њихов напредак биће општи напредак народа, јер они су темељ будућности народној. Да би се пак до тога дошло, ваља се постарати за такве заводе, у којима ће наши радници долазити до што савршенијег знања и разумевања својих послова, до што потпуније науке и вештине у своме раду. То захтева неумолимо данашњи век, и ко се томе захтеву не покори, тај данас пропада. Да нас не би то постигло дужни смо по свима крајевима, где наш народ живи, и према поглавитом занимању његову у тим крајевима, оснивати и подизати земљоделске, занатлијске и трговачке школе.

У оно доба када су све наше основне, средње и стручне школе стајале под туторством цркве, односно црквено-школских општина или својих посебних патроната (као, например, српско-православне гимназије у Новом Саду и Сремским Карловцима) — овакво писање звучало је као тешка јерес и изазивало реакционарне елементе на отпор. Али, Павловић се на све то није нимало обазирао. Дубоко уверен у правилност својих судова и оцена, чврсто убеђен у истинитост и моралну исправност својих предлога и сугестија, Павловић је упорно ишао даље својим путем и настављао своју започету борбу против клерикализма и црквене хијерархије, против религиозне мистике и метафизике, против верске реакције и назадњаштва на свима линијама. Као такав, Павловић се афирмирао као прогресиван дух и културни борац првога реда.

VIII. ИЗ ИСТОРИСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Посматран из удаљене историске перспективе, пуних 60 година после смрти, а готово 80 година откако је напустио Панчево, Јован Павловић нам се тек данас указује у правој величини. Иако је у Панчеву живео и радио свега непуних 5 година, за које је време 7 пута хапшен и затваран, а безброј пута саслушаван и узнемираван, Павловић је за то сразмерно кратко време учинио изванредно много. Као професор Трговачке школе у Панчеву васпитавао је у родољубивом духу нове стручне кадрове младих привредника, који ће доцније, удружени са нашом либералном грађанском интелигенцијом, деценијама претстављати главну опозицију великомађарској политици националног угњетавања и економске експлоатације; као секретар Трговинске коморе у Панчеву ударио је темеље овој важној привредној институцији; као секретар српске црквене општине у Панчеву допринео је изванредно много уређењу и организовању српског школства у овом важном културно-просветном жаришту српског народа у Војводини, трудећи се да за наставнике буду изабрани не само добри родољуби, него и слободоумни људи, који ће омладину васпитавати у демократском духу. Али, најважнија је његова публицистичка и редакторска делатност као уводничара и уредника П а н ч е в ц а , који је — под његовом зналачком редакцијом — поред Милетићеве З а с т а в е и Политовог Б р а н и к а био најбоље уређени српски опозициони лист у Војводини у другој половини XIX века. По својој борбености и смелости, а нарочито по својој слободоумности и прогресивности П а н ч е в а ц је под Павловићевом редакцијом (1869—1874) био борбенији и напреднији и од З а с т а в е и од Б р а н и к а .

Гоњен и шиканиран, затваран и осуђиван, Павловић у Панчеву више није имао услова за живот и опстанак. Политички онемогућен у Панчеву, Павловић 1874 напушта Банат и прелази у Срем, у Земун, где покреће и уређује лист Г р а н и ч а р , али то већ не улази у оквир овога чланка.

Ограничавајући се овом приликом искључиво на Павловићеву редакторску и публицистичку делатност у Панчеву, покушаћемо да на крају извучемо потребне закључке. Вративши се са студија из иностранства, из Швајцарске и Немачке, формиран у духу западно-европске либералне грађанске демократије, али са јаким примесам социјалистичке идеологије, млади Павловић је одмах осетио да у своме родном месту, Сремским Карловцима, неће имати ни основних услова за своју широко замишљену политичку и публицистичку делатност. Карловци су тада били седиште српске Патријаршије и средиште српског православља, центар његових црквених установа и верских организација, главно упориште српско-православног клерикализма, "српски Сион" — како се тада говорило — а у таквој средини млади, напредни Павловић заиста није имао шта да тражи. Ту је било свега другог, само не погодног поља рада за младога човека његовог кова и његових идеја. Зато, уместо да се врати у свој завичај, у своје Карловце, млади западњак одлази у Банат, у Панчево, тадашњу "српску Спарту", како се говорило омладинским речником тога доба. Нови Сад — "српска Атина"! Панчево — "српска Спарта"! Карловци — "орпски Сион"! То су биле "три куле светиље војвођанског Српства", како се певало језиком Уједињене омладине српске, у доба нашег националног романтизма.

Павловић је имао јаких разлога што је изабрао баш Панчево за своју политичку базу, за своје стратешко упориште. Супротно "српском Сиону", Панчево је одувек било далеко од сваког клерикализма. Чак ни панчевачки свештеници нису били клерикалци. У доба, Карађорђа свештеник Арсенијевић држао је у панчевачкој саборној цркви проповед којом је величао Први српски устанак и благосиљао храбре устанике у побуњеној Шумадији. Када је Павловић дошао у Панчево, прота Васа Живковић, песник Милетићеве химне, ватрен родољуб и талентован лиричар, певао је љубавне песме, које су изазивале јавну саблазан у редовима клерикалаца, мистичара и религиозних пуританаца, а млади ђакон Бранко Рајић био је секретар или најактивнији члан у свима омладинским друштвима тадашњег Панчева. У такву ведру, световњачку, народњачку средину дошао је Павловић из клерикалног, католичког Минхена. Млади Карловчанин претпостављао је "српском Сиону" — "српску Спарту", где је заиста и нашао повољнијих услова за борбу и акцију. Да се одлучио за Карловце, Павловић би вероватно постао добар професор Српске православне велике гимназије карловачке, али се не би никада развио у једног од најнапреднијих публициста и културних бораца тадашње омладинске, демократске Војводине.

Павловић је у Панчеву већ затекао потребне услове, без којих се не даје ни замислити политичка и публицистичка борба већег стила. Млада, полетна, родољубива панчевачка српска буржоазија већ је била припремила нужну материјалну базу, која ће условити и покретање, уређивање и издавање П а н ч е в а ц а , и набавку штампарије, и формирање издавачког предузећа, и оснивање Н а р о д н е б и б л и о т е к е браће Јовановића, и даљи развој школства, и рад позоришних дружина, и успон певачког друштва, и све остале манифестације културног живота у Панчеву. Нема сумње, Павловић није пао из небуха у ову мирну граничарску варош Банатске крајине, него је овде већ затекао људе који ће га прихватити и пружити му потребну материјалну подршку, која ће условити акцију. Конкретно говорећи, да није било родољубивих српских панчевачких трговаца, поименце браће Каменка и Павла Јовановића, сам Павловић не би имао нужних финансиских средстава ни да покрије П а н ч е в а ц а , а немоли да га одржи као независни и опозициони лист пуних пет година, оштро критикујући и бечке, и пештанске, и београдске, и загребачке властодршце, и политичку, друштвену и просветну реакцију на свима фронтима, и шовинизам, апсолутизам и империјализам великих сила где год би се они појавили, и клерикално мрачњаштво, религиозну мистику и верску нетрпељивост у свима видовима и на свима секторима.

Међутим, било би погрешно претпоставити да је П а н ч е в а ц излазио само захваљујући материјалној помоћи младе српске буржоазије. П а н ч е в а ц се и много читао у свима слојевима наше тадашње читалачке публике. П а н ч е в а ц се читао не само у Банату, него и у Бачкој, Срему и Славонији, а пребацаивао се илегално и у Србију, иако га је намесничка влада у Београду одмах ставила на индекс и забранила му прелаз у Србију. Али, баш зато што у тадашњој Србији, под намесничким режимом, такорећи није ни било опозиционе штампе (опозициони листови угушивани су један за другим), зато се П а н ч е в а ц још више тражио, илегално ширио и радо читао. То није био мали, локални, провинциски лист за Панчево и јужни Банат, него, поред Милетићеве З а с т а в е , веродостојан орган тадашњег српског војвођанског јавног мњења и либералне грађанске демократије. Осим тога, све до покретања Марковићевог Р а д н и к а (1 јуна 1871) П а н ч е в а ц је био и први незванични орган нашег младог социјалистичког покрета, који се тада налазио у првој фази свога развоја.

У почетку свога излагања, док је Панчево још припадало Војној граници, П а н ч е в а ц је некако толерисан, иако је од првога броја од тамошњих војних граничарских власти нерадо гледан и био стално изложен разним

шканирањима. Али, када је Војна граница укинута и Банатска крајина прикључена краљевини Угарској, Панчевац је морао да се бори са још већим тешкоћама, а Павловић изложен честим парницама по закону о штампи, полициским преметачинама и затворима. Уколико је Панчевац оштрије нападао великомађарски шовинизам и империјализам, реакционарну спољашњу и унутрашњу политику пештанске владе и целокупан назадни феудално-аристократски поредак у Угарској — утолико је Павловић чешће бивао затваран и безобзирније прогоњен, све док није сасвим онемогућен и био принуђен да, после петогодишњег боравка, заувек напусти Панчево.

У историји Војводине уопште, а у историји Панчева посебице, Јован Павловић, као покретач, издавач и уредник П а н ч е в а ц а , заузима врло истакнуто место. Детаљно проучити, свестрано осветлити и правилно оценити друштвено-политичку улогу и значај Јована Павловића спада у први план савремене војвођанске историографије. Али, већ данас се може рећи, без претеривања, да је у историји Панчева, Баната и читаве Војводине Јован Павловић оставио видан и значајан траг.

Dr. Kosta Milutinović

JOVAN PAVLOVIĆ, SCHRIFTFLEITER DES BLATTES "PANČEVAC"

Über Jovan Pavlović (1843—1892) wurde in der serbischen Geschichtsschreibung sehr wenig geschrieben, obgleich er zweifellos eine der bedeutendsten Persönlichkeiten in der Geschichte der Woivodina war. Er wurde in Sremski Karlovci geboren, das zu dieser Zeit der Sitz des orthodoxen Patriarchates war und besuchte das älteste serbische Gymnasium das sich ebendahier befand. Danach studierte Pavlović auf den Universitäten in München und Genf. Hier gerät er unter den positiven Einfluss der demokratischen, republikanischen und sozialistischen Ideen seiner Zeit. Er nimmt sehr regen Anteil an der Jugendbewegung der Woivodina in den 60-er und 70-er Jahren und wird ein hervorragendes Mitglied der linksseitigen Jugend. Von 1869 bis 1874 war er der Schriftleiter eines politischen Blattes, "Pančevac", eines der fortschrittlichsten serbischen Oppositionsblätter im 19. Jahrhundert. In diesem Blatte veröffentlichte er die erste serbische Übersetzung des "Kommunistischen Manifestes", von Marx und Engels im Jahre 1871. Er war einer der ersten Verteidiger der Pariser Kommune und der Marxistischen Internationale in der serbischen Öffentlichkeit. Ausserdem war er der Vorkämpfer der Einheit und Brüderlichkeit der Balkan- und Donauvölker, einer der ersten serbischen föderalistischen Ideologen und Theoretiker, ein kompromissloser Kämpfer gegen die nationale Völkerknechtungen, gegen den Klerikalismus und Reaktion auf dem Felde des öffentlichen Lebens. Da er verfolgt und verhaftet wurde, musste Pavlović nach fünfjährigem Aufenthalte Pančevo, das eines der politischen und kulturellen Herde des serbischen Volkes in der Woivodina war, für immer verlassen.

VERZEICHNIS PHOTOGRAPHISCHER AUFNAHMEN

Bild 1. Jovan Pavlović, der Schriftleiter des "Pančevac".

Bild 2. Die Titelseite der ersten serbischen Übersetzung des "Kommunistischen Manifestes".

Bild 3. Die erste Nummer von Pavlović's "Pančevac" — Titelseite.

Д-р Миленко С. Филиповић

ЛЕВИРАТ И СОРОРАТ КОД СРБА, ХРВАТА И АРБАНАСА

Грађанске и црквене власти на Балкану столећима су се трудиле да балканским народима наметну схватања о браку и облике брака како их уче и прописују католичка и православна црква; код муслиманског становништва наметани су исламски (шерииатски) брачни прописи, уосталом знатно либералнији од хришћанских и ближи схватањима балканских народа. Једна од разлика између хришћанских и исламских прописа о браку јесте и левират: док је левират у исламу допуштен, хришћанска црква га — како православна тако и католичка — не допушта. Па ипак, код балканских народа, код хришћана, било је и има и сада левирата; било га је и код припадника православне цркве, која је у том погледу најексклузивнија. Негде су то били само поједини случајеви, као на пр. код православних Срба у неким крајевима; негде је левират био познат и чест, тако да је уствари домаћа установа, као на пр. код католичких Арбанаса. Може се поставити као правило: постојање и честина левирата код балканских народа су у зависности од снаге утицаја црквених власти у првом реду, а тек на другом месту од осталих чинилаца.

I

Левират је врло стара и врло распрострањена установа. У наше време, на Балкану, левират постоји као општепозната и практикована установа код северних Арбанаса, и то не само код муслимана, код којих је он допуштен по исламском брачном праву, него и код католика. Левират је код Арбанаса толико снажан да доводи и до бигамије по левирату. Акција католичке цркве да га искорени није успела; левирата има код католичких Арбанаса још и данас. Та установа пала је у очи многим путницима и испитивачима, па тако располажемо са прилично података о левирату код Арбанаса, како код оних у самој Арбанији, тако и код оних у границама Југославије. Нажалост, та саопштења су веома штура: она говоре углавном о томе да има левирата и како се поступа кад се узима за жену обудовела снаха, али не говоре зашто се тако поступа.

Кад умре ожењен човек у Северној Арбанији, његова браћа могу да се ожене његовом удовицом и не питајући је за пристанак, а ни њена родбина нема права да се томе супротстави; само ће њена родбина на дан свадбе добити вола или, као еквивалент, четири козе. Ако удовицу не узме неки од рођака њеног мужа, она се не може удати у то исто село без одобрења родбине првог мужа, али такво одобрење није никада дато у пулатским планинама. Ако се деси да умре неки мушкарац, оставивши вереницу, његов брат има право да се њом ожени, а да ни она ни њени родитељи не смеју да се противе томе. У случају такве удаје, нови вереник додаје 150 гроша уговореној суми за откуп невесте.¹ У главном то исто кажу и два саопштења с краја XIX века. По Гопчевићу, код Малисора, браћа умрлог човека имају право да се ожене његовом удовицом, не тражећи њен пристанак, а да се ни њена породица не сме противити томе. Ако њени девери неће да се њом ожене, она може да тражи себи другога мужа, али то се ретко дешава.² Више појединости је оставио И. С. Јастребов, деведесетих година XIX века, који износи да у Дукађину (заједно са Миридитама) браћа покојникова могу да се жене његовом удовицом. Право на удовицу имају браћа њеног мужа (њени девери), блиски сродници или било ко из братства (фиса) коме је припадао њен муж. Да се удовица задржи, њеној породици, тј. њену оцу и матери, дају сто гроша или вола. Она сама добиће на дан свадбе вола или што друго у истој вредности, на пр. четири козе. У таквом случају, када се узима за жену снаха, нема никакве свечане свадбе ни обеда. Ако се нико од њених девера не ожени њоме, она је обавезна да у кућу у којој је живела да половину калима* који добије од новог мужа. Али без одобрења покојникова рода она се не може удати за другога.³

***Калим** је турска реч (kalin); овде значи поклон или откуп што се даје за невесту.

И поред настојања католичких свештеника да га искорене, левирата је било код католичких Арбанаса и у XX веку, а поготову код муслимана, којима то нико није бранио. Неколики путници и истраживачи га или помињу или ближе описују. К. Штајнмец истиче особито да је у Великој Малесији прилично честа полигинија, упркос настојањима свештенства; полигинија је чак обавезна у случају кад умре један од двојице ожењене браће, па онај живи узима његову жену; то исто се дешава и с обудовелом стрином.⁴ Нопча износи, и то по казивању Климената, да левирата има само код Шаљана, а да га је код Миридита искоренио тек тадашњи опат (игуман).³ На Косову, код муслиманских Арбанаса, обичај је да брат може да узме удовицу свога брата,⁶ а обичај је констатован и код Арбанаса у околини Дебра (који су муслимани) и у другим крајевима.⁷

У годинама пред Први светски рат путовала је по Северној Арбанији Енглескиња Miss Edith Durham и она је дала најбољу слику тадашњег стања левирата код северних Арбанаса. Арбанас сматра дужношћу да узме за жену удовицу свога брата или ког другог човека из куће, сем удовице свога оца, и то је повод тешком сукобу племеника са црквом. У Великој Малесији је обичај већ изумро а у њено време у Дукађину, упркос најживљег настојања цркве, обичај је био још општепознат; код муслиманских племена и код муслимана у Скадру био је готово општа појава.

Она наводи и пример из Шаље да је један исти човек (католик) узео на тај начин за жене стрину и снаху. Левират је био веома уобичајен код хришћана у племенима Никаја, Топлана и Бериша. У Никају је било 300 кућа, а у око 50 од њих било је левирата, које су католички свештеници сматрали конкубинатом а децу из таквих бракова ванбрачном. У тим племенима, ако би се удовица преудала за кога изван куће у којој је била, породица њеног мужа и породица њеног оца би поделиле откуп што би га дао њен нови муж.⁸ И у годинама између два светска рата (1920—1930) било је левирата у Северној Арбанији не само код муслимана него и код католика код којих је у том погледу био јачи Лекин закон од закона римског, а друштвене потребе јаче од верских табуа.⁹

По мом личном сазнању из 1940, код Арбанаса католика малисорског порекла око Ђаковице био је обичај да после смрти брата његову удовицу узима себи живи брат за жену, ако није ожењен, а за другу жену ако је већ ожењен. Тако на пр. Пјетр Мирк Ариф у Рамоцу који није био ожењен, оженио се својом обудовелом снахом, а Вуксан Ника из Рамоца, кад му је умро стриц, узео је своју стрину за другу жену. Помиње се и један случај левиратске бигамије у арбанашкој муслиманској кући у селу Горњим Баранима, у Метохији.¹⁰

Поменути писци ретко наводе народна објашњења левирата. Мени су Арбанаси око Ђаковице објашњавали да се тако ради стога што је к у ђ а платила за ту жену и снаха (kunata) треба да остане у тој кући. Кад човек удаје ћерку у кућу која практикује левират — јер се тако не ради у овим кућама —, сигуран је да му ћерка неће бити без мужа. Иако се католичка црква бори против тога и не благосиља брак двојенаца, по народним схватањима такав брак није ништа рђаво и деца из левиратске бигамије се не сматрају ванбрачном него у свему равноправном са децом из нормалног брака. Неки кажу да се левират практикује из љубоморе да не би снаха постала туђом.

Код Арбанаса у околини Пећи обичај је да вереницу, ако умре вереник, узима његов брат или рођак; ако их нема, онда девојачки родитељи враћају новац који су примили за њу од те куће, а њу удају за другог (саопштење Виде Николић-Краснић).

Према изложеном, левират је код северних Арбанаса до недавна био општепозната установа, али је код католичких Арбанаса, под утицајем цркве, понегде већ ишчезао а понегде био на путу да ишчезне. Код муслимана није било такве сметње и он се одржавао у пуној снази. Било би не само левирата него и левиратске бигамије несметано и даље, да није у новије време полигамија забрањена државним световним законима. Према томе, појавиле су се озбиљне сметње левиратској бигамији и код муслимана, код којих, уколико се држе исламских прописа и обичаја, ипак нежењен човек може узети удовицу свога брата, док католичка црква не допушта ни такав брак, сматрајући сродство по мужу канонском сметњом за брак.

Сем Штајнмеца, који једини износи да је левират обавезан, ниједан други извор то не тврди. Сва остала саопштења се слажу у томе да је левират код северних Арбанаса: факултативан. Потребно је још истаћи да никакви култни разлози не играју улогу: свеједно је да ли удовица има или нема деце, а ако их има, та деца сматрају оцем свог правог оца, а не приписују се умрлом мужу, односно брату, ако он није имао деце. Као разлози за левират код Арбанаса долази у обзир у првом реду економски интерес куће у којој је смрћу једног члана његова жена постала удовица: задржавајући је за девера, не плаћа се никакав откуп, што је од великог значаја; ако је имала деце с првим мужем, та ће деца и даље имати материнску негу. Питање наслеђа није од значаја, јер жене нису наслеђивале задружно имање.

II

За разлику од северних Арбанаса, код етничких група српског и хрватског језика прави левират се јавља ретко и спорадично код хришћана, али има знакова да је у прошлости био практикован у већој мери. Код муслимана српског језика левират је, како изгледа, сасвим обична појава. Наиме, левират је код муслимана допуштен и писци који су обрађали пажњу на то редовно су га констатовали. Нажалост, таквих је проматрања било мало. Што левирата нема уопште, или што га нема у већој мери и код хришћана, разлог је у акцији црква које су у том погледу имале више успеха него у Арбанији, захваљујући бољој организацији и јачој снази и већој подршци државних власти, чега свега није било у Северној Арбанији. Уколико се и сусреће левират код Срба и Хрвата, сусрећемо се са схватањима у разним нијансама између две крајности, што их претстављају потпуна забрана и осуда у народу на једној а схватање да је левират нормална и допуштена установа на другој страни.

Становништво Црне Горе, Брда и Источне Херцеговине има много истих или сличних установа и обичаја као и сев. Арбанаси. Дуго времена су и живели под сличним приликама за време турске владавине на Балкану: сви су они били планински сточари који су живели организовани по племенима и братствима, одлазили у чете, водили међусобне борбе и светили се међу собом, услед чега су мушкарци добили изузетан положај у друштву. То се одразило и на породици и породичном уређењу: породица је била патрилокална и патрилинеарна, мушки пород највећа дужност сваке жене и брачног пара, и стога су били допуштени или толерисани двојенство, развод брака и

сл. Врло је вероватно да је и код хришћана у тој области било левирата; нажалост, засада о томе нема поузданих писаних вести. Има само један помен, додуше посредан, који се баш тиче ове области, а, кад се има у виду оно што је изнето о левирату код северних Арбанаса, онда је врло вероватно да се ради баш о левирату и о његову гоњењу. Наиме, 1689 патријарх српски Арсеније III Црнојевић упутио је једно писмо у племена Источне Херцеговине, Брда, Црне Горе и Приморја и у том писму их је прекоревало због разних нехришћанских појава у њихову животу. Између осталог кори их што узимају "своје снахе за жене и куме и рођаци..." па их упућује да не узимају себи за жене рођакиње и своје снахе и куме, да не држе по две жене :и да не узимају жене док им је муж жив. Поповима забрањује да венчавају такве парове.¹¹ Очигледно је да се ради о акцији цркве да искорени установе и обичаје које је црква сматрала забрањеним и неморалним. Не може, заиста, бити сумње да је у тим областима тада стварно било и левирата, пошто се забрањују и друге ствари каквих је у тим крајевима било и много доцније, на пр. да се држе по две жене или да се отимају жене од живих им мужева. Као што ће се видети из даљих излагања, и почетком XIX века било је у Боки сорората и других неправилности — са гледишта православне цркве — које се, нажалост, ближе не описују. Из старијег времена има само још један помен намераваног левирата код Срба, и то из Славоније: Пакрачка епархиска конзисторија развела је, 1772, један брак због импотенције мужевљеве, али је забранила жени да се уда за свог девера са којим је дотле живела у прељуби.¹² То је, разуме се, "прељуба" са црквеног и формалистичког гледишта. Да се заиста ради, у основи тих података, о народном схватању, као и код Арбанаса, да је левират нешто сасвим природно и допуштено, показале и неколико података из историске и етнолошке грађе из Новијег времена.

Много је примера о томе како су за време турске владавине хришћани у Босни, а свакако и у другим покрајинама, склапали брак код турских кадија а не венчавањем у својој цркви. У том погледу хришћанске цркве су биле потпуно независне, а брак склопљен у цркви имао је у Турској пуну правну снагу. Само су муслимани били обавезни да склапају брачне уговоре код кадија. У сачуваним кадиским сицилима (протоколима) не види се зашто поједини хришћански парови долазе пред кадије ради озакоњења брака. Очигледно да избегну неку сметњу из брачног права православне или католичке цркве. Те сметње биће у првом реду услед каквог сродства. Верујем да је међу браковима, склопљеним код кадија, било и левиратских, пошто исламско брачно право не забрањује левират.

Године 1838 црквене и грађанске власти тадашње Србије имале су посла са једним правим левиратским браком. Бошко Јовановић, родом из села Јелашнице (код Владичиног Хана у Јужном Поморављу) доселио се у село Лоћнику (сада у Беличком срезу), у ослобођеној Србији. 1838 било му је 45 година и, пошто је био одлучен од цркве, тражио је пасош да се врати у Турску. А био је одлучен "зато што сам по смрти мога брата, док смо још у Турској били, узео његову жену за себе". (Брат Никола му је умро 30 година пре тога, а били су заједно у кући). Даље је на саслушању изнео како су четири године после братовљеве смрти, суседи, људи и отац навалили да узме удовицу свога брата. Сам Бошко се отимао, а ни свештеник није хтео да га венча са снахом. Али отац је успео да наговори попа да обави венчање, јер да "он узима на свој врат сав грех ... да му се кућа не квари". Жена Стевана имала је са Николом синове Стевана и Станоја, који су 1838 имали 25 односно 20 година, а са Бошком је имала четворо деце. Кнез Милош је проблем решио на тај начин што је допустио да се Бошко с породицом врати у Турску.¹³

На питање "догађа ли се често да се удовице преудају у исту задругу", добио је В. Богишић у својој анкети о правним обичајима више одговора из разних крајева, од којих су већина негативни и неодређени. Размотрићу те одговоре према областима и етничкој припадности. Од одговора из крајева са становништвом српског језика били су сасвим негативни или неодређени одговори из Црне Горе, Херцеговине и Боке, те из Љубовиског и Азбуковичког среза, из Књажевачког округа у Србији и из Средње Босне. Један од извештача писао је да се то у Херцеговини и Катунској Нахији (Црна Гора) не догађа, или пак врло ретко; али (ако тога буде) последица је да се зету даје његов део и да се искључује из задруге. Тај податак није јасан. Извештачи из Баната (село Добрица и околина), Старе Пазове и Строшинаца у Срему послали су негативан одговор, а извештач за Земун и околину (Банат и Бачку), да се то догађа веома ретко. Данас је уопште већ немогућно проверити те неодређене и противречне податке. Извештач из Лике писао је да се то дешава кадгод, али врло ретко, и наводи пример из Дивосела код Госпића где се за Ђуру Бјеговића удала у истој кући Пава, удовица његовог рођеног брата. У Жумберку (унијати, српскога порекла) у Хрватској ретко се дешава да се удовице преудају у исту задругу. У селу Раковцу (б. Крижевачка жупанија) то се дешава ретко, и то само у многобројној задрузи, где нема црквених запрека таквом браку; такав је одговор и за територију бивше Градишке и Бродске граничарске пуковније (Славонија, становништво српско и хрватско): то бива ретко, само кад се докаже да ни у каквом ближем сродству не стоје, као што је био један случај у селу Старом Топољу (Гарчинска жупа). Мешовито је становништво и у Котарима и у Буковици код Задра, и одговар за тај крај је био да се тамо удовице ретко удају у исту задругу, јер понајвише томе смета сродство. Слично је и с одговорима из чисто хрватских крајева. Негативни су били одговори за Бедњу и бедњанску околину и Макаарско Приморје, а за Стубичку жупу (тј. парохију) у Хрватском Загорју се вели да се то веома ретко догађа. Нешто је опширнији извештај

за околину Сиња и долину Цетине у Далмацији: удовица се не преудаје у исту задругу, јер нема толико великих задруга где би се могла удати без црквене забране (тј. због сродства). А и кад би се по црквеним законима нашло да нема сметње да се због сродства уда за ког кућњег члана, нити би она од срамоте пошла за таква члана нити би је он венчао.¹⁴

Према тим подацима код Богишића, у неким крајевима постојала је теориска могућност, а било је и примера да се удовица преудала за неког члана задруге из које је био и њен први муж. Али, то обично није био њен прави девер, него неки даљи сродник њена мужа, чији степен сродства није претстављао канонску сметњу. Ради бољег разумевања треба имати на уму да је у Хрватској и Босни било великих задруга чији су чланови међу собом били у тако далеком сродству да су се, по католичком и исламском брачном праву, могли међу собом узимати. Утолико пре могла се онда у исту кућу преудати жена већ једном удата у њу.

У Попову (Херцеговина), где је у годинама пред Други светски рат било већих задруга чији су чланови по сродству већ били толико далеко да би се и по црквеним правилима могли узимати, нису то чинили, сматрајући да то није лепо и да не ваља. Па ипак, код католика у том крају било је примера да су се удовице удавале за друге чланове задруге. Испитивач је навео два примера да се удовица удала за братића свога мужа.¹⁵

Код муслимана нема правних сметњи левирату, и ево неколико података о томе код муслимана српског и хрватског језика. Код муслимана у Рами, у Босни, левират је чест, а снаха се узима ради иметка, да њен део не би припао другоме него да опет остане у кући, у породици. Левирата има код оба друштвена реда међу муслиманима: и код бегова и код тежака. Кад сам прикупљао грађу о народном животу у Височкој Нахији (Босна), нисам обратио пажњу на левират. Накнадно сам сазнао да код муслимана у том крају, и уопште у Средњој Босни, настоје да задрже снаху у кући, особито ако се десило да јој је муж погинуо у рату или иначе несрећним случајем: сматра се да би она лично била унесрећена да се пусти да оде из куће. Задржаће је, ако у кући или роду има неожењен мужев брат или рођак, који иначе њој одговара. Код муслимана у Новом Пазару дешавало се да брат, после смрти рођеног брата, узме снаху за жену, био ожењен или не.¹⁶ Код Мрковића у црногорском Приморју братственици се међу собом не узимају, али, иако много пазе на братствено сродство, ипак ће узети за жену удовицу свога брата или сестру своје умрле жене.¹⁷

Код наших народа, док се још живело у задругама, било је веома раширено снохачество: да у задрузи свекар или девер живи са својом снахом. У случајевима да је снаха удовица која по црквеним прописима не може да се уда за девера, имали би уствари левиратски (моногини или полигини) брак. Нажалост, досадашњи испитивачи народног живота нису обраћали пажњу на те појаве.

Левират код хришћанских Срба и Хрвата, уколико га је било, ретко је вршен, па се не може тврдити ни да ли је био факултативан у неком крају. На основи изнетих података, може се само претпоставити да се у народу на левират гледало као на допуштен облик брака и поред тога што су га власти прогониле. Нема никаквих саопштења о положају деце из таквог брака.

III

Као што се ни за многе друге установе и обичаје не може поуздано утврдити где, када и како су постали, тако се ни о постанку или о пореклу тог старијег левирата код балканских народа још не може рећи ништа одређено. Могу се само постављати претпоставке: 1) да је левират остао у наслеђе из давне старине, 2) да је примљен са стране у позније време и 3) да је настао сасвим самостално.

У погледу наслеђа из старине долазе у обзир народи која су учествовали у етногонији савремених балканских народа, првенствено Арбанаса и Јужних Словена. То су, у првом реду, Трачани и Илири који су послужили као главни супстрат за стварање тих народа. Затим, за Јужне Словене долази у обзир и она словенска маса која је дошла у Подунавље и на Балкан у почетку Средњег века. Нажалост, не знамо ништа поуздано о томе да ли је било левирата код тих народа. Може се рачунати с том могућношћу, али као веома хипотетичном, јер треба имати у виду да је отада прошло преко 1000 година, и за то време дешавале су се крупне промене. Miss E. Durham, у заблуди да је левират дубоко укореван само у крајевима где нема словенских топонима нити икакве словенске крвне примесе, мислила је да, према томе, левират води порекло од ниског, мрког пресловенског становништва.¹⁸ Установе друштвеног живота — облици породице, схватања и начини склапања брака — мењају се сразмерно брзо, и то под дејством и самих унутарњих чинилаца у некој етничкој групи.

Друга могућност је да је левират као установа примљен са стране у позније време. Притом се може мислити првенствено на семитске утицаје. Код старих Јевреја левират је био чест, а балкански народи могли су сазнати за њега првенствено посредством Библије а по примању хришћанства. Међутим, Нови завет, хришћанство, одбацивало је и прогонило левират, те утицај из тог извора није могао бити пресудан. Левират код старих Јевреја био је обавезан,

без обзира на то да ли је девер ожењен или не, ако удовица у првом браку није имала деце, па да би их у браку са својим девером имала и да би се помоћу њих одржала лоза: деца из таквог брака припадала су покојнику. Поред тога, један разлог за левират била је и жеља да се покојниково имање сачува за породицу.¹⁹ Међутим, ипак је најјачи утицај дошао са семитског Истока. Ширењем ислама на Балкану посредством Турака шире се семитска схватања о браку и спроводе кроз шеријатске прописе о браку који су постали обавезни и за све балканске становнике који су примили ислам, а чији је број временом знатно порастао. Ислам допушта левират, и, као што сам показао, левират је баш код муслиманских делова Арбанаса и Јужних Словена добро позната установа, која налази широку и честу примену. Ака се и не може доказати да се левират код балканских народа и појавио са исламом, улога ислама је била несумњива у одржавању левирата код балканских муслимана, а вероватно од неког утицаја и на његово одржавање код хришћана који су се у томе могли угледати на муслимане.

Како је левирата у земљама о којима је реч било поуздано већ пре неколико стотина година и црква се енергично борила против њега, нема сумње да је та установа на данашњем тлу врло стара. Може се помишљати и на то да се она на том тлу самостално и развила, без везе са левиратом код народа изван Балкана или са левиратом код балканских староседелаца, ако га је било код њих, а на подлози домаћих народних схватања о браку и под дејством животних потреба. Животне прилике су одржавале левират и код хришћана, насупрот снажној акцији цркве да га искорени, па није неумесно тражити у њима и постанак балканског левирата. Утолико пре што се левират (и сорорат) појавио у новије време у Банату без икаквог спољног утицаја, кад је нестало закона који су га забрањивали.

Код оних балканских група где је доскора било и где и данас има левирата, као и у свим конкретним познатим примерима, свуда без изузетка се јавља као неки заједнички именован кућна задруга. Народна схватања о браку и породици и уређење кућне задруге били су чиниоци који су у прошлости највише допринесли одржавању левирата. Наиме, женидба једног члана задруге није била само његова лична ствар; то је у првом реду ствар његове куће, па и читаво рода и села. Стога се родитељи и род старају да се сваки укућанин ожени, односно уда. Али, за невесту се раније у свим крајевима давао откуп, негде веома знатан, који је давала кућа. Остане ли жена удовица, кућа полаже на њупо томе као неко право и настоји да њено присуство искористи. Ту су још обзира према њој као жени којој је потребан муж и према деци којој је потребна заштита. Све то чини да задруга такву жену даје неком од њених девера, у првом реду нежењеном. Тиме се постиже то да се за једног члана добива жена без давања откупа, а уз то се спречава да жена односи своју имовину из куће. И мис Дарам је забележила народно објашњење како удовица припада кући и како је то једини начин да се дође до жене без откупа.²⁰ Ради обезбеђења жене и њене деце она се може дати за жену и једном од браће који је већ ожењен; она улази у његово домаћинство и он се стара о њој и њеној деци, а може бити да и не одржава физичке односе с њом. У Арбанији где су међу мушкарцима 40% смртних случајева чиниле насилне смрти и где су се удавале девојке од 14—15 година, много је било удовица, а левират је био једно од средстава да се бројно стање куће (породице) одржи на најбољем радном нивоу и да се предупреди изолација појединаца или мањих неекономских група.²¹ Као што сам показао на саопштењима од Арбанаса, да би се удовица удала изван задруге у коју је била дошла као невеста, потребан је пристанак те задруге и половину новог откупа за њу узима та задруга, а само половину њени родитељи.

Што је у новије време левират био ређи код хришћанских Срба и Хрвата него код Арбанаса, разлог је не само у јачем утицају цркве код Срба и Хрвата него и у томе што су они у свом друштвеном развоју кренули другим правцем и измакли испред Арбанаса бар за неколико деценија: раније је почело распадање тзв. патријархалне културе код њих него код Арбанаса.

IV

Могу да поменем макар да је било и да има и појаве аналогне левирату, да има сорората, и то у облику да се удовац жени својом свастиком. Тако се и код нас сорорат сусреће поред левирата, што је иначе обична појава и другде у свету.

Међу законским наредбама што су их у Жичкој повељи за регулисање брачних прилика издали (око 1220) српски краљ Стеван и син му Радослав била је и наредба којом се нарочито забрањује да се нико не сме женити својом "сватвицом", тј. сестром своје умрле жене.²² Та забрана је, врло вероватно, дошла као настојање цркве у немањихкој држави да искорени разна народна, хришћанском брачном праву противна, схватања и значи да је могућно да је тада било сорората код Срба (XIII век). С почетка XIX века (пре 1810) има помена код Срба у Боки да се једна девојка удала за свога зета, и то да су је дали њени родитељи сами, иако им је старија ћерка због рђава живота с мужем извршила самоубиство. Помиње се и случај женидбе с братучедом умрле жене, такође у Боки, 1810 год.²³ Архимандрит Зелић се жали, да би могао да наведе и много више примера бракова у Боки и Црној Гори закључених противно прописима православне цркве.²⁴ На основи тога и на основи два изнета примера можемо

претпоставити да је у Боки сорорат код Срба био прилично раширен. Код католика у Пољцима (Далмација) дешава се каткад да се удовац ожени својом свастии једино ради тога да она усрдније припази сирочад покојне сестре.²⁵ Навешћу овде један карактеристичан случај. Недавно је у селу Теочину (Таковски срез, Србија), један од рода Б., оставши удов са малим дететом, хтео да се ожени својом свастиком и био ју је већ одвео. Међутим, и његов и њен род се противио таквој брачној вези, па су је њени родитељи вратили. Напомињем да је то у крају у коме су стара схватања о инцесту већ увелико олабавила. Док су помени сорората код хришћанских Срба и Хрвата тако ретки да претстављају праве аномалије, код муслимана је сорорат сасвим обична појава, јер исламски брачни прописи допуштају да се човек може ожени сестром своје умрле жене. У нашој етнолошкој литератури се помиње само код муслимана Мрковића у Црногорском Приморју,²⁶ а по мом личном сазнању има га код босанских муслимана као и код Турака у Македонији.

V

После увођења обавезног грађанског брака у некадашњој Угарској (1894), који је постао обавезан и за Србе и Хрвате који су живели на тлу Угарске, дошло је код њих до врло значајних измена у погледима за брак а у организацији породице. Али, те измене нису никако последица само увођења нових законских прописа него су настале као последица удруженог дејства разних чинилаца и само су део у комплексу значајних друштвених промена. Тако, некадашње кућне задруге је готово сасвим нестало, и реткост је да родитељи живе заједно са којим од ожењених синова. Породица је малобројна: обично само родитељи и 1—2 деце. То све ради тога да се имање не би цепкало. По обавештењима од месних свештеника, матичара и других лица, већ од раније, и пре Другог светског рата и наше Револуције, у околини Беле Цркве сразмерно мали број брачних парова се венчавао у цркви и сасвим је била обична ствар да се не склопи ни грађански брак: околина је такве брачне парове сматрала уредним супрузима и њихову децу брачном децом, иако су их власти водиле као "незакониту". Срамота је било да девојка роди дете у кући својих родитеља; такво дете је сматрано ванбрачним, само такво дете је било "копиле".

У тој средини појавили су се левират и сорорат. Најпре су такви супрузи осуђивани, али се брзо прешло преко тога и левират и сорорат су сада чести а на њих се гледа тако да се могу сматрати, према мојим проматрањима 1953 у југоисточном Банату, као сасвим обична појава и призната установа. Не само да сам сазнавао за примере у селима где сам се распитивао (Врачевгај, Кусић), него сам ту добијао податке и о примерима у другим селима. Пошто се ради о облицима који су се појавили истовремено, настали на истој подлози и постоје упоредо и равномерно су заступљени, приказашу уједно левират и сорорат у јужном Банату.

Сви примери левирата и сорората у Врачевгају (срез Бела Црква) су из новијег времена. Тако су се у Врачевгају снахама (по брату) оженили Сава Разуменић, Радојко Милетић (то му је трећа жена) и Бора Дакић, а својом свастиком ("сваја") оженио се, пошто је остао удовац, Милутин Пауновић. У селу Кусићу оженили су се снахама: Васа Миленковић и пок. Јова Стефановић-Раданов, који је узео Милијану, удовицу свог покојног брата Рада. А када је умро и Јова, Милијана се удала за свог "девера од стрица", тј. рођака својих ранијих мужева. Душан Томашевић, бивши претседник општине у Кусићу (сада настањен у Белој Цркви), оженио се свастиком.

Од људи у Кусићу сам слушао да сорората и левирата има и у неким селима на левој страни Нере (у Румунији), а особито у Ланговету или Луговету. Од Срба из предела Клисуре (у Румунији) слушао сам да тога има у том крају и забележио сам један пример нормалног сорората (један колар се оженио свастиком) из села Пожежене, као и један пример особитог сорората из села Пожежене: муж, српски Циганин, растао се од прве жене Српкиње па се оженио њеном сестром.

И по другим селима око Беле Цркве има левирата и сорората. Тако на пр. Јожи Сулик, Немац у Дупљаји, оженио се својом свастиком Милицом, Српкињом, а један случај левирата постоји у фамилији Рељиних. Јоса Станисављев, из истог села, оженио се, као удовац, удовицом свога шурака.²⁷ Богдан Марковић у Уљми оженио се својом свастиком, а тако и Мирослав Марковић у Јасенову; Мита Медин у Јасенову разишао се са женом па се оженио њеном сестром (подаци од Вере Милутиновић, кустоса Војвођанског музеја у Новом Саду). Тим примерима нису исцрпени ни сви случајеви у поменутим селима.

Левирата и сорората има сада и другде у Банату. Тако на пр. у Баранди је забележен један пример левирата и један пример сорората у Самошу (али су сестре биле из Баранде) и један пример сорората у Орловату (саопштење Вере Милутиновић, кустоса Војвођанског музеја у Новом Саду). Напомињем да по другим местима Баната и Бачке нису вршена таква испитивања.

Разлози новој појави левирата и сорората у Војводини су, по изјавама мештана, само економски: питање имања и наслеђа, "да се не растури кућа" (тј. да се имање не издели по наслеђу на сасвим мале поседе), да се састављањем имања и домаћинства повећа једно домаћинство. Удова снаха која ће се узети за жену није у кући са

девером: она ће се тек довести, при чему не игра никакву улогу уопште откуп, као што је било у време и тамо где се живело у кућним задругама. Никаквог значаја ни утицаја нема ни питање да ли жена има деце из првог брака или не. Левиратски и сороратски брак у Банату је чисто факултативан. Али, може се рећи да су код другобрачних ти облици преференцијални, поред неких других, такође веома честих: да два рођена брата или два брата од стрица, узимају две сестре, да се отац (удовац) и син жене мајком (удовицом) и ћерком и сл. и да шурак узима сестру свог зета.

НАПОМЕНЕ

- ¹ H. Hecquard, *Histoire et Description de la Haute Albanie*, Paris 1858, 385—386.
- ² S. Gorčević, *Oberalbanien und seine Liga*, Wien 1881, 302.
- ³ И. С. Јастребов: *Стара Србија и Албанија. Споменик СКА. XLI*. Београд 1904, 188, 191.
- ⁴ K. v. Stelnmetz, *Ein Vorstoss in die Nordalbanischen Alpen*, Сарајево 1905, 15.
- ⁵ F. Nopcsa: *Aus Šala und Klimenti*, Сарајево 1910, 89—90.
- ⁶ Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 238.
- ⁷ E. Çabel, *Sitten und Gebräuche der Albaner. Revue internationale des études balkaniques I* (Београд 1934—1935), 561.
- ⁸ Miss Edith Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, Лондон 1928, 202—204.
- ⁹ C. S. Coon, *The Mountains of Giants*, Cambridge. Mass., 1950, 25.
- ¹⁰ М. Барјактаревић, *Двовјерске шиптарке задруге у Метохији. Зборник радова САН IV, Етнографски институт I*, Београд 1950, 201.
- ¹¹ Вук Ст. Караџић, *Скупљени граматички и полемички списи III*, Београд 1896, 422—423, 425.
- ¹² Рад. М. Грујић, *Matrimonialia српскога народа у прошлости*, Сарајево 1910, 63.
- ¹³ Тих. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1831). Српски етнографски зборник XXXVII*, Београд 1938, 155.
- ¹⁴ V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja Južnih Slavena*, Загреб 1874, 143—144.
- ¹⁵ Љ. Мићевић, *Живот и обичаји Поповаца. Српски етногр. зборник LXV*, Београд 1952, 127 и 130.
- ¹⁶ П. Ж. Петровић, *Женидбени обичаји муслимана у Новом Пазару. Браство XXIX*, Београд 1938, 155.
- ¹⁷ А. Јовићевић, *Црногорско Приморје и Крајина. Српски етнографски зборник XXIII*, Београд 1922, 167.
- ¹⁸ E. Durham, *нав. дело*, 204.
- ¹⁹ Др. Душан Глумац, *Jibbum, левиратски (деверски) брак код Јевреја. Београд—Земун 1928, 1 и д.*; E. Westermarck, *A. Short History of Marriage*, Лондон 1926, 233; R. Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft II*. Berlin und Leipzig 1932, 246.
- ²⁰ E. Durham, *на озн. месту*.
- ²¹ C. S. Coon, *на озн. месту*.
- ²² Ст. Новаковић, *Законски споменици*, Београд 1912, 575; Р. Грујић, *нав. дело* 10.
- ²³ Житије Герасима Зелића III, Београд 1900, 30—31, 35—36.
- ²⁴ *Нав. дело* 37.
- ²⁵ F. Ivanišević: *Poljica. Zbornik za nar. život i običaje J. Slavena X*, Zagreb 1905, 64—65.
- ²⁶ А. Јовићевић, *на озн. месту*.

²⁷ У селу Прањанима (Таковски срез, Србија) има више примера таквих бракова — да се удовац ожени удовицом свог шурака — и сви су из новијег времена.

Mil. S. Filipović

THE LEVIRATE AND THE SORORATE AMONG THE ALBANIANS, SERBS AND CROATS

Among the Northern Albanians the levirate is a well-known and widespread institution, practiced not only among the Muslims, who were permitted by the Muslim Law to marry in that way, but also among the Catholics. In spite of efforts of the Catholic Church to extinguish it, the levirate among the Catholic Albanians existed until recent times; even levirate polygyny has been practiced. Their levirate is closely connected with the zadruga (the extended or joint family): the zadruga paid the bride-price and when the husband dies, usually his brother or cousin marries his widow. The same form of levirate occurred, but rarely, among Christian Serbs and Croats (frequently among the Muslims) and it is likely that the people treated the levirate as a socially approved form of marriage, in spite of all persecutions by authorities; however, it has been practically uprooted. The sororate was also found, not only among the Muslims, who are permitted to marry sisters-in law, but also among the Christians. In the region of Banat (Province of Vojvodina, Serbia), where the zadruga does not exist any more and the small individual family is common family type, and where since 1894 civil marriage is compulsory, the levirate and sororate have arisen anew only for economic reasons.

Милан Милошев

ВОДЕНИЦЕ У БАНАТУ

О пореклу и времену постанка воденица у Банату не можемо са сигурношћу говорити. Најранији податак је из 1573 године. Те године велики везир Мехмед Соколовић подигао је "у вароши Бечкерек, на реци Беги, млин од четири камена", а "исто тако у вароши Рекашу, млин са два (камена) на реци Тамишу".¹

У неким радовима, раније публикованим, наилазимо на податке о воденицама у Банату из XVIII и XIX века, тако на пример, Поповић—Сечански у раду Грађа за историју насеља у Војводини 1695—1796² пружа нам податке о воденицама на Тамишу, Срећко Милекер у раду Историја банатске Војне Границе³ говори о броју воденица у југоисточном Банату у доба Војне Границе, затим у Историји Панчева⁴ о воденицама у Панчеву. Leonhard Böhm у историји Беле Цркве⁵ говори о воденицама и броју воденичара у Белој Цркви. Аутори још неких монографија пружају извесне податке о воденицама у Банату. Сви подаци говоре, углавном, о броју воденица, али они не казују њихов изглед. Босиљка Радовић у свом раду Воденице у Доњем Банату даје детаљан опис воденице на Нери у Врачев-Гају.⁶

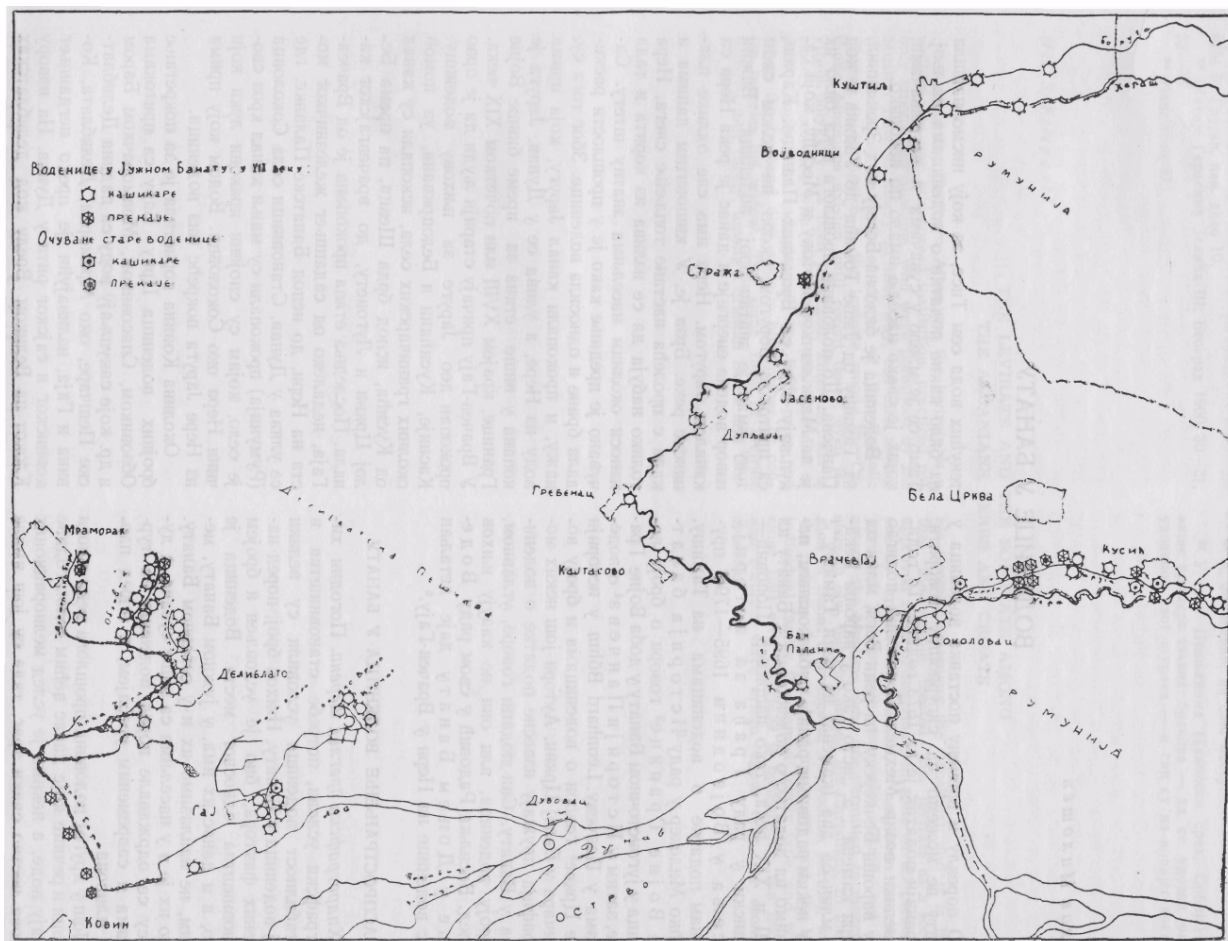
РАСПРОСТРАЊЕЊЕ ВОДЕНИЦА У БАНАТУ

Хидрографски преглед терена. Погодни хидрографски услови, потребе становништва и рентабилност воденица условили су велики број воденица у Банату. Њихов број, поред наведених фактора, био је условљен и бројем становништва односног места, Воденица је било, а и данас их има, у јужном Банату, међутим, не наилазимо их и у северном Банату. Било их је и у насељима са више сувача, а дуго су се одржавале поред воденица са турбинама и савременим уређајем, и поред парних млинова.

Још у другој половини прошлога века многи потоци и речице које данас већим делом године немају воде, а неким је услед мелиорационих радова нестало сваки траг, тада су још имале довољну количину воде за погон бројних воденица. Северни Банат није имао погодних текућих вода сем Тисе, за коју нисмо наишли на било какве податке о воденицама на њој. Тамо се је млело у сувачама и ветрењачама, којих је свако насеље имало по неколико.

Воденица је било на Бегеју код Зрењанина, на Тамишу од Јаше Томића до Уздина и код Панчева. До половине прошлога века било их је на Марковачком Потоку и Месићу, који сакупљају воду са Вршачких Планина. Караш, са притоком Боругом, скоро на целом свом току имао је знатан број воденица. Важан извор водене енергије и данас је река Нера са каналом Јаругом. Нера има све одлике планинске реке. Брза је. У кишовитим данима и када с пролећа настане топљење снега, Нера толико набуја да се излива из корита и тада наноси околним насељима знатну штету. Сачувано је предање како је у прошлости раскидала бране и односила воденице. Због тога су, кажу, и прокопали канал Јаругу, која прима воду из Нере, а улива се у Дунав. Јаруга је копана у више етапа за време бивше Војне Границе, крајем XVIII или почетком XIX века. У Врачев-Гају причају старији људи да је прво прокопан део Јаруге за њихову воденицу. Касније, Кусићани и Белоцрквани, уз помоћ околних граничарских села, ископали су канал од Кусића, испод брда Шевца, па према Белој Цркви и Луговету, до врачевгајског канала. Последња етапа прокопана је од Врачев-Гаја, недалеко од садашњег железничког моста на Нери, до испод Банатске Паланке, где се улива у Дунав. Становници села Соколовца (Румунија) прокопали су мањи канал кроз своје село, којим су спојени кракови лука који чини Нера око Соколовца. Водом коју прима из Нере Јаруга покреће низ воденица.

Околина Ковина користила је за покретање бројних воденица Црну Бару са притокама Обзовиком, Спасовином, Мраморачком Баром и др. које сакупљају воду са падина Делиблатске Пешчаре, око Мраморка, Делиблата, Ковина и Гаја, изливајући је преко негдашњег ковинског и гајског рита у Дунав. На извору Клокот на Великом Врелу код делиблатских винограда такође је било воденица. Било их је и на Дунаву код Омољице, Ковина и Острова.

Распрострањеност воденица у Јужном Банату

Извор Букавац или Клокот на Великом Врелу, на југозападној падини Делиблатске Пешчаре, окружен боровом и багремовом шумом, делиблатским виноградима и пешчаним дунама, нема стално место. У току године мења га неколико пута. Ова појава проузрокована је ситним песком, који га временом заспе, и тада вода избија на

другом месту, по двадесет и више метара даље од претходног. Тај извор даје и данас довољну количину воде. Недалеко од места извирања биле су две воденице које памте старији људи, а према другом извору, половином прошлога века било их је пет.

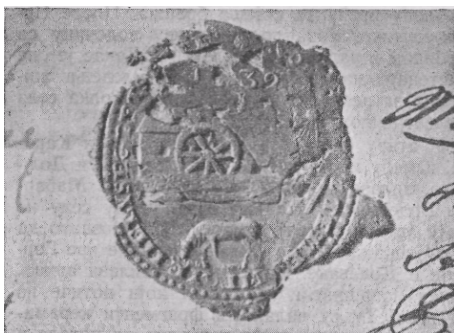
Око Панчева искоришћавана је вода Поњавице, која има врло сложен ток.

Ово богатство водене енергије у околини Беле Цркве, Ковина и Панчева искоришћавано је кроз цео XIX век, па и раније, за покретање бројних воденица. Данас је сасвим друкчије стање настало услед канализације ритова и регулације потока и бара. Прилив вода је незнатан, изузев под ванредним атмосферским приликама. Ранији потоци и речице са непрекидним приливом воде данас су често већи део године без воде. Једино Јаруга крај Нере и Караш имају непрекидно воде, те њихове воденице стално раде.

Воденице на Бегеју и Тамишу. Раније смо поменули воденицу на Бегеју са четири камена, из 1573 године, задужбину Мехмеда Соколовића. Око 1740 године помињу се воденице на Тамишу, и то: у Модошу (Јаша Томић) три, од којих је једна са два камена, а у Ботошу једна, власништво кнеза из Томашевца, која је тада била неисправна, јер је била оштећена у рату са Турцима.⁷ Уздин је имао једну воденицу до почетка овог века. Панчево је 1803 године имало две воденице, вероватно на Тамишу.⁸

У Великом Средишту, код Вршца, на Марковачком Поток, почетком XIX века воденицу је имао великосредишки спахија Голуб Лазаревић.⁹ На потоку Месићу 1803 године била је воденица манастира Месића.¹⁰ Она се помиње још у другој половини XVIII века.¹¹

Воденице на Карашу. На Боруги, десној притоци Караша, код села Куштиља биле су две воденице кашикаре, које су радиле до пред Први светски рат. Једна је *Mora mic* (Мали млин), а друга *Mora Borikuluj* (Боркин млин). Куштиљци су и на Карашу имали две воденице кашикаре: *Mora kalugeriaska* (Калуђерски млин) и *Mora Satului* (Сеоски млин). Ова сеоска воденица била је редовничка. У једном акту из 1845 помиње се као стара и дотрајала и наводи се да је те године поправљена заједничким радом редовника и оспособљена за млевење.¹² Становници села Војводинаца имали су на Карашу две редовничке воденице: Горњаку и Дољњаку. Обе воденице имале су по 20 јутара земље. Када су престале са радом пред Први светски рат, редовници су ту земљу међусобно поделили.¹³ У једном акту општине Војводинци, упућеном срезу 12 августа 1856, говори се да је село добило име по неком турском војсковођи који је за време турске управе у Банату ту подигао воденицу.¹⁴ На печату општине, отиснутом у воску, на акту од 4 августа 1833, претстављена је воденица прекаја, испред ње коњ пасе траву, а изнад воденице сунце и означена година 1832 (сл. 1).¹⁵

Сл. 1 — Печат општине Војводинци из 1832 г.

Ниже Војводинаца налази се село Стража. Ово село имало је само једну воденицу прекају, која се помиње 1817 године. Разликовала се од осталих по томе што је имала платнену врећу (*Beutelsack*), помоћу које је сејано брашно. У то време на територији граничарске Влашка-илирске регименте, поред ове у Стражи, биле су још две воденице које су имале платнену врећу за сејање, и то у Белој Цркви и Карансебешу.¹⁶ Белоцркванска је подигнута 1803, а власници су јој били Дима Кара и Јохан Најкам. То је тада била, можда, једина кашикара са врећом за сејање брашна у овом крају.¹⁷ Воденица у Стражи млела је и за град Вршац, јер суваче, иако их је било преко двадесет, нису могле подмирити потребе вршачких становника. Године 1850 вршачки магистрат шаље свога делегата сенатора Михаела Ваца, да у "Лагердорфској воденици" установи количину и квалитет брашна.¹⁸ Лагердорф је немачко име села Страже. Село Јасеново имало је две редовничке воденице: Горњаку и Дољњаку. Горњака се налазила недалеко од садашњег железничког моста на Карашу, а Дољњака на истом месту где је данашња воденица на ваљке. Горњака

је престала са радом око 1885, а Дољњака двадесет година касније. Обе су имале по седам каменова и своје ливаде и шуме, одакле су редовници вукли земљу и узимали грађу за поправку гата и поломљених делова у воденици. Обе су престале са радом услед немарности редовника. Код Дољњаке бујица је раскинула гат, а ветар је претурио зграду воденице, која је била начињена од брвана. За ту оправку било је потребно и доста новаца и радне снаге, а редовници се на позив нису одазвали. Тада у село долази Леја Милман, белоцрквански воденичар, и од редовника откупљује редовничка права. На истом месту подиже кашикару са три камена. Пред Први светски рат преуређује је и уноси платнену врећу за сејање брашна. После Првог светског рата подиже нову воденицу са турбином и ваљцима за млевење. Данас је она општенародна својина, и поред млевења житарица за целу околину, снабдева околна села и електричном енергијом.

У атару овог села, на десној обали Караша, између места где су биле Горњака и Дољњака, налази се поље које носи назив Мађарске Воденице. Ни најстарији људи у селу не знају откада је овај топоним. Није познато да ли су некада ту биле какве воденице пре Горњаке и Дољњаке. На њему се налази археолошки површински материјал који потиче из XII века. Ту су налажени фрагменти керамике, разна метална оруђа и шљака од метала и угља.

Недалеко од Јасенова, у селу Дуљаји, била је једна редовничка воденица са седам каменова, подигнута, како предање каже, пре 140 година. И та воденица прешла је у власништво Милманово, као и јасеновачка Дољњака. Да би спречио конкуренцију ове воденице, он и овде откупљује редовничка права, осим у три случаја, те се она није могла поправити, и на тај начин је уништена. Ова воденица имала је два јутра земље; њу су међусобно поделили они редовници који нису продали своја редовничка права.

Потребну грађу за поправку воденице куповали су у шумама јасеновачких воденица или у шуми села Орашца. Било је покушаја између два светска рата да се подигне нова воденица са турбином и ваљцима, али је и овде Милман, манипулишући водом, успео да спречи подизање воденице, а инвеститор је материјално упропашћен.

И остала села на доњем Карашу, Гребенац, Кајтасово, па и Банатска Паланка иако је даље од Караша, имала су своје редовничке воденице на Карашу. Паланачка је имала шест каменова. Када је толико дотрајала да се њено поправљање не би исплатило, у другој половини прошлога века, она је разрушена, а нова подигнута на Јарузи са истим бројем каменова. Ова је радила до 1910, када је непажњом воденичара изгорела. После овог пожара друга није подизана, те ово село отада нема своју воденицу. Остао је само топоним "Воденичарско Поље" где се она налазила.

Воденице на Нери и Јарузи. Неке воденице на Нери помињу се још у почетку XVIII века. Администрација ерарних добара наређује 18 фебруара 1722 управнику ерара у Новопаланачком диштрикту да се поправе све воденице на његовом подручју, како не би настале штете када отпочну мељаву за ерар.¹⁹ Надуправник Шуберт препоручује Администрацији 16 децембра 1725 да одобри двојици Немаца из Калуђерова да на Нери подигну млин са два камена "на немачки начин".²⁰ Исти саветује Администрацији 30 новембра 1726 да нареди "царском млину" у Соколовцу, да терен око млина рашчисти и оспособи за помеларе, њихова кола и стоку.²¹ Та воденица у Соколовцу имала је пет каменова.²² Да би се извршиле потребне поправке на њој, 30 јуна 1729 погођени су радници Немци по 18 крајцара на дан.²³ Године 1749 помиње се воденица у Новој Паланци (Банатска Паланка), власништво Јохана Вурста.²⁴

Од старих воденица на Нери остала је у сећању једино Стара воденица. Била је близу места где канал Јаруга прима воду из Нере. Била је кашикара са пет каменова, начињена од брвана, а покривена шиндром. Престала је са радом пре 50—60 година. Све остале воденице, о којима ће се даље говорити, налазе се на каналу Јарузи. Шевачка редовничка воденица налазила се недалеко од Кусића, испод брда Шевца, по коме је и добила име. До ње је прекаја, која је до Другог светског рата била власништво Прајзах Леополда. Припадале су атару села Кусића. По разграничењу, после Првог светског рата, редовничка тада већ није постојала, а Прајзахова је припала Румунији. Друга воденица по реду на Јарузи јесте Копилара. Та је редовничка кашикара са четири камена. Према подацима из земљишних књига до 1910 године имала је 71 редовника, и то: на првом камену било је 14, на другом 25, на трећем 13 и на четвртм 19 редовника.²⁵ Данас има на сваком камену по 17 редовника, укупно 68. До Другог светског рата млела је и другима за ујам, који је ишао у корист редовника чији је ред млевења. Данас меље само својим редовницима и од њих узима ушур, који се после продаје, а добијени новац употребљава се за поправку воденице и исплату порезе.

Поред Копиларе, на истом скоку,²⁶ на левој обали Јаруге, налази са Мичина или Гигина прекаја. Власник ове воденице био је Григорије Мичин, граничарски лајтнант у Кусићу. Она је првобитно била ортачка воденица: Григорије је имао 3/4 дела, а његов брат 1/4. По смрти брата Григорије откупљује од снахе наслеђени део и постаје самостални власник целе воденице. Првобитно је воденица млела само на камење, а данас има и ваљак. Данас је општенародна својина.²⁷

Ту је, даље, Траилова кашикара, редовничка воденица са три камена. Пре подизања суседне прекаје имала их је пет. Негру је у два маха откупио по један камен, и на њихово место прокопао јаз за своју прекају. У грунтовници води се да има четири камена, и то од другог до петог. До 1910 имала је на четири камена 105 редовника и то: на другом камену 40, на трећем 23, на четвртном 25 и на петом 17 редовника.²⁸ Данас на три камена има укупно 40 редовника, и то: на трећем 12, на четвртном 12 и на петом 16 редовника. Нисмо могли установити откуда јој име. Поседује 18 јутара земље.

Пред Први светски рат, на десној обали Јаруге, на истом скоку поред Траилове кашикаре, подигнута је Негрова или Тракаланова прекаја. Меље на ваљке и камен. После Првог светског рата Негру је продао Станку Станојловићу из Кусића. Данас је својина Сељачке радне задруге "Прва партизанска" из Кусића.²⁹

Ниже Траилове кашикаре и задружне прекаје, према Белој Цркви, налази се белоцркванска хидроцентрала. Ту је првобитно била Улманова творница пољопривредних алата. Када је ова пропала, откупио је Ђерђ Фоктер и начинио кашикару са девет каменова. Потом је продао неком Клајну из Базијаша, за чије време је воденица изгорела. После Првог светског рата, око 1930, ту је подигнута хидроцентрала.

Испод хидроцентрале налазе се две прекаје на истом скоку. Обе су до Првог светског рата биле кашикаре. Једна је била Сајфнерова, а друга Раде Адама из Златице (Румунија). Рада Адам је 1914, по избијању рата, осуђен од војног суда на смрт и стрељан, под сумњом да је ноћу из своје воденице помоћу светла давао знаке српској војсци на рамском граду. Његову кашикару откупљује Тима Јовановић и прерађује у прекају са ваљцима. Данас је она у поседу СРЗ из Беле Цркве. Затим долази Куликова кашикара, коју је овај купио од неког Мојароша. Године 1933 ту је место старе кашикаре подигнута нова воденица са турбином и савременим уређајем. Данас је то млинско предузеће "Обнова". Испод ове налазила се Симоновићева прекаја. Млела је на камење. Продата је неком Хумпреху. Данас не ради.³⁰ Поред ове налазила се Ернстова и Милманова прекаја. Милман је своју воденицу продао Боршови. Поред ових, нешто ниже, налазила су се Шмицова и Шеферова прекаја. Године 1905 у белоцркванском атару било је шест воденица, а у граду један парни млин.³¹ Данас Бела Црква нема парних млинова.

На Јарузи, између белоцркванских и врачевгајске воденице, налазила се луговетска редовничка кашикара. Радил је неко време и после разграничења са Румунијом, којим је село Луговет припало Румунији.

Врачевгајска редовничка кашикара налази се испод бивше луговетске. Ради и данас. Има шест каменова. Године 1910 имала је 441 редовника, и то: на првом камену 98, на другом 73, на трећем 61, на четвртном 66, на петом 83 и на шестом 60 редовника.³² Данас има само 216 редовника, и то: на првом камену 40, на другом 33, на трећем 36, на четвртном 36, на петом 38 и на шестом 33 редовника.

Село Соколовац (Румунија), недалеко од Врачев-Гаја, на каналу који протиче кроз село, имало је две воденице. Да ли оне још постоје, није нам познато. На Јарузи код Банатске Паланке налазила се до 1910 паланачка редовничка воденица са шест каменова. Те године је и изгорела.³³

Воденице југозападно од Делиблатске Пешчаре. Раније смо изложили хидрографске погодности на територији југозападно од Делиблатске Пешчаре. Канализацијом и исушивањем овога терена, нарочито ритова уз Дунав од Дубовца па све до Панчева, многи водени токови, на којима је до краја прошлога века било воденица, или су потпуно исушени, као што је то случај са Поњавицом од Ковина до Дубовца, или им је водостај низак и без довољно снаге за покретање воденица, као што је случај са Црном Баром.

Током прошлога века најбројније воденице биле су у Делиблату, Гају, Ковину, Мраморку и другим местима. Најранији подаци о воденицама у овом крају потичу из прве половине XVIII века. Око 1720 постојала је једна воденица у Омољици на реци Поњавици. Нешто касније било их је четири на чамцима на Дунаву. Ове дунавке су биле тада власништво Томе Сибинова, Блоха, Солера и Хекмана. Око 1880 године оне су још постојале и млеле жито.³⁴

Долово је имало воденице на Доловској Бари и њенем притокама из Криве и Циганске Долине. На Мраморачкој Бари, код села Мраморка, коју зову и Буфанова Бара, било је четири воденице. Прва до извора била је Светозара Црепајца, који је купио од Благоја Кентина. Покварио је око 1892 Светозаров син Мита. До ње је прекаја Васе Кручичана. Она и данас ради. За последњих петнаест година претрпела је знатне измене, те се знатно разликује од ранијег изгледа. Дрвени зупчаник замењен је кајишевима, а дрвено вратило замењено је гвозденим осовином. Има један камен. Пошто оскудева у води за мљење, начињен је већи резервоар са бедемима од грања засутог земљом. Када се резервоар напуни водом, може да меље око један сат. Ниже ове прекаје налазила се кашикара Нићифора Стојановића, која је радила и после Првог светског рата. Нешто даље од Нићифорове налазила се Амброшова воденица, а недалеко од Кручичанове прекаје био је Хуберов парни млин.

Делиблато је имало велики број воденица, а поред њих радило је и седам сувача, једна ветрењача и парни млин. Воденице су биле на Обзовику, Спасовини, Црној Бари и Великом Врелу. Већи број воденица биле су власништво појединаца, неке су биле ортачке, а једна је била редовничка.

Обзовик је поток краткога тока. Извире на падини Делиблатске Пешчаре. На целом свом току имао је велики пад. Код пута за Мраморак улива се у Црну Бару. (Овај део Црне Баре зову и Рит код села). Почев од извора постојале су следеће воденице: 1. Јеличићева; 2. прекаја Косте Николића, звана Ђурина воденица, која је престала са радом пре тридесетак година; 3. прекаја Арона Петровића, коју је подигао Аронов отац Сава у првој половини прошлога века, која је радила до око 1920. (Задњи њен власник је Паја Петровић); 4. воденица Јефте Лазаровог; 5. Мито Ритопечког; 6. Живе Радосављевог; 7. Максе Стојановог; 8. ортачка Рајић Саве и Јована, Сарачев Ивана и Ангелов Живе; 9. Ђоке Коларског, а касније сина му Аце; 10. Гаје, Коларског, касније синова Симе и Велимира. Ова се воденица најдуже задржала: радила је до 1932; 11. ортачка Марганових и Ранкових и 12. Лупшићева. На Спасовини била је Бирачева, Јеличић Алексе и Ритопечког Алексе. У Пландишту је воденица Станков Милана, звана Савићева. На Црној Бари биле су следеће воденице: 1. Испод цркве била је воденица Коларски Аце, са још два ортака Јанкић Живаном и Ракитованом. Аца је имао 18 дана млевења, а остала двојица по један дан. Престала је са радом пред Први светски рат, а порушена је у току рата. Ниже Коларског налазила се прекаја Ђоке Томића, звана Влашка, а ниже ове Велимира Коларског. Следеће три воденице помињу се још половином прошлога века под именом Горњаке, Средњаке и Дољњаке. Горњака је око 1850 припадала Новаку Марковићу и друговима. Средњака је била власништво Арона Гавриловића, ковинског трговца, а Дољњака, знатно касније, Велимира Станковића.³⁵

На Великом Врелу 1857 било је пет воденица.³⁶ Најдуже се одржала редовничка, звана Ивачковићева. За њу кажу да је имала највећу "компанију", (највеће друштво од свих воденица у Делиблату. То је, уствари, једина редовничка воденица у околини Ковина. Имала је један камен.

Гај код Ковина је имао пре 80 година седам воденица. Шест их је било поред села, а седма на летњем путу за Ковин. Оне су биле власништво Максимовића, Косовачког, Корунова, Рајковића, Давидовића, Богдановог и Белина. Данас постоји само једна. Власник јој је Мита Еремић. Према сачуваном предању ову воденицу подигао је 1831 поп Пера Богданов. После његове смрти наследио је син Лазар, такође свештеник. Мита Еремић купио је од наследника око 1932. Раније је имала два камена, али услед слабе воде Еремић је један демонтирао и радио само са једним.

У Ковину на Црној Бари, у прошлом веку, биле су четири воденице, а на Дунаву две на чамцима. Од дунавки једна се помиње још 1745 године. Налазила се код Смедеревске Аде, а припадала је ковинском кнезу. Ондашње власти забраниле су јој рад с мотивацијом да се доласком у додир са становништвом преко Дунава врло лако може пренети куга у Банат.³⁷ Друга воденица на Дунаву налазила се код друге рампе, а припадала је Гаври Фозекашу.

На Црној Бари, десно од пута за Делиблато, недалеко од моста, налази се прекаја Гиге Беле. У пореском списку занатлија и трговаца у Ковину, сачињеном 14 фебруара 1858, као власници ове воденице помињу се Јован Николић и Димитрије Теодоровић.³⁸ Двадесет година касније њени власници су: Јован Николић, коме припада половина, Арон Теодоровић и Ђорђе Теодоровић, којима припада по једна четвртина воденице. Део, Арона Теодоровића 1907 наследио је син Стефан; исте године тај део купује Паул Јохан за 300 круна и убрзо продаје Јовану Николићу по исту цену. Тада Николић поседује 3/4 дела воденице. Део Ђорђа Теодоровића 1913 наслеђује Катинка Теодоровић.³⁹ Године 1930 Гига Бела купује од наследника целу воденицу за 30.000 динара.

Недалеко од Белине прекаје, са леве стране пута за Делиблато, налази се зграда Деспинићеве прекаје. Према предању ову воденицу подигао је Арон Деспинић, ковински трговац стоком. На овом послу сарађивао је и са Милошем Обреновићем. Умро је око 1850 године.⁴⁰ Године 1858 као њен власник помиње се Јован Деспинић.⁴¹ Око 1886 ова се воденица помиње као ортачка. Није нам познато како је дошло до цепања власништва на више делова. Као ортаци помињу се: Рајовић Милка, Драгиња и Љуба, свака поседује по 39/396 делова, Теодоровић Јелена 12/396, Деспинић Константин 32/396, Деспинић Петар 16/396 и Динус Јован и Магда по 90/396 делова.⁴² Деспинић Павле наслеђује 1892 године 8/33, и 4/33 дела продаје Јозефу и Софији Леополд.¹³ Воденица је још извесно време радила и после Првог светског рата. Данашњи власник овог поседа је Александар Остојић, потомак Арона Деспинића по женској лози.

Трећа воденица на овом делу Црне Баре била је неког Шалиначког. Око 1885 он продаје воденицу Јохану Динусу, који је истовремено био власник и четврте воденице на Црној Бари. У Ковину део поља између гајског и ковинског рита, у гајском атару, носи назив Чолакове Воденице. Овај топоним потиче из давнине. По предању ту су, на старом кориту Поњавице, биле воденице некога Чолака, ковинског становника. Данас ово поље називају и Чолакове Шупе. Памти се да су ту биле зграде за товљење стоке.

У Дубовцу, на Поњавици, постојала је до 1895 воденица Ане Обрешковић.

Острово на Дунаву имало је две воденице на чамцима или, како их тамо називају, керепима. Једна је била власништво Борн Јозефа. Престала је са радом током Првог светског рата. Друга је ортачка Проке Недељкова и Саве Јованова. Године 1919 продата је за Кладово, за своту од 60.000 динара. Приликом транспортовања Дунавом, код Банатске Паланке, под ударом великих санти леда, керепи су разбијени, а воденица потопљена.

Из овега напред изложеног може се закључити да је од негдашњег великог броја воденица у Банату данас остало свега њих неколико које су задржале карактеристичне одлике из старине. Дунавке су нестале пре 30—40 година. На Тамишу, Карашу и мањим речицама и потоцима нема тих старинских воденица. Од преосталих на Јарузи три су кашикаре, две у Кусићу — Копилара и Траилова воденица — и једна у Врачев-Гају. У ковинском крају од оноликог броја воденица остале су само једна кашикара у Гају, једна прекаја у Ковину и једна у Мраморку.

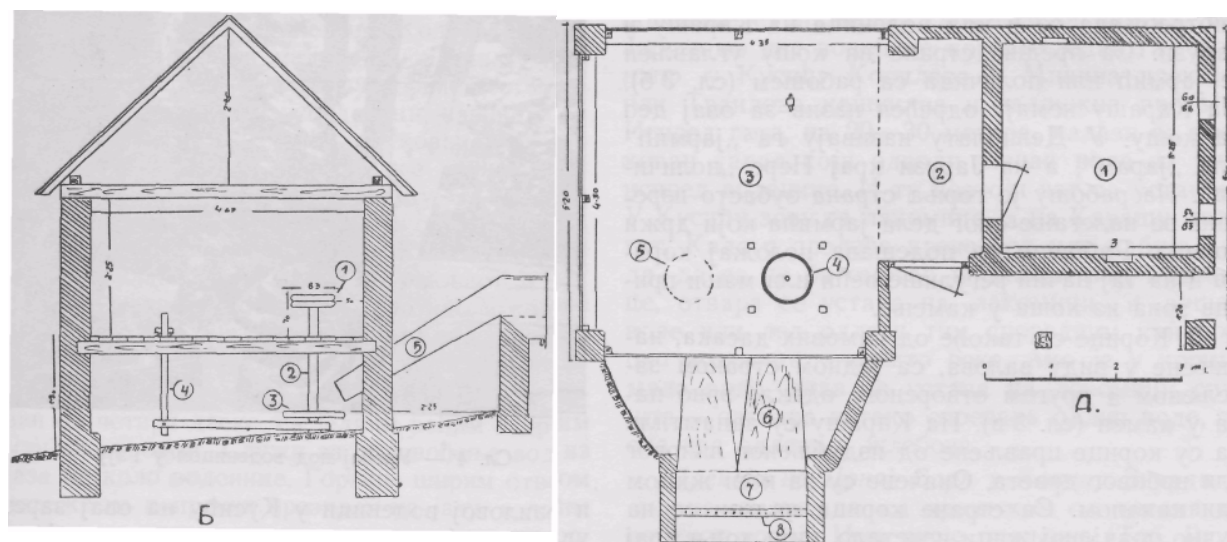
ОПИС ВОДЕНИЦА

Услед наглих културно-привредних промена и напретка у нашој новој друштвеној стварности ове воденице преживеће, можда, још коју годину, и коначно ће изгубити сваки привредни значај. Стога ћемо се исцрпније позабавити изгледом још преосталих воденица. Најинтересантније су кашикара у Гају и прекаја у Ковину, јер су оне задржале највише старинских особина.

Назив кашикара долази по хоризонтално постављеном воденичном колу са перима издубљеним у виду кашика. На Карашу се поред назива кашикара може чути и назив вретенара, вретенска воденица и воденица на варјаче.⁴⁴

Кашикара у Гају (сл. 2). Еремићева воденица у Гају начињена је од дасака и набоја, а била је покривена шиндром. Касније је један зид од набоја замешен зидом од испечене цигле, а шиндра црепом. Првобитно је имала три одељења, као и воденице на Јарузи: 1. кујну, која је служила помеларима да ту чекају на ред млевења, 2. собу, у којој је становао воденичар, и 3. воденицу, одељење од дасака, где је смештен урађај за млевење. У Гају ово одељење називају амбар. Споља се улази у кујну, а из ове у собу и воденицу. Временом уклоњен је преградни зид између кујне и воденице, те сада оне чине једно одељење. Испред дела зграде у коме је кујна и соба налази се ходник са два стуба, један од дрвета, а други од цигала, који држе греду — носача тог дела кровне конструкције. Зграда лежи делом на земљи, а делом на стубовима над водотоком.

Зграде кашикара на Карашу и Јарузи биле су делом од набоја или цигала, а делом од дасака, брвана и плетери. Стара воденица на Нери била је начињена од брвана, а кујна и соба од набоја, са кровом од шиндре. Дољњака у Јасенову била је од брвана, а лежала је на пилотима — дрвеним стубовима, друга два одељења била су од плетери са кровом од шиндре. На врачевгајској кашикари шиндра је између два светска рата замењена црепом.

Сл. 2 — Воденица у Гају

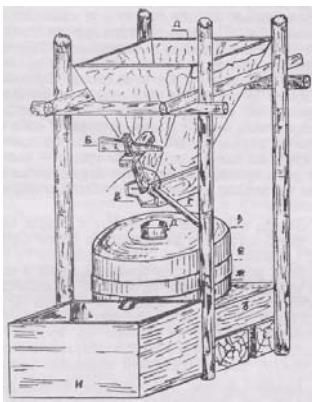
А — Основа: 1) соба, 2) кујна, 3) воденица, 4) први камен, 5) место другог камена, 6) вилови (жлебови), 7) јаз, 8) дрвена решетка

Б — Попречни пресек: 1) камење, 2) вретено, 3) коло, 4) медведица, 5) валови

Разлика између воденица на терену југозападно од Делиблатске Пешчаре и оних на Карашу и Јарузи је у томе, што су кашикарe у Ковинском крају имале један или два камена, док су оне на Карашу и Јарузи, токовима са већом количином воде, имале од 3—9 каменова. Зграде су им дуже, јер воденица лежи преко целог корита, с обале на обалу.

Воденични уређај. У воденици, главном делу зграде, налази се уређај за млевење. Он се састоји од делова смештених у воденици и под воденицом. У воденици су: 1. кош, 2. корице, 3. камење, и 4. мучњак (сл. 3).

1. Кош је начињен од чамових дасака (сл. 3 а). Горњи отвор је знатно већи од доњег, који је јако сужен. Смештен је у лежишту, начињеном од четири усправна стуба међусобно повезана са четири краће облице. У кош се сипа жито спремљено за млевење. Исти назив употребљава се и код воденица на Карашу и Јарузи. Са предње стране на кошу углављен је јармић или поличица са рабошем (сл. 3 б). На Карашу немају одређен назив за овај део на кошу. У Делиблату називају га "јармић" или "јарам", а на Јарузи крај Нере "поличица". На рабошу је горња страна кубасто изрезана за налегање оног дела јармића који држи корице. Рабошем се подешава положај корица и на тај начин регулише већи или мањи прилив зрна из коша у камење.

Сл. 3 — Воденица у Гају — уређај за млевење

2. Корице су такође од чамових дасака, начињене у виду валова, са једном страном зачељеном а другом отвореном, одакле зрно пада у камен (сл. 3 в). На Карашу су запамтили да су корице прављене од издубљеног липовог или врбовог дрвета. Окачене су за кош жицом или канапом. Са стране корица налази се на лучно повијеној жици чекетало, чији доњи крај належа и клизи по горњој површини горњег камена (сл. 3 г). Када се камен окреће, чекетало тресе корице и на тај начин регулише равномерно испадање зрна из корица у камен. Називи чекетало, чекртало и чектало могу се чути свуда на територији Баната где има воденица.

3. Воденица има два округла камена (сл. 3 ђ, ж). Код ове у Гају пречник је 63 цм. У Кусићу су у пречнику по 1 м, а у Јасенову смо нашли један пар са Дољњака са пречником од 46 цм. Доњи камен лежи на кревету од четвртастих дрвених греда постављених у два реда један изнад другог (сл. 3 з). У Кусићу је кревет начињен од дасака, а постављен је преко четвртастих греда. Изнад доњег камена је горњи. У средини имају поширу рупу, коју називају недра (сл. 3 д). Ту пада зрно из корица. Да се оно не расипа, у недра је стављен мали левак од лима, раније од липове коре. У Србији то је кош, кошић или вран, и оплетен је од лозе или прућа.⁴⁵ Горњи је камен на доњој страни изрезан за паприцу од кованог гвожђа. Њене димензије условљене оу дименијама камена. Дужина се креће од 23—41 цм. Паприца служи за држање и окретање горњег камена.

Горњи и доњи камен на саставу опасани су лименим обручем, који спречава растурање брашна испод камена приликом млевења (сл. 3 е). На Карашу и Јарузи за овај обруч кажу обод или коруба. Раније је било од цепане липове коре.⁴⁶

Доњи камен има такође поширу рупу у средини за пролаз вретена. Да се камен не би обрушавао при окретању вретена и жито испадало, стављено је у тај отвор "тоце", дрвена цев кроз коју пролази вретено.

Сл. 4 — Уређај под воденицом у Гају

4. Мучњак је дрвени сандук за прихватање брашна испод камена (сл. 3 и). Постављен је испод зареза на доњем камену. На Копилари и Траиловој воденици у Кусићу на овај зарез углављено је парче лима, олучасто повијено. Преко њега брашно пада у мучњак. На Карашу и овај олучасти део називају коруб. И њега су, кажу, раније правили од липове коре.

Под воденицом се налазе: 1. коло, 2. вретено, 3. медведица и 4. валов (жлеб) (сл. 2 б и сл. 4).

1. Коло је слично точку. У главчину или главу углављене су кашике, дужине 40 цм, а има их 14 комада. Пречник кола је 1 м. Код Траилове воденице у Кусићу пречник кола износи 140 цм, а дужина кашика је 50 цм. У Дупљаји, на Карашу, поред назива кашике, употребљавају и назив варјаче.

2. Вретено је од дрвета, четвртасто. Оно спаја горњи камен и коло. На горњем крају углављен је сењ од кованог гвожђа, четвртастог облика, са проширењем на доњем делу који улази у вретено. Горњи четвртасти део сења улази у паприцу. На доњем крају вретена углављен је останак, гвоздени продужетак, чији слободан крај улази у удубљење на жабици. Коло је на вретену углављено дрвеним клиновима. При окретању кола, преко вретена, сења и паприце, окреће се и горњи камен. Исти су називи за ове делове код воденица на Карашу и Јарузи. Разлика је у томе што се коло у воденицама на Јарузи не углављује дрвеним клиновима него једном гвозденим осовином која пролази кроз средину вретена.

3. Медведица је састављена од две тање греде (сл. 2 Б, 4). Једна, са једним ракластим крајем, постављена је у водотоку испод воденице у водоравном положају. Ракласти део лежи на мртвици, укопаном четвртастом дрвету. Друга греда медведице је усправна. Доњим крајем спојена је са попречном, а горњим крајем пролази кроз одговарајући прорез на поду воденице. Има три четвртасте рупе за провлачење четвртастог дрвета, испод кога су дрвени заглавци, и они држе медведицу. Подизањем или спуштањем медведице помоћу заглавака, подиже се или спушта преко вретена горњи камен. На овај начин регулише се крупније или ситније млевење. Код воденица на Карашу или Јарузи медведицу називају кобила или кобилица. У Кусићу горњи део медведице, који се налази у воденици, називају разбој. Жабица је у Кусићу од кованог гвожђа, има три удубљења за налагање останка. Она је ланцем привезана за кобилицу, да се не изгуби код искакања кола, што се дешава код јаке воде. Код воденица на Карашу останак вретена улазио је у рупу на ракластом делу водоравне греде кобилице, исто као и код ове воденице у Гају. Ту је углављена гвоздена цев, коју називају тоце.

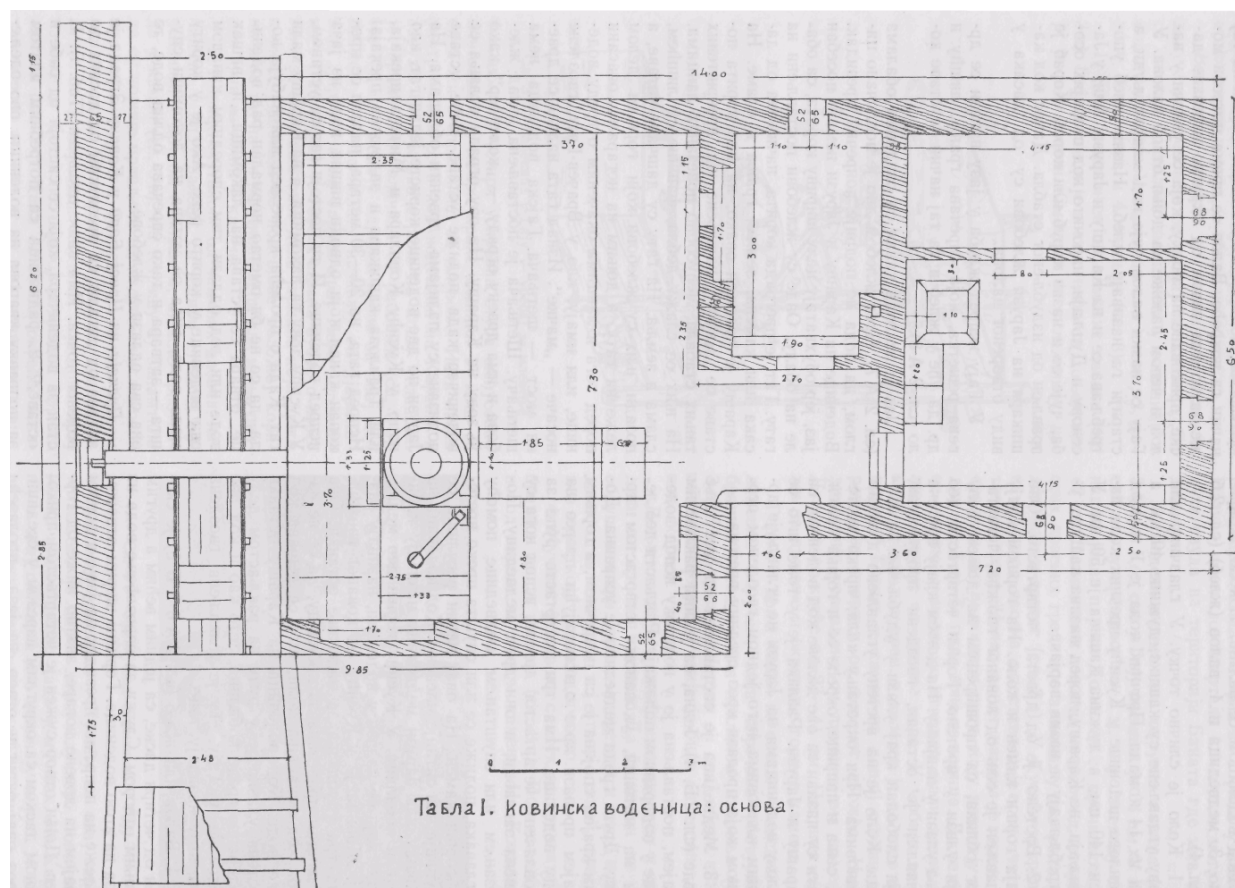
4. Валов или жлеб (сл. 2 А 6 и Б 5) је скован од четири даске, са једним већим а другим мањим отвором. Служи за спровођење воде из јаза на коло воденице. Горњим ширим отвором налаже на попречни президак на јазу, а доњим крајем на дрвене ногаре, знатно ниже од горњег. Доњи отвор сужен је четвртастом прикованом даском са округлим изрезом у средини. Кроз овај округли отвор из јаза, пролазећи кроз валов, вода пада на кашике кола и на тај начин га покреће. Валов се према потреби може затворити чепом од округло изрезане даске, приковане на мотку, која се увлачи у валов и чепом налаже на доњи отвор валова. У Гају се назив валов чује код млађих људи, а старији га називају жлеб. Назив жлеб употребљава се и на Карашу и Јарузи. Али, у Јасенову и Дупљаји, нарочито код

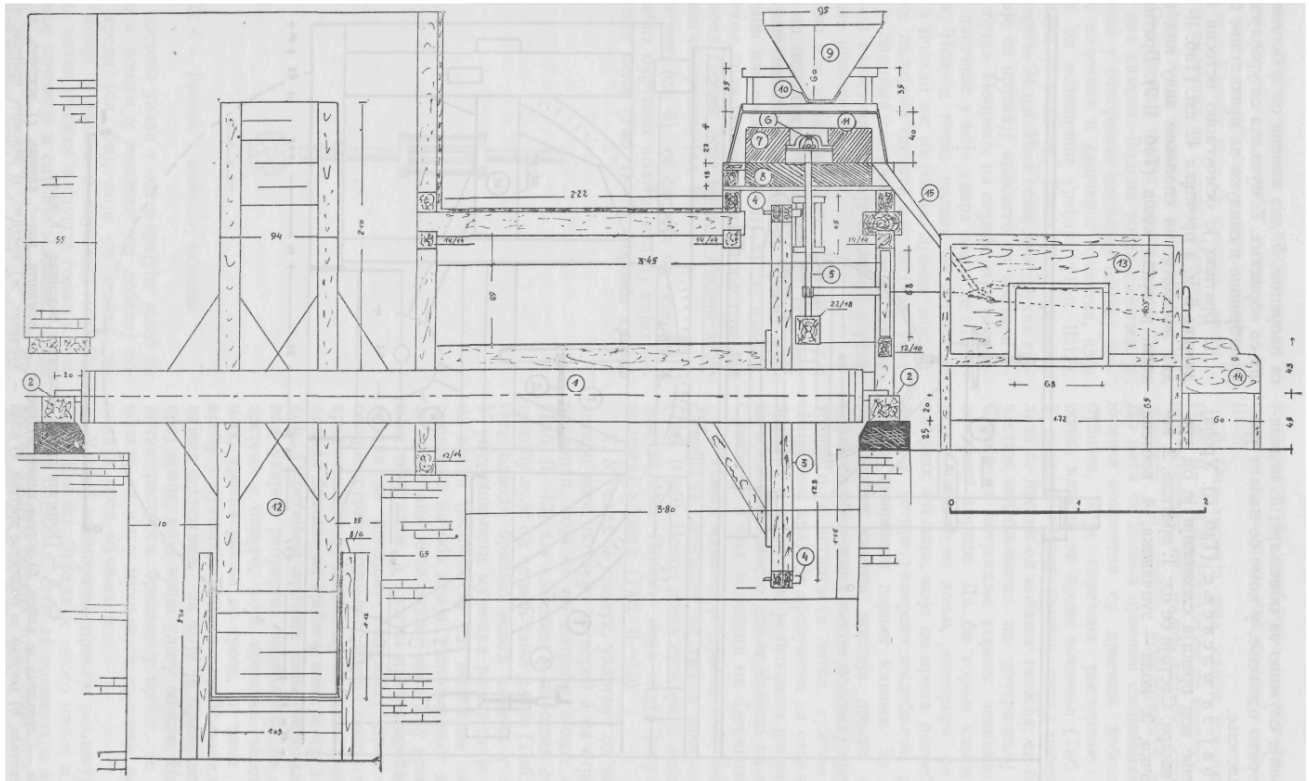
старијих особа, чује се и назив коруб или кораб. Кораб је прављен од издубљеног стабла. Данас код кашикара на Јарузи жлебови су од дасака у виду отвореног валова.

У Гају испред жлеба у јазу налази се дрвена решетка, која спречава грању, лишћу и др. да уђе у жлеб и на тај начин зауставе коло (сл. 2 А 8).

Јаз је ископан канал са озиданим обалама (сл. 2 А 7). Пред жлебом дно је поплочано циглом, да вода не подрије попречни президак. Воденице на Карашу и Јарузи немају посебан јаз, јер обухватају целу ширину корита, са обале на обалу. Овде су жлебови постављени на гату. Гат је преграда корита, начињена од дасака или камена, земље, грања и сламе. На Карашу је прављен овако: на дно корита поставе се "мачке", начињене од прекрштених танких стабала, међусобно повезаних ланцима. На њих се слажу дебла, фашине са лишћем, слама и земља. На гату су дашчане уставе, а позади њих су жлебови који горњим делом лежи на гату, а доњим на ногарама, опасани поред тога и ланцима окаченим о греду воденице, или имају, као у Врачев-Гају, гвоздене носаче — "мачке". Изнад гата налази се дрвени мост — шетњача. Гајска воденица нема шетњачу. Шетњача је постављена изнад жлебова и има дрвену ограду — "колендер", како је зову на Карашу. На ову ограду ослања се воденичар када подиже уставе. Веће уставе подизане су палијама, дрвеним облицама. На Јарузи по две воденице користе један гат, као напр. у Кусићу Копилара и Мичина прекаја, или Траилова кашикара и задружна прекаја. Испред гата, на 20—30 метара, налази се прокопан канал који одводи вишак воде из јаза испред воденице. И ту постоји гат са уставом. У Кусићу зову га лакомица, а на Карашу мали гат. Када с пролећа крене лед или набуја вода, да се не би ометао нормалан рад воденице, отвара се устава на лакомици, и вишак воде или лед одлази тим споредним каналом ако воденице у корито реке. Ако је у кориту мало воде, онда се устава на локомици спушта — затвара и тако спречава одлив воде, те она сва одлази у жлеbove.

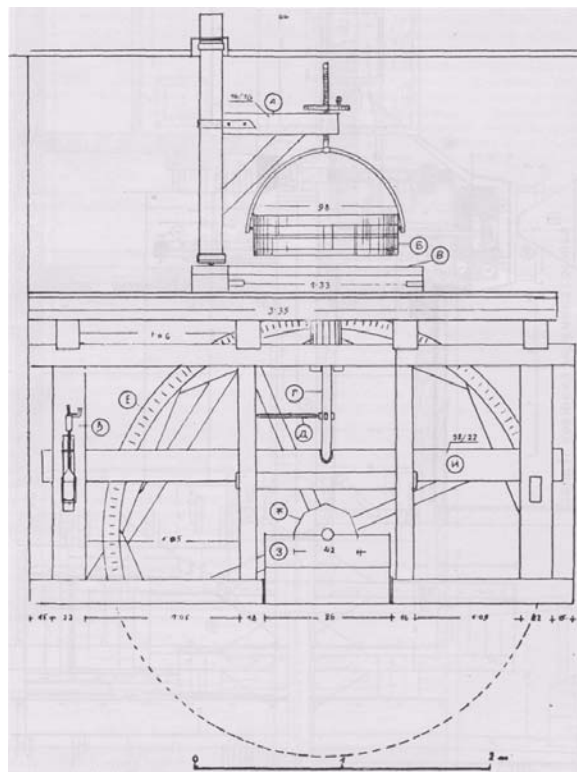
Прекаја на Црној Бари у Ковину. Зграда је зидана од цигала, са презитком од дасака до воденог точка. Има више одељења (Таб. I): 1. стан за воденичара, који се састоји од собе и оставе,⁴⁷ 2. радионица са потребним алатом за поправку кварова на воденици, ово одељење је раније служило за помеларе; 3. воденица, пространо одељење, у коме се налази уређај за млевење.

Табла II. Пресек ковинске воденице дуж вратила

Уређај за млевење (Таб. II). Уређај за млевење код прекаја сложенији је од уређаја кашикара. Састоји се од: 1. вратила, 2. воденог точка, 3. кола — зупчаника, 4. вретена са паприцом, 5. два камена са добошем, 6. коша са корицама, 7. мучњака са уређајем за сејање брашна и сандука за прихватање брашна.

Сл. 5 — Попречни пресек механизма воденице у Ковину

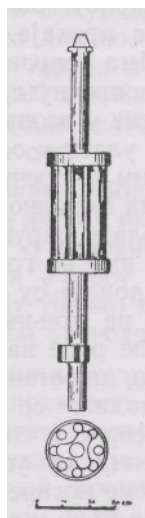
а) граник — дизалица за камен, б) горњи камен, в) кревет — лежиште доњег камена, г) вретено д) опруга доњег чекетала, ђ) завртањ за подизање вретена, е) коло — зупчаник, ж) вратило, з) лежиште вратила, и) греда са лежиштем вретена

1. Вратило је осмоугаоно истесан балван, дужине 6 м, а пречника 42 цм. (Таб. II-1). Има два лежишта: на спољњем зиду код воденог кола, и испод коша (Таб. II-2). Вратило служи као заједничка осовина за водени точак и коло. Преноси обртаје великог точка на коло, а преко овога на вретено и горњи камен. У Делиблату и Кусићу чује се и назив "ваона", као и код воденица на Великој Морави.⁴⁸

2. Водени точак налази се ван одељења воденице. Ова прекаја имала је ракије два таква точка и два камена. Водени точак смештен је под кровом у отвореном одељењу између чеогог зида воденице и дашчаног презитка, који га дели од воденичног уређаја (Таб. II-12). Испод њега је водоток. Точак је у пречнику 6 м, а ширине 94 цм. Има осам двоструких гредица, које се пружају зракасто од вратила — осовине точка. Попреко, на периферији, постављене су дашчице у које удара вода, те покреће точак. Испред точка налази се устава од дасака, а позади ње шетњача, дрвени мостић, одакле се палијама спушта или подиже устава која је ланцима окачена о попречни ваљак. Окретањем ваљка намотавају се ланци и устава подиже навише.

3. Коло или зупчаник (Таб. II—3 и сл. 5 е) је точак од тврдог дрвета, пречника 5 м, у чије су удвојене наплатке углављени дрвени клинови, зупци или паоци (Таб. II—4). За слободно окретање кола укопана је и циглом оксидана јама. Поред горњег дела кола, у висини зубаца, налази се вретено (сл. 5 г).

4. Вретено (сл. 6) се састоји од осовине и осам краћих округлих полува, између којих налажу зупци кола (Таб. II—5). Горњим крајем осовина вретена улази у одговарајући жлеб на паприци, а доњим у лежиште на дебелој попречној греди (сл. 5 и), која се једним завртњем може подизати и спуштати (сл. 5 ђ). На тај се начин подиже и спушта горњи камен и регулише крупније и ситније млевење. Стара паприца, од кованог гвожђа, замењена је новом са кугличним лежајима. Она је смештена у одговарајуће удубљење на горњем камену, покреће га и држи над доњим каменом (Таб. II—6).

Сл. 6 — Вретено у ковинској воденици

5. Ова прекаја има камен пречника 1 м (Таб. II—7 и 8). Налази се на кревету, дашчаном лежишту, на "малом тавану", спрату начињеном од дрвене конструкције (сл. 5 в). До њега се долази дрвеним степеницама. Оба камена покривена су дрвеним добошем или бубњем, који спречава растурање брашна испод камена за време млевења (Таб. II—11). У средини горњег камена, изнад паприце, налази се прстен од кованог гвожђа, са брадавичастим задебљањима на унутрашњој страни. Служи за потресање горњег чекетала, којим се тресу корице. Да би горњи камен равномерно налегао на доњи, "центрира" се помоћу оловних куглица, које се према потреби стављају у четири унакрсно ижлебљене рупе на горњој површини горњег камена. За центрирање доњег камена постоји дрвена направа

којом се обележава његов положај према вретену. То је четвртаста летва, дужине 70 цм. На једном крају је пробушена за стављање на вретено, а на другом је гвоздени шиљак којим се обележава место доњег камена на кревету. Слично је и код воденица на Јасеници.⁴⁹

6. Изнад камења је дрвени кош, смештен у саоницама, лежишту од тањих дрвених греда (Таб. II—9). Испод коша су корице везане опутом за кош. Помоћу ових опута регулише се положај корица (Таб. II—10).

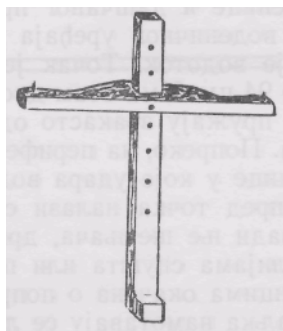
7. Мучњак је сандук, уздигнут од земље на четири ноге, потпуно затворен а са стране има поклопац, који се по потреби може скидати (Таб. II—13). Са камењем и добошем спојен је помоћу луле од четири тање даске (Таб. II—15). Она одводи брашно испод камена у мучњак. У унутрашњости мучњака разапета је платнена врећа (Beutelsack) са металним округлим оквирима на оба краја. Испод доњег дела луле привезана је за ракљу, која је у вези са доњим чекеталом, а другим крајем врећа је привезана за повијену полужицу приковану са спољне стране мучњака. Испод овог отвора на врећи налази се даска, лучно ижлебљена, која одводи брашно из вреће у сандук пред мучњаком. Окретањем вретена доње чекетало скаче под ударом ребрастих задебљања на осовини вретена и опруге, која притеже чекетало уз њих, дрвена ракља се тресе, а тиме тресе и врећу у мучњаку. Трешење вреће помаже и повијена полужица, за коју је привезан други крај вреће, која врши улогу опруге. На тај се начин растреса брашно у врећи, те ситније испада из ње у мучњак, а крупније испада у сандук пред мучњаком.

Уређај мраморачке прекаје разликује се од ове у Ковину. Зграда је много мања, а има само два одељења: собу за воденичара и одељење за уређај. Водени точак није под кровом. За довод воде из вештачког резервоара, о коме је раније било речи, служи жлеб начињен од три даске, у виду валова, са две уставе смештени у њему; једна на почетку, а друга у средини жлеба. Жлеб је нешто виши од осовине воденог точка, те вода са те висине пада на попречне дашчице точка. У унутрашњости воденица има кош, корице, камење и кревет, исти као и код воденица на Карашу. Место кола са зупцима, за пренос окретаја служе пртени кајишеви. Дрвено вратило замењено је металном осовином са кугличним лежајима.

Из једног инвентара ерарне воденице у Денти (сада у Румунији), сачињеног 1 октобра 1857, по коме је вршена примопредаја воденице од стране купаца, иако је опис врло кратак, ипак се види извесна сличност са ковинском прекајом. Зграда воденице у Денти била је дуга десет хвати, а покривена црепом. Смештена је на два храстова балвана на храстовим стубовима. Патосана је даскама. У унутрашњости је изидана јама за три дрвена точка са зупцима. Имала је три жлеба са шест гвоздених обруча, три водена точка, а преко реке дрвени мост. Имала је три пара каменова опасаних гвозденим обручима. На сваком камену је дрвени добош. Поред камења је дрвени сандук са две вреће за сејање брашна. Поред воденице налазила се шупа за кола са дрвеним стубовима покривена шиндром. Поред шупе је кујна.⁵⁰ Ковинска и мраморачка прекаја имају такође посебну шупу, а поред ње још једно одељење за помеларе, али данас не служе првобитној намени.

Помоћне справе и оруђа. Свака воденица има најнеопходније справе и оруђа којима се обављају повравке и регулише нормалан рад. За поправке служе тестера, чекић, клешта, брадва за тесање и др. За оштрење, покивање или откивање камења употребљавају се чекићи: сичивица, крумпач и зубаста или крецави чекић. За подизање горњег камена ради откивања раније су употребљаване палије и дрвени подметачи. Данас употребљавају "крпеље", "рољу", "шлоф" и "границ". Ту су и посуде за узимање и држање ујма, вешалице за џак, лопарица и кашика за сипање брашна у џак, затим перушка, метла и друго.

Чекиће за откивање камења израђивали су ковачи. Данас их купују у гвожђарским продавницама, као и зубаста чекић, који је новијег порекла и фабричке израде. Купац — посуда за узимање ујма — раније је прављен од дрвета у бачварским радионицама, данас је од лима. Лопарица је од дрвета, а кашика од дрвета и лима. Вешалица за џак је или дрвена ракља, као код воденица на Јарузи, или је начињена посебна направа од дрвета, као у околини Ковина. На једну усправну дашчицу навучена је попречна, у средини ижлебљена, да може клизати по усправној, са по једним оштрим мањим клином на крајевима, за вешање џака приликом сипања брашна. Ова вешалица стоји окачена о једну греду у воденици близу мучњака (сл. 7).

Сл. 7 — Вешалица за џак у ковинској воденици

За подизање камена у Кусићу употребљавају крпеље и рољу. Крпеље су начињене од две дрвене плоче, дебљине 10, дужине 90, а ширине 25 цм. Међусобно су повезане, на размаку од 30 цм, са две дебље кратке облице, чији четвртасто отесани крајеви пролазе кроз одговарајуће рупе на плочицама. Са спољне стране утврђени су дрвеним заглавцима, те се плоче не могу раставити. Крпеље претстављају чврсту подлогу и могу да издрже већи терет. Помоћу роље, краћег округлог дрвета, у средини прстенасто ижлебљеног за намотавање кудељног ужета, камен се довуче до ивице кревета и преврће доњом површином нагоре, на крпеље, и ту откива. У врачевгајској воденици камен се подиже сложенијом направом, званом "шлоф", уведеном пре 30 година. Сличну направу, звану "граник" (сл. 5 а) има и ковинска прекаја. Начињена је од дрвета и гвожђа. Има усправљену дрвену осовину, пречњак — попречну греду, која је једним крајем углављена у осовину, затим косник, који једним крајем улази у одговарајући жлеб на осовини а другим у пречњак. Пречњак на слободном крају има метално лежиште са увојима, кроз које пролази округла полука са навојима. Ова полука има на горњем крају точак за окретање, а на доњем су две полукружне полуге са "зубом" на доњим крајевима. Они улазе у одговарајуће рупе на боку камена. Овако закачен камен, окретањем точка на полузи са навојима, подиже се навише, затим се помери у страну, преврне и спусти на патос. У околини Ковина раније су употребљавали палије, ћускије и дрвене ногаре са две ноге зване "коза". У Гају камен може скинути један човек, пошто је малих размера и тежине.

Камење се оштри трећег, четвртог или осмог дана, што зависи од квалитета камена и рада воденице. Куповано је, до краја Првог светског рата у Оравици, Свињици и Решици. То је такозвано "брдско камење" ручне израде. У Темишвару су набављали такозвано "машинско" или "тоцко" камење. После Првог светског рата набављали су га у Трстенику, где га и данас купују.

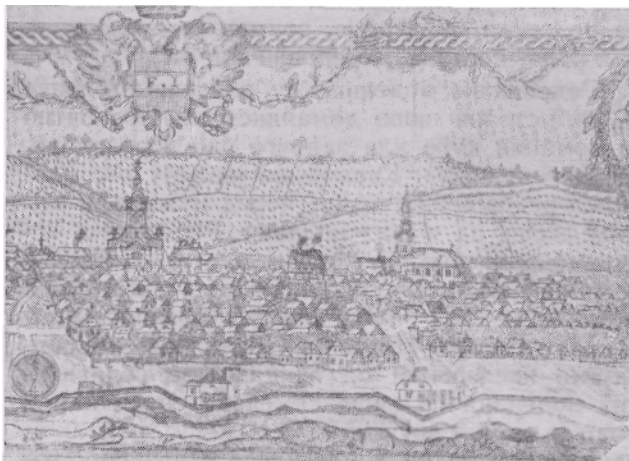
За узимање ујма употребљавана је мера купац. У Јасенову и Дупљаји имали су мали и велики купац. Малим купцем узиман је ујам од старог фрталја, а великим од кибле. Данас узимају лименим купцем од "малог метра".⁵¹ Колики је био ујам половином прошлога века, видимо из једног наређења Генералне команде, датаног 10 августа 1852: воденичарима се одређује да на име ушура могу узимати 10%, или у новцу тржишну вредност ушура. Даље каже да на сваких 100 пожуноких меца воденичар мора дати 62 центе 81 и 25/100 фунта брашна, 9 центи мекиња и 2 центе 25/100 фунти отпада на растур и уродицу.⁵² Да ли су се воденичари придржавали овог наређења, тешко је рећи, поготову када се зна да су многи ујмили "купцем и рукавом": када пуни купац постара се да напуни и рукав и на тај начин ујам је бивао већи, нарочито где је ујам узиман у брашну, као некада у Ковину. Отуда онај досетљиви одговор помелара када га је воденичар упитао како да ујми (мислећи на зрно или брашно), а помелар му одговорио да "ујми купцем, засуканих рукава".

До појаве парних млинова у Банату и воденица са савршенијим уређајем, капацитет старих воденица био је условљен потребном количином воде за рад преко целе године, марљивошћу и способношћу воденичара да их одрже у исправном стању, величином и бројем камења и брзином воде. Воденице у Војводиницама, према једном извештају из половине прошлога века, годишње су млеле око 1.000 центи жита и кукуруза.⁵⁸ Дољњака у Јасенову млела је на дан по четири шиника жита.⁵⁴ Воденице на Јарузи и у Делиблату млеле су по 250 до 300 кг. Кашикара у Гају самеље по 150 кг на дан, а Белина прекаја у Ковину 15—20 кг на сат.

Рад у воденици. Воденице су радиле преко целе године ако су имале довољно воде. Нису млеле само о великим верским празницима, о Божићу и Ускрсу, и то по 24 до 36 сати. Данас немају толико посла. Већином мељу кукуруз и јечам за исхрану стоке.

Радам у воденици рукује воденичар. Он води бригу о исправности воденице, о реду млевења, врши ситније поправке, прима жито, издаје брашно и узима ујам. За свој рад прима награду у природи, проценат од самлевог жита. У Врачев-Гају сада је воденичар Обрад Кручичан. Ту ради већ 20 година. На истој воденици његов отац Паја

као воденичар провео је 36, а дед му Вића 37 година. Плата му је два купца у зрну на 24 сата и 9 хвати огревног дрвета. На сличан начин су плаћани и његов отац и дед. Тако се плаћа воденичар и у Кусићу.

Сл. 8 — Детаљ калфенског писма издатог у Белој Цркви 1822; у првом плану воденица

Воденичар је стицао знања везана за рад у воденици радећи у некој воденици поред старијег воденичара. Има честих примера да се воденичарски позив преносио са оца на сина. Поред наведеног примера на врачевгајској воденици, сличан пример имамо и у Кусићу. Воденичар на Копилари Исидор Срдановић родио се на Старој воденици, где му је отац тада био воденичар. Воденичар Мита Рибаров обучио је и своја два сина. Неки воденичари из Беле Цркве били су чланови белоцркванског еснафа. Примали су шегрте и ослобађали их за калфе по еснафским прописима. Јован Крецул из Оравице учио је воденичарски занат у Белој Цркви код воденичара Константина Венделина. За калфу је ослобођен 6 октобра 1829. Калфенско писмо издао му је еснаф, а потписали су га цехмајстор Андраш Лукс и аћамештер Јован Поповић (сл. 8).⁵⁵

Већина власника воденица није била учлањена у еснаф, пошто нису у погледу стручне спреме одговарали еснафским прописима. Такав је случај и у Вршцу са сувачарима. Неки су били чланови еснафа, а већи број није. Чини нам се да млинарски занат и није третиран као прави занат, и да стога и није било обавезно учење млинарског заната у духу прописа који су важили за друге еснафске занате. Члан еснафа могао је бити само занатлија са самосталном радњом, тј. послодавац. Редовничке или ортачке воденице свакако нису могле бити тако третиране, јер власници воденица нису изучене занатлије. Свакако да су се прописи еснафа, да нико не сме обављати занат ако није члан еснафа у месту где он постоји, односили само на мали број воденичара-мајстора који су поседовали воденицу, или је пак имали у закуп.

Нисмо наишли на било какве податке да су се власници воденица удруживали ради заштите својих интереса. Васа Стајић наводи случај у Новом Саду, где је десет власника воденица пријавило магистрату спуштање својих воденица у Дунав и тражило привилегије. Магистрат им је 1725 издао Правила, која се односе на рад и ред у воденицама, на дужности воденичара према власнику и помешарима и сл.⁵⁶ Сличних примера, колико нам је познато, у Банату није било.

ПРАВНИ ОДНОСИ У ВОДЕНИЦАМА

Воденице у Банату су по типу кашикаре, прекаје и дунавке, а по праву власништва редовничке, ортачке и инокосне — појединаца. На Тамишу и Марковачком Потоку све воденице биле су власништво појединаца. На Месићу је манастирска. На Карашу их је било редовничких, једна манастирска и две инокосне. На Јарузи крај Нере било је редовничких, ортачких и инокосних. Данас су редовничке, задружне и општенародне. У околини Ковина највише је било инокосних и ортачких. Свега једна била је редовничка. Ова је првобитно била родовска, а касније, примањем сувласника ван рода, постала је редовничка.

Редовничке воденице су власништво више људи, уствари више домаћинстава. Првобитно је домаћин куће или задруге био носилац редовничких права. Касније се јављају као власници редовничких права, поред мужева, и њихове жене, па и њихова деца. Редовничке воденице подизане су, поправљане и одржаване у исправном стању

заједничким радом свих редовника. Нису имале писана правила, нити писане уговоре. Њима се управљало по обичајима наслеђеним од раније. Код редовничких воденица са више каменова сваки камен имао је своје "друштво". Редовници на сваком камену бирали су између себе старешину тог друштва, званог "мајмар", који је управљао радом на том камену, водио бригу о исправности камена, жлеба, кола, о реду млевења редовника, о узимању ушура и сл. У Јасенову и Дупљаји називали су га и "мали кнез", а код ортачких воденица у околини Ковина "мали газда". Колико је воденица имала каменова, толико је било и друштава, па и мајмара или малих кнезова. На челу свих друштава код једне воденице, па и мајмара, стојао је "обермајмар" на Карашу и Јарузи, или "велики газда" у околини Ковина. Он је био старешина целе воденице. Он је управљао целокупним њеним радом, бринуо се о општим поправкама на згради воденице, о чишћењу корита, поправци гата и сл. Када је у питању воденица, пред властима је он претстављао све редовнике. Обермајмар и мајмари бирани су на скуповима редовника извикивањем, са мандатом од године дана. У Јасенову и Дупљаји знају случајеве где су кандидати за мајмаре или обермајмаре чашћавали редовнике да би били изабрани. То су, иначе, неплаћене дужности. У наведеним местима такође знају случајеве да су мајмари или обермајмари били кажњавани од стране скупа редовника за неуредно пословање воденице, за небрижно одношење према њој и њеном раду. Казна је обично изрицана у новцу, у вредности једног фртаља жита, који би редовници редовно утрошили на пиће. Воденице са једним каменом имале су само једног мајмара. Данас у редовничким воденицама на Јарузи, где су се још једино одржале, и то две у Кусићу и једна у Врачев-Гају, нема мајмара. На челу воденице је претседник, који води целокупну бригу о реду и раду воденице и договорно са скупом редовника решава ова актуелна питања у вези са воденицом и њеним радом.

Дужности редовника су да се одазову на сваки позив мајмара, обермајмара или претседника, да учествују лично или заменом у поправкама воденице, гата, чишћењу јаза и др. Према својим правима учествују и новчаним доприносима, ако се за то укаже потреба. Све обавезе воденице према друштвеној заједници носе заједнички, пропорционално према делу права на воденици. Права редовника састоје се у поседовању извесног дела воденице, да међу себи и другима, узимајући себи ушур, да могу да поклоне, продају и на други начин отуђе своја права на воденици. Редовници у Кусићу данас не међу другима за ујам када је њихов ред, већ и сами дају ушур за млевење за личне потребе. Тај ушур од редовника сакупља се на гомилу, продаје и од добијеног новца врше поправке, набавља камење, плаћа порез и др.

Код редовничких воденица сваки камен има одређен број дана млевења у једном реду, за које се време изређају сви редовници, међући према висини редовничког права. Овај број дана различит је код разних воденица. У Јасенову и Дупљаји један ред трајао је осам дана, што значи да је сваки редовник сваког осмог дана имао право да меље за себе. У Кусићу на Копилари ред је износио девет дана, а на Траиловој воденици осам дана. У врачевгајској воденици ред износи 21 1/2 дан. Али, у једној воденици сваки камен нема исти број дана. На Копилари први, други и четврти камен имају по девет дана, а трећи камен десет. На Траиловој воденици ред на два камена траје по осам, а на трећем девет дана. У Врачев-Гају други камен има 22 дана, а остали по 21 1/2.

Право млевења, од 24 часа у једном реду различито се назива у појединим воденицама. На Карашу називају га ред, у Кусићу је литра, а у Врачев-Гају глава. Ред и литра је право млевења од 24 часа, а глава је право млевења од 12 часова. Тако у Кусићу девет литри значи девет дана, а у Врачев-Гају 22 дана значе 44 главе.

Број редовника на појединим воденицама је такође различит. Најмањи број имала је воденица у Дупљаји, а највећи воденица у Врачев-Гају. Дупљајска је на седам каменова имала 48 редовника, јасеновачка Дољњака и Горњака по 65, Копилара у Кусићу има данас 68 редовника, Траилова 40. Воденице у Војводинцима имале су свака по 100, а врачевгајска данас има 216 редовника. Овај број током времена је или повећаван или смањиван. Многи редовници су своје делове отуђивали продајом, поклонима, давањем удавачама у мираз и др. Неки су продавали само изванредан део својих права. Отуда данас у редовничким воденицама неједнак број редовника код појединих каменова исте воденице и са различитим правима. Нека права толико су распарчана, најчешће наслеђивањем, да се практично не могу ни користити. Тако напр. у Кусићу Никола Стефановић имао је на Копилари 12 сата млевења или пола литре. Године 1925 ово право подељено је на 15 наследника, и то овако: један је добио 80/320, један 60/320, троје по 30/320, двојица по 15/320, троје по 10/320 и петоро по 6/320 делова, а Љубица Уршикић оставила је исте године право од два часа млевења да поделе њена два сина.⁵⁷ На Траиловој воденици пола литре деле Веселиновић Марко, Анђа, Ленка, Дмитар, Ђорђе, Ана, Жива, Мара, Љубомир, Тома, Светозар и Јован. Жива Шинжар поконио је 1923, даровним уговором, половину свога дела на Копилари Велимиру Шинжару.⁵⁸ Ређи су случајеви давања редовничких права у мираз или закуп, нарочито ако се девојка удаје у друго село. У Врачев-Гају постоје два случаја при удаји ту у село, један случај у Банатску Паланку и један у Уљму. Зна се само за један случај издавања права у закуп у Врачев-Гају.

Поред наслеђивања делова, најчешћи су случајеви где је пренос власништва вршен на основу купопродајног уговора. Навешћемо неколико примера где ће се поред промене власништва видети и вредност појединих делова у разним временским периодима. Јудита Шарунац купила је 1907 право на шест сати млевења у Траиловој воданици од Е. Јовановића за 100 круна. Тај део продаје 1919 Сави Веселиновићу за 70 круна. Сава га 1926 продаје В. Стојковићу за 1.000 динара. Тома Преда из Златице купио је 1920 пола литре од Драгутина Јовановића за 2.000 круна. Велимир Вишњић купио је 1926 пола литре од Зорице Ташић за 7.000 динара.⁵⁰ Године 1917 Павле Илин из Врачев-Гаја продао је једну главу (12 сати) Николи Илину за 501 круну. Исте године Лепосава Попов продала је једну главу Владимиру Марковићу за 200 круна. Две године касније Никола Илин продаје свој купљени део Сави Игњатовићу за 900 круна. Године 1928 једна глава продата је за 300 динара, а исте године продате су две главе за 1.000 динара.⁶⁰

Редовничка права третирана су као непокретна имовина и књижена су у посебном земљишнокњижном улошку, где су убележавана сва права редовника једне воденице. Све промене власништва морале су бити подвргнуте редовном правном поступку као и код продаје осталих некретнина. Услед тих промена долазило је до тога да и становници других села стекну права у некој воденици. Врачевгајска воденица, поред мештана, има редовнике и из других села: из Дупљаје једног, из Банатске Паланке тројицу, из Црвене Цркве двојицу. У Кусићу су четворица из Златице, двојица из Калуђерова, четворица из Крушчице и тројица из Беле Цркве.

Код ортачких воденица однос међу сувласницима — ортацима заснован је на писаним уговорима и користи коју добијају од воденице. Уговором је установљено колико која странка улаже у готовом новцу, према томе и са колико процената учествује у подели добити.

Инокосне воденице су оне где је појединац власник овог привредног објекта.

Разни спорови између редовника решавани су обично на скупу свих редовника једне воденице. Случајеви који се нису могли решити на тај начин решавани су судским путем. То су обично расправљања због недоласка на рад ради оправке воденице или због неодазивања осталим дужностима редовника. У Врачев-Гају су неуредне редовнике кажњавали, према тежини кривице, "прекором" или малом новчаном казном. Било је случајева да су неким редовницима на име казне одузимали право млевења у једном реду, које је уступљено ономе који га је у његовом самовољном и неоправданом изостанку заменио. У Дупљаји су те казне изрицане у висини једнодневнoг ујма. Слично је било и у Јасенову.

Судски процеси вођени су најчешће око наслеђивања редовничких права. У Кусићу се и данас води парница око наследства неких редовничких права. У Куштиљу 1845 Марија Буру жалила се властелинству у Влајковцу, грофу Бисингену, у чијем је домену тада био Куштиљ, на поступак редовника воденице на којој је и она имала 1/4 реда. Када је друштво решило да поправи стару дотрајалу воденицу, позвало је да и она учествује у заједничком раду. Међутим, она је тада морала да напусти мужа, морала је да ради, а као сиромашна није могла да удовољи захтеву редовника. Тада су редовници продали њену 1/4 дела, коју је наследила од оца, неком Гашпару Ђорђу за 10 форината. Ђорђе је користио сва права која произилазе од тога дела, али га није исплатио. Она моли властелинство да јој помогне да јој врати њен део права на воденици, пошто није исплаћен.⁶¹

Раније смо навели да су поједине редовничке воденице имале шуме и ливаде, одакле су користили земљу и дрво за поправку гата и воденице. Када су поједине редовничке воденице престале са радом, друштво разишло, а шуме и ливаде подељене су међу редовницима према броју дана млевења на воденици. Тако је у Војводинцима на сваки дан млевења долазило по 300 квадратних хвати ливаде, а у Јасенову код деобе земље Горњаке, на сваки дан млевења припало је по 1/4 ланца ливаде или шуме. Касније су те шуме искрчене, па је та земља, као и ливаде, претворена у ораницу.

До расправљања између две редовничке воденице није долазило, или се бар не памти. Међутим, до расправа између власника инокосних или између ортачких долазило је врло често, нарочито због ометања рада из конкурентских разлога. У Делиблату, на Обзовику, где су воденице биле врло близу једна другој, долазило је до честих расправљања о поступцима појединих воденичара или власника воденица, који су покушавали да спрече нормалан прилив воде у циљу преузимања помелара и др. Ови спорови расправљани су пред командом граничарске чете, и стога није долазило до судских процеса. Године 1850 тужила је чета из Баваништа Арона Гавриловића, ковинског трговца и власника Средњаке на Црној Бари, због подизања нове бране, због које је вода из Црне Баре плавила баште становника из Баваништа. У вези са тим састављена је мешовита комисија од претставника чете из Баваништа и Ковина, која је 21 маја 1850 изашла на лице места да ту иследи цео случај. Комисија је установила да услед ове нове бране, када вода надође, воденица Горњака, власништво Новака Марковића и другога из Ковина, не може да ради услед велике воде, те помелари одлазе на Средњаку и тамо мељу. Вода се при томе излива и плави баште. Ова брана била је подигнута из конкурентских разлога. Место за нову брану одредио је воденичар Франц

Мартон, који је раније био воденичар на Горњаки, те је знао да одабере најпогодније место како би ометао рад Горњаке, а себи прибавио више помелара. Нова брана подигнута је даље од раније, која стоји само "pro forma" и не употребљава се. Комисија закључује да поплаве долазе од нове бране, да Арон Гавриловић исту поруши, а стару поправи, утолико пре, што је нова брана у интересу једног шпекуланта, који овим поступком крњи интересе толиких граничара.⁶²

На Јарузи, где је било, а и сада има, по две воденице на једном скоку, долазило је до размирица, најчешће када немају довољно воде. Данас је то питање у Кусићу решено споразумно: када нема довољно воде једна меље дању, а друга ноћу.

На воденице се плаћао порез. Висина пореског задужења зависила је од броја каменова у воденици, од времена колико ради у току године, од административне територије на којој се воденица налазила и од тога да ли меље само за власника. Најранији податак о разрезу порезе за воденице потиче из прве половине XVIII века. Јохану Вурсту, власнику воденице у Новој Паланци (Банатска Паланка), за 1749 разрезана је пореза од десет форината.⁶³ Члан 155 Началног закона за Војну Границу 1808 прописује висину порезе на воденице за територију Војне Границе: "Поседници воденица, које нису само за властиту употребу, плаћају данак по числу воденичног млива, кад непрестано мељу: лађарске воденице 12 фор., речне воденице 12 фор., на потоку 6 фор., подвалке 6 фор. ... Ако меље неко време у години, плаћају од камена: кашикаре 3 фор., . . . Ако меље само за власника, не плаћа порез".⁶⁴ Године 1851, на питање чете у Бавашишту, упућено команди пука у Панчево, кога да задужи порезом на воденице, пук одговара да према рескрипту од 20 јануара 1837, ако је неко закупио млин, или млин има пословођу, онда плаћа порез.⁶⁵ У Ковину су 1858 године власници воденица плаћали од камена по 6 форината.⁶⁶

ВОДЕНИЦА У ОБИЧАЈИМА, ВЕРОВАЊИМА И МАЂИЈИ

Ни за један други привредни објекат, ни за једну економску зграду, није везано толико веровања, празноверица, гатања, прича, пошалица и др. као за воденицу. Раније их је било знатно више. У Банату су и до данас сачувана та веровања, негде више, негде мање, а највише у селима поред Караша, Нере и у околини Ковина, код старијих особа, нарочито код старијих жена. Разна веровања везана су и за воденичара и његов живот.

Верује се да ђаво живи под воденичарским колом и да воденичар одржава везе са њим, па, према томе, ни он није "чист". На Нери причају да ђаво живи под воденицом откада је св. Петар начинио воденицу без чекетала. Жито из корица избацивало се у камење прстима. Видео то ђаво, па се понуди св. Петру да начини справу која ће сама да избацује жито, али да му се као награда уступи пола воденице. Пристаде св. Петар, и ђаво од неког кривога и чворноватог дрвета начини чекетало, и тако постаде ортак св. Петру. Ђаво тада зажели да је власник целе воденице, те предложи св. Петру да двобојем реше питање ко ће бити самосталан власник. Пристаде св. Петар и узео рољу којом се скида камен, а ђаво мотку којом се зауставља коло. Како је воденица била мала, ђаво није могао да употреби мотку, те га св. Петар добро изударо рољом. Тада ђаво предложи да изађу пред воденицу и промене оруђа. Изађоше напоље, св. Петар узео мотку, а ђаво рољу. Како је роља кратка, није могао ни дотаћи св. Петра, те и овом приликом извуче дебљи крај. Ђаво нагне да бежи, оклизне се и падне под воденицу, где и данас живи.

Постоји и варијанта ове приче. Воденичар је дан-ноћ проводио поред камена и прстима избацавао из корица жито. Када се замори стојећи, ослони се слободном руком о греду воденице, која је имала неколико пробушених рупа. Једне ноћи дође ђаво и поче се ругати воденичару што је приморан да непрекидно стоји поред камена. Воденичар смисли превару, па замоли ђавола да га за тренутак замени, како би се мало одморио. Ђаво пристаде. Једном руком избацаваше зрна из корица, а другом се ослони на греду, као и воденичар што је чинио. Воденичар узео дрвени клин и секиром га брзо пободо у рупу где је ђаво завукао прст. Овај поче викати, претити и најзад поче молити воденичара да га ослободи, а он ће начинити справу која ће му уштедети досадашњи труд око избацавања жита. Воденичар најзад пристаде, и ђаво брзо начини чекетало, а воденичар га ослободи. Ђаво нагне бежати, оклизне се и падне под воденицу. Отада живи под воденичарским колом, а чекетало се назива "ђаволска ствар".

Због веровања да ђаво живи под воденицом долазило је и до несрећних случајева. Тако је 1905 настрадао поп из села Чорде, недалеко од Војводинаца, на Карашу (данас у Румунији). Враћајући се из Вршца на путу га ухвати ноћ. Краћи пут у село водио је преко воденичног гата. Да би по мраку могао прећи преко гата, закуца на врата воденице, с намером да затражи фењер и осветли пролаз. У воденици је било неколико помелара. Поређани крај ватре, крај њих чутуре са вином, слушали су воденичаре приче. Помелари, када на вратима воденице угледаше попа, помислише да је то сам ђаво, преобучен као поп, дохвате га и баце у реку. Воденичар препозна попа по гласу и спасе га од давлeња.

У Кусићу при гатању "ваде ђавола испод воденице". У ковинском крају пенушаву воду испод воденог точка употребљавају као лек. У Врачев-Гају вода испод кола лечи "нагаз". Воденично коло служи и као средство за обеснажење разних "чини". Ако некоме "врачају" с намером да му се причини каква несрећа, гатају са "стреком" и бацају у двориште. Чим се нађу овакве "чини", бацају се под воденичко коло, које, окрећући се, окреће "чини" на онога ко их је и правио, па ће њега "постићи све оно што је желео другоме приликом гатања", или се потпуно ништи моћ "чини".

У Војводинцима је била позната нека баба Цура за бајање око воденице. Била је "стручњак" за удавање и женидбу. За тај посао употребљавала је маст са вретена воденице. Маст је скидала у поноћ, помоћу ђавола. Ако неки момак њоме неприметно намаже девојку, она ће се, после тога, за њим окретати и трчати као вретено за колом. Ова маст употребљавана је у исте сврхе и на Нери и у околини Ковина, а и по селима где је било сувача. У Вра-

чев-Гају кажу да је маст са воденичног вретена "прелек за љубавне ствари". У Мраморку, Делиблату и Гају момци су у поноћ окретали воденично коло и дозивали суђене им девојке.

У воденицу "не ваља" ићи ако црна мачка претрчи пут: неће имати среће са брашном. Нарочито је опасно ићи ноћу, јер се може "нагазити" или срести "ноћник". Циглу из воденице "не ваља" употребити при зидању куће или неке економске зграде, јер ће се намножити пацови (а њих има у свакој воденици).

У Јасенову су млели "на помалак". Када неком домаћинству нестане жита, обично пред жетву, позајмљује по један фртал и меље. Та позајмица од једног фрталa понавља се до новог жита.

У неким банатским селима, нарочито у Јужном Банату, да би се забавили и насмејали сватови у току ноћи по венчању, момци "говорције" иводе разне драмске радње, међу којима и "воденицу". На клупу без наслона легне један момак, покрију га белим чаршавима, а у руке добије два поклопаца од судова из кухиње. "Газда" воденице претходно тражи од кума дозволу да може са својом "воденицом" да самеле мало жита за сватове, да не "помру од глади". Пошто добије дозволу, уноси са својим воденичарем "воденицу", поставе је насред собе и отпочне мељава (момак покривен на клупи тарe поклопац о поклопац и производи шумове сличне воденици). Тада воденичар извади тањир брашна испод чаршава и показује куму, и тражи ујам у новцу за обављену мељаву. Тада иде редом, од свата до свата, и ко пристане на млевање плати ујам, а ко не пристане плаћа дангубнину воденице. Сав тај новац ставља се у тањир пред кума и иде у корист младенаца. При извођењу ове радње износе разне догађаје и шале у вези са неким од учесника сватова, а оне који су задремали набрашњава.

Сачуван је врло мали број изрека у вези са воденицом. Забележили смо следеће:

1. "Наслушао се прича, као у воденици", говоре о некоме ко је слушао неке некорисне разговоре.
2. "Меље као воденица", уобичајена изрека за онога ко много говори.
3. "Попио је вина и ракије, да би могао воденицу да тера", кажу за човека који је у животу много пио.
4. "Тера воду на своју воденицу", говоре о човеку који покушава да увијеним разговором извуче неку корист за себе.

ЗАКЉУЧАК

Воденице у Банату, мељући житарице за исхрану становништва, претстављале су у прошлости Баната врло значајне привредне објекте. Њихове почетке можемо пратити од половине XVI века. Отада се њихов број стално

повећавао, да половином XIX века достигне највећи успон. Бројни пораст воденица, којих је највише било у јужном Банату, условиле су повољне хидрографске прилике у овом делу Баната.

Било је три типа воденица: кашикаре, прекаје и воденице на чамцима. Кашикаре су знатно старије од прекаја, које се јављају тек почетком XVIII века. За кашикаре је било потребно знатно мање инвестиција него за прекаје, јер су једноставније и јер је за њихово подизање требала знатно мање грађевинског материјала, нарочито дрвета, а могли су их градити и људи без стручне спреме. Покретане су мањом количином воде, док је за прекаје требало знатно више. Стога су их и подизали на водотоцима са већом количином воде. Воденице на чамцима — дунавке јављају се нешто касније од кашикара а било их је једино на Дунаву код Омољице, Ковина и Острова, и то у незнатном броју.

По власништву кашикаре су првобитно биле најчешће ерарне (на Нери и у источном Банату), манастирске (на Месићу и Боруги), спахиске (у Вел. Средишту) и редовничке, које су, изгледа, биле и најбројније. У XIX веку, продирањем капитализма у село јављају се ортачке и инокосне воденице.

Редовничке воденице засноване су на договору по обичајима наслеђеним из старине. По тим обичајима одржаван је ред у воденицама, по њима су бирани руководиоци друштва, вршене заједничке поправке, узиман ушур, по њима су регулисана сва права и дужности редовника, настали спорови и др. Код ортачких воденица сва права и дужности ортака регулисана су писаним уговором.

Кашикаре и прекаје третиране су као непокретна имовина, па су и редовничка права вођена, по устројењу земљишних књига, као део права власништва непокретне имовине. Воденице, као и редовничка права, биле су предмет трговине, наслеђиване су, даване су у мираз и закуп.

Крајем прве половине XIX века појављују се први парни млинови, који су млели на камење, касније на ваљке. Првобитно их подижу по градовима, а од осамдесетих година прошлога века и по већим селима. Крајем XIX века њихов број је толики да је већина становништва у Банату млела у тим парним млиновима. Подизањем парних млинова са уређајима за класирање брашна, који су се показали економичнији, подизањем воденица на води са исто таквим уређајима као и код парних млинова, затим, пошто услед исушивања ритова и бара и регулације разних водотока воденице у Банату постају нерентабилне или уопште не могу да раде јер немају никако или довољно воде, почев од осамдесетих година прошлога века, већина воденица престаје са радом. Неке су се одржале до краја Другог светског рата, а свега неколико, о којима је било речи у овоме раду, сачуване су до данашњих дана, али без оног привредног значаја који су некада имале.

НАПОМЕНЕ

¹ Д. Ј. Поповић, Једна муслиманска задужбина Мехмеда Соколовића у Банату, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1929, 115.

² Поповић-Сечански, Грађа за историју насеља у Војводини 1695—1796, Нови Сад, 1936.

³ Срећко Милекер, Историја банатске Војне Границе 1764—1873, Панчево, 1926.

⁴ Срећко Милекер, Историја Панчева, Панчево. 1925.

⁵ Leonhard Böhm, Monographie der privilegierten Militär-Kommunität Weisskirchen, Бела Црква 1871; — Weisskirchen in seiner Vergangenheit, und Gegenwart, Бела Црква, 1881. Geschichte der Stadt Weisskirchen, Бела Црква, 1905,

⁶ Босилка Радовић, Воденице у Доњем Банату, Зборник Етнографског музеја 1901—1951, Београд, 1958.

⁷ Поповић-Сечански, нав. дело, 59 и 60.

⁸ С. Милекер. Историја Панчева, 72.

⁹ Помоћни инвентар број 613, књига прихода и расхода поседа Голуба Лазаревића од 1831, у Народном музеју у Вршцу.

¹⁰ Доситеј Ђорић, Св. Претече манастир Горе месићке, "Војводана" (вршачки недељни лист), број 2/1931.

¹¹ Кратка повѣсть о общези́тельномъ монастырѣ Месичъ, въ Будинѣ 1798, I.

¹² П. и бр.159, у Народном музеју у Вршцу.

- ¹³ Саопштио К. Цера, просветни инспектор Среза вршачког.
- ¹⁴ П. и. бр. 8745, у Народном музеју у Вршцу.
- ¹⁵ П. и. бр. 2946, у Народном музеју у Вршцу.
- ¹⁶ С. Милекер, Историја банатске Војне Границе 116.
- ¹⁷ Böhm, Geschichte der Stadt Weisskirchen, 119,
- ¹⁸ Записник вршачког магистрата од 12 августа 1850, број 1302, у Државној историској архиви у Вршцу.
- ¹⁹ Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez, II kötet. V—X. rész (Temesvár, 1900—1904), 4.
- ²⁰ Нав. дело, 10.
- ²¹ Нав. дело, 11.
- ²² Нав. дело, 22.
- ²³ Нав. дело, 16.
- ²⁴ Нав. дело, 41.
- ²⁵ Грунтовница у Белој Цркви, уложак број 1719.
- ²⁶ Скок је место на реци на коме је постављена воденица.
- ²⁷ Грунтовница у Белој Цркви, уложак бр. 3618.
- ²⁸ Грунтовница у Белој Цркви, уложак бр. 1721.
- ²⁹ Саопштио Иванко Крачун, воденичар на Траиловој воденици у Кусићу.
- ³⁰ Грунтовница у Белој Цркви, уложак бр. 4174.
- ³¹ Leonhard Böhm, Geschichte der Stadt Weisskirchen, Бела Црква, 1905, 365.
- ³² Грунтовница у Белој Цркви, уложак бр. 900.
- ³³ Драгоцене податке о воденицама на Јарузи саопштио нам је инж. С. Нешић, Бела Црква.
- ³⁴ Rudolf Haag, Ortsgeschichte Omoljica, Нови Врбас, 1938, 72.
- ³⁵ П. и. бр. 7518, акт у Народном музеју у Вршцу.
- ³⁶ "Јавор", Нови Сад, 1880, 720.
- ³⁷ Иса Купусаревић, Ковин до краја 18 века, Ковин, 1935, 16.
- ³⁸ П. и. бр. 10.206, у Народном музеју у Вршцу
- ³⁹ Грунтовница у Ковину, парцела бр 3941, бр. куће 1046 површина земљишта 272 кв. хвати, и према саопштењу А. Остојића из Ковина.
- ⁴⁰ Саопштио А. Остојић, Ковин.
- ⁴¹ П. и. бр. 10.206, акт у Народном музеју у Вршцу.
- ⁴² Извод из грунтовнице, код А. Остојића, уложак бр. 851, парцела бр, 5366, број куће 1049, са двориштем 610 кв. хв.
- ⁴³ Купопродајни уговор код А. Остојића, Ковин.
- ⁴⁴ По воденичном вретену у селу Јасенову, на Карашу, ове воденице називају вретенаре или вретенске воденице, а у Дупљаји за кашикаста издубљења на воденичном колу кажу варјаче, отуда назив "воденице на варјаче".
- ⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, СЕЗ, књ. I, 1894. 32.

- ⁴⁶ У југоисточном Банату и данас се употребљава назив коруба за цепану липову кору, којом везују покошено жито, а и за цепану липову покорицу, којом везују винову лозу.
- ⁴⁷ У околини Вршца, у неким селима, за ово одељење чује се и назив "ћилер" и "клетница".
- ⁴⁸ Б. Радовић, Моравке — воденице на Великој Морави, Гласник Етнографског музеја, IX, Београд, 1934, 64.
- ⁴⁹ Јер. Павловић, Народни живот у крагујевачкој Јасеници, СЕЗ, XXI, 1921, 49.
- ⁵⁰ П. и. бр. 14.396, акт у Народном музеју у Вршцу.
- ⁵¹ Купац има 1 оку, а ока 1275 гр. Мали купац је што и купац, а велики купац има две оке, кибла има два фртаља или 20 ока. Мали метар је данашња мера за зрнасту храну, запрема 20 литара.
- ⁵² П. и. бр. 8325, акт у Народном музеју у Вршцу. Пожунски мец има 62,5 литре, цента има 110 фунти, бечка фунта 560 гр. (по Швартнеру).
- ⁵³ П. и. бр. 8745, акт у Народном музеју у Вршцу.
- ⁵⁴ Шиник има 80 ока (према сећању старијих људи у Дупљаји).
- ⁵⁵ П. и. бр. 88, акт у Народном музеју у Вршцу.
- ⁵⁶ Васа Стајић Привреда Новог Сада 1746—1880, Нови Сад, 1941, 190 и 191.
- ⁵⁷ Грунтовница у Белој Цркви, уложак бр. 1719.
- ⁵⁸ Грунтовница у Белој Цркви, уложак бр. 1721.
- ⁵⁹ Грунтовница у Белој Цркви, уложак бр. 1719.
- ⁶⁰ Грунтовница у Белој Цркви, уложак бр. 900.
- ⁶¹ П. и. бр. 159, акт у Народном музеју у Вршцу.
- ⁶² П. и. бр. 7518 акт у Народном музеју у Вршцу.
- ⁶³ Adattár, на означеном месту.
- ⁶⁴ Начални закон за карлштатско-варајдинску, банијску, славонску и банатску Војну Границу, Будим 1808, 112.
- ⁶⁵ П. и. бр. 9716, акт у Народном музеју у Вршцу.
- ⁶⁶ П. и. бр. 10.328. порески списак од 10. X. 1858, у Народном музеју у Вршцу.

Milan Milošev

DIE WASSERMÜHLEN IM BANAT

Die Wassermühlen im südöstlichen Banat waren in der Vergangenheit sehr wichtige wirtschaftliche Objekte. Neben den Pferdewägen (Rossmühlen oder Tretradmühlen) und Windmühlen, bis zu dem Aufkommen der Dampfmaschinen und auch bedeutend später waren die Wassermühlen ein wichtiges Objekt für das Mahlen von Getreide, und auf diese Weise wurde die Bevölkerung mit Mehl versorgt. Ihre Anfänge kann man rückblickend von der Hälfte des XVI. Jahrhunderts feststellen. Seit dem wird ihre Zahl immer grösser und erreicht im XIX Jahrhundert den grössten Aufschwung. Dieses zahlenmässige Anwachsen der Wassermühlen, die am meisten im Süd-Banat vertreten sind, bedingten die günstigen hydrographischen Verhältnisse in diesem Teile des banater Gebietes. Die meisten Wassermühlen befanden sich am Jaruga-Kanal neben des Nera, auf dem Flusse Karasch, und in der Umgebung von Kovin. Es bestanden drei Typen: Löffelmühlen bei denen das Wasser die Mühle über ein waagrechtes Rad mit löffelartig ausgehöhlten Speichen in Bewegung setzt; Schaufelmühlen, die ein senkrechtes Rad mit überquerenden Brettern bewegte; und Wassermühlen auf Kähnen die vom Donauwasser über ein vertikales Rad von grossen Umfange angetrieben wurden. Die Schaufelmühlen kamen im XVIII Jahrhundert auf, desgleichen auch die Wassermühlen auf Kähnen. Die Löffelmühlen sind bedeutend älteren Datums. Am meisten waren Schaufel und Löffelmühlen vertreten. Sie erhielten sich auch am längsten.

Den Eigentümern nach gehörten die Wassermühlen dem Ärar, den Klöstern, den Spahias (Grundherren) oder waren sie im Besitz der Mahlgäste, sowie auch der Mitinhaber oder Einzelnen. Die Wassermühlen der Mahlgäste waren auf Besprechungen nach ererbten Gebräuchen aus alter Zeit begründet. Mit ihnen handhabten die gewählten Mahlgast-Inhaber. Bei den Mühlen die kompagnonmässig gegründet wurden, waren die Rechte und erpfluchtungen der Mitinhaber durch schriftliche Verträge festgelegt. Die staatlichen (Ärar) Wassermühlen wurden regelmässig Einzelnen oder mehreren Kompagnonen in Pacht gegeben.

Die Löffel- und Schaufelmühlen wurden als unbeweglicher Besitz betrachtet. Sie waren der Gegenstand des Handels und der Pacht, wurden vererbt und in Mitgift gegeben. Die Mitinhaberrechte der Wassermühlen, die den Mahlgästen gehörten, waren in die Grundbücher eingetragen und beim veräussern einzelner Teile oder ganzer Mahlgastrechte wurde dasselbe Rechtsverfahren angewandt wie bei der Veräusserung eines anderen unbeweglichen Besitzes. Mit dem Wechsel des Besitzes der Mahlgastrechte vergrösserte oder verringerte sich die Zahl der Mahlgäste einer Wassermühle.

In der Abhandlung wurden ausführliche Beschreibungen der Löffelmühle in Gaj, Kreis Kovin, und der Schaufelmühle in Kovin gegeben. Hernach werden die Rechtsverhältnisse in den Mahlgast-Mühlen besprochen, sowie auch das Verhältniss zwischen den einzelnen Handelsgenossen in den genossenschaftliche Mühlen, und werden die Bräuche, Erzählungen und Ausprüche, die sich auf die Wassermühlen beziehen, angeführt.

Mit dem Aufkommen der Dampfmühlen und der Regulierung der Wasserflüsse verlieren viele Wassermühlen ihre Bedeutung und hören mit der Arbeit auf. Nur einige erhielten sich bis heute, doch ohne die wirtschaftliche Bedeutung die sie früher hatten.

VERZEICHNIS TECHNISCHER AUFNAHMEN

Wassermühlen im Süd-Banat

Bild 1. Petschaft der Gemeinde Voivodinci aus dem Jahre 1832

Bild 2. Wassermühle in Gaj. A — Grundriss, B — Querschnitt der Wassermühle

Bild 3. Wassermühle in Gaj — Mahleinrichtung

Bild 4. Einrichtung unter der Wassermühle in Gaj

Bild 5. Querschnitt des Triebwerkes der Wassermühle in Gaj

Bild 6. Die Mühlradachse der Koviner Wassermühle

Bild 7. Sackhängsel in der Koviner Wassermühle.

Bild 8. Detail eines Gesellenbriefes herausgegeben in Bela Crkva 1822. Im Vordergrund die Wassermühle.

Tafel I. Grundriss der Wassermühle in Kovin

Tafel II. Die Koviner Wassermühle: Querschnitt durch die Radachse:

1. Radachse, 2. Das Lager der Radachse, 3. Das Mühlrad oder Zahnrad, 4. Radzähne, 5. Radachse der Mühlsteins, 6. Mühlstein tragendes Eisen, 7. Oberer Mühlstein, 8. Unterer Mühlstein, 9. Beschickungsbehälter, 10. Trog, 11. Trommel (Teil des Troges), 12. Das Wasserrad, 13. Mehlkasten mit Durchsiebesack, 14. Kiste für das Auffangen des schwarzen Mehles.

ГЕОЛОШКЕ И ХИДРОГЕОЛОШКЕ ПРИЛИКЕ НОВОГ САДА СА НАРОЧИТИМ ОСВРТОМ НА АРТЕСКЕ БУНАРЕ ЈОДНОГ КУПАТИЛА

Приликом прегледа артеских бунара Јодног купатила у Новом Саду у вези са истраживањем могућности за повећање капацитета већ постојећих бунара (В-1, В-2) имали смо прилике да се упознамо са геолошким саставом терена још 1952 године. Касније, 1953 године учествовали смо у локацији места за нови истражни бунар В-3 и отада смо стално пратили ток овог најновијег бушења, те смо се још боље упознали са подземљем овог дела терена, са механизмом бунара, хемизмом вода и многим другим чиниоцима. С обзиром да се до оваквих података веома тешко долази, уз жртвовање знатних материјалних средстава, сматрали смо за корисно да ове податке обрадимо и изнесемо заједно са свим резултатима до којих смо дошли.

Већина артеских бунара има свој век. Вода се у њима постепено смањује из разних узрока и често се сасвим губи. Због тога је неопходно потребно познавање геолошког састава околног терена и познавање свих слојева кроз које бунар пролази, као и познавање карактера водоносних слојева, начина каптирања извора и још многих других чињеница. Да бисмо могли говорити о геолошком саставу дубљих хоризоната новосадског терена, морамо упознати геолошке прилике његове ближе околине, пошто је терен на коме је изграђен Нови Сад покривен млађим наслагама и пошто ни на једном месту нема изданака старијих стена.

ГЕОЛОШКИ САСТАВ ТЕРЕНА

Нови Сад лежи на левој обали Дунава, на месту где Дунав прави окуку око Петроварадинске тврђаве, која је изграђена на зеленим шкриљцима, протканим трахитским жицама. Петроварадинско узвишење претставља последње огранке Фрушке Горе на северу, јер одмах преко, на левој обали Дунава, почиње пространа Панонска Низија, која се пружа далеко на север и која на целом свом пространству, изузев нешто истакнутијих лесних заравни, нема ниједног узвишења. Петроварадинско узвишење на коме је подигнута тврђава изграђено је од зелених диоритских шкриљаца, испресецаних са неколико трахитских жица које потичу од млађих терцијерних ерупција. Ове стене први пут помиње Beudant у своме раду "Voyage minéralogique et géologique en Hongarie pendant l'année 1818." Он између осталог каже: "Петроварадинска тврђава лежи на серпентину". Касније ову погрешку прихватају и други геолози (Н. Wolf, О. Lenz i dr.). Први је у тачност овог одређивања посумњао новосадски професор А. Поповић. 1889 године изашао је рад минералога др-а М. Кишпатића, који је после детаљне микроскопске анализе утврдио да ове стене немају никакве везе са серпентинима. Исправност Кишпатићевих испитивања потврдио је касније и А. Koch у својој књизи "Geologie der Frusagora". Но и поред тога наилазимо да и извесни послератни аутори који су се бавили геолошким приликама овога терена називају ове стене серпентинима. Због тога сматрамо за потребно да укратко поновимо резултате К и ш п а т и ћ е в и х испитивања.

Ове стене, које, сем боје, немају ничег сличног са серпентинима, К и ш п а т и ћ назива зеленим шкриљцима. Др К и ш п а т и ћ је приликом бушења тунела на железничкој прузи Нови Сад—Београд имао прилике да лично одабере стене. Сам тунел пробијен је кроз средину Петроварадинског брега и пролази кроз све оне врсте стена које се могу наћи на површини. У тунелу се боље него споља види да су ове стене шкриљаве и усложене. Дебљина појединих слојева износи око пола метра. Идући тунелом од дунавске обале ка југоистоку наилази се на трахитску греду која пробија зелене шкриљце. Овај трахит је млађи од шкриљаца (јер их пробија), а вероватно је да је пробој извршен у терцијеру. Непосредно иза ове трахитске греде правац пружања зелених шкриљаца је од севера према југу. Отприлике на половини тунела јавља се друга трахитска греда, а иза ње опет зелени шкриљац. Између појединих слојева шкриљаца провлаче се насlage кречњака, дебљине 1—5 метара, у којима има доста епидота. На неким местима јављају се у тунелу гнезда млечасто-белог кварца, а понегде и пирит, често у великим кристалима. На неким местима у тунелу шкриљац је јако растрошен и претворен у црвену глину. На источном излазу из тунела, на зелене шкриљце наслањају се 36 метара дебеле насlage иловаче. К и ш п а т и ћ дели зелене шкриљце Петроварадинске тврђаве у две групе. Прва група обухвата северозападни део Петроварадинског брега, који је са дунавске стране окренут према старом железничком мосту. Ова група допире негде иза прве трахитске греде. Шкриљци су сивкасто-зелене боје и садрже жућкастог епидота. Микроскопско испитивање показује да се ове стене

састоје из фелтспата, амфибола, епидота и хлорита као главних састојака и CaCO_3 хематита и пирита као споредних састојака. Од оливина нема ни трага. Друга група зелених шкриљаца јавља се на југо-источном делу Петроварадинског брега. Ове су стене тамније зелене боје и често су пегаве. Њихови главни састојци су фелтспати, аугит и нигрин (титанов оксид са гвожђем), а као секундарни минерали јавља се амфиболит и хлорит. К и ш п а т и ћ на крају закључује да су зелени шкриљци још недовољно испитана област петрографије. Он мисли да би се прва група зелених шкриљаца могла сврстати у диоритске, а друга у диабазне шкриљце.¹

Године 1895. штампан је рад А. Koch-а *Geologie der Fruscağora* очигледно иде овако али је у књизи грешка "Eguscagora". У томе раду Ко х каже да се зелене стене Петроварадинске тврђаве могу сматрати као компактни диорити, који су се услед јаких промена уралитизације, епидотизирања амфибола и каолинизирања плагиокласа толико променили да посматрани макроскопски умногоме личе на серпентине, како су првобитно и били одређени.²

Јужно од Петроварадинске тврђаве пружа се Фрушка Гора. Најшири попречни профил Фрушке Горе налази се одмах преко од Новог Сада на линији Сремска Каменица—Ириг. Било Фрушке Горе помакнуто је ка југу, те је северна подгорина шира од јужне. Опадање висине на јужној страни је поступно. Северна страна спушта се у облику степеница сличних терасама, са доста стрмим отсецима. На северним падинама Фрушке Горе могу се установити четири степенице. Најизразитије су трећа и четврта, које су међусобно одељене јасно израженим стрмим отсецима. У околини Новог Сада ове степенице се могу најбоље посматрати јужно од Сремске Каменице на Чардаку, затим на Карашу, Банстолу, Магарчевом и Стражиловачком брегу, као и на Брестовима у околини Лединаца.³ Да ли су ове степенице постале степеничастим спуштањем терена дуж неколико паралелних раседа или оне претстављају абразионе терасе некадашњег Панонског Мора, још увек је тешко рећи. Мислимо да ће пре бити раседање, тим пре што су овде већ констатовани извесни раседи. И само данашње корито Дунава предиспонирано је једним таквим раседом, о чему ће у даљем излагању још бити говора.

Што се тиче геолошког састава северних падина Фрушке Горе, он је врло разнолик, како у литолошком погледу, тако исто и у погледу старости стена. Спуштајући се са фрушкогорског била ка Дунаву наилази се на зону горњокретацејских шкриљаца, кречњака, глиница, пешчара, конгломерата и бреча, од којих је састављен и сам Фрушкогорски Венац.⁴ После ове зоне долази зона горње-олигоценских "сочанских" слојева, који су према Коховој карти распрострањени у једном повезаном низу од Стражиловачког брега на истоку до Раковца на западу. Међутим, новим радовима М. В е с е л и н о в и ћ - Ч и ч у л и ћ, асистента Српске академије наука,⁶ установљено је да "сочански" слојеви нису таложени на северним падинама Фрушке Горе. Област коју је Ко х назначио на карти као олигоцен, припада; по М. В е с е л и н о в и ћ, једним мањим делом, горњој креди, а већим делом средњем миоцену, тј. хелвет-тортону. Значи да је после таложења горњекретацејских формација дошло до регресије и да током целог палеогена нису таложени седименти у области данашњих северних падина Фрушке Горе. За разлику од овога, на јужној страни Фрушке Горе крајем палеогена у једној тектонски створеној патolini таложили су се продуктивни "сочански слојеви" који се данас експлоатишу у руднику Врдник.

По овоме излази да се на горњекретацејске слојеве надовезују директно лајтовачки кречњаци и шкриљци из другог медитерана, затим долази зона церитских кречњака и пешчара из сармата, па зона понтиских лапораца, пескова и глина, и најзад зона дилувијалних творевина леса, песка и шљунка. Наведени суперпозициони ред у овом делу измењен је само код Парагова, где на место лајтовачких кречњака наилазимо на кристаласте кречњаке палеозојске старости, који се на овом месту јављају у облику острва, које је Новоселски поток просекао код Парагова.⁴

То би био у најкраћим цртама описан геолошки састав онога дела Фрушке Горе који претставља јужну граничну област Новог Сада. С обзиром да су бушилице приликом бушења на територији Новог Сада износиле као најстарији материјал неогене седименте, свакако еквивалентне овима са Фрушке Горе, задржаћемо се на њиховом опису нешто више, а нарочито на опису оних који су се показали као најкарактеристичнији приликом бушења у Новом Саду и са којима ћемо касније извршити паралелизацију. То су у првом реду свакако Ко х о в и "палудински слојеви" са лигнитом. А. Koch у своме раду "Geologie der Fruscağora" наводи да је на неколико места могао констатовати палудинске слојеве. Тамо наводи палудинске слојеве у Червићкој долини, одмах на горњем крају села. Ту се по њему између плавкасто сиве иловаче и подинског песка налазе два лигнитска слоја у распадању, из чије је повлате могао издвојити, између осталих, и следеће фосиле: *Vivipara lignitarum* Neum, *Lithoglyphus fuscus* Ziegl, *Dreissena polymorpha* Pall, *Unio Partschii* Penecke и још неке друге. А у иловачи која се налази као међуслој између слојева лигнита Ко х је међу осталим нашао и *Nerita danubialis* Pfeif. Ко х даље каже да је лигнитске слојеве открио и у Стражиловачком потоку, отприлике пола часа од града. Овде се по њему виде 2 оголићена слоја лигнита. Горњи у дебљини 10 цм а доњи, убрајајући ту и 25 цм дебеле међуслојне иловаче, у дебљини једног метра. По Ко х у

на појединим местима, ишчежава горњи слој или се пак спаја са доњим. Он даље напомиње да је овај слој био некада експлоатисан, али да се због слабог квалитета угља престало са експлоатацијом. Кох помиње да је у слојевима иловаче, између лигнита, нашао врло оскудне остатке шкољки.

Такође, југоисточно од места где се Матејски Поток (околина Сремских Карловаца) улива у Дунав, отворена је 1884 године једна јама за вађење лигнита. На стрмим зидовима усечене јаме, пише Кох, јасно се виде два лигнитска слоја блиско један изнад другог, и то 1,5 до 3,4 м дебљине; осим тога, виде се и трагови једног трећег нечистог слоја. Слојеви лигнита леже овде између жуте песковите иловаче, испод којих се налази жути очврсли песак а у подини јаме даљим бушењем дошло се до плавкасте глине, у којој су нађени остаци *Lithoglyphus fuscus* Ziegl, *Unio* sp. и др. Сам лигнит је прилично чист само садржи много дрвених делова и коре, као и угљенисаних грана и листови.²

По К. Петровићу слојеви лигнита налазе се и у Кривцу, Стражиловачком долу, а и у самим Сремским Карловцима. Он наводи да су у времену од 1917—1925 године била отворена рударска окна на неколико места у околини Сремских Карловаца и да се лигнит у недостатку бољег горива употребљавао за време Првог светског рата, као и неколико година после рата. Слојеви лигнита нађени су и приликом копања бунара у Сремским Карловцима пред кућом бр. 837, на дубини од 41 метра. Сем поменутих лигнитских слојева за сремскокарловачки атар карактеристичне су и сивоплавичасте глине које налазимо у свим профилима карловачке околине на дубини од 5—10 метара. Ове су глине гдегде помешане са песком а понегде су опет лапоровитог састава. Иако њихова дебљина није велика, оне су веома важне због тога што се одмах испод ових глина налази на прву воду у већим количинама. Споменућемо још плавичасте глине које се јављају испод слојева лигнита и чија дебљина износи око 50 метара. Тако се у профилима артеског бунара у Сремским Карловцима у кући бр. 837 ове глине јављају на дубини од 46,5 метара и протежу све до 100,5 метара. И испод ових глина долази лискуновити песак са врло добром питком артеском водом.⁷

Сем споменуте угљевите фације у атару Сремских Карловаца откривени су и други плиоценски седименти. Тако, непосредно испред железничке станице Карловачки Виногради, на десној страни потока Ђубрик, налази се један усек висок десетину метара, окренут према железничкој прузи Нови Сад—Београд. Ту се, испод танког слоја лесног покривача, јављају фини ситнозрни пескови у којима има мноштво фосила из родова *Vivipara* (глатке форме) *Lithoglyphus*, *Melanopsis*, *Neritodonta*, *Pyrgula*, *Hydrobia* и *Planorbis*. Поменућемо још позната налазишта плиоценских седимената код Кривца и Ђубрика, о којима је већ доста писано.

Треба напоменути још и то да је цео сремскокарловачки атар поред Дунава од Караша до Варадинске чесме терен који клизи и да се померања земљишта догађају доста често.¹⁴ Ту исту појаву срећемо и преко од Новог Сада, на терену који се пружа југозападно од Петроварадинске тврђаве испод друма Нови Сад—Каменица на т. зв. Рибњаку. Огранци Фрушке Горе, који допиру до Рибњака, покривени су лесом, који је наталожен у млађем дилувијуму, односно алувијуму. Може се само претпоставити да се испод лесних наслага налазе зелени шкриљци Петроварадинског узвишења, јер, нажалост, дубљих сондажа на овоме делу терена нема.

У непосредној близини Рибњака уздижу се петроварадинске стене, чији стрми отсеци према Дунаву указују на расед, којим се лево крило, тј. терен на којем је изграђен Нови Сад, спустило на већу дубину. Тиме се може објаснити појављивање стена Петроварадинског узвишења и на левој обали Дунава испод терена на коме лежи Нови Сад. Приликом бушења код Пионирског дома дошло се до зелених диоритских стена на дубини од 86 метара, а у Дунавском парку на дубини од 62 метра. Приликом најновијег бушења код Јодног купатила дошло се до поменутих стена тек на дубини од 278 метара. На основу геоморфолошких проматрања долази се до закључка да је данашње корито Дунава било некада много северније. Дунав је некада протицао отприлике правцем којим данас тече Јегричка. Његово померање ка Фрушкој Гори условљено је баш поменутих раседом. Ово померање Дунава извршено је вероватно крајем плеистоцена, а то је било у времену када је овај део Бачке већ имао лесни покривач. Померајући своје корито ка југу, Дунав је својом механичком снагом разнео лесни покривач и оголио читаву јужну Бачку. По др. Б. Букурову, у последњем глациалном периоду извршено је поновно навејавање леса, те је тако створена данашња Јужна бачка лесна тераса.⁵

Сам град Нови Сад изграђен је на левој обали Дунава, на његовој алувијалној равни, која претставља погодан терен за изградњу станбених зграда и других грађевинских објеката. Алувијална равна Дунава нагнута је и према кориту Дунава а и у правцу његовог отицања, тј. према истоку. На својој површини она је избраздана старим речним токовима и обалским гредицама које је Дунав остављао приликом померања свога корита. Код алувијалне равни Дунава разликујемо два члана: алувијалну терасу са просечном надморском висином од 80 метара и долинску равна са којом се она граничи и која се пружа уза сам Дунав (инундациони терен), 3—4 метра нижа од поменуте терасе и просечне надморске висине око 77 метара. Стари део града Новог Сада изграђен је на алувијалној тераси, а нови део, углавном, на долинској равни Дунава. Граница алувијалне терасе и долинске равни Дунава претстављена је благим

падинама високим 3—4 метра. Даље ка северу, на алувијалну терасу Дунава надовезује се пространа Јужна бачка лесна тераса. Нови Сад ниједним својим делом не лежи на Јужној бачкој лесној тераси, а први стрми отсеци који означавају почетак Јужне бачке терасе могу се посматрати код Римских Шанчева.⁵

Пошто смо се упознали са геолошким приликама новосадске околине, прићи ћемо посматрању геолошких прилика новосадског подземља. До података о слојевима који леже испод тла на коме је изграђен Нови Сад дошли смо на основу геолошких профила добијених приликом бушења артеских бунара, као и приликом других сондажних бушења извршених у Новом Саду и околини. Описивање ћемо почети од најдубљих слојева, тј. од најстаријих стена, а у ту сврху ће нам најбоље послужити профили артеских бунара Јодног купатила, који претстављају најдубље бушотине у Новом Саду.

КРАТАК ИСТОРИЈАТ ЕКСПЛОАТАЦИЈЕ АРТЕСКИХ БУНАРА ЈОДНОГ КУПАТИЛА

На западној страни Новог Сада, на углу улице Булевар Југословенске армије и улице Николе Тесле, око 2000 метара западно од Петроварадинске тврђаве налази се новосадско Јодно купатило са градским парком, у коме су избушени артески бунари.

Још 22 децембра 1897 године започето је бушење у данашњем градском парку ради добијања воде за пиће за град Нови Сад. Бушило се до дубине од 193,42 метра, на којој је дубини бушење обустављено 18 марта 1898 године. Вода из овог бунара била је топла 24° С. Хемиске анализе показале су да вода садржи знатне количине јода и других минералних састојака, те је иста употребљена као минерална, лековита вода. Касније, 1924 године, на предлог геолога др. В. Петковића, Палфија и др. избушен је нови бунар ради повећавања количине воде, пошто су се потребе Јодног купатила знатно повећале. Овај бунар требало је да иде до терцијерне подлоге, како би се добила још топлија вода и у већим количинама. Међутим, бунар је завршен у понтиским песковима на дубини од 223,30 метара. У почетку је издашност старог бунара (В-1) износила 300 литара у минути, а касније се количина воде стално смањивала, па чак и потпуно нестала. Замењивањем изгрижених цеви вода се поново појавила. Данас бунар даје 84 литре у минути. Нови бунар (В-2) избушен је 1924 године. У почетку је давао 250 литара у минути. После спуштања филтра количина воде се смањила на 90 литара у минути. У време нашег обиласка 1952 године издашност овог бунара била је сведена на 13 литара у минути. 1953 године вршено је чишћење бунара компресором (ерлифтом). Том приликом је избачена велика количина финог ситног песка и издашност бунара се повећала на 50 литара у минути. Децембра 1953 године приступило се изради новог бунара, трећег по реду (В-3). У одређивању места за овај бунар учествовали смо и ми. Задатак овог пробног бушења био је истраживање геолошког састава терена, као и истраживање артеских хоризоната у вези са добијањем топлије и више минерализоване воде, а евентуално и гаса. Бушење је завршено на 278 метру. На тој дубини се дошло до зелених стена на којима је изграђена и Петроварадинска тврђава, о којима је већ било речи на почетку. Покушаји да се продре дубље остали су без успеха, пошто бушања гарнитура којом се располагало није била способна за то. Последње језгро које је бушилица извукла био је млечно-бели кварц који вероватно претставља производ хидротермалног дејства воде у пукотинама зелених диоритских стена. Наласком ових стена на дубини од 278 метара отпале су претпоставке геолога који су раније радили на овим бунарима и које су у оном моменту биле логично постављене. Из њихових извештаја и приложених профила види се да ниједан од њих није претпостављао да ће се на овако малој дубини доћи до подлоге, већ да су скоро сви, истина са резервом, предлагали бушење бар до 500 метара, очекујући да ће се током бушења доћи до кредних, па можда чак и до триаских формација. Њихове претпоставке су биле базиране, углавном, на основу познавања геологије Фрушке Горе.^{15, 16, 17, 18}

ПРЕГЛЕД ГЕОЛОШКИХ ПРОФИЛА АРТЕСКИХ БУНАРА ЈОДНОГ КУПАТИЛА

Бунар В-1. Материјал извађен приликом бушења овог бунара није сачуван. Kálmán Adda, геолог из Будимпеште, који је прегледао материјал из бушотине, наводи да је бушотина прошла краз алувијум, дилувијум и да је затим зашла у левантиске слојеве, у којима је бушење обустављено. Левантиски слојеви су по његовом наводу заступљени песком и иловачом са једним слојем угља. Завршни део овог профила изгледао би овако:

од 173,80 до 180,20 песковита иловача са слојем лигнита

- „ 180,20 „ 182,70 плава загасита иловача са фосилима
- „ 182,70 „ 189,33 песковита иловача
- „ 189,33 „ 190,33 кварцни песак са лискуном и водом од 17,5° С (I хоризонт са водом)
- „ 190,33 „ 191,64 песковита иловача
- „ 191,64 „ 193,42 кварцни песак са лискуном и водом од 24° С (II хоризонт са водом)

Из оба водена хоризонта продиру знатне количине запаљивог гаса.

У овом, као и у два следећа профила, констатовани су и слојеви лигнита. По К а л м а н у А д а у подини лигнитских слојева, у загасито плавој иловачи на дубини од 180,20 м нађени су следећи фосили: *Lithoglyphus fuscus* Ziegl, *Melanopsis esperi* Fer., *Nerita danubialis* Pfeif., *Dreissena polymorpha* Pall., *Unio partschi* Penecke.¹⁶

Ако упоредимо ове угљеносне слојеве до којих се дошло приликом бушења бунара Јодног купатила са већ описаним слојевима лигнита на десној обали Дунава на ободима Фрушке Горе, можемо закључити да су у питању једни те исти слојеви. Али, док су на десној обали Дунава ови слојеви веома близу површини терена, на левој обали Дунава, то јест на терену где су бушени бунари Јодног купатила, они се налазе на много већој дубини. Слупштање ових слојева до ове дубине можемо објаснити већ поменутиим раседом, којим је предиспонирано данашње корито Дунава, као и поступним спуштањем дна некадашњег Панонског Мора ка центру басена. Да поменути слојеви лигнита припадају истој фаџији поред литолошке сличности подинских и повлатних слојева (иловаче и пескова), говоре и налази фауне мекушаца. Тако, фосиле које горе помиње К а л м а н А д а : *Lithoglyphus fuscus*, *Dreissena polymorpha*, *Unio partschi* Penecke нашао је и А . К о х у повлати лигнитних слојева у Черевихкој долини, а у иловачи која се налази између слојева лигнита нашао је *Nerita danubialis* Pfeif. коју помиње и К . А д а .³⁶

И у долини Матејског Потока код Сремских Карловаца нашао је К о х неке фосиле које наводи и К . А д а (*Lithoglyphus fuscus*).

Све ово иде у прилог томе да се угљеносни слојеви до којих се дошло приликом бушења артеских бунара Јодног купатила могу уврстити у "Кохове палудинске слојеве са лигнитом", то јест да су исте старости као и угљеносни слојеви код Сремских Карловаца, Гргетега и Ремете. А . К о с ч као и М . Н е и т а ј е г одредили су ове слојеве као палудинске. Б р у с и н а је мишљења да ови слојеви припадају доњем делу понтиског ката. Најновијим испитивањем доказано је, пак, да ови слојеви припадају јако ослађеној фаџији горњег понта. Најновији подаци, добијени приликом дубинског бушења код Старог Бечеја, показују да се ови слојеви протежу и на територију западног Баната а и у суседним деловима Бачке, само тамо су много веће дебљине и налазе се на већој дубини, а покривени су дебелим квартарним и левантским наслагама.⁸ Повезивањем слоја лигнита у профилу бунара В-2, В-1 и В-3 који леже у правцу југ-север можемо установити да слојеви тону ка северу. До истог резултата доћи ћемо и повезивањем осталих приложених профила. Вероватно је да се овај пад продужује и даље ка северу, тј. ка центру депресије, и вероватно је условљен низом паралелних раседа са тенденцијом спуштања некадашњег дна Панонског Мора ка центру басена. Профил новог артеског бунара В-2 на основу дневника бушења је следећи:

- од 0,00 до 5,50 м сиви песак
- „ 5,50 „ 19,20 „ плави песак
- „ 19,20 „ 19,40 „ сива иловача
- „ 19,40 „ 21,35 „ шљунак
- „ 21,35 „ 26,50 „ жута иловача
- „ 26,50 „ 36,30 „ мрка иловача
- „ 36,30 „ 41,50 „ сиво жута иловача
- „ 41,50 „ 42,00 „ фини плави песак
- „ 42,00 „ 46,30 „ плава иловача
- „ 46,30 „ 58,00 „ тамно сива иловача
- „ 58,00 „ 63,00 „ плава иловача
- „ 63,00 „ 102,75 „ сива иловача
- „ 102,75 „ 103,79 „ ситни плави песак
- „ 103,75 „ 106,85 „ крупни песак
- „ 106,85 „ 120,45 „ сива иловача
- „ 120,45 „ 128,00 „ мрка иловача
- „ 128,00 „ 148,00 „ сива иловача
- „ 148,00 „ 156,00 „ млади угаљ са иловачом

„ 156,00	„ 157,00	„ сива иловача
„ 157,00	„ 191,87	„ тамно сива иловача
„ 191,87	„ 197,64	„ ситни песак са иловачом
„ 197,64	„ 199,64	„ крупни песак (први хоризонт са водом и гасом)
„ 199,64	„ 200,64	„ тамно сива иловача са угљем
„ 200,64	„ 206,00	„ сива иловача
„ 206,00	„ 208,70	„ ситни песак (други хоризонт са водом и гасом)
„ 208,70	„ 214,00	„ сива иловача
„ 214,00	„ 217,00	„ тампо плави лапорац
„ 217,00	„ 217,30	„ песковити "камен"
„ 217,30	„ 217,70	„ сива иловача
„ 217,70	„ 223,30	„ песковити "камен" (трећи хоризонт са водом и гасом)

Нови Сад, 9 децембра 1925 године.¹⁹

Геолошки профил бунара В-3. Бушење ротационо са F-120 мм са исплаком. Бушење почело 13-XII-1953 године. До 156 метара нису вађена језгра.

од 156,78 до 160,00 м сива глина

„ 160,00	„ 185,00	„ угљевита серија са умецима лапоровитих глина
„ 185,00	„ 188,08	„ плавичасто зелена глина
„ 188,08	„ 191,10	„ фини кварцни песак жуте боје са прослојцима глине
„ 191,10	„ 194,34	„ сиво-зелена песковита глина
„ 194,34	„ 195,00	„ ситнозрни сиви кварцни песак
„ 195,00	„ 197,10	„ сива лискуновита глина
„ 197,10	„ 198,00	„ сиви ситнозрни песак
„ 198,00	„ 200,60	„ сива лискуновита глина
„ 200,60	„ 219,00	„ сиво масна глина
„ 219,00	„ 220,00	„ црна угљевита, глина са прослојцима лигнита
„ 220,00	„ 238,16	„ песак разне боје, претежно сиво беле и жуте
„ 238,16	„ 243,00	„ сива лискуновита глина
„ 243,00	„ 250,68	„ зелена глина са валуцима од зелених стена
„ 250,68	„ 256,00	„ глиновити песак са прослојцима глине
„ 266,00	„ 276,80	„ зелени глиновити пешчари са валуцима кварца и зелених стена и прослојком песка на дубини од 263 метра
„ 276,80	„ 277,60	„ базални конгломерат
„ 277,60	„ 278,00	„ зелени диоритски шкриљци

На основу наведених профила избушених бунара и на основу познавања односа појединих формација, њихових фазија за овај део терена, може се дати интерпретација која је приказана на профилу В-3 (Прилог 1).

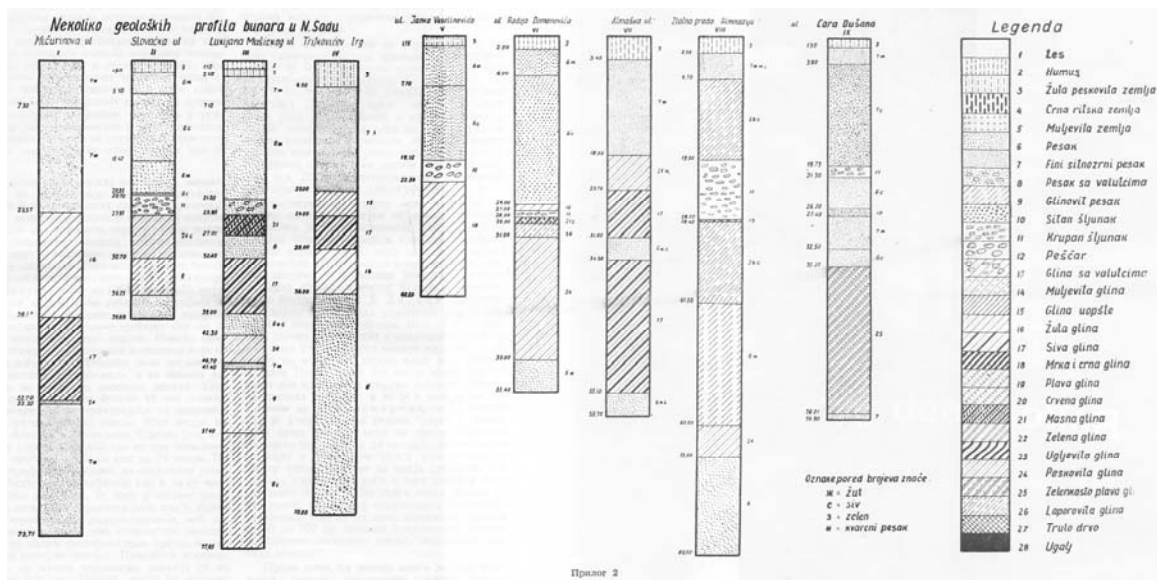
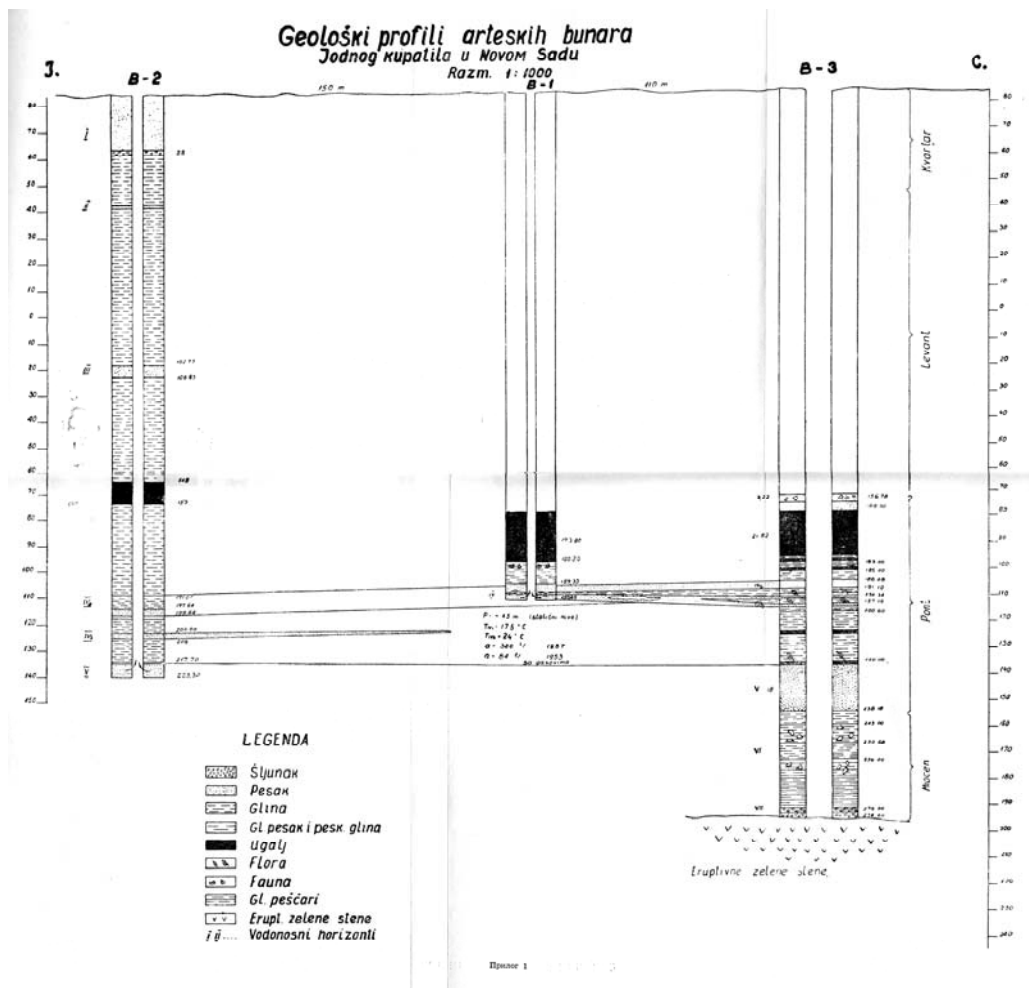
Подлогу терцијера чине зелене диоритске стене, на којима је изграђена и Петроварадинска тврђава, а са којима смо се већ упознали. Ове стене су испресецане најразноврснијим пукотинама, преломима и дијаклазама које су испуњене калцитним и кварцним жицама, а местимице су затворене глиновитим материјалом, који је настао каолинизацијом фелтспата. Вероватно је овај масив испресецан и већим пукотинама и раседима, којим је условљено спуштање северног дела терена, које је за собом повукло и повлатне терцијерне серије. Преко ових зелених диоритских стена налази се терцијерна серија, чија је дебљина код Јодног купатила око 276 метара. Она почиње базалним конгломератима које чине валуци и блокови од рожнаца и зелених стена. Дебљина ових конгломерата је мала, највише до једног метра. Они су покривени глиновитим пешчарима зелене боје. Преко ових пешчара леже два тања песковита хоризонта, први дебљине једног метра, а други се протеже од 250,00 до 250,68 метара. Ови пескови су од кварцних зрна, жуте боје и садржи воду. Преко њих лежи масна глина зелене боје, Настала углавном од распаднутих делића зелених пешчара и диоритско-диабазних стена. Цела ова серија зелених пешчара и пескова и зелених глина не садрже макро-фосиле, а микро-анализа није дала очекиване резултате. Микро-анализу материјала

бушотине бунара В-3 извршила је Радојка Томић-Цоцо, асистент Српске академије наука. Њен извештај о томе гласи:

"У лапоровито-песковитој глиненој серији, коју пресеца бушотина бунара В-3, микро-фауна скоро сасвим недостаје, сем што је нађена једна радиоларија и један ситан гастеропод, који су некарактеристични и као такви не служе за одређивање стратиграфске старости слојева, а срећу се у неогеним седиментима. Уз ове, иако недовољне микро-палеонтолошке податке за наведену серију слојева, иде у прилог петрографски састав материјала јер највише одговара неогеној старости седимената. Нађени ситни гастеропод, познат као пратећа фауна уз фораминифере и остракоде, протеже се кроз неогене седименте и служи само као допуна уз карактеристичне микро-фосиле. Радиоларије овог облика, као што је нађено, имају врло велико вертикално простирање, те нису карактеристичне, сем појединих врста којих овде, нажалост, нема."

Као што се види, старост ових стена се не може фаунистички утврдити. Али наласком стена сличних овима, приликом сондажних бушења за нафту на другим местима у Војводини, где оне леже преко зелених еруптивних или метаморфних стена, на много већим дубинама, можемо извршити паралелизацију наших слојева. Међутим, не би било довољно убедљиво да нашу серију пешчара, пескова и глина, претежно зелене боје, уврстимо у II-медитеранске наслаге, јер нам је познато да се сличне стене могу стварати у различитим добима ако су услови за стварање истих остали непремењени, тј. ако су дно и обале ондашњег мора биле изграђене од истих стена.

Поређењем профила са обода басена, тј. са северних падина Фрушке Горе, видимо да на многим местима, преко серпентина, на висинама од око 400 метара, леже II-медитерански пешчари и кречњаци. У Старом Сланкамену, на пример, преко зелених стена лежи II-медитеранска серија дебела око 30—40 метара.⁹ Проучавајући ове наслаге у Старом Сланкамену др. П. Стевановић је целу ову серију кречњака и пешчара уврстио у II-медитеранске наслаге. Међутим, новим проучавањем М. Веселиновић-Чичулић, асистента Српске академије наука, констатовано је да једна узана зона кречњака, дебљине око једног метра, на контакту између плиоцена и II-медитерана припада сармату. Према томе, серија од 40 метара састављена је од пескова, конгломерата и кречњака ствараних за време II-медитерана и сармата. Из свега овога изгледа нам могуће да наше наслаге од 279 до 243 метра у бунару В-3 можемо на основу петрографског састава и суперпозиције слојева ипак уврстити у миоцен (II-медитеран и сармат). Преко ове зелене серије долазе слојеви сиво-лискуновите глине, око пет метара дебљине, а преко ње моћни песковитп хоризонти који садрже воду, којом се храни већ постојећи артески бунар В-2, као што се то на прилогу 1 лепо види. Ови пескови се протежу од 238,16 до 200,00 метара. Преко њих долази тањи слој црне угљевите глине на којој се распознају отисци лишћа. Изнад ње се налазе сиво-масне и сиво-лискуновите глине са тањим прослојцима угља и песка. Од 191,00 до 188,08 метара налазе се фини кварцни пескови претежно жуте боје са ситним валуцима кварца. У њиховој повлати налазе се плавичасте глине са конкрецијама кречњака и слабо очуваним остацима флоре. Изнад њих је угљевита серија, кроз чије слојеве угља (лигнит тресетног типа) су уметнути прослојци сиво-жуте и црне глине. У угљу се јасно распознају остаци са дрвенастом структуром и лишћем. Сем тога у угљу се налазе јако деформисани остаци слатководних мекушаца који се не могу ближе одредити. Дебљина ове угљевите серије износи око 25 метара.

Na osnovu svega dosada izloženog, mišljeња smo da slojeve koji leže u povlati veћ opisanih II mediteranskih odnosno sarmatskih naslaga, možemo uvrstiti u pontijske slojeve. U povlati ove ugljevite serije dolaze moћni slojevi glinovitih naslaga, чији je kontinuitet prekinut na nekoliko mesta vodonošnim peskovitim slojevima. Tako kod bušotine bunara B-2 prvi peskoviti sloj iznad lignitских slojeva, javlja se na dubini od 106,85 do 102,75 metara, a drugi, koji je maње debljine, na dubini od 41 metra. Ako pogledamo prilozene profile videћemo da se ove gline protežu sve do 25 metara ispod površine terena. Измеђu ovih glina uметнути су

песковити хоризонти који су редовно водоносни. Дебљина ових пескова на неким местима је врло мала, а на некима достиже и по неколико десетина метара. Тако на пример код профила бунара VI они почињу на 36 метру дубине (рачунајући од површине терена), па се протежу све до 70-ог метра, на коме је бушење обустављено. Слично је и код профила бунара број VIII где се ови песковити слојеви протежу од 53 па све до 74 метра. На другим профилима видимо да песковити хоризонти немају толику дебљину, као и да су врло неправилно развијени. Ту нису у питању један или два песковита хоризонта који имају јединствено хоризонтално распрострањење, већ, изгледа, постоји читав низ сочивастих уметака који се на малом отстојању врло кратко исклињавају и потпуно нестају. Песковити хоризонти, који су махом водоносни, јављају се на веома малим растојањима, често на потпуно различитим дубинама, због чега се приликом бушења артеских бунара никада не може поуздано знати на коме ће се месту доћи до воде. Тако на пример приликом бушења артеског бунара код Дечије болнице (X) на пешчани хоризонт са добром водом дошло се тек на 135-ом метру дубине. У профилима бунара Јодног купатила В-2, који се налази у непосредној близини овога, на овој дубини налазе се глине без трагова пешчаних хоризоната. Уопште, паралелизацију слојева из појединих профила веома је тешко извршити, што можемо довести у везу са близином обале (Фрушке Горе) некадашњег мора, климатским приликама у току стварања седимената и млађим раседима, који су пореметили везе између одговарајућих слојева.

Идући од површине ка унутрашњости, на прве глиновите слојеве наилазимо на дубини од 20—30 метара. Ово се може констатовати на приложеним профилима: 1, 1 а, 10, 12, 13, 30, 31, 44, 46, 47, 48, 49. Свакако да и ту има изузетака. Дебљина првог заштитног слоја глина јако је вариабилна и креће се између 20—30 метара. Испод њега се обично налазе поново песковити хоризонти, чија је дебљина такођер променљива (види профиле од I—X). У њиховој подини опет долазе глиновити слојеви (од 70 метра интеркалисани са мањим прослојцима пескова). (Види прилоге 2 и 3).

Стратиграфску поделу ових наслага, на основу материјала којим се досада располаже, веома је тешко извршити. Ако узмемо да описана угљоносна серија припада ослађеној фазији горњег понта, онда на основу појаве левантских наслага изнад понта на неким другим местима у Војводини (сондажа бушења за нафту, профил артеског бунара у Зрењанину по интерпретацији Ј. Х а л а в а ч а) можемо слојеве глине изнад угљеносне серије уврстити у левантиске насlage. Што се тиче границе између левантских и кварталних наслага, мишљења смо да се она налази негде на 45-ом метру од површине терена када је у питању околина Новог Сада. Из овога произлази да један део глиновитих слојева ближих површини припада квартару, а то је у складу са мишљењем др. В. Л а с к а р е в а, који наводи "да је језерско-речни режим трајао у Војводини дуже времена него на другим местима Панонске покрајине и да се палудинско језеро одржало у Војводини услед хипсометриског ниског нивоа, не само до краја плиоцена, већ делом и у квартално доба, у току доњег и средњег плеистоцена".¹¹ Из свега овога излази да део глина, заједно са шљунковито-песковитим наслагама, које су од саме површине одељене са 50 до 100 цм дебелим покривачем муљевите, односио песковите земље, несумњиво припада квартару.

Према томе, на основу свега досада изложеног, можемо прихватити следећу стратиграфску поделу нашега терена:

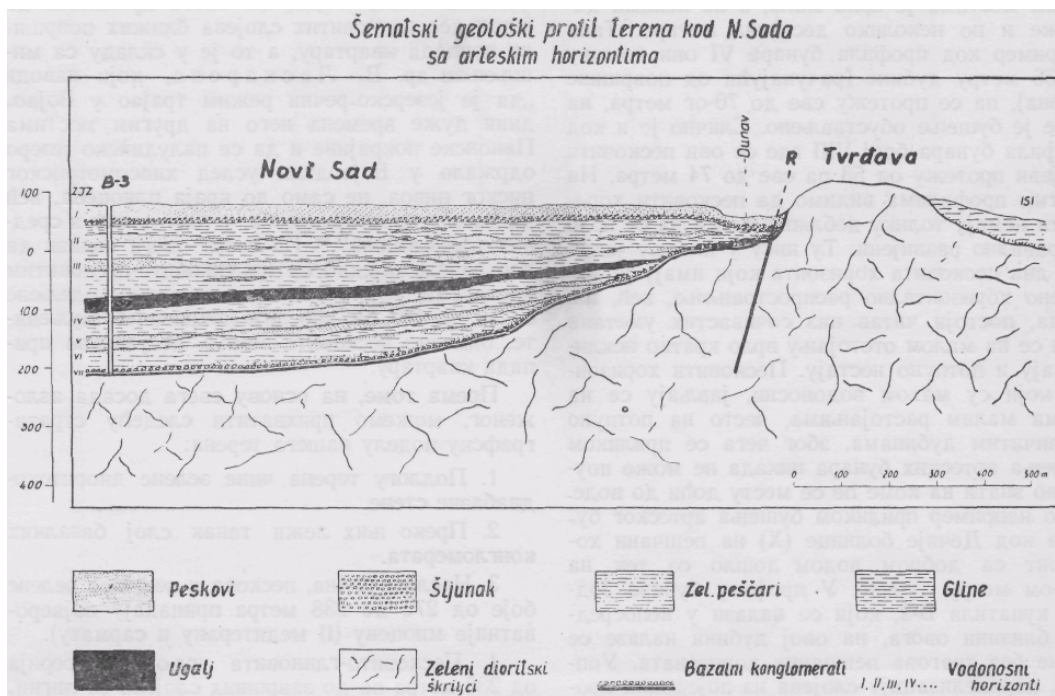
1. Подлогу терена чине зелене диоритско-диабазне стене.
2. Преко њих лежи танак слој базалних конгломерата.
3. Насlage глина, пескова и пешчара зелене боје од 276 до 238 метра припадају највероватније миоцену (II медитерану и сармату).
4. Песковито-глиновита угљоносна серија од 238 метра па до завршних слојева са лигнитом припада понту.
5. Одатле па до 45 метра испод површине терена протежу се левантиске насlage.
6. Слојеви од 45 метра ка површини, који се састоје од глина, шљункова и пескова, припадају квартару.

Ова је подела означена и на профилима (Прилог 1).

По др-у П. С т е в а н о в и ћ у инверсија геотектонског режима у Алфелду, тј. нагло тоњење Алфелда, наступило је тек почетком стварања конгериских наслага. Тоњење централног дела Панонског басена повлачи за собом прогресивно повећавање дебљине појединих плиоценских хоризоната, што се види и на нашем профилима. С друге стране, ово тоњење изазвало је поред климатских промена и промене нивоа мора (језера), последица чега је било стварање седимената различитих фазија, тј. наизменично смењивање песковитих и глиновитих хоризоната. Ово смењивање слојева на дубини од 150 до 220 метара омогућило је да се вода, а нарочито гасови који су настали приликом процеса угљенизације, сакупе у песковитим хоризонтима изнад угља и глине.

ХИДРОГЕОЛОШКЕ ПРИЛИКЕ

Док о геолошком саставу терена постоје ипак извесне публикације (види списак у прилогу) дотле о хидрогеолошким приликама има врло мало података. Главни материјал за овај рад црпи смо из података који се могу наћи у извештајима, као и из личних испитивања и запажања. Из геолошког дела види се да подлогу новосадског подземља чине зелени диоритски шкриљци који избијају на површину код Петроварадина, као и да су ове стене шкриљаве и испресецане многобројним прслинама, диаклазама које су међусобно повезане. Ове пукотине примају доста површинске воде, која се спушта у дубље делове, где се формира пукотинска издан разбијеног типа. Та издан нема неки нарочити значај за снабдевање водом, пошто ове стене имају мало распрострањење на површини. Али, као што смо видели, ове се стене пружају и на левој обали Дунава, где су покривене терцијерним слојевима. Преко ових стена, које су богате пукотинском порозношћу, тече Дунав. Десно корито Дунава наслања се на ове стене и вероватно је да терцијерни песковити хоризонти имају директног контакта са њима. По нашем мишљењу преко њих се врши делимично регулисање напајања и дренарања извесних водоносних хоризоната новосадског подземља. Дубинским бушењем кроз терцијерну серију новосадске околине установљено је седам водоносних хоризоната (сл. 1) који су међусобно одвојени слојевима глине. Међутим, досадашњим бушењима установљено је да не постоји нека строга законитост, како у погледу хоризонталног тако и у погледу вертикалног распрострањења ових водоносних слојева. Често се на растојању од свега стотину метара, уместо очекиваног хоризонта песка са водом, наилази на заглињене седименте без воде, и обратно. Изгледа да је наизменично смењивање глиновитих и песковитих фација, како хоризонтално тако и вертикално, битна одлика овог терена, услед чега и долази до ових неправилности. Надамо се да ће се у будућности, уколико се поклони више пажње систематском прикупљању геолошких података из бушотина, моћи поузданије уочити извесне законитости у фацијалним променама, које вероватно постоје.

I водоносни хоризонт

Алувијално-дилувијалне наслаге, које су састављене од шљунка и песка, садрже прву подземну воду. Дебљина овог хоризонта износи око 25 метара и протеже се од површине терена до првог заштитног слоја глине. Овај хоризонт се углавном снабдева директном инфилтрацијом атмосферске воде, кроз лако пропустљиве песковито-шљунковите слојеве. Понирући надолу, површинска вода зауставља се на дубини од око 25 метара на

слојевима глине, где се скупља и формира водоносни хоризонт са слободним нивоом, тј. издан збијеног типа. Ниво издани налази се на дубини од 2 до 6 метара испод површине терена, мада се за време високих вода, када је прилив водених талоба велики, пење на извесним местима и до саме површине терена, те се местимично стварају баруштине, којима Војводина нарочито обилује. Вертикална колебања нивоа воде овога хоризонта нису велика. На појединим бунарима годишња амплитуда не прелази ни 0,5 метара, док су код бунара ближих Дунаву вертикалне осцилације много веће и годишња амплитуда прелази често и 2 метра. Ово указује на директан утицај воде из Дунава на ниво издани. Дренирање овог водоносног хоризонта углавном врши Дунав. Његове вертикалне осцилације директно су зависне од притицаја водених талоба и нивоа воде у Дунаву. С обзиром да овај хоризонт није одељен од површине терена, неким за воду непропустљивим заштитним слојем глине, то се заједно са понирућом водом инфилтрирају и органски састојци који се налазе на површини, услед чега се вода загађује, те је нездрава за пиће.

Ипак на неким местима и ова вода се употребљава за пиће. Тврдоћа воде изражена у такозваним немачким степенима код великог броја бунара прелази 30°, те је на основу тога можемо уврстити у веома тврде воде. Из овог хоризонта снабдевају се водом обични копани бунари и т. зв. Нортон бунари чија дубина не прелази 10 метара. Температура ових вода износи 13° С.

II водоносни хоризонт

Овај водоносни хоризонт налази се на дубини од 35—65 метара, како на коме месту.

Слојеви овог хоризонта састоје се од разнобојних пескова, различитог гранулометријског састава. Од површине је одељен једним слојем заштитне глине, те у већини случајева садржи здраву пијаћу воду. Велики број новосадских бунара снабдева се водом из овог хоризонта. Тврдоћа ове воде је много мања од изданске воде и просечно износи око 16 немачких степени, што је увршћује у умерено тврде. Воде овог хоризонта имају субартески карактер и никада се не пењу изнад површине терена. Ниво воде налази се просечно на 4 до 5 метара испод површине терена. Температура воде је између 13—14° С. Вода из овог хоризонта експлоатише се помоћу бушених бунара са црпкама.

III водоносни хоризонт

Налази се на дубини од 80 до 110 метара. Слојеви овог хоризонта састоје се од ситнозрних кварцних пескова, местимично заглињених. Овај хоризонт садржи потпуно здраву воду за пиће. Тврдоћа воде код извесних бунара још увек износи око 16 немачких степени, али поједини бунари овог хоризонта имају много мекшу воду, неки чак и од 8,1 немачких степени. Један део новосадских бунара снабдева се водом из овог хоризонта. Воде овог хоризонта имају такођер субартески карактер, слично водама из другог хоризонта. Само, поједини бунари овог хоризонта имају позитиван пиезометријски ниво који износи од + 0,40 до + 0,60 метара. Температура воде је од 14 до 15° С што је у складу са геотермским ступњем.

IV водоносни хоризонт

Налази се на дубини од 189 до 199 метара, тј. на дубини од око 110 метара испод нивоа мора. Овај хоризонт састављен је од финих глиновитих пескова чија дебљина износи око 8 метара. У њему се налазе прослојци глине са отисцима флоре. Идући од бунара В-2 према бунару В-3 у овом хоризонту се јасно издваја један слој глине којим је овај хоризонт подељен у два дела. У глини која се налази у подини овог хоризонта налазе се прослојци угља који су омогућили стварање гасова, који су се заједно са водом концентрисали у повлатним песковитим слојевима. Хоризонтално распрострањење овог хоризонта је веома велико, али гранулометријски састав у разним деловима јако варира. Местимично се проценат глиненних честица нагомилава до те мере да се формирају глинена сочива непропустљива за воду. Из тог разлога су неки дубоки бунари прошли кроз овај хоризонт не нашавши веће количине воде. Из овог водоносног хоризонта снабдева се водом најстарији бунар Јодног купатила В-1. Према извештајима види се да је стари бунар прошао кроз два песковита хоризонта у којима је нађена минерална вода. Први се налази на дубини од 189,33 до 190,33 метра и после бушења давао је 250 литара воде у минути температуре 17,5°. Други песковити слој налази се на дубини од 191,64 до 193,42 м и после бушења давао је такође 250 литара воде у минути, температуре 24° С. Вода из оба слоја имала је позитиван пиезометријски ниво и пењала се 4,5 метра изнад површине

терена. Истицање воде праћено је избијањем гасова. Вода из овог хоризонта је бистра, због утицаја угљевитих слојева слабо жућкасто обојена и минерализована. Хемиске анализе ове воде вршили су многи стручњаци. 1898 године анализу је извршио А. Grittner у Будимпешти, 1914. Dr. Wilmos Hapko такође у Будимпешти, 1930 др. А. М. Леко у Београду и 1948 године анализа је извршена у Савезном хигијенском институту у Београду. Према тим анализама вода је уврштена у радио-активне алкално-муријатичне хипотерме са малом количином јода.

Анализа извршена у Савезном хигијенском институту у Београду 1948 године због недовољне количине воде која је послата није комплетна, те стога прилажемо анализу др. А. Лека :

У једној литри воде нађено је:

Натријум јона (Na')	416,4 мгр
Калијум јона (Ka')	1,0 „
Калцијум јона (Ca'')	26,9 „
Магнезиум јона (Mg'')	20,5 „
Бикарбонат јона (HCO' ₃)	774,1 „
Хлор јона (Cl')	301,4 „
Јод јона (I')	1,0 „
Силициум диоксида (SiO ₂)	22,5 „
Оксида, гвожђа и алуминијума (Fe, O ₃ , Al ₂ O ₃)	2,0 „
Сулфата (SO ₄)	у траговима
Реакција амонијумове соли	јасна

Према овим резултатима, срачунато у односу на соли, један литар воде садржи приближно:

Натријум хлорида (NaCl)	495,9 мгр
Натриум бикарбоната (NaHCO ₃)	808,3 „
Калиум хлорида (KCl)	1,3 „
Калиум јодида (KI)	1,3 „
Калциум бикарбоната (CaHCO ₃)	108,8 „
Магнезиум бикарбоната (MgHCO ₃)	123,3 „

V водоносни хоризонт

У бунару В-2 дошло се до овог хоризонта на дубини од 217,7 м, а у бунару В-3 на дубини од 220 м. Он храни водом бунаре В-2 и артески бунар у кругу Државне болнице, а вероватно је да се из овог хоризонта хране и бунари у улици Југословенске армије у кући број 48 и преко пута у кући број 41, јер вода ових бунара има исти хемиски састав и истиче заједно са гасовима који запаљени горе. Бунар у кући број 41 бушен је 1921 године до дубине од 213 метара. Материјал из ових бушотина није сачуван. Дебљина овог водоносног хоризонта, који је састављен од финих, ситних кварцних зрнаца са местимично заглињеним прослојцима, износи код бунара В-3 око 18 метара. Хемиски састав воде овог хоризонта сличан је води IV хоризонта.

VI водоносни хоризонт

Налази се на дубини од 250 до 256 метара, тј. од 167 до 163 метра испод морске површине. Дебљина овог хоризонта је код бунара В-3 6 метара, али је вероватно да се мења у хоризонталном распрострањењу. Овај хоризонт чине пескови, помало глиновити и доста ситнозрни. Песак је претежно кварцни и садржи и делиће зелених стена. У њему има и доста љуспица од лискуна. Вода овог хоризонта има позитиван пијезометрички ниво од око један метар изнад површине терена, али количина воде је веома мала. Вода је бистра, избија са малим количинама метана. Хемиске анализе воде још нису извршене.

VII водоносни хоризонт

Испод VI водоносног хоризонта па све до дубине од 278 метара налазе се пешчари са прслинама у којима има воде. Подлогу терена, као што смо већ видели, чине зелени диоритски шкриљци, пуни пукотина и дијаклаза у којима циркулише вода.

Из ових најдубљих делова терена, приликом пробног бушења бунара В-3, добијало се једном малом пумпом за време радова преко 30 литара воде у минути.

ТЕМПЕРАТУРА ВОДЕ

Познато је да подземне воде имају сталну температуру која, углавном, зависи од средње годишње температуре места испод којег се налази и од геотермског ступња. Међутим ова сталност није апсолутна. За разлику од подземних вода, температура површинских вода зависи од сезонских температурних промена на површини. Познато је да велики број извора за време лета и зиме мења своју температуру у амплитуди од 5 до 6 степени. Главни фактор који утиче на промену температуре подземних вода ближих површини је инфилтрација површинских вода, које понирући немају довољно времена за модификацију своје температуре. Температура подземних вода, које се налазе на већој дубини, углавном зависи од саме дубине, тј. од геотермског ступња. Њене сезонске варијације су све мање уколико се налазе на већој дубини. На извесној дубини ових варијација нема и вода има у свако доба године исту температуру. Температура ових дубоких подземних вода је резултанта утицаја геотермског ступња, који је зависан од геолошког састава терена, уз утицаје: млађих вулканских масива који се налазе у близини, утицаје хемиских процеса, угљификације, као и утицаје радиоактивних зрачења у земљи.

Средња годишња температура у Војводини износи $11,5^{\circ}\text{C}$. Температура првог водоносног хоризонта са слободним нивоом углавном је зависна од површинске температуре места и просечно износи, као што смо видели, 13°C . На местима где је издан ближе површини утицај сезонских температурних промена је већи, док је на местима где је издан дубља, овај утицај слабији. Температура вода артеских хоризоната зависна је од геотермског ступња. Приликом радова на артеском бунару Јодног купатила В-1 К. А да је констатовао да водоносни хоризонт на дубини од 189,33 метра даје воду температуре $17,5^{\circ}\text{C}$, а већ хоризонт на дубини од 192 метра даје воду температуре 24°C . Дакле, за дубину од непуна три метра температура воде се повећава за $6,5^{\circ}\text{C}$. На основу извештаја К. А да,¹⁶ М. Палфија¹⁸ и В. Петковића¹⁵ види се да су они претпостављали да је температура овог хоризонта повећана под утицајем термалних вода са веће дубине, које до овог хоризонта пробијају кроз неки расед из старије подлоге и хране поменути хоризонт, дајући му део своје топлоте.

Ако анализирамо ову појаву на основу геотермског ступња, видећемо следеће: На дубини од 189,33 метра температура воде је $17,5^{\circ}\text{C}$. Ако узмемо да температура расте за један степен на свака 33 метра дубине почевши од хоризонта са сталном температуром која је резултат средње годишње температуре места (код нас $11,5^{\circ}\text{C}$), и ако узмемо да се овај слој са сталном температуром, аналогно другим местима, налази на дубини од 10 метара, имаћемо следеће:

$$189 - 10 = 179 \text{ м}$$

$$179 : 3 = 5,4^{\circ}$$

То значи да би температура хоризонта на 189 метру требало да буде:

$$11,5^{\circ} + 5,4^{\circ} = 16,9^{\circ}$$

што је приближно једнако $17,5^{\circ}$. Разлику од $0,6^{\circ}\text{C}$ можемо објаснити утицајем веће температуре нижег хоризонта.

Разлика између температуре до које бисмо дошли теориским путем и стварне температуре хоризонта на 199 метру била би:

$$24^{\circ} - 17^{\circ} = 7^{\circ}$$

У Темерину, који је удаљен око 18 километара северно од Новог Сада, из бунара са дубине 396 метара добија се вода температуре 28,5° С., а требало би да износи:

$$396 - 10 = 386 \text{ м}$$

$$386 : 33 = 11,7^\circ$$

$$11,7^\circ + 11,5^\circ = 23,2^\circ$$

Разлика између стварне и теориске је

$$28,5^\circ - 23,2^\circ = 5,3^\circ$$

(Овде није узето у обзир губљење температуре воде које настаје приликом њеног пењањакроз цев бунара). Из овога видимо да нагло повећање температуре воде није само локална појава, већ да она има шири значај и да обухвата ширу околину Новог Сада.

Ми не располажемо детаљнијим документима за ову температурну аномалију, али за њу можемо дати следеће објашњење: Подлогу терцијера чине зелене диоритске стене које су испробијане млађим трахитним ерупцијама. Ови млађи пробоји еруптивних жица трахита, извршени у терцијеру, указују на релативну близину магме, која донекле утиче на повећање температуре околних стена. Зелене диоритске стене, које су мање-више хомогеног састава, преносе равномерно топлоту и загревају седиментне стене које леже преко њих. Седиментне стене су, пак, нехомогеног састава јер се састоје од наизменично поређаних слојева глине, пешчара и песка, местимично испуњених водом и гасовима, што чини да се топлота из доњих слојева не преноси равномерно ка површини, што је свакако и узрок неравномерном смањењу геотермског ступња. Сем тога видимо да су слојеви с водом нагнути према северу, тј. да постепено тону ка центру депресије. Слојеви синхронични овима налазе се у централним деловима басена на дубини од преко 900 метара са температуром од преко 40° С.

Ми сматрамо да вода артеских бунара Јодног купатила помоћу термо-сифона долази из већих дубина, где је добила вишу температуру. У току овог кретања према дренарајућој зони она се хлади. Опадање температуре није равномерно, те се не може поклапати са температуром коју добијамо на основу геотермског ступња, јер поједини песковити хоризонти са гасом и водом служе као изолатори испод којих је топлота воде знатно већа него изнад њих. Воде артеских хоризоната ближих површини, тј. оних изнад угљевите серије, добијају температуру по геотермском ступњу, што је и потврђено.

ГАСОВИ

Заједно са водом која извире из артеских хоризоната новосадског подземља избијају и гасови. По анализи К. Г а н а ови гасови имају следећи састав:

Метана 48,23%

Кисеоника 1,54%

Азота 50,23%

Из ове анализе видимо да у њима преовлађује метан и азот са врло малим количинама кисеоника. Ови гасови су продукт процеса угљенизације. Они су концентрисани у песковитим хоризонтима заједно са водом и налазе се под великим притиском. При отварању ових артеских хоризоната са гасом, вода се, услед хидростатичког притиска повећаног присуством гасова, пење на неколико метара изнад површине терена, при чему се гасови ослобађају у облику безбројних малих мехурића. Запаљени, ови гасови горе изнад самог отвора цеви. Код бунара В-1 ови гасови се скупљају у стакленој куполи изнад самог извора, одакле се цевима спроводе у радионицу, где се употребљавају као горући гас за ситнија загревања. Количина гасова код појединих артеских бунара је различита. У рукописном комисиском извештају од 1 јула 1923 године наводи се да је стари бунар Јодног купатила (В-1)¹⁷ давао свега 600 литара гаса за један сат, што је веома мало с обзиром да је бунар у Темерину према извештају од 1921 године¹⁸ давао у оно време 195 литара у минути. Из ових недовољних података можемо само претпоставити да се веће количине гасова могу очекивати нешто северније од Новог Сада, у изолованим песковитим сочивима, изнад

слојева угља у којима су се гасови сачували немајући могућности да се ослободе, као што је случај код отворених артеских хоризоната у Новом Саду, где гасови избијају заједно са водом.

НАЧИН ХРАЊЕЊА ВОДОНОСНИХ ХОРИЗОНАТА

Извесни дубљи артески хоризонти снабдевени су извесном количином конатне, фосилне воде коју су седименти задржали из некадашњих мора, односно језера у којима су се таложили. Количина воде воде зависна је од геолошког склопа терена и дебљине водоносних хоризоната. Она се и данас може наћи у изолованим песковитим сочивима, интеркалисаним између непропустљивих слојева глине. Ове воде немају већег значаја за водоснабдевање, пошто не постоји обнављање постојећих резерви, а оне се после извесног времена потпуно истроше. Сасвим је други случај са водоносним хоризонтима који поред ове фосилне-конатне воде имају и сталан притицај вода са површина храњења (сабирних области). Овакви хоризонти су обично богати, трајни и важни за водоснабдевање, јер нове количине вода које придолазе могу потпуно да надокнаде утрошене фосилне-конатне воде. Вода која у току свог дугог пута пролази кроз стене водоносних слојева прима хемиске и физичке особине вода које се већ налазе у тим слојевима, те много не мења њихов карактер.

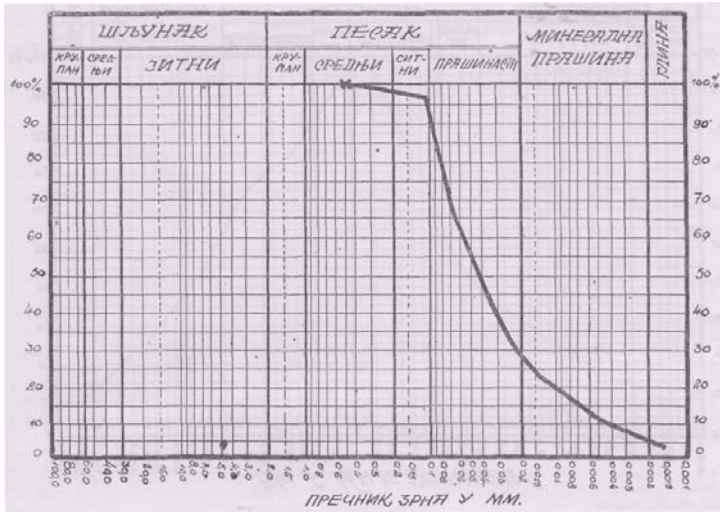
Ми до данас немамо довољно података за терен Новог Сада да бисмо могли донети тачне закључке о распрострањењу појединих терцијерних формација, а у вези са тим и о условима храњења водоносних хоризоната. Област храњења водоносних хоризоната ближих површини не треба тражити далеко. Она се налази у најближој околини. За дубље хоризонте област храњења, по Халавачу, треба тражити чак на огранцима Карпата.

Први водоносни хоризонт овог терена тј. издан, као што смо већ видели, напаја се, углавном, директном инфилтрацијом атмосферских талоба. На основу геолошке структуре терена можемо претпоставити да и воде из дубљих водоносних хоризоната имају везе са површином терена преко Дунава. Десно корито Дунава наслања се на петроварадинске диоритске стене које су пуне прелива испуњених водом, преко којих се артески хоризонти повезују. Према томе, статички ниво извесних водоносних хоризоната новосадског подземља можемо сматрати зависним од нивоа воде у Дунаву. С обзиром да је просечна висина нивоа Дунава за 3 до 4 метра нижа од терена на коме је изграђен Нови Сад, требало би да сви водоносни хоризонти имају субартески карактер, што је за више хоризонте и тачно. Позитиван пијезометриски ниво код дубљих хоризоната, поред осталог, условљен је и присуством гасова. Нагомилани гасови, концентрисани у песковитим хоризонтима заједно са водом, утичу на смањење специфичне тежине и повећање притиска, што условљава подизање пијезометриског нивоа.

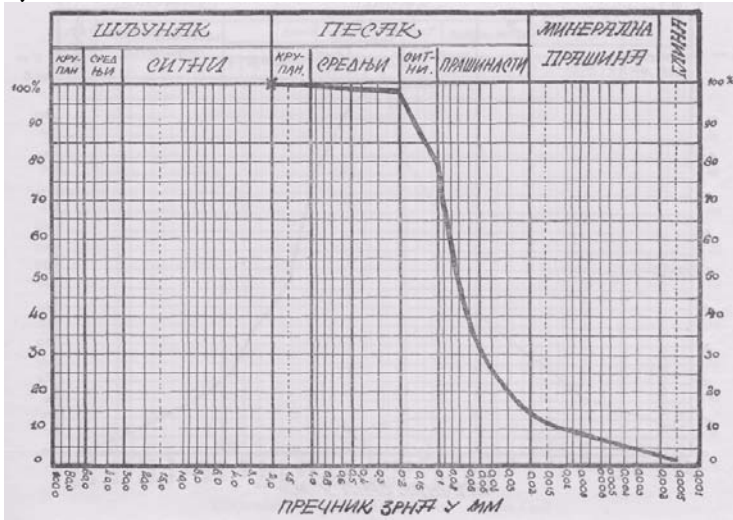
Познато је да сабирне области морају имати већу апсолутну висину од коте терена на коме се налази извор, односно артески бунар. Ако погледамо граничне области овог терена, видећемо да прву вишу област претставља Фрушка Гора. Међутим, услед тектонског склопа терена и поменутих раседа, као и мале дубине на којој се појављују еруптивне стене, мишљења смо да водоносни хоризонти новосадског подземља, бар на овом делу терена, немају директних веза са напојним зонама Фрушке Горе и да дренарање вода које долазе са Фрушке Горе врши Дунав.

ДИЈАГРАМИ ГРАНУЛОМЕТРИСКОГ САСТАВА МАТЕРИЈАЛА ИЗ БУШОТИНЕ В—3 ЈОДНОГ КУПАТИЛА У НОВОМ САДУ

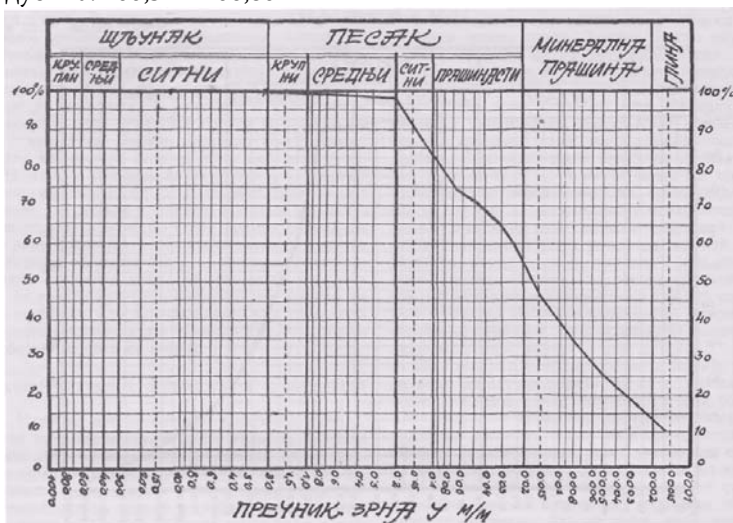
дубина: 188,03—144,28 м

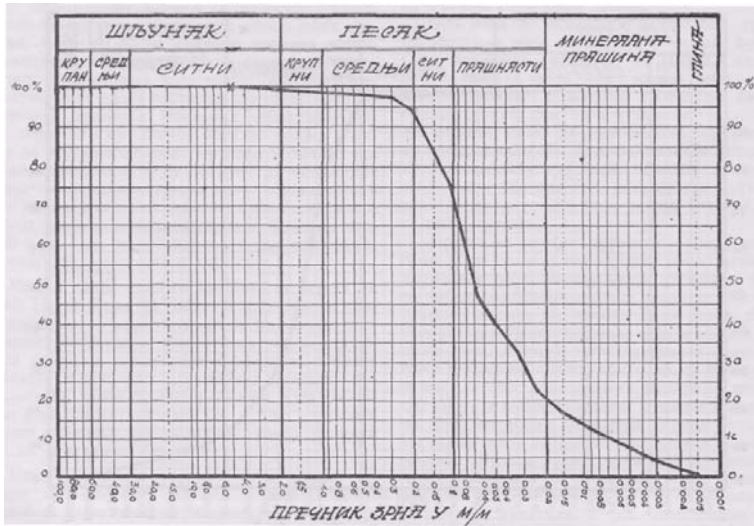
дубина: 194,28—200,54 м

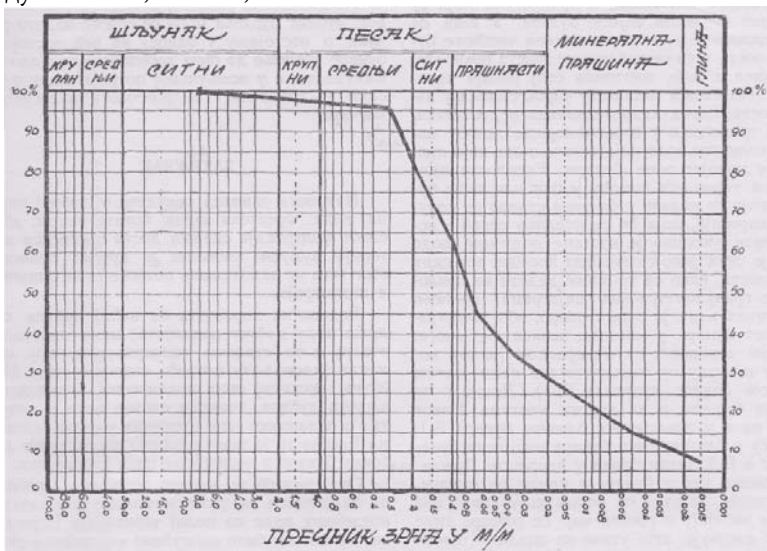
дубина: 200,54—206,80 м

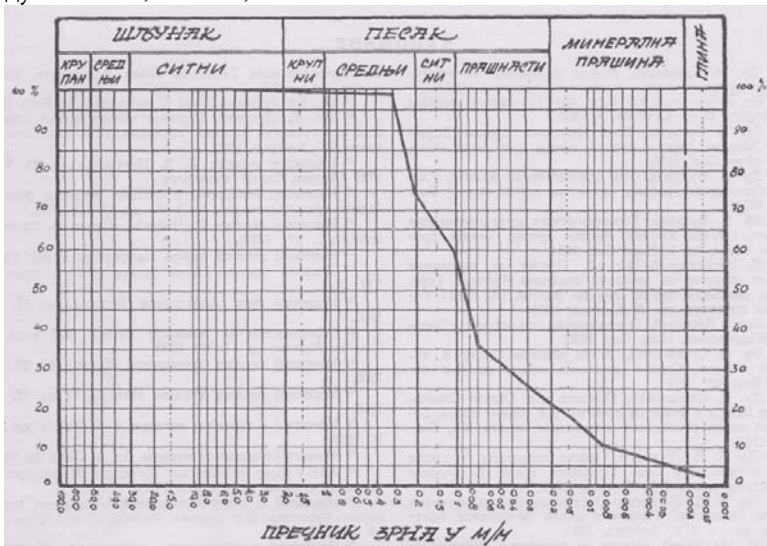
дубина: 219,38—225,64 м

дубина: 225,64—231,90 м

дубина: 231,90—238,16 м

(Дијаграми израђени у Хидрозаводу — Нови Сад)

Ово ипак не искључује могућност тражења напојних зона на другим местима Фрушке Горе, на пример западније од Новог Сада, но о томе засада не можемо ништа рећи, пошто не располажемо дубинским профилима са леве обале Дунава, сем ових у Новом Саду. Засада можемо само да напоменемо да, уколико би сабирне области ових водоносних хоризоната биле на Фрушкој Гори, онда би, с обзиром на близину Фрушке Горе и њену апсолутну висину, пијезометриски ниво морао бити на много већој висини.

Приликом израде артеских бунара примећено је да се вода непосредно после отварања хоризонта пење високо изнад терена, а затим се висина пењања поступно смањује док се на извесној висини не устали. Вода потом избија под једним уравнотеженим притиском. У току дуже експлоатације пијезометриски ниво у већини случајева опада, притисци се смањују, а у вези са тим и издашност бунара. Такав је случај са многим артеским бунарима код нас, па и са артеским бунарима Јодног купатила. Из претходног излагања смо видели да се издашност бунара Јодног купатила временом толико смањивала да се са добијеним количинама воде нису могле задовољити ни најосновније потребе купатила. Узрок постепеном смањењу издашности бунара тражен је у хидротехничким недостацима и пропустима који су учињени приликом израде бунара. У вези са тим вршено је у неколико махова чишћење бунара, после чега се издашност заиста повећала, али никада није достигала свој ранији капацитет. По нашем мишљењу узрок смањењу издашности, поред хидротехничких недостатака, треба тражити и у неравномерном односу између количине воде која истиче и оне која притиче у напојне зоне бунара. Експлоатацијом воденог хоризонта помоћу једног или више бунара који се налазе у близини ствара се конусна депресија, која ће се утолико спорије испуњавати, уколико је кретање подземне воде спорије. Због јако ситнозрних пескова артеских хоризоната, како се то може видети из приложених гранулометриских дијаграма, кретање подземних вода је веома споро, због тога издашност бунара у многоме зависи од овога. Артески хоризонти са минералном јодном водом у почетку су експлоатисани само једним бунаром Јодног купатила (В-1). Доцније су вршена бушења и на другим местима Новог Сада, па и у непосредној близини бунара В-1. Тако су у близини овог бунара избушени бунари В-2 и В-3, затим бунар у дворишту Државне болнице, као и бунари у улици Југословенске армије. Заједно са водом коју црпе ови бунари избијају и гасови чије се резерве тиме знатно смањују, што утиче на опадање притиска у самом хоризонту, а у вези са тим и на издашност.

Из наведених разлога, приликом сваког новог, дубљег бушења мора се строго водити рачуна о отстојању у односу на већ постојеће бунаре. Бушење до ових хоризоната требало би избегавати, а у искључивој потреби вршити их само уз сагласност хидрогеолога и хидротехничара.

ЗАКЉУЧАК

Панонска равница оскудева у доброј пијаћој води. Фреатска издан, богата водом, због слабе филтрације садржи доста органских материја, хумусне киселине и других примеса, због чега не задовољава потребе становништва и индустрије.

Водоносни хоризонти на већој дубини садрже воду доброг квалитета, мало минерализовану и са сталном температуром, која би могла задовољити потребе становништва. Међутим, положај ових водоносних хоризоната, њихова дубина, хемиски састав вода у њима, као и издашност није проучена у свим деловима Басена те је тиме отежано постављање дубоких бунара и коришћење ових хоризоната.

Овај рад би по нашем мишљењу требало да буде повод за даље детаљније проучавање подземних вода на целој територији Војводине, јер би тим било омогућено коришћење свих водоносних хоризоната којима подземље Војводине несумњиво обилује.

НАПОМЕНЕ

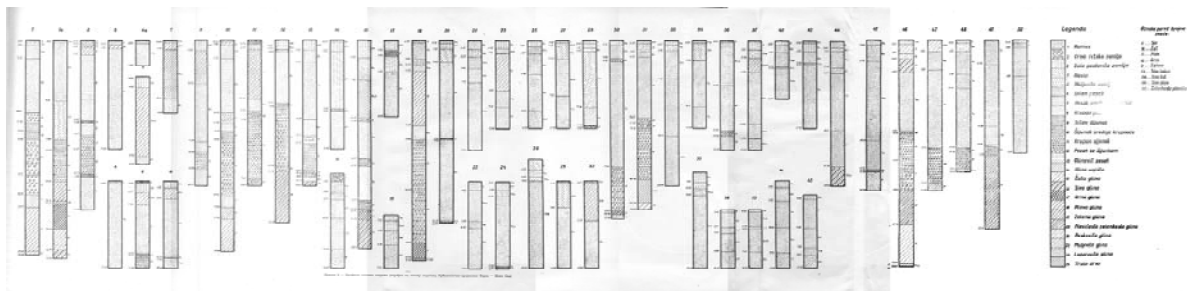
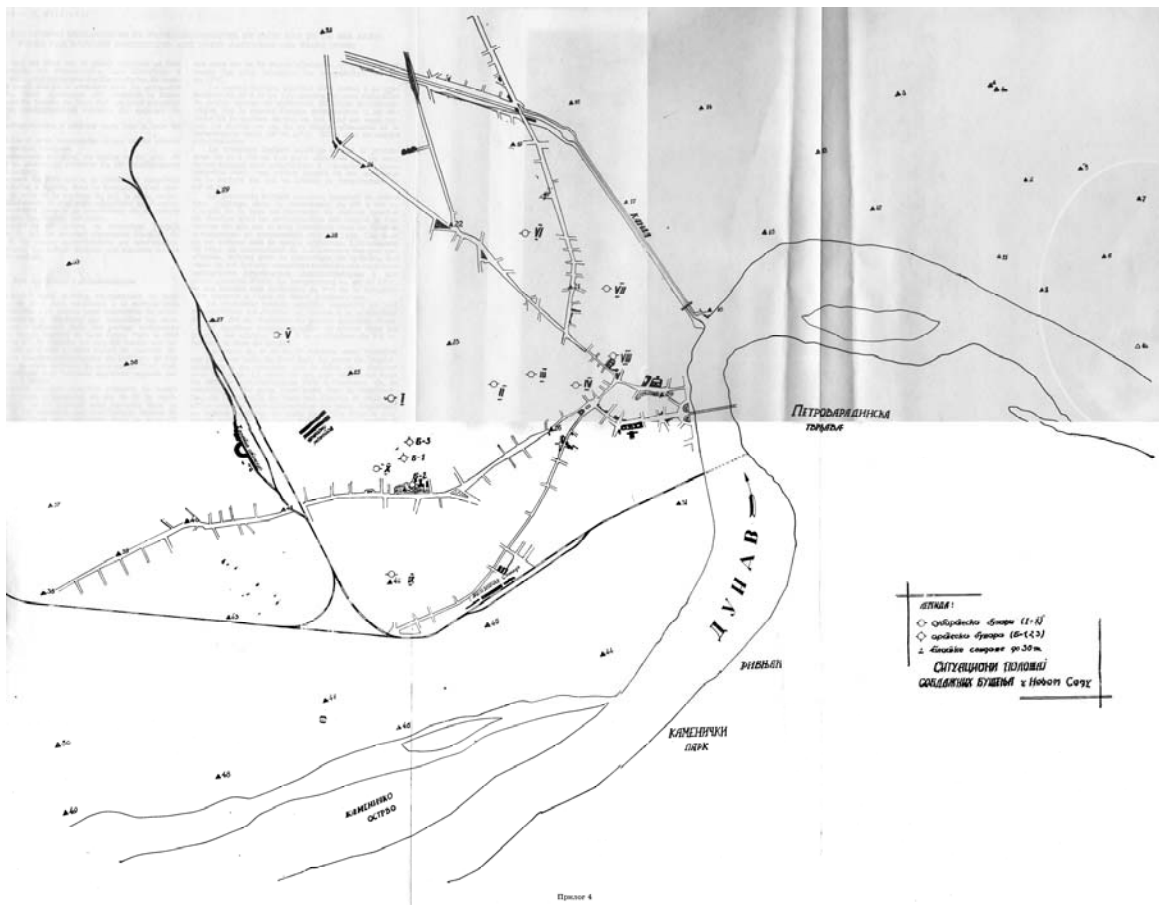
¹ Др. М. Кишпатић, Зелени шкриљавци петроварадинског тунела и њихов контакт са трахитом (1882).

² Dr. Anton Koch, Geologie der Fruscağora. Berichte aus Ungarn B. d. XXVI №. 5. 1895.

³ Др. Б. Букуров, Геоморфолошки приказ Војводине. Зборник Матице српске, серија природних наука, бр. 4, Нови Сад, 1953.

⁴ Др. Б. Букуров, Три фрушкогорске долине, Гласник Српског географског друштва, св. 32, бр. 1, Београд, 1952.

- ⁵ Др. Б. Букуров, Геоморфолошке црте новосадске околине. Научни зборник Матице српске, серија природних наука, бр. 1, Нови Сад, 1951.
- ⁶ М. Веселиновић-Чићулић, Прилог за познавање средњег миоцена на северним падинама Фрушке Горе, Српска академија наука, Зборник радова, књ. XXII, Геолошки институт, књ. 3, Београд, 1952.
- ⁷ Коста Петровић, О геолошким приликама у Сремским Карловцима, Нови Сад, 1939.
- ⁸ Др. П. Стевановић, Доњи плиоцен Србије и суседних области, Српска академија наука, посебна издања, Београд, 1951.
- ⁹ Др. П. Стевановић, Плиоцен код Старог Сланкамена и Бечеја и осврт на сремски тип горњег понта, Геолошки анали Балканског полуострва, књига XX, Београд, 1952.
- ¹⁰ Др. В. Д. Ласкарев, Прилог познавању геолошке грађе долине реке Тисе. Геолошки анали Балканског полуострва, књига XX, Београд, 1952.
- ¹¹ Др. В. Д. Ласкарев, О стратиграфији кварталних наслага Војводине. Геолошки анали Балканског полуострва, књига XIX, Београд, 1951.
- ¹² Н. Милојевић, Прилог за познавање хидрогеолошких прилика Старог Сланкамена и услови појављивања минералне воде. Геолошки анали Балканског полуострва, књига XX, Београд, 1952.
- ¹³ Dr. Ed. Imbeaux, Essai d' hydrogéologie, Paris 1930
- ¹⁴ Др. М. Луковић, Важнији типови наших клизишта и могућности њиховог санирања, Геолошки весник, књига IX, Београд, 1951.
- ¹⁵ Геолошки експозе Д. В. Петковића од 20. VII. 1921 (Архива Јодног купатила).
- ¹⁶ Извештај. Мишљење о бушењу артеског бунара Јодног купатила геолога К. Adda од 12. IV. 1898.
- ¹⁷ Извештај геолога Р. Чабрића и инж. З. Златковића од 1. VII. 1923.
- ¹⁸ Извештај геолога Мавро Палфија од 7. III. 1921.
- ¹⁹ Дневник бушења Новог бунара (В-2) датиран 9. XII. 1924.
- ²⁰ Извештај инж. Александра Бутакова од 17. V. 1953.
- ²¹ Образложење за локацију бунара В-3 геолога Старчев Милана од 11. VI. 1953.
- ²² Извештај геолога Александра Кукина од 25. X. 1958.
- ²³ Извештај геолога Николе Милојевића од 17. V. 1953.
- ²⁴ Извештај о хемиској анализи А. Grittnera од 31. V. 1898.
- ²⁵ Извештај о хемиској анализи Др. А. Лека од 1930.
- ²⁶ Акт Управе новосадског Купатила Министарству народног здравља од 19. XII. 1950.
- ²⁷ Извештај о микропалеонтолошкој анализи материјала бушотине В-3 геолога Радојке Томић-Џоцо од 13. III. 1954.
- ²⁸ Резултати геомеханичких испитивања. Хидрозавад, Нови Сад, 25. XII. 1953.

A. Kukin — N. Milojević

LES CONDITIONS GÉOLOGIQUES ET HYDROGÉOLOGIQUES DE NOVI SAD ET DE SES ALENTOURS PAR RAPPORT PARTICULIER AUX PUITTS ARTÉSIENS DES BAINS IODÉS

Novi Sad est situé sur la plaine alluviale en face des élévations de Petrovaradin. Ces élévations à schistes verts sont traversées des fils trachytes. En comparant le profil des puits artésiens avec les sédiments de Fruška Gora, montagne qui constitue la limite méridionale du terrain de Novi Sad, on peut admettre la division, stratigraphique suivante du sous-sol de Novi Sad:

- 1) Roches diorites à schistes verts font la base du terrain;
- 2) Celles-ci sont recouvertes d'une mince couche de conglomérats basiques;
- 3) Tassements d'argiles, de sables et de grès de 276 à 238 m. datent du miocène (la IIe Méditerranée et le Sarmatien);

4) Partant du 238e mètre et remontant jusqu'aux couches finales à lignite, dont la formation s'est opérée dans le sens de la surface du sol, la série carbonifère, sablonneuse et argileuse, appartient au Pontien;

5. Remontant jusqu'à la profondeur de 45 mètres on rencontre les dépôts levantins;

6) Partant du 45e mètre, et remontant jusqu'à la surface du sol, les couches composées d'argiles, de cailloux et de sables appartiennent au quartenaire;

Remarque: La même division est signalée sur la figure 1 ci-incluse.

Les conditions hydrogéologiques

Les schistes verts diorites, représentant la base du terrain de Novi Sad, surgissent à la surface près de Petrovaradin. Les roches sont traversées de nombreuses cassures et diaclases par lesquelles les eaux superficielles s'infiltrent dans des parties intérieures formant la nappe captive de type épars. Par le côté droit de son lit, le Danube est appuyé contre ces roches et il est probable qu'elles soient en contact direct avec les couches sablonneuses du tertiaire. Si l'on creuse dans la série tertiaire du sous-sol de Novi Sad, on peut constater sept horizons aquifères séparés par des couches à argile.

Le premier horizon aquifère présente la nappe d'eau souterraine. L'épaisseur en est de 25 m. environ, les sables et les cailloux sont contenus dans sa structure. Il est alimenté par l'infiltration directe de l'eau atmosphérique qui, pénétrant dans le sous-sol, s'arrête à la profondeur de 25 m. sur les couches d'argile en donnant lieu à la formation de la nappe d'eau souterraine de type resserré. Le niveau en est à la profondeur de 2 à 6 mètres. Le Danube en exerce le drainage. Vu que cet horizon n'est pas protégé par une couche d'argile imperméable, les restes organiques s'y infiltrent avec les eaux qui pénètrent dans le sous-sol. L'impureté de l'eau en résulte. La dureté

des eaux est de 30 degrés allemands, ce qui les range parmi les plus calcaires. La température en est de 13° C.

Le second horizon aquifère s'est formé à la profondeur de 35 à 65 m. Les couches en sont composées de sables colorés de différente structure granulométrique. Par la couche d'argile préservatrice il est détaché de la surface du sol, ce qui rend ses eaux pures. La dureté en est de 16 degrés allemands et la température entre 13° et 14° C. Elles sont de nature subartésienne.

Le troisième horizon aquifère atteint la profondeur de 80 à 110 m. Les puits alimentés par les eaux de cet horizon sont subartésiens à l'exception de quelques-uns dont l'eau s'élève jusqu'à 50 cm. au-dessus de la surface du sol et atteint la température de 14° et 15° C.

Le quatrième horizon aquifère, composé de sables fins, s'allonge dans la profondeur de 189 à 199 m. L'argile de la base est parsemée de minces couches de charbon dont les accumulations ont facilité la formation des gaz qui se sont concentrés dans les couches sablonneuses en communauté avec de l'eau. Les eaux de cet horizon sont de nature artésienne. L'écoulement de l'eau est accompagné du jaillissement des gaz qui, allumés, brûlent près de l'ouverture du cylindre. Les eaux de cet horizon comptent parmi les eaux minérales radioactives, hypothermes alcalomuriatiques à une petite quantité d'iode. La température en est de 24° C, ce qui montre une différence de 7° C de la température mesurée à l'aide du degré géothermique.

Le cinquième horizon aquifère ressemble en tout au quatrième. Le sixième se trouve à la profondeur de 250 à 256 m. disposant de petites quantités d'eau.

Le septième horizon aquifère se trouve dans les fissures des schistes verts à la profondeur de 278 m. faisant la base du terrain.

Les eaux du 4e et du 5e horizon sont exploitées par les bains iodés de Novi Sad. Au cours de l'exploitation on a pu constater que le débit en a diminué avec le temps. La cause en est non seulement dans les défauts hydrotechniques faits à l'occasion de la construction des puits, mais aussi dans la disproportion de la quantité de l'eau qui s'écoule et celle qui afflue vers les zones alimentaires des puits. Exploitant les mêmes horizons, les puits construits dans le voisinage immédiat des bains iodés ont aussi contribué à la diminution du débit. Si l'on fore ces horizons aquifères, l'eau, qui y est tenue sous la pression hydrostatique augmentée par la présence du gaz, s'élève et jaillit au-dessus de la surface du sol en dégageant les gaz, ce qui se reflète non seulement à la diminution de leurs propres réserves mais aussi à celle de la pression dans l'horizon lui-même, ainsi qu'à la diminution du débit.

REGISTRE DES FIGURES

Fig. 1. Profils géologiques des puits artésiens des bains iodés de Novi Sad.

Fig. 2. Profil géologique schématique du terrain près de Novi Sad, avec les horizons artésiens.

Fig. 3. Quelques profils géologiques des puits de Novi Sad.

Fig. 4. Diagramme de la structure granulométrique du matériel du puits B-3 des bains iodés de Novi Sad.

profondeur: 188,02—194,28 m.

profondeur: 194,28—200,50 m.

profondeur: 200,50—206,80 m.

profondeur: 219,38—225,64 m.

profondeur: 225,64—231,90 m.

profondeur: 231,90—238,16 m.

Fig. 5. Profils des sondages peu profonds.

Fig. 6. Situation des sondages à Novi Sad.

Légende:

puits subartésiens: I—X

puits artésiens: B-1, B-2, B-3

sondages peu profonds, jusqu'à 30 m.: 1—50.

ГОМОЛАВА КОД ХРТКОВАЦА

Резултати пробних истраживања

I ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ ТЕРЕНА

Гомолава се налази на јужном делу периферије села Хртковаца, на самој обали Саве. Претставља једну мању вештачку узвишицу, облика издужене елипсе чији је један крај засечен сталним и интензивним одрошавањем стрме обале Саве. Гомолава има следеће димензије: највећа дужина износи 230, док је ширина платоа свега 60 метара. Простире се приближно у правцу север-југ. Разлика у висини између промењивог летњег пута (који пролази поред самог локалитета) и највише тачке на овом платоу износи пет до шест метара, док је висинска разлика између нивоа реке и платоа око десет метара. Највиша тачка на Гомолави износи 86,057 метара надморске висине и претставља тригонометриски камен трећег реда. Надморска висина Саве на дан 15-VI-1953, тј. за време ископавања, приближно је износила 76,38 метара (ова цифра претставља средњу вредност нивоа реке између Сремске Митровице и Шапца, на чијој се средокраћи овај локалитет налази). Овај ниво Саве рачуна се у средње и разликује се од највишег водостаја за последњих десет година (13-XII-1944) за 1,66 метара, а од најнижег водостаја (5-X-1946) виши је за 4,39 метара.¹

Површина платоа обрасла је густом вегетацијом и није под културом.

II ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА И БИБЛИОГРАФСКИ ПОДАЦИ

Овај локалитет је већ дуже времена познат у нашој археолошкој литератури. Први пут га спомиње М. Wohalsky у свом извештају 1898 године,² У литератури се чешће спомиње, и то у вези са распрострањеношћу појединих типова керамике. Тако, између осталих, Гомолаву спомиње, поред осталих места која припадају славонској култури, G. Childe,³ затим R. R. Schmidt у својој студији о Вучедолу,⁴ М. Шепер помиње два неолитска идола⁵ који потичу са Гомолаве; као и други аутори.

Изузев мањег ископавања које је извео Ј. Бруншмит 1904 године на Гомолави нису досада уопште вршена систематска археолошка истраживања. На овом локалитету се налазе трагови копања која су подузимали учитељи са својим ђацима или пак разни тражиоци скривеног блага. Археолошки материјал сакупљен од разних музејских сарадника и љубитеља налази се у збиркама Археолошког музеја у Загребу и у Музеју Срема у Сремској Митровици. Овај материјал нема неку нарочиту вредност за науку, јер је добијен без потребних стратиграфских података.

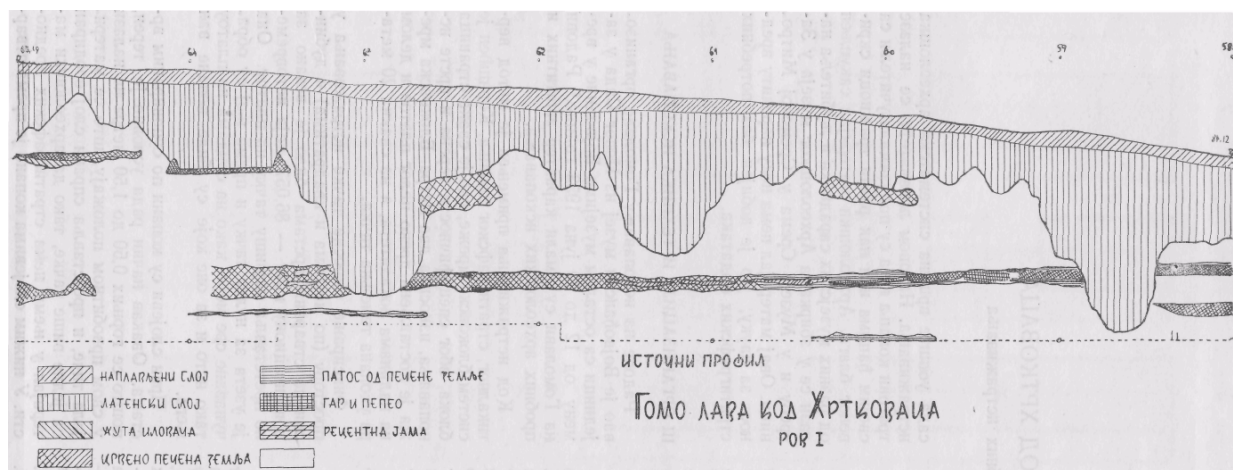
III ОРГАНИЗАЦИЈА И ТЕХНИКА ИСКОПАВАЊА

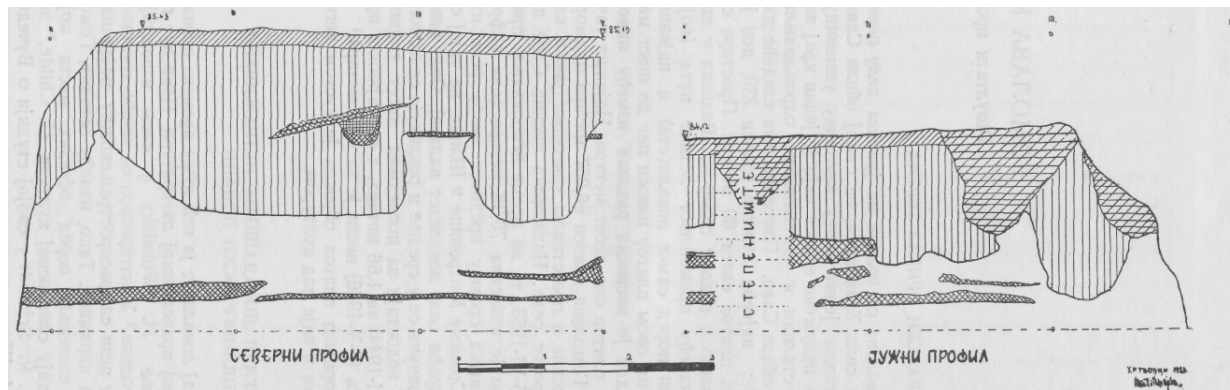
Радове на ископавању Гомолаве организовао је Војвођански музеј из Новог Сада у заједници са осталим музејима Војводине у времену од 12 до 29 јуна 1953 године.⁶ Радови на Гомолави су имали карактер заштитних и пробних археолошких ископавања.

Код истраживања примењен је метод вертикалног, стратиграфског копања. Коришћен је систем блоковске мреже, где је свака страница блока, због специфичности терена и врсте ископавања, износила два метра. Блоковска мрежа је постављена преко целог платоа и делом на падинама локалитета, а на сваких 20 метара укопана темељна тачка.

Фиксирање односне тачке истраживања у простору (по метрима и квадратима) и дубински по стварним врстама било је везано за оријентациону коту — 86,057, која истовремено претставља највишу тачку на платоу. Она је узета за нулту тачку и према њој су обрачунаване ове мере, како на сондама на платоу тако исто и за оне које су биле копане ван њега.

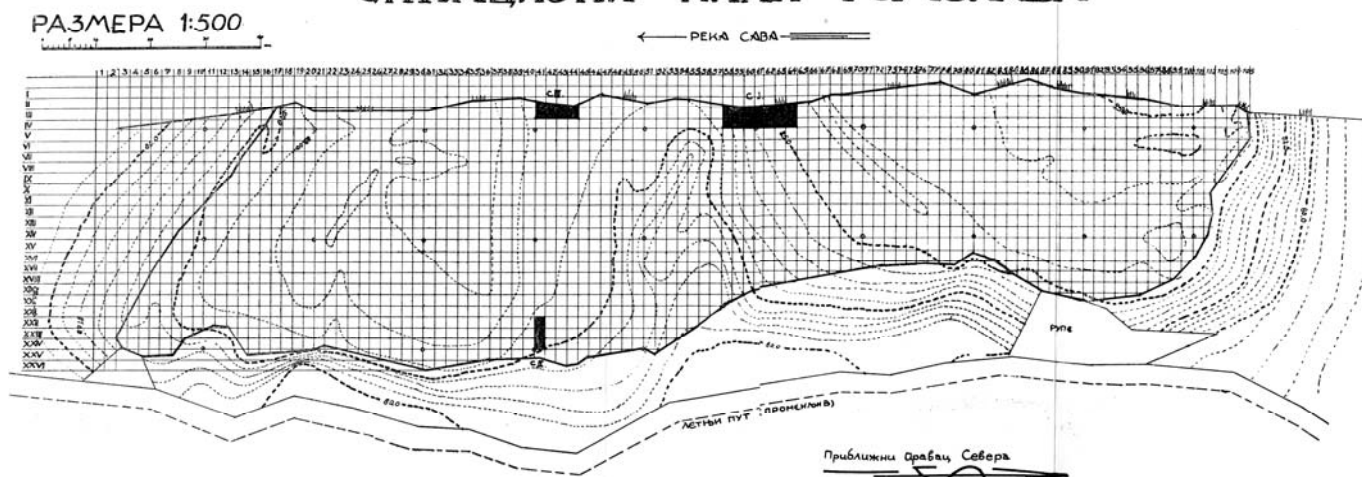
Први слојеви су копани по супонираним врстама. Овакав начин рада условио је терен, пошто се горњих 0,50 до 1,50 метара не налази у свом првобитном положају, што се материјала тиче, и претставља спрани слој еродирани са једне више тачке, тако да археолошки материјал у њему нема стратиграфских вредности. У нижим слојевима копано је према стварним врстама.

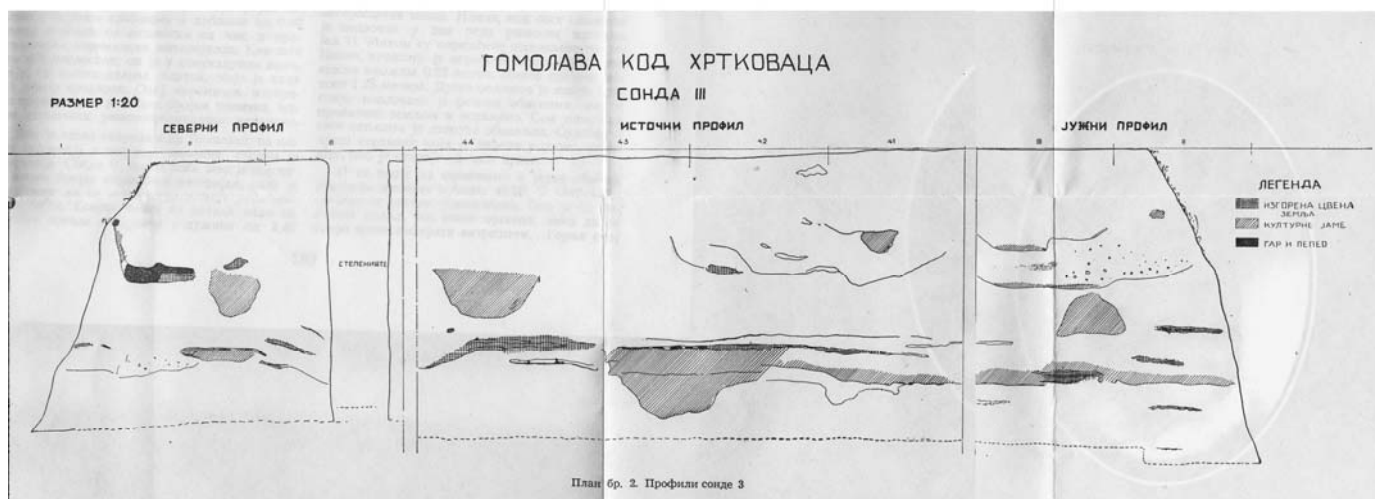

План бр. III

СИТУАЦИОНИ ПЛАН ГОМОЛАВА

План број 1. Гомолава код Хртковаца — ситуација

План бр. 2. Профили сонде 3

IV РЕЗУЛТАТИ ИСКОПАВАЊА

Поред саме Гомолаве испитивања су обухватила и њену најужу околину. Укупно је отворено пет сонди: три сонде на платоу Гомолаве, док је место за друге две одређено у близини локалитета — прва у подножју Гомолаве, на обали Саве у удаљености од 80 метара, друга у башти једне куће (Б. Обрадовића), која се налази на ивици села, удаљена од локалитета око 150 метара (План I.).

Прва и друга сонда на Гомолави постављене су у унутрашњости, на обали, и то на местима која су показала најбогатији профил; док је трећа копана на периферији локалитета, на падини локалитета према сеоском путу.

Сонда I обухвата следеће блокове: 58—64/ IV, III и делимично зону II; Сонда III пружа се у следећим блоковима: 41—44/III а у дубљим слојевима проширује се на зоне II и I; а Сонда IV: 41/XXII—XXIV. Остале сонде, Сонда II и Сонда V, налазиле су се ван јединствене блоковске мреже и имале су своје одвојене системе, једино су биле везане заједничком оријентационом котом.

Гомолава је била насељена врло дуго. Моћност културног слоја је велика, местимично допире и испод садашњег нивоа реке, па износи и до десет метара. Поред неколико уломака старословенске керамике и римскопровинциског материјала, заступљене су скоро све фазе праисторије у овим крајевима. Тако је нађен материјал и керамика латенска, панонска, канелована, вучедолска, косточачка. Пробним копањем дошло се до неолитског стратума.

ПРЕГЛЕД СЛОЈЕВА

а) Откопано је свега неколико уломака керамике, која по својој факури припада словенској. Свега је један примерак типичан и припадао би словенској керамици II градишног типа. Он је нађен приликом копања степеништа за Сонду I, у једној јама а на П 1680.

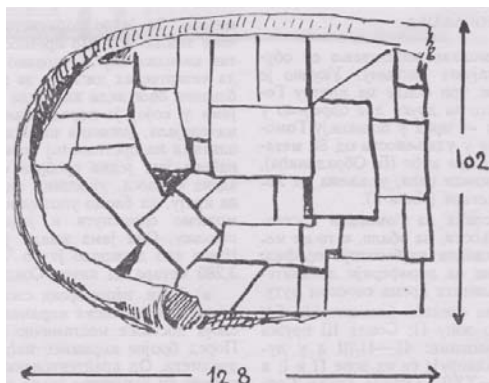
б) Од материјала римске провинијенције нађена је само керамика. Овај се материјал налазио у горњим слојевима у дебљини од 0,40 метра, измешан са латенским па чак и праисториским керамичким материјалом. Као што смо већ нагласили, он је у секундарном положају, са виших делова платоа, који је сада већ реком еродиран. Овај керамички материјал претстављен је већим бројем уломака, махом атипичних, римскопровинциске керамике.

Док је таква ситуација на Гомолави, на њеном подножју и најужој околини сасвим је другачија. Сонда V, поред тога што је пружила веома бројан керамички материјал, дала је могућност да се констатују делови рушевине једне куће. Констатовани су остаци зида од печених цигала и ћерпича у дужини од 2,40 метара. За једно коритасто удубљење од печене земље можемо претпоставити да је остатак канализације. Откопано је неколико комада четвртастих циглица за под. У непосредној близини овог зида налазила се једна пространа јама у којој је поред различитог керамичког материјала, уломака питоса, амфора, хидрија, плитица на прстенастој нози од тера-сигилате, нађена још једна сребрна спатула, два гвоздена стилоса, укосница од слонове кости. И на крају, да бисмо употпунили слику налазака, можемо споменути и једну велику морску шкољку. Ова јама имала је велику дубину. Њено дно допирало је до П 7427, односно на 3,280 метара од ивице Сонде.

в) Први, непомерени слој на Гомолави карактерише латенска керамика. Дебљина овог слоја достиже местимично преко два метра. Поред бројне керамике нађено је и металних предмета. Од архитектонских објеката констатоване су рушевине једне куће, једне куполасте пећи, два ограђена огњишта и једно мање отворено.

Од остатака куће очуван је део пода од испечене земље и рушевине кућног лепа. Налази се у блоковима 64/IV, III. Ове рушевине уствари су тек ивица куће, док се остали, неоткопани део налази у колони 65 и даље. Међу рушевинама кућног лепа нађена је латенска керамика и то како она грубе фактуре, рађена слободном руком, тако исто и она фина рађена на грнчарском витлу. Осим керамике нађено је и неколико предмета од метала: један гвоздени сапон без трна, гвоздени нож са окомито постављеним држаљем и још неколико мањих фрагмената, скоро потпуно уништених рђом.

Куполаста пећ је такође само делимично откривена, пошто се и она налази на ивици сонде, у блоку 64/IV, П 2327. Зидови пећи били су армирани трском и лишћем од рогоза. Висина пећи износи 0,653, а пречник дна пећи 1,42 метра.

Сл. 1 — Латенско огњиште из Сонде I П 63/IV

Једно ограђено огњиште налази се у Сонди I, у блоку 63/IV, П 1930, а друго у Сонди III, у блоку 44/II, П 3887. Прво је изграђено на интересантан начин. Наиме, под овог огњишта је поплочан у два реда римским циглама (сл. 1). Махом су коришћене поломљене цигле. Иначе, огњиште је ограђено зидом од печене земље високим 0,22 метра. Његов пречник износи 1,28 метара. Друго огњиште је нешто простије: поплочано је речним облацима, па је премазано земљом и испалено. Сем тога, под овог огњишта је двапута обнављан. Судећи по врсти керамике која је нађена у овом огњишту, оно је старије од оног првог.

И на крају да споменемо и једно обично, отворено огњиште у блоку 43/III, П 4347. Изграђено је сасвим једноставно. Оно је од непечене земље, без неког ојачања, тако да се скоро може сматрати ватриштем. Горњи слој је нешто дохваћен ватром, светло црвене боје, чија се дебљина креће од једног до два сантиметра. Није очувано у потпуности. Димензије очуваног дела су 0,30×0,40 м.

Иначе, констатован је велики број јама, веома пространих и дубоких. Често допиру до слоја са канелованом и вучедолском керамиком. Садржина ових јама је различита. Најчешће је то пепео, гар, поломљене животињске кости, уломци керамике, кућни леп, испечене грудве земље и др. (План бр. II).

Керамика овог слоја, по типу латенска, разноврсна је по свом облику и декору, као и по начину израде. Поред великог броја уломака fine латенске керамике изведене на лончарском витлу са нарочито богатим профилисањем обода, откопан је и знатан број фрагмената керамике грубе фактуре, рађене слободном руком. Скоро увек је украшена широким тракама у разним варијантама изведеним чешљастим инструментом. Ове траке теку вертикално, косо, лучно, међу собом се пресецају. Руб је разноврсно наглашен и обично задебљан. Ови уломци припадају лонцима који су нешто шири при врху, док је руб благо посувраћен.

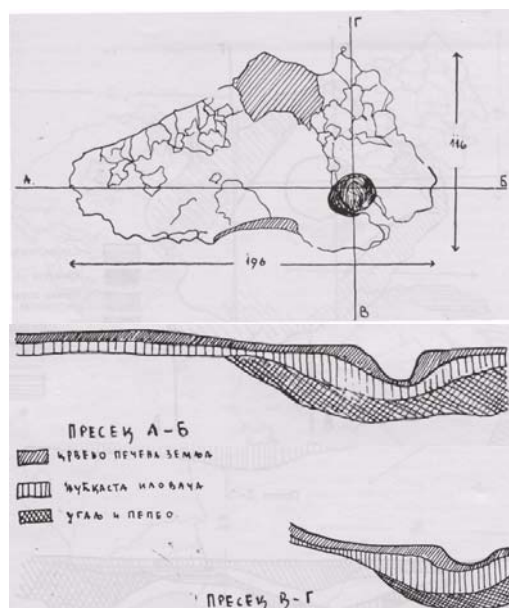
Од осталих предмета нађено је неколико, поред већ поменутих, оштећених гвоздених ножева, уломака фибула, један срцолики привесак, бронзани предмет који служи за укрштање ремења на оделу и једна мала фрагментована стаклена ампула. Сем тога, откопан је један оштећени камени жрвањ са вертикалним кружним отвором. У блоку 64/II на једном месту нађена је гомила већег броја јајастих и лоптастих тегова од печене земље за рибарске мреже.

г) Веома је тешко издвојити следећи слој који карактерише панонска керамика, поготову не баш на овом месту и на тако малом простору. Слој је означен овом врстом керамике зато што је панонска керамика најбројније заступљена, поред друге, неоспорно старије. На овом простору није се могла добити јаснија и целовитија слика, па се зато третира условно као један стратум. У односу према другим није тако дебео — његова дебљина износи близу пола метра (0,419 м). Оно што нарочито отежава његово издвајање је велики број и то веома густо поређаних и дубоких културних јама са латенским па и млађим материјалом. Ради илустрације наводимо пример Сонде I, у којој се на простору од 14 дужинских метара налази пет јама.

Једва да бисмо могли да тврдимо са већом сигурношћу за рушевине у блоку 60/IV да претстављају остатке једне куће. У овим рушевинама нађени су уломци панонске керамике. Уствари то је веома мали остатак рушевина, у дужини од једног метра, док се њени остаци продужавају у зоне V и VI. Овом слоју можемо приписати и једно отворено огњиште из блока 43/III, П 4347, чији је патос армиран уломцима панонске керамике. Његове димензије су сасвим скромне: 0,30×0,40 м.

Налаз неколико уломака глиненог сацака који се искључиво јавља са панонском керамиком — потврђује претпоставку да су на Гомолави имали своје станиште носиоци панонске керамике. Делови глиненог сацака нађени су у Сондама I и III.

д) Слој који је досада пружио највише и најинтересантнијег материјала је слој који карактерише канелована (баденска), вучедолска и костолачка керамика. Од архитектонских остатака констатовани су остаци пет кућа, оштећених у знатној мери рецентним јамама, или због тога што су се налазиле на обронку, па пропале одроњавањем обале. Поред ових откривено је још једанаест већих или мањих отворених огњишта.

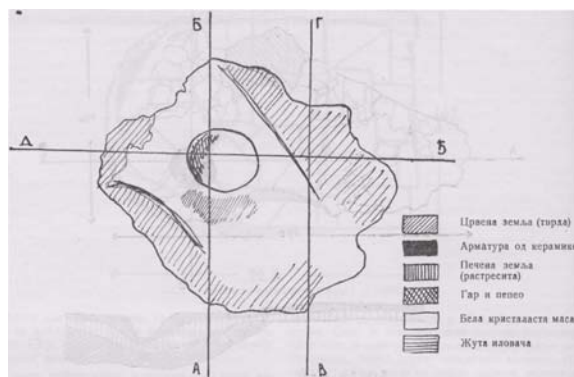

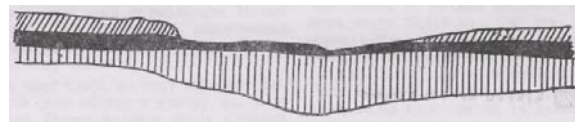
Сл. 2 а) и б) — Кућа са запрећком из Сонде I

1. Кућа I или Кућа са запрећком претставља рушевине у блоковима 60/IV, III, П 4462—4637. Овакви запрећци јављају се и на другим огњиштима праисториских кућа. Тако напр. огњиште са запрећком из Винче на koti П 6,24.⁷ (План бр. III).

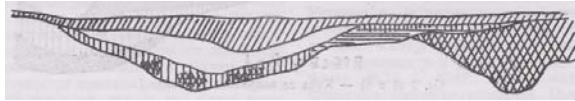
2. Кућу II на основу остатака патоса можемо сматрати као кућу са апсидом, дакако уз извесну ограду, јер су и ови остаци врло лоше сачувани. За извесне делове рушевина у средини куће могли бисмо претпоставити да претстављају остатке преградног зида. Димензије ове куће износе 4×8 м. Налази се у блоковима 41/XXIII и 41/XXIV, П 5390. На ивици источног зида куће налази се једна јама са уломцима панонске керамике.

3. Кућа III очувана је такође делимично и налази се у блоковима 58/III и 58/IV, П 5142. Између патоса и рушевина кућног лепа, поред већег броја уломака вучедолске керамике, откривена је већа количина угљенисаног зрнења жита. Успело нам је да прикупимо око два килограма тога жита. Ово жито је нађено у простору блока 58/II, с, d, а на површини од два просторна метра.

Пресек Д—Ђ

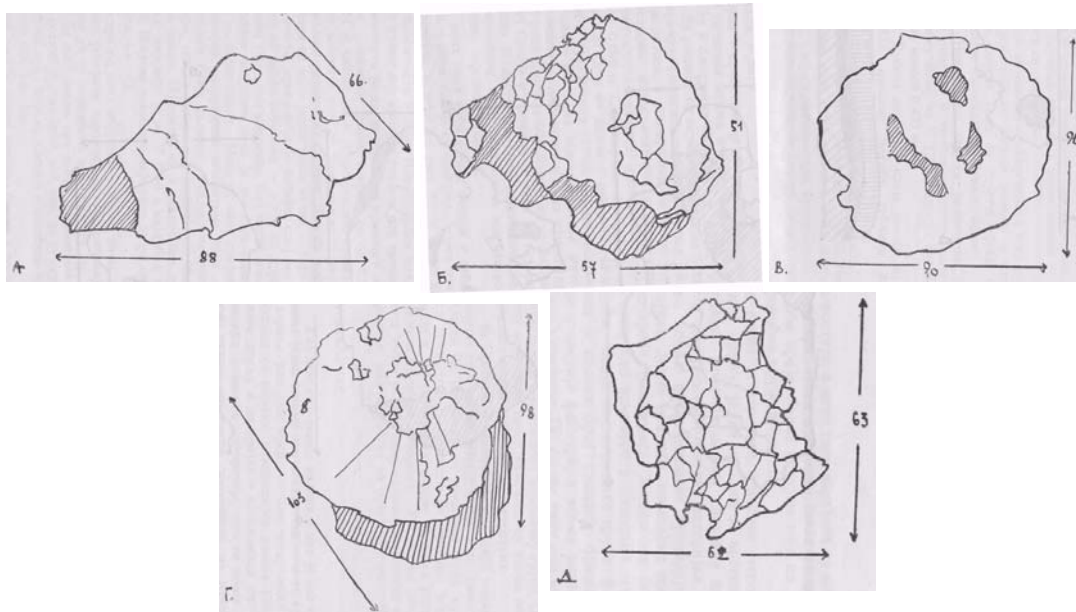

Пресек А—Б

Пресек В—Г

Сл. 3 а) и б) — Кућа бр. V, Сонде I □ 63/Ш, IV, 64/Ш, IV

Сл. 4 — Огњиште бр. 1, 3, 4, 6, 8

4. Кућа IV је најмање очувана. Њу је врло тешко констатовати, јер кућни леп је био врло слабо, чак скоро нимало печен. Налази се у блоку 43/II, □ 5970.

5. Кућа V сразмерно је доста очувана. Димензије остатака патоса износе: 3,48×2,59 м. Налази се у блоковима 63/Ш, IV и 64/Ш, IV, □ 4462. За разлику од осталих, патос ове куће био је армиран уломцима керамике. Испод једног дела патоса, а у површини од скоро једног просторног метра, откривен је један слој беле, кристаласте материје, местимично у дебљини од 0,092 м. Садржај ове материје је углавном СаСО₃ и то делом у прашини (43%) и делом у грудвицама (32%). Према мишљењу инжењера Богосава Живковића ова материја је вештачка творевина и нема сумње да се овде ради о неком материјалу за везивање. Садржај СаСО₃ у прашини је већи из тих разлога што је друга саставна компонента настала временом, било испирањем или микробиолошким дејством.⁸ (Сл. 3).

Код свих ових кућа патос, очуван у већој или мањој мери, био је од чврсто набијене земље и испечен, у коме се увек јасно може да разликује неколико слојева по јачини, материјалу, испечености и боји. Изнад патоса налажен је кућни леп армиран прућем или трском.

Споменуто је да је откопано једанаест огњишта. Димензије огњишта крећу се од 0,52 до 1,24 м. Облик им је скоро редовно кружан. У поду огњишта увек се јасно могло издвојити неколико различитих слојева. Док су једни изграђени на врло једноставан начин — заравњена земља, преко које је набијен слој жуте иловаче па затим испаљена — докле су други армирани уломцима керамике. Код неких огњишта горња површина пода је два пута обнанљана —

премазивана. Нека су опет грађена на старијим, разрушеним огњиштима, тако да у најнижем слоју налазимо подлогу од пепела, гара, ситног угљевља и мањих испечених грудви земље. Налажена су у различитим дубинама: најплиће је на □ 2968 а најдубље на □ 4856. Њихова површина није увек добро очувана (сл. 4 а—d).

За три од ових објеката можемо само са крајњом резервом тврдити да претстављају, односно да су коришћена као огњишта (бр. 2, 5, 7). За њих бисмо пре могли претпоставити да су остаци подова кућа, или, пак, да су остаци подова кућа који су касније коришћени као огњишта (сл. 5 а—b).

Овај слој је, затим, пружио бројан и разноврстан материјал од камена, кости и печене земље. Нађено је неколико комада мотика и клинова од глачаног камена, већих или сасвим малих размера; затим велики број ножића и пострушки од силекса, карнеола и рожнаца, као и неколико језгра од силекса. Од костију су израђена шила и спатуле. Она су, а то важи првенствено за спатуле, начињена цепањем великих костију, а исто тако израђена су и од костију ребара. Неки примерци шила заострени су са оба краја. Једна спатула има на држаљу проврћен кружни отвор.

Од глине је израђено неколико тегова за рибарску мрежу, један пршљен за вретено, као и неколико фрагментованих глинених преклада. Но најбројнији глинени материјал претставља обиље фрагментоване грнчарије. Она је двојака. Једна је груба, намењена практичној употреби, без украса. Засада она је налажена само као арматура у патосима огњишта или кућа. Осим ове керамике грубе фактуре откопан је велики број уломака брижљивије израде и чистије фактуре, и веома разноврсно и богато украшене. По својој типу ова керамика обухвата три керамичке групе: канеловану, вучедолску и костолачку керамичку групу. Све три керамичке групе налажене су скоро подједнако целом дубином овог стратума.

ђ) Пробним ископавањем ове, 1953 године, дошло се и до неолитског слоја и то само у Сонди III. Откривене су рушевине једне куће са огњиштем. На огњишту је откопана једна цела и две оштећене огњишне плоче са вертикалним кружним отворима. У околини огњишта нађен је већи број уломака неолитске керамике, махом посуда за практичну употребу.

V ЗАКЉУЧАК

Као што смо раније видели, Сава је већ однела један велики део локалитета — а то еродирање још увек траје. — Сем тога, вода је спрала са горњих, узвишенијих делова Гомолаве земљу и материјал и наталожила га на нижим деловима периферије, што се може јасно видети на основу материјала из горњих слојева, за који оправдано можемо да тврдимо да је у секундарном положају, пошто се ту мешају уломци керамике: ранословенске, римске, латенске па чак и праисториске — слој хумуса са осипином.

Ако не узмемо у обзир велики број културних јама које се дубоко усецају у старије, ниже слојеве, онда би стратиграфска слика Гомолаве изгледала приближно овако:

1. Наплављени слој са различитим, у већини римским и латенским материјалом има најнижу тачку на □ 1297, односно његова дебљина износи 0,430 м.

2. Дубина латенског слоја допире до коте □ 2437, односно његова дебљина износи 1,142 м.

3. Слој који карактерише панонска керамика има најнижу тачку на □ 2856, тако да дебљина овог слоја обухвата 0,419 м.

4. Слој са канелованом, вучедолском и костолачком керамиком допире до дна овогодишњег ископа, тј. до □ 4850, те према томе обухвата око два метра.

5. Било би преурањено говорити о неолитском слоју, премда, судећи према профили обале, извесне културне јаме овог стратума допиру испод садашњег нивоа реке, тако да се може рачунати са дебљином ове културне врсте за приближно око 2,50 м.

Овај шематски приказ слојева узет је према ситуацији у Сонди I. Стратиграфски однос је скоро сасвим сличан и у Сонди III. Међутим, Сонда IV има јако измењену слику, јер већи део слојева заузима онај нанесени, а сем тога не треба заборавити да се она налази на крајњој периферији локалитета.

Резимирајући резултате ових пробних ископавања може се закључити да Гомолава са својом околином претставља један ванредно богат и значајан археолошки локалитет. Његов значај се огледа у трајању живота на овом месту. Погодност за настањавање може се објаснити изузетним географским положајем Гомолаве: налази се на обали једне велике реке, која је усто — тако се бар може претпоставити — била у оно време опкољена са четири стране водом, рукавцем Саве и мочваром. За дужину трајања живота, поред осталог, говори тако јасно и та околност што културни слојеви досежу до испод данашњег нормалног водостаја Саве. А то значи да је река, достигавши своју ерозиону терминанту, на овом месту насула своје корито преко пола метра од доње границе најстаријег слоја. Ова чињеница омогућава паралелно одређивање доње границе, односно старости најстаријег стратума овог локалитета; питање којим се могу позабавити геоморфолози и геолози.

Тако, Гомолаву, која данас претставља једну узвишицу, треба посматрати не као природну творевину, већ вештачку, као културни нанос који се уздиже за око девет метара од своје околине, односно првобитног нивоа терена.

Налази римског материјала неоспорно нам указују, поред хронолошких термина, и на постојање неког насеља или мањег утврђења; остаци куће у Сонди V, већи број откривених римских гробова у непосредној близини Гомолаве, као и бројан налаз римске керамике и другог материјала говоре јасно у прилог овој чињеници.

Откопани латенски материјал обухвата период од III столећа пре наше ере па све до другог столећа наше ере. На материјалу из последња два столећа осећа се јак утицај римског укуса. Ипак најбројнији је материјал из периода Латен II. Сав латенски материјал има својих бројних аналогија са материјалом Срема, Бачке и Баната.

И поред тешкоће за прецизније одређивање слоја обележеног панонском керамиком и с обзиром на слабу бројност материјала и објеката као и оштећеност овог стратума, ипак се може поставити одређенија тврдња да су и носиоци панонске керамике имали своје станиште на овом месту. Мислимо да томе у прилог речито говоре налази огњишне керамике, односно глинених сацака у Сонди I и Сонди III. Рушевине у Сонди I вероватно припадају једној кући. Керамика по своме типу и великој мери има своје аналогије са керамиком из Ватина, Толвадије и Дубовца.

Најинтересантнији је наредни слој који припада славонској култури са канелованом, вучедолском и косточачком керамичком групом. Одмах се намеће питање о временској паралелности ових керамичких група с обзиром да неки археолози још увек сматрају да канелована керамика живи самостално (Р. Р. Шмит, Патаи),⁹ као и о оправданости новијих покушаја да се из оклопа вучедолске керамике издвоји косточачка као посебна група.¹⁰ Гледано према резултатима добијеним на Гомолави ово издвајање има више типолошку него хронолошку вредност. У сваком случају морамо подвући да није било могуће издвојити — бар не на тако малом и толико оштећеном простору — стратиграфски, па разуме се и хронолошки, ове три керамичке групе. Интересантна је и та чињеница да се непосредно на овај слој наставља слој са панонском керамиком. Слично констатује и Ј. Коросец, наиме, везу између славонске и градишке културе.¹¹ Као врло интересантан налаз треба споменути и кућу са запрећком.

Гомолаву треба посматрати као комплекс. Рекогносцирањем околног терена констатован је различити археолошки материјал. На терену села Хртковаца по свој прилици простире се једна римска некропола; у једном дворишту налази се један зид од ломљеног камена са контрафорима, неколико зиданих гробница, док су налази римских цигала, новца и др. многобројни. (Цигала је нађено у толиком броју да се чак налазе уграђене и у уличне плочнике).

Две греде, североисточно од Гомолаве, пружиле су латенски површински материјал. На удаљености од једног километра, на локалитету Старчево Брдо, прикупљен је праисториски материјал: керамички и камени.

Узводно од Гомолаве профил стрме обале пружа богату слику: оцртавају се јаме, по која пећ и профил куће. Међутим, овај материјал је млађи: римски и из доба Сеобе народа.

И на крају, не треба изгубити из вида да може лако доћи до коректуре овогодишњих резултата, а баш с обзиром на скромност откопане површине и оштећености слојева. Откопани објекти, нарочито куће, у толикој мери су оштећени да се ни за један објекат не могу приближно утврдити: димензије, начин градње, обим самог насеља итд. Не треба исто тако изгубити из вида да остатак Гомолаве претставља тек крајњу периферију некадашњег насеља, тако да се намеће питање и бојазан да ли нажалост и ова ископавања нису ипак дошла касно.

Табла I

1. (И. број 779). Ђуп од печене земље. Рађен на грнчарском колу, мало хрпаве површине, неуједначене, светло и тамносиве боје. Ђуп је грубље израде. Руб посуде је заобљен, окомита врата, на прелазу врата у трбух израђен је пластичан, неправилан прстен, са једном дршком на којој се налази жљеб у средини. Промер отвора 147, промер прстенасте ноге 94, укупна висина 363 мм. Римска провинциска грнчарија.

Пронађен је 1952 године у непосредној близини Гомолаве на месту званом Бунар, и то приликом ниског водостаја Саве.

2. (Т. број 2127)*. Уломак горњег дела, са вратом, једног ђупа од печене земље. Рађен на грнчарском колу од добро прочишћене земље, жуте боје. Уломак има заравњен руб, цилиндричног врата са тракастом дршком на чијој је висини изведен жљеб. Промер отвора 100, укупна висина 106, ширина дршке 30 мм.

Сонда IV. 3 о. с.

* Т. број значи број Теренског инвентара

3. (И. број 728). Ђуп од печене земље. Рађен на грнчарском колу, глатке површине, неуједначене боје: светло и тамносиве. Руб посуде је заобљен, врат је нешто цилиндричан, сужава се према врху, благо испупчен трбух са ниском ногом, дршка је тракаста са жљебом у средини. Висина 370, промер отвора, 170, промер дна 95 мм.

Извађен је из Саве 1951 године низводно од Гомолаве на дубини од 6 метара од нивоа обале.

4. (Т. број 2207). Уломак зделице. Рађена на грнчарском колу, од непрочишћене земље, хрпаве површине, сиве боје. Уломак има задебљан и заобљен руб, а дно удубљено стопало. Димензије 132×93, промер стопала 38, дебљина 4 до 5 мм.

Сонда IV. 5 о. с.

5. (И. број 781). Амфора од печене земље, лепог облика. Рађена на грнчарском колу. Боја: светла теракота. Руб заравњен са заобљеним крајевима, цилиндричан врат се мало сужава при врху, трбух прелази у ногу. На амфори су две дршке са жљебом у средини. Трбушни део посуде обојен појасом од 65 мм ширине светлије и тамније црвеносмеђе боје, као и дршке са спољне стране. Висина амфоре 280, промер отвора 70, промер дна 80 мм.

Римска провинциска грнчарија боље израде.

Извађена из Саве 1951 године, низводно од Гомолаве.

6. (Т. број 34). Уломак мале посуде, рађене на грнчарском витлу од прочишћене земље, мало хрпаве површине, боје теракоте. На горњем делу трбуха на фрагменту украс од налепљене пластичне траке. Дно посуде се завршава уском ногом. Димензије уломка 81×72, промер постоља 32, дебљина зида посуде 3 мм.

Сонда I. 1 о. с.

7. (Т. број 2155 а). Уломак горњег дела посуде, рађене на грнчарском колу од добро прочишћене глине, фино печене, интензивно жуте боје. Руб посуде заобљен и разгрнут, украшен удубљеним орнаментом. Димензије 80×47, дебљина зида 4 мм.

Сонда IV, 3 о. с.

8. (Т. 1827 број). Уломак посуде, рађене на грнчарском колу од прочишћене глине, црвеносмеђе боје. Руб посуде профилисан, на горњем делу налази се једна канелура. На врату посуде две урезане хоризонталне линије и пластични украси у облику змије на рубу. Димензије уломка 96×45, дебљина зида од 4 до 8 мм.

Сонда V, 2 о. с.

9. (Т. број 290). Уломак горњег дела ђупа, рађеног на грнчарском колу од прочишћене земље, жуте боје. Уломак претставља врат са рубом и делом дршке. Димензије уломка 69×52, промер отвора 55, дебљина зида 5 мм.

Сонда I, П 64/IV а, 3 о. с., у пећи.

10. (И. број 780). Посуда од печене земље. Рађена на грнчарском колу, глатке површине, црвенкастожуте боје. Посуда заобљена руба, ниска заокружена врата који прелази у велики трбух а завршава се уском ногом. Висина посуде 220, промер отвора 130, промер дна 80 мм.

Извађена из Саве 1951 године низводно од Гомолаве.

11. (Т. број 808). Уломак посуде, рађене на грнчарском колу од прочишћене земље, црвенкасте боје, углачане спољне површине. Уломак има округлу ногу. Површина уломка украшена неправилним хоризонталним канелурама. Димензије 104×100, дебљина зида од 2 до 9 мм.

Сонда I, П 58/I., 4 о. с.

Т а б л а II

1. (Т. број 87). Уломак питоса са профилисаним рубом. Рађен на грнчарском колу од недовољно прочишћене земље, црвенкасте боје. Димензије 78×70, дебљина зида 22 мм.

Сонда I, 2 о. с.

2. (Т. број 3). Уломак посуде, рађене на грнчарском колу од прочишћене земље, углачане спољне површине, светлосиве боје. Руб посуде заобљен, украшен пластичним прстеном и плитко утиснутим паралелним линијама. Димензије 152×103, дебљина зида од 7 до 8 мм.

3. (Т. број 2258). Уломак горњег дела веће посуде, рађене на грнчарском колу од добро прочишћене земље, жуте боје. Цилиндрични врат завршава се заобљеним рубом и остатком веће одломљене дршке. Врат је украшен хоризонталним, паралелним удубљеним браздама. Димензије 130×74, дебљина зида од 5 до 10 мм.

Сонда IV, 6 о. с.

4. (Т. број 85). Уломак плитке посуде са заобљеним рубом рађене на грнчарском колу од фино прочишћене земље жуте боје, са углачаним површинама. Димензије 102×38, дебљина зида од 6 до 8 мм.

Сонда I, 2 о. с.

5. (Т. број 85а). Уломак плитке посуде заобљена руба, рађене на грнчарском колу од фино прочишћене и добро печене земље, жуте боје. Површина зида углачана са обе стране. Димензије 119×38, дебљина зида од 6 до 8 мм.

Сонда I, 2 о. с.

6. (Т. број 4). Уломак посуде, рађене на грнчарском колу од недовољно прочишћене земље, сивкастосмеђе боје. Груба израда. На уломку се налази орнаменат од неправилно урезане валовите траке. Димензије 125×70, дебљина зида од 9 до 11 мм.

Сонда I, 1 о. с.

7. (Т. број 365). Уломак посуде, рађене на грнчарском колу углачане површине, боје сиве са унутарње стране, а са спољне стране сиве и црвеносмеђе. Сиво поље испод руба украшено кратким линијама. Уломак састављен од три комада. Димензије 156×34, дебљина зида од 5 до 7 мм.

Сонда I, 3 о. с.

8. (Т. број 2181). Шипка од бронзаног лима, искривљена. На једном крају је проширена, док је на другом крају савијена. Ширина шипке 2 мм.

Сонда IV, П 1/IV (198×167). П 6712.

9. (Т. број 2183). Гвоздени предмет непознате намене, благо савијен.

Сонда IV, П 2/IV (220×12), П 6730.

10. (Т. број 288). Уломак посуде (18 комада), рађене на грнчарском колу од прочишћене земље, жуте боје. Руб посуде заобљен, нога посуде округла, промера 70 мм. Спољна страна посуде у горњем делу обојена црвеном и сивом бојом (хоризонталне траке) и мало углачана, док доњи део није обојен ни глачан.

Сонда I, 3 о. с.

11. (Т. број 2299). Уломак посуде, рађене на грнчарском витлу од добро прочишћене земље, добро печене, жуте боје. Уломак је украшен урезима. Димензије 76×63, дебљина зида од 3 до 5 мм.

Пронађен као површински материјал у суседном винограду.

12. (Т. број 2170). Гвоздени клин квадратног профила са великом главом. Димензије 160×10×30 мм.

Сонда IV, 3 о. с.

13. (Т. број 778). Лукаста фибула (Zwiebelkopffibel) од бронзе. На крајевема попречног крака као и на горњем делу по једна позлаћена главица (позлата делимично отпала). Хоризонтални крак, шестоугаоног пресека, има на горњем делу пластичан украс у облику витице. У продуженом делу украс у облику крста. Фибули недостаје игла.

Пронађена на обали Саве 1952 године у непосредној близини Гомолаве.

14. (Т. број 51). Уломак посуде, рађене на грнчарском колу од прочишћене земље, добро печене, рапаве површине, жуте боје. Површина уломка украшена чешљастим валовитим (пет реди) и равним (седам реди) тракама. Димензије 116×59 мм.

Сонда I, 2 о. с.

15. (Т. број 2180). Бронзана шипка (улица?), квадратичног пресека, на средњем делу тордирана и са кукама на оба краја. Дужина 70 мм.

Сонда IV, П 1/IV (198×167), П 6712.

16. (Т. број 2182). Гвоздени стилос. На једном крају се завршава малом округлом главом док је други део заравњен. Дужина 134 мм.

Сонда IV, П 2/IV., П 6730.

17. (Т. број 2178). Укосница од кости, светложуте боје. Округла пресека, са украшеном главом. Дужина 72 мм, пресек 4 мм.

Сонда IV, П 2/IV (186×20), П 6972.

Т а б л а III

1. (Т. број 2239). Уломак горњег дела посуде, разгнута, профилисана обода, са делом трбуха. Рађена је на грнчарском колу од непрочишћене земље, храпаве површине, сиве боје. Димензије 84×75, дебљина зида од 4 до 5 мм.

Сонда IV, 5 о. с.

2. (Т. број 2174). Уломак горњег дела лонца. Рађен на грнчарском колу од прочишћене земље, унутрашња површина жуте боје а спољна црвенкастосмеђе. Руб је разгнут, заравњен и украшен комбинацијом цик-цак линија и тачкица. Спољна страна зида посуде ишарана је дебелим, грубим, урезаним, паралелним линијама. Димензије 123×80, дебљина зида од 3 до 7 мм.

3. (Т. број 2152). Уломак горњег дела зделице са разгнутим и заравњеним рубом и жљебом на прелазу врата у трбух. Рађена на грнчарском колу од прочишћене земље, добро печена, жуте боје. Димензије 105×70, дебљина зида од 3 до 4 мм.

Сонда IV, 3 о. с.

4. (Т. број 319). Уломак посуде рађене на грнчарском колу од прочишћене земље, углачане површине, црвенкасте боје у горњем делу и са унутрашње стране а жуто смеђе у доњем делу посуде. Руб задебљан и заобљен, чији се зид сужава према доле. Унутрашњи слој пресека тамносиве боје а спољни црвенкасте. Димензије 99×57, дебљина зида од 3 до 7 мм.

Сонда I, 4 о. с.

5. (Т. број 1722). Уломак горњег дела посуде, рађене на грнчарском колу, заглачане на спољној страни, жуте боје. Руб заобљен један део обојен жутосмеђом бојом са равним и таласастим тракама сиве боје. Димензије 124×67, дебљина зида од 4 до 6 мм.

Сонда 2/V, П 3892.

6. (Т. број 224). Уломак руба посуде заравњене површине са жљебом. Посуда рађена на грнчарском колу од прочишћене земље, црвенкастожуте боје. Димензије 80×28, дебљина зида од 4 до 9 мм.

Сонда I, 3 о. с.

7. (Т. број 2171). Уломак горњег дела посуде, рађене слободном руком и добро прочишћене земље, фино печене, жуте боје. Очуван је разгрнути руб и део трбуха. Димензије 85×44, дебљина од 2 до 3 мм.

Сонда IV, 3 о. с.

8. (Т. број 251). Уломак светиљке од печене глине, црвенкастожуте боје (делимично опаљена), са заобљеним страницама и дном на коме се са унутарње стране налази печат радионице (нечитљив) израђен у концентричним круговима. Димензије 63×38, дебљина 3 до 6 мм.

Сонда I, 3 о. с.

9. (Т. број 7). Уломак веће посуде, рађене на грнчарском колу од прочишћене земље, жуте боје, грубе израде. Руб заравњен и посувраћен, са једним жљебом у средини. На посуди очувана је једна неправилна дршка. Димензије 170×80 мм, дебљина зидова од 9 до 12 мм.

Сонда I, 1 о. с.

10. (Т. број 225). Уломак плитке посуде, рађене на грнчарском колу, од фино прочишћене земље, теракота, фино углачаних површина. Руб посуде заобљен. Димензије 51×30, дебљина зидова од 3 до 6 мм.

Сонда I, 3 о. с.

11. (Т. број 295). Уломак посуде, рађене на грнчарском колу од фино прочишћене земље жуте боје, површина углачана. Унутарња страна обојена сиво, а спољна страна жутосмеђа, плаво и смеђе. Димензије 46×22, дебљина зида од 3 до 5 мм.

Сонда I, 3 о. с. П 64/IVa (у пећи).

12. (Т. број 2281). Уломак цеდიљке од печене земље. Рађена је од прочишћене земље, смеђе боје — на унутарњој страни светлија а на спољној страни тамнија боја. На уломку очувано је 19 рупица, промера 3 мм. Димензије 65×61, дебљина зидова од 4 до 5 мм.

Сонда IV, П 7863.

13. (Т. број 2191). Уломак горњег дела посуде, рађене на грнчарском колу од прочишћене земље, црвенкастожуте боје. Руб посуде задебљан и заобљен, са хоризонталним браздама на спољној страни. Димензије 74×71, дебљина зида од 3 до 4 мм.

Сонда IV, 3 о. с.

14. (Т. број 148). Уломак питоса, рађеног на грнчарском колу од прочишћене земље, жуте и црне боје. Руб питоса разгрнут и заравњен. Димензије 170×86, дебљина зида од 4 до 8 мм.

Сонда I, 2 о. с.

ОПИС ТАБЛИ ЛАТЕНСКЕ КЕРАМИКЕ

Т а б л а I V

1. (Т. број 6). Уломак једног већег лонца, рађеног слободном руком од прочишћене земље. Површина заглађена, црвеносмеђе боје. Руб посуде извијен. Испод руба мало кружно удубљење, изведено алатом. Димензије: 110×90, дебелина: 14 мм.

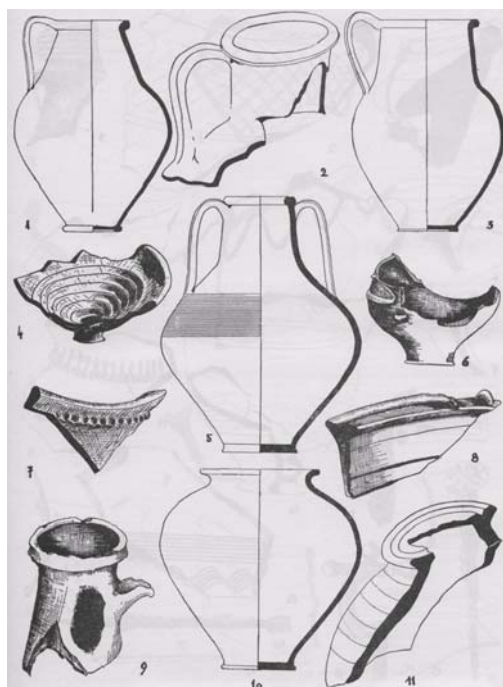
Сонда I, 1 о. с.

2. (Т. број 453). Уломак једног већег лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, површине делом заглађене, жућкастосмеђе боје. Непосредно испод руба два хоризонтална удубљења, изведена прстима. Димензије: 150×130, дебелина 17 мм.

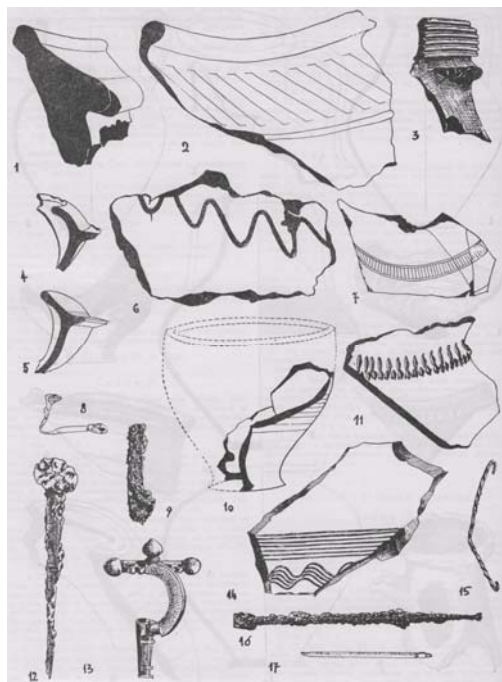
Сонда I, 4 о. с.

3. (Т. број 131). Уломак лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, површине грубе, црвенкасте боје. Испод руба хоризонтално удубљење, изведено алатом. Испод удубљења декор који сачињавају косо урезане линије. Димензије: 67×55, дебелина 13 мм.

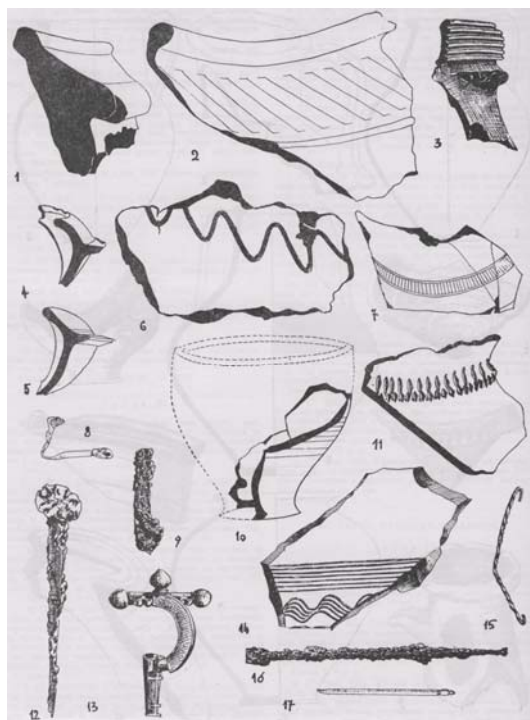
Сонда I, 2 о. с.

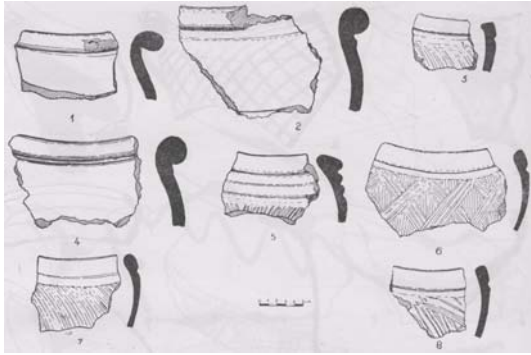
Таб. I — Римска керамика

Таб. II — Римска керамика, украсни предмети и разна оруђа

Таб. III — Римска керамика

Таб. IV — Латенска керамика

4. (Т. број 296). Уломак једне веће амфоре, рађене слободном руком од непрочишћене земље. Површина мало заглађена, смеђе боје. Веома дебелог, мало извијеног руба. Испод руба два хоризонтална удубљења, изведена руком. Димензије: 155×103, дебљина 15 мм.

Сонда I, 4 о. с.

5. (Т. број 1839). Уломак веће зделе, рађеве слободном руком од слабо прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине црне боје. Руб зделе мало извијен и косо заглађен. Са спољне стране, испод руба зделе, украс сачињавају три хоризонтална удубљења, изведена прстима. Испод тога канелуре у цик-цак облику. Димензије: 109×86, дебљина 11 мм.

Сонда III, 3 о. с.

6. (Т. број 1736). Уломак већег лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, црне боје. Испод руба лонца јаче хоризонтално удубљење, испод тога цела површина украшена вертикалним канелурама, на којима се налази посебан декор канелура које се секу под косим углом и граде мрежу. Димензије: 150×93, дебљина 6 мм.

Сонда II, V 81.915.

7. (Т. број 205). Уломак лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље. Слабије заглађене површине смеђе боје. Испод руба хоризонтално удубљење, изведено прстима. Декор посуде чине косе линије у виду канелура. Димензије: 100×92, дебљина 7 мм.

Сонда I, 3 о. с.

8. (Т. број 545). Уломак већег лонца, рађеног слободном руком од слабо прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине и заглађена, црнкасте боје. Са спољне стране, испод руба лонца, хоризонтално удубљење, а остали декор чине неправилно размештене канелуре. Димензије: 90×80, дебљина 7 мм.

Сонда I, 4 о. с.

Т а б л а V

1. (Т. број 133). Уломак лонца, рађеног слободном руком од недовољно прочишћене земље, жућкасте боје. Површина доста груба. Декор се састоји од две урезане паралелне таласасте линије. Димензије: 83×70, дебљина 10 мм.

Сонда I, 2 о. с.

2. (Т. број 452). Уломак једног већег лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, жућкасте боје. Декор се састоји од дубоких канелура, које се дијагонално секу. Димензије: 112×90, дебљина 16 мм.

Сонда I, 3 о. с.

3. (Т. број 454). Уломак лонца на ком се налази траг дршке. Рађен је слободном руком од непрочишћене земље жуте боје. Испод дршке декор: пет урезаних таласастих линија, које вертикално теку наниже. Димензије: 88×60, дебљина 8 мм.

Сонда I, 4 о. с.

4. (Т. број 141). Уломак зделе, рађене слободном руком од слабо прочишћене земље, црнкасте боје. Декор сачињавају косо урезане канелуре на целој површини зделе. Димензије: 70×76, дебљина 8 мм.

Сонда I, 2 о. с.

5. (Т. број 1840). Уломак лонца, рађеног слободном руком од недовољно прочишћене земље, смеђе боје. Испод руба хоризонтално удубљење изведено прстима. Испод тога декорација од уреза, који се косо секу, те чине ромбове. Димензије: 75×60, дебљина 10 мм.

Сонда V, 3 о. с.

6. (Т. број 50). Уломак лонца, рађеног на витлу од непрочишћене земље. Површина је недовољно заглађена. Боје црнкастожућкасте. Испод руба хоризонтално удубљење. Спољна површина је украшена ретко распоређеним косим урезима. Димензије: 150×70, дебљина 8 мм.

Сонда I, 2 о. с.

7. (Т. број 461). Уломак дна. Рађен слободном руком од непрочишћене земље, сиве боје. Декорисан је вертикалним линијама, које су изведене прutom. Димензије 80×80, дебљина 8 мм.

Сонда I, 4 о. с.

8. (Т. број 61). Уломак лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, сивкасте боје. Декор се састоји од косо изведених уреза. Димензије: 92×52, дебљина 8 мм.

Сонда I, 4 о. с.

9. (Т. број 468). Уломак посуде, рађене слободном руком од непрочишћене земље, црвеносмеђе боје. Унутрашња површина црне боје. Декор: прutom изведени неправилни урези са спољне и унутрашње стране. Димензије: 76×62, дебљина 11 мм.

Сонда I. 4. о. с.

10. (Т. број 60). Уломак посуде, рађене на витлу од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, смеђе боје. Унутрашња површина црвеносмеђе боје. Декор: неправилно распоређени урези, изведени прutom. Димензије: 48×90, дебљина 9 мм.

Сонда I, 2 о. с.

11. (Т. број 236). Уломак лонца, рађеног на витлу од непрочишћене земље. Црвеносмеђе боје. Декор: коси урези. Димензије: 84×97, дебљина 7 мм.

Сонда I, 3 о. с.

Т а б л а VI

1. (Т. број 278). Уломак посуде, рађене слободном руком од непрочишћене земље, црнкасте боје. Испод руба мање удубљење несиметрично изведено прстима. Декор: чешљасти урезане линије које се косо секу. Димензије: 72×75, дебљина 9 мм.

Сонда I, 3 о. с.

2. (Т. број 458). Уломак лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, црнкасте боје. Добро печен. Декор се састоји од хоризонталног удубљења испод руба, на врату три реда урезаних таласастих линија, а на трбуху косо урезане чешљасте линије. Димензије: 110×78, дебљине 6 мм.

Сонда I, 4 о. с.

3. (Т. број 460). Уломак лонца, рађеног слободном руком од слабо прочишћене земље, црнкасте боје. Испод руба хоризонтално удубљење, а на врату посуде налази се таласаста трака од 5 урезаних линија. Димензије: 80×70, дебљина 9 мм.

Сонда I, 4о. с.

4. (Т. број 302). Уломак лонца, рађеног руком од непрочишћене земље, сивкасте боје. На врату декор у облику отисака животињских ногу. Испод тога чешљасте таласасте линије. Димензије: 70×42, дебљина 9 мм.

Сонда I, 4 о. с

5. (Т. број 1828). Уломак лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, сивоцрне боје. Декор на врату: дубоко урезане косе линије, које се на трбуху настављају у виду хоризонталних удубљења. Димензије: 50×54, дебљина 8 мм.

Сонда V, 2 о. с.

6. (Т. број 201). Уломак лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, смеђе боје. Руб добро углачан. Декорација: урезане линије у виду полукругова. Димензије: 56×58, дебљина 7 мм.

Сонда I, 3 о. с.

7. (Т. број 1720). Уломак терине, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, црнкасте боје. Испод руба јако наглашено, алатом изведено, хоризонтално удубљење. Испод њега снопови канелура лучног облика, које се секу. Димензије: 110×70, дебљина 8 мм.

Сонда II, 2 о. с. П 83.965

8. (Т. број 403). Уломак већег лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, храпаве површине, смеђе боје. Руб повијен унутра. Декорација: хоризонтална линија испод руба, испод ње алатком утиснута удубљења. На целом трбуху посуде снопови вертикалних канелура са метопама. Димензије: 150×157, дебљина 7 мм.

Сонда I, 3 о. с.

9. (Т. број 1735). Уломак терине, рађене слободном руком од непрочишћене земље, црнкасте боје. Декор: снопови дубоких вертикалних уреза са метопама. Димензије: 90×60, дебљина 7 мм.

Сонда II, П 81.915 (3 о. с.)

10. (Т. број 265). Уломак лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље, сивоцрнкасте боје. Руб је углачан. Испод руба јачо наглашено хоризонтално удубљење изведено алатом. На врату и трбуху снопови утиснутих таласастих, хоризонтално положених, линија. Димензије: 103×62, дебљина 10 мм.

Сонда I, 3 о. с.

11. (Т. број 459). Уломак лонца, рађеног слободном руком од слабо прочишћене земље, црнкасте боје. Испод руба косо положене чешљасте линије. Димензије: 83×61, дебљина 8 мм.

Сонда I, 4 о. с.

12. (Т. број 457). Уломак лонца, рађеног слободном руком од слабо прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, црне боје и делом је заглађена. Лонац је испод руба украшен плитким таласастим линијама положеним у хоризонталном положају. Испод тога велика, трострука, таласасто урезана линија. Димензије: 70×58, дебљина 8 мм.

Сонда I, 4 о. с.

13. (Т. број 300). Уломак лонца, рађеног слободном руком од недовољно прочишћене земље, сивкасте боје. Испод руба врат је јако наглашен. Испод врата украс, који иде око целе посуде и састоји се од по 4 вертикално утиснута удубљења. На трбуху снопови вертикалних канелура. Димензије: 60×75, дебљина 10 мм.

Сонда I, 4 о. с.

14. (Т. број 13). Уломак терине, рађене слободном руком од слабо прочишћене земље, са глачаним рубом, смеђе боје. Декор: на врату косо урезане линије. Димензије: 52×58, дебљина 9 мм.

Сонда I, 1 о. с.

Т а б л а VII

1. (Т. број 198). Уломак веће амфоре, рађене на витлу од недовољно прочишћене земље, добро печене и глачане, сиве боје. Испод руба испупчен појас, испод тога углађена врпца ширине 3 цм. Димензије: 82×100, дебљина 12 мм.

Сонда I, 3 о. с.

2. (Т. број 114). Уломак амфоре, рађене на лончарском колу од прочишћене земље, сиве боје. Руб извијен. Испод руба 4 хоризонталне углађене траке. Врат је од трбуха оштро разграничен. Цео трбух заглађен. Димензије: 135×126, дебљина 9 мм.

Сонда I, 2 о. с.

3. (Т. број 308). Уломак амфоре, рађене на витлу од прочишћене земље, сиве боје. Руб мало разгнут. Декорација: несиметрично изведена хоризонтална удубљења, рађена лончарским колом. Димензије: 130×97, дебљина 9 мм.

Сонда I, 4 о. с.

4. (Т. број 125). Уломак амфоре, рађене на витлу од прочишћене земље, сивоцрнкасте боје. Површина углађена. Украси нема. Димензије: 102×60, дебљина 8 мм.

Сонда I, 2 о. с.

5. (Т. број 470). Уломак терине, рађене на витлу од прочишћене земље, сиве боје. Брижљиво углачане, украса нема. Димензије: 110×74, дебљина 11 мм.

Сонда I, 4 о. с.

6. (Т. број 121). Уломак шоље, рађене на лончарском витлу од прочишћене земље, сиве боје, добро углачане. Украс: хоризонтални кругови изведени витлом. Димензије: 95×54, дебљина 3 мм.

Сонда I, 2 о. с.

7. (Т. број 556). Уломак терине, рађене на витлу од слабо прочишћене земље, тамносиве боје, превучене танким слојем графита и углачане. Димензије: 68×64, дебљина 8 мм.

Сонда I, 4 о. с.

8. (Т. број 888). Руб веће амфоре рађене на витлу од прочишћене земље, сиве боје, врло брижљиво углачане. Декорација: углађене хоризонталне линије између руба и врата. Димензије: 90×48, дебљина 12 мм.

Сонда — случајни налаз.

9. (Т. број 93). Уломак мале амфоре, рађене на витлу од добро прочишћене земље, сиве боје. Површина заглађена. Украса нема. Димензије: 52×40, дебљина 4 мм.

Сонда I, 2 о. с.

10. (Т. број 463). Уломак мале амфоре, рађене на витлу од добро прочишћене земље, сиве боје. Површина слабо углађена, руб извучен. Без декора. Димензије: 72×30, дебљина 4 мм.

Сонда I, 5 о. с.

11. (Т. број 103). Уломак терине, рађене на витлу од прочишћене земље, светлосиве боје. Површина заглађена, украса нема. Димензије: 67×56, дебљина 5 мм.

Сонда I, 2 о. с.

12. (Т. број 126). Уломак амфоре, рађене на витлу од недовољно прочишћене земље, сиве боје. Вањска површина графитирана и заглађена. Димензије: 96×82, дебљина 10 мм.

Сонда I, 2 о. с.

13. (Т. број 106). Уломак мале амфоре, рађене на витлу од прочишћене земље, сиве боје. Без украса. Димензије: 55×44, дебљина 5 мм.

Сонда I, 2 о. с.

14. (Т. број 108). Уломак зделе, рађене на витлу од прочишћене земље, тамносиве боје. Нема декора. Димензије: 80×53, дебљина 6 мм.

Сонда I, 2 о. с.

15. (Т. број 122). Уломак руба лекитоса, рађеног на витлу од прочишћене земље, сиве боје. Без декора. Димензије: 96×37, дебљина 3 мм.

Сонда I, 2 о. с.

16. (Т. број 32). Уломак руба мале амфоре, рађене на витлу од прочишћене земље, сиве боје, без украса. Димензије: 68×37, дебљина 5 мм.

Сонда I, 2 о. с.

17. (Т. број 31). Уломак руба мале амфоре, рађене на витлу од прочишћене земље, сиве боје, без украса. Димензије: 65×50, дебљина 3 мм.

Сонда I, 1 о. с.

18. (Т. број 104). Уломак руба терине, рађене на витлу од прочишћене земље, сиве боје. Површина са обе стране заглађене, без декора. Димензије: 96×37, дебљина 7 мм.

Сонда I, 2 о. с.

19. (Т. број 119). Уломак руба амфоре, рађене на лончарском витлу од прочишћене земље, сиве боје. Површина заглађена. Између руба и врата појас од таласасте линије оивичене са две хоризонталне линије. Димензије: 100×74, дебљина 6 мм.

Сонда I, 2 о. с.

20. (Т. број 30). Уломак амфоре, рађене на лончарском витлу од прочишћене земље, сивосмеђе боје. Украс на врату заглађена таласаста линија. Димензије: 85×67, дебљина 8 мм.

Сонда I, 1 о. с.

21. (Т. број 112). Уломак терине, рађене на лончарском колу од прочишћене земље, сиве боје, без украса. Димензије: 88×52, дебљина 8 мм.

Сонда I, 2 о. с.

22. (Т. број 109). Уломак руба терине, рађене на лончарском колу од прочишћене земље, плавосиве боје. Израда слаба, површина заглађена, без украса. Димензије: 85×60, дебљина 6 мм.

Сонда I, 2 о. с.

23. (Т. број 115). Уломак руба мале амфоре, рађене на витлу од прочишћене земље, сиве боје, украса нема. Димензије: 67×34, дебљина 5 мм.
Сонда I, 2 о. с.

24. (Т. број 102). Уломак руба терине, рађене на лончарском колу од прочишћене земље, плавосиве боје. Површина заглађена. Декора нема. Димензије: 90×40, дебљина 4 мм.
Сонда I, 2 о. с.

Т а б л а VIII

1. (Т. број 1276). Уломак велике амфоре, рађене на лончарском колу од прочишћене земље, сиве боје. Вањска површина заглађена. На врату амфоре налазе се две пластичне траке. Између њих декор од утиснутих вертикалних и косих линија. Димензије: 250×110, дебљина 14 мм.
Сонда I, на огњишту бр. 2.

2. (Т. број 249). Половина мале амфоре, рађене витлом од прочишћене земље, сиве боје. Површина делом заглаћана. На врату украс од три утрте цик-цак линије. На рамену једна рупа, а на рубу једна брадавица. На дну жиг произвођача у виду утртог крста. Димензије: 52×80, дебљина 4 мм.
Сонда I, 3 о. с.

3. (Т. број 256). Уломак терине, рађене на лончарском колу од прочишћене земље, црне боје. Површина брижљиво заглађена. На врату једна рупица. Украса нема. Димензије: 120×85, дебљина 7 мм.
Сонда I, 3 о. с.

4. (Т. број 531). Уломак руба велике амфоре, рађене на витлу од прочишћене земље, црно-сиве боје. Декора нема. Димензије: 180×45, дебљина 6 мм.

Сонда I, 4 о. с.

5. (Т. број 161). Уломак веће терине, рађене на витлу од прочишћене земље, црвенкастосиве боје. Врло брижљиво заглађена. Изнутра испод руба појас широк 20 мм, у чију средину је утиснута таласаста линија. Димензије: 240×100, дебљина 11 мм.
Сонда I, 3 о. с.

6. (Т. број 200). Уломак лонца, рађеног на лончарском колу од прочишћене земље, сиве боје. Декорација: хоризонтално утиснуте линије. Раме на једном месту хоризонтално пробушено. Димензије: 100×95, дебљина 11 мм.
Сонда I, 3 о. с.

7. (Т. број 192). Уломак руба амфоре, рађене на лончарском колу од прочишћене земље, смеђе боје. Површина добро заглађена. На врату пластична трака. Димензије: 140×70, дебљина 12 мм.
Сонда I, 3 о. с.

8. (Т. број 560). Уломак руба терине, рађене витлом од прочишћене земље, сиве боје. Украса нема, добро заглађена. Димензије 160×55, дебљина 6 мм.
Сонда I, 4 о. с.

9. (Т. број 219). Уломак руба терине, рађене на лончарском колу од слабо прочишћене земље, сиве боје. Површина заглађена, украса нема. Димензије: 93×57, дебљина 12 мм.
Сонда I, 3 о. с.

10. (Т. број 1719). Уломак велике амфоре са унутра повијеним рубом. Рађена је на лончарском колу од прочишћене земље, тамносиве боје. Површина заглађена, декора нема. Димензије: 135×60, дебљина 9 мм.

Сонда II, П 82, 165 (2 о. с.)

11 (Т. број 97). Уломак руба веће амфоре, рађене на лончарском колу од прочишћене глине, сиве боје. Вањска површина графитирана и заглађена. Унутрашњост зида посуде сиве боје. Испод руба пластична трака ширине 22 а дебљине 15 мм. Димензије: 100×80, дебљина 17 мм.

Сонда I, 2 о. с

12. (Т. број 551). Уломак плитке зделе, рађене на лончарском колу од прочишћене глине, сиве боје. Површина заглађена, украса нема. Димензије: 90×65, дебљина 6 мм.

Сонда I, 4 о. с.

13 (Т. број 96). Уломак руба урме, рађене на витлу од прочишћене земље, сиве боје. Украса нема. Димензије: 116×68, дебљина 8 мм.

Сонда I, 2 о. с.

14. (Т. број 107). Уломак руба лонца, рађеног витлом од недовољно прочишћене земље, сиве боје. Без украса. Димензије: 115×52, дебљина 6 мм.

Сонда I, 2 о. с.

ОПИС ТАБЛИ ПАНОНСКЕ КЕРАМИКЕ

Т а б л а IX

1. (Т. број 625). Уломак једног већег лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље. Површина заглађена, црвеносмеђе и црне боје. Непосредно испод руба залепљена пластична трака са кружним удубљењима изведеним прстима. Испод руба налази се дугуљаста језичаста дршка са четири вертикалне канелуре. Димензије: 138×93, дебљина 11 мм.

Сонда I, П 59/11. б. 5 о. с.

2. (Т. број 1838). Уломак лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље. Површина заглађена, смеђе боје. На горњем делу лонца налази се пластична трака украшена косим зарезима. Мала језичаста дршка претставља испупчење на траци. Димензије: 85×82, дебљина 6 мм.

Сонда III, 3 о. с.

3. (Т. број 1874). Уломак веће посуде посувраћеног руба, рађене слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине смеђе боје, унутрашња површина црне боје. Испод руба налази се велика тракаста ушка. Димензије: 130×106, дебљина 15 мм.

Сонда III, 6 о. с. П 4467.

4. (Т. број 784). Уломак лонца, рађеног слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине и заглађена, црвеносмеђе боје. Унутрашњост зида посуде црне боје. Са спољне стране руб лонца је украшен плитким овалним удубљењима изведеним прстима. Испод руба језичаста дршка извучена нагоре, са једним лучним удубљењем на горњој површини. Димензије: 92×65, дебљина од 7 до 14 мм.

Сонда I, П 58/IV, 4 о. с

5. (Т. број 742). Уломак једног великог лонца, рађеног слободном руком од слабо прочишћене земље. Површина заглађена, тамносиве боје. Руб лонца са спољне стране украшен пластичном траком на којој су плитка коса удубљења утиснута прстима. Испод траке извучена је двојна језичаста дршка — постављена једна испод друге. Дршке су такође провиђене удубљењима. Димензије: 126×94, дебљина зида посуде 12 мм.

Сонда I, П 59/III, 5 о. с.

6. (Т. број 665). Уломак руба посуде, дебелих зидова. Рађен слободном руком од непрочишћене земље, површина превучена танким слојем оплављене глине, заглачана, црвеносмеђе боје. Руб посуде заравњен, са спољне стране проширен једном пластичном траком, која је украшена равномерно распоређеним удубљењима утиснутим прстима. Димензије: 98×68, дебелина зида 15 мм.

Сонда I, 5 о. с.

7. (Т. број 1875). Уломак терине, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље, црне боје. Површина пажљиво углачана. На једном делу руб терине је извучен нагоре у виду кљуна који се завршава волутом. Испод кљуна, а на рамену посуде, постављена је мала тракаста ушка. С обе стране ушке изведене су вертикалне канелуре, као и на горњој површини кљуна. Димензије: 68×80 мм.

Сонда III, П 4467.

8. (Т. број 1909). Део амфоре — врат са делом трбуха. Рађена је слободном руком од прочишћене земље, суросмеђе боје, површина углачана. Тракаста ушка спаја руб посуде са раменом. Ушка се везује једним проширењем за руб посуде. Димензије: 95×80 мм.

Сонда III, П 5379.

9. (Т. број 1867). Део зида једне велике посуде (зделе?), рађене слободном руком од добро прочишћене земље, светлосиве боје. Површина врло брижљиво углачана. Украс се састоји од поља омеђених тракама од три вертикалне линије или траком од троугластих ситних удубљења. У сваком пољу очуван је фрагмент врежастог украса који је састављен од једног низа кратких зареза и другог низа тачкастих удубљења. Димензије: 131×104, дебелина зида 7 мм.

Сонда III, 5. о. с.

10. (Т. број 1853). Уломак врата једне веће посуде. Рађена је слободном руком од прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине и врло брижљиво углачана, сивосмеђе боје. На фрагменту је очуван само део украса: једна трака од хоризонталних урезаних линија и украс у виду класа. Димензије: 98×71.

Сонда III, П 3887.

11. (Т. број 601). Руб са делом зида једне мање посуде, рађене слободном руком од прочишћене земље, суре боје. Површина глатка. Украс: испод руба налази се трака од краћих вертикалних удубљења добијених утискивањем једне пљоснате алатке. На боку посуде трака од једног низа урезаних ромбова. Димензије: 70×46 мм.

Сонда I, П 62/III, 5 о. с.

12. (Т. број 2012). Део дна и зида једне веће посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље, црне боје. Површина брижљиво глачана и графитирана. Украс се налази непосредно изнад дна посуде: две хоризонталне плитке канелуре, изнад којих је урезана трака од цик-цак линије. Димензије: 157×25, дебелина од 11 до 7 мм.

Сонда III, П 42/III а, П 4792.

13. (Т. број 1876). Уломак терине (део врата и трбух), рађене слободном руком од прочишћене земље, црне боје. Површина брижљиво углачана и графитирана. Украс се састоји од трочлане траке од ситних косих зареза (која многоме потсећа на украс добијен утискивањем врпце). На врату су изведене две такве траке. На рамену терине извучене су три мале брадавице, испод којих су спуштене четири траке, на које се опет надовезује једва трака у цик-цак облику. Димензије: 89×59 мм.

Сонда III, П 4467.

14. (Т. број 1457). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље, црне боје. Површина превучена танким слојем оплављене земље, светлосмеђе боје и углачана. На фрагменту је очуван украс у виду траке од три удубљене линије, чији је међупростор испуњен жигосањем, удубљеним "S" орнаментом. Димензије: 45×44, дебелина зида 9 мм.

Сонда I, П 60/IV, 8 о. с.

15. (Т. број 505). Део трбуха једне мале посуде танких зидова. Рађена је слободном руком од прочишћене земље, црне боје. Површина углачана и графитирана. На највећем испупчењу налази се једна већа извучена брадавичаста дршка. Са обе њене стране спуштене су по две плитке канелуре које полазе у висини брадавичасте дршке. На фрагменту су очуване још две плитке канелуре. Димензије: 70×Х50, дебљина зида 3 мм.

Сонда I, П 64/II, 4 о. с.

Табла X

1. (Т. број 1778). Уломак руба плитке зделе, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље, тамносиве боје. Површина превучена слојем оплављене глине, углачана, сиве боје. На рубу се налазе три тордиране канелуре. Осим тога на уломку су очуване две четворочлане траке од урезаних линија и половина једне мале брадавичасте дршке. Димензије: 56×60, дебљина зида 10 мм.

Сонда IV, П 41/XXII, П 4560.

2. (Т. број 1904). Уломак руба плитке зделе, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље, црне боје. Површина превучена слојем оплављене глине тамносиве боје и заглађена. Руб посуде заравњен и једном ужом косом површином прелази у тело посуде. Цела површина уломка је украшена тракама од система вишечланих, размакнутих, урезаних линија. Димензије: 78×80, дебљина 10 мм.

Сонда III, П 5379.

3. (Т. број 1908). Руб и део зида једног мањег лонца, рађеног слободном руком од недовољно прочишћене земље. Руб лонца украшен косим кратким зарезима. Испод руба је изведена мала, тракаста ушка. Димензије: 70×80 мм.

Сонда III, П 5379.

4. (Т. број 1898). Уломак зида једне веће посуде (урне?), рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље, црне боје. Површина заглађена, графитирана. Украс: на рамену широка канелура испод које је утиснута цик-цак трака; нешто ниже постављена су три мала брадавичаста испупчења, испод којих је један сложен орнамент комбинован од правих и косих плитких, удубљених линија. Цео орнамент даје утисак шематски претстављене жабе. Димензије: 75×54, дебљина зида 8 мм.

Сонда III, 8 о. с.

5. (Т. број 1864). Део рамена једне веће посуде (урне?), рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље, црне боје. Површина углачана, графитирана. Испод рамена посуде налазе се три, једна до друге у реду, брадавичасте дршке. На рамену једна широка хоризонтална канелура. Орнамент је спирала, изведена пинтадером. На фрагменту су очувана два цела оваква орнамента док су друга два делимично очувана. Димензије: 80×46, дебљина зида 8 мм.

Сонда III, 5 о. с.

6. (Т. број 635). Део дна посуде на ниској пуној ноzi. Рађена је слободном руком од земље црне боје која садржи зрнца песка. Површина врло брижљиво углачана и графитирана. Дно ноге посуде је мало конкавно, док је са унутарње стране конично издубљено. Димензије: 100×43, висина постоља 25 мм.

Сонда I, П 2856.

7. (Т. број 1863). Уломак једне зделе ниска вертикална врата. Рађена је слободном руком од прочишћене земље црне боје. Површина превучена оплављеном глином црвеносмеђе боје, углачана. На рамену зделе очуване су три брадавичасте дршке у једном низу. У продужетку дршки једна трака од краћих, вертикалних канелура. Димензије: 112×90, дебљина од 16 до 9 мм.

Сонда III, 5 о. с.

8. (Т. број 337). Уломак једне посуде, од које је очуван део врата, трбуха са ѕидом. Рађена је слободном руком од прочишћене земље, црне боје. Површина превучена танким слојем оплављене глине, углачана, тамносмеђе боје. На рамену посуде очуван је украс изведен од плитких канелура. Сачуван је само део метопе у којој се налазе две двоструке плитке канелуре. Димензије: 87×105, дебљина зида 7 мм.

Сонда I, 4 о. с.

9. (Т. број 94). Фрагмент руба са тракастом ушком једне мање посуде, рађене слободном руком од прочишћене земље, црне боје. Површина превучена слојем оплављене глине тамносмеђе боје. Руб посуде је разгрнут и заравњен. На заравњеном делу руба изведена је удубљена цик-цак трака. Како ушка тако и раме посуде украшено је уским канелурама. Димензије: 42×45, дебљина зида 6 мм.

Сонда I, 2 о. с.

10. (Т. број 333). Уломак зида једне веће посуде, рађене слободном руком од непрочишћене земље црне боје. Површина углачана. Испод наглашеног рамена налази се једна мала брадавичаста дршка. Зидови посуде су украшени трочланим вертикалним тракама од утиснуте врпце. Димензије: 70×54, дебљина 9 мм.

Сонда I, 4 о. с.

11. (Т. број 2013). Уломак руба са раменом једне велике урне (?), рађене слободном руком од прочишћене земље, црне боје. Површина углачана и графитирана. Испод разгрнутог руба, а на врату посуде налазе се пет трочланих трака изведених утискитењем врпце. Изнад горње траке налази се појас од утиснутих цик-цак линија. Рање посуде је наглашено, на коме је такође појас од утиснутих цик-цак линија. Осим тога, на рамену је очувана још и група од четири мала брадавичаста испупчења, испод којих почиње систем орнамената изведених утискивањем врпце. Димензије: 170×114, дебљина зида 10 мм.

Сонда III, П 42/III а, П 4792.

12. (Т. број 1873). Уломак рамена са делом зида једне велике урне (?), рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље. На прелому јасно се разликују два слоја скоро подједнаке дебљине: унутарњи, односно основни слој који је од црвеносмеђе печене земље и спољни слој, затим дршке и сви пластични налепљени украси од земље помешане са графитом. Површина посуде је врло брижљиво углачана. Рање посуде је јако наглашено и на ивици украшено тордираним канелурама. Осим тога на рамену су очуване дна троугласта испупчења, од којих је једно двапут веће. Ови пластични украси се вероватно наизменично смењују. Испод већег пластичног украса извучена је широка језичаста дршка. Димензије: 269×153, дебљина 16 мм (спољни 7, унутарњи 9).

Сонда III, 5 о. с.

13. (Т. број 1765). Уломак зида са раменом једне посуде (здеље?), рађене слободном руком од прочишћене земље, црне боје. Површина углачана, а посебно спољна страна која је превучена веома танким слојем оплављене глине црвеносмеђе боје. На рамену се налази једно веће брадавичасто испупчење, око којег су концентрично образоване полукружне канелуре. Димензије 51×53, дебљина зида 12 мм.

Сонда IV, П 41/XXIII. П 4292.

14. (Т. број 1885). Уломак лонца глиненог сацака. Очуван је руб са делом спојног венца. Рађен је слободном руком од непрочишћене земље, површина заглађена, боје неуједначене од печења — од суре до јасноцрвене. Руб лонца је заравњен и украшен плитким кружним удубљењима изведеним утискивањем прстију. Непосредно испод спојног венца налази се пластична трака са плитким овалним удубљењима. Димензије: 100×119, дебљина 16 мм.

Сонда III, 8 о. с.

15. (Т. број 598). Оштећени глиненни преклад, рађен у виду издужене зарубљене купе од земље измешане са плевом и другим влакнима биљног порекла. Недовољно печен, светлоцрвене боје. У горњој половини преклад је хоризонтално пробушен. На горњој равни а делимично и са стране налазе се кружна удубљења крстасто распоређена. Димензије: очувана висина 160, највећа ширина 118, промер отвора 25 мм.

Сонда I, П 62/III, 5 о. с.

16. (Т. број 626). Глипени тег за отежавање мреже. Цилиндричан са вертикалним отвором. Рађен од земље, печен, углачане површине. Димензије: 46×38, промер отвора 11 мм.

Сонда I, П 64/II, 4 о. с.

17. (Т. број 657). Предмет од печене земље у виду калема. Спољна површина глатка, светлоцрвене боје. Димензије: 39×33 мм.

Сонда I, П 59/II б, 5 о. с.

18. (Т. број 247). Цилиндричан пршљен за вретено. Рађен од земље, печен, тамносиве боје. Површина му је украшена тракама од кратких канелура, које су уоквирене са стране урезаним линијама. На пршљену се налази вертикални, широки отвор. Димензије: 44×24, промер отвора 17 мм.

Сонда I, 3 о. с.

19. (Т. број 656). Биконичан тег за рибарску мрежу од печене земље, црвеносмеђе, неуједначене боје. Димензије 50×30, промер отвора 11 мм.

Сонда I, П 60/IV, 5 о. с.

КАТАЛОГ КЕРАМИКЕ СЛАВОНСКЕ КУЛТУРЕ

Т а б л а X I

1. (Т. број 1073). Уломак руба веће посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина заглађена, црвеносмеђе боје, превучена танким слојем оплављене глине. Површина уломка украшена урезаним линијама које се секу под углом. На ивици руба налази се залепљена тракаста дршка са два вертикална жљеба. Димензије: 150×100 дебљина 8 мм.

Сонда I, П 58/II ц, П 5122.

2. (Т. број 1062). Уломак руба и део зида веће трбушасте посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, заглађена, тамносмеђе боје. Испод руба налази се залепљена овећа дршка са два вертикална жљеба. Испод руба изведена је трака од урезаних линија које се секу под косим углом. Димензије: 140×160 дебљина зида 9 мм.

Сонда. I, П 58/III, 7 о. с.

3. (Т. број 893). Тунеласти ушка са делом зида посуде, рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина углачана, тамносуре боје. Украс на ушки састоји се од трака, које чине кратки коси зарези оивичени оквиром од удубљених линија. На зиду посуде почетак украса изведеног од дубоко урезаних линија које се секу под правим углом. Висина ушке 21, ширина 46 мм. Димензије: 85×66.

Сонда I, 6 о. с.

4. (Т. број 1618). Уломак руба посуде са делом тракасте ушке. Рађена је слободном руком од прочишћене земље. Површина пажљиво углачана, тамносиве боје. Руб посуде једва приметно наглашен. Дршка је украшена танким урезаним линијама које се секу под правим углом. У средини ушке остављена су по три супротна троугла која нису на овакав начин изрецкана. Местимично се примећује траг инкрустације. Димензије уломка: 69×66 мм.

Сонда I, (испод огњишта) П 63/IV.

5. (Т. број 948). Уломак веће посуде са тракастом ушком. Рађена је слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене земље неуједначене боје — од црвеносмеђе до мркоцрвене — и заглађена. У висини горњег дела ушке са обе стране налази се по једно мало брадавичасто испупчење. Димензије уломка: 102×134, дебљина зида од 8 до 13 мм.

Сонда I, 6 о. е.

6. (Т. број 1984). Тракаста ушка са делом зида једне веће посуде, рађене руком од недовољно прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, заглађена, мрке боје. На зиду посуде очуван је почетак украса од удубљених линија. Димензије уломка: 79×62 мм.

Сонда III, П 6,307 м.

7. (Т. број 1353). Уломак руба посуде са тракастом ушком. Рађена је слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, углачана, тамноцрвене боје. Руб посуде заравњен, а спољна ивица снабдевена кратким косим зарезима. У висини доњег дела ушке а у њеној непосредној близини налази се мало брадавичасто испупчење. Димензије уломка: 76×73, дебљина зида 6 мм.

Сонда I, 8 о. с.

8. (Т. број 696). Уломак зида посуде са дугачком језичастом дршком. Рађена је слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене земље, заглађена, тамносиве боје. Испод дршке почиње украс од система косих, удубљених линија. Димензије уломка: 88×71, дебљина зида 11 мм. Унутрашња површина црне боје.

Сонда I, П 59/III, 5 о. с.

9. (Т. број 1387). Тракаста ушка са делом зида посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, углачана; спољна страна црвеносмеђе, а унутрашња црне боје. Ушка надвисује руб посуде и неприметно се сужава у доњем делу. Горња партија ушке украшена кратким, четвртастим удубљењима. Местимично се опажају трагови инкрустације. Димензије: ушке: висина 69, ширина при врху 49, при дну 28 мм. На зиду почетак метопе испуњен плитким четвртастим удубљењима.

Сонда I, 8 о. с.

10. (Т. број 1976). Уломак руба са делом зида посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, углачана, суре боје. Руб посуде је посувраћен. Цела површина украшена је веома плитким, косим канелурама. На уломку је очувана једна пробушена, језичаста дршка. На дршци се налазе два вертикална плитка жљеба. Димензије уломка 80×63 мм.

Сонда III, П 6307.

11. (Т. број 1134). Уломак трбушасте посуде, рађене слободном руком од слабо прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, углачана, неуједначене боје — од црвеносмеђе до суре. На уломку изнад највећег испупчења на посуди налази се дугуљаста пробушена дршка. Према крајевима на дршци се налази по једна плитка удубљена линија. Димензије уломка: 103×64, дебљина зида 8 мм.

Сонда I, 7 о. с.

12. (Т. број 1924). Тракаста ушка са делом зида посуде рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина углачана, тамномрке боје. Горња партија ушке украшена је тракама које чине кратка лучна удубљења. Димензије уломка 60×52 мм.

Сонда III, — П 6307.

13. (Т. број 914). Уломак зида посуде са рубом. Рађена је слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина заглађена, црвеносмеђе боје. Руб заравњен. Испод руба налази се мала тракаста дршка са вертикалним кружним отвором. Димензије: 52×28 мм.

Сонда I, 6 о. с.

14. (Т. број 2125). Уломак зида посуде са рубом. Рађена је слободном руком од fine, прочишћене глине. Површина врло брижљиво углачана, суре и црне боје. На уломку се налази очувана дршка у виду лучног испупчења. Димензије: 90×94, дебљина зида од 10 до 14 мм.

Сонда III, Профил обале.

15. (Т. број 1484). Део посуде са извученим делом који се на крају лучно завршава. Рађена је слободном руком од непрочишћене земље. Површина заглађена, тамномрке боје. Димензије 84×65 мм.

Сонда I, П 63/II, д. П 4525.

16. (Т. број 1474). Уломак зида посуде са рубом. Рађена је слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина заглађена, тамносмеђе боје. Руб посуде скоро неприметно разгнут и заравњен. Испод руба извучена је ниска тракаста дршка, провиђена са четири вертикална шира зареза. Димензије: 75×55 мм.

Сонда I, П 62/II, б. П 4366.

17. (Т. број 826). Конишна шољица. Рађена слободном руком од прочишћене земље са траговима ушке на рубу и на самом дну посуде. Димензије: висина 41, промер отвора 60 мм.

Сонда I, П 61/III, д. П 3370.

18. (Т. број 1929). Уломак посуде са рубом и кљунастим испупчењем. Рађена је слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена слојем оплављене глине, заглађена, црвеносмеђе боје. Димензије: 100×59 мм.

Сонда III, 13 о. с.

19. (Т. број 1983). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, заглађена, сивосмеђе боје. На уломку се налази једна извучена дршка са надоле повинутим завршетком. Димензије: 52×80 мм.

Сонда III, П 6307.

20. (Т. број 2124). Лонац. Рађен слободном руком од непрочишћене земље. Површина заглађена, црвеносмеђе и суре боје. Лонац се шири према врху и завршава се четвртастим отвором. Руб је заравњен, а са спољне стране украшен дубоким зарезима. При врху лонца налазе се две тракасте ушке, а између њих две мале језичасте дршке. Висина 132, промер отвора 120×120 мм.

Сонде III, П 42/I, ц. П 4782.

21. (Т. број 1101). Пршљен за вретено (?) од печене земље облика зарубљене купе, површина углачана црвеносмеђе боје. Проврћена вертикална рупа постављена је мало ексцентрично. Димензије 33×50 мм.

Сонда I, П 63/III, 7 о. с, на патосу огњишта.

22. (Т. број 1933). Пршљен за вретено (?) у виду купе, од печене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине тамносиве боје. Вертикални кружни отвор постављен је у средишту. Димензије 46×46 мм.

Сонда III, 10 о. с.

23. (Т. број 1333). Пршљен за вретено (?) од печене земље, облика зарубљене купе са широким вертикалним кружним отвором. Дужином предмета спуштају се три низа троструких трака, док се на основици налази око отвора круг изведен од убода. Површина глатка, црвеносмеђе боје. Димензије: 72×50 мм, промер отвора 14 мм.

Сонда I, 8 о. с. П 64/III.

24. (Т. број 842). Уломак пехара, рађеног слободном руком од прочишћене земље. Површина углачана, сивосмеђе боје. Испод руба посуде налази се удубљена трака изведена удубљивањем шиљасте алатке. На највишем испупчењу очуван је део украса од три концентрична круга, изведен на исти начин. Димензије 88×70 мм.

Сонда I, П 64/III, д. П 2887.

25. (Т. број 1980). Уломак посуде дебелих зидова, рађене слободном руком од непрочишћене земље. Површина заглађена, споља црвеносмеђе боје а изнутра суре боје. На уломку се налази двоспука трака од плитких четвртстих удубљења, косо постављених. Димензије 100×80, дебљина зида од 11 до 16 мм.

Сонда III, П 6307.

26. (Т. број 1027). Предмет од печене земље — призма са стањеним и према горе повијеним крајевима (глинени преклад?). Површина углачана, боје неуједначене од светлоцрвене до црне. Димензије 140×48 мм.

Сонда I. П 60/III, ц. 6 о. с.

27. (Т. број 1795). Фрагментован предмет од печене земље у виду призме, чија је горња површина лучно удубљена. Димензије 120×77×62 мм.

Сонда V, П XXIII/41, д, П 4819.

28. (Т. број 685). Уломак мање терине, рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина заглађена, тамносиве боје. Испод руба се налази трака од дубоких, вертикално постављених удубљења. На највишем испупчењу три удубљена круга у низу. Димензије: 50×45 мм.

Сонда I, П 59/III, 5 о. с.

29. (Т. број 793). Уломак руба мање посуде са мало разгрнутим рубом. На рамену посуде украс од траке састављене од низа кратких, косих убода. С доње стране налази се низ шрафираних троуглова који се спајају својом основицом за траку. Овај украс је изведен на исти начин. Димензије 55×41 мм.

Сонда I, П 58/IV, 4 о. с.

30. (Т. број 1160). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина углачана, црне боје. Цела површина уломка прекривена је украсом од низа кратких, лучних удубљења. Димензије: 75×36 мм.

Сонда I, П 63/III, 7 о. с.

31. (Т. број 1192). Уломак руба посуде са делом зида. Рађена је слободном руком од слабо прочишћене земље, површина превучена танким слојем оплављене глине, тамносиве боје. Украс се састоји од метопа омеђених урезаном линијом. Горња површина украса од низа убода у виду траке. Димензије: 79×85 мм.

Сонда I, П 61/III, 7 о. с.

32. (Т. број 655). Уломак терине (руб са делом зида), рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина углачана, црне боје. Украс на уломку почиње од рамена посуде једном траком од кратких, дубоких уреза и обухвата широки појас. Овај се украс смењује: први претставља поље испуњено убодима, док је украс на другом делу распоређен у виду шаховског поља, где је пуно поље начињено од по четири низа вертикалних, кратких убода. Димензије: 110×80 мм.

Сонда I, П 60/II, 5 о. с.

33. (Т. број 1371). Уломак плитке зделе, рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина брижљиво углачана, суросмеђе боје. На уломку је очуван део украса: два поља од хоризонталних трака, изведених кратким убодима шиљастом алатком, и једно поље испуњено убодима. Ова поља међусобно су одељена празним просторима. Димензије: 130×80 мм.

Сонда I, П 64/IV, 8 о. с.

Т а б л а XII

1. (Т. број 2083). Уломак веће посуде заравњена руба, висока врата са незнатно наглашеним раменом. Рађена је слободном руком од непрочишћене земље, површина превучена танким слојем прочишћене земље и углачана спољна површина сиве а унутарња црне боје. На уломку су очувани трагови тракасте ушке. На рамену посуде постављен је украс у виду дубоко урезане цик-цак линије испуњени убодима, те се добија претстава низа троуглова који су основицом спојени за траку од убода на рамену. Димензије: 208×180, дебљина зидова 15 мм.

Сонда III, П 43/II, ц, П 5587.

2. (Т. број 1167). Уломак посуде танких зидова, рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина пажљиво углачана, затвореномрке боје. На уломку је очуван део украса који је распоређен у четвртасте површине које се међусобно смењују. Једна се састоји од полукружних дубоких удубљења а друга од хоризонталних трака од низа кратких, вертикалних удубљења. Димензије 168×102 мм.

Сонда I, П 63/III, 7 о. с.

3. (Т. број 1705). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина углачана, мрке боје. На уломку очуван део украса који се састоји од низа хоризонталних трака испуњених кратким хоризонталним удубљењима. Димензије: 70×41 мм.

Сонда I, П 64/IV, а. П 4850.

4. (Т. број 2070). Уломак терине ниска вертикална врата, рађене слободном руком од добро прочишћене земље. Површина брижљиво углачана, неуједначене боје: од тамносуре до црвеносмеђе. На уломку украс се смењује у пољима која су раздвојена празним простором. Прво поље је испуњено са два реда троуглова од плитких троугластих убода. Друго је састављено од хоризонталних трака од кратких вертикалних удубљења. Димензије: 110×117 мм.

Сонда III, П 44/II, П 6394.

5. (Т. број 1006). Уломак зида са рубом посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина заглађена, црвене боје. Украс је од поља распоређених у шаховском поретку. Пуна поља су двојака: испуњена округлим удубљењима или кратким четвртастим удубљењима. Пуна поља су постављена у косом низу. Димензије: 72×80 мм.

Сонда I, П 63/II, 6 о. с.

6. (Т. број 1402). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље, углачане површине, тамвосиве боје. Уломак је украшен полукружним удубљењима распоређеним у хоризонталним тракама од по три убода. Ове траке су наизменично састављене од гушће или ређе изведених удубљења. Димензије: 77×65 мм.

Сонда I, 8 о. с.

7. (Т. број 1458). Уломак зида веће посуде, рађене слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине смеђе-црвене боје са спољашње стране, а црне са унутарње. Делимично очувани украс се састоји од два поља испуњена линијама од дубоких удубљења. У једном пољу ове линије су вертикално а у другом хоризонтално постављене. Димензије 133×137, дебљина зида 12 мм.

Сонда I, 8 о. с.

8. (Т. број 1183). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље, црне боје. Површина превучена танким слојем оплављене глине, светлоцрвене са спољне а смеђе са унутарње стране. Уломак је испуњен кратким тракама од хоризонталних удубљења које се смењују са празним пољима. Горња ивица украса се завршава траком од вертикалних кратких уреза. Димензије 57×46 мм.

Сонда I, П 64/III, 7 о. с.

9. (Т. број 1087). Уломак руба са делом зида мање посуде, рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина превучена веома танким слојем оплављене глине, брижљиво углачана, суре боје. Украс је очуван у виду траке у којој се налази изрезана, цик-цак трака. Изрезани део испуњен је косим удубљењима од низа убода. Димензије 60×40 мм.

Сонда I, П 64/IV, д. 7 о. с.

10. (Т. број 1311). Звонолики пехар благо разгнута руба и незнатно наглашена рамена. Рађен је слободном руком од непрочишћене земље, површина превучена танким слојем оплављене глине неуједначене боје: од црвеносмеђе до тамносиве. Испод руба налази се ниска језичаста дршка. Украс је метличаст и покрива целу површину посуде испод рамена. Димензије: промер дна 96, промер отвора 230, висина 181 мм.

Сонда I, П 64/II, П 4360.

11. (Т. број 1671). Уломак руба са делом зида једне терине, рађене слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, брижљиво углачана, боје тамномрке до црне. Украс је постављен у виду широке траке на највећем испупчењу Горњи део је овичен дубоком урезаном линијом. Украс је распоређен у поља: прва су састављена од вертикалних удубљених широких линија, а друга од уских трака од удубљених тачки. Ова поља се наизменично смењују. Димензије 227×92 мм.

Сонда I, П 59/IV, д. П 4458.

12. (Т. број 976). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина заглађена, тамносуре боје. На уломку очуван је део украсног поља састављеног од кратких вертикалних зареза. Димензије 42×32 мм.

Сонда I, П 59/III, 6 о. с.

13. (Т. број 1614). Уломак зида посуде са заравњеним рубом, рађене слободном руком од непрочишћене земље црне боје. Површина превучена танким слојем оплављене глине, заглађена, светлоцрвене боје. Украс се састоји од пет редова трака од косих уреза, постављених једна испод друге. Док су у једном раду урези нагнути на једну страну у другом реду су на другу. Димензије 75×62 мм.

Сонда I, П 64/III, П 4120, (испод огњишта).

14. (Т. број 766). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, брижљиво углачана мркосиве боје. Очуван је део украса у виду широке траке која се састоји (на очуваном делу) од четири низа косих линија састављених од густо поређаних убода. Ове линије су под косим углом нагнуте једне према другим. Димензије 65×62 мм.

Сонда I, 5 о. с.

19. (Т. број 684). Уломак руба са делом зида једне мање посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, брижљиво углачана, црне боје. Испод руба, налази се хоризонтална трака од кратких зареза. Испод ове цик-цак линија, изведена на исти начин. С доње стране површина цик-цак траке испуњена је косим зарезима. Димензије 60×39 мм.

Сонда I, П 59/III, 5 о. с.

16. (Т. број 1064). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од непрочишћене глине. Површина превучена танким слојем оплављене глине, заглађена, светлоцрвене боје. Украс се састоји од два низа троуглова постављених једних испод других. Горњи део украса је трака од два реда дубоких убода. Димензије 44×39 мм.

Сонда I, П 58/III, 7 о. с.

17. (Т. број 1937). Уломак руба посуде са делом рамена. Рађена је слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, углачана, црне боје. Украс је постављен на рамену у виду траке омеђене кратким, дубоким зарезима. Унутрашњост је испуњена косим зарезима, изведеним помоћу једне широке пљоснате алатке, са једним узвишенијим делом у средини у виду низа квадрата који се међусобно додирују угловима. Димензије 57×47 мм.

Сонда III, 10 о. с.

18. (Т. број 1387). Уломак мање посуде висока рамена и благо разгрнута руба. Рађена је слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, углачана, тамносмеђе боје. Украс је смештен на рамену посуде и изведен је кратким, вертикалним зарезима. На очуваном делу украса могу се разликовати две површине, једна је испуњена у целисти а друга у виду линија које се мрежасто укрштају. Димензије 56×56 мм.

Сонда I, 8 о. с.

19. (Т. број 1659). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од непрочишћене земље. Површина превучена слојем оплављене глине, глачана, мркосмеђе боје. Украс је изведен од дубоких стреластих уреза. На рамену (?) једна на овакав начин изведена трака, а испод ове почетак двоструке цик-цак линије. Димензије 72×77, дебљина зидова 11 мм.

Сонда I, П 63/II, 7 о. с.

20. (Т. број 1089). Уломак зида посуде, рађене слободном руком од недовољно прочишћене земље. Површина превучена слојем оплављене глине тамносиве боје и углачана. Украс је у виду цик-цак трака, које се смењују једна испод друге. Простор између трака испуњен је косим, кратким удубљењима. Димензије: 52×43 мм.

Сонда I, П 64/IV, д. 7 о. с.

21. (Т. број 1392). Уложак посуде вертикална врата и незнатно наглашена рамена рађене слободвом руком од прочишћене земље. Површина превучена танким слојем оплављене глине, брижљиво углачана, сиве боје. Украс је изведен у виду трака које чине кратки вертикални зарези. Ови се смењују са празним пољима исте величине слично шаховској табли. Горњи део украса оивичен је једном траком. Димензије: 55×48 мм.

Сонда I, 8 о. с.

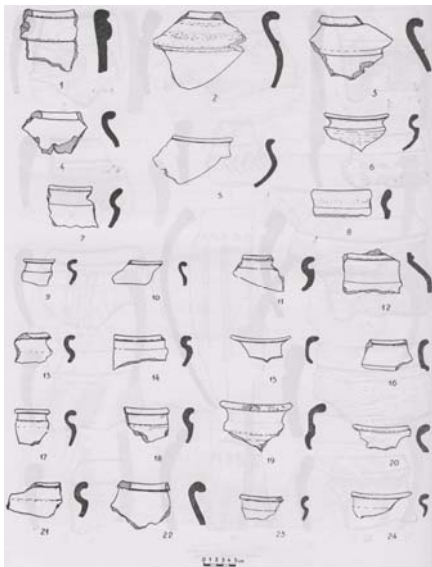
Растко Рашајски

Tab. V — Латенска керамика

Tab. VI — Латенска керамика

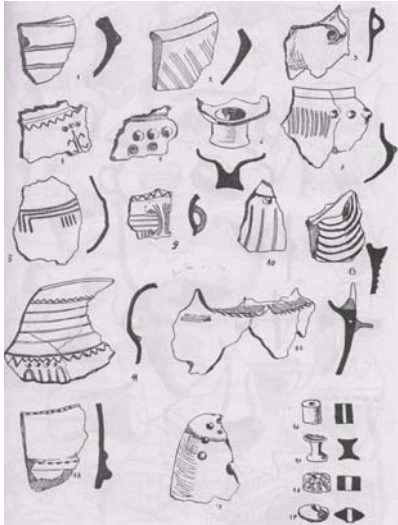
Tab. VII — Латенска керамика

Tab. VIII — Латенска керамика

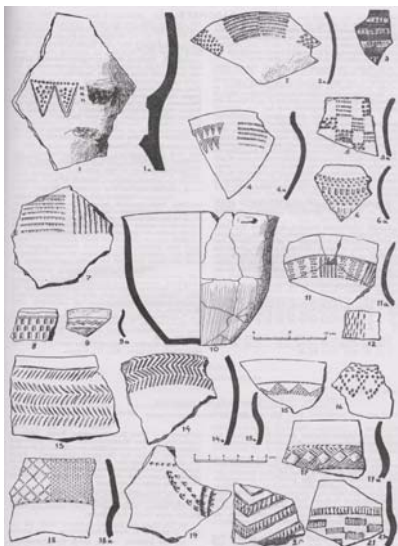
Tab. IX — Грнчарија слоја означена са панонском керамиком

Tab. X — Грнчарија слоја означена са панонском керамиком

Tab. XI — Керамика Славонске културе

Tab. XII — Керамика Славонске културе

НАПОМЕНЕ

¹ Према подацима Хидрометеоролошког одељења ДТД из Новог Сада, на којима се и на овом месту најтоплије захваљујемо.

² Mate Wohalsky — Hrtkovci. Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva. N. S. III, Zagreb, 1898, 243.

³ G. Childe, The Danube in prehistory. Oxford 1929, 210 и даље.

⁴ R. R. Smidt, Burg Vučedol. Zagreb, 1944, 120.

⁵ Mirko Šeper, Prapovijesne figure. Posebni otisak iz Vjesnika hrvatskoga arheološkog društva. N. S. XXIV—XXV. Zagreb 1943—1944, 9. Фигуре бр. 9 и 11.

⁶ У овим колективним археолошким испитивањима поред Војвођанског музеја учествовали су и следећи музеји: из Суботице, Сенте, Сремске Митровице, Кикинде, Зрењанина и Вршца. Сем тога на откопавањима је учествовао и др Бранко Гавела, доцент универзитета и члан Археолошког института САН. Ископавањима су руководили: арх. Бранислав Василић, др Бранко Гавела, Шандор Нађ, Растко Рашајски и др Мирко Шулман. Теренску препараторску радионицу су водили Ђорђе Витић и Карло Хађмаш. Терен је технички снимео и поставио блоковску мрежу Слободан Кашиковић, геометар из Београда.

Из суботичког, зрењанинског и Војвођанског музеја пренета је теренско-истраживачка опрема и теренска препараторска радионица.

У овој публикацији каталоге материјала појединих културних врста дали су следећи учесници откопавања: каталог римског материјала — арх. Б. Василић, латенски стратум — др М. Шулман; слој са панонском керамиком — Р. Рашајски и слој са материјалом славонске културе — Ш. Нађ. Дефинитивну научну обраду појединих слојева обрадиће наведени другови по завршетку систематских ископавања, која су у плану.

Уједно дајемо и коте сонди на платоу:

Репер: □ 86,057.

Сонда I 64/IV — □ 85, 19; 63/IV — □ 85, 03;

62/IV — □ 84, 88; 61/IV — □ 84, 63; 60/IV — □ 84, 55;

59/IV — □ 84, 08; 58/IV — □ 83, 63; 57/IV — □ 83, 17;

64/III — □ 85, 40; 64/II — □ 85,46; 57/III — □ 83, 23;

57/II — □ 83, 30.

Сонда III 44/III — □ 83, 27; 43/III — □ 83, 30; 42/III

— □ 83, 33; 41/III — □ 83, 76; 40/III — □ 83, 40; 44/II

— □ 83, 31; 40/II — □ 83, 38.

Сонда V 41/XXII — □ 82, 29; 41/XXIII — □ 82, 82; 41/XXIV — □ 82, 70; 40/XXV — □ 82, 47; 40/XXII — □ 83, 97; 40/XXIII — □ 82, 87; 40/XXIV — □ 82, 78; 40/XXV — □ 82, 69.

⁷ М. М. Васић, Кађење у егејско-миносском култу, Глас СКА, XCIV. Београд 1914. 123, Иначе је проф. Васић увео у археологију термин "запрећак".

⁸ Анализа узорака извршена је у лабораторијама Покрајинског завода за пољопривредна истраживања у Новом Саду. Мишљење је дао инж. Богосав Живковић. Користимо прилику да још једном изразимо захвалност Управи Завода и другу Живковићу на извршеним анализама. Ниже наводимо резултате анализе:

Војвођанском музеју, Нови Сад

Предмет: Анализа земље на археолошком локалитету Гомолави

У вези вашег акта број 1897 од 31 децембра 1953 године достављамо вам резултате анализе узорака земље које сте нам послали.

1. Садржај СаСО₂ у прабини 43%

2. Садржај СаСО₂ у грудвицама 32%.

Мишљење: Послати узорак је вештачка творевина. Нема сумње да се овде ради о неком материјалу за везивање. Садржај СаСО₂ у прабини је већи из тих разлога што је друга саставна компонента творевина временом под утицајем воде испрана или микробиолошки у ранијим епохама разложена.

Мишљење дао

инж. Живковић Богосав

Завода за пољопривредна истраживања

инж. Сергије Кисловски

⁹ О том питању детаљније расправља: dr Josip Korošec, Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture. Гласник државног музеја у Сарајеву, 1, Сарајево, 1946, 16 и даље.

¹⁰ Vladimir Milojević, Funde der Kostolacer Kultur in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars in Marburg / Lahn. Praehistorische Zeitschrift XXIV/V. Berlin, 1953. /151—158.

¹¹ Josip Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem Gradu. Ljubljana, 1951, 172 и даље.

GOMOLAVA BEI HRTKOVCI

(Die Resultate der Probeausgrabungen)

In dieser Arbeit gibt der Autor die Resultate der Probeausgrabungen auf der Örtlichkeit Gomolava bei Hrtkovci bekannt.

Gomolava befindet sich bei dem Dorf Hrtkovci in der Nähe von Sremska Mitrovica (im Altertum: Sirmium) am Ufer der Save. Dies ist eine kleinere Erhöhung, welche sich um zehn Meter vom umliegenden Terrain erhebt. Obzwar diese Lokalität schon früher her, durch sein Material, freilich nur durch Zufalls- und Streufunden, bekannt war, sind auf ihr bis jetzt überhaupt keine bedeutenderen Forschungen ausgeführt worden. Im Laufe des Jahres 1953 haben da die Museen der Vojvodina kollektive archäologische Ausgrabungen vorgenommen.

Im ganzen wurden fünf Probegräben gezogen. Von diesen drei selbst auf dem Plateau Gomolava und zwei in seiner unmittelbaren Nähe. Der Sava-Fluss hat einen grösseren Teil der Örtlichkeit weggeschwemmt, — diese Erosion besteht heute noch, — ausserdem hat das Wasser von den oberen höher gelegenen Teilen Gomolavas, Erde und Material auf den niedrigeren Teilen der Peripherie abgelagert. Wenn wir die grosse Zahl der Kulturgruben, welche tief in ältere niedere Schichten einschneiden, in Betracht nehmen, dann würde das stratigraphische Bild dieser Örtlichkeit etwa so aussehen:

I. Die angeschwemmte Schichte mit verschiedenem, grösstenteils La Tène und römischem, Material hat den tiefsten Punkt auf \square 1297, beziehungsweise beträgt seine Dichte 0,430 Meter.

II. Die Tiefe der La Tène Schichte reicht bis zur Kote \square 2437, d. h. ihre Dichte beträgt 1,142 Meter.

III. Die Schichte, welche durch die pannonische Keramik charakterisiert ist, hat den tiefsten Punkt auf \square 2856, d. h. seine Dicke umfasst 0,419 Meter.

IV. Die Schichte mit kannellierter, Vučedoler und Kostolatzter Keramik reicht bis auf den Grund der diesjährigen Ausgrabung, d. h. bis \square 4850 und umfasst daher etwa zwei Meter.

V. Es wäre verfrüht auch nur etwas sicherer von einer Neolith Schichte zu sprechen, auch wenn, nach dem Profil des Ufers urteilend, gewisse Kulturgruben dieses Stratums bis unter das jetzige Niveau des Flusses reichen, so dass man mit einer Dicke von annähernd 2,50 Meter dieser Kultur rechnen kann. (Diese schematische Darstellung der Schichten ist nach der Situationslage der Sonde I. genommen. Das stratigraphische Verhältnis der Schichten ist auch fast die gleiche in der Sonde III. Dagegen hat die Sonde IV. ein ganz verändertes Bild, weil den grössten Teil der Schichten die Anschwemmungen einnehmen und dies darum, weil sie sich auf der äussersten Peripherie der Lokalität befindet).

Die Funde römischen Materials weisen unweigerlich, neben chronologischen Terminen, auf den Bestand einer Ansiedlung oder kleinerer Befestigung hin; Häuserreste in der Sonde V., die Auffindung einer grösseren Zahl römischer Gräber in der unmittelbaren Nähe von Gomolava, sowie zahlreiche Streufunde römischer Keramik und anderes Material sprechen klar zu Gunsten dieser Tatsache.

Das, aus den Grabungen entstammende, La Tène Material umfasst die Periode vom III. Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung bis zum II. Jahrhundert nach der Zeitwende. Das Material der letzten zwei Jahrhunderte widerspiegelt den starken Einfluss römischen Geschmacks. Doch ist das zahlreichste Material aus der La Tène II. Periode. Von Objekten sind Teile eines zerstörten Hauses ausgegraben worden, wie auch ein kuppelartiger Ofen, ein gebauter Herd mit Ziegeln umbaut und eine offene Feuerstelle.

Neben den Schwierigkeiten einer präziseren Bestimmung der mit pannonischer Keramik gezeichneten Schichten, und mit Rücksicht auf die spärliche Zahl des Materials, grosse Schadhaftheit der Objekte wie auch die Beschädigung dieses Stratums durch jüngere Gruben, kann doch eine bestimmende Behauptung gemacht werden, dass die Träger der pannonischen Keramik auf diesem Ort ihre Siedlung hatten. Die Trümmer in der Sonde I. gehören wahrscheinlich einem

Hause an. Die Keramik hat nach ihrem Typ in grossem Masse ihre Analogien mit der Keramik aus Vatin, Tolvadia und Dubovac.

Bis jetzt ist die nächste Schicht am interessantesten, welche zu der slawonischen Kultur gehört und zwar zu den kannelierten, Vučedoler und Kostolacer keramischen Gruppen. Alle drei dieser keramischen Gruppen kann man nicht stratigraphisch ausscheiden, es ist daher verständlich, dass sie sich auch chronologisch nicht ausscheiden lassen. Interessant ist auch die Kongruenz, dass sich an diese Schichte direkt die Schichte mit der pannonischen Keramik anschliesst was öfter in Bosnien und Slovenien der Fall ist

An Objekten wurden fünf Häuser konstatiert, meistens stark beschädigt. In einem dieser Häuser wurde ein Herd mit einem Loche in der Mitte des Herdes zum Aufbewahren der Glut (sog. zaprećak) bemerkt und unter dem Fussboden des zweiten Hauses ist ein weisses kristallartiges Material gefunden worden, dessen chemische Analyse bestätigt, dass dies ein Bindemittel war, welches wahrscheinlich zum Bau des Hauses diente. Ausser den Häusern sind noch elf Herde, grösstenteils offene, gefunden worden.

Gomolava muss als Komplex betrachtet werden. Durch Rekognoszierung des umliegenden Terrains wurde verschiedenartiges archäologisches Material konstatiert. Auf dem Gebiet des Dorfes Hrtkovci breitet sich eine römische Nekropole aus-, am Fusse von Gomolava sind Spuren von Häusern mit römischem Material gefunden worden. Zwei Höhenrücken nordöstlich von Gomolava gaben Oberflächen-Material aus der La Tène Stufe. Flussaufwärts von Gomolava, im Profil des Steilufers der Save wurde römischer und auch aus der Zeit der Völkerwanderung herrührendes Material konstatiert und auf einer Entfernung von cca einem Kilometer, auf der Hügel "Starčevo-Brdo", ist prähistorisches Material gesammelt worden.

Man darf nicht aus dem Auge lassen, dass die Überreste von Gomolava das äusserste Ende der Peripherie der einstigen Ansiedlung ist, so dass sich die Frage und der Zweifel ergeben, ob leider auch diese Ausgrabungen nicht verspätet kamen.

VERZEICHNIS TECHNISCHER AUFNAHMEN

Tafel I.	Römische Keramik
Tafel II.	Römische Keramik, Schmuckgegenstände und verschiedene Geräte
Tafel III.	Römische Keramik
Tafel IV.	La Tène Keramik
Tafel V.	La Tène Keramik
Tafel VI.	La Tène Keramik
Tafel VII.	La Tène Keramik
Tafel VIII.	La Tène Keramik
Tafel IX.	Töpferware der Schichte welche durch pannonische Keramik charakterisiert ist.
Tafel X.	Töpferware der Schichte welche durch pannonische Keramik charakterisiert ist.
Tafel XI.	Keramik der slawonischen Kultur
Tafel XII.	Keramik der slawonischen Kultur
Plan Nr. I.	Gomolava bei Hrtkovci — Situationsplan
Plan Nr. II.	Profile der Sonde III.
Plan Nr. III.	Profile der Sonde I.
Zeichnung Nr. 1.	La Tène Feuerstelle aus der Sonde I. 63/IV
Zeichnung Nr. 2.	Haus mit "zaprećak" — dem, Loche in der Mitte des Herdes zum Aufbewahren der Glut, Sonde I 60/IV, III
Zeichnung Nr. 3	Haus Nr. V, Sonde I 63/III, IV, 64/III, IV
Zeichnung Nr. 4.	Feuerstellen Nr 1, 3, 4, 6, 8. a — 58/IV, 3192, b — 60/IIIb, 2968, v — 58/II, 3217, g — 62, 63/IV, 4852 d — 61/III, 4210.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

ПИСМЕНА ЗАОСТАВШТИНА ДР-А ИЛИЈЕ ВУЧЕТИЋА У ВОЈВОЂАНСКОМ МУЗЕЈУ

Историско одељење Војвођанског музеја, радећи на комплетирању своје збирке докумената који се односе иа политичку и културну прошлост Војводине, откупило је низ списа др-а Илије Вучетића, познатог и заслужног политичара и јавног радника, који илуструју његову друштвену делатност од првих средњошколских дана, пре Омладинског покрета, до његове смрти, 1904 године. Међу овим списима се истичу: Дневник Илије Вучетића као ученика петог, шестог и седмог разреда гимназије (1861—65), његов чланак О положају женскиња, предавање о св. Сави и Сави Текелији, предавање О штампии и подужу политичко-агитациони чланак Кога да брамо.

Осећајући близину смрти, Вучетић је почео да пише аутобиографију, којом су се касније послужили др Милан Савић и други који су писали о њему. Међутим, потпунији увид у развој Вучетићеве личности и ђачких омладинских прилика у Сегедину 60-тих година прошлог века може се добити кроз његов "Дневник" који је почео да пише као петошколац 1861.

У вођењу "Дневника" Вучетић је био савестан, уредан и јасан, чиме се, усталом, одликовао кроз цео живот. Кроз исцрпан списак његових књига може се стећи приближно тачна слика на каквој литератури се васпитавала наша омладина тог доба. Треба истаћи да је тај сиромашни дечак, син новосадског ћурчије, већ у V разреду гимназије имао библиотеку од 150 књига и приличан број комплета новина и часописа. Ту су заступљени у оригиналу латински и грчки писци, немачка класика, мађарска и немачка правна литература, као и дела савремених српских писаца.

Вучетићев "Дневник" није у целини забавно штиво, особито не први део, у коме има безначајних ствари, понављања и штурих констатација. Но, ипак се и кроз те штуре записе петошколца м'оже пратити развојна линија Вучетића и осетити како су се појединци и нека друштва, још пре Омладинског покрета повезивали и стремили ка истим циљевима. У другом делу "Дневника", који је много садржајнији, оцртава се друштвени живот грађанске средине у Сегедину, па и у другим градовима. Села, забаве, позоришне претставе и игранке — све прожете родољубивом нотом — оживљују српске кругове у градовима. Организатор тих новина у српском друштвеном животу је омладина, а у њеним редовима међу првима се истиче Вучетић. У том патриотском духу звуче и ове његове младалачке речи у једном споменару: "Род свој љубити највећа је добродетел, па нека се никад не угаси жар љубави према роду свом".

Још као петошколац, чим се снашао у новој, сегединској средини, Вучетић се укључује у ђачке напредне редове и постаје душа српске ђачке читаолице, дописник "Ђачког венца" и других листова. Распродаје часописе и књиге као активан повереник, стоји у преписци са бројним друговима и редакцијама, купи прилоге и учествује у дискусијама. Управо је за дивљење енергија овог средњошколца, који живи у сталној оскудици, а зрачи на друге оптимизмом, поучава децу да не би гладовао и полаже разреде као први ђак. У његовом животу има препирки и свађа, понека туча, али и "свега вечног пријатељства", "симпатија према једној", деси се и понека "фенстерпроменада", а чита се и "комплиментирбух" — све у духу романтизма. Но, то мало радости прекрива тамна сен материјалне беде, стипендија му је мала. Молба за молбом, очајање! На једној пожутелој страници читамо: "Стање ми је врло невољно, од бриге не могу ни да учим, већ сам сасвим збуњен. Ни од куда помоћи. Невоља ме непрестано гони. Ах, боже! кад ћу се опростити беде и патње!" Али, сиромаштво га не слама, нити кочи његов друштвени рад, због којег често изостаје од школе. Постао је дописни члан Будимске омладине, а у Сегедину радо виђена личност на селу, игранци, и говорник на славама и српским прославама.

Трећи део "Дневника" је сасвим кратак и сеже до почетка 1865. Вучетић је постао питомац Текелијанума у Пешти и убрзо један од руководиоца "Преоднице", у којој активно учествују Змај, Илија Огњановић, Стеван Поповић и други. Дискусије су ту живе, критике оштре, а теме разноврсне. Нажалост, "Дневник" се прекида баш на најинтересантнијем периоду, када је "Преодница" почела да постаје једна од најзначајнијих наших омладинских дружина у време Омладинског покрета.

Почетком 1868 Вучетић је у "Преодници" одржао своје предавање "О положају женскиња у друштву човечанском" у коме је, пуне две године пре Светозара Марковића, врло либерално тражио решење овог проблема. Истина, и пре Вучетића се о овоме код нас дискутовало, али нико није тако јасно и свестрано разложио овај проблем. Он тражи да жена постане равноправна и независна, "да ступи у виши круг идеја, да се истинито одушевљава за слободу и напредак" и закључује да ће "човечанство тек онда моћи ударити правим путем истинитом свом развитуку и напредку". Но, да се до тога дође, треба, по мишљењу Вучетића, коренито изменити васпитање женскиња у породици, школи и друштву.

Друго Вучетићево предавање, које смо у рукопису набавили, односи се на св. Саву и Саву Текелију, а држано је 1869. Кроз цео опис пробија трезвени рационалистички дух. Вредност историске личности он не просуђује према њеном доприносу цркви, већ према њеној борби за слободу и просвету. "Слобода и просвета су оно што човека човеком, а народ народом чине ... Без слободе нема просвете, а без просвете не може ни слобода никад права слобода бити". Најлепши венац двојици славних имењака (св. Сави и Сави Текелији) биће "неувели венац свести народне", а најлепши споменик "кад просвета себи прокрчи пута и у најниже колебе нашега народа и кад Србин свуда и на све стране буде слободан, сретан и напредан".

Треће Вучетићево предавање "О штампи" одржано је 1871 у "Друштву за радиност", напредној омладинској организацији, која је стајала на левици Омладинског покрета. У овом друштву секретар је био први војвођански социјалиста Ђока Мијатовић, а предавања је у њој држао и Светозар Марковић. Питање штампе Вучетић је третирао у борбеном демократском духу. Познавајући добро историјат писма и књиге, он види преломни моменат на пољу културе у проналаску штампе, која је омогућила да књига продре и до најсиромашнијих слојева и да их мобилише у борбу против реакције, мрачњаштва и тираније. Он документовано слика борбу папске курије против прогреса и потсећа да су папе измислиле цензуру. Штампа је управо припремила све новије револуције, каже Вучетић, и у крајњој линији је више користила народу него угњетачима. Осуђује модерне (буржоаске) законе о штампи као превентивну цензуру и закључује излагање ванредно јасном и тачном опсервацијом: "Где народ није сам свој господар, ту не може ни штампа у правом смислу слободна бити".

Познато је да је др Вучетић био ватрени присталица Светозара Милетића и један од најбољих познавалаца проблема на пољу народно-црквене аутономије. У време 80—90-тих година, када је Аустро-Угарска у савезу са православним епископатома газила принципе аутономије, Вучетић се доследно борио за народну ствар, а против клерикализма црквених врхова у Војводини. Његов спис "Кога да бирамо" претставља апел за јединство свих народних снага, како би на изборима били изабрани доследни антиклерикалци и људи који ће знати да се снађу у компликованим условима борбе за аутономију.

Вучетић је преводилац Тургењевљевог "Дима" и писац, у оно време, веома цењеног предговора, у коме је изложио савремена напредна схватања о књижевности. Са Иваном Тургењевим Вучетић је одржавао извесно време преписку, па му је писац послао књигу својих целокупних дела са својеручном посветом. Књига и једно од три писма које је Тургењев писао Вучетићу, а у коме моли да му Вучетић пошаље српски речник да би учио наш језик, налазе се у нашем Музеју.

У инвентару Историског одељења Вучетићеви списи убележени су под бројевима 140—142; 2465—2476.

Славко Гавриловић

ВРШАЦ У СТЕРИЈИНОМ КЊИЖЕВНОМ СТВАРАЊУ

Три прилога

Књижевна дела која пружају слику једног одређеног друштва лако подлежу сумњи у погледу аутентичности овога сликања. Без обзира на оправданост те сумње поставља се питање да ли и колико један писац верно износи средину коју приказује у своме књижевном делу. Код писаца који се при уметничком уобличавању доживљавања једне средине (да то значи најчешће сукоб са средином и критиковање те исте средине, мислим да није потребно ни наглашавати) служе реалистичким методом најчешће се показује да су ове сумње неоправдане.

То је случај и са Стеријиним комедиографским радом, нарочито са оним комедијама чија је тематика из бидермајерског "гражданског" живота Вршца. Сумњу у аутентичност Стеријиног приказивања живота у Вршцу први је изнео Стојан Новаковић. У својој студији о Стерији, пишући о Покондираној тикви, С. Новаковић у вези са тим

каже: "Данас је већ тешко оценити колико сликање одговара стварном стању друштва око 1830 у источном Банату, али је цела слика пуна и данас необично живе занимљивости".¹

Међутим, данас можемо бити много мање скептични од Новаковића. Могло би се чак рећи и обрнуто: Стеријине комедије садрже врло много — несразмерно више, упоређене са делима других наших писаца, Стеријиних савременика — података о том животу и нашем бидермајерском друштву, тако да су оне аутентична сведочанства о "стварном стању нашег друштва" и у источном Банату и у Вршцу. На основу архивске грађе, — нажалост недовољне, — види се да је Вршац и живот његових бидермајерских "граждана" служио као основа Стеријиним комедијама, па и другим хумористичким списима.

Са ова три прилога хоћу да укажем на то колико је живот бидермајерског грађанства у Вршцу био Стерији и повод а и потстрек при његовом комедиографском уобличавању. Први прилог, а претежно и други, рађени су на основу записника српске православне црквене општине у Вршцу, односно оних сачуваних фрагмената о којима сам већ говорио у свом прилогу о Стеријином пријатељу др Гаврилу Пекаровићу,² дуж је трећи рађен на основу грађе из Државне историске архиве у Вршцу.

Разуме се по себи да посматрано баш са овог аспекта и као инспирација, а и документација која објашњава Стеријино сликање бидермајерског грађанског живота, оваква архивска грађа долази у обзир услед недостатка других сведочанстава, потпунијих и одређенијих. Нико од наших старијих писаца није оставио забелешке, дневнике рада, рецимо, или бар преписку из које би се видео њихов начин рада, успомене које би могле да објасне транспоноване једне доживљене друштвене средине у уметничко дело. То важи и за Стерију, закопчаног и у погледу свога стварања, као и свога приватног живота.

Ради лакшег разумевања, нарочито прва два прилога, потребно је дати извесне претходне напомене о самом Вршцу. Инкорпорирање Баната Мађарској 1779 и његову поделу на жупаније Вршчани су (како они из "Рацког Вршца", тако и они из "Немачког Вршца", све до 1794 као одвојених општина) дочекали поновљеним и стално понављаним захтевом за елибертацијом. Борба да се Вршац прогласи за слободан град трајала је врло дуго, а Вршчани, махом трговци и занатлије, подносили су велике материјалне жртве, шаљући депутацију за депутацијом. Поједине депутације Вршчана издржавају и сами трговци својим прилозима. Депутације пак не презају ни од подмићивања само да што пре постигну жељени циљ. Тако се тај Вршац, елибертиран 1817, осећа као слободан град, са становништвом претежно српским, издиференцираним у четири друштвена слоја.

Из спискова чланова који присуствују седницама црквене општине јасно произилази да је становништво Вршца издиференцирано већ у четири слоја: сељаштво, занатлије, трговци са целебцијама и земљедршцима и најзад "хонорациори" (магистратски службеници и "слободни": лекари и адвокати). Наравно да ова шема не обухвата све, нити је потпуна, као ниједна шема, уосталом. На првом месту њу кваре целебције, који су и одгајивачи стоке, те по томе ближи земљорадницима, али још више тргују њоме, дакле трговци. Затим, ту су занатлије, од којих су неки мање или више преспали да живе искључиво од свога заната, па су и земљорадници а донекле и арендатори-земљедршци. Такав је, видећемо у прилогу II, и сам Арсеније Гавриловић, имућан занатлија, који је истовремено и "хонорациор", јер је формунд. Исти је случај и са трговцима. Они имају своје трговине, "мупеци" су или "шпекуланти", али су и закупници, па и власници земљишта-земљедршци.

Већ за време турске владавине (до 1716) Вршац је био знатан трговачки и занатски центар. Алишвериш (касније Велика Пијаца) био је тржиште на које су се стицале све махале, како оне у којима је становала хришћанска раја (Томићева, Радакова, Драгићева, Дечанска, Пећка, касније названа Црвењачка), тако и за турску паланку Чукур-малу. Али и поред свега тога по привредној структури сточарство знатно претеже над земљорадњом. Целебције, моћни у Банату током XVIII века,³ још су и сада бројни и у самој Вршцу. Током XVIII века црквена општина, за одржавање цркава прима поклоне у новцу и у натури. Из црквених рачунских књига видимо да се поред вина, жита и кукуруза примају на поклон и вуна, и живи јагањци, које црквени тутори после накнадно уновчују.

Да су сточари и сада у XIX веку важан привредни фактор налазимо доказа и у овом фрагментованом записнику седница "црквоног обшества". Тако почетком 1824 године, расправљајући о томе на који начин да се помогне црквеној општини која је била у тешком материјалном положају, и у овој дискусији "неки од сосједашких мненије своје в том изјасниша, что б направедно им видилосја, да они же жителие вршачки, котори без грунта у средини их живут, а притом Марву держат, за споможение Цркве здешнија, от крупне Марве по 1 fl. W. W. от Овце по 20 х, а от Свинчета обаче по 15 х от парчета сваког платити да имјејут". Па је у вези са тим закључено да одбор од осам чланова са једним епитропом (тутором) одреди "колико и каковија сирјеч Марви у гражданов без Грунта zde живуштих обретатстја, својим временем ижидати, како би Епитропи совокупленије новци на потребу црквону обратили, и в счет увести могли".⁴ Из књиге црквених прихода види се пак да је примана и ова врста црквене милостиње.

Не измиче исто тако пажњи да су у XIX веку трговци на седницама црквене општине мање бројни него што је то био случај у прошлом веку, када су они и хонораријери били искључиви чланови "црквоног обшества". Исто тамо сада се проређују и њихови поклони. Године 1800 на пример трговци купују звоно тешко 645 ока, за које плаћају 698 форината. Звоно доноси чак из Граца и оно ће се у будуће звати "трговачко звоно". Две године касније "почтенородни Господари купци Вершачки из усердија к Богу и угоднику Јего Николаа На правлени Неба (:Балдахина:) даша Милостињу, како Протокол Црквони имјенно с' Числајет 884,30 fl.⁵ Трговци су још и на почетку XIX века главни носиоци тога "благољепија" и "велељепија" у цркви и за то велељепије жртвују велике своте новца, што је и природно јер су они економски и најјачи. Године 1800 "црквено обшество" жртвује 1000 форината "за Правленије новог сахата на Торону Цркве Свјатаго оца Никола".⁶

У другој и трећој деценији XIX века, па и после 1848—49, занатлије се у Вршцу уздижу и бројно и економски. Они све више заузимају оно место које су дотле држали трговци. Можда за то треба тражити узрок и у самој околности што потомци оних грчко-цинцарских трговаца (сада потпуно асимиловани у Србе), ранијих искључивих носилаца трговачког пословања, морају сада да издрже све тежу конкуренцију све већег броја трговаца Немаца и Јевреја, који уживају широку подршку власти. Занатлије пак, баш захваљујући и тој околности што живот широких слојева народа стагнира, остају у своме делокругу господари пијаце. Ово утолико пре што је довоз индустријских производа (железница пролази кроз Вршац тек од 1858 године) јако отежан, мада је саобраћај Дунавом почео још 1831. Све ово утиче да се занатлије, окупљени у снажне цеховске организације, не осећају угрожени, већ напротив они се уздижу.

Занатлије се труде да свима силама допринесу и "благољепију", при чему руфети чине и финансиске напоре који су изнад њихових могућности. Тако на пример, када "кожукарски руфет" 1847 поклања цркви звоно тешко 30 центи,⁷ кројачки руфет не жели да застане за њим. Јер после поклона кожара, а који "с радостним узкликом и топлим благодарностију прима обшество Црквон редки овај дар, који ће к велељепију свјатаго Храма, и величественом узвису целе вароши служити — и похваљујући благочестиво усердије кожукарског Цунфта признаје отменост његову, с којом он храм божији како досад, тако и одсад украсити трудио се ..." кројачима не преостаје ништа друго већ да "желећи барјак за Саборну цркву устроити, но средства к тому довољно не имајући иште из Касе црквонне 400 в. в. под лихву, и за сигурност ови новаца готовим себе изјасњава чрез више Маистора солидарно обвезателство подписати".⁸ Занатлије су у повољнијем положају од трговаца и због тога што они могу да иступе солидарно, док је "купеческа компанија" као сталешка установа трговаца сада потпуно неефикасна.

Руфети су исто тако љубоморно пазили на то да се не крње њихова права у вези са поклонима које су својевремено они чинили црквама, па им поједини црквени тутори то оспоравали. Тако су 1834 торбари морали да бране једно своје право. Године 1805 овај је руфет поконио Успенској цркви рипиде, с тим да се при погребима чланова тога руфета оне носе без икакве наплате. Епитропи Успенске, "мале" цркве, покушавали су да им ускрате ту привилегију.⁹

Занатлије наступају све више као имућнији слој а у друштвеном погледу покушавају да се такмиче са трговцима. Није случајност што Стерија за јунакињу Покондирене тикве узима мајсторицу Фему Мирич, узима удовицу мајстора а не жену неког "купца здешњег". Овакву одлуку Стерији је диктовала посматрана стварност. Више она него комедиографска комбинаторика; више стварност него чак и она увек присутна Стеријина жеља за "поучителношћу", без које се његов комедиографски рад не може ни замислити. Током XIX века занатлије у Вршцу стичу леп иметак. То им омогућује да учествују и у црквеном "велељепију", а ствара код њих и жељу за истицањем у друштву.

I ЈЕДАН МОТИВ ИЗ "ПОКОНДИРЕНЕ ТИКВЕ"

Покондирена тиква је комедија из времена економског уздицања занатлиског сталежа у Вршцу. Разумљиво је да појединци из овог сада обогаћеног сталежа покушавају да се уздигну у виши друштвени ред. Стерија овом комедијом хоће да исмеје оне негативне појаве које скоро неизбежно прате овакво пењање лествицама тадашње друштвене хијерархије. Он указује на парвениство као најкомичнију страну ове друштвене појаве, при чему му је очигледно много стало до поуке. Јер истовремено са жељом да "смехом поправи обичаје" он показује и опасност која прети онима који се заносе за "ноблесом". Ту опасност претстављају чанколизи, разне Саре и Розичић-Ружичић који једва чекају да искористе њихове снобовске побуде.

Већ сама чињеница да личност која ће му послужити као медиј за овакву поуку припада занатлиском а не трговачком сталежу довољно сведочи да је Стерија као рођени посматрач добро уочио који је слој нашег друштва

наклоњен овом злу. Ако упоредимо Покондирену тикву са Тврдицом, који има исто тако поучну тенденцију, видимо да је комедија о погоспођеној мајсторици Феми израз једног друштвеног слоја који је у успону, док кир-Јања претставља друштвени слој чија је и економска снага већ ослабила. Ослабила је јер су методе овог грчко-цинцарског трговачког пословања већ застареле. Могао је Стерија — дозволимо и овакву комбинацију — да узме за главну личност Покондирене тикве и госпа Јуцу, и то као евентуалиу удовицу богатог цимрије кир-Јање, па да од ње начини исто тако успелу комичну личност на којој ће показати целу штетност овако парвениски схватаног гурања у виши друштвени степен. То није учинио из разлога што је у Вршцу тога времена имао пред очима баш занатлиски сталез као типичног носиоца овакве жеље за уздизање у више друштво.

Да је Покондирена тиква по својим мотивима тема из Вршца доказ је не само оно помињање "... куће поред Два пиштоља ...", коју прижељкује Евица, Фемина ћерка. Има и других мотива, од којих за један постоји архивска грађа, која је истовремено врло убедљива потврда о Стеријином стваралачком поступку, а и доказ да је грађу за ову комедију узео баш из Вршца. При томе, наравно, не треба никако губити из вида Стеријино схватање његове књижевне вокације, јер уводећи овај мотив у своју комедију, он истовремено осуђује и једну друштвену праксу која се као снобизам усталила баш у оном друштвеном слоју у који жели да се уздигне мајсторица Феми Мирич.

"Ако не добијем први стол, ја нећу у стол ни улазити..."¹⁰ узвикује погоспођена мајсторица Феми, "фрау фон Мирич". Уствари она гласно изговара на позорници оно што су и пре ње и после ње изговарале, уз мање или више пригушаван гнев, својим мужевима толике жене у Вршцу.

Навешћу одмах сада још два Стеријина текста из којих се најбоље види како је он мислио о овој негативној појави у Вршцу, а која је, чини ми се, била карактеристична уопште за "гражданство" у Војводини.

"Рачуница је најстарија наука и древни су је Грци сматрали као предуготовителну науку к философији. Зато вели Плато да се "бројем диже човек из зверства, и долази до моралног изображенија". Искуство чрез две тисуће година показало је да је Плато имао право; јер нека човек нема шта бројати, биће презрен, простак, глуп, без карактера, незнатан, пред ким ће те врата сваког отменијег друштва затворити. Али нека почне бројати не само талире и дукате, него макар и банкноте, сваки ће га са удивљењем опомињати; најлепше даме примаће себи за чест да га у средини својој виде; његова беседа мериће се теразијама на којима он своје дукате мери, и ако је и свака реч ексик, опет се држи да је злато.

"Осим тога може купити чести, први стол (подвлачење је моје —МТ), парохију¹¹, црвен појас, титуле, докторат философије,¹² дипломе од учених друштава, похвална слова, најлепше песме, и све што ласкатаљи или најмњеници по новинама уздижу". Тако пише Стерија у милобруци Рачуница људи.¹³

"Колико незгоде, неповољности а и омразе и вечног непријатељства међу членовима обштина причињавају столови, и то је обште познато. Столова је цел, да они, који су слаби и стари, могу се помало наслонити и одморити. А сад су прешли у неку параду и трговину. Ко може да плати, мада је млад и здрав, онај се укипи у столу; па му то није доста, него сваки настоји да дође у прве столове: одтуда онолике распре при Црквеним скупштинама, које се потом на сву обштину разпрострањавају, подрањују мрзост и освету, брата од брата цепају, и најбоље пријатеље у омразу доводе.

"Мрзост ова и у Цркви не може да се заборави, и тако столови, који су по нужди и за немоћне уведени, постали су причином оних зала, која Црква забрањује и осуђује. Напоље дакле и с овом трговином, укинемо излишија и сујете великољепности, која благоговјејност¹⁴ и тако не подижу, будимо онакови Христијани, као што нас спаситељ учи". — Тако пише Стерија у чланку: О нашој цркви и злоупотребљенијама у њој.¹⁵

Из записника седница црквене општине, а исто тако и из рачунских књига вршачких цркава јасно је где је Стерија нашао потстрека за овакво писање. Истина, овај Стеријин чланак о злоупотребама у православној цркви објављен је 1852 године, милобрука Рачуница људи годину дана касније, али је Покондирена тиква написана пре 1832 године.^{15а} Као човек који није подносио сујету, Стерија није могао да се помири с овим обичајем нашег бидермајерског грађанства који се као негативна, изразито снобовска категорија одржао и после 1849 године, а она одиста претставља прекретницу у животу нашег грађанства Војводине.

Црквена општина умела је да се користи овим снобизмом својих верних па је вешто потпиривала утакмицу која јој је доносила лепе приходе. Приходи од ових црквених столова били су троструки: они који су долазили куповином доживотно ("за вечито"), и "мутацијом", тј. променом у други сто, која је могла бити двојака: или померање напред, или промена са леве стране — та је сматрана за мање отмену — на десну страну.

Истина, из записника седница црквене општине не добија се, а нити се може добити, онако одлучан утисак да су распре око столова "цепале брата од брата", како то Стерија каже у свом чланку, али већ при првом, ма колико површном читању овог фрагментованог записника, пада у очи колико се велика пажња поклања овом питању,

колико се о њему расправља. И много и често. Столова је у црквама било одиста мало. Пошто је имати сто у цркви значило бити нарочито отмен, разумљиво је да су настајале борбе око њих. Понеко је годинама чекао да дође до стола. До оних "отменијих", а то је значило оних напред, долазило се тек после смрти ранијег притежатеља, или у случају ако је он материјално посрнуо па му више није стало до овакве почести или више није могао да издржи такмичење.

У Вршцу који је имао две цркве, Саборну, звану: "велика" црква, и Успенску, звану "мала", - цене столова су се разликовале. У великој цркви били су столови скупљи него у малој. Тако је 1823 године уступљен "стол под № 3 здешњем грађанину Кирилу Матовичу за 21 fl. W. W. Та цена ма колико да је била висока за оне прилике, била је у овом случају нешто нижа, јер се радило о столу на левој страни.

Цене црквеним столовима су варијале, а биле су подложне променама као и цена другој роби. И њих су условљавале родне године, трговачки послови, дакле уопште услови привредног живота. Наравно да цену није одређивала црквена општина, већ је она то препуштала слободној утакмици: ко да више. По свему судећи жене су се више такмичиле него мушкарци. Тако на други сто у женској препрати велике цркве, а који је дотле припадао Ани Заим, супрузи хаџи-Јање Заима — једног од највећих приложника баш тој цркви,¹⁶ хаџије који је подигао на Великој пијаци огроман мраморни крст, — а то значи да је био један од најпочаснијих црквених столова, јер први је био Биберлијинице, супруге "градског бирова", године 1829 поставиле су свој захтев "три госпоже старе".¹⁷

С времена на време вршена је нова расподела столова, нарочито после смрти неког од "притежатеља" "отменијих" столова, па би при томе настале велике и дуготрајне распре коме да се који сто додели.¹⁸ Сем тога, ни евиденција плаћања тих столова није уредно вођена. Тако се "местни бирова" (judex) Петар Биберлија на седници од 21 јануара 1824 године¹⁹ пожалио да је за свој сто у Саборној цркви (први са десне стране) платио 100 форината још 1799 године, а сада, после четврт века још увек се води као дужник.

Сукоби око столова избијали су и зато што су и тутори појединих цркава покушавали да ово питање решавају на своју руку. Доказ томе је закључак седнице од 1831 године,²⁰ а према коме: "Да би свака бити могућа неугодност у призренију одределинија и раздавања столова предупредило закључено: Епитропма без обштер саборног одределинија столове праздне самим собом давати забранити". Да би се избегли сукоби, а и спречила самовоља татора успостављене су ранглисте које су уношене или у рачунске књиге или у протокол записника седница црквене општине. Такву ранглисту имамо при крају записника седнице "церковног обшества од 14 фебруара 1836 год."²¹

Бесплатно додељивање столова била је велика реткост. Тако је године 1828 бесплатно уступљен сто матери пароха Лазара Радака, јер њен син бесплатно води протокол седница црквене општине и "служботворенијем церковним код Обштине себи заслуженим содјељасја".²² Исто тако године 1847 бесплатно је додељен сто и удови Константина Спаића, зато што су и његов отац, а и сам Константин Спаић имали великих заслуга за црквену општину.²³

Приликом додељивања столова пазило се на ранг, "взирајући на старешинство", каже се у једној тачки протокола, а ранг је одређиван према старости, друштвеном положају а и залагању појединаца за православље, а то практично значи: према ономе колико је раније давао прилога. Тако је и први сто Петра Биберлије после његове смрти, 1829 године, уступљен Димитрију-Димо Коишору млађем, који је дотле био у четвртог, а "из призренија, што Димитрије Коишор младији, Обштества Сего изабрани Член и к тому јеште што исти Стол от древности родитеља јего бјаше, Јему Димитрију, за добротеније Церкви подношени 100 fl даровати".²⁴ Та значи да је до 1799 године овај, први, сто припадао Димитрију Коишору - старијем, а тек после његове смрти уступљен Петру Биберлији као хонорациору, а сада га син Димитрије Коишор - млађи добија - "на дар", наравно уз доплату 100 форината!

Да је неко морао да буде осведочени православац или да добро плати па да добије неки угледнији сто видимо из записника седнице од 1839 године. "На предложение Епитропов Катедралне Цркве да је смертију Господар Константин от Теодор Стол упраздњен Закључено: Таи исти Стол упраздњени Господару Панајоту Деметровичу отпределити и предати".²⁵ По свему судећи Панајот Деметровић, угледан трговац (код њега је деценијама црквена општина куповала барут потребан за пуњење прангија о већим празницима!), морао је дуго да чека док је дошао до једног "почаснијег" стола, па и то захваљујући смрти Константина от Теодори, из старе грчке трговачке породице, која је била староседелац на Великој Пијаци, јер су Теодори имали надимак "Алишверић".

Црквена општина, природно, старала се да добије што веће приходе од ових црквених столова. Тако на годишњој скупштини црквене општине 1838 спомиње се један купац црквеног стола: "Стол Господару Лазару Георгијевичу одређени, за који половину цене положио јест, и другу половину положити да не пропусти, аколи татов задржати не жела закључено: стол вопросу подложен Господар Лазару Георгијевич иному лицу за обичну цену, с ведомостију обшества и парохијалног Свјаштенства, продати које исто и јему самому саобштити".²⁶

Међутим, идуће године на седници црквене општине,²⁷ на истој оној на којој, као што ћемо у прилогу II видети, Арсеније Гавриловић свечано поклања цркву подигнуту на гробљу, већ под тачком 5 поново се говори о том истом столу, а с позивом на тачку 11 од прошле године. Та тачка гласи: "Стол Господар Лазару Георгијевич во Успенској цркви предани, за кои и половину цене положио јест Закључено: Епитропом наложити да повторително не изоставе горепоменутог Сограђанина Гр. Лазара Георгијевич опоменути, што би једанпут за свагда отговорио, желитли исти вопросу подлежашти Стол задржати и тако другу половину Цркви исплатити, или ни? кои отговор првом приликом Собраному Обштеству, управленија и учређенија ради следовати имуштег, сообштити не пренебрегну". Нажалост нисам у могућности да даље пратим развој овог случаја са столом Лазара Георгијевића, јер протокол за годину 1840 недостаје.

Али свакако да је од целог тог за м е ш а т е љ с т в а око црквених столова најзанимљивији случај са првим столом у женској препрати. У могућности сам да изнесем начин како га је црквено "општество", по жељи епископа Максима Мануиловића, преотело од дотадашњег власника, само да би угодило епископовој ћерци Јекатарини от Домокош.

На седници "општества" од 9 децембра 1832 председавајући пресвитер Константин Алексић, "престави" (саопштио је) да је први сто у женској препрати у коме би "Дијецезални Господин Епископ наш приликоју Торжественых Праздников с литијеју в Притвор исходити обичествујет, в неиже места или Стол првои в немже Епископ стојати имјелби, Старој Госпожи Коишороници Јелени отдавно уже Обштеством продан јест, јеже би место оно в будуште за Г. Епископа опредељено било". Међутим, сада је у том столу била Катарина жена Димитрија - Дима Коишора - млађег, сина Јелене и Димитрија Коишора, а који је као што смо видели платио 100 форината да би наследио сто који је пре тога имао Петар Биберлија, а раније његов отац. Димитрије Коишор пристао је на промену тако да се његовој жени уступи сто иза Александре супруге Лазара Томића.

Мора саако да се у чуду упита како то да епископ нема свога места у цркви и то у Саборној цркви, "великој цркви" која је преко пута од владичанског двора, па сада протопресвитер мора од црквене општине да тражи сто, први сто у женској препрати, који су Коишорови свакако добро платили и први пут а и други пут када га је од своје свекрве наследила жена Коишора-млађег. Али из недоумице нас брзо изводи закључак црквене општине који све објашњава. И не само што објашњава цео овај случај, него истовремено баца довољно јасну светлост и на Максима Мануиловића, а и на друштвене односе тога времена, држање племићкиње Јекатарине от Домокош према жени једног грађанина-трговца. Ево како гласи решење:

"Стол првиј Г. Јеленом Коишор цркви совсјем уступљени за Господина Епископа определити — но понеже, да Господин Епископ редто и то токмо во царскија Праздники в Притвор с литијеју исходити обичествујет, а случает сја часто да отменија странчаја в Церков приходјашчаја Лица Пристојнаго места не имејут; то јединожди за всегда речени први Стол Госпожи Јекатарини от Домокош дштери нашего Дијецезалнаго Господина Епископа определити; у отсуствију же тоја; у речени Стол и инне отмене стране Госпоже, и то токмо Епитропими Церковними уводитсја могут — Јекатарини же супруги Г. Димитрија Коишор, приликоју упраздненаго каковога Стола и тјех обичнаго Премјештенија, Стол после Александре Томич за приличну цену продати."

Дакле, испало је тако да је жена Диме Коишора-млађег, Јекатарина, остала без стола, пошто јој је преотела друга Јекатарина, епископова ћерка.

Свакако да оваквим својим поступком владика Максим Мануиловић није постао популарнији у Вршцу. Он је на положај вршачког епископа дошао после десетогодишње борбе Вршчана против Синесија от Радивојевића, који је био администратор и кога су Вршчани својим упорним молбама упућеним цару спречили да постане и владика поред свега тога што је био добро уписан у Бечу и због угушивања Крушчичке буне.²⁸ Али изгледа да Мануиловићу није много ни стало до тога да у Вршцу стекне популарност, јер већ идуће године после свог отимања стола у корист своје ћерке, одлази за епископа у Темишвар. Вероватно да је због оваквих поступака Мануиловићевих у Вршцу и остала пословица: "Мути ко Максим по цркви", а која се одржала, све до данашњих дана, и онда када је њен прави смисао потпуно заборављен.

Али ово отимање стола Јекатарине Коишор за рачун Јекатарине от Домокош (жене Ладислава от Домокош, "становника великоварадског") не би имало ни пуну драж, а ни пуну рељефност ако не додам још и ово: иста Јекатарина от Домокош кумовала је 15 фебруара 1831 године адвокату Григорију Милутиновићу,²⁹ када се он женио Маријом Коишор, сестром Димитрија-Диме Коишора-млађег, а чију жену сада избацује из црквеног стола који је "за вечито" откупила од црквене општине још њена свекрва.

Овде морам приметити још нешто. Несумњиво је једно, а то је да цео овај вашар таштина, све те сукобе и све распре око црквених столова не бисмо могли довољно да уочимо читајући их по записницима седница црквене општине, нити бисмо могли да осетимо сву гротескност тих сукоба без Стеријиних текстова. Ово примећујем из разлога што баш ова околност довољно јасно показује да је Стерија, уобличавајући у комедијама доживљену стварност, давао слику која одиста "одговара стварном стању нашег друштва око 1830 у источном Банату".

Ово отимање за црквене столове Стерија помиње и у својој комедији *Симпатије и антипатије*. Агницу, која је постала тобож видовита и почела да претсказује, мати Марта Црнокравићка пита и ово: "... Имаш ли још какву новину? Дед нам приповеди ...", па обраћајући се мужу који присуствује тој сцени прилично скептичан у погледу ћеркине моћи претсказивања, наставља: "Да је питамо ко ће добити први стол?"

Ову комедију без неког дубљег локалног обележја (то је уствари драматизована пародија једне Чокеове новеле)³⁰ Стерија је писао у Београду и она је први пут изведена у Београду 14 маја 1842. Не желећи да донесем произвољан закључак о београдској друштвеној средини, а како нисам имао прилике да на основу архивске грађе или других података утврдим да ли је овакво снобовско отимање око црквених столова било и у Београду, остављам то као отворено питање, при чему претпостављам две могућности:

1. Стерија је могао ово да механички пренесе и на Београд; и

2. Стерија као рутинирани комедиограф у време када пише *Симпатије и антипатије* (комедију у којој има одиста врло мало поучителности), добро зна да се код публике осећање смешнога може постићи само ако јој се предочава нешто што јој је блиско и добро познато.

Отимање црквених столова помиње и Јаков Игњатовић и својим успоменама. По свему судећи ова снобовска појава била је веома распрострањена у целом православном свету.^{30а}

II АРСЕНИЈЕ ГАВРИЛОВИЋ — ЛИЧНОСТ ИЗ КОМЕДИЈЕ "РОДОЉУПЦИ"

Вршачког занатлију кабаничара Арсенија Гавриловића, дугогодишњег формунда и угледног грађанина Вршца срећемо у Стеријиној последњој комедији *Родољупци*. Овом приликом хоћу да укажем на везу између Арсенија Гавриловића из живота и Гавриловића из *Родољубаца*, комедије у којој Стерија непоштедно жигосе грамзивце, приказујући средствима комедије "како се и у највећој ствари умеју пороци довијати ..."³¹

Арсеније Гавриловић родио се у Вршцу 1779 године.³² Његов отац Гаврило Стојановић био је казанџија и калаџија, што је тада био један од најуноснијих заната. Синови Гаврила Стојановића, Арсеније и Викентије извели су своје презиме из очевог имена, по обичају који је у Војводини владао током XVIII па и XIX века.

Арсеније је изучио абаџиски занат, а припадници овога еснафа били су у Вршцу врло угледни, док је сам занат сматран као један од најуноснијих. Према традицији очуваној у Вршцу у тадашњој друштвеној хијерархији абаџије су долазили одмах иза трговаца и били су међу занатлијама на првом месту.³³ Гавриловић се оженио веома млад, када је имао свега осамнаест година, и то својом вршњакињом Јеленом ћерком Константина Гердеца. У овом браку изродили су четрнаесторо деце, од којих је деветоро умрло одмах после рођења. Од преживелих одрасло је свега четворо и то: Јулијана (1800—1826), Јован (1807—1834), Агнија (рођена 1810, која се млада удала ван Вршца, тако да јој се губи траг) и Константин (1812—1852). Умирање деце, утицало је, као што ћемо видети, на Арсенија Гавриловића да постане ктитор цркве на гробљу.

Наишао сам на то да се Арсеније Гавриловић својим занатом бавио и године 1833.³⁴ У сваком случају оставља нас у недоумици да ли је велико имање које му је омогућило да сагради цркву наследио од оца или га је стекао радећи искључиво занат. Или је, можда, доста брзо поред заната, који су свакако радиле само његове калфе, он трговао или можда постао земљедржац. Не изгледа ми да је своје велико имање стекао радећи искључиво занат, па ма колико много имао помоћника. Не само рад у радионици, него и набавка сировина, а особито сукна, па затим — ово још више — одласци на вашаре, често у места прилично удаљена од Вршца, захтевали су од сваког занатлије да се потпуно посвети своме занату. Рад на занату остављао му је мало времена за јавне послове, за које је Арсеније Гавриловић очигледно имао много и склоности. Године 1819 био је тотор "Србског шпитаља", а године 1823 срећемо га као члана црквене општине.³⁵

Формунд је постао 1827, свакако крајем те године, јер се с овом титулом поред имена потписује тек на протоколима седница црквене општине од године 1828. Формунд (*tribunus plebis*) је био члан спољашњег савета у оквиру муниципалног устројства, који је спољашњи савет заступао пред ужим магистратским саветом. Он је био веза између ова два тела. Разумљиво да је овакав човек морао поред личних способности бити и имућан. Јер и у нашем "гражданству" углед се могао стећи најлакше а и најсигурније богатством. Од године 1795 до 1851 у Вршцу се

измењало девет формунда, али од свих њих на томе се положају најдуже задржао Арсеније Гавриловић.³⁶ Формундовао је равно 19 година, а свега девет година је саставио онај који је по дужини отправања ове дужности долазио одмах за њим.

Арсеније Гавриловић је изабран за формунда приликом магистратске рестаурације 1827 године. До те је рестаурације дошло због тога што су Вршчани послали 1824 године у Беч депутацију од три грађана, која је цару поднела молбу за рестаурацију потписану од 700 Вршчана, а којом су тражили да се уклони дотадашњи магистрат са Петром Биберлијом на челу. Беч је рестаурацију одуговлачио све до 1827, када је најзад спровео. И при идућој рестаурацији Арсеније Гавриловић је задржао свој положај, као и идућих, све до 1846, пуних 19 година. То доказује да је Арсеније Гавриловић поред богатства, а и других личних особина, имао и много такта.

У спору који је настао између магистрата и православне црквене општине око тога чије је власништво зграда у којој се дотле налазила основна школа Арсеније Гавриловић се појављује као посредник.³⁷ Он има одлучујућу улогу и када црквена општина купује кућу. Ово је разумљиво уосталом, јер он као формунд најлакше може да испослује одобрење ове куповине код магистрата.³⁸ Нашао сам трага и о томе да је подносио и предлоге магистрату, а понеки пут при гласању у градском савету је одвајао мишљење, што је накнадно подносио и писмено.³⁹

Али ни богатства, а ни почести којима је био обасипан, нису могле да утеше овога грађанина коме је смрт и даље односила децу. Године 1826 умрла му је у двадесет и шестој години ћерка Јулијана, после десет година проведених у браку са угледним трговцем Димитријем Шербаном, оставивши за собом троје деце, од којих ће остати у животу само једно. Најтеже га је ипак погодила смрт сина Јована, 1834. Овоме је било свега 27 година,^{39а} Било је то већ дванаесто дете које умире Арсенију Гавриловићу. У својој превеликој жалости одлучио је да на гробљу подигне цркву, а своју намеру остварио је 1836.

Арсеније Гавриловић је на седници црквене општине од 31 јануара 1839⁴⁰ свечано поклонио ову цркву на гробљу "српству и православљу". Тој седници поред претставника магистрата (Теодор Недељковић, "Публикума вершачкаго Биров",⁴¹ сенатор Лазар Нанчић¹² и Андреја Васић подбележник, "вице-нотар"⁴³) присуствују и три адвоката: Јован Стерија Поповић,⁴⁴ Григорије Милутиновић⁴⁵ и Константин Радуловић.⁴⁶ Цела процедура извршења поклона забележена је у тачки № 14, која гласи:

"У сојузу Пункта под № 12 года 1838 держаних засједанија у призренију Цркве Всих Светих на Гробију водруженој, от Гр. Арсенија Гаврилович, коју је Обштеству Сербском Вершачком силоју Schenkungs Instrument-а поклонио, и који овде у Копији преписан овако гласи:

*Schenkungs Urkunde: Ich unterschreibener, Bürger und dieszeitiger Vormund Königsaal Privileg Gemeinde Werschetz, gebe Allen und Jedermann, die es angeht, kund und zu wissen, dass ich der Kirchengebäude, welches im Jahre 1836 in dem allgemeinen Friedhofe Serbischerseits mit meinen eigenen unkösten, zu meinem und aller meinen Angehörigen Seelenheile, gänzlich aufgebaut — und Allen Heiligen durch den Hochgebornen, Hochwürdigsten Herren Dioecesan Bischof Joseph Rajacsich geweiht worden ist, mit allen darin vorhandenen Geräthschaften, melnen Mitbürgern und Glaubensgenossen, hiemit ewig unter dieser ausdrücklichen Clausel übergebe vermache und schenke, dass der benannte Gotteshaus, in aller Zukunft, blos den Werschetzer Bürgern griechisch nlcт unirter Glaubens-Bekentnisses, zur Gottes Verherlichung, und ihrer frommen Erbaung, bis zu ihren letzten Glaubens Sprösslinge, dienen angehören und anheimfallen solle. Urkund dessen meine eigenhändige Unterschrift und Beidrückung der Siegels, Werschetz am 1 ten July 1838 Sig. L. S. Arsenie Gavrilov m. p. Bürger. Helene Gavrilovich. — In meiner Gegenwart Philippus Trandaffirovits m. p. Werschetzer Erzpriester.*⁴⁷

Уводећи ми оваи подлини собственоручно подписани и предани Schenkungs Instrument от Гр. Арсеније Гаврилович и његове супруге Јелене, присојузити не препуштамо и Писаније, от Господина Милостивјејшег Нашег Дијецезана и Честњејшаго нашего Консистиориума Епархиалнаго под 26 Маиа 838 торжествованаго а 2 октовриа 838 на Јего Пречестност Дистриктуалног Господина Протопресвитера низпуштено, које овако гласи:

Благоговјејјејши Господин Прото Пресвитер,
Нам Љубезни,

Из Релацији вашеја под 1 ом Маја с. л. сјемо поднесенаја, и прикљученаго јеј Извода Протоколла Заседанији, Благочестиваго Грекоунеунјатскаго Обштества Вершачкаго, с радостију и великим удоволствијем уразумјехом јако Гражданин и Формунд здешњи Господар Арсениј Гаврилович отличноју љубовију к Православију нашему носив собственисјам иждивением и настојанием, в Памјат умершаго сина своего Јоанна, во Гробии обштем созиданују Капеллу со всеми свјаштенними в неи находјаштимсја утварми. Обштеству здешнему восточнаго Грекоунеунјатскаго вероисповеданија на всегда уступил, с тем

придатком, да от двеју под Капеллом созидану Гробницу, једину за себе и Фамилију своју задржати может. Уважајуште сију Благочестију ревност Господара Арсениа Гавриловича, пожертвовање сие на общтее благо клоњаштесја, а Протокол Конзисториума нашего вечнаго ради воспоминанија, и до поздних Потомков распростертисја имуштаго, ставиви, придаток от него самаго положени — да једину, јужи желит гробницу за себе и Фамилију своју задржати, одобрити, — јелико обаче Капелли, уже Обштеству Грекоунеунјатскому вершачкому принадлежаштија касаецја, в призрении Свјаштенство а неиже отправљатисја имуштаго, таковое сотворити отпределение, за благо судихом: да Парохиалное здешнее Свјаштенство по рјадун сиест чредно в дни Субботнија и Неделнија Божественују Службу в тоиже Капелле отправљае, — а јегда по желанију и взисканију коего от благочестивих Христијан сг. Литургиа в честореченои Капеллје совершитсја — плата за туиже припадшав Кассу јеја положена бити имат, и отуд, јакоже и от Приходов иначе припадајуштых служаштых Свјаштенников труди — за каждују сирјеч Божественују Службу, 17-ми Крајцарја С. М. награждени да будут. Жеже учрежденије Благочестивому вјероисповеданија вашему на тои конец сообщатсја, да ви в дејствие неотложно приведете — и сие изречение наше, Благочестивому вјероисповеданија сего Обштеству, приликоју Засједанија јего во вједомост принесете — т о е ж е и в Протоколл Засједанија вести имуште. Из Засједанија Конзисториалнаго 26 Маиа 1838^о во Вершце торжествованаго. Ј о с и ф Р а ј а ч и ћ епископ. п.

Прочитану бившу како изложеноу Schenkungs Instrumenta от Гр. Арсенија Гавриловича формунда и јего Супруге Јелене оригинално-потписану собственоручно — а ктому и Писанију, Јево Високо Преосвјаштенства Милостивјеишег нашег Диецезалног Господина Епископа, силоју којега, милостиво и отеческо учрежденије у Призренију творитсја, имуштых Службитворении во Капеллје, на общтем нашем Сербском Гробии, уразумјевше Закључено: Премилостиво ч Отеческо учреждение Великог Претседатеља нашег Господина Диецезана Јосифа от Рајачич с благодарними чувствами возносећи, примити и утвердити, с тим далшим смирењејшим умолением, преко нашег Господина Протопресвитера изјасњајуште, что би Предчествовани наш Господин Епископ и Честњејши Конзисториум, сеи Оригинални Schenkungs Instrument от Господара Арсенија Гавриловича Обштеству нашем Вершачком Грекоунеунјатском исповеданија предани, во Архивје Конзисториалнои до последњи Потомка нашии Сохраненија ради милостивеише примио: даље что се до Гробница относи, кое под Капеллом на Гробију нашем находесе, једна вековечно принадлежи Согражданину и Фундатору исте Капелле Храма Свех Свјатих Господару Арсенију Гавриловичу и Јево Фамилији; проче пак три Гробнице под истом Капеллом са Знањем Гр. Протопресвитера и Обштества да се има свака воособ с ценом 100 f. W. W. оному лицу, које би зажелило буди у коју од трех погребено бити, допуштати. У Огради исте честопоменуते Капелле на Гробију суште, који би зажелило сазидати Гробницу за цену од 50 f. W. W. са знањем предреченог Старешинства дозволити се може".

Арсеније Гавриловић је на положају формунда остао до године 1846. У бурним догађајима 1848—1849, у Вршцу нарочито сложеним, свакако да је, већ остарео и оставши само са сином Константином (жена му је умрла 1846 године), желео да остане по страни од догађаја, као што су то, уосталом, желели и толики други истакнути Вршчани. Када је Книћанин јануара 1849 године освојио Вршац установљен је Окружни одбор, па је за члана тога одбора изабран и Гавриловић. У тај одбор изабран је био и Стерија, а и Георгије Деметар. Они се као и сам Гавриловић нису слагали са политиком Рајачићевом. Арсеније Гавриловић умро је 4 фебруара 1849 у својој 70 години. Три године касније умро је и његов син Константин, једини од толике деце који је надживео родитеље.

*

* *

Видимо да је Арсеније Гавриловић био имућан занатлија, који се можда бавио и трговином, а играо значајну улогу у јавном животу Вршца.

Само се по себи намеће питање колико је Арсеније Гавриловић, формунд Вршачки и ктитор гробљанске цркве истовремено и "Гавриловић" из Стеријине комедије Р о д о љ у п ц и , односно колико је он Стерији послужио као узор за ову личност комедије. Чини ми се да је на овом месту потребно претходно напоменути следеће: вајајући своје ликове у комедијама, Стерија, поред свег реализма у поступку, не прави копије, као што то, у већини случајева, не чини ниједан писац. И за личност Гавриловића из Р о д о љ у б а ц а може се рећи исто оно што и о другим личностима Стеријиних комедија, исто оно што је речено о ликовима других комедиографа, Шекспира или Молијера, нарочито Молијера. Познато је како Сент-Бев у свом огледу о Молијеру просуђује о тобожњем "копирању са оригинала" великог француског комедиографа: да је Молијер тобож у Алесту портретирао Монпозијеа, "Грађанин-племић" да је порпрет Рос-а, Арпагон у "Тврдици" претседник Берсије, итд. Сматрајући да је све то произашло од разних Молијерових савременика скупљача анегдота, Сент-Бев закључује да, за разлику од Лабријера: "Молијерове личности нису копије, него краће речено: креације..." Није другачије ни код Стерије.

Од Арсенија Гавриловића Стерија је у Р о д о љ у п ц и м а створио оличење "гражданског" поштења и исправности, као антипод толиким гмизавим превртљивцима. Да је при томе Стерија имао пред очима баш Арсенија Гавриловића видимо из оне сцене у Р о д о љ у п ц и м а ⁴⁸ у којој се Шербулић и Жутилов договарају како би било да га уклоне из одбора, и шта је по мишљењу Смрдићевом главна сметња том уклањању.

Жутилов: Знате ли шта је: да истерамо Гавриловића из одбора, који је и тако маџарон, па да наместимо вас место њега. (Тј. Шербулића — прим. МТ).

Смрдић пак који присуствује овом разговору одушевљен је том намером, а на примедбу Жутилова да су "и они маџарци који су га (тј. Гавриловића — прим. МТ) изабрали ставља ову примедбу:

Смрдић: Та знате: што је начинио цркву о свом трошку, па људима остало то у глави.

Шербулић: Дабогме, лако је правити цркве, кад му се пресипа.

Разумљиво је да је организаторима Окружног одбора, одмах после ослобођења Вршца јануара 1849, итекако било стало да међу члановима одбора буде и тако угледан грађанин као што је Арсеније Гавриловић.⁴⁹ Свакако, међутим, да се Арсеније Гавриловић тешка срца примио те дужности, и вероватно само под пресијом, ако не због свог политичког става, а оно већ и због дубоке старости. И о томе има трага у Р о д о љ у п ц и м а . Када га сви ти Смрдићи, Шербулићи, Жутилови, — а увек због његовог поштеног држања — по који пут већ оптужују да је "маџарон", и да му одиста није место у одбору, Гавриловић им (мирно одговара да се није ни отимао за тај положај (Р о д о љ у п ц и IV чин, VI Сцена).

Нажалост нисам у могућности да на основу докумената пратим и евентуално учествовање Гавриловићево у раду Одбора, јер за то не располажемо никаквим подацима. У овом оптуживању Гавриловића да је "маџарон" треба гледати оптужбе вршачких "родољубаца" противу Стерије, који је, као што је познато, био за сарадњу са Мађарима.^{49а} Стерији се у Р о д о љ у п ц и м а пружила прилика да преко Гавриловића, као оличења "гражданског" поштења, каже све шта мисли о свима тим Лепршићима, Жутиловима, Смрдићима, Шербулићима; свима тим паразитима који се прикаче уз сваки покрет, као скоро његови неизбежни пратиоци, искоришћујући га у себичне сврхе, при чему га, наравно, компромитују.

Да је Гавриловић поред свега тога што се ослања на једну личност из живота одиста Стеријина "креација" а не "портрет" види се и из последњег чина Р о д о љ у б а ц а , из оне завршне сцене "продавање Војводине", која се одиграва у Београду. Арсеније Гавриловић није избегао у Београд, онако као што је то морао да учини Стерија, а ни у Пожаревац, како су то учинили други неки чланови окружног одбора, како вршачког тако и других. Смрт га је спречила. Баш у тој последњој завршној сцени Р о д о љ у б а ц а најбоље се види да кроз Гавриловића проговара Стерија.

И још једна личност из Р о д о љ у б а ц а исто је тако "историска". То је личност којој је Стерија дао име Нађ Пал. Он претставља мађарску варијанту Гавриловића, а креација је настала на исти начин. Нађ Пал од Фелшебика (1777—1857), мађарски политичар, адвокат, познат парламентарни говорник, који се залагао за олакшавање тешког положаја племићких подложника, није се слагао са политиком Кошута 1848, па је остао по страни од мађарског народног покрета. Наравно да овај "историски" Нађ Пал није живео у Вршцу нити је имао било какве везе са Вршцем и са његовим "родољупцима". Као што је Гавриловић оличење српске грађанске исправности и умерености тако и Нађ Пал претставља код Мађара оно што је требало да буде њихова политичка линија: поштовање права осталих народности, а чему су се противиле Кошутове шовенске концепције. Вероватно се иза овога имена Нађ Пала крије Вршчанин Антал Сабо од Шошкута (1793—1867), дугогодишњи председник среског суда у Вршцу, а поджупан од 1844. У револуцији он је остао по страни (по томе сличност са Нађ Палом), а исто као и Стерија био за сарадњу Мађара и Срба. Сем тога, Сабо је био једини Мађар, члан Окружног одбора вршачког, свакако исто толико мало добровољно као и Стерија, као и Ђорђе Деметер, као и Арсеније Гавриловић, уосталом. Стерија га у комедији не помиње његовим именом из истог разлога из којег не помиње ни остале "родољупце". Гавриловића је поменуо само из разлога што је овај већ био покојник у време када је Стерија писао ову своју последњу комедију.

С јесени 1848 док је Вршац био у рукама Мађара, Сабо је имао трагикомичан доживљај. Једнога дана пошао је у свој виноград који се налазио у селу Куштиљу близу Вршца. На путу су га пресреле Книћанинове претстраже. Верујући да су ухватили мађарског државног комесара Саву Вуковића одвели су га у свој логор. Муке је имао А. Сабо док је тамо, у логору, спасао главу и успео да приволи команданта србијанског одреда да га пошаље у Сремске Карловце да тамо сам Рајачић утврди његов идентитет. Наравно да га је Рајачић одмах ослободио препознавши у овом тобожњем Сави Вуковићу свог старог познаника из Вршца, који се сада држи по страни од сваке политике. Али тек по повратку у Вршац Антала Сабо је снашла права невоља. Хонведски поручник Хауд инсистирао је да се Сабо изведе пред војни суд и тражио је за њега смртну казну вешањем, као за издајника. По мишљењу поручника Хауда Сабо је био издајник, што је доказао својим путовањем у Сремске Карловце. Тешком муком се ослободио од оваквих оптужби сувише ревносног хонведског поручника.⁵⁰

Р о д о љ у п ц и су препуни разних алузија и на догађаје у Вршцу, а и на личности. Има, међутим, и алузија на личности које нису из Вршца. Тако оно мењање кокарди и стављање мађарских кокарди на груди алузија је на

самога Рајачића. Па оно сечење дувана на глави. У четвртом чину, десетој сцени, Смрдић узвикује: "Дајте овамо Нађ Пала да му сечемо дуван на главу". То има корена не само у догађајима од 1848 него и у борбама из доба Ракоција.^{50a} Исто тако нису случајно убачена ни имена оних Вршчана Немаца: "Фриц", којег помињу Нанчика и Жутилов у другој сцени четвртог чина, или "Хумл", којег помињу у разговору Смрдић и Жутилов у трећој сцени истог чина. Па ни Шербулићев патетичан узвик да би исцедио из себе и последњу кап "влашке крви", и то је очигледна алузија на Дамјанића.

Видимо да у Родољупцима Стерија обилно користи и савремену политичку фразеологију, и то поглавито клишетиране фразе, отрцане већ од своје употребе а још више злоупотребе. Овај свој поступак помиње он већ и у предговору Родољубаца, а он у многоме потсећа на Карла Крауса, који у предговору своје монстр-комедије Последњи дани човечанства истиче да сада (реч је о I Светском рату) "фраза иде на две ноге..."

Нажалост недостатак архивске грађе онемогућује да се потпуно објасне и историска основа а и многи други моменти из Родољубаца, као и да се у потпуности идентификују и остале личности. Не располажемо ни архивом Окружног одбора, а ни магистратском архивом из 1848—49. Вршачки "родољупци" који су и 1849 а и касније после разних "пурификација" успели да се оправдају, чинили су све да те архиве нестану, и у томе су успели. Акта и из једне и из друге архиве преношена су у Темишвар, враћана у Вршац, поново одношена. И најзад им се изгубио сваки траг.

Можда би се о понашању "родољубаца" у Вршцу а и другим догађајима из 1848—1849 сазнало нешто више у случају ако би наишли на неки од поверљивих извештаја једног од чланова Окружног одбора, а које је он редовно слао генералу Рукавини у Темишвар, још од марта 1848. Познато је да је тај исти члан Окружног одбора грлат "родољубац", иначе вршачки адвокат, истовремено био добро уписан и код Мађара, уживао велико поверење Рајачићево, а истовремено био тајни информатор генерала Рукавине, истог оног заповедника Темишвара са којим је Рајачић водио велику борбу. Синови овог "родољупца" правиће каријеру и после пада Баховот режима, као што ће јуници правити у Будимпешти.⁵¹ Одиста свога Жутилова Стерија није морао да тражи далеко ...

Остаје, наравно, отворено питање колико су Родољупци заокружено дело. Свакако да овакви какви су нам данас сачувани у рукопису не претстављају ни из далека Стеријино дефинитивно уобличавање ове "приватне повести о народном покрету". Што пак на насловној страни рукописа стоји "готово за печатњу", то се може тумачити само и једино Стеријиним журбом да их заврши и остави у колико-толико дефинитивном облику, предосећајући скору смрт.

III СТЕРИЈИН ВИНКО ЛОЗИЋ И ЗЛА ЖЕНА АНАСТАСИЈА КОЛОФОН

Стерија је између 1830 и 1835 објавио три шаљива календара и то два под именом Винко Лозић а трећи Веселак.⁵² Ако на основу ова три календара покушамо да анализирамо Винка Лозића као личност, долазимо до закључка да се ту ради о нашем просечном човеку, који не воли много да се труди, а воли олако да живи. Тај Винко Лозић је симпатичан мудријаш, скучене животне философије, који тврди на пример да: "Живот човечески не може се с ничим тако сравнити, као с играњем карата. Један има при целој игри малер, тако је гдекоји целог свог живота несрећан. Други на против срећан. Неки с почетка губи, но после се регресира; неки испрва добија, но на последак обере бостан. Овако се и у животу прикоучава. Но игра као и живот мора се један пут свршити".⁵³ Или пак: "Најлепша је музика, — каже Винко Лозић, — кад цврче кобасице, или кад чутура клокоће, или кад дукати по цепу звекећу".⁵⁴ Просечан наш човек који воли добро да поједе, још боље да попије, као што му то и име казује, и да се још и нашали.

Књижевна вредност ових Стеријиних шаљивих календара свакако је у томе, што су то први почеци хумористичке прозе код нас уопште. Сем тога у њима се налазе у зачетку неке мисли које ће Стерија развити у својим комедијама. Сва три шаљива календара несумњиво су од Стерије,⁵⁵ а њихов однос према осталим Стеријиним хумористичним списима и комедијама заслужује нарочито изучавање.

Међутим изненађује када одједном, после петотодишње паузе у Сербском народном листу Теодора Павловића, године 1840 читамо напис који ће касније бити уврштен у Стеријине милобруке, а под насловом: Како је Винко Лозић пострадао од зле жене.

Треба одбацити свако нагађање о томе због чега ли је то Стерија од свог "астролога из Патитура" одједном створио лик "честејшег" и "почтенородног бидермајерског грађанина" који купује кућу и који у свему показује потпуно друге особине него Винко Лозић из шаљивих календара. Има чак врлине на које онај ранији панонски сладокусац није много ни полагао. Ма колико да су шкрти и шути архивски подаци до којих сам дошао тражећи

грађу о Стерији као адвокату,³⁶ ипак овога пута нађена је основа овом стеријиним напису. Морам одмах додати да се из ове архивске грађе која објашњава ово оживљавање Винка Лозића, у потпуно другом облику, јасно види да се не ради о неком смишљеном уметничком уобличавању, већ о другом нечем.

Наслов овог Стеријиног написа, а који је касније уврштен, па чак и нетачно хронолошки стављен као прва међу милобрукама могао би да гласи:

"Како је Јован Стерија Поповић, адвокат вршачки, настрадао од зле жене, удовице Анастасије Колофан".

Јер Стерија је у тобожњем доживљају Винка Лозића испричао један свој доживљај, доживљај који му је донео много јада. Написао га је уствари да се освети Анастасији Колофан. А ево, о чему се ради:

"Хотео је Винко Лозић да се удоми, да купи кућу..." тако почиње причање о томе како је овај пострадао од једне зле жене.⁵⁷ Кућу је и купио, наравно, не Винко Лозић него сам Стерија. У земљишној књизи града Вршца, установљеној године 1822, тешком фолијанту повезаном у полукожу брижљивошћу бидермајерског човека, да се имовинско-правни односи што сигурније фиксирају и овековече, читамо на страни под бројем № 20 214/154 et 155 име ранијег власника куће: Paul Kaiser, које је пребрисано према поступку који је уобичајен при вођењу земљишних књига уопште, па је изнад тога забележено: Johann Poprovic kauft für 2950 fl. C. W. laut Urb (arial) Sitz (ung) dato 17-ten Xbr 839 № 199.⁵⁸ То значи да је Јован Поповић купио већи део раније Кајзерове куће за 2.950 форината у сребру, и да му је ова куповина одобрена на седници магистратској од 17 децембра 1839 и то одобрење уписано у записник магистратских седница под бројем 199.

"... зла га срећа намерила на Јелку Алкину кћер ..." наставља даље милобрука о страдању Винка односно Стерије.

Алкина ћерка звала се Анастасија Колофон. У сачуваном рукопису ове милобруке⁵⁹ место имена Јелка првобитно је било написано Наста, што је хипокористика од имена Анастасија. Према подацима до којих сам могао доћи Анастасија Колофон из Вршца, ћерка Јефтимија Николића, удала се 6 јула 1819 за Стефана Колофона, који је био евангелистичке исповести. Кумовао им је Васа Путник, тада камерални фишкар, код кога је очигледно Стефан Колофон био чиновник. Године 1824 родила им се ћерка Јекатарина, а Стефан Колофон је умро 30 октобра 1831, као "адјунк камералног фишкарата".⁶⁰ Како је "Јелка Алкина кћер", заправо Анастасија Колофон изгледала, испричао нам је сам Стерија: "Она је била висока, сува, с малом главом и црном кожом, и што је особито карактеризирало, имала је два предња зуба краћа, управо рећи непрестаним језика движенијем оједена".

Анастасија Колофон је купила другу половину исте куће. У истом земљишно-књижном протоколу испод Стеријина имена читамо: Anasthasia Koloffon kauft für 1950 laut Urb. Sitz. 17 ten Xber 839 №198. То значи да је другу половину куће купила за цену од 1950 форината, исто у сребру, и да је ова куповина одобрена на истој магистратској седници као и Стерији. Мање из архивске грађе а много више из овог Стеријиног написа-освете, сазнајемо како се даље развијао однос међу сувласницима ове куће: удовом Анастасијом и 33-годишњим адвокатом и литератом, који је пре скоро десет година објавио Л а ж у и п а р л а ж у , пре две године прво издање Т в р д и ц е а прошле, 1838, и П о к о н д и р е н у т и к в у и З л у ж е н у , сем другог и поправљеног издања Т в р д и ц е , а најзад и први део Р о м а н а б е з р о м а н а ...

По свему судећи Стерија је од Анастасије Колофон откупио и онај други, мањи део куће, дозволивши јој да и даље станује са својом децом. Из архивских података не види се разлог спору. Да ли се Анастасија Колофон одиста надала да ће се Стерија оженити њеном ћерком, као што то он прича у својој осветничкој милобруци? У сваком случају видимо да ћерка Јелке (односно Анастасије), звана Јуца (у животу Јекатарина), одиста није лагала тврдећи да има шеснаест година. ("... Она је имала једну кћер Јецу по њеном известију од 16 година, по гласу протокола крешчајемих од 20 ..."), и Стерији се мора пребацити пакост што је девојку начинио много старијом.

У сваком случају до спора је дошло врло брзо, два месеца после ове куповине. Тако у деловоднику који носи име: Protocollum Exhibitorum Praesidiale Magistratis Verschetziensis pro anno 1840 (у судском делу) а под бројем 61 забележено дана 3 априла 1840 читамо: Ottrybay D. R. Causalis Fiscalis d. d. 28^a Februarii 840 № 63 ad protestationem Szigurianam cum remissis contractibus viduam Koloffon et D(omine) Popovits ferientibus.⁶¹

Ко је тај Сигуријан и каква је његова улога при уговору између Анастасије Колофон и Стерије нисам могао да утврдим, јер од целе судске и магистратске архиве Вршца из тога времена сачуван је само овај деловодни протокол градоначелника. Ни под бројем 63, који се помиње у овој забелешци, не налазимо никаква помена ни у једном од три дела протокола.

Даљи развој сукоба Стерија-Колофон током исте године овако изгледа посматран кроз деловодник (Protocolum Exhibitorum Judiciale).

Под бројем 98 од 3 априла читамо: Koloffon Anasthasia vidue Protestatio intuitu domus suae causorum Advocato Joanni Popovits venditae. Дакле, тужба Анастасије Колофон због продате куће. Стерија је на ову тужбу одговорио 1

маја 1840 (број деловодника 116): Popovits Joannis D(omine) causarum Advocati Declaratio erga protestationem viduae Anastasiae Koloffon. После тога свакако је дошло до оне паклене свађе о којој читамо у напису како је Винко Лозић настрадао од зле жене, а због које је Стерија морао да моли од суда заштиту и тражи да се Анастасија Колофон избаци из куће. Јер под бројем 190 од 5 јуна 1840 читамо: Popovits Joan causar(um) Adv(ocati) libellus ope cuiu, viduam Koloffon domo ejici pelit.

Суд је свакако послао свог службеника да изврши увиђај, и овај је суду поднео извештај, јер под бројем 191 од 5 јуна читамо: Doholutzky D(omini) Jurassori literae i reponende viduae Koloffon.

Наравно да је и Анастасија Колофон чинила даље кораке и тражила помоћ и од магистрата и од претседника сирочадског стола, "вајзнфатера" Стојадиновића. На ову заштиту имала је, уосталом, право као удовица са децом (Стерија у напису-освети тврди да је имала четворо деце). Под бројем 213 од 13 јуна исте године читамо: Sztojadinovits D. Senatoris Relatii ad N^{um} 406 d. 840 intuitu viduae Koloffon cum D. Joani Popovits.

Каква је то била релација сенатора Стојадиновића нисам могао сазнати. На њу је истога дана (дел. број 214) одговорио Стерија својом инстанцијом на основу које је донета пресуда: Popovits D(omini) causarum Advocat Instantia cum Indorsato D(omini) Ordinum Indicialum contra viduam Koloffon domus intuitu. То је свакако пресуда према којој је Анастасија Колофон требала да напусти кућу. Оно што у напиоу како је Винко Лозић настрадао од зле жене Стерија описује, "... Јелка није била тако луда као што су је држали. Она остане с децом на сокаку спавати, с којим милосердије целе вароши па и судије добије". Тако је овај спор дошао до средњег суда. Међутим, тадашњи претседник суда Антал Сабо од Шошкута није донео пресуду, него је тражио даља обавештења о целом спору, што видимо из деловодника (под бројем 243 од 26 јуна): Szábo D. Ord. Indiciatum d. d. 24° Juni 840 in conformitate grat(io) publico Determinationis rem in statu qui manere praecipit, et petit Informatio. На то је претседник Сирочадског стола Стојадиновић поднео поново релацију 4 јула (број деловодника: 258). Stojadinovits senatori rela(tio) ad N° 434 840 v. Popovits et viduae Koloffon.

Међутим док се спор са Анастасијом Колофон повлачио пред судом Стерија је написао како је Винко Лозић настрадао од зле жене и објавио га у Србском народном листу, који је у Пешти издавао Теодор Павловић. Стерија је рукопис овога написа послао Т. Павловићу 10 августа 1840.⁶² Очигледно је да је Стерија овим написом хтео да се освети Анастасији Колофон за све невоље које је претрпео купујући кућу заједно са њоме и водећи спор око те куће. Хтео је да докаже како је од зле жене пострадао добар човек Винко Лозић, који је иначе читаоцима био добро познат.

Наравно да је своју праву намеру Стерија прикрио једном фуснотом коју видимо испод текста на страни 293 Србског народног листа, а која гласи: "Из новог Винка Лозића соопштено сочинитељем Ј. С. П.". Опрезан, а свакако и довољно поучен дотадашњим лошим искуством са Анастасијом Колофон, Стерија је морао доћи до уверења да човек није никад довољно опрезан, па свакако бојећи се нове тужбе од стране Анастасије Колофон, овога пута због увреде части, ставио је ту ограду, као да тобож припрема новог "Винка Лозића". А тај нови календар његов никада се није појавио, јер у време када је Стерија довршавао свој напис о страдању Винка Лозића од зле жене већ му је био познат конкурс који је Попечитељство просвештенија Кнежевине Србије расписало за катедру професора природног права на лицеју у Крагујевцу,⁶³ а свакако је у то време већ био у преписци са Димитријем Исајловићем, који је највише и радио на томе да Стерија овога пута дође у Србију.

У овом Стеријином напису видимо и друге неке моменте који нам показују како је он уметнички уобличавао своје доживљаје. Уствари, подаци из доживљаја трпе извесну промену у односу на саму стварност, а не на пишчев текст. Ево примера томе:

"Сиромах Винко Лозић сасвим је од невоље оседио; она његова веселост престане, он иђаше замишљен, иђаше као убијен, и најпосле науми да се убије. Он напуни пушку, н а ч и н и т е с т а м е н т (подвукао МТ) и таман да се убије ..." Наравно, Винко Лозић се није убио, али је зато Стерија одиста начинио тестаменат. У истом деловодном протоколу читамо да је Стерија начинио тестаменат, наравно не због спора који је водио са Анастасијом Колофон, већ свакако због свог намераваног одласка у Србију. Под бројем 399 од 23 октобра читамо: Popovits Joanis causar(um) Advocati testamentum d. do 23 8^b 840 praesentatum.

Свакако да у време када је Стерија опремао свој напис-освету противу Анастасије Колофон већ је помишљао на писање тестамена, што је било уобичајено и у то време а и касније, код свих оних који полазе било на далека путовања или пак у "Србију" са службом. Уосталом, и сент-андрејски трговци код Јаше Игњатовића пишу тестаменат када полазе на вашар у Краков.

Стеријин сукоб са Анастасијом Колофон завршен је новембра месеца 1840 по свему судећи поравнањем. Под бројем 403 (од 6 новембра 1840) читамо: Popovits Joanis D(ominus) causarum Advocati Instantia pro amortisatione obligatori alium viduae Anastasiae Koloffon a se datarum. Анастасија Колофон помиње се у овом протоколу још једном,

али овога пута не у вези са Стеријом. Под бројем 456 судског протокола, а датирано са 15 јануаром 1841 видимо да се за њу интересовао темишварски магистрат: *Temesvariensis Magistratus Literae d. do 21 Novembris 840 N^{um} 873 ratione D. Anasthasiae Koloffon intuitu restantiae pro excensuato ibidem quarterio.*

Вероватно да је због овога сукоба са Анастасијом Колофон Стерија морао да одложи свој одлазак за Крагујевац, куда је пошао под најнеповољнијим условима, почетком новембра, мада је Попечитељство пожуривало његов што скорији долазак.

Даљу судбину ове куће која је Стерији донела толико много јада и због које је дошло до спора са Анастасијом Колофон видимо из истог земљишно-књижног протокола. Кућу је 1848 откупио Јозеф Вајферт плативши за њу 3.000 форината у сребру, а куповину му је одобрио магистрат на урбаријалној седници одржаној 10 децембра 1848, под бројем 503. У то време Стерија је био већ у Вршцу. Према начину на који је овај пренос забележен на новог сопственика куће закључујем да је Стерија био једини продавац.

Закључак који се из ова три прилога намеће указује недвосмислено на то да су потпуно неосноване сумње С. Новаковића у погледу аутентичности Стеријиног уобличавања доживљене стварности из Вршца. Баш *Покондирена тиква*, поводом које је С. Новаковић изрекао своју сумњу сведочи о томе да је Стерија грађу за ову своју комедију узео из друштвене стварности Вршца свога времена, Наравно, да када је реч о Стеријином реализму и у овим његовим комедијама с предметом из живота Вршца, као и у другим његовим делима, треба увек имати у виду да тај његов реализам не значи никакав књижевни програм, већ је он само логична последица Стеријиног схватања да књижевност има и треба да има првенствено васпитни циљ.

Тако су и у *Родољупцима* и Гавриловић и Нађ Пал узимањем података из живота реалистично уобличени, а истовремено уздигнути до оличења оних принципа за које се у народном покрету 1848—1849 залагао и Стерија.

Трећи прилог, сукоб Стерије са удовом Анастасијом Колофом, омогућује нам увид у Стеријин хумористички рад односно у његов стваралачки поступак којим он уметнички транспонује сукоб са стварношћу као свој доживљај. Видели смо да Стерија на тај сукоб реагује скоро памфлетски. Међутим, указивање на овај Стеријин уметнички поступак, на ово реаговање на животну стварност, није без значаја и по његов комедиографски рад. Сетимо се само који је повод његовој комедији *Судбина је дн о г р а з у м а*, а исто тако и *Родољупцима*.

Ово су најсажетије изнети закључци који се могу извући из ова три прилога из живота Вршца Стеријина времена, а која показују како је он као хумористички писац и комедиограф ове животне податке уметнички уобличавао.

Милан Токин

НАПОМЕНЕ

¹ Стојан Новаковић, Јован Стеријин Поповић. — Глас СКА XXIV, други разред 43. У Београду 1907, 27.

² Милан Токин, Стеријин пријатељ др Гаврило Пекаровић. Рад војвођанских музеја 2, 161 —170.

³ О банатским целебцијама види још: Josef Kallbruner: Zur Geschichte der Wirtschaft im Temescher Banat bis zum Anfang des Siebenjährigen Krieges. — Südostdeutsche Forschung I, 1936 — стр. 46—60

⁴ Тачка 1 Записника седнице од 4 фебруара 1824 године.

⁵ Књига прихода и издатака саборне цркве у Вршцу.

⁶ Исто.

⁷ Тачка 38 Записника седнице од 5 маја 1847.

⁸ Тачка 39 Записника седнице од 5 маја 1847.

⁹ Тачка 6 Записника седнице од 24 фебруара 1834.

¹⁰ "Покондирена тиква", дејство III, позорје 1 (у првом издању од 1838, стр. 56).

¹¹ У писму владици Ј. Рајачићу из Вршца (од 25 фебруара 1838) протосинђел Стефан Крагујевић, обавештавајући га да му је послао 300 форината, пише и ово: "... јоште се надам за који дан други триста у Сребру от таста клирика Павла Јоанновича који жели парохију врачевгајску добити..." (Отсек рукописа Библиотеке Матице српске, Инв. број: 19.939), а у писму од 7 марта исте године протосинђел јавља Рајачићу: "... Јуче смо држали консисториум, у ком смо клирика овдашњег Јоанновича Павла кои се из Подпорње оженио, на парохију врачевгајску закључили..." (Отсек рук. Библ. М. с. Инв. број: 19.946).

¹² Очигледна алузија на Стеријиног противника др Милована Спасића, са којим је он водио полемику, која му је дала повода да напише комедију "Судбина једног разума". Била је јавна тајна у Београду да је др Спасић купио свој докторат за 300 талира (Види Ст. Новаковић: Ј. С. Поповић стр. 88).

¹³ Милобрука "Рачуница људи" објављена у "Великом београдском календару" за 1853. Ј. С. Поповић, Целокупна дела V, 130—131.

¹⁴ тј. побожност.

¹⁵ Световид, година I, число 27 у Темишвару, у среду 10 октобра 1862 године.

^{15a} Види Стеријино писмо из Вршца Вуку Караџићу од 20 јануара 1832 у коме каже: "...почем сам и Покондирену тикву истим Маниром написао". А то значи као и "Лажу и паралажу", објављеног 1830. — Вукова преписка V, 359.

¹⁶ Хаџи-Јоан Заим (1738—1822), познатији у Вршцу под именом хаџи-Јања. Када је 1816 године срушен то-

рањ на Саборној цркви он је приложио 350 дуката да се торањ поправи. Продавши ове дукате (200 ком. по 11 фор. комад, а 150 по 11 ф. и 30 крајцара) тутори су скупили 3.957 форината сребра. Године 1820 хаџи-Јања је подигао мраморни крст на Великој пијаци, који и данас још стоји.

¹⁷ Тачка 3 седнице од 18 марта 1829.

¹⁸ Тако су измене и распореди према рангу вршени и на седницама од 18 марта 1829 (тачка 6), па на седници од 10 марта 1831 (тачка 5), па од 21 марта 1832, итд. итд.

¹⁹ Тачка 3 Записника седнице од 21 јануара 1824.

²⁰ Тачка 4 Записника седнице од 10 марта 1831.

²¹ Из овог се списка види да је у Саборној (великој) цркви било укупно 60 столова у мушкој цркви (24 са леве а исто толико и са десне стране, сем тога још и 12 на хору, 6 са једне и толико исто са друге стране), а у женској препрати 22 са леве и 23 са десне. У Успенској (малој) Цркви 26 у мушкој, а у женској 12 са десне и 15 са леве стране. У сваком случају број столова био је сувише велики према њиховој потражњи.

²² Тачка 4 седнице од 28 фебруара 1828.

²³ Тачка 67 од 1847 (седница од 23 августа).

²⁴ Тачка 4 Записника седнице од 18 марта 1829.

²⁵ Панајот Деметровић и његова жена крстили су сву децу старога Стерије Поповића. Деметровић је био угледан трговац вршачки, а његов син, адвокат Георги Деметер био је вршачки градоначелник, саветодавац владике Стефана Поповића у бурним данима 1848, заједно са Стеријом, а касније и судија пореског суда у Вршцу.

²⁶ Тачка 11 седнице од 31 јануара 1838.

²⁷ Седница од 31 јануара 1839.

²⁸ Види примедбу под бројем 22 у чланку Милан Токин: Два писма Стеријина оца, објављено у Зборнику за књижевност и језик Матице српске I 1954 год.

²⁹ Григорије Милутиновић, адвокат, рођен 1806, умро од туберкулозе 1851. Године 1840 (20 децембра) написао је велико писмо Љ. Гају, у коме му изражава своје велико одушевљење за "Илирске новине" и "Даницу", за које каже да се у Вршцу "од дана на дан више утемељавају и распрострањају". Године 1848 био је комесар Округног одбора. Ожењен је био ћерком угледног трговца Димитрија Куишора, Сем са ћерком владике Максима Мануиловића, Јекатарином од Домокош био је кумством везан и за Теодора Недељковића. Његов син Константин (рођен 18351) учио је годину дана богословију у Вршцу (1854—1855), па затим постао трговац и имао у Вршцу бакалску радњу "Код лафа", касније прешао у Београд, где је и умро.

³⁰ "Симпатије и антипатије или чудновата болест", пародија у два дејствија, дејство прво, позорије 5.

^{30a} Јаков Игњатовић: Рапсодије из прошлости српског живота — Мемоари. Издање Матице српске, Нови Сад 1953, стр.: 62.

³¹ Стерија у предговору "Родољупцима". Види Драматски списи III, издање СКЗ, Београд 1909, 16.

³² При изради биографије Арсенија Гавриловића, сем архивске грађе на коју указујем, послужио сам се и чланком Д. Младеновића, "Разговорци поводом стогодишњице освећења гробљанске цркве у Вршцу". Објављен у локалном листу "Војводина" бр. 45 и 47 од 1937.

³³ Д. Младеновић, наведени чланак.

³⁴ Године 1838 татор "српског шпитаља" купује од А. Гавриловића дороц и чакшире за 12 ф. 30 х за неког сиромашка кога отпуштају из болнице. Рачунска књига Српског шпитаља, расход за годину 1833.

³⁵ Његов потпис на завршном рачунском протоколу црквене општине за год. 1819.

³⁶ Ф. Милекер, Повесница Вршца II, 203.— Сава Поповић вршио је дужност новосадског формунда 29 година (1819—1849), види В. Стајић, Новосадске биографије IV, 150.

³⁷ Тачка 6 седнице од 10 марта 1831.

³⁸ Тачка 2 седнице од 14 фебруара 1836, а исто тако и тачка 7 седнице од 8 фебруара 1838.

³⁹ Тачка 429, 486 и 1084 Protocollum Praesidiale Exhibitorum Oeconomico — Politicorum anni 1840 — Такође и Protocol Exhib. ОѢ Р. за 1841, број 603, 626 —

^{39a} Надгробна плоча (1,50×3 м) Јована Гавриловића узидана је на источној страни гробљанске цркве, а има овај натпис:

Не чуди се мимоходјашт Паденију моему,
Такови тће конец бит и животу твојему.
У двадесетседмом љету моег преслатког живота
Клону Телом ах, у бездну Гроба црно-несита
Родитељи са Супругом ридају и не могу
Да поврате свога милог сина
Јоанна Гавриловича Гражданина и Купца Вершачка,
Но гроб само трошно Тело његово покрива
Душа пак у Блеженству вечно почива.
У Вершцу дне 6-^{го} дек. 1834-^{го} лета.

⁴⁰ Тачка 12 Записника седнице од 31 јануара 1839.

⁴¹ Теодор Недељковић (1771—1848), родом из Беле Цркве, ожењен Султаном (1805—1867), ћерком Петра Биберлије. У Вршцу је од 1827 адвокат, а крајем исте године при магистратској рестаурацији постаје судија, на коме положија остаје све до 1846 године. На седници црквене општине од 22 августа 1847 помиње се као "местни школа директор". Умро почетком 1848. г. Недељковић је у два маха (1837 и 1842) био претставник Вршца на црквеном сабору у Срем. Карловцима. Већ према оним књигама које су досад сачуване у Градској библиотеци у Вршцу, а за које се поуздано зна да су биле његове, може се судити да је био човек врло велике културе, велики поштовалац Виланда. Стерија је долазио с њиме у додир не само по службеној дужности, као адвокат и градски фишкал, већ и лично с њиме пријатељевао.

⁴² Лазар Нанчић (1792—1849), сенатор, дед познатог публицисте истог имена. Био је дуги низ година повереник Матице српске у Вршцу. Године 1840 син Арсенијев Константин Гавриловић поднео је у своје име и име свога брата тужбу против Лазара Нанчића због дуга у износу од 8.000 форината.

⁴³ Андрија Васић (1796—1861), родом из Темишвара. По завршеним студијама (права) године 1818 ступио је у магистратску службу, у којој је са малим прекидима остао све до 1860 године.

⁴⁴ Стерија је у то време био адвокат и магистратски фишкал. Види расправу Милан Токин: Јован Стерија Поповић као адвокат, објављено у Гласнику адвокатске коморе АПВ, Нови Сад под. III, број 4, април 1954, 1—16.

⁴⁵ Види примедбу број 29.

⁴⁶ Константин Радуловић, адвокат родом из Панчева. Оженио се 1834 године у Вршцу ћерком Саве Јовановића. Из једног писма Стефана Поповића (погоњег владике вршачког) Јосифу Рајачићу, од 6 фебруара 1834 о Радуловићу има ово: ... "Богата она девојка здешњаја житеља Савве Аћина дшчи о празнику трех Јерархов венчасја, со господином Аудитором Панчевачким Радуловићем, он је службу своју већ quitирао и долази овде у Вершцу код таста обитавати. ..." Али већ после два месеца био је у великој свађи са својом женом и тастом, како сазнајемо из истог извора (Писмо Стефана Поповића од 7 априла 1834). "... Бивши Аудитор Панчевачки Радулович, који се овде са познатом богатом девицом Савве Хаћина оженио; живи већ сада са тастом и супругом у величајшеј вражди, тако да скоро нигдар код куће не ручава, бојечи се да га не отрују. Он је заиста собољезнованија достојаи но и сваки би чини ми се прошао подобно — прости бо и невоспитани људи суште честна и воспитана мужа ценити не знају ..." (Оба писма С. Поповића у Отсеку за рукописе Библиотеке Матице српске, Инв. број 20.039 и 20.041). — Ова три адвоката, Ј. С. Поповића, Милутиновића и К. Радуловића не видимо ни пре а ни после ове седмице да присуствују другим седницама црквеног "общества".

⁴⁷ Превод ове повеље о поклону гласи: "Ја потписани грађанин и садашњи формунд привилеговане општине Вршца, стављам свакоме кога се то тиче, до знања, да цркву коју сам године 1836 на општем гробљу на Српској страни саградио потпуно о свом трошку а за спас душе како моје тако и мојих сродника — а коју је благородни високопреосвећени дијецезан епископ Јосиф Рајачић посветио Свим Светима, предајем, завештавам и поклањам на вечито са свима утварима које се налазе у њој мојим суграђанима и једноверницима, уз једини услов, да поменута богомоља, за сва

будућа времена служи и припада искључиво вршачким грађанима грчко-неунијатске вероисповести, за величање бога и њихово побожно поучавање све док постоји и последњи верник. За доказ томе служи мој потпис и отисак мога печата. Вршац 1 јула 1838 (М. П.) Арсеније Гаврилов с. р. грађанин. Јелена Гавриловић с. р. Предамном: Филип Трандафировић с. р. вршачки протопресвитер".

⁴⁸ Родољупци, IV чин, 4 оцена. — У издању С. К. Задруге Драматски списи ЈСП III, Београд 1909 стр. 61—62.

⁴⁹ Види извештај Тодоровића патријарху Рајачићу из Вршца, од 9 јануара 1849; Архив САН Сремски Карловци број 1928—49. На адреси коју су Вршчани упутили Рајачићу 12 јануара 1849, потписао се (као тринаести по реду) и он, овога пута као: Арсеније Гавриловић, Архив САН у Сремским Карловцима број 190—849.

^{49a} Првош Сланкаменац, Јован Стерија Поповић творац првог закона о школама у Србији. — Зборник матице српске, — Серија друштвених наука број 4, 67.

⁵⁰ Некролог А. Сабоа у локалном листу "Werschetzer Gebirgsbote" 1867 № 42

^{50a} Д. Ј. Поповић Натпис на гробу Арсе Бадрљице у Сенти. — Гласник Ист. друштва у Новом Саду, I, 1, 136—138.

⁵¹ Д. Руварац, Јосиф Рајачић и владика Стеван Поповић. — Архив за историју с. п. Карловачке Митрополије III, 1913, 149. Исто тако и Мило Вукчевић: Из последњих година живота Јована С. Поповића у Вршцу, "Политика" од 6 октобра 1934.

⁵² Ова три календара библиографски изгледају овако:

1. Нови забавни календар у којем се свашта налази, али само онога нема, што се тражи. С особитим прилежанијем по хоризонту зли жена израдио Винко Лозић астролог. Neuer Lust-Kalender. У Будиму Словима Кр. Универс. Пештанског 1830, 12 стр. 32. Са сликом у фронтиспису која претставља човека који у левој руци држи књигу са натписом: "Нови календар", а у десној ражањ нареден полићима; одело му је искићено закланим прасетом, фазанима и рибама; на глави има шешир од печеног колача, са чијег врха вири кокошија глава, а на леђима корпу из које вире грлићи разних боца. Испод овог руком колорисаног цртежа је потпис: Винко Лозић Астролог из Патитура".

2. Винка Лозића други забавни календар у којем се свашта налази, али само онога нема што се тражи. С особитим прилежанијем по хоризонту картација израђен Ј. С. П. — Neuer Lust-Kalender. У Будиму Словима Кр. Свеучил. Пештанског 1832, 12, стр. 32.

3. Веселац за годину 1835 или Винка Лозића трећи забавни календар у ком се оно налази што се не тражи. — Разумним во увеселеније глумим же во утеху написана Ј. С. П. — Lust, Kalender. У Будиму Словима Кр. Свеучил. Пештанског, 12, стр. 40.

⁵³ У напису "Винка Лозића философија", Календар за 1833, 29.

⁵⁴ На истом месту.

⁵⁵ Несумњиво да је и "Винка Лозића" објавио 1830. Стерија, а не само последња два на чијим су насловним странама Стеријини монограми. Шафарик у својој Историји српске књижевности (P. J. Šafařík's Geschichte der serbischen Literatur. — Prag 1865), на страни 410 под бројем 603 овај календар потпуно неоправдано приписује Авраму Бранковићу, али ова нетачност (а и збрка) поводом ове библиографске јединице више пада на терет редактора (Јосифа Јиречке) него самога Шафарика. Стеријино помињање "два забавна календара" "Винка Лозића" ... "у аутобиографији несумњиво се односе на прва два календара, као што се то јасно види из даљег контекста аутобиографије. С. Новаковић (поменута студија, стр. 36—35) исто тако сматра да је и први шаљиви календар Стеријин, мада су га раније приписивали Димитрију Тиролу. Уосталом и сам саставни део наслова с особитим прилежанијем по хоризонту зли жена", указује на Стерију који је (упознавши Вајсеову "чаробну оперу" о злој жени још при свом боравку у Пешти) написао касније комедију "Зла жена".

⁵⁶ Милан Токин, Јован Стерија Поповић као адвокат. — Гласник Адвокатске коморе АПВ. — Нови Сад, година III, број 4, април 1954, 1—16.

⁵⁷ Србски народни лист, Пешта, год. II, број 37, од 12 септембра 1840.

⁵⁸ Grundbuch der Stadt Deutsch Werschetz (Von 1 bis 300) — Anno 1822. У Државној историској архиви у Вршцу.

⁵⁹ Отсек за рукописе Библиотеке Матице српске, Стеријини рукописи.

⁶⁰ Д. Младеновић. Стари Срби Вршчани. — Индекс. У Народном музеју — Вршац. Под: Колофон.

⁶¹ Други део: Protocollum Praesidiale Exhibitorum Judicialium, anni 1840.

⁶² Стеријино писмо Теодору Павловићу од 10 августа 1840. — Отсек за рукописе Библиотеке Матице српске. Инв. број 6550.

⁶³ Конкурс за професора природног права на лицеју у Крагујевцу објављен је у званичном органу Кнежевине Србије, "Србским Новинама", 1 августа. 1840,

WRSCHATZ IN DEN LITERARISCHEN WERKEN DES SCHRIFTSTELLERS JOVAN STERIJA POPOVIĆ

Der grösste serbische Komödiograph, der "serbische Moliere", Jovan Sterija Popović nahm für viele seiner Komödien den Stoff aus dem Leben seines Geburtsortes Wrschatz. Doch wie das mit vielen Schriftstellern geschieht, die eine bestimmte Gesellschaftsmite beschreiben, warfen besonders die älteren Literaturgeschichtler und Kritiker die Frage auf, inwiefern man Sterijas Beschreibung der Wrschatzer Gesellschaft als authentisch betrachten kann. So stellt Stojan Novaković in seiner Studie, bis heute die umfangreichste über den Vater des serbischen Drama, die Frage anlässlich Sterijas Komödie "Die präziöse Meisterin": "Es fällt heute sehr schwer abzuschätzen, ob diese Beschreibung dem tatsächlichen Lebenszustande der Gesellschaft um 1830 im östlichen Banat entspricht, aber dieses Bild ist vollkommen und heute noch voll ungewöhnlicher Anziehungskraft."

Der Autor, Milan Tokin will in seinen drei Beiträgen die Rolle der Stadt Wrschatz und des Wrschatzer Lebens in dem literarischen Schaffen Sterijas darstellen. Die Zweifel des älteren serbischen Literaturgeschichtlers sind unbegründet. Aus dem Archivmaterial ersieht man, dass Sterija eben in der "Preziösen Meisterin" ein lebensstreuendes Bild der Gesellschaftsverhältnisse seiner (Zeit in Wrschatz schuf. In der Einleitung erklärt der Autor, wie im Laufe des 19. Jahrhunderts in Wrschatz das Gewerbe blühte und die Handwerker, die in den Zünften vereinigt waren, immer reicher wurden. Es ist keine Zufälligkeit, sondern mehr ein Beweis für Sterijas Beobachtungsgabe, dass er für die Protagonistin dieser Komödie, in der er den Snobismus blossstellen will, eine Meisterin nahm (die Witwe eines Opankenmachers), die mit Gewalt eine Dame, und nicht eine Kaufmannsfrau oder die Frau eines Honoratioren z. B. werden will. Die Handwerker erwarben im Laufe des 19. Jahrhunderts grosse Vermögen und zugleich wird der Wunsch sichtbar, sich auf einen höheren Grad der gesellschaftlichen Hierarchie zu schwingen. Die Handwerker nehmen im Laufe des 19. Jahrhunderts auch einen sichtbaren Anteil im Leben der Kirchengemeinden ein. In der "Preziösen Meisterin" sagt die "verhierrichte" Meistersfrau Fema Mirić, wenn sie in der Kirche nicht die erste Bank bekäme, brauche sie keine andere. Im ersten Beitrag zeigt Milan Tokin auf Grund von Archivmaterial auf die negative Praxis die in Wrschatz in Bezug auf die Kirchenbänke herrschte, so in der Zeit als Sterija die "Preziöse Meisterin" schrieb, als auch bevor und danach. Der Autor führt zwei andere Texte Sterijas an, aus denen hervorgeht, wie der "Vater des serbischen Drama" diese schlechte gesellschaftliche Gewohnheit und ungesunde Eigenartigkeiten verurteilte.

Der zweite Beitrag ist einer Persönlichkeit aus Sterijas letzten Komödie "Die Patrioten" gewidmet, die durch die negativen Erscheinungen der Revolution von 1848—49 inspiriert wurde. Arsenius Gavrilović (1779—1847) war ein Handwerker — ein Bauernschneider — in Wrschatz und ein langjähriger Vormund, des im Munizipalleben der Stadt Wrschatz eine gewisse Rolle spielte, sowie auch das grosse Wort im Leben der orthodoxen Kirchengemeinde führte. In seinem Beitrage legt M. Tokin auf Grund von Archivmaterial und anderen Angaben die Biographie dieses vermögenden Bürgers aus der Biedermeierzeit dar, der nach dem Tode seiner vielen Kinder auf dem Wrschatzer Friedhof eine Kirche auf eigene Kosten errichten liess. Indem er die Beziehungen zwischen Arsenije Gavrilović und den anderen Persönlichkeiten aus Sterijas Komödie erklärt, vergleicht ihn M. Tokin mit einer anderen Gestalt aus derselben Komödie, Nagy Pál, zu dem nach der Meinung des Autors der Wrschatzer Richter Anton Szabó "Modell" gestanden hatte. Über alle Persönlichkeiten in Sterijas Komödie "Die Patrioten" kann man dasselbe sagen was auch Sainte-Beuve in seinen Betrachtungen über Molières Persönlichkeiten. "Molières Figuren sind nicht Kopien, sondern kurz gesagt: Schöpfungen". Überhaupt ist die Komödie "Die Patrioten" eine "Privatgeschichte der völkischen Bewegung" voll von Hinweisen auf Persönlichkeiten und Geschehnisse aus den Jahren 1848—49 in und ausser Wrschatz.

Im dritten Beitrag wird das Archivmaterial vom Gerichtsprozess, den Jovan Sterija Popović mit der Witwe Anastasija Kolofon geb. Nikolić, führte, ausgelegt. Als Frucht dieses gerichtlichen Zweikampfes entstand Sterijas witzige Causerie "Milobruka" unter dem Titel: "Wie Vinko Lozić (was Weinlieb Rebenlob heissen würde) von einer bösen Frau Schaden erlitt". Mit dem Archivmaterial, das leider nur im Protokoll (Protocollum Exhibitorum Judiciale) erhalten blieb, kann man alle Phasen dieses Zusammenstosses vergleichen, von dem gemeinsamen Kauf eines Hauses und so weiter. Der Autor betont, dass man das Archivmaterial allein nicht hätte verstehen können, sowie auch dass es die Aufmerksamkeit nicht auf sich gezogen hätte, wenn Sterija im Pester "Serbischen Volksblatt" vom 12 September 1840 nicht folgende Causerie veröffentlicht hätte. Er veröffentlichte dies als die gerichtliche Verhandlung mit der Kolofon noch im Gange war, mit der augenscheinlichen Absicht, sich der Witwe, die er als sehr bösartig und schlecht darstellt, zu rächen.

Als Folgerung dieser Beiträge, das Sterija das Gesellschaftsleben Wrschatz als Anregung und Inspiration beim Schreiben seiner Komödien und humoristischen Schriften diente, geht hervor, dass die Zweifel, die Stojan Novaković in Hinsicht der Authentie der Beschreibung des zeitgenössischen Lebens in Sterijas Werken hegte, unbegründet sind.

НЕКИ ДРВОРЕЗБАРСКИ ЦЕНТРИ У ВОЈВОДИНИ

Прилог испитивању дрворезбарске делатности у XVIII и XIX веку

Дрворезбарство је заузимало значајно место у нашој уметности почев од средњег века па све до последњих столећа. Средњовековна уметност, као и целокупан културни живот, била је у служби религије и морала се покоравати строгим теолошким учењима, која су на Истоку осудила округлу пластику још у најранијим столећима хришћанства. У периоду иконоборства она је већ сасвим ишчезла у византиској и осталим источно-хришћанским уметностима, пошто се, везујући се за античку религију, сматрала као уметност која је служила слављењу телесне, а не духовне лепоте. Отада се поред сликарства неговао једино плитки рељеф. Па и после померања из старих уметничких центара на север, али оставши и даље под протекторатом источно-православне цркве, српска уметност је и на овом тлу скоро пуна два столећа запостављала скулптуру.¹ Неговала се само декоративна пластика у дрвету, која је служила као оквир сликарству и украсни елемент унутрашње, религиозне архитектуре. Иако "слободно уметност билдхауерско", дрворезбарство је у тесној вези са сликарством и њему потчињено.

Најстарија дрворезбарска дела у Војводини, настала при честим метанастазичким кретањима, а пре велике миграције српског живља у прекосавске крајеве крајем XVII века, рађена су у традицијама средњовековне балканске дрвене пластике. Ове традиције задржавају се веома дуго — скоро све до педесетих година XVIII века на ниским дрвеним иконостасима, орнаментика је у плитком рељефу углавном са мотивима стилизованог лишћа, тордиране врпце и извесним геометриским облицима који се налазе још у византиској рељефној орнаментици.² Ипак, већ у то време (почетком XVIII века) дрворезбарство постепено подлеже и утицајима барока, чији елементи допиру најпре с југа преко разних уметничких предмета који су с пуно поштовања ношени, заједно са најнеопходнијим покућством у нове крајеве. Но овај барок је рустичан, и тек од половине XVIII века, кад барок почиње да продира директно са Запада — дрворезбарство у Војводини доживљава преображај и пуни процват.

Ма како да је ретко било предмет испитивања, ово дрворезбарство је уочено и његова вредност правилно оцењена: "Истодобно и истостилско — чисто барокно и рококо дрворезбарство наше, у свом жанру, још је потпуније и савршеније од сликарства, јер није претпостављало, ипак, толику душевну измену и претспрему. Резбарије у осижечкој цркви, на пример, такав су барок да би га као равномерни пример могли износити и у отаџбини Рубенса и Бернинија. То је обиље, то је раскош, сплет и склад и у целини и у подробностима, савршена техника и апсолутно титрање стилем".³

Предмети дрворезбарске уметности у Војводини били су углавном намењени црквеним потребама чак и онда кад је сликарство у највећој мери неговало грађански портрет. Али, иако намењена црквеним потребама, барокна дрвена резбарија овде, формирала се под утицајима западне лаичке уметности, позајмљујући облике са кућног намештаја и декоративне архитектонске пластике. Она се затим даље развијала уносећи нове елементе, махом биљну орнаментику и то најразноврсније лишће и цвеће, мање или више стилизовано.

Објекти дрворезбарске делатности су веома бројни: иконостаси, архијерејски столови, певнице, проповедаонице, ђивоти, црквени ормани, свећњаци, архијерејска жезла, рипиде, рамови за појединачне иконе, црквена седишта, балдахини, тетраподи (сточићи за иконе које се целивају) аналогиче односно налоњи и др.

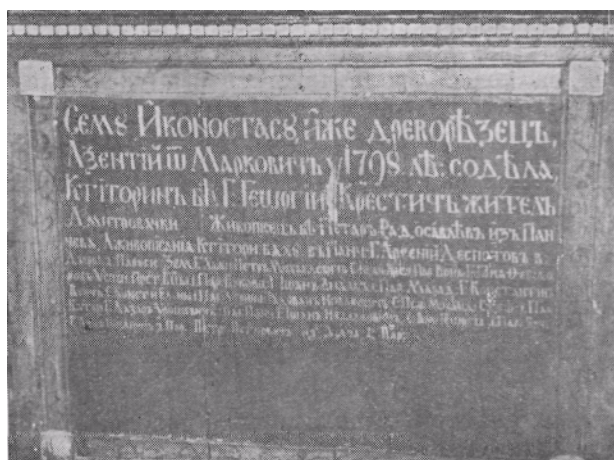
По важности, техници рада, величини, композицији и стилској изради на првом месту стоји "темпло" — иконостас. Због тога ће и предмет даљег излагања углавном бити резбарија у вези са иконостасима. Облик иконостаса развијао се столећима добијајући све већу важност као део црквеног намештаја. Од ниске камене олтарске преграде у црквама XIII века, која је сасвим личила на мраморне преграде ранохришћанских и каснијих византиских и романских цркава са својим стубићима, капителима и архитравом у чије су отворе крајем XIII века почеле да се стављају иконе, текао је спори развој све до средине XVIII века, када иконостас постаје висока дрвена преграда, богато украшена позлаћеном резбаријом, која дели унутрашњост цркве на два одвојена простора. На њој су смештене десетине икона. Поред камених, и касније дрвених олтарских преграда, још у средњем веку појавили су се зидови иконостаси. Овакви зидани иконостаси грађени су чак и у XVIII веку на тлу Војводине, у манастиру Шишатовцу, на пример, и у сеоској цркви у Ритишеву, јер се сматрало да су јевтинији од изрезбареног дрвеног иконостаса.⁴

Мењајући постепено свој изглед,⁵ дрвени иконостаси током XVIII века достижу огромну висину, а позлаћена барокна резбарија у високом рељефу показује најразноврсније облике и изванредно богатство мотива. Иконостаси постају најважнији украс унутрашње архитектуре, пошто су слике напустиле своје традиционално место на зиду, које су заузеле у нашој средњовековној уметности, и сместиле се на његовој дрвеној конструкцији. У војвођанској барокној архитектури XVIII и XIX века иконостаси претстављају сасвим нов елемент ентеријера и стилски су повезани са сликарством и архитектуром, због чега споменик постаје јединствена целина.

Конструкцију оваквог иконостаса мијачких израђевина подробно је описао проф. Грујић приликом обраде иконостаса Св. Спаса у цркви Богородице у Скопљу.⁶ Но, ако је архитектонски склоп иконостаса на тлу Војводине сличан овима — постоље, стубови са аркадама, архитрав, атика, галерија и акротерија ипак се битно разликују у карактеру дрворезбарског украса и материјалу. Мијачке израђевине углавном су рађене у тврдом, најчешће ораховом дрвету, док су резбарски украси, цирате (Zieraten) на војвођанским иконостасима увек од липовог дрвета, што уствари условљава и сама врста орнаментике и предмет и техника рада, а конструкција, "архитектура" од храстовог и јеловог дрвета. Резбарија је, затим, превучена гипсом (и болусом?) и позлаћена, а ређе се среће и полихромија. Ове завршне радове, позлату и бојење, обављали су сликари или позлатари. У изради иконостаса учествовали су још и столари, тесари и бравари, но све су то били споредни послови, док је главни посао, односно израда иконостаса, поверавана дрворезбару.

Дрворезбар је израђивао нацрт иконостаса, и то конструкције и резбарије, због чега је морао да познаје мало и архитектуру. Резбарске послове изводио је сам или са помоћницима који су радили према његовом нацрту.

Дрворезбарство је најчешће сматрано слободном уметношћу, "слободно хуџоство", "кунст", а тек врло ретко као занат. Као што је на Западу, нарочито у Француској, у време стварања раскошног барокног намештаја уметнички столар сматран уметником који је каткад удруживао у себи разноврсну обдареност, сликарску, вајарску, цртачку и уметничко-столарску, те захваљујући њој постизавао нечувени морални и материјални успех,⁷ тако и наш дрворезбар (или како се још звао: иконорезец, дрворезец, образорезец, художник, билдхауер и отуда пилтаор и пилтор, па чак и "фрајкинслер"), за кога смо напред споменули да је поред резбарске вештине морао да познаје архитектуру и вештину цртања, (једном је то чак био и академски сликар)⁸, а често да ради и чисто столарске послове, такође заузима значајно место у друштву, понекад и врло угледан положај. Да споменемо само Арсенија Марковића који је био претседник градског комунитета,⁹ а заједно са братом Аксентијем добио и угарско племство. Па иако су новосадски дрворезбари Марковићи, како наводи В. Стајић, добили племство можда мање због уметности, а више због политичких денунцијација,¹⁰ занимљиво је ипак да се Арсеније у молби за племство позивао на своју уметност, прилажући о њој сведочанства највиших црквених достојанственика, као и то да је у Бечу био одликован златном колајном.

Сл. 1— Запис на иконостасу у манастиру Фенеку

Због познавања столарског заната и сродности посла дрворезбари су понекад долазили у сукоб са столарским цеховским организацијама, као у случају поменутих Марковића, који су због тога били приморани да и сами траже цеховске привилегије, а добили су их заједно са посластичарима, пошто је дрворезбара било мало.¹¹ Изгледа, међутим, да су касније дрворезбари били укључивани у столарске цехове.

Уколико је који мајстор био познатији налазио је више наручилаца, имао развијенију радионицу са већим бројем помоћника у којој су најчешће извођени резбарски послови. Превозне трошкове је у том случају сносио

наручилац, као и све трошкове споредних послова приликом постављања иконостаса: тесарских, браварских, ковачких и зидарских. За свој посао дрворезбари су гарантовали својом чашћу или пак имовином, док су за мање познате мајсторе свакако и слабијих материјалних могућности давали јемство њихови имућнији пријатељи. Они су и послове обављали обично "на лицу места" или су пак прихватили да о властитом трошку врше превоз резбарије, па чак и да се сами постарају за споредне послове или да за њих погоде одговарајуће мајсторе.

Док су нам сликари, радећи завршне, сликарске послове на иконостасу остављали најчешће податке о себи, дрворезбари су, са незнатним изузецима,¹² остајали углавном анонимни. Рачуни по црквеним архивама често су једини документи из којих сазнајемо за њихова имена и појединости из њиховог рада. У нашој литератури познато је само неколико мајстора: В. Петровић¹³ и Д. Поповић¹⁴ наводе Аксентија Марковића из Новог Сада, Марка из Карловаца, Девића из Старе Паланке, Нинковића, Михајла Јанића из Арада, Николу Јанковића из Јегре, не прецизирајући увек њихова дела. М. Коларић спомиње Илију Радосављевића, резача иконостаса из Панчева и оца сликара Петра Радосављевића.¹⁵ Највише података досада пружа нам Васа Стајић у вези са новосадском дрворезбарском породицом Марковића, односно о Марку Гавриловићу и његовим синовима Арсенију и Аксентију Марковићу, док Павла Новаковића, такође Новосађанина, само спомиње.¹⁶ Најновије податке о Марку Гавриловићу и његовим синовима недавно је објавио проф. Л. Мирковић.¹⁷

У Патријаршиском архиву у Сремским Карловцима међу конзисторијалним актима сачувано је на десетине уговора који су склопљени између дрворезбара и сеоских општина за израду иконостаса по сремским црквама последњих деценија XVIII и у првој половини XIX века. Ови уговори садрже често занимљиве податке о начину израде иконостаса: о материјалу, распореду икона, затим податке о многобројним захтевима који су се постављали мајстору, као и појединости о његовој личности и, с друге стране, о обавезама општине према мајстору. На основу података које пружају ова документа покушаћемо да реконструишемо три најмаркантнија центра са развијеним дрворезбарским радионицама које су снабдевале православне цркве "художествено содјеланим" иконостасима, и то Нови Сад, Сремски Карловци и Стара Паланка (Бачка Паланка). Овде ће углавном бити обухваћен материјал који се односи на дрворезбарске споменике у Срему и само каткада аналогни публиковани материјал из других области Војводине.

Сл. 2 — Арсеније Марковић, Детаљ са иконостаса Успенске цркве у Новом Саду

О обимној делатности Новосађана Марковића и њиховог оца обавештавају нас већ много наведене публикације. Марко је био родом из Панчева, у Темишвару је изучио столарски занат, а знао је и да реже фигуре у дрвету и да ради дрворезбарске послове. Добио је новосадско грађанство 1772 године. Новосадски магистрат изјављује, говорећи о његовом сину Арсенију, да је премного хваљен и извикан као дрворезбар, да му се и отац (то јест Марко) у томе одликовао.¹⁸ Спомиње се да је Марко радио по Срему иконостасе, владичанске столове и певнице већ од 1769 године (у Лаћарку).¹⁹ Године 1771—72 радио иконостас за цркву у Нештину.²⁰ Осим у Срему, радио је уз помоћ својих синова иконостасе у Итебеју (1771) и Чуругу (1772). Погодио се био још у Каћу и Пардању, али га је смрт претекла, те је уговорени посао обавио његов млађи син Аксентије.²¹ Са старијим, Арсенијем радио је Марко певнице у Успенској цркви у Новом Саду 1770—71 год.²² В. Стајић помиње, не наводећи извор, да је радио и на иконостасу.²³ Иконостас је, међутим, подигнут на поду који је постављен 15 августа 1774 године,²⁴ а Марко је умро још 23 јануара 1773 године,²⁵ док је 1771 и 1772 радио иконостас за Нештин, што је већ раније напоменуто. Према

томе изгледа да је иконостас дело Арсенија, који је са оцем радио већ у Успенској цркви. Иако се претпостави да је нацрт могао да буде направљен пре постављања пода, а посао да се изводи у радионици (како се обично и радило), ипак је велики размак између Маркове смрти и могућности постављања иконостаса. Арсеније је, међутим, око 1770 радио можда у Осијеку или околини, 1771 и 1772 у Сомбору,²⁶ 1773 иконостас и рипиде у Фелдварцу, а 1775 за Унијатску цркву у Бечу,²⁷ тако да је у Успенској цркви у Новом Саду могао да ради 1774. Постоји и мишљење да је иконостас дело неког трећег лица,²⁸ али сличност коју овај показује са иконостасом Саборне цркве у Сремским Карловцима,²⁹ како у погледу саме конструкције — висок архитрав и изнад њега иконе у два реда које нису одвојене венцем, те им се оквири додирују и скоро преплићу, тако и у појединим облицима резбарије — спирални украс на пиластрима (сл. 2) изнад којих су конзоле, капители стубова са степенастим импостом, затим облици икона на царским дверима и ажурирана резбарија барокних форми на северним и јужним вратима (сл. 3) указују на исте руке. Да је иконостас у Саборној цркви у Сремским Карловцима радио Арсеније имамо поузданих података. За њега је у току 1775—76 добио у неколико махова око 1300 форинти.³⁰ Поверавање израде иконостаса у тако значајној цркви каква је била Саборна у Сремским Карловцима, указује да је Арсеније Марковић уживао највиши углед међу дрворезбарима свога времена. Дело је код савременика доживело свакако велики успех. јер кад мајстор 1790 године уговара са општином села Јаска да у сеоској цркви направи иконостас, тражи се од њега да га украси

"по Рисџ и џ на подобіе карловачке Соборне Цркве 4: Престолне иконе и две манџ на страни, Ста Троица на среди 12. Апла, 12: Прра кртъ на среди, Лозџ, то естъ 12: икона Страданія Хртова. Да дџло сигџрно бџдетъ са Архитектџромъ и пилаорскимъ посломъ џкрашено, џ сџвихъ дерва липови цираеє, а џ елови Архитектџра да бџдет"

„по Рисџ и на подобіе карловачке Соборне Цркве 4: Престолне иконе и две манџ на страни, Ста Троица на среди 12. Апла, 12: Прра кртъ на среди, Лозџ, то естъ 12: икона Страданія Хртова. Да дџло сигџрно бџдетъ са Архитектџромъ и пилаорскимъ посломъ џкрашено, џ сџвихъ дерва липови цираеє, а џ елови Архитектџра да бџдет.“..

Мајстор је имао да набави дрво о свом трошку, а за његов труд општина му обећава 1700 форинти, 500 ока жита, подвоз за иконостас од Новог Сада и храну за време док буде намештао иконостас у цркви.³¹

Сл. 3 — Арсеније Марковић, Јужна олтарска врата у Успенској цркви у Новом Саду

Засада се не зна где је Арсеније радио у међувремену од Сремских Карловаца до Јаска, па и касније. Познато је само да је 1789 био у Бечу,³² иначе је стално заузет дрворезбарским пословима ван Новог Сада, због чега магистрат одбија 1796 године да му изда плату која му припада као претседнику комунитета.³³ Исте године опомињу га да пренесе погођени олтар у село Беочин.³⁴

Међутим, са беочинском општином склопио је његов брат Аксентије уговор за израду иконостаса још првог априла 1791 године. Аксентије обећава "по приложенном Рисс Уреченной Беочинской Церкви Темплѣмъ, Добрѣ, Чистѣ, порядочнѣ и тако Устроити, да Щеби за полдрѣгое лѣто, и посовершенію тогѣ какови фелерѣ ѡбрѣлся, то такѣви исправити"

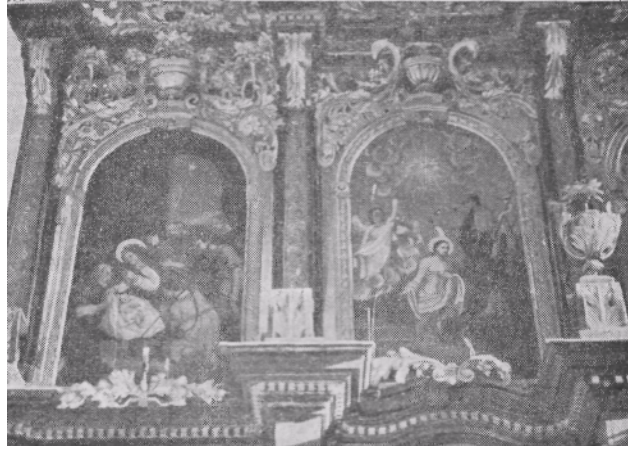
„по приложенномъ Риссѣ Уреченной Беочинской Церкви Темплѣмъ, Добрѣ, Чистѣ, порядочнѣ и тако Устроити, да Щеби за полдрѣгое лѣто, и посовершенію тогѣ какови фелерѣ ѡбрѣлся, то такѣви исправити“ . .

Општина се са своје стране обавезује да му за овај посао исплати 1350 форинти, 20 акова вина и 2 акова ракије.³⁵ Могло би се претпоставити да је Аксентије примио уговорену капару од 350 форинти и да је посао напустио, као што је то био учинио у Јарку, због чега се граничарска војна власт у Митровици тужи 1792 године. Наводи се да је он још 1790 погодио иконостас, узео предужам, а да дотада још ништа није дао. И магистрат Бечкерека жали се 1792 године како је Аксентије још пре пет година погодио, а још није израдио двери.³⁶ Могла је и беочинска општина да раскине уговор са Аксентијем и обрати се Арсенију, али би о томе Конзисторија вероватно била обавештена.

Сл. 4 — Аксентије Марковић, Детаљ Царских врата у Богородичиној цркви у Земуну

Пре уговарања са сеоском црквом у Беочину, а по завршетку већ наведених послова које је његов отац био погодио, резао је Аксентије иконостас Богородичине цркве у Земуну (1788).³⁷ Нешто раније, 1787, добио је капару за престо Богородице у Саборној цркви у Вршцу, који му је коначно исплаћен заједно са предикаоницом 1790 године. Исте године направио је и певнице, а иконостас је уговорио изгледа истовремено са беочинским, јер је 1792 добио прву суму новаца за његову израду. Завршио га је, међутим, пет година касније, јер је тек 1797 иконостас пренесен из Новог Сада у Вршац. За Вршац ће радити још једном (1803), али овог пута само незнатан посао — рипиде.³⁸ Обављајући послове у својој радионици у Новом Саду, где је држао приличан број помоћника,³⁹ Аксентије је истовремено радио за више наручилаца, не придржавајући се увек, како смо видели, уговореног термина.

Сл. 5 —Аксентије Марковић, Детаљ иконостаса у манастиру Фенеку

Да ли је иконостас за манастир Фенек (сл. 5) погодио пре или после Беочина и Вршца, не знамо, али знамо да га је завршио 1798 године (сл. 1). Спомиње се да је радио и у Успенској и Алмашкој цркви у Новом Саду.⁴⁰ Сва дрворезбарија у Алмашкој цркви његово је дело: иконостас, проповедаоница и престоли у поређењу са иконостасом, проповедаоницом и престолоима у вршачкој Саборној цркви, а нарочито са иконостасом Богородичине цркве у Земуну, показују скоро идентичне облике почев од конструкције иконостаса до појединих мотива орнаментике карактеристичних за Аксентија, као што су гирланде, вазе, плисиране траке итд. Од нарочитог значаја су фигурине анђела који држе грб на архијерејским престолоима у Алмашкој цркви и Саборној у Вршцу. То су једини примери фигуралних претстава у дрворезбарству у Војводини. Што се пак тиче Успенске цркве, Аксентију би се могли једино да припишу престоли, пошто се иконостас умногоме разликује од овде споменутих његових иконостаса, а већ је указана његова сличност са Арсенијевим делом у карловачкој Саборној цркви.

Седмог јуна 1804 године "Благородни господин Ауксентије от Маркович" погодио је са општином села Бингуле иконостас и певнице за 1700 форинти, обавезујући се да ће их "по предложенном Плану и своєм Пдожеству елико изряднише можно содлати"

„по предложенном Плану и своєм Хсдожеству елико изряднише можно содлати.“

Осим тога, да ће за годину и по посао завршити, а ако у одређеном термину не заврши, или учини какву погрешку, подвргнуће се сваком грађанском суду не обзирући се на "благородије".⁴¹

Исте 1804 године фебруара месеца направио је био уговор да до краја маја уради за цркву у Сусеку предикаоницу, 4 рипиде и крст, и већ трећег маја уговара израду иконостаса, певница и архијерејског стола за цркву у Мошорину.⁴² Послове у Мошорину није завршио,⁴³ а такође ни у Бингули. Није се, међутим, подвргнуо ни суду, пошто га је убрзо задесила смрт (30 марта 1806).⁴⁴ Септембра исте године завршили су започети посао Јоанес Лашак и Сигисмунд Егерман, Аксентијеви помоћници.⁴⁵ Поред досад наведених послова Аксентије је радио налоњ и рамове за иконе у Нештину (1781),⁴⁶ крст, престоле и друго у Николајевској цркви у Иригу.⁴⁷ Занимљиво је да је осим у дрвету, знао да ради и у гипсу, само, нажалост, ништа није сачувано, пошто је "Нојево жртвовање", које је радио за, звоник Алмашке цркве у Новом Саду, разбијено.⁴⁸

За Марка и његове синове тврдио је Стратимировић: "Они су први слободну ову уметност донели у ове крајеве и у њој поучили Србе".⁴⁹ Али се ова тврдња не може примити са сигурношћу све док се не проуче многобројни иконостаси настали између педесетих и осамдесетих година XVIII века, чија резбарија показује чисто барокне форме. Мора се испитати најпре да ли је Марко боравио у Срему још много пре Лаћарка и да ли су споменути барокни иконостаси рад његов и његових помоћника, или аутора немачког порекла, као што је случај са иконостасом у Новом Хопову,⁵⁰ утолико пре што хоповски и њему слични иконостаси имају аплицирану орнаментуку барокних форми, док је резбарија на нашим иконостасима у Лаћарку и Нештину ажурирана и мада је претежно барокна, среће се и по који биљни мотив, а стубови су канелирани или само марморирани, са коринтским капителима.

Видели смо већ да је Марко учио у Темишвару, а од њега су се обојица његових синова научили дрворезбарској вештини.⁸¹ Међутим, Марковићи су отишли даље од оца, јер одлазећи у Беч (Арсеније је радио иконостас у Унијатској цркви, а вероватно је тамо одлазио и Аксентије), они су долазили у додир са савременим уметничким струјањима и, примивши њихове утицаје, уносили новине у свој рад. Марковићи су у наше резбарство

унели лежерност рококоа обогативши орнаментику новим мотивима, тако омиљеним ружама, облим површинама и таласастим линијама, отклонили усиљеност, тежећи за природношћу облика. Они су пореметили и строгу тектонику и симетрију — Арсеније на својим иконостасима не одељује строго поједине зоне икона, већ допушта да им се орнаментика оквира слободно додирује, преплиће. Аксентије иде још даље од свог брата. Он барок задржава само у основним линијама архитектуре, општој бујности и замаху облика, иначе је код њега орнаментика углавном флорална, са изобиљем мотива почев од руже, винове лозе, грожђа, купине, храстовог, лоровог и јасеновог лишћа које испуњава отворе двери, линете изнад престоних и празничних икона. Све то биље елегантно извијених дршки, пробрано и вешто распоређено, сведочи о инвентивности мајстора који се ретко понавља у комбиновању и распореду украса. У орнаментици на Аксентијевим најмонументалнијим иконостасима у Земуну, Новом Саду, Вршцу и Јарку, као и на троновима, најпре упадају у очи елементи њему савременог класицизма — гирланде, венци ловора, храстовог лишћа са жиром или без, и ружа, који наглашавају тектонске делове, уоквирују престононе иконе, а обавијају и безбројне вазе облика амфора или кратера, које се налазе на конзолама изнад архитрава, или као акротерије на врху иконостаса. Ове вазе су понекад украшене упрошћеним меандром и гејзиподама на врату, а венци су привезани плисираним тракама. Престононе иконе уоквирене су астрагалом, низом двојних палмета или спиралном траком.

Осим Марковића и њихових ученика, од Новосађана се спомиње да је у Срему радио само још Едуард Владарш, који је 1840 уговорио са општином ривичком израду иконостаса. Обећао је иконостас "... хрдожественн и пристои так острои, да на подобие иконостаса церкви мѣстѣ Лединаца велелѣпн и хрзрезанъ бѣде"⁵²

„... хрдожественн и пристоинъ тако строити, да на подобие иконостаса с церкви мѣстѣ Лединаца велелѣпн и хрзрезанъ бѣде.

Изгледа да се у току или по завршетку посла стално настанио у Срему, јер се 1843, приликом уговарања са бешеновачком општином, помиње као житељ митровачки.⁵³

Нема никаквих података да је још један, само по имену познат, новосадски дрворезбар Павле Новаковић,⁵⁴ примао неке радове у Срему. Изгледа, међутим, да је био угледан мајстор пошто су код њега одлазили на усавршавање по завршеном учењу заната, "кунста" и "свободног художества билдхауерског". 1821 године издаје он сведочанство Павлу Бошњаковићу, који је код њега провео три месеца.⁵⁵

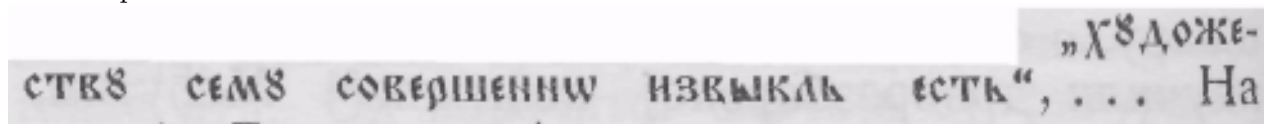
Првих деценија XIX века дрворезбарски посао у Срему преузимају углавном Карловчани, њихове радионице узимају маха и скоро потискују, односно смењују новосадске. Истина, још раније, приликом рада Марка Гавриловића на иконостасу у Лаћарку, спомиње се Карловчанин Димитрије Илић као столар и дрворезбар,⁵⁶ чак се једном приликом и Аксентије означава као "пилтаор" из Карловаца.⁵⁷ Међутим, на почетку XIX века све чешће се сусрећу имена Карловчана дрворезбара. Најстарији међу њима био је Марко Вујатовић.⁵⁸ Он се појављује већ последњих година живота Марковића и константно из године у годину прима наруџбине за израду иконостаса, певница, столова и рипида, а у два маха још за Аксентијева живота ангажован је и да изврши извесне поправке на делима браће Марковића — у Јаску⁵⁹ и Богородичиној цркви у Земуну.⁶⁰ Марко Вујатовић је у првој четврти XIX столећа био највише тражени мајстор дрворезбар. Он је направио у Срему око 13 досада познатих иконостаса и то у: Стејановцима,⁶¹ Гргуревцима,⁶² Петровцима,⁶³ Буковцу.⁶⁴ Године 1809 ради за манастир Врдник,⁶⁵ где ће се поново вратити 1814.⁶⁶ У (међувремену завршио је иконостасе у великој цркви у Сремској Митровици⁶⁷ и Шимуновцима,⁶⁸ а одмах затим ради у Огару,⁶⁹ па у Бановцима.⁷⁰ После Бановаца примио се посла у Новим Карловцима⁷¹ и Сурдуку⁷² и најзад, 1825 године, у Доњој цркви у Сремским Карловцима.⁷³ Осим иконостаса резао је певнице и столове у Крчедину,⁷⁴ Бољевцима⁷⁵ и Илоку.⁷⁶ Највише успеха имао је са иконостасом у Врднику, јер ће касније двапута захтевати од њега иконостас "... по начинѣ Иконостаса Раваничкаг... так хрдожественн содѣлати, да воли и задоволствѣ общества сообразенъ бѣдетъ"⁷⁷

„... по начинѣ Иконостаса Раваничкаг..., так хрдожественн содѣлати, да воли и задоволствѣ общества сообразенъ бѣдетъ.

Вујатовић је примљене резбарске послове обављао углавном у Карловцима. У уговору са сурдучком општином стоји да како који рад буде завршен, општина има с времена на време, према обавести од стране мајстора,

сопственим колима тај рад одвести. А мало даље, пак, да општина мора дати мајстору и његовим калфама бесплатан стан и храну за време које буду провели у Сурдуку ради постављања иконостаса.⁷⁸ Из овога се може закључити да је Вујатовић имао у Карловцима развијену радионицу и да је увек имао ученика и помоћника. Где се сам научио резбарској вештини, немамо података, не спомиње се међу ученицима браће Марковића, мада у извесним мотивима резбарије много потсећа на Аксентија. Додуше, могао је да их прихвати изводећи поправке на Аксентијевом иконостасу у Земуну. Али, иако не знамо где је он учио, видећемо да се у његовој радионици формирало неколико личности. Поуздани подаци постоје, истина, само за једнога — Павла Бошњаковића, а претпоставити се може да су код њега учила још двојица Карловчана: Марко Константиновић и Максим Лазаревић. Сви су они радили извесно време као самостални мајстори напореда са Вујатовићем, али је овај свакако уживао највише угледа, те је њему црквена општина у Сремским Карловцима поверила израду новог иконостаса у Доњој цркви. Марко је у Карловцима имао своју кућу и виноград од 20 мотика.⁷⁹ Најстарији, нама познат, Вујатовићев рад јесте иконостас у Стејановцима. Он показује још извесну наивност у претрпаности мотива и неспретност у њиховој обради, што се најбоље осећа у мотиву винове лозе с грођем. Као код осталих мајстора с краја XVIII и у првој половини XIX века, и код њега преовлађује биљни орнамент. Геометриски украс употребљава само за оквире престоних икона — уз слику и астрагал (наизменично се ређају три до четири куглице са једним издуженим ваљком као код Аксентија Марковића), а уз овај, на вертикалним странама, налази се цик-цак трака која се по хоризонтали савија у спиралу правећи положене осмице. Поред ружа на дверима и у вазама облика пехара изнад престоних икона, стилизованих цветова између медаљона са апостолима, много је коришћено лишће као украсни елемент, било у венцима које обавија плисирана трака — у соклу било да се савија у волуте на дверима. Занимљив је прилично редак мотив срца из кога избија пламен. Канелирани стубови, обавијени венцима ружа и виновом лозом, носе архитрав на коме се налазе конзоле са купама лишћа. Исте такве конзоле са купама стилизованог лишћа, а покривене акантовим, налазе се на иконостасу у Гргуревцима, чије се израде Вујатовић примио одмах по завршеном послу у Стејановцима, уговарајући истовремено и иконостас у Доњим Петровцима. Рад у Гргуревцима претставља већ извесну уздржљивост и пробраност мотива. Новост у поређењу са Стејановцима је јасеново перасто лишће и тешки цветови божура на царским дверима. Доцније, на иконостасима у Огару и Сремским Карловцима руже на царским дверима ставља у вазе са широком стопом и узаним грлом, које много потсећају на омиљен мотив Георгија Девића, дрворезбара из Бачке Паланке. На њега ће такође потсетити и стилизовани цветови коришћени као завршеци лијана.

Вујатовићев ученик Бошњаковић појављује се први пут са самосталним радом 1822 године, наиме приликом уговора за израду иконостаса у Брестачу. Међутим, овај уговор између њега и црквене општине Конзисторија је одбила да потврди, наводећи да је искуство реченог дрворесца још непознато, јер га нигде није показао опитом нити веродостојним сведочанством свог учитеља. И да би му се посао могао поверити, има доказати да се "хѣ дожествѣ семѣ совершениѣ извыкль ествѣ", ...

На ово је Бошњаковић упутио неколико сведочанстава преко митровачког протопрезвитера, а овај је у пропратном акту додао још да је, осим онога што се у прилозима сведочи, дрворезац П. Бошњаковић у брестачкој цркви током 1822 године сасвим добро направио архијерејски сто, којим је "општество" особито задовољно и побуђено да поменутом дрворесцу повери израду иконостаса.⁸¹

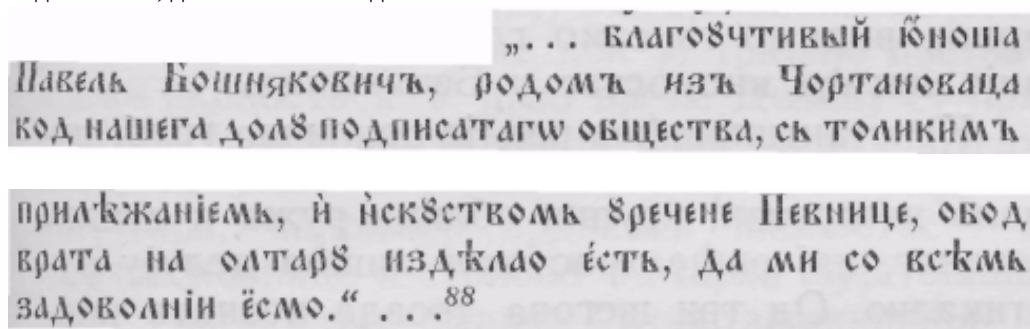
Према подацима које пружају приложена сведочанства о Павлу Бошњаковићу, можемо да сазнамо колико је и под каквим условима трајало учење дрворезбарске вештине, затим усавршавање коме се приступало по изученом занату и да претпоставимо пут од "фрајкинслера" до укључивања дрворезбара у цехове. Поред овога, поменути документа садрже и извесне биографске податке о Бошњаковићу. Најстарији акт (од 3 марта 1818), садржи поравнање Павловог оца Алексе Бошњаковића, надзорника свилогојства из Чортановаца и Марка Вујатовића, мајстора дрворезбара. Алекса предаје свог сина Павла, који је већ четири године био шегрт код мајстора Вујатовића, овом истом мајстору на још две године, рачунајући од првог јануара 1818. Мајстор преузима ученика о сопственом трошку и обећава да ће га после две године ослободити у цеху, поклањајући му и оне трошкове што је имао око њега за протекле 4 године. Ако би за то време отац учеников прекршио реч, онда је обавезан да мајстору плати све његове издатке од почетка.⁸²

После две године, 17 јануара 1820, Алекса Бошњаковић се поново састаје са Вујатовићем и овај ослобађа Павла за калфу од првог јануара 1820. Нови калфа је према уговору дужан да остане код мајстора још годину дана за плату од 100 форинти бечке вредности, а по истеку те године мајстор се обавезује да му да уредно сведочанство,

односно калфенско писмо, и да му на тај начин прокрчи пут ка даљем напредовању у случају ако овај не буде хтео код њега дуже остати.⁸³ Сачуване су и признанице Бошњаковићеве на новце и одело што их је као плату примао од Вујатовића.⁸⁴ По истеку седме године учења код Вујатовића Бошњаковић је добио сведочанство од Јожефа Шанца, поручника граничарске управе у Бешки (8 марта 1821 године), да је потпуно изучио дрворезбарску уметност и да према томе не постоји разлог да му не изда калфенско писмо, поготову што он није граничар, већ син плаћеног надзорника свилогојства. На крају се упућује да обавести компанију, како би добио пасош славне регименте за своје калфенско путовање.

17 јануара 1821 године општина у Новим Карловцима издала је Бошњаковићу сведочанство да је он за време од две и по године непрестано са мајстором радио на иконостасу.⁸⁶ Након завршеног учења код Вујатовића, Бошњаковић је провео три месеца код Павла Новаковића, дрворезбара из Новог Сада. Овај издаје 30 јула 1821 године сведочанство којим потврђује да се Бошњаковић налазио код њега на занату "свободног художества билдхауерског", да је посао радио вредно и часно, према својој моћи и знању. На крају га препоручује сваком "колеги од кунста нашего" коме би био потребан помоћник.⁸⁷

Последње датирано сведочанство, од 26 маја 1822 године, односи се на први, истина мањи, самостални рад Бошњаковићев, на певнице и олтарске двери у православној цркви у Буђановцима (сл. 6). У њему буђановачка општина потврђује да је "благоПчтивый юноша Павелъ Бошняковичъ, родомъ изъ Чортановаца код нашега долПподписатаг□ общества, съ толикимъ прилПжанеимъ, и њскПствомъ Пречене Певнице, обод врата на олтарП издПлао ёсть, да ми со вПсмъ задоволниі ёсмо"

По пријему ових сведочанстава Конзисторија је оверила уговор и Бошњаковић је одмах приступио изради иконостаса у Брестачу. У тамошњој црквеној архиви, међу расходима за 1822 годину забележено је да је мајстору "за дПланіе темпла по контрактП 622 f 46×"

дПкланіе темпла по контрактс 622 f 46 ×" исплаћено. Следеће године добио је 666 форинти, 1824-те 144 ф., 1825-те 100 ф., и последњи пут 1826 године 1166 форината.

Сл. 6 — Павле Бошњаковић, Детаљ јужних олтарских врата у Буђановцима

Иконостас у Брестачу има ажурирану резбарију претежно биљне орнаментике — винова лоза са грожђем, класје жита, розете и богато извијено лишће. Занимљиво је да на Бошњаковићевој резбарији наилазимо скоро увек

на полихромију. Било би интересантно знати да ли је сам погађао сликаре за позлату, како је то учинио Арсеније у Сомбору,⁸⁹ или је исте погађала општина, као што је било уобичајено. Вазе у облику пехара при врху двери обојене су зелено као и круне изнад престоних икона св. Николе и Јована Претече, док су изнад Христа и Богородице круне светло љубичасте. Сви набројани мотиви налазе се и на дверима иконостаса у Буђановцима (сл. 7). Оквире престоних икона чини астрагал какав је већ запажен код Вујатовића и низ ситних палмета.

По завршеном послу у Брестачу, Бошњаковић се погађа за иконостас у Павловцима (августа 1826), обавезујући се да га направи "по плану темпла цркве Брестачке". У то време живи у Митровици и потписује се "Павелъ Бошяковйчъ бидкауеръ Майсторъ Фрайкинслеръ у Митровицѣ"

Павелъ
Бошяковйчъ бидкауеръ Майсторъ Фрайкинслеръ
у Митровицѣ.⁹⁰

Сл. 7 — Павле Бошњаковић, Царска врата у Буђановцима

Овај рад је, нажалост, уништен у последњем рату. Десет година касније склопио је уговор са општином бешчанском, обавезујући се да за две године и четири месеца заврши иконостас и владичански престо.⁹¹ Посао је свакако још пре уговореног времена урадио, јер се већ новембра 1838 године прихвата израде иконостаса у сеоској цркви у Бешенову. Изгледа, међутим, да је још пре Бешке и Бешенова радио у Прхову, пошто се обавезује да ће у Бешенову иконостас "собственнымъ хрѣдожествомъ и рѣкодѣліемъ, кѣпнѣ са потребними Цѣраты јакоже перховачкой церкви увидѣхомъ, за дволѣтное время безъ всякаго изговора удѣляти поставити, и воздрѣзити, такѣжде"⁹²

"... собственымъ хрѣдожествомъ и рѣкодѣліемъ, кѣпнѣ са потребними Цѣраты јакоже перховачкой церкви увидѣхомъ, за дволѣтное время безъ всякаго изговора удѣляти поставити, и воздрѣзити, такѣжде."⁹²

У инвентару цркве у Прхову, који је сачињен 1879 године, стоји, истина, да је „темпло од земље до свода подигнуто, позаћено и извајано 1841године." Могло би се помислити да је те године општина у Прхову, незадовољна Бошњаковићевим радом, наручила нов иконостас, мада би се тешко могао наћи такав пример да се након неколико година гради други иконостас, што није био случај ни у Прхову, пошто садашњи показује идентичност са извесним облицима на иконостасима у Буђановцима и Брестачу: вазе у облику путира из којих излази пламен, винова лоза на рубовима царских врата, низ палмета око престоних икона и зелено обојене круне изнад престоних икона Христа и Богородице. Мотив стилизованог сунцокрета са ромбовима на кружном пољу налази се у Бешенову и Прхову. Иконостас у Бешенову, међутим, Бошњаковић није завршио. Урадио је постоље, врата и престо иконе, док је други и трећи спрат начинио тек 1843 године Едуард Владарш, тада већ дрворезбар из Сремске Митровице.⁹³ На иконостасу се лако одваја Бошњаковићев рад — двери плаве основе са виновом лозом дуж ивица, вазе са пламеном, пурпурно обојене круне и на оквиру престоних икона низ палмета и цик-цак трака као на делу његовог учитеља Вујатовића у оближњем селу Стејановцима. Иконостас у Бешенову је последњи досад познат рад Бошњаковићев, а у уговору који је склопио његов настављач са Бешеновачком општином Бошњаковића помињу као "прогнанаго, бывшаго иногдѣ иконостѣнца".⁹⁴ „... прогнанаго, бывшаго иногдѣ иконостѣнца. Због чега и куда је прогнан на

почетку свог рада тако хваљен због вредноће, учтивости и поштења овај прилично оригиналан мајстор који се радо звао "фрајкинслер"?

Бошњаковића смо уврстили у групу карловачких дрворезбара, иако је у Карловцима живео само године за време школовања, док се касније као мајстор настанио за извесно време у Сремској Митровици. Општа карактеристика његовог дела, и поред знатне оригиналности, у зависности је од карловачког дрворезбарског круга и његовог главног претставника Вујатовића.

Велику сличност са Вујатовићем у карактеру резбарских облика, иако не у свим детаљима, показују и напред споменути мајстори Карловчани: Марко Константиновић и Максим Лазаревић, због чега смо и били склони да их сматрамо за његове ученике поред Павла Бошњаковића. Први је радио иконостасе у Манђелосу (1816),⁹⁵ Грку (1822),⁹⁶ и Бачинцима (1826).⁹⁷ Иконостас у Манђелосу не одликује се нарочитом висином, распоред икона на иконостасу, иако је овај рађен тек у другој деценији XIX века, карактеристичан је за иконостасе тога столећа: у првом реду су двери и 4 престоње иконе, у другом св. Тројица са 6 празничних икона са сваке стране, у трећем — највишем — Распеће и 12 медаљона. У већим црквама, изузетно, између празничних икона и Распећа налази се још један ред стојећих фигура апостола.

Погађајући посао у Грку (Вишњићево), Константиновић се обавезао да ће "по желанију Общества на подобіе Мангелоскія Церкви Темпла, честн□, изрядн□, и по иовѣишему вкѣс□ израдити".

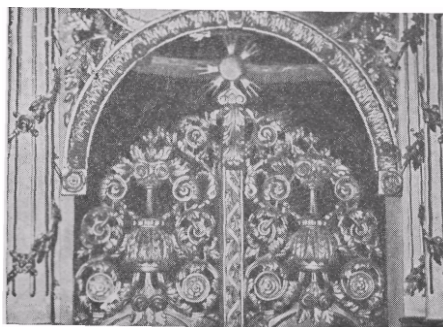
„ . . . по желанију
Общества на подобіе Мангелоскія Церкви Темпла,
честнѣ, изряднѣ, и по иовѣишему вкѣсѣ израдити.

Посао је радио од свог материјала и "на лицу места", а општина му је обећала, поред 1700 форинти бечке вредности, стан, дрво за огрев и бесплатан довоз материјала, док је браварске, тесарске и зидарске послове имао мајстор сам да плати.⁹⁸ У уговору није прецизирано за које време има посао да се заврши, видимо га само где четири године доцније погађа иконостас у Бачинцима.

Константиновићев рад је прилично груб, помало неспретан, крупни облици ружа и стилизованог, најчешће храстовог лишћа делују рустикално. Од три његова досада позната иконостаса два су очувана, док је онај у Вишњићеву у току прошлог рата скоро потпуно уништен.

Последњи из групе карловачких дрворезбара, Максим Лазаревић, радио је столове у цркви у Черевиху,⁹⁹ затим иконостас у Баноштру¹⁰⁰ и Крњешевцима.¹⁰¹ У уговору са черевихском општином обавезује се да ће мушке столове урадити по узору на оне у Доњој карловачкој цркви, а женске као каменичке. Ако се од мајстора већ захтевало да ради по неком узору, то је најчешће био један од његових ранијих радова, али је било и случајева да се као узор постављао и рад неког другог мајстора. Тако се Лазаревић, погађајући се за иконостас у Крњешевцима, обавезао да ће га урадити сасвим по узору на иконостас у Прхову, а раније је већ примећено да овај иконостас има све одлике Бошњаковићевог рада. Едуард Владарш, пак, имао је при изради иконостаса у Риници да се угледа на Девићев иконостас у Лединцима, а Девић опет врло често на Вујатовићеве радове.

Поред Новог Сада и Сремских Карловаца још на почетку споменута је и Стара Паланка као један од значајних центара дрворезбарске уметности, чији су мајстори снабдевали својим производима Срем у првој половини XIX столећа. Од двојице нама познатих дрворезбара — Георгија Девића и Саве Љубинковића, нарочито се истиче први, који је у времену од 1827—1857 уживао исти онај углед и био тражен мајстор као пре њега Карловчанин Марко Вујатовић у првој четврти XIX века, или још раније браћа Марковићи на прелазу из XVIII у XIX век. У раздобљу од 30 година Девић је само у Срему, не рачунајући његове радове у Бачкој, начинио преко 10 иконостаса: у Адашевцима,¹⁰² Шаренграду,¹⁰³ Лединцима,¹⁰⁴ манастиру Кувездину,¹⁰⁵ у Дечу,¹⁰⁶ Купинову,¹⁰⁷ Товарнику,¹⁰⁸ Николајевској цркви у Руми¹⁰⁹ и у Суботишту.¹¹⁰ Погодио се био и за иконостас у Путинцима, и то се обавезао да ће га завршити за годину дана, а општину осигурао у случају своје смрти кућом у вредности од 2.000 форинти у сребру.¹¹¹ Није познато да ли је уговор раскинут, али Девића видимо после пет месеци где уговара израду иконостаса са општином у Суботишту (Мирковци), а путиначка општина 11 година касније (1868) поверила је како сликарске тако и резбарске послове око иконостаса новосадском сликару Павлу Чортановићу.¹¹²

Сл. 8 — Георгије Девић, Детаљ Царских врата у Николајевској цркви у Руми

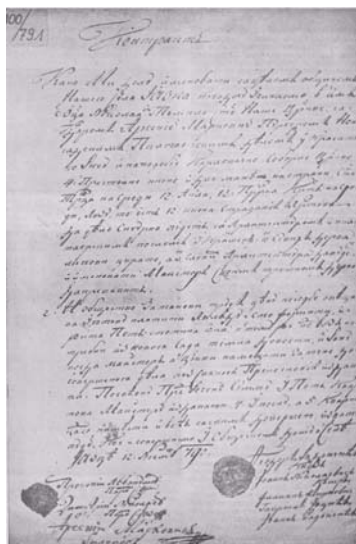

Сл. 9 — Георгије Девић, Јужна олтарска врата у Николајевској цркви у Руми

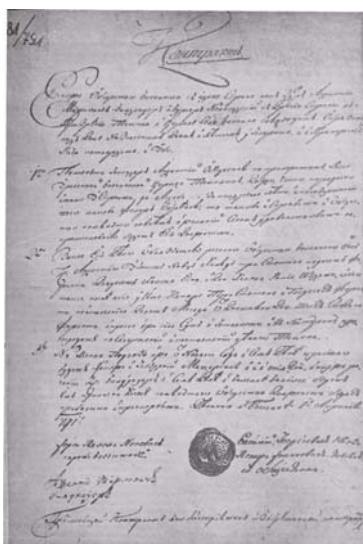
Девић је резбарски посао обављао у радионици у Паланци, а наручиоци су о свом трошку преносили резбарију и издржавали мајстора и његове помоћнике док је трајало постављање иконостаса. У прво време Девићу су при погодби често постављали узор дела других мајстора, на пример врднички иконостас¹¹³ и илочке певнице и столове¹¹⁴ Марка Вујатовића, или иконостас Марка Константиновића у Грку.¹¹⁵

Многи Девићеви радови страдали су у последњем рату: иконостас у Товарнику потпуно је уништен, а у Адашевцима, Кувеждину и Купинову сачувани су само фрагменти.

Премда је још раније указано на извесну сличност у начину рада, а нарочито у неким облицима Девића и Марка Вујатовића, због чега би се могло претпоставити да је и Девић један од Вујатовићевих ученика, ипак се Девић издваја од Карловчана. Код њега постоји веће обиље, чак извесна претрпаност мотива, наглашена тенденција за раскош и, нарочито, минуциозност у обради. Он често запада у претерану стилизацију којој недостаје логичности: омиљен мотив му је изврнута ваза обложена лишћем, из чијег широког отвора само што не испадну две до три руже, које су постављене такође и горе у узани отвор (сл. 8). Лишће, наглашеног волумена, свија се у волуте, а њихов завршетак најчешће чини на разне начине стилизована розета, ређе има облик врха лиане (сл. 9). За Девића је карактеристично пуноћа облика који својом тежином делују скоро као пуна пластика немирних, детаљно обрађених површина. Његов рад се одликује веома солидном техничком израдом.

Факсимил уговора Арсенија Марковића за иконостас у селу Јаску

Факсимил уговора Аксентија Марковића за иконостас у селу Беочину

Марко Константиновић
Билдашрѣ

Арсениј Марковић
Билдашрѣ

Аксентиј Марковић
Билдашрѣ

Марко Степановић
Билдаорѣ

Павелъ Новиковић

~~Билдаорѣ~~

Павелъ Кошичковић Билдаорѣ Машиорѣ

Франкишлерѣ

Томиславъ Левић Билдаорѣ

Маттеићъ Лазаревић
Плеаторѣ

Савва Лубинковић
Иконостасѣ

Потписи неких познатих дрворезбара

Други Старопаланчанин Сава Љубинковић радио је у Срему иконостасе, у Карловчићу¹¹⁶ и Свилошу.¹¹⁷ Приликом уговарања он прима на свој трошак столарске и браварске послове, као и превоз завршених радова од Паланке до места постављања. Био је у своје време свакако мање познат него Девић, а вероватно и слабијег имовног стања, јер приликом склапања уговора са општином у Карловчићу за њега јемче његови мештани Лазар и Сава Марцикић и Илија Ивановић својом непокретном имовином.¹¹⁸ Ово је први пут да се од мајстора дрворезбара траже јемци за његов посао.

*
* *

Приказивањем неколико споменика дрворезбарске вештине у Срему и њихових аутора, уствари је само дотакнута ова толико омиљена и негована уметничка делатност, која је током прошла два столећа доживела свој пуни процват у Војводини оставивши по целој њеној територији многобројне споменике. Ми смо је овде видели у њеној последњој фази развоја, који је започео још током XVII века у стилу старих балканских традиција. Плитка чипкаста резбарија тога времена са мотивима плетера и стилизоване биљне лозице у плитком рељефу сачувала се на иконостасу цркве у манастиру Крушедолу, на црквеним столовима у Потпорњу код Вршца,¹¹⁹ на великом крсту из Петковице (сада у Музеју Срема у Сремској Митровици), па чак и на многобројним оквирима икона и фрагментима иконостаса који су настали у првој половини XVIII века. Но изложено утицајима нове, барокне уметности, наше дрворезбарство половином XVIII столећа доживљава преображај. Он се, истина, осетио раније на југу под утицајем италијанског и грчког — атоског барока, који је за декорације иконостаса узимао обично флоралне орнаменте помешане са зооморфним, међу којима је нарочито поклањана пажња тератолошким фигурама. Далеко потпуније извршен је преображај на северу, у областима преко Саве. При додиру са бечком барокном уметношћу, традиције потпуно ишчезавају, а облици се развијају и мењају под утицајем струјања и развоја средњеевропске

уметности. Продукти дрворезбарске вештине овде, иако углавном намењени црквеним потребама, посуђују облике украса са западног барокног мобилијара. Од орнамената се најчешће јављају волуте, акантово лишће, гирланде и картуше.

Разлика, која се појављује у XVIII веку између севера и југа, може се јасно видети на споменицима који су сачувани на територији Срема, а настали скоро истовремено. Иконостаси у Моловину (1772) и Старој цркви у Сремској Митровици (1775) украшени су обиљем крупне, пластичне орнаментике. Ту се преплићу биљни, зооморфни и фигурални мотиви. У вреже лишћа уплетени су гроздови, разно воће, голубови, орлови и грифони, аждаје, роде и змије које ове прождиру. Све је то још пуно средњовековне оријенталне симболике. И кад не би било потписа на иконостасу у Моловину,¹²⁰ видело би се одмах да се ради о аутору с југа. На другој страни, иконостас у Сибачу украшен је (1767) дрвеном резбаријом на врло сличан начин као један кућни олтар у бечком Барок-Музеуму из 1760 године. Прилично ситна позлаћена резбарија аплицирана је на тамној основи.

Најчешће је на тамноплавој дасци аплицирана и позлаћена резбарија крупних, пропорционалних, уздржљиво извијених и стилизованих барокних орнамената који заједно са тордираним стубовима украшавају иконостасе настале у другој половини XVIII века. У његовој последњој четврти, у раду браће Марковића (њихов отац још волео је чисто барокне стилизоване орнаменте) ажурирана резбарија се обогаћује новим елементима: ружама, цвећем и вазама, виновом лозом. Мотив винове лозе био је, истина, веома омиљен још у старијој византиској уметности и поклањала му се велика пажња као декоративном елементу у старим рукописима, док је ружа омиљен мотив рококоа. Из њега продире и нов дух ведрине и лепоте, постепено се напушта тектоника и резбарија постаје растреситија, ажурирана и мање стилизована. Резбарија браће Марковића, нарочито Аксентија, није остала ни изван утицаја класицизма XVIII века, који се у духу Винкелманових идеја и француских рационалиста јавља као реакција на немирни и бујни, скоро апсурдни барок и рококо. Омиљени мотиви Аксентија су у духу класицистичке орнаментике: низови као зупчasti, валовити, лиснати и астрагал, затим безбројне гирланде, венци привезани плисираним тракама, најразличитији облици ваза, такође украшени гирландама, стилизована розета у елипси и др.

Карловчани иду ка што већој натурализацији облика, њихови најомиљенији мотиви су биљни орнаменти, само каткад помешани са геометриским формама. У овој развојној линији Георгије Девећ претстављао би последњу фазу својим обогаћењем резбарства новим и разноврсним облицима, постигнутим стилизацијом која је постала сметња даљој стваралачкој инвентивности, те се скоро може рећи да се дрворезбарство после њега претвара у обичну занатску вештину.

Бис. Гавриловић

НАПОМЕНЕ

¹ Изузев Димитрија Петровића, који је једини обрађивао фигуралне мотиве, мада се изгледа и он више бавио декоративном пластиком. (В. Павле Васић, Вајарски радови Димитрија Петровића, Зборник Научног одељења М. с, серија друштвених наука 2, Нови Сад, 1951. 116—118)..

² G. A. Sotiriu, La sculpture sur Bois dans L'art byzantin, Mélanges Charles Diehl II, Paris 1930, 173,

³ В. Петровић и М. Кашанин, Српска уметност у Војводини, Нови Сад, 1927, 89.

⁴ Пропратни акт уз уговор у архиви у Сремским Карловцима. Конзисторијална акта бр. 138-1793. На иконостас у Ритишеву из 1796 указао ми је друг Растко Рашајски, управник Народног музеја у Вршцу.

⁵ О развоју иконостаса в. Радослав Грујић, Дрворез Св. Спаса и Св. Богородице у Скопљу, Гласник Ск. Н. Д., Одељење друштвених наука 2, Скопље 1929, књ. V, 166—167.

⁶ Исто, 167—168, 170.

⁷ Danica Pinterović, Povijest nameštaja, Osijek 1952, 22—23.

⁸ Новосадски сликар Павле Чортановић склопио је 1868 уговор са општином у Путинцима да „... нуждне и пристоине дрворезне ствари уредно сачини ...” Један примерак уговора и нацрт за иконостас и архијерејски сто налази се у Заводу за заштиту културних споменика у Новом Саду у картону П. Чортановића.

⁹ Васа Стајић, Новосадске биографије, Нови Сад, 1938, III, 53.

¹⁰ В. Стајић, Културна прегнућа новосадских Срба, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1933, књ. VI, св. 1/2, 158.

¹¹ Исто, 157.

¹² Аксентије Марковић на иконостасу Богородичне цркве у Земуну — в. Љубомир Стојановић, Записи и натписи, III бр. 5385 и у манастиру Фенеку (сл. 1).

¹³ В. Петровић и М. Кашанин, нав. дело, 80.

¹⁴ Дака Поповић, О српском бароку, Уметнички преглед, Београд 1941, бр. 3, 77.

¹⁵ Миодраг Коларић, Ликовна култура Карађорђевог времена, Историски гласник, Београд 1951, бр. 1—2, 67.

¹⁶ Васа Стајић, Биографије III, 57.

¹⁷ Лазар Мирковић, Теодор Крачун Нови Сад 1953., 20—21, 26—28, 42, 53.

¹⁶ В. Стајић, Грађа за културну историју Новог Сада, Нови Сад 1951, 315.

¹⁹ В. Стајић, Биографије III, 48.

²⁰ Л. Мирковић, нав. дело, 26.

²¹ В. Стајић, Биографије III, 49.

²² Веља Миросављевић, Српске православне цркве у Новом Саду у XVIII веку, Гласник Историског друштва у Н. Саду 1933, 211.

²³ В. Стајић, Биографије III, 49.

²⁴ В. Миросављевић, нав. дело 212.

²⁵ В. Стајић, Биографије III, 49.

²⁶ Л. Мирковић, нав. дело 21—22.

²⁷ В. Стајић, Биографије III, 49—50, 52 и Грађа за културну историју, 316.

²⁸ Алимпије Поповић, Споменица двестогодишњице Св. Успенске цркве у Новом Саду, Нови Сад 1936, 35.

²⁹ В. Петровић и М. Кашанин, нав. дело сл. 190 и 192.

³⁰ Архив у Сремским Карловцима — новоексхибована акта:

бр. 94 Квита

□ 300 f и словомъ велимъ триста форинти како я низ□ именовати примихъ капаре за те(м)пло соборне цркве карловачкѣ □ □ Г□дра Димка Епитропа церковнаго, за ко(је) вище именоватѣ но(в)це квитирамъ да есамъ прими□ у Карловци, 1775 марте 24 дань
Арсеній Марковичъ
билдаха□рь п□(р)геръ новоса(д)скии

Квита

бр. 98 □ дв□ стотине форинтовъ ко(ј)и я дол□ подписата примамъ □ Епитроповъ Гр^а Димка Динића й Г = Лазара Стеића, аконто погодбе темпла болшаго в□рваніа полажемъ свой крестъ въ Карловић 15 марта 1776 = года
Анна Арсенія Марковича билдхаора

бр. 97 1776 а(в)г□ста 3 примихъ □ Г□дара т□тора Соборниа цркве Димка и Лазара—Стоичића готовихъ новаца 400 f и словомъ велимъ четири стотинѣ форинти кварть за те(м)пло Карловачкѣ Собо(р)нѣ цркве за кое атестирамъ бо(ль)шаго в□рватия и циг□рности
Арсеніи Марковичъ
билда□рь

Квита

бр. 95 1776 септемра 2 примихъ □ Гдара Димка епитропа соборне цркве Карловачке за посао церковны 50 f и словомъ велимъ педесеть форинти кое квитирамъ бо(ль)шега вероватия и циг□рности
Арсеніи Марковичъ билдаоръ

бр. 96 Квита

□ 40 f й словомъ велимъ четресь форинти како я низ□ именовати прими □ гдара епитропа Димка и Лазара за посо то естѣ те(м)пло у Собо(р)нои цркви карловачкои, за кое квитирамъ.
У Карловци дана □ томра 13 1776

Арсениј Марковичъ
билда□рь

Квита

бр. 93 □ 100 f и словомъ велимъ сто форинти како : я : низ□ именовати прими □ Гдара Димка и Лазара епитропа Соборне Карловачке Церкве за мои поса□ кое атестирамъ бо(љ)шаго вПроватия и цигПрности дано у Карловци 1776 декемра 29 го

Арсениј Марковичъ
билда□рь

и Л. Мирковић, нав. дело, 58.

³¹ К. а. 100/1791 (факсимил оригиналног уговора Т. И).

³² В. Стајић, Новосадске биографије II, Нови Сад, 1937, 13.

³³ В. Стајић, Биографије III, 53.

³⁴ Исто, 51.

³⁵ К. а бр. 81/1791 (факсимил уговора Т. II).

³⁶ В. Стајић, Биографије III, 51.

³⁷ Љ. Стојановић, нав. дело III, 5385.

³⁸ В. Стајић, Биографије II, 13 (помиње само да се Аксентије понекад дуже задржавао у Вршцу, док ми је детаљне податке из тамошње црквене архиве љубазно ставио на расположење друг Растко Рашајски).

³⁹ В. Стајић, Биографије III, 57.

⁴⁰ В. Стајић, Културна прегнућа, 158.

⁴¹ К. а. 156/1804 (Арсеније је још 1791 затражио племство за себе и брата — в. В. Стајић III, 52, те се Аксентије титулише "от Маркович". почев од 1792 г. у Вршцу).

⁴² В. Стајић, Биографије III, 51.

⁴³ В. Стајић, Грађа за културну историју, 316.

⁴⁴ В. Стајић, Биографије III, 56, Арсеније је умро још 1799 — (в. исто 53.).

⁴⁵ К. а. бр. 205/1806.

⁴⁶ Л. Мирковић, нав. дело. 27.

⁴⁷ В. Стајић, Биографије III, 51.

⁴⁸ Исто, 54. и К. а. — Екхибита бр. 169/1793 (уговор није сачуван).

⁴⁹ В. Стајић, Прегнућа, Гласник VI, 157.

⁵⁰ Марија Бајаловић-Биргашевић, Манастир Ново Хопово у Фрушкој Гори, Зборник М. с. — Серија друштвених наука, 5, Нови Сад, 1953, 72.

⁵¹ В. Стајић, Прегнућа, Гл. VI, 157.

⁵² К. а. 108/1840.

⁵³ К. а. бр. 107/1843.

⁵⁴ В. Стајић, Биографије III, 57.

⁵⁵ К. а. бр. 81/1822.

⁵⁶ В. Стајић, Биографије III, 48.

⁵⁷ Л. Мирковић, нав. дело, 27.

⁵⁸ В. Петровић, нав. дело, 80 — мисли вероватно на овога а не на његовог имењака Константиновића.

⁵⁹ К. а. бр. 166/1803.

⁶⁰ К. а. бр. 153/1805.

⁶¹ К. а. бр. 83/1801.

⁶² К. а. бр. 83/1803.

⁶³ К. а. бр. 84/1803.

⁶⁴ К. а. бр. 37/1807.

⁶⁵ К. а. бр. 86/1809.

⁶⁶ К. а. бр. 43/1814.

⁶⁷ К. а. бр. 35/1810.

⁶⁸ К. а. бр. 141/1812.

⁶⁹ К. а. бр. 260/1814.

⁷⁰ К. а. бр. 10/1816.

⁷¹ К. а. бр. 81/1822.

⁷² К. а. бр. 83/1823.

⁷³ К. а. бр. 8/1825.

⁷⁴ К. а. бр. 172/1806.

⁷⁵ К. а. бр. 73/1820.

⁷⁶ К. а. бр. 21/1822 (податке за Стејановце, Јазак, Гргуревце, Петровце, Земун, манастир Врдник, Сремску Митровицу, Шимуновце, Огар, Бановце, Крчедин и Буковац добила сам од другарице Олге Батавелић, кустоса Завода за заштиту споменика културе Србије из Београда, на чему јој и овом приликом захваљујем).

⁷⁷ Наведева акта 83/1823 и 8/1825.

⁷⁸ Нав. акт. 83/1823.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ акт Конзисторије упућен је митровачком протопрезвитеру 21 октобра, а уговор је склопљен 1 октобра 1822. (Нав. акт бр. 81/1822).

⁸¹ Исто — Андреја Радовановић протопрезвитер митровачки одговорио је Конзисторији 31 октобра 1822 г.

⁸² Исто бр. 81/1822

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто.

⁸⁹ Л. Мирковић, нав. дело, 20.

⁹⁰ К. а. бр. 147/1826.

⁹¹ К. а. бр. 281/1839.

⁹² К. а. бр. 579/467 1838.

⁹³ К. а. бр. 107/1843.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ К. а. бр. 45, 61 и 221/1816

⁹⁶ К. а. бр. 64/1822.

⁹⁷ К. а. бр. 15/1826.

⁹⁸ Нав. акт бр. 64/1822.

⁹⁹ К. а. бр. 92/1824.

¹⁰⁰ К. а. бр. 73/1826.

¹⁰¹ К. а. бр. 375/31 1837.

¹⁰² К. а. бр. 84/1827.

¹⁰³ К. а. бр. 80/1828.

¹⁰⁴ К. а. бр. од 21-IX-1833 г.

¹⁰⁵ К. а. бр. 171/1834.

¹⁰⁸ К. а. бр. 456/377 1839.

¹⁰⁷ К. а. бр. 101/1841.

¹⁰⁸ К. а. бр. 143/1842.

¹⁰⁹ К. а. бр. 513/1847.

¹¹⁰ К. а. бр. 501/178 1857.

¹¹¹ К. а. бр. 533/1896.

¹¹² Наведени уговор у Заводу за Заштиту културних споменика у Новом Саду.

¹¹³ Приликом уговарања израде иконостаса у Адашевцима — нав. акт. бр. 84/1827.

¹¹⁴ У уговору са шаренградском општином — нав. акт 80/1828.

¹¹⁵ Исто.

¹¹⁶ К. а. бр. 99/1841.

¹¹⁷ К. а. од 15-IV-1846.

¹¹⁸ Нав. акт 99/1841.

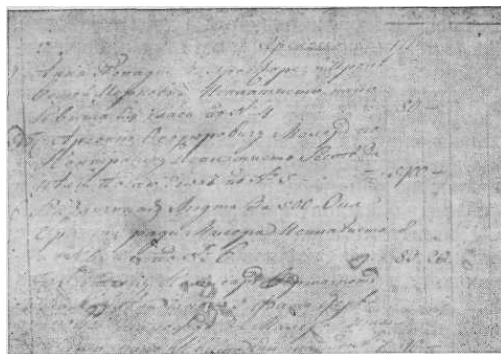
¹¹⁹ На столове у Ритишеву ми је указао друг Р. Рашајски, те му овом приликом захваљујем на свим добијеним подацима које сам користила у раду.

¹²⁰ Рџка же, Ї□ана, и Ге□рга Четирићи Граповань;, 1772 април 7; а познато је да се Јован Четиревић-Грабован (родом из околине Охрида) поред сликарства бавио и дрворезбарством; није искључено да је такав случај био и овде.

АРСА ТЕОДОРОВИЋ И ПАВЛЕ ЂУРКОВИЋ У ВРШЦУ

Прилог датирању њихових иконостаса у Вршцу

У литератури је познато да је Арса Теодоровић сликао иконостас Успенске — Мале цркве у Вршцу. Међутим година његове израде није била утврђена. На основу нових података извешћемо датирање израде овог иконостаса, а сем тога желимо да у вези са радом и боравком Арсе Теодоровића пружимо и друге податке, важне и занимљиве, како за историју ликовне уметности тако и културну историју тога времена.

Сл. 1 — Факсимил из протокола Мале цркве у Вршцу

Гъ: Арсенію Теодоровичѣ Малерѣ по Контрактѣ
исплатисмо Рестъ за цѣлїй Посавъ 5.900 ф¹

Г[; Арсениѣ] ❖ теодоровиѣ% Малер% по
Контракт% исплатисмо Рест] за цѣлїѣ Посавѣ
Еγδω] 5900 ф

У Протоколу прихода и расхода Мале цркве у Вршцу за годину 1809 нотирано је следеће: Гъ: Арсенію Теодорович Малер по Контракт исплатисмо Рестъ за цѣлїй Посавъ 5900 ф¹ (сл. 1). Са овим у вези стоји још низ рачунских ставки помоћу којих се може, бар делимично, реконструисати изгубљени уговор склопљен са сликарем; и не само реконструисати уговор, већ се могу добити и такви подаци о овом раду Арсе Теодоровића које не би могао да пружи само уговор: 6. Различнимъ Людма за 500 Ока брашна ради Малера Исплатисм — 83 ф 20х. 7. Гъ: Ргчек Комисар вершачком за кплна нег 3. фата дерва а 30 ф такожде за Малера исплатисмо — 90 ф. 8. Оц Намсник Месичком за кпапни нег 6. Фата Дерва Ради Малера, а 12 ф платисмо — 72 ф. 9. Гъ: Стерїй Маноилович Сптроп Успенскїя Цркве за кплних нег 2. Фата Дерва такожде за Малера платисмо — 24 ф. 10. Гъ: Херт Фервалтер Вершачком подобн за 1 фатъ Дерва ради Малера, платисмо — 30 ф. 11. Петр Первл Иоанн Бол за 8. фати Дерва ради Малера, што с њз Шме Спстили платисмо — 50 ф. 12. Гъ: Михаил Шербан за 1. Дебело Свинче ради Малера платисмо — 60 ф. 13. Гъ: Иоанн Шот Айзлер Вершачком такожде за 1. Свинче ради Малера платисмо — 50 ф. 12х. 14. Максим Стефанович й Иоанн Оприш за Подвозъ Малер Семиклеш платисмо — 60 ф. 15. Гъ: Иоанн Жикич за кплна нег 16 ½ Акова Віна а 10 ф ради Малера платисмо — 165 ф. 16. Гъ: Палл Михаилович Сптроп Успенскїя Цркве за кплно нег 2 Акова Ракіе Комове а 28 ф платисмо — 56 ф. 17. Јерею Арсенію Михаилович Парох Вершачком за взятоє нег 13 Шиника жита а 50 ф 30х. ради Малера платисмо 71 ф 30х. 18. Гъ: Димитрію Георгевич Кпц Вершачком за кплних нег 3. Столица ради Малера платисмо 9 ф.²

само уговор: 6. Различнимъ Людма за 500 Ока брашна ради Малера Исплатисмо — 83 ф 20х. 7. Гь: Рѣгчекс Комисарѣс Кершачкомѣс за кѣпаѣна ѿ негѣ 3. фата Дерва а 30 ф такожде за Малера исплатисмо — 90 ф. 8. Оѣс Намѣсинкс Мѣсничкомѣс за кѣпаѣнѣ ѿ негѣ 6. Фата Дерва Ради Малера, а 12 ф платисмо — 72 ф. 9. Гь: Стѣрѣй Ма-нонловничѣс Спѣтроѣс Ъспенскѣя Церкве за кѣпаѣнѣ ѿ негѣ 2. Фата Дерва такожде за Малера платисмо — 24 ф. 10. Гь: Хертѣс Фервалтерѣс Кершачкомѣс подокникъ за 1 фатѣ Дерва ради Малера, платисмо — 30 ф. 11. Петрѣс Перксѣс ѿ Иоаннѣс Босѣс за 8. фати Дерва ради Малера, што сѣ ѿзѣ Шѣме Спѣстѣан платисмо — 50 ф. 12. Гь: Ми-ханѣс Шербанѣс за 1. Дѣкѣло Свинчѣ ради Малера платисмо — 60 ф. 13. Гь: Иоаннѣс Шотѣс Ъйзлерѣс Кершачкомѣс такожде за 1. Свинчѣ ради Малера платисмо — 50 ф. 12 х. 14. Макѣѣмс Стѣфановичѣс ѿ Иоаннѣс Опришѣс за Подковѣ Малерѣс Сѣм-клѣш платисмо — 60 ф. 15. Гь: Иоаннѣс Жикичѣс за кѣпаѣна ѿ негѣ 16¹/₂ Якова Ъѣна а 10 ф ради Малера платисмо — 165 ф. 16. Гь: Павѣс Миханлов-ничѣс Спѣтроѣс Ъспенскѣя Церкве за кѣпаѣно ѿ негѣ 2 Якова Ракѣѣ Комове а 28 ф платисмо — 56 ф. 17. Јерѣю Ярсѣѣю Миханловничѣс Парѣхѣс Кершачкомѣс за взятѣѣ ѿ негѣ 13 Шинѣка жѣта а 50 ф 30 х. ради Малера платисмо — 71 ф 30 х. 18. Гь: Димитрѣю Георгѣѣвичѣс Кѣспѣс Кершачкомѣс за кѣ-паѣнѣ ѿ негѣ 3. Стѣаница ради Малера пла-тисмо — 9 ф.²

Само на основу првог податка тј. нотираног рачуна, не би морало да значи да је иконостас баш те 1809 године и насликан, односно када је Арса Теодоровић и примио новац за њега. Ми смо, међутим, склони да 1809 годину обележимо као годину сликања иконостаса, пошто каснијих, као и ранијих година, нема никаквог трага у поменутом Протоколу да је Арси Теодоровићу раније дато или касније исплаћено нешто преко оних 5.900 форината. Овој тврдњи у прилог речито говоре и остали расходи учињени 1809 године који улазе у цену иконостаса. Ово постављамо још и из тог разлога овако што у овом Протоколу недостају неки листови за 1808 годину — вероватно су накнадно истргнути. Постоји вероватноћа да је сликар већ 1808 године примио један део новца — капару за сликање иконостаса, на што нас упућује израз "Рест" у наведеној ставци црквеног расхода. Међутим, овај термин могао би да се тумачи чак и на други начин, — што је, уствари, мање вероватно — и то тако да "Рест" означава сликарева примања у натури. За 1809 годину говори и та околност што је те године прикупљана "милостиња за templo", како се то види из одељка прихода за ту годину, о чему ће касније бити мало више говора.

Један други податак такође поткрепљује претпоставку да је иконостас сликан 1809 године. Наиме, Арса Теодоровић је те године портретисао вршачког епископа Петра Видака. Портре, датиран сликаревом руком на полеђини слике, рађен је свакако за време Теодоровићевог боравка у Вршцу.³

Арса Теодоровић је бесумње склопио сликарски уговор са "препитанијем". Наиме, тако да ће један део награде бити исплаћен у готовом новцу, док ће други бити дат у опскрби. Док је код многих оваквих сликарских уговора појам "препитанија" слабије познат, јер се не добија увек јасна претстава о томе шта он све обухвата, овде у случају Арсе Теодоровића видимо шта је то значило. Сем тога, у овим подацима налазимо у извесној мери потврду за Теодоровићеву склоност ка луксузном животу: Ово "препитаније" састојало се од: 500 ока брашна, 13 шинѣка жѣта, две дебеле свиње, 16 1/2 акова вина, 2 акова ракије и 18 фати дрва, што, у сваком случају, претставља обимну опскрбу. Претворено у данашње мере, ту се ради о: 637,5 килограма брашна, 1040 килограма жѣта, 858 литара вина итд. Но тиме се још не исцрпљују ови издаци, јер, како се то у Протоколу каже, "за Малера платисмо" још 50 форината за довоз дрвета из шуме, плаћен је Теодоровићу пут за Сентмиклуш (Овде се ради свакако о Великом Српском Сентмиклушу, Sânticlauşul mare крај Темишвара, јер је Арса Теодоровић те исте године склопио уговор или сликао иконостас за тамошњу цркву)⁴ у висини од 60 форината и набављене су за њега четири столице. Према томе, на "препитаније" издато је 820 форината и 62 крајцаре, што са новцем примљеним у готовом претставља стварну, плаћену цену за овај иконостас: 6.720 Ф. 62 Х. — наравно, уз ограду да Арса Теодоровић 1808 године није примио ништа.

Од оваких сличних погодби са сликарима разликовала би се ова једино што се тиче стана. У поменутом Протоколу не налазимо нигде никакве белешке да је неком било исплаћено за стан "малеру", што се иначе подразумевало код уговора са сликарима у то време. Ту се можемо само домишљати: У истом Протоколу за 1807 годину нотирано је следеће: □ Гъ: І□анна Жикича жителя вершачъ: за церковн □ к□ћ □ кірію за сіе лпто прійсмо — 100 ф.⁵

Ѓ Гъ: Іванна Жикича жителя вершачъ: за церковн кћ кірію за сіе лпто прійсмо — 100 ф.⁵

Међутим, тај исти Јоан Жикић 1809 године плаћа кирију свега 50 форината, и то сада само за две собе. Ево како је то забележено у Протоколу: 38. □ Гъ: І□анна Жикича жителя вершачка□ за 2. собе церковне Кірію за сіе лпто примисмо — 50 ф.⁶

токолу: 38. Ѓ Гъ: Іванна Жикича жителя вершачка□ за 2. собе церковне Кірію за сіе лпто примисмо — 50 ф.⁶

Из предњих података, односно упоређењем раније и кирије за 1809 годину, могла би се, евентуално, извући претпоставка да је Арси Теодоровићу дат бесплатан стан у црквеном дому, а уједно Жикићу смањена годишња закупнина на половину зато што је сликару уступио један део просторија (сада се наводи кирија само за две собе). То би био засада једини траг који би указивао на решење тог питања.

Све ове раније ставке омогућују нам да створимо слику о томе да је Арса Теодоровић у Вршцу "држао отворену кућу".

Интересантна је и 43 ставка из 1809 године поменутог Протокола, која гласи:

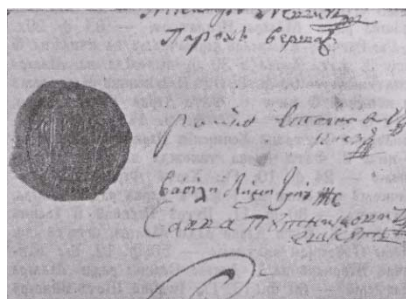
А□ксентию Попович □ њ □сиф □ Стоянович □ калфам Малерским дадосмо на поклонъ кадс □ Малерај □ Церкв □ довершили — 30 ф.⁷

поменутог Протокола, која гласи: А□ксентию Попович њ □сиф □ Стоянович калфам Малерским дадосмо на поклонъ кадс Малерај □ Церкв довершили — 30 ф.⁷ Изгледа да су Арси Тео-

Изгледа да су Арси Теодоровићу у овом послу помагали Аксентије Поповић и Јосиф Стојановић. Ово, наравно, не излази тако јасно из текста, јер се каже: "када су малерај у цркви довершили".

Могућност да се овде ради о калфама неког молера оставићемо по страни; иначе би то значило да је црква те године била и кречена (а кречење или, како се то звало "марморирање" у црквама опет су вршили сликари, па је, штавише, често улазило и у уговор заједно са израдом иконостаса) или да је у њој извођен ма који други "малерај". Како се у црквеним рачунима ранијих, а, наравно, ни те, 1809 године не бележи никакав издатак за какав други "малерај" у цркви, изузев израде иконостаса, онда се не може ни "калфам молерским" дати поклон, и то тако издашан, од 30 форината. Претпоставку да је један калфа, сам или у друштву, могао самостално да предузме један посао морамо такође одбацити, јер се то оштро коси са ондашњим цеховским правилима — у овом случају, за 1809 годину у Вршцу, још увек са цеховским обичајима. Не само калфа, него и мајстор који није члан цеха не може да ради. Црква, односно црквени одбор чију су половину сачињавали цеховски мајстори никако не би дозволио да се крше цеховски прописи, да један посао самостално изводи један калфа, дакле неко ко није члан цеха. Овом можемо додати још и то да је те, 1809 године био члан црквеног одбора и сликар Рајко Стојановић, чији потпис налазимо међу осталим одборницима који су оверили рачун за ту годину (сл. 2).⁸

С друге стране, сам основ давања поклона указује на то да ове калфе није ангажовала црквена општина (па није са њима ни закључивала никакве уговоре), јер би у том случају било записано оно стереотипно: "латисмо". Ради се свакако о поклону калфама Арсе Теодоровића. Према томе ипак изгледа да су Аксентије Поповић и Јосиф Стојановић помагали Арси Теодоровићу у његовом послу на иконостасу, па су на завршетку рада добили још и неку награду од црквене општине или, како се то овде каже, "поклон". Ако усвојимо да су то биле Теодоровићеве калфа, односно помоћници — а он је често у својим пословима имао сарадника — онда се овде вероватно ради о неким будућим сликарима.⁹

Сл. 2 — Факсимил потписа Рајка Стојановића

Док за првог, за Аксентија Поповића не располажемо ближим подацима, дотле са извесним оправдањем можемо изнети претпоставку о личности Јосифа Стојановића. То ће по свој прилици бити син сликара Рајка Стојановића, потоњи Јосиф Рајков.¹⁰ У црквеним протоколима налазимо о њему још два податка: један потиче из 1808 године када ради за Катедралну — Велику цркву у Вршцу један мањи посао: 23. И□сиф□ Стојановић□ Малер□ под Н. 20 како гласитъ — 87 ф.¹¹

њи посао: 23. Исифѣ Стојановичѣ Малерѣ под Н. 20 како гласитѣ — 87 ф.¹¹ Дакле, 1808 године се

Дакле, 1808 године се спомиње као "малер", док ће наредне године, како смо већ видели, бити забележен само као "молерски калфа"! И најзад, други пут се спомиње 1812 године када је опет за Велику цркву насликао 13 икона и позлатио четири оквира: 8. Малер□ И□сиф□ Рајкович□, за 13. парчета Икона измалане, њ 4. Рама позлачена исплатисмо — 156 ф.¹²

четири оквира: 8. Малерѣ Исифѣ Рајковичѣ, за 13. парчета Икона измалане, њ 4. Рама позлачена исплатисмо — 156 ф.¹² Сада се први пут помиње

Сада се први пут помиње под својим новим именом. Јосиф Рајков је рођен 1785 године у Вршцу, према томе он је 1809 године имао 24 године. Не треба ништа да нас буни што је он "калфа" са своје 24 године, јер се Рајков тек 1813 године уписује на студије у Бечку сликарску академију¹³ а то значи у 28 години старости.

Јосиф Рајков свакако је стекао своја прва знања о сликарству код свога оца, па је тим пре могао Арса Теодоровић да га прими за свога калфу-помоћника. Сигурно да је Рајков користио прилику да се мало боље упути у сликарство поред сликара који је за себе тврдио: "... Ерѣ я заиста ка□ првѣй кинстлерѣ кодѣ нацѣ наше на глас□ стоимѣ како щое свимѣ познато."¹⁴

дио: "... Ерѣ я заиста каѣ првѣй кинстлерѣ кодѣ нацѣ наше на гласѣ стоимѣ како щое свимѣ познато."¹⁴

У вези са радом на иконостасу из овог Протокола могли бисмо изнети још једну занимљивост. Наиме, као што је то био обичај, и у Вршцу су се прикупљали прилози за сликање иконостаса. Тако је 1809 године сакупљено прилога у висини од 1224 форинте и 76 крајцара. Овај новац је дао 121 прилажник.¹⁵ Између ових људи навешћемо само двојицу: Рајка Стојановића (који је дао 10 форината — много већи прилог од просечног) и Стерију Поповића — Кир Јању, оца Јована Стерије Поповића, са 5 форината прилога.

Међутим, ово није једини посао који је Арса Теодоровић радио за Вршац осим већ поменутих. У Протоколу прихода и расхода Велике цркве налази се убележен један рачун који се односи на њега: 58. Гѣ: Арсению Θεοδωровичѣ Малерѣ из Новог Сада за Молованѣ њ Позлатѣ 6. Рипида, њ Крестѣ како гласи квита под Н. 48 далисмо — 100 ф.¹⁶

односи на њега: 58. Гѣ: Арсению Θεοδωровичѣ Малерѣ из Новог Сада за Молованѣ њ Позлатѣ 6. Рипида, њ Крестѣ како гласи квита под Н. 48 далисмо — 100 ф.¹⁶

Дакле, 1804 године Арса Теодоровић је за Вршац осликао и позлатио шест рипида и један крст. Овај посао је вероватно извео у Новом Саду, јер годину дана раније црквена општина из Вршца плаћа Аксентију Марковићу "bildhaueru из Новог Сада" за израду рипида за Велику цркву,¹⁷ а наредне године и за њихов превоз из Новог Сада у Вршац. Један део новца за осликавање ових рипида дао је опанчарски, или, како се онда називао, чарукциски руфет из Вршца: 38. Рѣфетѣ чѣрукѣйскѣй приложиша Милостиню на странѣ Рипида Нових — 100 ф.¹⁸

Вршца: 38. Рѣфетѣ чѣрукѣйскѣй приложиша Милостиню на странѣ Рипида Нових — 100 ф.¹⁸

И на крају да додамо још и ово. Иконостас Мале цркве у Вршцу скоро је потпуно сличан са иконостасом Богородичине цркве у Земуну, који је такође дело Арсе Теодоровића. Овај последњи је настао после вршачког — године 1815¹⁹ и вероватно му је вршачки служио као узор.

Сличан је случај и са иконостасом Павла Ђурковића у Катедралној — Великој цркви у Вршцу. Досада се претпостављало да је насликан око 1804.²⁰ Покушаћемо нешто ближе да датирамо израду и овог иконостаса.

Годину израде, у недостатку оригиналног уговора, извешћемо такође на основу материјала који нам пружа архива црквене општине, односно Протокол прихода и расхода Велике цркве у Вршцу. У Издацима за 1804 годину забележено је следеће: Гњ: Паул Ђуркович Малер дајисмо како Контрактъ Сведочи под 6-имъ а конто — 900 ф.²¹

бележено је следеће: Гњ: Паул Ђуркович Малер дајисмо како Контрактъ Сведочи под 6-имъ а конто — 900 ф.²¹ Следеће, 1805 године, из-

Следеће, 1805 године, између осталих, нотиран је и овај расход: Паул Ђуркович Малер, кой Цркви ради како Контрактъ ширше показетъ — 2.600 ф. (слика 3).²²

међу осталих, нотиран је и овај расход: Павла Ђуркович Малер, кой Цркви ради како Контрактъ ширше показетъ — 2.600 ф. (слика 3).²²

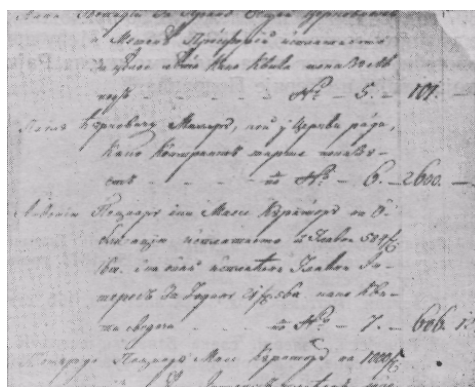
А 1806 имамо нешто више података: Паул Ђуркович Малер, како Контрактъ ширше показе — 2.389 ф. 9. За квартир Малера Ђурковича како квита Ег сведочава — 40 ф.²³

А 1806 имамо нешто више података: Павла Ђуркович Малер, како Контрактъ ширше показе — 2.389 ф. 9. За квартир Малера Ђурковича како квита Ег сведочава — 40 ф.²³ И на

И на крају, 1807 године уписана су последња издавања сликару: 5. За квартир Малеровъ Гњ: Волф Чифтин — 120 ф. 6 Гњ: Малер Ђуркович дајисмо под Н. 6. како гласитъ за Темпло — 1911 ф.²⁴

давања сликару: 5. За квартир Малеровъ Гњ: Волф Чифстин — 120 ф. 6 Гњ: Малер Ђуркович дајисмо под Н. 6. како гласитъ за Темпло

На основу ових података: изгледа да је Ђурковић дуже времена радио и проборадио у Вршцу. Вероватно да Ђурковић није почео са израдом иконостаса још 1804 године када је примио аконтацију за своје сликање, мада је Ђурковић сигурно већ те године био у Вршцу, али заузет другим послом. Наиме, из те године потичу два портрета епископа Јована Јовановића Шакабенте: један рађен за Епархиски двор, а други за манастир Месић.²⁵ Тако бисмо 1804 обележили као годину када је склопљен уговор и примљена капара, а стварно сматрамо да је почео са сликањем тек наредне 1805 године, на то нас упућује наведена ставка: "кои у цркви ради". Тај рад је продужен и на две наредне године: 1806 и 1807, када црквена општина у два маха плаћа и за његов стан.

Сл. 3 — Факсимил из протокола Велике цркве у Вршцу

Мало неуобичајена дуга израда једног иконостаса. Изгледа да је Ђурковић морао да прекида са својим радом. Да ли овоме треба да тражимо разлог, можда, у томе што је црква 1804 године била јако оштећена, а нарочито црквени свод, изнад олтара. Извођене су веће оправке на црквеном своду, олтару, па и на самом иконостасу (мада налазимо и такву забелешку да је плаћено неким људима који су помогли да се "шатрама" прекрије иконостас због радова у цркви). Оправке се вуку све до 1806 године. Свод је стезан гвозденим узенгијама. Оштећени иконостас је поправио дрворезбар Илија Миљковић, и то 1806 године.²⁶

Као што смо видели на основу предњих података Ђурковић је за овај иконостас примио у четири маха укупно 7.800 форината. У ову своту не урачунавамо оних 160 форината издатих за његов стан. Изгледа да црквена општина није имала никаквих других издатака за овај посао. Ђурковић је становао код некога Волфа. Не станује у црквеној кући, како ће то неколико година касније становати Арса Теодоровић, јер је грађење ове куће било довршено тек крајем 1806 године.

И за овај иконостас прикупљани су добровољни прилози, и то у току три године, од 1805 до 1807. Укупно је сабрано 3.697 фор. и 60 кр. Године 1805 трговци и мајстори организују прикупљање прилога и предају црквеној општини 1232 ф. 28 кр.²⁷ Наредне године налазимо такођер сумарну белешку: "от разних господарей вершачких" прикупљено је 1014 ф. 36 кр.²⁸, док 1807 године имамо побележених 50 приложника са укупном свотом од 1450 ф. 96 кр. Међу приложницима и овог пута налазимо имена Рајка Стојановића и Стерије Поповића.²⁹

Изгледа да црквеној општини није било довољно да само прикупља прилоге за овај иконостас, већ је и распродавала иконе са старога. Тако је 1806 продала три иконе у вредности од 105 форината, затим 1808 године четири иконе за 118 форината, а продавала их је све до 1811 године. Исти случај се поновио и са Малом црквом, када је Арса Теодоровић завршио са сликањем свог иконостаса. Само изгледа да су ове иконе биле на већој цени, јер су 1809 године продали осам за 399 форината.³⁰

Но у то време у Великој цркви није радио само Ђурковић. У два маха — једном 1805 и други пут 1806 године — радио је неки Карл Рудолф "фрешко малер".³¹ Док се не може тачно установити шта је овај "фрешко малер" радио, дотле за Симеона Јакшића и Михајла Поповића можемо нешто поближе изнети. У Протоколу за 1807 годину забележено је следеће: Гь: С[имеон] Иакшичю Малер[с] дадосмо [Готов] — 500 ф³² и наредне 1808: Гь: С[имеон] Малер[с] из Б[л]е Ц[ерк]ве дадосмо [Готов] — 500 ф.³³

деће: Гь: С[имеон] Иакшичю Малер[с] дадосмо [Готов] — 500 ф³² и наредне 1808: Гь: С[имеон] Малер[с] из Б[л]е Ц[ерк]ве дадосмо [Готов] — 500 ф.³³

Симеон Јакшић је сликао на црквеном своду. Осим њега 1808 године ради и Михајло Поповић:

29. Контрактъ Михайла Поповича фрешка за С[имеон] Малерай йсплаченъ под Н. 18 како Гласитъ 500 ф.³⁴

повић: 29. Контрактъ Михайла Поповича фрешка за С[имеон] Малерай йсплаченъ под Н. 18 како Гласитъ — 520 ф.³⁴ Он је израдио иконе уљем

Он је израдио иконе уљем на зиду у припрати и на хору цркве. Ове слике су поново откривене 1945 године приликом већих радова у самој цркви. Михајло Поповић нам је познат по својим занимљивим иконостасима из Јасенова и Острова, који су очувани само у фрагментима. Поред поменутих сликара мање радове је изводио Рајко Стојановић са својим сином.³⁵

И на крају да се осврнемо са неколико речи на судбину овог иконостаса. Као што је Ђурковићев иконостас у Белој Цркви премазао Ђорђе — Ђуђа Путник, тако је и Ђурковићев иконостас у Великој цркви "поновил" неки путујући немачки сликар Ст. Г. Лауф. Ово "поновљење" изведено је већ 1865 године.³⁶ Лауф је том приликом и "рестаурирао" — и то врло незнатички — две слике Аксентија Јанковића: портре вршачког проте Нешића и његове жене. На полеђини блиндрама сликар је забележио: "поновил Лауф". Ове слике се данас чувају у Народном музеју у Вршцу.³⁷

Растко Рашајски

НАПОМЕНЕ

¹ Рач[у]нъ сверж[у] Приходовъ й Расходовъ вторія Вершачкія Церква храма Успенія Б[л]г[в]... [л]пта 1805—1843, година 1809, лист 16а, ставка 5.

¹ Рач[у]нъ сверж[у] Приходовъ й Расходовъ вторія Вершачкія Церква храма Успенія Б[л]г[в]... [л]пта 1805—1843, година 1809, лист 16а, ставка 5.

² Наведени Протокол, год. 1809, лист 16а, 16b, ставка 6—18.

³ Р. Рашајски, Галерије слика Банатске епархије и манастира Месића, Рад војвођанских музеја II, Нови Сад 1953, 279.

⁴ Мата Косовац, Српска православна митрополија-карловачка. Сремски Карловци, 1910, 685.

⁵ Наведени Протокол, 1807 год. лист 8b. ст. 9.

6 „ „ 1809 год. лист 13b. ст. 38.

7 „ „ 1809 год. лист 17b. ст. 43.

8 „ „ 1809 год. лист 18b.

⁹ Овај термин, дакако, треба схватити условно — границу између сликара занатлије и уметника скоро је немогуће одредити за наш XVIII и делом XIX век. Уместо старих иконописаца-занатлија, који су имали неку форму цеховске организације, средином XVIII века у овим крајевима се јавља низ сликара-уметника, који нису само црквени сликари. Околност да они нису код нас организовани у руфете-цехове још више отежава овај проблем. Скоро на сваком кораку налазимо податке да један уметник ради и најобичније фарбарске послове и послове позлаћивања. Јасно говори и пример који ћемо даље навести, да Арса Теодоровић, који је цењен и тражен сликар и имућан, осликава рипиде, "мраморира" зидове. Пред нама је читав низ података о фарбању црквених тараба, прозора, катри, столова, бројчаника, црквених сатова, које су радили Василије Недељковић, Рајко Стојановић, Јосиф Рајков, Аксентије Јанковић, Симеон Јакшић и други.

У Банату је постојао једино у Темишвару сликарски цех од 1745 године (др. М. Костић, Сликарски занат код Срба у XVIII веку. Гласник Историског друштва, III, Н. Сад, 1930, 47 и даље). Но у строгом смислу речи ово и није био никакав цех, већ су сликари заједнички иступали када је требало да заштите своје интересе, па их је том приликом тадања администрација третирао као цех иако то у ствари и нису били.

¹⁰ Растко Рашајски, наведено дело, 282.

¹¹ Протоколъ Приходоуъ и Расходоуъ КаѲедралнїя Црквен Храма иже во Ѣтѣхъ Оца Николая Архїепкопа М: ЧѲдотворца... Ѳ лѲта 1765 — 1820 (У даљем тексту: Протокол Велике цркве), год. 1808, лист 161а, ст. 23.

11 Протоколъ Приходоуъ и Расходоуъ КаѲедралнїя Црквен Храма иже во Ѣтѣхъ Оца Николая Архїепкопа М: ЧѲдотворца... Ѣ лѲта 1765—1820 (У даљем тексту: Протокол

¹² Наведени Протокол, год. 1812, лист 178а, ст. 8.

¹³ Алекса Ивић, Архивски прилози за биографије југословенских сликара. Летопис Матице српске. Књига 324. Нови Сад, 1930. 234.

¹⁴ Вукова преписка, III. Арсеније Теодоровић — Јов. Витковићу, 698.

¹⁵ Протокол Мале цркве, 1809 год. лист 13b—15b, ставке 39—159.

¹⁶ Протокол Велике цркве, 1804 година, лист 135а

¹⁷ Протокол Велике цркве, 1803 година, лист 126b, ставка 14.

¹⁸ Протокол Велике цркве, 1804 година, лист 132b, ставка 38.

¹⁹ Вељко Петровић, Милан Кашанин, Српска уметност у Војводини. Нови Сад, 1927, 94.

²⁰ М. Коларић — М. Стефановић, Павле Ђурковић као портретиста. Београд 1953. 4.

²¹ Протокол Велике цркве, 1804 година, лист 133а, ставка 6.

²² Протокол Велике цркве, 1805 година, лист 141а, ставка 6.

²³ Протокол Велике цркве, 1806 година, лист 148а, ставке 8, 9.

²⁴ Протокол Велике цркве, 1807 година, лист 155b, ставке 5, 6.

²⁵ Рашајски, наведено дело, 278.

²⁶ Протокол Велике цркве, 1806 година, лист 148а, ставка 11.

²⁷ Протокол Велике цркве, 1805 година, лист 140b. ставка 36.

²⁸ Протокол Велике цркве, 1806 година, лист 147b, ставка 35.

²⁹ Протокол Велике цркве, 1807 година, лист 153а, ставке 28—78.

³⁰ Протокол Мале цркве, 1809 година, лист 13b, ставке 33—37.

³¹ Протокол Велике цркве, 1805 година, лист 141b, ставка 13; година 1806, лист 149а, ставка 31.

³² Протокол Велике цркве, 1807 година, лист 154b, ставка 10.

³³ Протокол Велике цркве, 1808 година, лист 160b, ставка 16.

³⁴ Протокол Велике цркве, 1808 година, лист 161а, ставка 18.

³⁵ Протокол Велике цркве, 1808 година, лист 161а, ставка 23, 26.

³⁶ Срећко Милекер, Повесница слободне краљевске вароши Вршца. Вршац, 1886. 139.

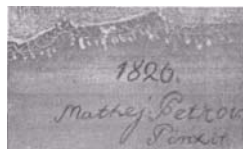
³⁷ Главни инвентар Уметничког одељења Народног музеја у Вршцу У. бр. 19 и У. бр. 20.

НЕКИ ПОДАЦИ О ДВА МАЊЕ ПОЗНАТА ВОЈВОЂАНСКА СЛИКАРА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Матеј Петровић и Стефан Суботић

Потстакнут прилогом Стевана Томића *О сликару Матији Петровићу*,¹ желео бих да бар унеколико допринесем познавању живота и рада овог мало познатог сликара. Поред досада мало познате Богородице са Христом у Народном музеју у Београду² постоји у Новом Саду, у приватној збирци Лазе Ковачевића, такође веома слична икона на платну, формата 50×70,5 см.

Поред ових икона открио сам у Музеју Срема у Сремској Митровици и две његове иконе на дрвету које су сигниране. За време рада конзерваторске екипе Завода за заштиту споменика културе АП Војводине у Новом Саду у Музеју Срема од 18-VIII до 7-IX-1952 године, изненадила ме је потпуна сличност двеју икона које претстављају светог Марка у наслоњачи. Приликом чишћења истих установио сам на првој сигнатуру, писану латиницом, курзивом: "1826. Mathej. Petrov. Pinxit", која се налази у десном доњем углу иконе (сл. 1, 2).³ Сличност ових икона навела ме је да сигнатуру на другој која је и раније била видљива: "1795: Март: 27: М. П." разрешим као потпис Матије Петровића (сл. 3). Ова сигнатура се на другој икони светог Марка⁴ налази такође у десном доњем углу (сл. 4). Напомињем да је слово П. које се налази на самом углу иконе, раније било боље очувано и да је касније оштећено. Значај ових икона је у томе што их је радио исти аутор у временском размаку од 31 године. Иако су различитог формата, лик светог Марка, наслоњача и драперије су готово исте, док је претстава лава на млађој икони далеко живља, човеколико дата.

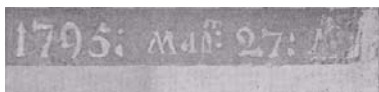

Сл. 1 — Потпис Матеја Петровића

Сл. 2 — Матеј Петровић, Св. Евангелист Марко из 1826 год.

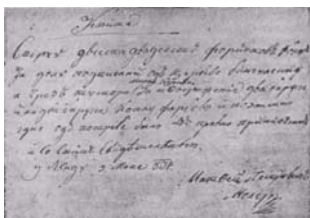
Приликом истраживања података у Митрополитској архиви у Сремским Карловцима, пронашао сам и два документа која се односе на сликара Матију Петровића: Први докуменат, оригинална квита Матеја Петровића, којом потврђује пријем 220 форината од цркве у Бингули за израду два црквена барјака и позлату њихових копаља (сл. 5) гласи у оригиналу:

Сл. 3 — Сигнатура на икони св. Марка из 1795 год.

Сл. 4 — Матеј Петровић, Св. Евангелист Марко из 1795 год.

Сл. 3 — Квита Матеја Петровића

Квита

Сверху двеста двадесетъ форинтовъ коихъ Ја долѣ подписанъ одъ цркве бингулскѣя а чрезъ тѣтора Мирка Кораћа за ѣзображеніе два баряка ѣ на два баряка копля фарбово и позлатио гдѣе одъ потребе било изъправно прѣймо есамъ и со свѣмъ свѣдѣтелствѣю.

у Н. Садѣ 3. Маѣа 831

Матѣей Петровичъ

молеръ

Сл. 6 — Стефан Суботић: Цар Константин и царица Јелена

Квита на полеђини носи ознаку №16.

Други докуменат претставља само копију затуреног оригинала. У њему је назначена цена за две хоругве (заставе) — као и за бингулске — од 656 форината, и уједно у њој сликар тражи да га посете у Новом Саду. Текст овог документа је следећи:

Копија од 173

834

Назначеніе две хоругве као ти на примѣрѣ Бингулски штосмо радили назначавамъ онѣ истѣ Ценѣ... 656 фф.

Ако почитаемо общество има дѣ волю нека ме посѣте.

у Н. Сада 833 Марта 3го

Матеей Петровичъ

молеръ

Докуменат на полеђини носи датум "7 јулија 834. г." и ознаку оловком: ad 232.-834.

Док је први докуменат са оригиналним потписом, дотле је други само препис оригиналног писма. Из њега се не види за коју је то цркву понудио сликар да ради црквене барјаке као у Бингули. У сваком случају, из ова два документа можемо претпоставити да је Матеј Петровић боравио и радио у Новом Саду од 1831 до 1834 године.

Приликом рада екипе у Музеју Срема 1952 године открио сам на једној оваквој икони,⁵ у дну слике, потпис сликара Стефана Суботића: "Suboticъ Стефанъ, 834". Презиме је написано латиницом, а име ћирилицом. Икона претставља цара Константина и царицу Јелену. Она је осредње уметничке вредности (сл. 6). И овај осредњи сликар, савременик Матије Петровића, био је досада непознат.

Јован Севдић

НАПОМЕНЕ

¹ Стеван Томић, О сликару Матији Петровићу, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 3. Нови Сад, 1952, 108—109.

² М. Кашанин, Два века српског сликарства, Београд, 1942, 21, сл. 33.

³ Музеј Срема у Сремској Митровици, инвентарни број 188 Црквеног музеја. Формат слике је 29×34 цм.

⁴ Музеј Срема у Сремској Митровици, инвентарни број 284 Црквеног музеја. Формат слике је 39×49 цм.

⁵ Музеј Срема у Сремској Митровици, инвентарни број 189 Црквеног музеја. Величина слике износи 25×35 цм.

МАРКО НЕШИЋ

Ове године се навршило 80 година од рођења Марка Нешића, песника и композитора народних песама. Његово име је било познато широм Војводине, па и читавог Српства, и то оним људима који су волели народну песму и мелодију без познавања високих уметничких квалитета музике. А старијим Новосађанима је лично врло добро позната фигура изразито расног типа, округла лика, дугих седих бркова и ведро насмејана блага лица. Но, мало их је који знају шта је све тај самоуки човек учинио за популарисање народне песме и мелодије у најширим народним слојевима. Кроз његову изразито народну песму провејавало је искрено национално осећање и то у толикој мери да је због тога Нешић долазио у сукоб са тадашњим аустроугарским властима. Кроз неке песме је, пак, провејавала социјална нота тако да су оне постајале предмет разматрања полицијских власти бивше Југославије. Због таквих особина његових песама имао је немилих сусрета са политичким властима, које су стално водиле надзор над њим, и онда није ни чудо што о њему имамо тако мало података, нарочито онаквих, какви су нам потребни за један пригодан чланак. А кад се свему томе додају и његове личне особине, повученост, скромност и избегавање друштва, онда ће тек јасно бити зашто о њему тако мало знамо. Са ово мало оскудних података скупљених од даље родбине, Милана Калуђерског, учитеља у Новом Саду, и његовог савременика Стеве Поповића, проте из Новог Сада, желимо да поводом 80-годишњице његова рођења сачувамо од заборава његово име и укажемо пажњу и захвалност за сав његов труд.

Марко Нешић се родио 1873 године у Новом Саду. Његов отац Стеван, по занимању занатлија, дошао је из Вршца у Нови Сад и ту се оженио Тинком Тешић, родом из Старог Бечеја. Са њом је имао четворо деце. Марко је био најмлађи. Кад је Марку било једанаест месеци умро му је отац. Маркови родитељи су држали свратиште у Темеринској улици са фирмом: "Код седам звезда".

Кад је Марко свршио основну школу, мати га да □ да изучи столарски занат. На томе занату је остао кратко време, јер је морао да ради преко целог дана и за свирање, које је необично волео, није имао времена. Чини нам се да га је мајстор отпустио са столарског заната пре него што је Марко намеравао да оде. У то време, некако, његов брат Мита, који је већ био познат као добар певач и свирач и хоровађа Српског занатлијског и певачког друштва *Невен*-а давао му је основне појмове о музици, дакако, нестручно, тако да је Марко већ био њему од велике користи при спремању певача и свирача. У *Невену* се Марко упознао са Хрузом, музичарем, Чехом по народности, и овај га већ стручније уводи у музичку уметност, којој је нагињао од детињства.

Мати, забринута за будућност свога детета, пошаље га на стакларски занат. Кадгод је уграбио времена, а ту је било више доколице него на столарском занату, и кад није имао у радњи муштерије, Марко је поређао флаше и чаше извесним редом, и ударајући дрвеним штапићем изводио је читаве арије. Размештањем стаклених предмета, као и променом ударања штапићем, изводио је читаву скалу тонова, па и мелодије. Да му је то много користило у развијању слуха и познавању висине тонова, не треба нарочито истицати. Мора да се он тим "спортом" дуже времена забављао, кад га је мајстор врло брзо отпустио.

Ништа друго није остало матери него да га да □ на берберски занат, сматрајући да ће ту имати слободна времена, па ће моћи свирати кад већ толико воли свирање. А није се ни преварила. Зна се да су наши бербери прекраћивали време свирањем у тамбуру или гитару. Марко је изучио берберски занат и после је отворио берберску радњу на данашњем Житном тргу.

Да је Марко Нешић имао смисла за песму, доказ је и чињеница да је већ у својој шеснаестој години писао пригодне песме, честитке и дечје песме и тиме скренуо на себе пажњу и самога Змаја Јована Јовановића. Змај га позива за сарадника свога дечјег листа *Невен*-а, саветујући га да у своме песничком потхвату не клоне и да не крене странпутицом. Видео је, наиме, Змај као лечник да овај млади и талентовани човек дању спава а ноћу свира, па му зато скреће пажњу на чување здравља.

Материјалне прилике нису дозвољавале Марку да своје способности усаврши у школи. Немајући могућности да се школује у стручној школи, он се усавршава у свирању и певању као самоук и то у толикој мери, да сасвим напушта и берберски занат, те се потпуно одаје музици као професионалац. Сада Марко Нешић није више "слухиста" него стручњак-музичар, који, не само да познаје добро ноте, него већ 1901 године издаје појединачно литографисане песме и композиције под насловом: Новосађанка, Жабалка, Каћанка и др. Ове су песме резултат великога труда а уједно и доказ сигурног укуса и смисла за оно што је народно. То су само по времену први почети његовог рада на музичком фолклору.

Почетком овога века Марко Нешић има своју дружину, а чланове дружине поучава у ноталном свирању, тражећи од њих прецизност у извођењу. Тада су гостионица "Камила" и гостионица "Бела лађа" биле стециште

политичких и јавних радника из читаве Војводине, па и из осталих српских крајева који су долазили у Нови Сад народним и приватним пословима. Марко Нешић, свестан свега тога, са својом дружином забавља угледне госте одабраним певањем и свирањем. Ту он упознаје наше јавне раднике и политичаре: Змаја Јована Јовановића, Исидора Бајића, Тихомира Остојића и др.

У првој деценији нашега столећа у личности Марка Нешића ми имамо изграђенога интерпретатора народне песме, који је у исто време и састављач песме и композитор. Његово се име све више чује и он приређује читав низ запажених концерата по већим и мањим местима у Војводини, а нарочито по градовима: Кикинди, Вршцу, Сомбору, Бечеју и др.

Набавка хармониума из Немачке значила је за његово музичко изграђивање врло много. Отада, тј. од 1906 године па надаље у извођењу музичких дела он достиже врхунац. Већ помишља и на приређивање концерата ван своје уже отаџбине. Обучен у живописну црногорску народну ношњу, Марко Нешић са шесторицом одабраних певача и свирача приређује с времена на време концерте по Дубровнику, Котору, а затим у Будимпешти, Прагу и Бечу. Постигнути успеси су га одушевили тако да је кренуо на турнеју по иностранству и приредио читав низ концерата у Берлину, Лајпцигу, Дрездену, Франкфурту, ХанOVERу, Килу и Халеу. После тога је приредио концерте у Бугарској, Пољској и Русији. У Немачкој је био у два маха. На тај начин овај талентовани и самоуки човек пронео је славу нашој песми по културном свету тако да су се стручни и јавни радници најповољније изражавали о вредности и лепоти наше песме. На тим концертима су се изводила музичка дела као што су: Далматински шајкаш, Црногорац Црногорки, У бој у бој, Зујте жице, Падајте браћо и др. Уверавају нас да је Марко Нешић о свима приредбама на страни имао штампане приказе у страниој штампи, али да су сви они пропали и нестали.

Када се говори о музичким квалитетима Марка Нешића не сме се изгубити из вида чињеница да је он био вршњак и присни пријатељ Исидора Бајића. Обојица су, некако, у исто време развили делатност на ширењу музичког фолклора. Бајић је свршио Музичку академију у Будимпешти и упознао је основне појмове композиције, Нешић је, како смо видели, самоук. Поуздано знамо да је Марко Нешић често долазио Исидору Бајићу у стан (данас угао Трга Светозара Марковића и Улице Јована Суботића) и добијао од њега стручна упутства за компоновање. Нарочито су те везе постале присније када је Исидор Бајић отворио у своме стану Прву музичку школу у Новом Саду, 1908 године, у коју се уписао и Марко Нешић; видимо га на фотографији те школе као ученика. Иса Бајић је много ценио Марка Нешића, јер је овај зналачки интерпретирао са тамбурашким оркестром Бајићеве композиције. Када је Бајић почео да издаје Музичку библиотеку, нашле су у њој места и Нешићеве композиције.

Марко Нешић

Марко Нешић оснива 1910 године у Новом Саду певачко и тамбурашко друштво *Слобода* које је водио неколико деценија као хоровађа без икаква хонорара. Ово друштво, састављено искључиво од радника, добија 1929 године име *Радник*, да под тим именом прослави, са својим оснивачем и сталним хоровађом, Марком Нешићем, 20 октобра 1935 године, 25-годишњицу свога културног деловања. Прослава је одржана у Радничкој комори у Новом Саду уз учешће многих радничких удружења, као што су: *Абрашевић* из Београда, Немачко радничко певачко друштво *Vorwärts*, Графички музички збор *Слога* из Новог Сада, као и многих делегата са стране. То је била права манифестација радничке солидарности, културне свести и живе потребе за сарадњом. Тога дана је основан Савез радничких културних и певачких друштава за Војводину. Марко Нешић је за заслуге на подизању радничке свести путем песме добио диплому почасног члана *Абрашевића*, а поздравили су га тада и многи изасланици у име својих организација. Прослава се завршила концертном на коме су се изводиле, поред осталих тачака, песме, као што су: Интернационала од Дежетера, Раднички поздрав од Блобнера, Удружимо снаге наше од Пилца, Раднички поклич

од Марка Нешића и Пролетери свих земаља... од Абрашевића. Већ по песмама изведеним на овој прослави осећа се да је ту владала атмосфера радничке солидарности, чијем изграђивању је допринео и Марко Нешић.

На свима радничким приредбама учествује и Марко Нешић, ако не као диригент а оно соло певањем или свирањем на гитари. У радничким круговима је био омиљен, па је и млађима и старијима био познат под именом чика Марко. У старијим годинама, измемогао од напорног рада и материјалних недаћа, бави се музиком, али све мање и мање. У знак признања за предани рад радници су га изабрали за библиотекара са хонораром од кога је могао живети. Вршећи библиотекарску дужност Марко Нешић је много читао, препоручивао члановима на читање књиге у којима се велича раднички сталеж и којима се развија радничка свест. На овој дужности га је затекла болест, па и смрт, 30 априла 1938 године, баш уочи 1 маја. На његовој сахрани је учествовало све радништво Новог Сада, па и изасланици из Београда, од којих је један и одржао надгробно слово. Сахрана је извршена истога дана кад је и умро, јер су се хтеле избећи евентуалне првомајске демонстрације. Агенти власти су се налазили уз делегате у цивилном оделу, пратећи импозантну поворку са великим бројем венаца као последњим поздравом другова из радничких организација. Сахрањен је на Алмашком гробљу.

У својим млађим годинама Марко Нешић се бавио и сликарством. У почетку је радио занатлијама фирме на дрвету и плеху, касније је радио и иконе. Једна се само икона сачувала и по њој би се могао извести закључак да од дилетантизма Нешић не би могао даље одмаћи. Но, оно што га чини корисним чланом нашега друштва и заслужним пиониром на пољу културно-просветне делатности јесте неговање народне песме и мелодије, не оне високо уметничких квалитета које су упућене једном делу друштва, одабранима или стручњацима, него песме и мелодије коју равумеју и у којој уживају најшири народни слојеви. У тим песмама је народ налазио разоноду, весеље, па и утеху. А Марко Нешић је тако вешто знао да "погоди жицу". Он је неговао народну песму, и још више народну мелодију. Текст песама је састављао сам, понегде је и дотеривао (то видимо по исправкама у рукопису), а већи део мелодија је узимао из самога народа из Војводине, стилски га хармонизирајући. Узмимо као пример његове песме: Узми ми срце моје или Мајка ме псује Хармонизоване мотиве је издавао о овоме трошку и исте слао певачким и свирачким дружинама, не само у Војводини и Југославији, него и у Америку, на тражење Михајла Пупина. Те песме су биле стално на репертоару наших приредби. Па и данас их чујемо не само на концертима него и на радио програмима.

Етнолошко одељење Војвођанског музеја у Новом Саду има око стотину његових песама са текстом и нотама, у рукопису и литографији. Песме су увезане у црвене корице, ту је књигу сам аутор назвао *црвеном књигом*. Као докуменат нашег музичког фолклора и као споменик музичке културе ова је књига стављена под заштиту државе. Књига обухвата нашу вокалну и инструменталну музику, састављену у времену од 1901 до 1937 године. Код сваке песме је на крају текста и нота написана година њезиног постанка.

По садржају би се све његове песме могле поделити на неколико врста. То су:

а) в и н с к е песме, у које улазе: У мом селу добри људи; Еј, видиш мужу какво ми је лице; Идем кући, а већ зора; Опио сам се, е па шта; Мајка ме псује, мајка ме коре; Донеси ми вина; Седи Босо, де; Три бекрије; Сурово ме баба псује и др.;

б) љ у б а в н е песме: Узми ми срце моје; И ја имам слатко лане; Уморено злато моје; Богата сам, имам свега; Девојачко срце вене; И друге су цуре миле; Ој месече, много знаш; Волели се ја и она; Пролазе ноћи, мучим се ја; Ђувегије, где сте, где сте; Дивно мири липин цвет; Стиже прамалеће и др.;

в) с о ц и ј а л н е песме: Чији су оно малишани; Послушаћу стару мајку; Завичају мили крају; Другарице и др.;

г) п р и г о д н е песме: Честитка за рођендан; Видосава; Са тог поља бојна; Есперанто курс и др.;

д) р а д н и ч к е песме, сачуване су у збирци под насловом, "Музичке мисли, искре и мотиви".

Човек који је преко четрдесет година радио на просвећивању радничке класе, сасвим природно, посветио јој је читав низ песама. Цитираћемо само неколико строфа као доказ лаког изражавања, лепоте мисли и полета:

Радничка се песма ори,
нек' пева радник и стар и млад,
Радничка песма нека свету збори:
ценити треба и напор и рад.

Да радник тражи будућност бољу,
која без борбе не може доћ',

За борбу песма даће му вољу,
песма и борба даће му моћ.

Марко Нешић је компоновао и два радничка кола, од којих једно за тамбурашки збор, а друго за певачки мешовити хор. Затим је дао песму под насловом Другарице. Његово коло, посвећено Занатлиском певачком друштву *Невен* у Новом Саду, познато под именом Невенколо, врло је познато и често извођено на свима нашим приредбама. Оно је лако изводљиво, са тактом и ритмом у савршеном складу, чини једну ванредно успелу целину у погледу текста, мелодије и игре.

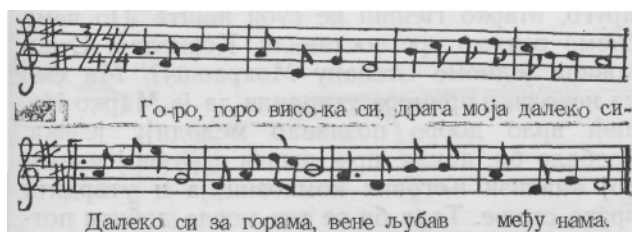
У својој песничкој лири Марко Нешић је умео да се спусти баш као и сам Змај, само, разуме се, не са толико вештине, на дечји ниво, по речнику и менталитету. За потврду ове мисли цитираћемо његову једну песмицу, која, како нам је познато, није нигде штампана. Та песмица гласи:

Прохујала зима мрска
ко немио ружан сан,
и пролеће ево стиже
за твој, ба□бо, рођендан.

Већ весело птице поју,
хори им се песме пој,
и миришу љубичице
за рођендан, ба□бо твој.

Честитам ти и ја, ба□бо,
и желим од срца свог
да ти даде много среће
и радости мили баг.

Кад му се нећака, Зора Калуђерски, учитељица у Новом Врбасу, обратила с молбом да јој компонује једну песму која се лако пева, на поштанскај дописници јој је одмах одговорио следећом, у јавности непознатом, песмом, из које цитирамо једну строфу:

Из ово неколико стихова из рукописа Марка Нешића, упућених родбини у Новом Саду, најбоље се види његова способност у погледу изражавања и окретност у погледу компоновања.

Марко Нешић спада у мали број оних наших састављача стихова, који их и компонују. Кад се томе дода да је он самоук, онда он заслужује још веће признање. У погледу језика изражавање му је једноставно, непосредно и лако схватљиво, тече као проза. Кад су у питању љубавне песме, он уме да зарони дубоко у срце, у душу, тако снажно. Музикалан, добар познавалац народног (ми не тврдимо и књижевног) језика, у компоновању он се ослањао на мелодију језика коју је необично осећао. Колико је успевао да нађе заједничку црту између текста и мелодије, нека нам послужи песма пуна туге и чежње, испевана и компонована у *moll*-у:

Узми ми срце моје и душу узми ми,
нашто ми срце твоје, када ме остављаш ти ... итд.

Да бисмо осетили лепоту његовог изражавања, било би потребно да испишемо текстове свих његових сачуваних песама. То, ипак, не чинимо јер мислимо да међу нама нема оних који, бар у млађим годинама, нису уживали у његовој песни и свирању, у веселом друштву, сватовима, приредбама и локалима.

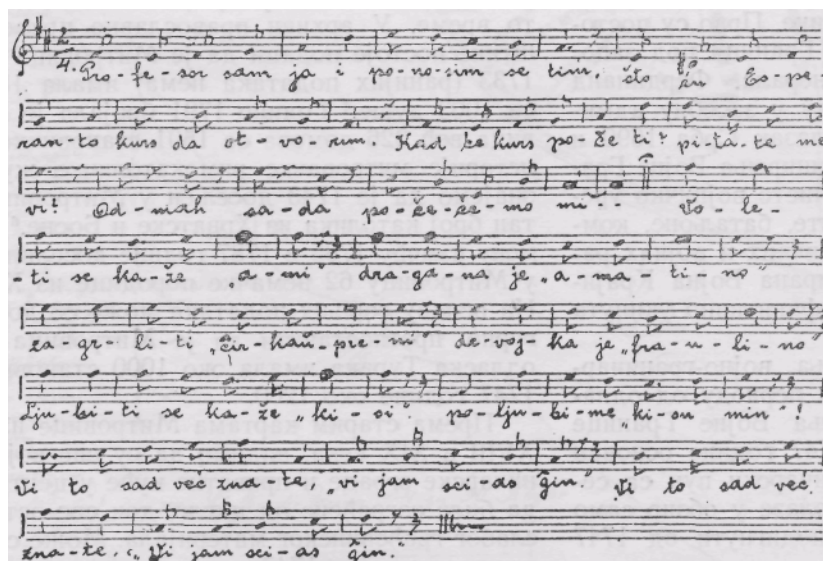
Живот Марка Нешића био је, поред свих невоља и зала, испуњен радом у најпотпунијем смислу речи. Да је у раду налазио утехе доказују његови стихови, који гласе:

Рад нам радост највишу припрема,
без радости живот смисла нема.

Годину дана пред смрт учествовао је и Марко Нешић у једној радио емисији. Схвативши озбиљно овај технички изум, Марко Нешић се спремао данима за ово вече, јер му се, ето, указала први пут прилика да преко радио-таласа допре његов глас у васиону. Када га је спикер приказао слушаоцама као чика Марка, композитора толиких народних песама, које народ пева а не зна му ни композитора, чика Марко је био толико тронут да је тешком муком успео да свој већ старачки глас задржи у кондицији, извињавајући се напослетку невидљивој публици да га већ снага издаје. Али ипак он је тада први и последњи пут стао пред микрофон и отпевао једну своју омиљену песму.

Allegro moderatto. Vortoi kai muziko de Marko Nešić.

"Mi estas malsata" gladan sam ja
Hleb se kaže "pano", "lardo" slanina.
Ako kažem, akvo" vodica je to,
"Rug□a vino" vince rumeno.
Voleti se kaže "ami" i t.d.
Lep se kaže "bela", momak "fraulo".
Ako ga volemo, tad je "karulo".
Dodi dragi! „Venu karulo al mi!"
Šetati se kaže "promeni".

Voleti se kaže "ami", dragana je amatino",
Zagrliti "□irkaupreni", djevojka je fraulino".
Ljubiti se kaže "kisi", poljubi me kisu min",
Vi to sad već znate „vi jam scias *g'in*,"

I sad mogu lepo kurs da zatvorim.

Песма: Есперанто курс

Непотпуна би била слика о раду овог скромног и тихог радника ако не бисмо споменули још једно поље рада на коме се истакао. То је његово предано настојање на ширењу међународног вештачког језика, есперанта. Марко Нешић не само да је знао овај језик перфектно (и то опет као самоук), него га је пропагирао путем многих предавања и држањем читавога низа течајева. Само у Новом Саду је одржао око двадесет успешних течајева, којима су присуствовали и слушаоци са свршеним факултетом. У Новом Саду и данас живи велики број слушалаца који се живо сећају његових успешних предавања. Свој песнички таленат је Марко Нешић и овде ставио у службу овог међународног језика на тај начин што је испевао и компоновао песму Есперанто курс на томе језику (види слику на стр. 263).

У нашем народу има много самоука на свима пољима јавнога живота. Сви су они црпili снагу из самога народа и обрађивали поједина питања народног живота. Један од таквих самоуких људи је и Марко Нешић. Ми смо имали људи који су обрађивали исту грађу којом се бавио и Марко Нешић, али ниједан није имао толико успеха. Да наведемо само нека имена, остављајући толике незнате по страни: Васа Јовановић, Липа, Трнда, Зира, Мимика и др.

Приказујући личност Марка Нешића, поред кратке биографије, истакли смо лакоћу којом је певао песме. Али остаје једно отворено питање у раду Марка Нешића које би могли решити само наши музичари. То је питање његових композиција. Суштина питања би била да ли је Марко Нешић био хармонизатор народних мелодија или оригинални композитор. Утврди ли се стручним путем једно или друго, Марко Нешић не губи ништа. По чему бисмо рецимо претпоставили Корнелија Станковића једноме Стевану Мокрањцу? Ми смо на неколико примера утврдили да је Марко Нешић врло добро познавао мелодију језика. Требало би, дакле, приступити стручној музичкој анализи његових композиција и утврдити право стање. Тада би се тек могла добити потпунија слика овог самоуког човека који је урођеним природним способностима а и снажном вољом и вредноћом успео да из себе изгради човека тако корисног нашем друштву.

Павле М. Јефтић

ВОЈНО-ГРАНИЧАРСКЕ ЗГРАДЕ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ

Војну Границу или Крајину створиле су у XVI веку аустријске власти ради заштите од турских напада. Њезино организовање спроведено је од 1553 до 1557 године. Прво су постојале Славонска и Хрватска Граница под заповедништвом аустријских генерала. Фердинанд II издвојио је Војну Границу у засебну административну јединицу. Долазак Срба 1690 и 1739 године довео је до проширења Војне Границе. Леополд I дао јој је чисто војничко уређење и поделио на регименте, батаљоне, компаније и општине. Из политичких и војних разлога постепено је ликвидирана Војна Крајина, док није 1881 године дефинитивно укинута и подељена на жупаније.¹

Нас интересује изградња војно-граничарских објеката у временском периоду од одласка Турака 1718 до укидања Војне Границе 1881 г. Али како је тек 1747 године основан 9-ти Петроварадински граничарски пук са седиштем у Митровици, то долазе у обзир само војно-граничарски објекти подигнути од 1747 до 1881 године.²

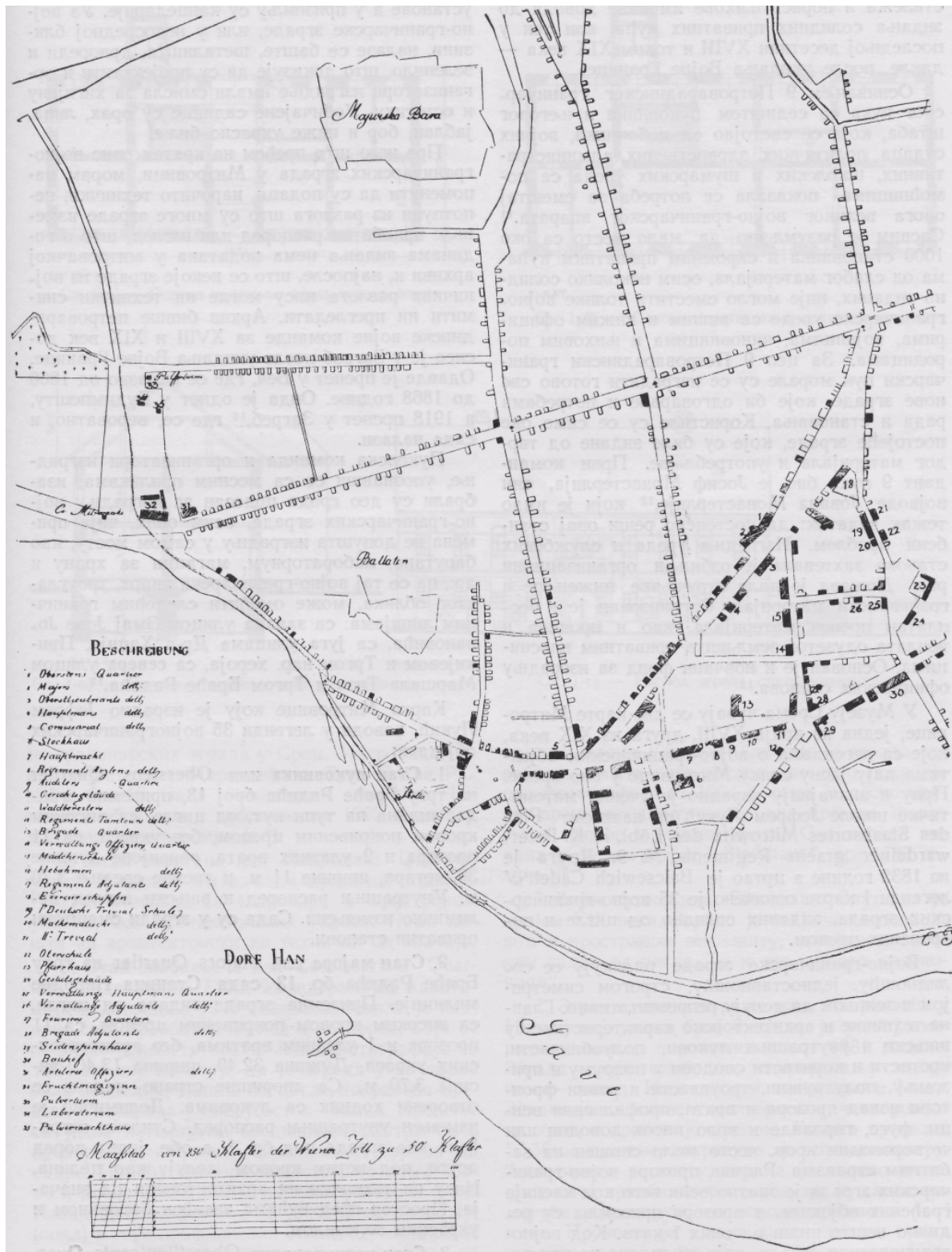
Принц Еуген Савојски отпочео је своју борбу са Турцима 1716 године освајањем Митровице. Две године касније, 1718, после Пожаревачког мира, напуштају Турци Митровицу.³

Поставља се питање колико је Митровица имала становника после одласка Турака а колико 1747 године и како је грађевински изгледала у то време. У архиви православне црквене општине постоје подаци да је Митровица године 1733 (ранијих података нема) имала 181 дом са 1063 душе.⁴ Године 1791 бројала је Митровица већ 326 домова са 1501 становником.⁵ Из историје митровачке римокатоличке жупе сазнајемо да је 1743 досељен у Митровицу знатан број католика из Хрватске и Босне.⁶ У времену између 1785 и 1787 године доселиле су се у Митровицу 62 немачке породице из Хесена.⁷ На основу горњих података може се доста сигурно претпоставити да је Митровица после одласка Турака имала око 1000 становника⁸ а 1747 године око 1200.

Према старим картама Митровице из краја XVIII и XIX века, видимо да су све војно-граничарске зграде и приватне куће у центру града биле изграђене од цигле, док све остале од слабог грађевинског материјала. Може се претпоставити да су 1747 г., када је основан 9 пук, све грађевине у Митровици, осим старе православне цркве, турске

зграде,⁹ магистрата и зграда митровачког властелинства¹⁰ биле зидане од слабог материјала. Успон трговачког сталежа и пораст њихове имовине доводи до зидања солидних приватних кућа, али тек у последњој десетини XVIII и током XIX века — дакле, после укидања Војне Границе.

Оснивањем 9 Петроварадинског граничарског пука са седиштем пуковника и његовог штаба, који се састојао од побочника, војних судата, политичких, здравствених, административних, школских и шумарских уреда са помоћницима, показала се потреба за смештај овога великог војно-граничарског апарата.¹¹ Сасвим је разумљиво да мало место са око 1000 становника и скромним приватним кућама од слабог материјала, осим неколико солидно зиданих, није могло сместити толике војно-граничарске уреде са вишим и нижим официрима, војницима, чиновницима и њиховим породицама. За цео 9 Петроварадински граничарски пук морале су се изградити готово све нове зграде, које би одговарале и потребама рада и становања. Користиле су се само оне постојеће зграде, које су биле зидане од тврдог материјала и употребљиве. Први командант 9 пука био је Јосиф Монастерлија, син војводе Јована Монастерлије,¹² који је имао тежак задатак: да постепено реши овај станбени проблем. Изградња уреда и службених станова захтевала је озбиљан организациони рад. Држава је дала стручњаке инжењере и грађевински материјал. Организован је и бесплатан превоз материјала, као и процена и исплата одузетог земљишта приватним власницима. Основан је и новчани фонд за изградњу официрских станова.¹³

Део плана Сремске Митровице са означеним граничарским зградама

У Музеју Срема чувају се две карте Митровице, једна из краја XVIII, друга из XIX века, које са легендама о војно-граничарским објектима дају јасну слику Митровице у оно време. Прву и значајнију израдио је ученик математичке школе Јефрем Лукић са називо: Plan des Staabsortes Mitrowitz des Löbl. K. K. Peterwardeiner graenz Regiments. № 9. Друга је из 1832 године а цртао је Baicsewich Cadet. У легенди I карте означено је 35 војно-граничарских зграда, зиданих солидно од цигле и покривених црепом.

Војно-граничарске зграде одликују се солидношћу, једноставношћу, строгом симетријом и тежњом да делују репрезентативно. Главне техничке и архитектонске карактеристике су вањски и унутрашњи лукови, полуобличасти, крстасти и коритасти сводови у подруму и приземљу, полукружни, троугласти и равни фронтони изнад прозора и врата, профилисани венци, фуге, гирланде и врло висак двоводни или четвороводни кров, често мало скошен на забатним странама. Размак прозора војно-граничарских зграда је знатно већи него код касније грађених објеката, а прозори приземља су редовно нешто нижи од оних I ката. Код војно-граничарских зграда, које су зидане на кат редовно је на I кату службени стан управника установе а у приземљу су канцеларије. Уз војно-граничарске зграде, или у непосредној близини, налазе се баште, шеталишта, дрвореди и зеленило, што доказује да су пројектанти и организатори изградње имали смисла за хигијену и естетику. Уобичајене саднице су орах, липа, јаблан, бор и ниже украсно биље.

Пре него што пређем на кратак опис војно-граничарских зграда у Митровици, морам напоменути да су подаци, нарочито технички, непотпуни из разлога што су многе зграде измениле првобитни распоред или изглед, што о годинама зидања нема података у митровачкој архиви и најпосле, што се некоје зграде из војничких разлога нису могле ни технички снимити ни прегледати. Архив бивше петроварадинске војне команде за XVIII и XIX век доспео је у Загреб после укидања Војне Границе. Одавде је пренет у Беч, где се налазио од 1860 до 1868 године. Онда је однет у Будимпешту, а 1918 пренет у Загреб,¹⁴ где се, вероватно, и сада налази.

Пуковска команда и организатори изградње, упознавши се са месним приликама, изабрали су део града подесан за изградњу војно-граничарских зграда, осим оних, чија примена не допушта изградњу у самом месту, као барутана, лабораториум, магацин за храну и др., па се тај војно-граничарски квартал, троугластог облика, може омеђити следећим граничним линијама: са **запада** улицом Змај Јове Јовановића, са **југа** улицама Др-а Хације, Пинкијевом и Тргом нар. хероја, са **севера** улицом Маршала Тита и Тргом Браће Радића.¹⁵

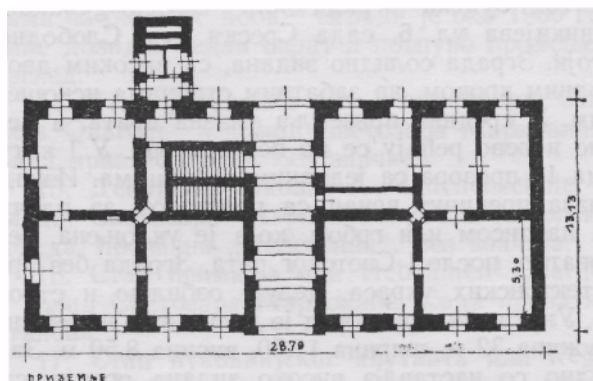
Карта Митровице коју је израдио Јефрем Лукић, наводи у легенди 35 војнограничарских објеката:

1. **Стан пуковника** или Oberstens Quartier на тргу Браће Радића број 13, приземна зграда, зидана на тупи кут, од цигле, са високим кровом покривеним црепом, без украса, са 11 прозора и 2 улазних врата, развијене дужине 39 метара, ширине 11 м, и висине средње 3,70 м. Унутрашњи распоред и вањски изглед делимично измењени. Сада су у згради смештени приватни станови.

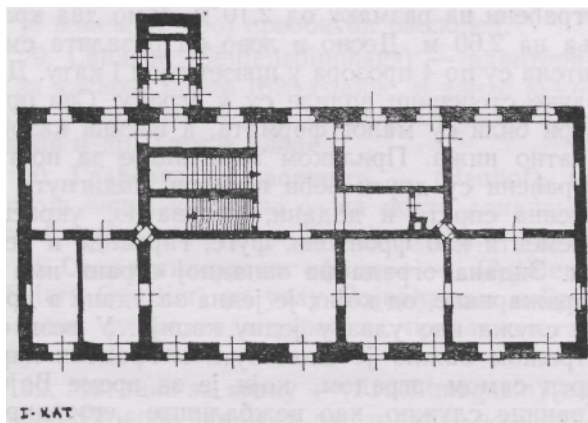
2. **Стан мајора** или Majors Quartier на тргу Браће Радића бр. 13 сада Станица Народне милиције. Приземна зграда зидана од цигле, са високим кровом покривеним црепом, са 11 прозора и 1 улазним вратима, без архитектонских украса. Дужина 32,40, ширина 13,40, висина 3,70 м. Са дворишне стране налази се отворени ходник са луковима. Делимично је измењен унутрашњи распоред. Стилски изграђена као зграда под бр. 1, а обе, једна поред друге, под истим кровом делују као целина. Нису ни технички ни архитектонски од значаја. Простор пред кућама засађен боровином и украсним зеленилом.

3. **Стан потпуковника** Oberstlieutnants Quartier (сл. 1) једна од најкарактеристичнијих војно-граничарских зграда у Срем. Митровици, на углу Светозара Марковића и Трга Браће Радића бр. 10. Сада гимназиски интернат. Технички обрађена и публикована 1952 године у издању Градског музеја.¹⁶

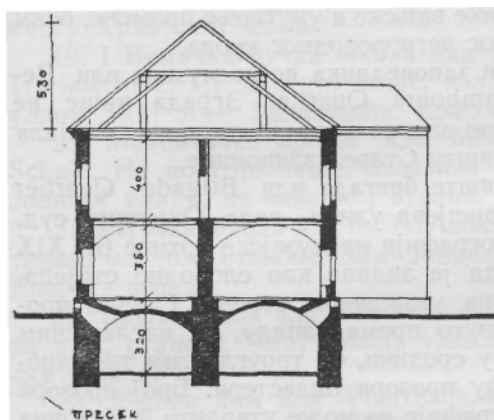
4. **Стан капетана** или Hauptmans Quartier, улица Маршала Тита, сада државни станови. Приземна зграда са 4 прозора и пространим улазом, без архитектонских украса. Нема ништа ни архитектонски ни технички од значаја.

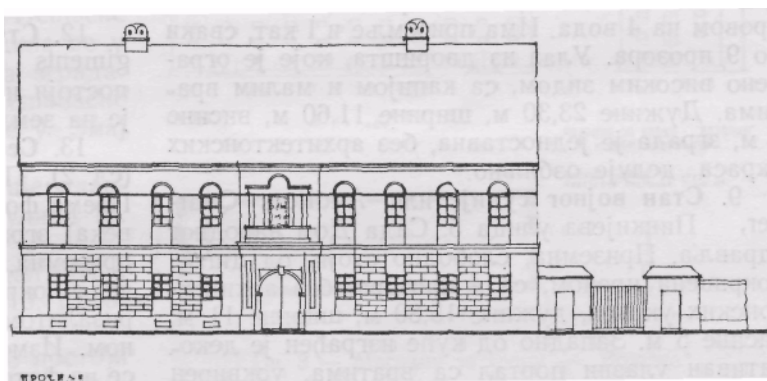
Сл. 1-а) — Основа приземља стана потпуковника

Сл. 1-б) — Основа спрата стана потпуковника

Сл. 1-в) — Попречни пресек стана потпуковника

Сл. 1-г) — Изглед зграде стана потпуковника

5. **Стан снабдевача** или Commissariats Quartier, сада зграда ГНО. Услед ранијих адаптација и доградње 1946 године изменила је потпуно свој првобитни изглед и распоред, који се не може реконструисати. Једна фотографија из 1904 године показује да је зграда у то време била приземна, зидана од цигле, покривена црепом. Ситуирана у смеру исток—запад. Прочеље са једва истакнутим средњим ризалитом са 5 прозора, уоквиреним пластичним шарамма од садре. Између прозора пиластери (6 ком.). Лево и десно крило имају по два прозора и фуге. Изнад прозора равни фронтони. Доле подножје (сокл) а горе профилисани венац. Дужина 30,30 м, ширина 9,80, висина око 5 м. Западно од куће наставља се висока зидана ограда са капијом и малим улазом.¹⁷ Сигурно је зграда првобитно имала исти изглед као што показује ова фотографија из 1904 г. само је десно крило, према предању, место два прозора имало један прозор и улазна врата. Ова зграда зидана је за магистрат "Stadthaus" пре 1747 године.^{17а}

6. **Војни затвор** или Stockhaus. Срушена је крајем XIX века. Зграда је стајала на слободном и пространом земљишту, ограђеном високим зидом од цигле. То је тзв. "Стара казнионица".

7. **Зграда главне страже** или Hauptwacht у Пинкијевој улици број 3. Сада је у њој смештена пошта, вероватно после 1881 године. Зграда стоји слободно, ситуирана у смеру исток—запад. Има подрум, приземље и I кат. Зидана је од цигле и малтерисана, четвороводни крав покривен је црепом. Главно прочеље, 50,56 м дужине, окренуто је према северу. Адаптирана у пошту. Зграда је толико променила свој првобитни распоред да је данас немогуће реконструисати основе приземља и I ката. Прочеље је као и данас имало, према предању, средњи ризалит са 7 прозора на I кату и 4 прозора и 3 лука у средини. Прозори уграђени на размаку од 2,10 м, само два крајња на 2,60 м. Десно и лево од ризалита смештена су по 4 прозора у приземљу и I кату. Дугачке степенице водиле су у зграду. Сви прозори били су малог формата, а висина катова знатно нижа. Приликом адаптације за пошту уграђени су други већи прозори, подигнута је висина спрата и додани, вероватно, украсни елементи као фронтони, фуге, гирланде и венци. Зидана ограда на западној страни има 2 стражарнице, од којих је једна зазидана а друга служи као улаз у једну капију. У вези са стражом важно је споменути и Градски парк пред самом зградом, који је за време Војне Границе служио као вежбалиште "егзерцириште" и као Paradenplatz.¹⁸

8. **Стан пуковског лекара** или Regiments Arztes Quartier, Пинкијева ул. 4. Сада Дом народног здравља. Зграда слободно стоји, зидана од цигле, покривена црепом, са високим кровом на 4 вода. Има приземље и I кат, сваки по 9 прозора. Улаз из дворишта, које је ограђено високим зидом, са капијом и малим вратима. Дужине 23,30 м, ширине 11,60 м, висине 8 м, зграда је једноставна, без архитектонских украса, делује озбиљно.

9. **Стан војног судије** или Auditors Quartier, Пинкијева улица 5. Сада Дом народног здравља. Приземна, слободно стоји, од цигле, покривена црепом, са 4 прозора, без архитектонских украса, дужине 15,80 м, ширине 11 м, висине 5 м. Западно од куће изграђен је декоративан улазни портал са вратима, уоквирен фугама, изнад којег је профилисани оквир за натпис, сада без текста.

10. **Судска зграда** или Gerichtsgebäude, Пинкијева ул. 6, сада Срески суд. Слободно стоји. Зграда солидно зидана, са високим двоводним кровом, на забатним странама искошеним. У средини приземља улазна врата, а десно и лево ређају се по пет прозора. У I кату има 11 прозора са једнаким размацама. Изнад улаза прекинут венац са простором за плочу са натписом или грбом, која је уклоњена, вероватно, после I Светског рата. Зграда без архитектонских украса, делује озбиљно и строго. Унутрашњи распоред је делимично измењен. Дужина 32 м, ширина 11,50, висина 8,50 м. Западно се, наставља високо зидана ограда са капијом. У дворишту зграда судског затвора.

11. **Стан шумарског надзорника** или Waldbereiters Quartier, у Пинкијевој улици 7. Сада приватан стан. Услед адаптације кућа је претрпела велике вањске и унутарње промене, осим врло високог четвороводног крова.

12. **Стан заповедника војне музике** или Regiments Tambours Quartier. Зграда више не постоји и не зна се када је срушена. Стајала је на земљишту Старе казнионице.

13. **Седиште бригаде** или Brigade Quartier (сл. 2), Пинкијева улица, сада Окружни суд. Према фотографији из музејске архиве (из XIX века) зграда је зидана као слободно стојећа, приземна, на узвишеном терену. Главно pročеље, окренуто према западу, са наглашеним ризалитом у средини, са троугластим тимпаноном. Између прозора пиластери. Број прозора се из фотографије не може утврдити.¹⁹ Источна страна има отворено степениште са улазом и барокном лименом настрешницом. Парапет степеница украшен је на почетку каменим лавовима из римског доба.²⁰ Згради је око 1900 године дозидан један спрат и потпуно промењен изглед.

Сл. 2 — Седиште бригаде, сада Окружни суд

14. **Стан управника** или Verwaltungs Offiziers Quartier у улици Светозара Марковића. Сада приватан стан, без значаја.
15. **Девојачка школа** — Mädchenschule у улици Светозара Марковића. Сада школска зграда, прозвана "Палестина". Без значаја.
16. **Стан примаља** или Nebahmen Quartier у улици Световара Марковића. Сада приватни станови.
17. **Стан пуковнијског ађутанта** или Regiments Adjutants Quartier. Не постоји више, налазио се на месту жупног уреда. Трг Браће Радића.
18. **Вежбалишно спремиште** или Exerzierschupfen, не постоји више, налазило се на месту Хрватског дома.
19. **I Немачка пучка школа** или I. Deutsche Trivialschule. Не постоји више, налазила се у улици Змај Јове Јовановића. Ерарска зграда.
20. **Математска школа** или Mathematische Schule. Не постоји више, налазила се у Змај Јовиној улици, на западној страни.
21. **II Пучка школа** или II. Trivialschule, адаптирана за држ. станове. Змај Јовина улица 15. Ерарска зграда.
22. **Виша школа** или Oberschule, адаптирана за држ. станове. Змај Јовина улица 19. Ерарска зграда.
23. **Жупни дом** или Pharrhaus, не постоји више. Налазио се у Змај Јовиној улици.
24. **Пастухарница** или Gestütsgebäude, не постоји више. Налазила се у Змај Јовиној улици.
25. **Стан управног капетана** или Verwaltungs Hauptmans Quartier. Налази се на углу Змај Јовине 16 и Доситејевој улице. Адаптирана за школу. Ерарска зграда. Дужине 21,50, ширине 11,50 м, средње висине 4,90 м.

26. **Стан управног ађутанта** или *Verwaltungs Adjutants Quartier*, Доситејева ул. 10, адаптирана за школу, прозвана "Сибирија".

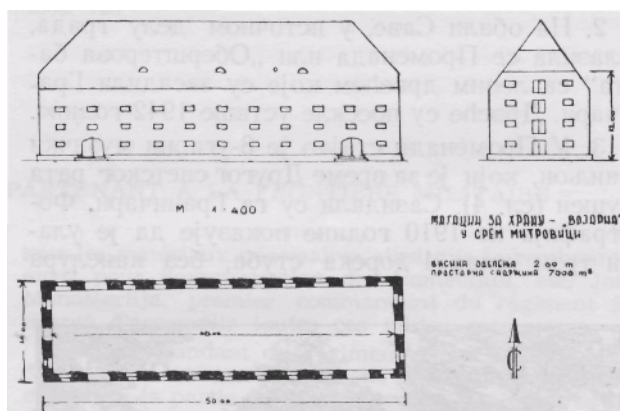
27. **Стан набављача** или *Fourriers Quartier*, не постаји више. Налазио се у Светозара Марковића улици, на источној страни.

28. **Стан бригадног ађутанта** или *Brigade Adjutants Quartier*, на углу Светозара Марковића и др. Хаџије. Адаптиран за државне уредe. Приземница, ситуирана са главним pročељем у смеру север—југ, зидана од цигле, са 4-водним кровом, покривена црепом. Главно pročеље има десно и лево мало истакнути ризалит са по 1 прозором и фугама. Средина има 6 прозора и венац одмах испод прозора. Сви прозори имају разне фронтоне. Доле високи сокл са 6 подрумских прозора у средини а горе профилисани венац. Дужине 32 м, ширине 11,50 м, средња висина, 5 м. Прочеље са Улице др. Хаџије има 2 прозора са равним фронтонима. Висок зид окружује пространо двориште. Основа је изменила свој првобитни распоред.

29. **Свилара** (*Seidenspinnhaus*) — адаптирана за касарну после 1823 године, и данас је користи војска. Налази се на углу Бранка Радичевића и др. Хаџије улице.

30. **Грађевинско двориште** — (*Bauhof*), не постоји више, налазило се на месту данашњег Ватрогасног дома у др. Хаџије улици.

31. **Стан артилериског официра** — (*Artillerie Offiziers Quartier*) на углу Војвођанске и Гробљанске улице, адаптиран за приватни стан крајем XIX века.

Сл. 3 — Магазин за храну — "Војарна"

32. **Магазин за храну** — (*Fruchtmagazin*) (сл. 3) или "Војарна" како га још и данас зову стари грађани, својом величином показује колике су биле прехранбене потребе старих граничара. Зидан је солидно, од цигле, са око 7000 м³ запремине. Ситуиран је као слободно стојећа зграда у смеру СИ—ЈЗ, у непосредној близини Саве, на путу Земун—Загреб и раскрсница 4 улице. У то време то је била периферија града. Према једном нацрту из приватне архиве²¹ дужина магацина 50 м, ширина 14 м, а висина од земље до крова са забатним странама 12 м, све вањске мере. Дебљина зидова 1 м. Обе уздужне стране имају приземље, I и II кат а забатне стране приземље, I, II и III кат. — I и II кат са обе дужне стране имају свака по 11 прозора, а приземље 10 прозора и 2 врата. Забатне стране имају на сваком кату по два прозора са вратима у средини за утовар и истовар хране. Висина ката 2,60 м. Кров врло висок, четвороводни, на забатним странама скошен и покривен црепом, са 6 таванских прозора. Сигурно је да су таванске и међуспратне конструкције технички врло занимљиве, али пошто магацин користи војска, није могуће ни прегледати га, ни технички снимити изнутра.

33. **Барутана** или *Pulverturm* не постоји више, стајала је код православног гробља на крају Новог Шора (периферија).

34. **Лабораторијум** или *Laboratorium* не постоји више, стајао је поред барутане.

35. **Чуварница барутане** или Pulverwachthaus не постоји више, стајала је у непосредној близини барутане и лабораторија.

Осим поменутих војно-граничарских објеката, које наводи легенда, било је и других објеката који су служили војно-граничарским потребама а, вероватно, омашком нису унети у карту. Ове објекте или су изградили Граничари или су постојали па су их Граничари употребљавали. То су ови објекти:

1. У споменутих картама, није ни уцртана ни означена 12-угаона турска зграда која је несумњиво у време Војне Границе адаптирана за магацин и као таква служила све до 1950 године, када је непажњом изгорела. Зграда је публикована у издању Градског музеја 1952 године.²²

2. На обали Саве, у источном делу града, налазила се Променада или "Оберштерова башта" са лепим дрвећем које су засадили Граничари. Дрвеће су посекле усташе 1942 године.

3. У Променеди стајао је 8-угаони музички павиљон, који је за време Другог светског рата срушен (сл. 4). Сазидали су га Граничари. Фотографија из 1910 године показује да је улазни трем имао 4 дорска стуба, без канелура који су држали троугласти тимпанон, на којем су биле рељефно изграђене лира и гусле, унутар профилисана венца. Свака страница зида имала је полукружни прозор са полукружним венцем између пиластера. Високи мансардни кров, покривен лимом, завршавао се 8-угаоном куполом.²³ За унутрашњост павиљона нема ни писаних ни фотографских података, али се старији људи сећају да је имао дрвену галерију и степениште.

Сл. 4 — Музички павиљон из времена Војне Границе

4. "Царска кућа" или царинарница на Тргу Нар. Хероја 3, сада војничка зграда подигнута је у време када је Митровица постала седиште митровачког властелинства и када су за властелинство изграђене управне, станбене и господарске зграде. Најзначајнија међу овима била је "Царска кућа" која се спомиње 1729 године приликом канонске визитације.²⁴ Митровачко властелинство купио је 1744 године барон Марко Александар Пејачевић, али већ 1745 године прикључен је овај посед Војној Граници.²⁵ Властелинске зграде коришћене су за војно-граничарске потребе. Техничко снимање ове зграде није било могуће провести пошто је то војни објекат.

Кућа слободно стоји, ситуирана у смеру И—З, зидана од цигле, са високим двоводним кровом покривеним црепом. Има подрум, приземље и I кат. Главно прочеље окренуто је према северу са јаче истакнутим средњим ризалитом са по 3 прозора у приземљу и I кату. Десно и лево крило имају такођер по 3 прозора у приземљу и I кату. Прозори приземља нешто нижи од I ката. Између приземља и I ката пролази профилисани венац а зидови се завршавају кровним профилисаним венцем. Нема других архитектонских украса и делује врло једноставно.

Висока зидана ограда са капијом и малим вратима и стражарницом затвара пространо двориште. Уназад три године биле су две стражарнице, али је једна непажњом толико оштећена да су је срушили.

Овај преглед војно-граничарских зграда у Митровици треба завршити напоменом да, иако већина објеката нису занимљиви са техничке и архитектонске стране, иако недостају многи технички и други подаци, ипак се,

унеколико добија преглед ових зграда, које ће остати као документи и после неминовног уклањања некојих војно-граничарских објеката које ће диктирати и регулациони план града и потреба изградње.

Арх. Бранко Василић

НАПОМЕНЕ

- ¹ Свезнање, 1937. 393—4.
- ² Др. И. Бајић, Прилог проучавању прошлости града Ср. Митровице у XVIII в. 1951, 3, 6. — Хрватски Браник, 1908, Бр. 27, 28, 31, 32 (Ж. Весић).
- ³ Др. И. Бајић, Прилог проучавању... 4 — Fr. Vaniček, Specialgeschichte der Militärgränze, Wien 1875.
- ⁴ Домовински протокол митровачке православне црквене општине из 1739.
- ⁵ Д. Руварац, Српска митрополија карловачка око половине XVIII века.
- ⁶ Historia parohiae mitrovicensis.
- ⁷ Швикер, Историја Војне Границе.
- ⁸ Др. И. Бајић, Прилог проучавању... 9.
- ⁹ Арх. Б. Василић, Споменици архитектуре у Ср. Митровици и околини 1952. 11.
- ¹⁰ Др. И. Бајић, Прилог... 10.
- ¹¹ Исто 5, 6. — Хрватски Браник 1908 (Ж. Весић).
- ¹² Др. И. Бајић, Прилог... 6.
- ¹³ Fr. Vaniček, Specialgeschichte ... 60, 61.
- ¹⁴ Ф. Шишић: Повијест Хрвата у вријеме народних владара. Загреб, 1925. 11.
- ¹⁵ Како су се у Митровици често мењали називи улица и тргова то ради оријентације наводим и старе називе.
Улице: Војводе Путника, сада Пинкијева
Св. Саве, сада Светозара Марковића
Школска, сада Змај Јове Јовановића
Висока, сада Доситејева
Ћире Милекића, Св. Стефана, сада Маршала Тита
Пиварска, сада Дра. Хаџије.
Тргови: Војводе Путника, сада Народних Хероја
Св. Димитрија, сада Браће Радића.
- ¹⁶ Арх. Б. Василић, Споменици архитектуре... 19—23.
- ¹⁷ Фотографија из 1904 год. И. Бр. 764.
- ^{17a} Из приватне архиве др. И. Бајића.
- ¹⁸ Др. И. Бајић, Прилог ... 10.
- ¹⁹ Фотографија И. Бр. 1606.
- ²⁰ Фотографија из музејске архиве, неинвентарисана.
- ²¹ Нацрт магацина из архиве породице Живковић у Ср. Митровици

²² Арх. Б. Васиљих, Споменици... 11.

²³ Фотографија из 1910. И. Бр. 333.

²⁴ Др. И. Бајић, Прилог... 9, 10. — Е. Гашић, Повијест жупе и мјеста Моровић, 1936, 73—76.

²⁵ Др. Д. Ј. Поповић: Срби у Срему до 1726/7. . . 1950. 123

Arch. Branko Vasilic

BATIMENTS DE SREMSKA MITROVICA APPARTENANT A LA FRONTIÈRE MILITAIRE

Pour protéger leur pays des incursions des Turcs, les autorités autrichiennes constituèrent au XVIe siècle la Frontière militaire. Les immigrations des Serbes de 1690 et 1739 en Vojvodina transformèrent le caractère de la Frontière militaire: devenue plus vaste et plus ferme, elle prit la marque purement militaire. Elle fut abolie en 1881 en faveur des raisons politiques et militaires.

Étant formé en 1747 avec son siège à Sremska Mitrovica, le régiment 9 de Petrovaradin devait disposer d'un assez grand nombre de bâtiments pour pouvoir caser une grande unité militaire et administrative.

Les données des archives de la paroisse orthodoxe à Sremska Mitrovica prouvent que la ville n'avait à cette époque-là qu'un millier d'habitants; en 1747 elle n'en avait que 1200. Il est évident que sous ces conditions la petite ville ne pouvait pas recevoir le colonel en chef avec son état-major et tout le régiment de Petrovaradin. Par surcroît, les maisons n'étaient que trop vieilles, menaçant de s'effondrer, impropres à leur destination nouvelle. Il fallait bâtir de nombreux bâtiments publics. Les architectes y étaient envoyés par l'État; on a fait assurer le transport gratuit pour tous les matériaux nécessaires ainsi que le remboursement pour l'expropriation des immeubles, etc. Josif Monasterlija, premier commandant du régiment fut chargé d'accomplir toutes ces vastes entreprises.

Le commandant du régiment et les organisateurs de tous ces travaux concernant la Frontière militaire choisirent la partie de la ville propre à la construction des bâtiments, à l'exception de ceux qui, par leur caractère, devaient être écartés du centre de la ville (magasins à poudre, chantiers, dépôts, etc.). Le quartier réservé aux bâtiments publics peut être marqué par la ligne qui part de l'ouest renfermant la rue Zmaj Jovan Jovanović; du sud renfermant les rues Dr. Hadžija, Pinki et la Place des Héros nationaux; du nord renfermant la rue Maréchal Tito et la Place des Frères Radić. Ainsi, toutes ces rues font un véritable triangle.

La légende de la carte de Sremska Mitrovica datant du XVIIIe siècle et dessinée par Jevrem Lukić, ancien élève de l'École des mathématiques, signale 35 bâtiments construits à l'époque de la Frontière militaire et destinés à l'usage de celle-ci. Tous ces bâtiments sont stables, simples, symétriques avec une tendance de représentation.

PARTIE DU PLAN DE SREMSKA MITROVICA, SUR LEQUEL SONT MARQUÉS LES BATIMENTS DE LA FRONTIÈRE MILITAIRE.

Fig. 1. a) La baze du rez-de-chaussée de l'appartement du lieutenant-colonel;

b) La baze de l'étage de l'appartement du lieutenant-colonel;

c) Section transversale de l'appartement du lieutenant-colonel;

d) Vue de l'édifice de l'appartement du lieutenant-colonel.

Fig. 2. Siège de la brigade, actuellement tribunal départemental.

Fig. 3. Magasin de nourriture — "Vojarna".

Fig. 4. Pavillon de musique du temps de la Frontière militaire.

ЦЕХОВИ И ПОЈАВА ПРВИХ ЗАНАТЛИСКИХ УДРУЖЕЊА И ЗАДРУГА У ВОЈВОДИНИ

Цехови (руфети, еснафи), никли још у Средњем веку, протежу се у Војводини, као и уопште у тадашњој Угарској, све до 1872 г., до доношења угарског Закона о занатима (Зак. чланак VIII), којим се ови укидају.

За време свога постојања цехови су били од велике користи и имају великих заслуга за развој заната и привреде уопште. Они су дуго времена били једина организација занатлија, водили бригу о интересима заната и занатлија, стекли велике заслуге у погледу усавршавања занатске израде и помагали своје чланове у случају болести, изнемоглости и старости. Али што се даље ишло, све више су се осећале и рђаве стране и недостаци такве принудне организације занатлија и њиховог принудног држања у заједници. Цехови су занатлијама прописивали све: шта ће, како и којим алатом радити, како и по коју цену ће свој производ продавати, све више су ограничавали број мајстора и тако занате монополисали, а код израде "ремека", приликом оспособљавања помоћника, као и давања мајсторског права, била се увукла и корупција. То се огледало и у низу написа о цеховима из времена пред њихово укидање.

Ови недостаци цехова осећали су се и међу Србима занатлијама, а нарочито међу изученим помоћницима (калфама). Александар Сандић, најистакнутији радник на удруживању занатлија код нас, износећи тешкоће ових помоћника, пише: "Што је у вандровки зарадио и приштедио, то је потрошио вадећи се за мајстора; а јел' хтео сам за себе да ради — морао се задужити и по скупу камату новац узимати".¹ Слично утврђује и Рајко Веселиновић, говорећи о еснафима у Панчеву у XVIII веку. Он наводи да је еснаф и у Панчеву почео кочити повећавање и усавршавање продуктивности тиме што је увео велика ограничења за улазак у еснаф. Тако су еснафи, са ограниченим бројем мајстора, могли да утврђују високе цене својим израђевинама. То је био разлог да су и саме власти у другој половини XIX века радиле на укидању еснафа.² Милан Милошев наводи низ примера из живота и рада руфета у Јужном Банату, који ово потврђују. Према тим примерима, у циљу ограничења броја мајстора у неком руфету и заштите њихових сталешких интереса, правиле су се калфама потешкоће: неоправдано су продужаване године "вандровања", често су изналажени и безначајни разлози због којих калфе нису могле "ремековати" и чињене злонамерне замерке "ремеку". С друге стране чињене су потешкоће и онемогућавао се рад онима који су мимо цеха радили неки занат, при чему су цехови често користили и полицију. Овако ограничавање броја занатлија и заната и њихов монопол били су повод многим и честим жалбама против руфета. Милошев нам и за то даје довољно примера. Отежавање прелаза калфа у ред занатлија цехови су вршили и тиме што су код таквог прелаза наплаћивали високе таксе.³

Зато што су се све више осећали недостаци цеховске организације и зато што је она све мање одговарала својим задацима и захтевима времена, њен утицај све више је слабио. Саме занатлије тешко су подносиле њену стегу, а почетком друге половине XIX века, у периоду јачања капиталистичке привреде у Угарској, она више није утицала на унапређивање заната него је застарелим прописима и монополистичким тенденцијама кочила његов развој. То је доводило до измена самих законских прописа о цеховима и било један од разлога за доношење закона о занатима и коначно укидање цехова.

Већ у јуну 1848 године, у време када се индустрија у Угарској почела развијати, министар трговине издаје *Уредбу за преустројење правила цеховских*.⁴ Том уредбом унешене су у цеховске организације неке важне измене, од којих поједине и наводимо: свако може да се самостално бави занатом и без помоћника, а да му цех не може забранити рад; помоћници (калфе) не морају више становати у херберзима, становима које су сами цехови подизали, него могу стан слободно бирати; могу слободно тражити себи мајстора код кога ће радити и с њим уговорати услове рада; ученици (шегрти) су дужни радити само у занату и мајстори их не могу терати да раде неки други посао; уводи се порота за парнице међу занатлијама у предметима и односима чисто занатлиским, у коју улазе по три мајстора, три помоћника и цех-мајстор дотичних заната као претседник. Ова уредба, није остала дуго на снази. После Мађарске револуције њу поништава апсолутистичка влада и место ње заводи прописе који су већ пре тога постојали и важили у Аустрији. Године 1851 издаје се *Провизорно упутство*⁵ за трговину и занатство, које ће важити и у Српском Војводству и с њиме удруженом Тамишком Банату. По томе упутству никоме не може бити ускраћено да изучава занат или трговину или да ради у њима зато што је једне или друге вере, једне или друге народности, овог или оног staleжа. Занати се деле у три групе: слободне, ограничене и концесиониране-дозвољене. Слободним

занатима може да се бави свако ко се ради тога пријави надлежној власти и добије потврду о пријави; за ограничене било је потребно одобрење месних власти утолико што се водило рачуна о потребама у томе занату, с тим да занатлија не буде мало и да ови занат не монополишу. За концесиониране-дозвољене занате била је потребна дозвола власти, која се издавала оним лицима која су поред осталих услова могла доказати и да су вешта у своме занату. Код неких од ових заната тражило се и специфично знање. Тако се за занате који су се односили на здравље, напр. за бербере и хирурге, тражило и извесно познавање медицинских и природних, а за друге, напр. за зидаре, дунђере и браваре, познавање техничких наука. Неки су подлегали још и контроли лекарских или полицијских органа. За поједине занате остало је и даље обавезно чланство у цеховима (цеховски занати), али су и овим преосталим цеховима била умањена права. Њихов задатак је остао углавном усавршавање заната и оснивање посебних установа за помагање чланова, али нису више никога могли да спрече у обављању заната. Остали занати су ванцеховски и мајстори ових заната баве се њима потпуно самостално.

Крајем 1859 издат је *Занатски патент*,⁶ па се на основу тога Патента већ од 1 маја 1860 заводи и у Угарској у занатима ново уређење. Отада се занати деле у две групе, од којих се једни могу обављати само уз претходну дозволу надлежних органа, концесију, док за друге занате оваква дозвола није потребна. Први су тзв. *к о н ц е с и о н и р а н и* а други *с л о б о д н и* (*freie Gewerbe*). Концесионирани су занати: штампарство, транспорт, бродарство, грађевинарство, димничарство, картонажа, израда оружја, ватрогаштво, гостионичарство, кобасичарски занат, старетинарске радње, залагаонице и радње са отровом и лековитим биљем. Остали су занати слободни и код њих је довољно да се занатлија пријави властима, плати таксу и добије занатлиско писмо (*Gewerbeschein*). По прописима овог Патента укидају се цехови, али се за занатлије истог или више сродних заната предвиђа удруживање у "задруге" (*Genossenschaften*) које тако долазе на место цехова. Међутим, ове нове "задруге" нису задруге у правом смислу. Према правилима једне такве организације, а она су рађена на темељу општих прописа, за члана се признаје и сматра свако ко на територији задруге води један од правила предвиђених заната. Оне немају ни економску подлогу, нити одређених економских функција и уствари су професионалне организације са задатком да штите интересе својих чланова и раде на унапређивању својих заната. Ми ћемо их, међутим, звати задругама, пошто је то већ уобичајено и дословно одговара немачком називу. Но ове задруге оснивају посебне установе за помагање чланова, њихових породица и помоћника (фондови за болесничку и *посмртну* помоћ), а у оквиру појединих заната помажу, према правилима, оснивање заједничких предузећа и послова за заједничку набавку сировина, кредитне касе, подизање или узимање у закуп уређаја за заједничку употребу. Та предузећа су стварно задруге. Ступање у ове уставове и заједничке послове није обавезно, него се оснива на слободном опредељењу, осим у случајевима када коришћење ових уређаја у јавном интересу наредне власти. Нешто раније, уредбом Ратног министарства у Бечу од 14 марта 1860, већ су на Војну Крајину биле проширене све одредбе које су важиле за занате у Аустрији. У таквом стању затекла је занате у Војводини и Нагодба између Аустрије и Угарске, склопљена 1867. Неке угарске власти враћају сада занате на стање које је постојало 1849, тј. на цехове, али до доношења новог закона за занате у Угарској, бар донекле и привремено, нису биле одбачене све одредбе Занатског патента.

Нови закон о занатима изгласао је Угарски сабор 20 марта 1872 и он одмах ступа на снагу. Њиме се дефинитивно укидају сви цехови који су дотада још постојали, а њихова ликвидација, према закону, има се извести у року од три месеца по ступању новог закона у живот. Одредбом § 76 истог Закона предвиђено је да се занатлије ради унапређења својих заједничких интереса могу удруживати у задруге, при чему се појам задруге опет подразумева у ширем смислу, у смислу занатлијских удружења уопште. Међутим, овакве задруге као и занатлиске организације уопште јављају се већ раније, пре доношења Закона о занатима и пре коначног укидања цехова. Ово у првом реду важи за Банат, где у времену доношења угарског Закона о занатима имамо две одвојене територије, од којих су на једној, у Граници, важиле и даље прописи Занатског патента, проширеног на њу 1860, док је на другој, у жупанијама, било враћено стање из 1849, иако не у потпуности.

Интересантно је питање да ли се слободна занатлијска удружења и задруге јављају код нас у Војводини тек после коначног укидања цехова или још за време њиховог постојања. Одговор на њега наћи ћемо у самој пракси занатлиског организовања код нас.

На основу већ споменуте уредбе Ратног министарства од 1 априла 1860, у Панчеву долази 1862 до оснивања три задруге за концесиониране занате место цехова, а 1864 још две за слободне занате. За слободне занате основане су задруге и у другим местима: у Оршави 1861, у Омољци 1862, у Белој Цркви 1863 и у Уздину 1866. Према подацима Милекера⁷ задруга у Омољци била је основана 1865, док смо ми узели годину 1862 према оригиналним правилима ове задруге (*Statuten für die zu Homolitz des k. k. Deutsch-banater Grentze gebildete, 5-te Genossenschaften der Inhaber von freien Gewerbe*).⁸ Она је била основана за слободне занате и није се ограничавала на занатлије једног

одређеног заната нити једне одређене народности, нити вере, као што је често бивало код цехова у градовима са мешаним становништвом.

Код Срба у Банату, поред наведених општих задруга које су то само по имену а уствари су занатлишка удружења и корпорације, убрзо се јављају и праве занатлишке задружне организације са одређеним економским функцијама. У крајевима изван Границе, у жупанијама, оне се јављају пре Закона о занатима од 1872 и пре коначне ликвидације цехова у овим нашим областима.

Прве наше слободне занатлишке организације биле су, колико данас знамо, "кабаничарске задруге" у Банату. Према подацима које нам пружа Јаша Томић оне се од године 1866 јављају у градовима: Вршцу, Великом Бечкереку, Кикинди, Белој Цркви и Панчеву, на територији оба административна подручја Баната.⁸ По подацима које објављује Милан Милошев, примљеним од последњег вршачког кабаничара Милана Јановца, оснивање кабаничарске задруге у Вршцу пада у време после укидања цехова-руфета. Она је настала на тај начин што је шести руфет, руфет кабаничара, претворио свој руфет у кабаничарску задругу.¹⁰ Пошто је Вршац био изван Границе и према томе би у њему цехови били коначно укинута тек 1872, морамо податке Милошева схватити тако да су кабаничарске задруге у Вршцу осниване после увођења одредаба Занатског патента на снагу у Угарској, тј. пре Нагодбе и пре поновног увођења заната у Угарској у стање из 1849. У томе смислу би се ови подаци слагали са подацима које нам даје Томић у погледу времена у коме се оснивају кабаничарске задруге у Банату. Према опису рада задруге у Вршцу, који је дао поменути Јановац, она је произвођачко-продајног типа. Вероватно је да је ранији кабаничарски цех у Вршцу своју имовину пренео на тамошњу кабаничарску задругу, јер ће, као што ћемо видети, то бити случај и са неким другим цеховима и задругама у неким другим местима. То је вероватно и ради тога што је она претстављала српску задругу, а и кабаничарски цех био је у рукама Срба. Светозар Марковић, пишући свој чланак "Наше удруживање", објављен у "Раднику" 1872, зна да је постојала кабаничарска задруга у Панчеву, једна од оних које наводи и Јаша Томић. Марковић дословно каже: "постојала је". Из тога излази да је морала постојати раније, пре 1872, које године је он написао свој чланак, дакле за време Границе и њених закона. То значи да је кабаничарска задруга у Панчеву основана после укидања цехова у Граници. На територији Границе је и задруга у Белој Цркви. По Марковићу задруга у Панчеву је истога карактера као и она у Вршцу.

Задруге у Великом Бечкереку и Великој Кикинди биле су изван Границе, што би значило да су постојале пре коначне ликвидације цехова на тој територији, која је и тамо извршена тек законом од 1872.

У првој половини 1870, пред састанак прве скупштине Срба занатлија, на којој ће бити основана општа организација Срба занатлија у Угарској, Задруга Срба занатлија, и пре коначне ликвидације цехова у Угарској, у Новом Саду и Војводини постојала су занатлишка удружења ("задруге") у више места. Неке су "задруге" биле опште, као напр. у Новом Саду (немачко-мађарска), неке пак српске (Вел. Кикинда). Оне су остале, вероватно, још из времена важности Занатског патента у овим крајевима. Између осталих предлога за организовање Срба занатлија, поднео је овој скупштини свој предлог и Никола Арсенивић, кројач из Вуковара. Он предлаже, између осталог, да се поред "обћените задруге" оснивају и "обртничке задруге" у појединим местима. Уједно предлаже да се апелује на "поједине већ склопљене задруге" и цехове да у томе помогну и да задруге са цеховима, заједнички и о своме трошку, шаљу бар сто једног од својих најбољих чланова на главну скупштину опште задруге.¹¹ Према томе, овај предлог говори о "задругама" и цеховима који постоје паралелно, па предвиђа и сарадњу међу њима, у даљем слободном организовању занатлија.

Да постојање цехова, у годинама до њиховог коначног укидања, није искључивало оснивање занатлишких задруга и уопште слободних занатлишких удружења, доказују поједини случајеви оснивања и постојања оваквих удружења. Доказ је и појава опште занатлишке организације код Срба у Угарској. Задруге Срба занатлија у Новом Саду, основане пре коначног укидања цехова, 1870 године. Док су кабаничарске задруге осниване у оквиру једнога цеха, Задруга Срба занатлија замишљена је и основана као општа организација Срба занатлија свих руфета и не ограничава се само на Нови Сад, него свој рад протеже на целу Војводину, па и даље. Своје чланове у појединим местима она организује у своје т. зв. "мештанске одборе" и "мештанска одељења", која су постојала у Новом Саду, Великој Кикинди, Великом Бечкереку, Иригу, Земуну, Руми, Митровици, Сомбору и другим местима.¹²

Задруга Срба занатлија примила је на себе широке задатке: она штити интересе Срба занатлија и заната, брине се о стручном просвећивању занатлија и занатлиског подмлатка и у томе погледу израђује опсежан план за оснивање недељних занатлишких школа; тражи од Српског народно-црквеног сабора оснивање стручних занатлишких школа, предвиђа из својих средстава стипендије за изучавање заната и тражи да такве стипендије поред осталих даје и Матица српска; предвиђа изложбе занатлишких израђевина. Она преузима на себе и функцију кредитних задруга: своје чланове помаже кредитом из властитих средстава, а уколико средства дозвољавају, пружа кредит и осталим занатлијама уз јемство чланова.¹³ На ванредној својој скупштини, одржаној 30 марта (11 априла) 1871, Задруга Срба

занатлија допуњује своја правила и поред измена, које уноси по тражењу мађарских надлежних власти као услов за њихово одобрење, допуњује и чл. 1 који говори о задатку задруге. По овој допуни "Задруга ће око тога настојавати да се занатлије једнога заната здружују у заједнице рада и промета".¹⁴ Већ у другој половини исте године чињен је покушај да се оваква "заједница рада и промета" оснује у оквиру ћурчијског цеха, но овај покушај није довео до резултата. Затим се почетком идуће године, 1872, чине покушаји међу кројачима и у оквиру цеха обућарских заната: чизмарског, опанчарског (чарубциског), ципеларског и папуџиског. Са обућарима сарађује и Световар Марковић, који те године живи у Новом Саду као политички емигрант. Он прима на себе израду "нацрта" за ову заједницу, познату под именом "кожарске задруге", а *Глас занатлија*, лист Задруге Срба занатлија, обећао је да ће овај "нацрт" и отштампати у своме листу. До самог оснивања ове заједнице није дошло нити је овај "нацрт" у *Гласу занатлија* био отштампан. Међутим, једна таква заједница, уствари произвођачка задруга, основана је 1(13) марта, дакле управо пред доношење Закона о занатима, и то у оквиру кројачког заната: Заједница новосадских кројача женског одела. Ова Заједница отпочела је рад 1 априла 1872. Но још пре ове заједнице, већ 1871, новосадски кројачи мушког одела имају две своје заједнице. Једна од њих, Кројачка задруга, или Прва новосадска кројачка задруга, како се још назива, отпочела је рад већ 15 августа 1871 и има своју радњу у Лебарској улици у кући Јосифа Мачванског. Друга, Мушка кројачка заједница, има своје стовариште на пијаци, данашњем Тргу слободе, у Ајглеровој кући код "Јелисавете", данашњег хотела "Војводина", које води под фирмом "Базар".¹⁵

Чланство у цеховима није спречавало занатлије да буду истовремено и чланови слободних занатлијских задруга и организација уопште. Чланови Задруге Срба занатлија су већ од 1870: Алекса Алексић, цехмајстор ћурчиски, Арсен Ђирић, цехмајстор чизмарски, Танасије Цветковић, цехмајстар цеха чарубциског (опанчарског), поред других истакнутих чланова појединих цехова. Одбор Задруге Срба занатлија на својој седници од 23 маја 1871), док су цехови још постојали, закључује на предлог члана Томе Јакшића да се поведе акција за прикупљање нових задругара и да се како повереници тако и одбори Задруге упуте "да прикупљају мајсторе, цеховце и нецеховце без разлике". После доношења Закона о занатима и укидања цехова, Задруга Срба занатлија упућује своје чланове и месна одељења да код ликвидирања цехова ступе у везу са њима и као њихови чланови, тамо где Срби чине већину чланова цеха, донесу одлуке о преносу имовине цехова на Задругу и њене месне одборе. У том смислу дају упутство Србима занатлијама др Илија Вучетић и Александар Сандић у својим чланцима у *Гласу народа у Гласу занатлија* и другим листовима. Нови Закон о занатима омогућавао је овај пренос имовине цехова на друга занатлијска удружења према одредби §-а 83 и за то поставио рок од 6 месеци. Познати су нам случајеви у којима су поједини цехови по решењима својих скупштина пренели своју имовину на Задругу Срба занатлија и њена одељења у појединим местима. Тако на седници одбора Задруге Срба занатлија, одржаној 29 септембра 1872, одборник Задруге Арсен Ђирић, као бивши цехмајстор цеха чизмарског, изјављује да се исти цех раздружио, да је већина цеховских самајстора том приликом изјавила своју спремност да приступи у новосадско одељење Задруге Срба занатлија и да цео износ од 187 форинти 53 новч., као део целокупне имовине од 200 форинти, чији је остатак употребљен у друге сврхе, једногласном одлуком цеховске скупштине поклони фонду Задруге Срба занатлија. На седници одбора, одржаној 8 новембра, 1872, члан одбора Танасије Цветковић, као бивши цехмајстор здруженог цеха опанчарског и папуџиског извештава "да се исти цех 23 Нов. ов. год. раздружио и једногласно закључио сав свој иметак да поклони "Задрузи Срба занатлија", почем готово сви самајстори тога цеха уписао се у задругаре ове задруге". На седници одбора, од 11 марта 1873 потпретседник задруге Јован Стефановић подноси допис примљен од одељења из Старог Бечеја, којим одељење, поред осталог, саопштава "да је чизмарски цех Бечејски поклонио одељењу тамошњем око 250 ф. на стипендије занатлијске". О овом предмету одбор Задруге Срба занатлија на поменутој седници доноси одлуку да се скупштини задруге, која ће се одржати у тој години, поднесе предлог да она реши на који начин да се удовољи жељи чизмарског цеха у Старом Бечеју.¹⁶

Задруга Срба занатлија са својим одељењима и "заједницама рада и промета", оснивањем на њену иницијативу и у њеном оквиру, била је на сигурном путу да код Срба занатлија у Војводини замени ранију цеховску организацију и изгради себе у општу организацију Срба занатлија, која би одговарала новим условима рада и организовања уопште и прописима који су постављени Законом о занатима. И Светозар Марковић на беседи Задруге Срба занатлија, одржаној 22 фебруара 1872,

НАПОМЕНЕ

¹ Рад Задруге Срба занатлија на првој скупштини у Новом Саду о Духови 1870 године. Нови Сад 1870 (Приступ).

- ² Годишњак Историског друштва Војводине, Нови Сад, 1951, 146.
- ³ Рад војвођанских музеја, Нови Сад 1952, 172—173.
- ⁴⁻⁶ Какав је кад био занатима закон у Угарској. Глас занатлија 1872, бр. 4—7.
- ⁷ Felix Milleker: Geschichte der banater Militärgrenze 1764—1873. Панчево 1926, 225—226.
- ⁸ Државна архива АПВ.
- ⁹ Јаша Томић: Има ли помоћи нашим занатлијама. Нови Сад, 1898, 27.
- ¹⁰ Рад војвођанских музеја, 1952, 170—171.
- ¹¹ Рад Задруге Срба занатлија на првој скупштини у Новом Саду о Духови 1870 године, Нови Сад 1870.
- ¹² Трива Крстоношић, Милетић и прве задружне организације код Срба у Војводини. Годишњак Историског друштва Војводине. Нови Сад, 1991, 106—108.
- ¹³ Устав Задруге Срба занатлија, чл. 10. (Рад Задруге Срба занатлија на првој скупштини у Новом Саду о Духови 1870 године. Нови Сад 1870).
- ¹⁴ Књига записника Задруге Срба занатлија. Историска збирка Војвођанског музеја.
- ¹⁵ Извештај о оснивању Заједнице новосадских кројача женских одела поднео је Никола Продановић на скупштини Задруге Срба Занатлија 6 јуна 1872. Правила Заједнице објављена су у Гласу занатлија бр. 10—12. О обе заједнице кројача мушког одела налазе се једини подаци у њиховим огласима у Застави и Гласу занатлија 1871 и 1872.
- ¹⁶ Закључци са наведених седница одбора Задруге Срба занатлија налазе се у књизи записника, Задруге, (Војвођански Музеј).

Triva Krstonošić

DIE ZÜNFTEN IN DER WOIWODINA

Die Zünfte wurden in der Woiwodina zuerst im Jahre 1860 aufgehoben, nachdem das Handwerkerpatent auch auf Ungarn ausgebreitet wurde. Dieses Handwerkerpatent kam Ende 1859 auf und darin wurden Handwerkervereinigungen anstelle der Zünfte vorgesehen, unter dem Namen Genossenschaften. Als es im Jahre 1867 zu einem Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn kam und eine ungarische Regierung gebildet wurde, traten in Ungarn wieder diese Vorschriften in Kraft, die 1848 gebracht wurden. Diesen Vorschriften gemäss wurden in Ungarn die Zechorganisationen beibehalten. Letztere wurden endgültig erst 1872 durch die Vorschriften des Gesetzes über die Gewerbe aufgehoben, das in demselben Jahre gebracht wurde. Da aber nach dem Ausgleich dieser Teil der Woiwodina, der die Militärgrenze bildete, auch weiterhin unter der unmittelbaren österreichischen militärischen Leitung blieb, blieben hier die Vorschriften aus dem Jahre 1860 weiter in Gültigkeit, so dass in diesem Gebiet die Zechvereinigungen schon dann ausser Kraft traten. Schon von da an wurden im Gebiet der Militärgrenze einzelne Gewerbevereine und Genossenschaften gegründet. Aber auch auf dem übrigen Gebiet der Woiwodina melden sie sich vor 1872, daher noch bevor die Zechgemeinschaften abgeschafft wurden. So wurde schon 1870 in Novi Sad die Genossenschaft der serbischen Handwerker gegründet, die allgemeine Organisation der serbischen Handwerker in der Woiwodina.

Hieraus kommt man zu dem Schlysse, dass sich die freien Handwerkervereine und Genossenschaften in der Woiwodina nicht abgesondert von den Zünften, nach ihrer Aufhebung oder als ihre Ablösung melden. Sie treten noch vor der Liquidation der Zünfte auf, parallel mit ihnen und mit einer parallelen Mitgliedschaft, und als die Zünfte ausser Kraft traten, übertrugen sie ihr Vermögen auf die neuen Vereinigungen. In vielen Fällen aber wurde der Besitz auf die schon früher gegründeten Genossenschaften und Vereine übertragen.

КО СУ "БЕЋАРИ" И ШТА СУ "БЕЋАРСКЕ ОДАЈЕ" У ПУТОПИСУ Е. ЧЕЛЕБИЈЕ

Знаменити турски путописац XVII века Евлија Челебија (Мехмед Зили Евли Челеби) пропутовао је цело Турско царство у Европи, Азији и Африци (осим Туниса, Алжира и Триполиса) и неке земље у Европи, као: Аустрију, Низоземску, Шведску и друге. О тим путовањима знамо по његовој чувеној *Сијахатнами* (Путопису) у десет свезака. Пошто је он пропутовао многе српске и хрватске крајеве, наши су га историчари и оријенталисти преводили и још га увек преводе, јер је Евлија Челебија, и поред неких претеривања у излагању, знаменити извор за упознавање наше прошлости XVII века. Од његових преводилаца споменућемо Чохаџића, Радонића, Елезовића и Кемуру.

Челебија у својим путописима спомиње у Београду и у Скопљу "бећаре" и "бећарске одаје". Чохаџић и Елезовић нису једнако превели поједина места, па зато није довољно јасно на шта је Челебија мислио када је о томе писао.

Описујући Београд Челебија, између осталог, набраја караван-сараје и трговачке ханове, па онда пише како у њему има "седам бећарских одаја. У њима станују само бећари за наџије и не плаћају кирију". Тако је то место превео Чохаџић у Споменику САН XLII, 11. Нама је јасно на шта се овде мисли и шта се описује. Елезовић је, међутим, то исто место превео као да су те одаје "сабе за самце".¹ Тиме је довео неке писце у недоумицу, а неки су Елезовићев превод прихватили као тачан наводећи да су бећари "неожењени људи".² Сличних, "бећарских" станова било је и у Скопљу. Челебија за њих вели: "Има у Скопљу тринаест одаја бећарских у којима живе неожењене за наџије". Тако је то место превео Чохаџић у Споменику САН XLII, 29. Међутим, Елезовићев превод тога места нас збуњује, јер у његовом преводу тог истог места стоји сада овако: "Има тринаест бећарских станова и у њима станују силни учевни самци".³

По Елезовићевом преводу излазило би, дакле, да "учевни" самци станују у бећарским одајама! Ово би било мало необично и нелогично утолико пре, што Челебија, описујући Ужице, вели да у њему "учевних људи, тананих зналаца од укуса има много".⁴ Но, Евлија не тврди за њих да они имају посебне и уз то још — бећарске станове. Неће, дакле, бити да "учевни" самци станују у бећарским одајама.

Ми сматрамо да је Чохаџићев превод поменутих места тачнији и да Челебија стварно мисли на за наџије односно на занатлиске калфе који се и у нашим изворима спомињу под именом бећари. Тако, у Пећком катастигу спомиње се у Темишвару 1666 године четрнаест Срба бећара. Сви они убележени су у катастиг као приложници Пећкој патријаршији. Један од њих, по имену Паун, приложио је кожух.⁵ Мислим да је тај Паун био ћурчиски калфа који је заједно са осталим друговима — "бећарима" усавршавао занатску мајсторију у Темишвару. Јер, и за време турске власти младе калфе су морале да путују у већа места ради усавршавања занатске мајсторије "да безумни не остану".⁶ Зато се, мислим, и "бећарске одаје" и "бећари" спомињу у XVII веку само по већим варошима, као што су Београд, Темишвар, Скопље и др.

И после ослобођења од турске власти задржао се још извесно време назив "бећар". У пореском списку Срба у Будиму из 1706/7 године, поред других пореских обвезника, спомињу се и неки "Милинко Бећар" и "Сава Бећар".⁷

Временом се назив "бећар" све више заборављао, а на његово место ушао је у употребу назив "вандрокаш". То закључујемо отуда, што еснафска правила која је потврђивала аустриска власт током XVIII и XIX века такође предвиђају да калфа мора усавршавати занат три године. Отуда и хронолошки каснији извори имају у нашем случају доказну снагу у решавању ова два питања.

За калфе "вандрокаше" (*der Wanderbursche*) који иду ради усавршавања заната на страну ("у туђину" или у "фрефт", од немачке речи *die Fremde*) или у "вандровку" (*die Wanderung*) постојала су у центрима занатства калфенска свратишта која су била под надзором еснафа.⁸ Тако, на пример, у еснафским правилима за калфе у Панчеву из 1794 године спомиње се *к о н а к к а л ф а л у ч к и* у коме је "вандрујући" калфа морао конаковати док не добије радње.⁹

Но, док су се у српским крајевима под бившом Аустро-Угарском називи мењали под утицајем средине, дотле се у Србији у првој половини XIX века још спомињу бећари. У арачком тефтеру Београда из 1825 године спомињу се "страни и бећари у вароши живушчи". У истом тефтеру две године доцније, 1827, забележени су на првом месту "бећари у Београду живушчи и јабањције".¹⁰ Да су бећари били уствари калфе и да се тај назив задржао у Србији све до XIX века видимо и из списка Срба занатлија аустриских поданика у Београду 1832 године. У том списку у једној примедби стоји ово: "Има неколико бећара, калфи болтациских не значећих с пасошима цесаро-краљевским, на које полиција пази, да уредно живе и своје правце имају".¹¹

Из горњег излагања, дакле, излази, да су "бећари" Евлије Челебије за турске власти исто што и "вандрокаши" за време власти Аустрије, а да су "бећарске одаје" уствари калфалучки конаци.

Рајко Л. Веселиновић

НАПОМЕНЕ

- ¹ Глиша Елезовић, Евлија Челебија о Београду. Београдске општинске новине, број 1, 1932, 52.
- ² Р. Самарцић у предавању "Београд у турско доба" одржаном на Коларчевом универзитету у Београду 8 марта 1952 године у 18,13 часова.
- ³ Г. Елезовић, Евлија Челебија о Скопљу. Зборник Јужне Србије I 1936, 318.
- ⁴ Г. Елезовић, Из путовања Евлије Челебије. Историски часопис САН I, 1—2, 1948, 120.
- ⁵ Св. Матић, Катастиг пећки. Гласник Историског друштва у Н. Саду V, св. 1, 1932, 77.
- ⁶ Г. Витковић, Споменици из будимског и пештанског архива. Књ, III, 2 одељење 18.
- ⁷ Исто, 76.
- ⁸ Милан Милошев, Прилог проучавању живота и рада рифета у Јужном Банату у XVIII и XIX веку. Рад војвођанских музеја 1, 1952, 174.
- ⁹ Р. Л. Веселиновић, Грађа за еснафе у Банату из XVIII и XIX века. Рад војвођанских музеја, 3, 1954, Нови Сад.
- ¹⁰ Тих. Р. Ђорђевић, Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847. Српски етнографски зборник XXXIII. Београд 1925,
- ¹¹ Исто, 46.

ЦЕХОВСКИ ОБИЧАЈИ У СУБОТИЦИ

II део (наставка из Рада Војвођанских музеја 2)

ПРЕНОШЕЊЕ ЦЕХОВСКОГ САНДУКА

Када се мењао "аћа-мештер" или цех-мајстор сандук цеха се свечано преносио код новог аћа-мештера или цеховског мајстора.

Бокал Чизмарског цеħа из год. 1837

Већ рано ујутру почело је подвизивање, чула су се клеветала, пиштаљке, звиждаљке и разне друге звечке. По могућности калфе дотичног цеħа су се облачиле у крабуље и јахале дрвене коње, нарочито припремљене у ову сврху. Сам сандук је био украшен тракама, венцем од цвећа и другим украсима, као и амблемом и алатима цеħа. Сандук су носили кроз главније улице, проналазећи успут важније часнике града и држећи им здравице. На угловима улица су се заустављали и омладина је играла пред цеħовским сандуком. Нашло се и пића, те су напијали уз рецитоване здравице у стиху — у здравље цеħа. Нарочито су волели да прођу испред школе протестантске верске заједнице, пред којом би застали и у стиху, са чашом, наздравили протестантској заједници и школи. На то би један ђак са тројаницом од 3 литре у руци стао у прозор и — одговарајући такође у стиху — примио почаст учињену школи, попио гутљај из тројанице и предао је калфама који су је морали испити до дна. Пренос цеħовског сандука увек је праћен огромним весељем и шалама, али никад није дошло до скандала. Најгрлатије су биле абаџијске и чизмарске калфе. Године 1807 пренос сандука абаџијског цеħа обавио се по великој зими, те су многе калфе које су биле лако обучене озебле, неколицина се разболела и умрла. После тога су цеħови забранили овај стари обичај.

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ ЦЕħА ДРВОРЕЗБАРА, КОЛАРА И БАЧВАРА

Момак који се намерава женити дође код родитеља изабране девојке и изјави им своју намеру. Тада домаћа чељад, у присуству момка, почне велико саветовање да ли да му даду девојку или не. Ако је одговор потврдан, то поново момак долази у следећу недељу, али већ као ђувегија у пратњи старог свата и два девера. Стари сват изговара један кратак поздрав, потом почиње гошћење. У току гошћења стари сват призива девојку, која сада већ као вереница даје руку момку. За то време домаћица опрема једну врсту старинског колача ("vakarcs"), украшава га орасима, јабукама, крушкама, пекмезом од дуња и покривеног лепом марамом ставља у зделу и предаје као "венац" једном од девера. Сада се опраштају од домаћих и цело друштво, мушкарци и жене подједнако, прелазе у кућу ђувегије. Ту стари сват поново изговори поздрав, понуди "венац" ђувегијиној породици и сваком, како члановима породице тако и присутним комшијама, даје понешто из зделе. Потом вереницу задрже овде да ради, а остали пак пођу код свештеника ради оглашења. После другог оглашења стари сват иде да позове свате, што понавља и после трећег оглашења. После тога следи венчање.

После венчања, са музиком, сви се заустављају пред девојачком кућом. Стари сват улази и моли домаћина да им на кратко време да конак. Домаћин пристаје, посади старог свата поред себе и почну да пију. Они кратко време пијуцкају, па затим са музиком улазе и остали свати, којима припада пола оке ракије. Кад су то попили, стари сват замоли да се приведе невеста. На то два девера са невестом, "венцем" и цвећем ступају пред старог свата, који након подуже здравице враћа "венац" и цвеће деверима, а невесту узима за руку и предаје младожењи. Сад домаћин отвара буре вина за госте и тек пошто ово испију полазе сватови на праву свадбу младожењиној кући. Невеста са деверушама седа у кола, а младожења на коња. Један од девера трипута прошета младожењу на коњу око невестиних кола, затим младожења стане поред невесте, пружи јој малу боцу са ракијом коју обоје окусе, па боцу са преосталом садржином младожења баца на кров невестине куће. Бацање боце значи да младожења неће преко мере пити. У исто време и девери добијају по једну буклију ракије, која се зове "ланац". Кад стигну младожењиној кући девер држи

здравицу, за време које један од девера отпрати невесту у кућу, где је понуде медом, да буде мужу слатка као мед. Кад је све готово, седају за постављене столове и стари сват још једном одржи здравицу. Мушкарци, покривених глава, једу из једне заједничке зделе. При завршетку сваки пар је дужан да плати по форинту и 30 крајцара у цеховски сандук. Овај обичај је владао још и око 1850 године.

ПРЕКИДАЊЕ ГУСАНОВОГ ВРАТА

На "мартинџе" (дан светог Мартина) месарске калфе су прекидали врат гуска, да би доказали како месар може бити само снажан човек, јер је за прекидање врата гуска збиља потребна велика снага. Калфа се за овај дан свечано обуку, обују чизме и припашу сабље. Око подне појашу коње, у чије су гриве уплетене траке. Кроз прозор ципеларског цеха и куће преко пута затегнуто је уже, на чијој средини виси привезани гусак. Врат гуска је обвијен свиленим гајтаном тако да га људска снага скоро не може прекинути. Затегнуто уже између два прозора држе са обе стране снажни ципелари. Кад на коњима наиђу свечано обучене месарске калфе, гуска на ужету толико спусте да се може са коња дохватити. Врат гуска треба тако ухватити, да гусак дође под пазуху месарског калфе. У том моменту са обе стране тргну уже тако да се калфа издигне из седла и често виси по пола хвата у зраку изнад врата коња, кога двојица држе за узде под њим. Сад калфа ухвати са обе руке гуска за врат и настоји да га прекине, али је труд узалудан, јер свиленим гајтаном чврсто обвијен врат не попушта. У међувремену ципелари добро протресу калфу на ужету, нарочито ако се љуте на њега зато што је варао на мери. Кад се већ калфа, доста дуго борио и узалуд напрезао, уже поново опусте, месар седне на коња и одјаше. Следи други, трећи, пети итд., па као и код првог све је узалуд, јер се врат гуска не прекида. Ко ће прекинути врат гуска, то је већ унапред договорено. Када, дакле, наиђе одређени, спусте пред њим гуска на ужету, а мајстори криомице пресеку свилене гајтане. Овај тада зграби гуска за врат, али мора бити јак и вешт да би и овако прекинуо. По својој округлости овај обичај личи на шпанске борбе са биковима. После наполеонских ратова већ се изгубио.

Напомена.

У међувремену, док је горњи чланак био у штампи, загребачки лист "Вјесник у сриједу" од 12 јануара 1955 на страни 10 донео је чланак: "Борбе животиња. Спортиви само за садисте". У чланку се износи да су се у једном граду (име се не наводи) федералне државе Јужне Каролине у САД, одржале коњске трке на којима је главна атракција била т. зв. "навлачење гуске" (Goose Pull). По опшоу "навлачење гуске" се скоро потпуно слаже са "прекидањем гусановог врата", што сам описао у горњем чланку. Према томе можемо констатовати две чињенице: прво, да се овај обичај пренео и на други континент и, друго, да је он, као груб и нехуман, већ после наполеонских ратова, у нашим крајевима ишчезао, док се, насупрот томе, у Америци и до данас — после 150 година — одржавао.

ЗАБАВА АБАЦИЈА

Пред крај поклада и абације одржавају свој бал. Већ се предвече, обучени у мађарска одела и свечане китњасте кабанице (cifra szu□r), окупе на месту забаве. Кад се скупе калфе изаберу себи једног коловођу. То је редовно висок, спретан младић, чије је право да задржи шешир на глави, а у руку узима једну звечку. Коју игру започне, ту морају Цигани свирати, а остали је играти. Плесачима он одређује плесачице, и да би насмејао друштво, често младићима одреди бабе, а старцима младе девојке. Дужан је да се брине о забави и о онима који остају да седе. Око поноћи звечком даје знак за одмор. Тада сви гости положе на под јестиво које су собом понели и једу. На средини собе је сто, на који свако баца новац, из кога се плате Цигани (из 1840).

ГОЗБА МАЈСТОРА

Ако мајстори држе гозбу калфе сакупе потребан новац за музику и вино, а храну припремају, кухају и пеку, мајсторице. Одређеног дана, омладина, тракама окићена, иде да позива госте.

За време гозбе, цех-мајстори и "аћа-мештер" седе за посебним столом. Редитељи им приводе госте и претстављају их, који тада — према својим могућностима — стављају неку суму у корист цеха у тацну на столу.

Ове гозбе су понекад трајале и по 2—3 дана, нарочито код ковачког и чизмарског цеха.

ГОЗБА КАЛФИ

У току поклада калфе појединих цехова приређују забаву, на коју позивају мајсторе цеха и њихове породице. Трошкове за јело, пиће и музику у целини носе калфе. Гости мушкарци стављају новац у венац који је направљен за ту сврху, а жене колаче, нарочито слаткише.

На забави има службених лица, која имају одређене дужности:

1. Претседник, који је обично цехмајстор, чија је дужност да води надзор над убраним новцем, пази и води бригу о томе да се омладина цеха трезвено понаша. Претседник је редовно седео на неком упадљивом месту просторије, за, столом, пуним винских флаша, у чијој средини је био венац, за новац.

2. Два девера, који су изабрани већином гласова омладине цеха, при чему се водило рачуна о томе да буду пристали момци. Ови, обучени у одела са гајтанима, окићени тракама, са припасаним сабљама, позивају госте. Званице су, обично, чашом вина захвалиле на почастима. Дужност девера је да замоли две девојке да буду деверуше. Оне дарују венац у који се сакупља новац и ките га тракама. На забави девери су редитељи и предиграчи, а остали су дужни да им се повинују.

3. Две деверуше, које су код простијих цехова бирали девери између згоднијих мајсторских кћери, а код других цехова су замолили градске госпођице да приме ову улогу. Избор је често ишао и са "кортешовањем", јер код балова старијих традиција деверуше нису само даровали окићени венац, већ су биле дужне да оперу, испеглају и тракама оките кошуље широких рукава које су облачили девери.

Облик венца је био обично круна са више отвора кроз које се могао новац ставити у унутрашњу шупљину венца. Венац се стављао на један леп таџир. Круна је била окићена позлаћеним амблемом цеха, изрезаним из дрвета или папира (код ковача — потковица и чекић; код столара — тестера, блања; код чизмара — шило, напрстак, калуп итд.).

На балу ничим посебно не одликују деверуше, сем што девери с њима почињу прву игру и при јелу прве заузимају место код стола.

Обичај је био да на дан забаве већ поподне девери у упадљивом оделу са капама са звечком поведу калфе, уз песму и подвикивање, кућама званица. Ова част, у првом реду, припада цеховском мајстору, затим аћамештеру, па кућама деверуша и тек после тога осталим званицама. У почашћеној кући девер прво одржи говор, па из готовог венца — који већ носи собом — узима боцу вина. Њом понуди домаћина, који ову почаст откупљује новцем и, такође, узврати вином. Карактеристично је да од вина које понуди девер није обичај да се пије, али цело друштво пије вино којим је понудио домаћин, кога ово, дабоме стаје прилично скупо.

Пошто су, уз велику буку, ларму и свирку, обишли куће званица, калфе одлазе на место забаве, те почиње забава. Званице, међутим, не долазе пре 8 часова увече, а по доласку дају свој прилог у венац, који претседник уноси у посебну књигу.

За време забаве старији седе уз вино, у споредним просторијама и излазе само онда кад треба да играју "плес мајстора", који мајстори играју са својим женама. Омладина пак, под руководством девера као предиграча, окреће своје парове.

Око поноћи се унесу столови, постављени прикупљеним јестивом, за којима се прво сместе цеховски мајстори са својим женама. Пре но што ће вечера почети цеховски мајстор — претседник — узима новац који је сабран у венац, предаје га "аћа-мештеру", који непребројан новац ставља у цеховски сандук калфи и закључава исти. Цеховски мајстор сада држи здравицу, а за њом следи здравица девера. Оба девера, са исуканим сабљама, заједно са деверушама, ступају пред цеховског мајстора, захваљују му што је дозволио одржавање забаве и што и лично присуствује истој. На то цеховски мајстор и њих позива за сто, за који могу сести само цеховски мајстори, њихове

жене и две деверуше. Цеховске калфе и мајсторске кћерке добијају место за посебним столом. Овај обичај је постојао све до распуштања цехова.

Др Мирко Шулман

Dr. Mirko Schulmann

ALTE ZUNFTSITTEN IN SUBOTICA

Der Autor setzt, mit den im 2. Heft dieser Zeitschrift begonnenen Aufzeichnungen alter Suboticaer Zunftsitzen, fort.

Es werden die Hochzeitsgebräuche der Stellmacher- und Fassbinder Zünfte, die verschiedenen Meister- und Gesellengelage beschrieben; wie auch der Interessante Brauch des "Ganterhalsreissens" besprochen.

Erwähnungswert, bei diesen Gesellengelagen, war die Herstellung des "Kranzes", welches ein Geflecht war, in der Form einer geschlossenen Krone, geschmückt mit Bändern und Zunftsemmen. Durch die Öffnungen dieser Krone steckte man die freiwilligen Spenden, welche für die Gesellenlade bestimmt waren.

Das Ganterhalsreissen fand am Martins-Tag statt. Einem lebenden Gänserich wurde der Hals ganz dicht mit Seidenschnüren umflochten; dann wurde er in der Mitte eines Seiles angebunden. Die beiden Seilenden hielten dann, im Fenster stehende, kräftige Schustergasellen angespannt. Den Hals des Gänserichs mussten dann die Fleischergesellen zerreißen, um zu zeigen, dass zu ihrem Gewerbe eine ausserordentliche Körperkraft gehört. Das Reissen geschah folgendermassen: Ein Fleischergeselle zu Pferde, in Festgewand und angetan mit Sporenstiefeln und Säbel, ritt das Seil an und versucht den Ganter zu fassen. Er musste trachten den Ganter unter die linke Achselhöhle zu pressen, um beide Hände frei zum Reissen zu haben.

In diesem Augenblick aber wurde das Seil hochgerissen und der Fleischergeselle, — mit dem Gänserich unter dem Arm, — fast einen halben Klafter hoch aus dem Sattel gehoben. Das Pferd wurde inzwischen von zwei Gesellen an der Kandare gehalten. Die Schuster wippen jetzt das Seil hin und her und lassen ihn in der Luft zappeln; während er vergeblich versucht den Hals zu zerreißen. Besonders gross ist der Jubel, wenn einer an der Reihe ist, auf welchen die Schuster Verdacht haben, dass er beim Fleischwiegen mogelt. Der wird ausgiebig gebeutelt. So kommen nacheinander alle an die Reihe, aber keinen gelingt es den Hals des Ganter zu zerreißen. Als letzter kommt jener daran, welcher laut Verabredung, als der Held des Tages auserkoren wurde. Jetzt werden die Seidenschnüre von den Meistern im Geheimen durchgeschnitten, das Seil wird nicht mehr so straff angezogen; aber auch so muss der Kerl eine Riesenkraft haben, um den Hals abreißen zu können.

Dieser Brauch lebte noch in den Napoleonischen Zeiten und wurde dann, wegen der damit verbundenen Tierquälerei, aufgehoben.

Nachträglich wurde mir bekannt, ("Vjesnik u sredu", Zagreb, Seite 10 v. 12. I. 1955) dass diese Sitte noch heute lebt bei den Bewohnern des Bundesstaates Süd-Karolina in den Vereinigten Staaten von Nordamerika.

КРСНА СЛАВА У ЈУГОИСТОЧНОМ БАНАТУ

Слављење крсне славе веома је распрострањен обичај код целокупног српског народа, па и код Срба у Војводини. Све доскора, а делимично и данас, одржавани су многи славски обичаји који су од старине остали. Њихово одржавање везано је за веровање да ће кући и породици њихов светац пружити заштиту и помоћ.

О пореклу славе писано је у нашој литератури више пута. Тако, М. Васић¹ мисли да је у слави очуван грчки хероски култ који је Србима дошао преко Трачана. Скарић² побија то мишљење уз напомену да слава није могла доћи преко Трачана, јер је нема баш у оним крајевима које су насељавали Трачани (Бугари овога обичаја немају), већ напротив распрострањена је на западном делу Балканског Полуострва, те је постојала чак и код католичких Срба и код Арбанаса. Ђ. Трухелка³ сматра да је обичај славе потекао из култа Лара код Римљана, који су код њих претстављали заштитника породице у добру и злу, а били оличени у идолима који претстављају умрле претке. Мада питање о пореклу славе још није коначно решено, опште је гледиште да обичај славе потиче из паганског доба, да се

односи на умрле претке, а хришћанска црква да га је примила и дала му своје обележје, Чајкановић⁴ сматра да га је православна црква озваничила, вероватно у XIV и XV веку.

Слава је народни назив, који се најчешће чује, али се могу чути и називи: светац, који је остао у изразу кућански или кућевни светац, затим крсно име, па и дан, као на пример, "сваки чека свој дан" (саопштење др М. С. Филиповића).

У већини наших крајева, а према неколиким описима обичаја из других крајева, уобичајено је да породица која се сели из једне куће у другу или из једног краја у други носи собом и своју икону, и своју славу. Међутим, у југоисточном делу Баната је нешто друкчије. Кад се кућа сагради у њу се прво унесе икона славског свеца. Ова икона треба у њој да остане докле год траје и кућа. У случају да власник прода кућу, он икону, а с њом и славу, оставља новоме власнику. Овај је пак дужан да ту "кућевну славу" поштује и одржава, док своју славу може и да занемари. Иде се чак и тако далеко да то постаје уствари слава кућишта, те у неким случајевима, пошто је порушена стара кућа, у новој се славила иста слава и у њу је уношена стара икона. Домазет је такође био дужан да прими кућевну славу, и, тек пошто се иселио у другу кућу, могао је да слави своју стару породичну славу. Аналогије за ову појаву налазимо у Темнићу, у Србији, где је наследник дужан да прими и крсно име онога чије имање наслеђује и да га слави као и своје. У том крају "кад се у једној кући нађу свеци, или други какви рођаци, онда је свима главно крсно име оне куће на чијој су баштини, а од њих сваки своју славу само прекађује".⁵ Овај обичај се у јужном Банату доскора у потпуности одржао, но у новије време постепено ишчезава, тако да се и сада више поштује породична него кућевна слава. Изнећу један случај који ми је то потврдио. На св. Петку 1953 године била сам у Јасенову. Тога дана је у цркви било неколико свечара обучених у свечано одело. Но, међу њима је била и једна жена обучена у свакидање одело са припасаном кецељом. На питање да ли и она слави св. Петку одговорила ми је да им је то кућевна слава, слава куће, коју су недавно купили, те да је сада дошла само да припали свећу, док ће о њиховој породичној слави, св. Николи, примати госте и "славити све по реду". Ако зађемо по кућама, није реткост да видимо по две иконе стављене једна поред друге. Једна од њих претставља кућевну, а друга породичну славу.

Какви све односи данас владају у погледу кућевног свеца или кућевне славе показале најбоље следећи пример: Лазар Штефлија у Загајици слави Ђурђиц, а "почитује" и св. Вартоломија, јер је он њихов кућевни светац. Пошто је продао ту кућу, престао је да слави Вартоломија, али у другој кући није преузео славу те куће, Митровдан, пошто су бивши власници собом однели и икону из куће. Милутин Ковачев из Загајице, кад се оделио од оца, отишао је у кућу код своје прве жене. Пошто је и његова породична и женина слава била иста, св. Никола, задржали су ову. Доцније је он купио кућу, чији су власници славили св. Вартоломија и св. Петку. По обичају требало је да узме славу те куће, али је он, по савету свештеника, задржао за славу св. Николу. Пера Ковачев, такође из Загајице, био је напустио своју кућевну славу св. Николу, а узео св. Јована, не би ли му св. Јован боље помагао, јер је иначе врло тешко живео. Али, једног дана, кад му се учини да му је још горе, врати се својој старој слави св. Николи, и онда је почео, како он тврди, да напредује. У Загајици, а вероватно и другде, има и овога: понеко, кад купи кућу, неће да преузме кућевну славу, те држи само своју стару. Али му се "деси" да му се у сну јави "кућевна слава" и опомиње га да треба и њу да држи, јер му она помаже (саопштења др М. С. Филиповића).

Према утврђеном обичају слава је трајала три дана: почињала је уочи славе вечером, и то се називало "навече", затим сам дан славе, светац или сватак, и сутрашњи дан који се звао "порепље" или, у новије време, "појутрица". За "навече" и за сам дан славе су се гости позивали, док се за "појутрицу" то није чинило. Позивање је вршио неки млађи члан из куће, по могућству мушкарац — син или унук, а ако ових није било, најмлађа снаха, кћи или унука. За позивање је домаћица раније припремила нарочите колаче, и то онолико комада, колико ће породица бити позвано. Колач за позивање је био исплетен и увијен, а око њега је био венац који је по ивици изрецкан. У свакој кући из које позива госте дечак или девојчица би оставили по један колач са речима: "Звао вас отац да нам дођете на навече" или: "Звао вас отац да са вашом глотом дођете сутра на ручак". Званицама на страни се слао колач, или им се по неком поручивало да дођу. У новије време уместо колача слала се земичка, те је онај ко ју је однео говорио: "Послали вам ваши земичку, да им дођете на славу". У самом месту се у новије време, па и данас позива јабуком или ракијом.

На "навече" су гости долазили нешто пре вечере и, улазећи у кућу, честитали домаћину и укућанима "навече", изражавајући жеље за напредак у кући. Пошто би поседали за сто, изношена им је кувана или хладна, ракија, а потом се приступало вечери. За сто се седало по старешинству. У раније време жене нису седале за исти сто са мушкарцима, но овај обичај се крајем прошлог века, изгубио, и док су оне раније седале у доњи део стола, сада седи свака жена поред свога мужа. Домаћин није седао за сто док гости не вечерају, већ их је "дворио". Тек кад би вечера била завршена, могао је и он да вечера. У случају да је домаћин био стар и изнемогао, он је славу предавао најстаријем сину, те га је овај замењивао у свим домаћинским дужностима. У току вечере његова је дужност била да

први наздрави гостима, а после су ови редом одговарали на здравице, те су се оне ређале често до дубоко у ноћ. По завршеној вечери гости из истог места су одлазили својим кућама на спавање, док су они са страна остајали све до "појутрице" по подне.

На дан славе изјутра домаћин је обавезно одлазио у цркву да однесе свећу и колач. Неки старији људи причају да су журили да свећу запале први "ради среће и напретка у кући". Ако је домаћин желео да му свештеник дође кући ради сечења колача, доносио би у цркву и мало кољива у једном тањирићу. У Орешцу, где је српско становништво измешано са румунским, носило се мало пресне пшенице, која се после мешала са оном која је спремљена за сејање. Ако кољива или жита није било, свештеник није одлазио кући да сече колач, већ га је у том случају секао сам домаћин.

За сечење колача домаћица је припремала свећу, босиљак, суд са водом и кадионицу са тамјаном. Сечење колача вршило се по црквеном обреду. Колач је са свештеником окретао домаћин, односно син или унук, али увек неко мушко лице. Придржавали су га пешкиром од домаћег платна. По завршетку сечења подизали су колач увис са речима: "Дај, боже, да роди оволико жито". Горњи украс од колача, звани "ружа", домаћица је остављала да стоји у кући преко целе године, а у случају да се стока разболи "ваљало је" да јој се да мало славског колача. Једну половину колача добијао је свештеник, а друга се ломила за ручак. Од кољива су сви укућани после ручка узимали по једну кашичицу. Поподне су долазили гости из суседства, те се тако јело и пило све до дубоко у ноћ. За време славске гозбе су се доскора певале нарочите славске песме које певају и људи и жене. Навешћу две:

Никола се на рај наслонио,
А из раја па у пакао погледа
'Де се мучи млада невестица,
'Де јој змије чарне очи пију,
А гуштери русу косу вију.
Проговара светитељ Никола:
— Што си јадна богу сагрешила
Да ти змије чарне очи пију,
А гуштери русе косе вију? ...
— Што се чудиш, са раја Никола,
Имала сам двоје пасторчади,
Једно виче: "Дај ми 'леба, мајко",
Друго виче: "Дај ми воде, мајко",
А ја сам им благо услужила:
Место 'леба камен заложила,
Место воде чемером појила,
Ето то сам богу сагрешила.

(Забележио 1953 у Загајици др М. С. Филиповић)

Друга гласи:

Вино пије Грововић Илија
И са њиме свети Пантелија,
Служила их Огњена Марија,
Ал говори Грововић Илија:
— Мила сестро, Огњена Маријо,
Што си тако тужна невесела?
Одговара Огњена Марија:
— Да мој брате Грововић Илија,
Како не бих била невесела,
Кад орачи на мој данак ору,
А и преље на мој данак преду,
А девојке ситан везак везу.
Ал говори Грововић Илија:

— Ти не тугуј, Огњена Маријо,
Орачу ћу предњака испрећи,
А прељи ћу дете одузети,
А девојци све ћу опростити,
Јер девојка за три куће ради.
Прву кућу оцу и матери,
Другу кућу свекру и свекрви,
Трећу себи и својему другу.

(Забележена у Јасенову 1953)

Следећег дана слави се "појутрица" (или "порепље"; тај дан био је посвећен мртвима. Овде је, дакле, култ предака пренесен на други дан и добио је другостепени значај. Тога дана изјутра припрема се врућа ракија. Карактеристично је да се при пијењу није куцало чашицама, нити се наздрављало као првог дана славе, већ се уместо тога говорило: "Мртвима за душу, живима за здравље". После доручка, "фруштука", који се састојао од млека или беле кафе, шунке или нечег сличног, домаћица би ставила на сто јело које је припремила за гробље, окадила га и потом однела, те га на гробљу поделила сиротињи. Тиме је слава била завршена. За ручак су се тога дана јели обично остаци од славе са још неким додатим јелима, а поподне су се гости разилазили.

Према времену и дану у који је слава падала, она је могла бити посна или мрсна. Све славе које су се држале за време поста као и оне које су падале у петак биле су посне, тј. тада су припремана само посна јела, а све славе у остало време су биле мрсне. Данас се оне ретко одржавају онако како су се некад одржавале. Многи обичаји су изостали. Неке обичаје, иако веома упрошћене, одржавају још само старији људи, те сам их само од њих могла сазнати.

Јеловник који се припремао за славу био је скоро утврђен, али другојачији код имућнијих него код сиромашних. Но, и они најсиромашнији су се трудили да им за тај дан буде спремно све оно што је најбоље, јер су многи веровали да ће богатство јела на славској трпези осигурати и будући напредак и плодност у току наредне године. Дакле, богатство принесених жртава задовољиће домаћег заштитника који ће им онда пружити заштиту и помоћ. У новије време, пошто је прави смисао славе заборављен, сиромашнији, који нису могли да приреде богату славу, избегавали су и да је држе. Имућнијима је, међутим, то била прилика да дочекају госте и да им покажу своје добро материјално стање.

За "навече" су припремана обичнија јела него за сам дан славе. Ако је "навече" било у петак, припремала се посна вечера и јела су кувана на зејтину, "олају". Спремала се обично парадајс или кромпир чорба, расуљ пребранац, или сочиво, или папула, риба са пиринчом или тараном ("тревом"), а од колача дулечница, тј. савијача са бундевом, или листићи печени на зејтину. Ако је дан мрсан, спремала се живина, или месо од овце, или шиљежета. Вечерала се прво чорба, затим месо са сосом, печење, сарма, а од колача кисело тесто, крофне или слично. За дан славе који је постан, јеловник је био сличан ономе од навечерја, на пример сарма од пиринча или таране, риба, од колача крофне печене на зејтину, слатки колачи са орасима и слично. Ако је слава мрсна, кувала се говеђа или живинска супа са резанцима, после ње се износило кувано месо са сосом од парадајса, или лука, или рена, затим прасеће или ћуреће печење, најзад разни колачи, а у новије време торте. За "појутрицу" су се јели остаци са неким додатком од кромпира или теста, или нечег сличног.

Обичај је био да сви гости који су са стране при одласку са славе понесу собом по један "гостински колач". Ови су били слични онима за позивање, само мало већи. Уз колач би им се спаковало и мало печења и другог колача, те се то све називало "уздавак". Гости су при доласку у кућу предавали домаћици један колач сличан овоме, њега је домаћица морала одмах, чим би га примила, да изломи, јер, ако то не учини, значило би да она не жели да јој његови доносиоци дођу и идуће године. У последње време гости, место колача, доносе обично торту.

За време славе у многим кућама се пазило да се тада не пали лампа за осветљавање већ само свеће.

Као што сам већ раније навела, у новије време слављење славе све више изостаје, раније из економских разлога, а у новије време под утицајем нових напредних идеја.

Описани обичаји иду у прилог поменутом тврђењу да слава има корен у приношењу жртве умрлим прецима, како би им ови, као заштитници куће, допринели за напредак куће и здравље укућана. Познато је да је постојало веровање које делимично и данас постоји, да душе умрлих сродника могу да чине добра својим преживелим укућанима ако их ови поштују и обављају све прописане обичаје. У случају да ови то не чине, они могу да их прогоне, да им се свете на разне начине. Сви обичаји који се обављају о слави у Банату имају све елементе

приношења жртве. Колач и кољиво, који сачињавају битни део ритуала, остатак су приношења жртве у плодовима. Чајкановић⁶ мисли да је кољиво примитивна форма колача и да је остатак из времена када се није знало за млевење пшенице. Преливање колача вином приликом сечења је жртва у вину. У обичају да домаћин не седа за сто док гости једу, можемо назрети поштовање умрлога претка. Најзад, и сама част и подизање здравица може значити жртву у храни која одговара погребној даћи.

Вера Милутиновић

НАПОМЕНЕ

- ¹ М. Васић, Слава — Крсно име, Просветни гласник, Београд (1901), 969.
- ² В. Скарић, Постанак крсног имена, Гласник Земаљског музеја, XXXII, (1920), 249 и 252.
- ³ Ђ. Трухелка, Ларизам и крсна слава, Гласник Скопског Научног друштва, VII—VIII, (1930), 6—14.
- ⁴ Чајкановић, Слава, Народна енциклопедија IV.
- ⁵ М. Ђ. Милићевић, Славе у Срба, Годишњица Николе Чупића, I (Београд 1877), 97.
- ⁶ Чајкановић, на озн. месту.

Прикупљање грађе је вршено у местима: Јасенову, Дупљаји, Орешцу, Кајтасову и Загајици.

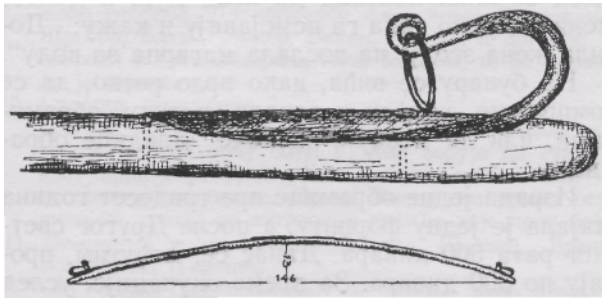
ОБРАМИЦЕ У СЕЛУ БОТОШУ

За доношење воде у ведрима од бунара до куће у селу Ботошу жене су се служиле обрамицама, или, како их овде називају, "обраницама". Њих има свака кућа. У селу влада велика разноврсност облика, који се одликују разнобојним шарама на "кукама", као и јако савијеном лучном линијом саме обрамице, тако да кад жене носе ведро, она их лупају по петама.

Радили су их Цигани и колари, који их и данас израђују, и то само од ораховог или дудовог дрвета. Приликом израде обрамица колари су се служили: макљицом, хеблом (рендом) и тестером. Прво се исече облик обрамице тестером, а онда се рендом и макљицом дотерује. Затим обрамицу ставе на тезгу, затегну добро крајеве, а испод ње наложе ватру на лопати коју померају дуж обрамице. У исто време превлаче мокром крпом преко обрамице и затежу помало тезгу, тако се добије жељени полукружни облик. Онда је изваде из тезге, крајеве завежу жицом, да се не би исправила, и ставе је на промају да очврсне. После два-три дана обрамицу шарају макљицом, урезајући у дрвету разне црте, и то само на кукама. Изнад куке — коју су раније називали кљун — налази се један мали зарез, т. зв. "мала раменица", која служи да се о њу обеси корпа поред ведро.

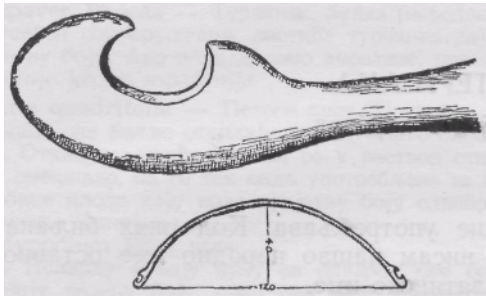
Обрамице које се током времена услед дуге употребе исправе стављају у ђубре које сагорева и остављају их у њима осам до девет дана да се дрво "прокува", у оној врелини, како би се лакше радило, а онда га помоћу воде и ватре савијају.

Пре седамдесет година, док још није било артеских бунара по улицама, док су жене доносиле воду са Тамиша у бакарним котловима, обрамице су биле сасвим другачије од данашњих. Биле су праве, једва 10 цм висине, повучене од највише тачке обрамице до основе, а дуге 146 цм, и без икаквих шара на кљуновима, осим неколико малих зареза у виду рупица преко средине. Куке су биле гвоздене са "беочугом" (алкицом), који је спречавао да котао спадне са обрамице. Овакве обрамице се данас веома ретко виђају (сл. 1). Временом су оне сасвим изгубиле своју првобитну намену, тако да се данас употребљавају за млаћење воћа приликом брања.

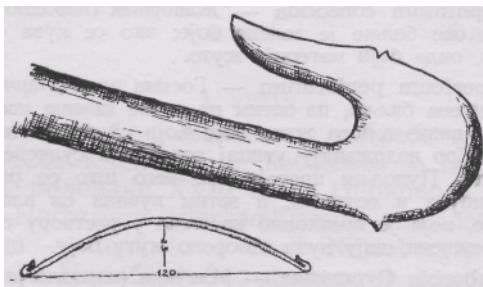
Сл. 1 — Старији тип обрамице

После тих најстаријих по хронолошком реду долазе т. зв. "циганске" — назване тако зато што су их израђивали Цигани. Њих има више него претходних, и то обично се виђају код сиротиње. Цела обрамица је дрвена и обојена зеленом бојом. Кљун је такође дрвен, са кружним отвором у који се ставља дршка од ведре приликом ношења. Цела обрамица је дуга 120 цм, и доста крива (полукружна), тако да јој је висина (полупречник) 23 цм (сл. 2).

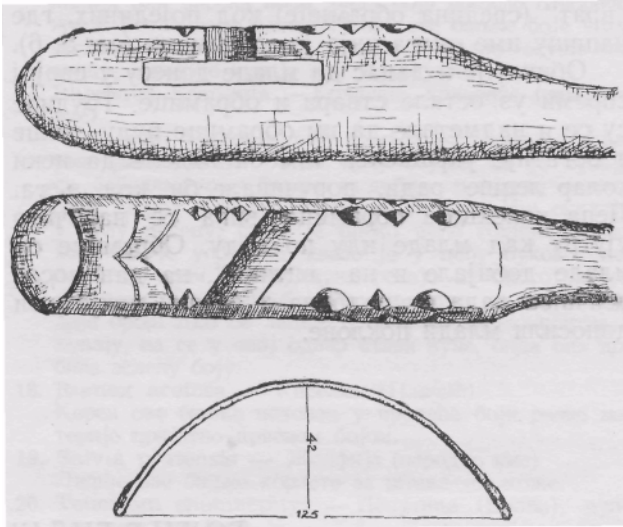
Сл. 2 — Тип "циганске" обрамице

Истовремено са циганским обрамицама појавиле су се обрамице које су колари правили, т. зв. обрамице "са пачијом главом", чији кљун заиста личи на пачији. Оне су многобројније, рађене су целе од дрвета, такође су полукружне, висине 32 цм а дужине 120 цм. Обојене су мрко. На самом кљуну налази се један мали зарез који сачињава сву шару на обрамици (сл. 3).

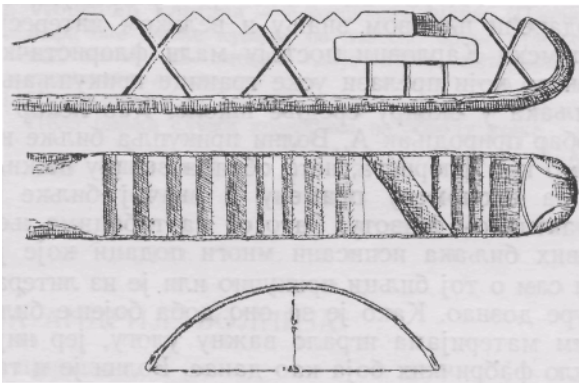
Сл. 3 — Обрамица са пачијом главом

Постоји још један тип обрамица, који чини прелаз између данашњих најновијих и ових старијих. Куке на тим обрамицама су резбарене, али су сасвим мале и по облику се сасвим разликују од ранијих. На средини куке је један правоугаони отвор, спојен са косо урезаним малим каналићем у који улази дршка од ведре. Тај каналић праве тако узан да ведре приликом ношења не би склизнула са обрамице. Обрамица је обојена црвенкастом уљаном бојом, а куке мрком. Дугачке су 123 цм, са полупречником од 36 цм (сл. 4).

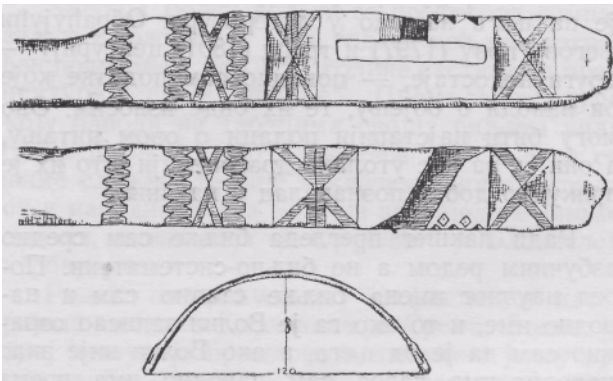

Сл. 4 — Тип новијих обрамица

Најмлађи тип обрамице почели су да израђују колари пре двадесет година. Дуге су по 125 цм и јако савијене, тако да им је полупречник 43 цм. Израђују их са богато украшеним кукама на тај начин што макљцом "изводе" цик-цак линије, зване "зуберке", затим покрстице, кружиће, крстове. Поред тога боје их уљаном, белом, црвеном, жутом и плавом бојом. За разлику од ранијих обрамица, чије су куке дуге једва 11 цм, ове су дуге 22—24 цм. Остали делови обрамице нису шарани, осим "врат" (средина обрамице) код појединих, где напишу име онога чија је обрамица (сл. 5, 6).

Сл. 9 — Тип новијих обрамица

Сл. 6 — Тип новијих обрамица

Обичај је и данас да младе донесу у својој спреми уз остале ствари и обрамице. Трудиле су се и надметале да им обрамице буду лепше и богатије украшене. Чим би виделе да неки колар лепше ради, поручивале би код њега. Лепа

коллекција обрамица виђа се нарочито ујутру кад младе иду по воду. Обрамице су младе добијале и на "витици", на дан после венчања када су родбина и остали пријатељи доносили млади поклоне.

Обрамице су имале одређено место где се обесе после доношења воде: у ходнику, испод трема, или у кухињи. Мушкарци не доносе воду пошто се сматра да је то женски посао. Деси се ипак понекад да неки муж и донесе жени воду, но тада га исмејавају и кажу: "Добила жена згоду, па послала магарца за воду".

На бунару се виђа, иако врло ретко, да се комшинице, кад су у завади, потуку обрамицама, или да девојке "покаче" младиће обрамицом.

Израда једне обрамице пре тридесет година стајала је једну форинту, а после Другог светског рата 500 динара. Данас се, међутим, продају по 300 динара. За време окупације, услед несташице у новцу, колари су продавали обрамице и за намирнице. Тако су за једну обрамицу добијали по 1 кг шећера.

Марија Стојадиновић

БОЈЕЊЕ БИЉНИМ МАТЕРИЈАМА

Према подацима из Волнијевог хербара

Пред крај XVIII века Андрија Волни, професор и директор Карловачке гимназије, почиње са прикупљањем флористичког материјала у околини Карловаца а касније и у Срему. Благодаревши његовом знању и великом интересу, Сремски Карловци постају мали флористички центар који прелази уске границе прикупљања биљака у оквиру средње школе. Као лекар и добар природњак А. Волни прикупља биљке не само као флориста, него обраћа велику пажњу и на економску примену и значај биљке у практичном животу. Зато су на табацима његових биљака исписани многи подаци које је он сам о тој биљци прикупио или је из литературе дознао. Како је за оно доба бојење биљним материјама играло важну улогу, јер није било фабричких боја као данас, Волни је и тај податак прибележио, било да је за њега дознао на терену прикупљајући биљке, било да је на њега наишао у литератури. Обрађујући његову прву (1797) и трећу (1801) центурију — друга недостаје, — поводио сам податке које он наводи о бојењу, те их овде износим. Ово могу бити најстарији подаци о овом питању, а они су за нас утолико драгоценији што их је прикупио добар познавалац и научник.

Ради лакшег прегледа биљке сам средио азбучним редом а не биљно-систематски. Поред научног имена биљке ставио сам и народно име, и то ако га је Волни записао означио сам да је од њега, а ако Волни није знао народно име, навео сам народно име према Панчићу, или оно које се у нашим крајевима највише употребљава. Код оних биљака код којих нисам нашао народно име оставио сам само латинско име.

1. *Acer tataricum* — Жест, жешља (народно име)

Наши одваром коре ове биљке бојадишу црно. Говори се да истим соком и кожари бојадишу црно.

2. *Agrimonia Eupatoria* — Сажиница (Волни) Петровац (Панчић)

Корисно служи за штављење коже.

3. *Asperula taurina*

Корен ове биљке боји материје црвено. Многи употребљавају ову боју да замене броћ.

4. *Crataegus monogyna* — Бели глог (Панчић)

Кора ове биљке, нарочито кора корена, скувана у води бојадише жуто. Овај одвар може да обоји и дрво те му даје изглед као да је употребљен фирнајз

5. *Delphinium consolida* — Жаворњак (народно име)

Сок ове биљке је зелене боје; ако се кува са содом, онда боји материје жуто.

6. *Hypericum perforatum* — Госпин цвет (Панчић)

Осушена биљка, па затим на разне начине квашена, даје више тонова жуте боје који су врло стабилни и добро издржавају утицај ваздуха и сунчеве светлости. Пуполци цветају пре него што се развију, откинати и осушени, а затим кувани са влакнима вуне, која је претходно квашена у раствору стипсе, па сушена, дају вуни отворено жуту боју.

7. *Euphorbia Suparisi* — Млечика (народно име)

Ову биљку др Брунвисер кува са водом и добија постојану жуту боју. Ова боја сукно и платно боји риђе а свилу изабелинском бојом. Ако се у раствор стави стипса, боја постаје светлија.

8. *Iris Pseudacorus* — Перуника (народно име)

Корен ове биљке употребљавају за штављење коже. Из цвета добијају жуту боју а из корена, ако га прелију витриолом гвожђа, добију црну боју. Шкотланђани који живе у брдским крајевима користе ову биљку уместо шишарица за прављење мастила.

9. *Isatis tinctoria* — Сача (иародио име)

Ова биљка претставља извор богатства за многе људе у Европи. Зато је много гаје. У фабрикама од ње праве плаву боју којом боје вуну. Многи научници и испитивачи обратили су велику пажњу на ову биљку и уложили много труда да испитају њене особине. Да споменем само неке: Куленкамф, Шребер, Бахач, Милар, Беман, Планер и др. Нас је природа богато обдарила овом биљком, те не морамо да је гајимо.

10. *Lycopus eugoraeus*

Платно бојено соком ове биљке, као и остале материје, добија црну боју. Г. Хил верује да стабилност црне боје француских тканина почива баш на особинама ове биљке. Према Линеу ова биљка осушена па кувана са витриолом гвожђа даје црну боју.

11. *Origanum vulgare* — Враниловка (Волни), Вранилова трава (Панчић)

Ову биљку употребљавају за бојење вуне црвеном бојом. Ако се жели светло жута боја, онда се поступа овако: биљка се изгњечи и кува са влакнима вуне, која треба чешће из одвара vadити и прутом лупати или их замакати у раствор стипсе. После тога вуна се суши, па тако осушена ставља у одвар коре дивље јабуке да тако стоји два дана поред топле пећи. Затим се вуна исцеди и још једном прокува у раствору калијеве лужине.

12. *Papaver Rhoeas* — Турчинак, булка (народно име)

Исцеђен сок круничних листића турчинка даје води црвену боју. Ако води додамо киселине, црвена боја постаје јача и изразитија

13. *Paris quadrifolia* — Петров крст (Панчић)

Лишће ове биљке откидају пре него што биљка цвета. Откинута лишће ставља се у раствор стипсе да би омекшало, па се тек онда употребљава за бојење. Бобице плода дају врло пријатну боју сликарима за сликање минијатура

14. *Polypodium Filix mas*

На Исланду кувају вуну са одваром ове биљке и добију зелену боју, само ова није довољно постојана.

15. *Reseda luteola* — Катанац (Панчић)

Цела биљка се употребљава да би се њеним одваром добила жута боја

16. *Rhamnus catharticus* — Пасдрен, пасјаковина (Панчић)

Бобице ове биљке дају зелену боју коју сликари врло радо употребљавају за рад на минијатурама. Да би дошли до пријатне зелене боје, туцају претходно бобице у авану од бакра, и то што их дуже држе у авану, боја је све засићенија. Ако се незреле бобице осуше и квасе у раствору стипсе добија се боја као шафран. Овом бојом може да се обоји кожа, вуна и хартија. Ако бобице пасдрена кувамо у води којој је додат раствор калијевог битартарата, раствор калија или царска вода, онда боја постаје отворено жута. Готланђани одваром коре ове биљке боје чогу загасито жутом бојом. Кору претходно осуше на сунцу, затим је кувају и у њу спуштају чогу.

17. *Rhamnus Frangula* — Крушина, кржавина (народно име)

На северу Европе кувају прво влакна вуне са одваром лишћа брезе. Затим вуну осуше, па је кувају са бобицама ове биљке и добију пријатно зелену боју. Поред бобица користи се и кора. Њу скидају у јулу месецу, суше је преко целе године, а кад хоће да је употребе, квасе је у цеђу буковог пепела. У овом одвару вуна остаје на благој ватри два дана. Добивена боја је истоветна са бојом коју даје броћ. Ако се лишће и бобице заједно иситне и кувају, па се у овај одвар стави вуна, онда она добива зелену боју.

18. *Rumex acetosa* — Кисељак (Панчић)

Корен ове биљке ископан у пролеће боји разне материје пријатно црвеном бојом.

19. *Salvia pratensis* — Жалфија (народно име)

Лишће ове биљке користе за штављење коже.

20. *Teucrium chamaeritum* — Пенутица (Волни), дупчац (народно име)

Одвар ове биљке, ако му је додата стипса, даје вуни боју пржене кафе. Ова боја постаје сталнија ако се употреби млада биљка.

21. *Teucrium Scordium*, — Оточник (Волни)

Налив ове биљке даје пријатну зелену боју којом се може обојити вуна и памук. Ако му се дода кухињска со, боја постаје тамно жутозелена. Овај налив помешан са стипсом даје исто жутозелену боју, а са витриолом боја постаје зелена или железно-маслинаста.

22. *Vilburnum Lantana* — Камишовина, удика (Панчић)

Кора ове биљке кувана, па извесно време стављена под земљу да омекша, даје добар материјал за справљање лепка.

23. *Vinca minor* — Зимзелен (Панчић)

Цела биљка служи крзнарима за обраду коже.

Милорад Марчетић

ПРВА И ТРЕЋА ЦЕНТУРИЈА АНДРИЈЕ ВОЛНИЈА

Флористички приказ

1. УВОД

Први хербар, свакако за потребе школе у Сремским Карловцима, набављен је почетком друге половине XVIII в. из Нирнберга. То је био: *Herbarium Blackwellianum emendatum et auctum — Centurio I et II Norinbergae 1754*. Тада је Нирнберг био центар за радове ове врсте, тј. за хербаре који су у ствари били "флоре" илустроване пресованим материјалом биљака а не цртежима или сликама, Према подацима М. Костића народна имена појединим биљкама дописао је у овом хербару Захарије Орфелин. Хербар је чуван у патријаршијској библиотеци у Сремским Карловцима, али једног дана му се губи траг.

Андрија Волни долази за професора гимназије у Карловцима 1794 године већ као изграђен природњак, јер 1797 године саставља прву центурију своје "флоре". Према литератури коју наводи на табацима својих биљака види се да је он затекао Блуквелов хербар и да се њиме служио, те није искључена могућност да су и народна имена која он за поједине биљке наводи, имена која је Орфелин у Блуквелов хербар унео.

Радећи на прикупљању флористичког материјала околине Карловаца и Срема, Волни је број центурија проширио и направио једну врсту своје "флоре", која нам, нажалост, није сачувана у целини. Знамо да се две центурије налазе у Будимпешти и то: *Notata botanica ad Floram Hungariae et Sirmii* и *Specimen Florae Carlovicensis*. Три центурије су били остале у Карловачкој гимназији, за које знамо да су сређене између 1797 и 1801 године, али је

друга нестала за време I Светског рата, тако да данас у Карловцима постоје две центурије под насловом: *Flore Sirmiensi seu Plantarum in Sirimo sponte nascentium — 1797* и *Index systematicus plantarum Florae Sirmiensi — 1801*.

Прва центурија је била завршена 5 јула 1797 године. За ту је Волни написао неку врсту предговора. Изнећемо неколико мисли из овога, које ће нам послужити као објашњење метода везаног за рад оба хербара. Волни каже:

Биљке које се налазе у овој свесци нису нарочито одабирани, већ су сабране онако како сам на њих наилазио, понајвише по карловачком пољу ... Заиста обилне могућности и прилике пружа у том погледу Срем.

Говорећи о сређивању биљки и обради појединих табака он каже:

На почетку ове свеске (центурије) ставио сам индекс биљака које се у њој налазе по Линеовом систему сређен с том намером, да ако би се дубље продрло у Срем и било могућности да се ови скромни почечи прошире, да се и остале биљке могу лако у овај систем уврстити. Поједине биљке причврстио сам липовом ликом за белу хартију, делом да би их могао средити а делом да би се могле сигурније сачувати... Распоредивши их написао сам на првој страни име рода а на полеђини ове име рода и врсте, овима сам додао још и народна имена која сам сазнао. Затим сам назначио привредну и медицинску употребу, уколико је мени или онима које сам по тој ствари консултовао могла бити позната... Поред тога означио сам место где биљка расте и време кад обично цвета. Под словом Л. навео сам ауторе који су ми били при руци, где сам сумњао да ли аутор мисли на исту биљку као и ја ставио сам знак питања (?).

Аутори које Волни цитира и којима се служио при одређивању биљака јесу: Blackwell, Lonicerus, Tabernemontanus, Wildenow, Houtnyn, Theod. Zuingerus. Осим тога, он је одржавао сталну везу са многим ботаничким вртovima, нарочито са пештанским. Овим путем је и дошао у везу са Р. Kitaibel-ом који је са њим сарађивао, од Волнија добивао разне флористичке податке и материјал. Ове податке је Kitaibel често користио као своје, у чему га Волни није ни најмање спречавао. А колико је Kitaibel ценио Волнија као ботаничара види се из ових неколико речи уз биљку *Kitaibela vitifolia*, где каже:.... "reperit Cl. D. Andreas Wolny, Botanicas cultor solertissimus" .. (нашао ју је Г. Андрија Волни, одличан ботаничар).

Објављујући флористички материјал ове две сачуване центурије желели смо да га отргнемо од заборављавања и евентуалног губитка у току времена, као и да истакнемо рад који је по своме обиму достојан пажње. Значај Волнијевог подухвата бива утолико већи уколико узмемо у обзир прилике и доба у коме је он радио, као и стање наше науке на концу XVIII века.

Имена биљака остала су Волнијева. На завршетку рада износимо имена врсте за шест биљака које је Волни сматрао као "species nova". Биљке смо, ради лакшег прегледа, средили азбучним редом, а затим дајемо систематски преглед, али не по Линеовом систему. Осим тога, поред имена врсте које је дао А. Волни, ради јасноће дали смо и синониме појединих биљних врста.

*
* *

Обе центурије су релативно добро сачуване, тако да је поједини флористички материјал такав као да је узет из природе пре неколико година. Прва центурија има и добро сачуван омот који се састоји од полукожне фасцикле, а са стране се налази зелено платно које обавија табаке са биљкама и штити од прашине и осталог квара. После одлуке о заштити свеске су стављене у засебне кутије да би се још боље очувале, а израђена картотека, сређена азбучним редом, омогућује сваком ко се интересује материјалом у центуријама да се лако снађе.

II. ПРЕГЛЕД БИЉАКА СРЕЂЕНИХ АЗБУЧНИМ РЕДОМ

1. *Acar tataricum* L., Tatarischer massholder, руски-некленъ, малоруски-паклен, жестиковина
Ad margines vinearum, praesertim in convallibus non infrequens.
Floret Majo.
Није редак поред винограда, нарочито по брежуљцима.
Цвета у мају.
2. *Aconitum Lycoctonum*, Gelber Sturmhut, Farkas méreg-fü. Farkas gyö, отровни жутац
Circa Sztražilovo in silvis sat frequens.

Floret Junio, Julio.

Доста честа у шумама око Стражилова.

Цвета у јуну и јулу.

3. *Acorus Calamus* L., Gemeiner calmus, Igirot — nostris.

In piscina neglecta ad Monasterium Vrdnik.

Floret Majo, Junio.

У запуштеним рибањацима поред манастира Врдника.

Цвета у мају и јуну.

4. *Aegilops incurvata* L., Walch

Crescit in valle ad Bansthal, etiam in horto Archiepiscopali.

Floret Junio.

Species hujus generis nova. Reperi eam tamen, pone et D. Kitaibel ad budenses vineas, locis siccis.

Расте у долини крај Банстола, а исто тако и у патријаршкој башти.

Цвета у јуну.

Ово је нова врста. Њу је ипак пронашао Г. Китајбл у будимским виноградима на сухим местима.

5. *Aethusa Cynapium* L., Garten Gleisse, Gartenschierling.

Alibi frequens in hortis, ex nostris exulant videatur. Hanc legi ad viam quae ad. Dolni Matej ducit.

Floret Majo, Junio.

Овде онде честа у вртовима, изгледа да из наших ишчезава. Ову сам пронашао поред пута који води у Доњи Матеј.

Цвета у мају и јуну.

6. *Agrimonda Eupatoria* L., Gemeine Odermenning, Parlofü, Apró bojtárjan, Репићек, сажи□ни□ца.

Crescit ad margines profundiores viarum, in collibus.

Floret Junio, Julio.

Расте поред стрмијих путева и по брежуљцима.

Цвета у јуну и јулу.

7. *Aira aquatica* L., Wasser Schmielen.

In aquis decurrentibus lente fortanis, ut adviam quae Semlinum ducit extra Carlovitzium ad primum pontem etc.

Floret Junio.

Расте у текућим водама које споро теку, као и испод пута који води у Земун, изван Карловаца, а поред првог брда итд.

Цвета у јуну.

8. *Allium* sp.

Crescit rarius in Sirmio, alibi nondum detectum. Primum illud in horto Archiepiscopali, tum anno hoc in vinea cujusdam margine legi, qua ad Lipovatz itur, utriusque solo foecundo.

Floret Junio.

Planta haec, est species allii nova, Botanicis, praeter Pestanis et Posniensis, quibus eam, ut raritatem submiscerem, ignota; proinde neque nomine proprio a quoquam insignita.

Расте ретко у Срему, а на другим местима није вађен. Овај лук пронашао сам први пут у патријаршкој башти, затим ове године поред винограда који води у Липовац. У оба случаја на плодној земљи.

Цвета у јуну.

Ова врста је за ботаничаре нова, па је непозната и пештанским као и познањским, којима сам је послао као реткост. Из тог разлога није ни стављено име врсте.

9. *Alium carinatum* L., Rinblättriger Lauch.

Colles gramineas amat.

Floret Julio, Augusto.

Расте по брежуљцима обраслим травом.
Цвета у јулу и августу.

10. *Allium flavum* L., Gelber Lauch, жути лук
Crescit locis siccissimis, apricis inter vineas.
Floret Julio, Augusto.

Расте по врло сухим и присојним местима између винограда.
Цвета у јулу и августу.

11. *Alcea rosea* (L) Cav., Rosspappel, белы слезъ

Plantam hanc in monte, qui Bukovitz ex parte orientali includit, reperi. Olim solum in Levante crescere existimabatur.

Floret Junio, Julio.

Ову биљку сам нашао на брегу који опкољава Буковац са источне стране. Мислило се некада да расте само у Леванту.

Цвета у јуну и јулу.

12. *Alsine media* L., Gemeine Vogelmiere, Hünerdarm, Mischakina — nostris.

Crescit ubique in cultis.

Floret anno toto.

Расте свугде по биљним културама.

Цвета целе године.

13. *Althea* sp.

Primum per me detecta ad rivum a Sztražilovo profluentem, tum ad poniticulum prope fontem ad viam petrovaradiniensem.

Floret Junio, Julio.

Species hujus generis penitus nova, hic per me, nec utlibi, quod sciam deprehensa, et horto Pestiensis illata.

Прво сам је пронашао на обали потока који тече са Стражилова, затим поред мостића близу извора крај петроварадинског пута.

Цвета у јуну и јулу.

Ова врста је нова, овде сам је ја, колико знам, пронашао и послао у пештански врт.

14. *Anastatica Syriaca* L.,

Ad viam ducentem. ad clastrum Remete.

Floret Majo, Junio.

Planta, quam olim solum in Syrie, Sumatra et India orientali reperi existimabant; detecta est prope Viennam. par Jacquinium, in Carniolia per Scopolium, ad Budam per Kitaibel, et hic novissime per me.

Поред пута који води у манастир Ремету.

Цвета у мају и јуну.

Раније се мислило да ова биљка расте само у Сирији, на Суматри и Предњој Индији, али ју је Жакиније пронашао у близини Беча, Скополини у Карниолији, Китајбл у близини Будима, а сада у најновије време ја овде.

15. *Andropogon Gryllus*, Trin. Bartgrass, ђилъ

Gramen, quod loca sterilia et colles sebulatas instit.

Floret Junio, Julio.

Ова трава расте по неплодним местима и шљунковитим брежуљцима.

Цвета у јуну и јулу.

16. *Andropogon Ischaemon* L.

Cum priori specie permistas crescit.

Floret serius illa, videlicet Julio, Augusto.

Ова врста расте измешана са предњом.

Цвета касније, свакако у јулу и августу.

17. *Anemone ranunculoides* L., Ranunkelartige Anemone, Gelber Waldhaenchen
Crescit inter dumeta et silva ad Sztraschilovo.

Martio, Aprili floret.

Расте између жбуња и у стражиловачкој шуми.

Цвета у марту и априлу.

18. *Anethum Graveolens* L., Gemeine Dill, Mirogyia-nostris, Koper, Kouper-slavis.

In hortis sponte crescens.

Floret Junio.

Расте самоникла у вртовима.

Цвета у јулу.

19. *Anthoxanthum odoratum* L., Gelbes Ruchgras

In pratis, in valle Lipovatz et pruneto Suae Excellentiae ad Sztraschilovo.

Floret Aprili et Majo.

Расте по ливади и долини која води у Липовац, као и у патријаршком шљивику према Стражилову.

Цвета у априлу и мају.

20. *Antirrhinum genistifolium* Vill, Ginsterblöttriger Löwenmaul.

Locis siccis tum ad vias, tum in collibus crescit.

Julio et Augusto floret.

Расте на сухим местима, било уз путеве, било по брежуљцима.

Цвета у јулу и августу.

21. *Apium Petroselinum* L., Petersilien, Perschun — nostris.

Planta caetera solum culta habetur, legi tamen hanc in valle silvestri qui ad rivum qui a fonte Kalna Voda decurrit, neque late ullus hortus habetur.

Floret sub finem Maji, Junio ...

Ова биљка расте иначе само у културама, али ја сам је нашао у долини шуме уз поток који тече од извора Кална Вода, а нигде у близини нисам ниједан врт видео.

Цвета пред крај маја и у јуну ...

22. *Asarum europaeum* L., Gemeiner Haselwurz, Koptnak-fü, Koptnjak, копитнякъ.

Crescit inter dumeta solo pigni.

Floret Majo usque Julium.

Расте између жбуња на плодној земљи.

Цвета од маја до јула,

23. *Asparagus officinalis* L., Gemeiner Spargel.

Crescit in insula trans Danubium, ac aliis locis arenosis frequens.

Floret Majo.

Расте на отоцима с оне стране Дунава, као и на осталим песковитим местима.

Цвета у мају.

24. *Asperugo procumbens* L., Liegendes Scharfkraut.

Ad vinearum margines, praesertim humo fertili.

Floret Aprili et Majo.

Поред винограда, нарочито на плодној земљи.

Цвета у априлу и мају.

25. *Asperula taurina* L., Italienischer Waldmeister

Ad margines silvarum in vallibus humidioribus frequens circa Carlovitium.

Floret Aprili, Majo.

Чест око Карловаца на обалама винограда и влажним долинама.

Цвета у априлу и мају.

26. *Asplenium Scolopendrium* L., Hirschzunge, Szarvas-nyelv, Воловский езикъ

Vallis, quae a fonte a Sztraschilovo dextra, seu Bukovitz versus est, plantam hanc habet.

Ова биљка налази се у долинама које воде десно од стражиловачког извора или које воде ка Буковцу.

27. *Avena elatior* L., Hoher Hafer

In pratis nostris rarior, semel in prato orientali a Maradik postquam vallis superata est, a me lectur.

Floret Majo, Junio, Julio ...

Ређа је на нашим ливадама, једном сам је нашао на ливади која лежи источно од Марадика.

Цвета у мају, јуну, јулу ...

28. *Beta vulgaris* L., Gemeiner Mangold, Rothe Rüben, Vörös Repa.

Ad monasterium Kruschedol, ad sepimentum fortasse a hortis profugam et incultam legi.

Floret Junio, Julio.

Ову биљку нашао сам поред ограде врта манастира Крушедола.

Цвета у јуну и јулу.

29. *Briza media* L., Gemeiner Zittergras

Prata collium sicciorum amat ubique.

Floret Majo, Junio.

Воли све сухе брдске ливаде.

Цвета у мају и јуну.

30. *Bromus cristatus* L., Kammförmige Trespe

In Sirmio rarior, semel, nihi visus et lectus in margine viae excavatae, quae a Kruschedol ad diversorium Gergetek ducit.

Floret Junio, Julio etc.

У Срему је доста редак, једном сам га видео и открио поред излоканог пута који води од Крушедола према манастиру Гргегегу.

Цвета у јуну, јулу итд.

31. *Bromus inermis* Leyss., Trespe

Ad margines in primis vinearum, etiam in prunetis haud infrequens.

Floret Majo, Junio.

Није редак на ободима, нарочито винограда и шљивика.

Цвета у мају и јуну.

32. *Bromus pinnatus* L., Gefiederte Trespe

Colles apricos, siccios, herbidos tamen amat. In Dabrilovatz etc.

Floret Majo, Junio.

Воли присојне, сухе и затрављене брежуљке. У Добриловцу итд.

Цвета у мају и јуну.

33. *Bromus tectorum* L., Dach-Trespe

Ad vias, in collibus siccioribus et tectis terrestribus.

Floret Majo.

Уз путеве на сухим брежуљцима и затрављеној земљи.

Цвета у мају.

34. *Bupleurum rotundifolium* L., Gemeiner Hasenöhrlin, Durchwachs
Crescit ad vinearum margines.
Floret Junio.
Расте поред винограда.
Цвета у јуну.
35. *Carthamus lanatus* L., Wolliger Saflar.
Ad vias publicas, ad hortos.
Floret Junio, Julio.
Уз друмове и у вртovima.
Цвета у јуну и јулу.
36. *Caucalis granudiflora* L., Grossblütige Haftdolde
Crescit ad vineas frequens.
Floret Majo, Junio.
Расте често по виноградима.
Цвета у мају и јуну.
37. *Centaurea calcitrapa* L., Sterndistel
Ad vias publicas et aggeros passim.
Floret Junio, Julio.
Поред друмова и раштркано по пољу.
Цвета у јуну и јулу.
38. *Cerastium vulgatum* L., Gemeines Hornkraut
Crescit praesens in silva ad Beotsin, minus crescit in collibus et graminosis frequens.
Floret Aprili, Majo.
Расте често у шуми крај Беочина, мање по брежуљцима, а често у травњацима.
Цвета у априлу и мају.
39. *Chaerophyllum bulbosum* L., Rübenkörfel, Mogyoro salata
Cressit inter dumeta ad margines vinearum.
Floret Junio.
Расте у жбуњу поред винограда.
Цвета у јуну.
40. *Chaerophyllum temulum* L., Berauscher Kälberkropf.
Crescit ad vineas intra dumeta.
Floret Majo, Junio.
Расте у жбуњу поред винограда.
Цвета у мају и јуну.
41. *Chelidonium corniculatum* L., Rothes Schellkraut.
Ad agrorum margines et in horto.
Floret Junio ...
По ободима њива и у вртovima.
Цвета у јуну ...
42. *Chelidonium majus* L., Gemeines Schellkraut.
Crescit ad sepes, in horto et silvestris.

Floret Aprilo, Мајо.
Расте поред ограда, у врту и у шуми.
Цвета у априлу и мају.

43. *Chenopodium album* L., Weisslicher Gänsefuss

In areis domorum, et ad vineas.
Floret Junio, Julio.
По двориштима и поред винограда.
Цвета у јуну и јулу.

44. *Chenopodium bonus Henricus* L., Dorf Gänsefuss, Guter Heinrich

Videtur esse rarior, nam solum in Prnjavor Vrdnik in pruneto visa et lata.
Floret Мајо, Јунио.
Чини ми се да је ова биљка ретка, јер сам је видео и узео само у Прњавору манастира Врдника и то у шљивику.
Цвета у мају и јуну.

45. *Chenopodium hybridum* L., Steihapfelblaetteriger Gänsefuss.

In hortis, humoquae ad vias fertili.
Floret Junio, Julio.
У вртovima, на пољу и поред путева.
Цвета у јуну и јулу.

46. *Chrysocoma Lynosyris* L., Leinblättriges Goldhaar.

Colles apricos, ac dumeta amat.
Floret Augusto, Septembri.
Воли присојне брежуљке и честе.
Цвета у августу и септембру.

47. *Circaea lutetiana* L., Gemeines Hexenkraut.

Crescit in silva ad Gergetek, quae ad fontem Kalna Voda itur sinistrosum, generatim locis umbrosis, silvestribus, udis.
Floret Julio et Augusto, saepius et Junio.
Расте у шуми крај Гргетега са леве стране од извора Кална Вода, најчешће у хладовитим и влажним шумама.
Цвета у јулу и августу, а чешће у јуну.

48. *Cytisus austriacus* L., Oesterreichischer Geissklee

Crescit passim ad vias et collibus.
Floret Junio, Julio.
Расте ту и тамо поред путева и по брежуљцима.
Цвета у јуну и јулу.

49. *Cytisus capitatus* Scop, Kopfgeissklee

Inter dumeta ad Sztražilovo.
Floret Junio, Julio, Augusto.
У жбуњу око Стражилова.
Цвета у јуну, јулу и августу.

50. *Clematis vitalba* L., Waldrebe

Crescit ad margines vinearum frequentissima.
Floret Junio, Julio.
Расте најчешће поред винограда.

Цвета у јуну и јулу.

51. *Clinopodium vulgare* L., Wirbeldost
Crescit ad margines vinearum.
Floret Junio, Julio.
Расте поред винограда.
Цвета у јуну и јулу.
52. *Convolvulus Cantabricus* L., Cantabrische Winde
In rima saxi, cui arch Petrovaradinum icumbit.
Floret Majo, Junio.
У пукотинама камења које опкољава петроварадинску тврђаву.
Цвета у мају и јуну.
53. *Convallaria latifolia* Jacq, Breitblättriges Mayblümchen
Crescit inter dumeta.
Floret Majo.
Расте у џбуњу.
Цвета у мају.
54. *Convallaria majalis* L., Gemeines Mayblümchen, Gyrgyicza-nostri
Crescit inter dumeta et silvas.
Floret Aprili.
Расте по честима и шумама.
Цвета у априлу.
55. *Crataegus monogyna* Jacq, Einsamiger Weissdorn, Cerveni glog
Inter dumeta praesertim ad vias frequens.
Floret Aprili et Majo.
Између жбуња, нарочито поред путева је чест.
Цвета у априлу и мају.
56. *Crataegus pentagyna* W. K., Fünfsamiger Weissdorn
Crescit in udis ad Danubium, uti in Kozijak et insula trans Danubium.
Floret Aprili, interdum et autumnno.
Расте по влажним местима уз Дунав, у Козјаку и на острвима с оне стране Дунава.
Цвета од априла све до јесени.
57. *Cucubalus Behen* L., Aufgeblasener Taubenkropf.
Crescit in herbis ubique.
Floret Majo.
Расте свугде по травњацима.
Цвета у мају.
58. *Cynosurus durus* L., Hartes Kammgras.
Ad vias in pratis frequens.
Floret Aprili, Majo ...
Чест уз путеве и по ливадама.
Цвета у априлу, мају ...
59. *Cyperus flavescens* L., Gelbliches Zypergras.

Supra Dalyam loco inundato legi.
Septembri floret et Octobri.
Нашао сам ову биљку на водоплавним местима изнад Даља.
Цвета у септембру и октобру.

60. *Dactylis glomerata* L., Gemeines Knaulgras
Ad vias, in hortis, in silvis frequens.
Floret Мајо, Јунио etc.
Поред путева, у вртовима и у шумама честа.
Цвета у мају, јуну итд.
61. *Daucus carota* L., Gemeine Mohrrübe
Crescit inter vineas et collibus siccioribus, etiam ad vias.
Floret Junio, Julio.
Расте између винограда и по сухим брежуљцима, као и поред путева.
Цвета у јуну и јулу.
62. *Delphinium Consolida* L., Feld Rittersporen
Crescit ad margines vinearum et inter segetes.
Floret Junio—October.
Расте између винограда, као и између усева.
Цвета од јуна до октобра.
63. *Dentaria bulbifera* L., Bollentragende Zahnwurtz
Crescit in memore ad Straschilovo.
Floret Aprili.
Расте у шуми на Стражилову.
Цвета у априлу.
64. *Dianthus atrorubens* All., Kopfförmige Nelke
Prata nostra et colles frequens habitat.
Floret Мајо.
Често расте по нашим ливадама и брежуљцима.
Цвета у мају.
65. *Dianthus diminutus* L., Kleinblüthige Nelke
Legi in arvo alto, quod proximum est ad ponte occidentali Bukovitz.
Floret Junio.
Нашао сам ову биљку у великој ораници која је у близини моста источно од Буковца.
Цвета у јуну.
66. *Dictamnus albus* L., Weisswurzlicher Diptam
Crescit frequens in pratis ad Ugrinovze ad dextram, qua Zemlinum itur.
Floret Junio.
Расте често на ливадама поред Угриноваца с десне стране куда води пут за Земун.
Цвета у јуну.
67. *Digitalis ferruginea* L., Fingerhut
Crescit sat frequens supra Bukovitzenses vineas, et hinc inde locis siccis apricis.
Floret Junio.
Planta e rarioribus in Hungaria vix a quoquam reperta. Propria Italiae et Romaniae.
Расте доста често изнад Буковачких винограда, а и овде на сухим и присојним местима.

Цвета у јуну.

Ово је једна од ређих биљака у Мађарској и једва да ју је неко открио. Карактеристична је за Италију и Румунију.

68. *Doronicum plantagineum* Rth., Wegerich

Crescit inter pruneta locis herbidis. In Lipovatz.

Floret Мајо.

Расте у шљивицима на отрављеним местима. У Липовцу.

Цвета у мају.

69. *Echinops Ritro* L., Kugeldistel, БПлий чкалџ

Loco sicco latomias versus Stražilovo reperit.

Floret Јунио, Јулио.

Пронађен на сухим местима око каменолома према Стражилову.

Цвета у јуну и јулу.

70. *Echium italicum* L., Italienischer Natterkopf

Ubique ad vinearum vias.

Floret Јунио, Јулио ...

Свугде по путевима поред винограда.

Цвета у јуну и јулу.

71. *Echium vulgare* L., Gemeiner Natterkopf

Ad vias ubique frequens.

Floret Мајо, Јунио ...

Свугде чест уз путеве.

Цвета у мају, јуну ...

12. *Epilobium hirsutum* L., (Herba Antoniana vulgo), Raucher Weidrich, Zauberkraut

Crescit locis humidis ad rivulos ubique.

Floret Јунио, Јулио.

Расте свугде на влажним местима поред поточића.

Цвета у јуну и јулу.

73. *Erigeron canadensis* L., Canadischer Flohkraut

Ad vias, in silvis ac ubique solo meliore obvium.

Floret Јунио, Јулио.

Поред путева, у шуми као и свугде где је боља земља.

Цвета у јуну и јулу.

74. *Ervum hirsutum* L., Zottige Linse

Legi in horto exteriori Archiepiscopali, secus et in agris crescit.

Јунио floret.

Нашао сам у спољнем патријаршиском врту, али расте и по пољу.

Цвета у јуну.

75. *Eryngium campestre* L., Feld-Mannstreu, котрлянџ.

Crescit in pratis siccioribus frequens.

Floret Јулио, Augusto.

Расте често по сухим ливадама.

Цвета у јулу и августу.

76. *Euphorbia Cyparissias* L., Cypressen-Wolfs-milch, Mlechika-nostris
Crescit ubique ad vias et collibus sterilioribus.
Floret Aprili, semina Maji maturant.
Расте свугде поред путева и по неплодним брежуљцима.
Цвета у априлу, а семење сазрева у мају.
77. *Euphorbia epithymioides* L., Gelblättrige Wolfsmilch
Crescit inter dumeta convallium.
Floret Martio, Aprill.
Расте у честама по долинама.
Цвета у марту и априлу.
78. *Euphorbia nova*,
Crescit in pratis apertis graminosis satis obvia.
Floret Aprili.
Расте на отвореном пољу које је доста затрављено.
Цвета у априлу.
79. *Euphorbia silvatica* Jacq., Wald-Wolfsmilch
Crescit inter dumeta et in silvis.
Floret Aprili.
Расте по честама и у шуми.
Цвета у априлу.
80. *Evonymus verrucosa* Scop., Warziger Spindelbaum.
In silvis et dumetis nostris frequens.
Floret Aprili.
Чест у нашим шумама и честама.
Цвета у априлу.
81. *Festuca duriuscula*, L., Zarter Schwingel
In collibus nostris apricis frequens.
Floret Junio.
Честа у нашим присојним брежуљцима.
Цвета у јуну.
82. *Festuca filuitans* L., Schwaden, Manugras, Manna-fü, Mannakása
Crescit locis aquosis, ubi aquae sel defluunt segniter, vel stagnant. Ad fontes nostras haud infrequens.
Floret sub finem Maji, Junio et Julio.
Расте на подводним местима где вода или споро отиче или стоји.
Честа је поред наших извора.
Цвета пред крај маја, затим у јуну и јулу.
83. *Galega officinalis* L., Officinelle Geissraute, Kecke-ruta.
Crescit in convallibus nostris humidis frequens.
Floret Junio, Julio.
Често расте у нашим влажним долинама.
Цвета у јуну и јулу.
84. *Galium glaucum* L., Graugrünes Labkaraut

Crescit in silvis frequens circa Carlovitz.
Floret Majo et Junio.
Расте често у шумама око Карловаца.
Цвета у мају и јуну.

85. *Gentiana Pneumonanthe* L., Gemeiner Enzian, Lugenblume

Crescit pratis udis, uti in Kozjak.
Floret Julio—Septembri.
Расте по влажним ливадама као што су у Козјаку.
Цвета од јула до септембра.

86. *Glycyrrhiza echinata* L., Stauchlichtes Süssholz

Crescit quantum observari in plano humido hinc usque Petrovaradinum extenso, aut potius in declivis plani hujus.
Floret Junio, Julio.
Колико сам опазио расте по влажним ливадама одавде па до Петроварадина, или боље рећи у јарцима ових ливада.
Цвета у јуну и јулу.

87. *Gypsophila muralis* L., Gemaines Gypskraut

Ad Carlovitz nunquam visa, sed in Sirmiensibus agris inter stipulas ac in primis loco inundato ad Aschaniam.
Floret Junio usque autumnum.
У близини Карловаца ову биљку нисам никад видео, али сам је нашао у сремским пољима и то најпре на поплављеном терену крај Ашање.
Цвета од јуна до јесени.

88. *Heliotropium europaeum* L., (Veteribus Herba Cancri), Europaeisches Skorpionkraut, Napután fordúlo-fű, Napútan járó-fű

Crescit ad aggeres vinearum. Ego eam legi in aggere horti Archiepiscopali.
Floret Julio, Augusto.
Расте по бедемима винограда. Ја сам је пронашао у насипу патријаршиске баште.
Цвета у јулу и августу.

89. *Hyacinthus botryoides* L., Steifblättrige Hyacinthe

Crescit in herbis prunetis et collibus.
Florat Aprili.
Расте у затрављеним шљивицима и по брежуљцима.
Цвета у априлу.

90. *Hyacinthus comosum* L., Schopflüthige Hyacinthe

Crescit frequens in prunetis et collibus.
Floret Majo.
Расте често по шљивицима и брежуљцима.
Цвета у мају.

91. *Hipericum perforatum* L., Gemeines Johankraut, Sz. Janos-fűve, Богородићина трава

Crescit locis siccioribus.
Florat Junio, Julio.
Расте на сухим местима.
Цвета у јуну и јулу.

92. *Inula germanica* L., Deutscher Alant

In pruneto versus Sztražilovo, sed et alibi.

Floret Junio.

У шљивику према Стражилову, али и на другим местима.

Цвета у јуну.

93. *Iris Pseudoacorus* L., Gelbe Teichlilie, дивља перунјика йлй водена

Crescit intra arundinem.

Floret Junio.

Расте у тршчаку.

Цвета у јуну.

94. *Isatis tinctoria* L. (Romanis Plastum), Wand, Kékfestő-fű, Festő virag, лужна

In horto Archiepiscopali primum visa, tum frequens in collibus adeo, ut quibusdam locis tera ea data opera consita videtur.

Floret Junio, Julio.

Прво сам је видео у патријаршиском врту, затим врло често по брежуљцима, тако да ми се чинило као да је на свима местима нарочито гаје.

Цвета у јуну и јулу.

95. *Juncus bufonis* L., Kröten Binse

Ubique locis humidis, in ipsis etiam agris non profundis.

Floret Junio, Julio.

Расте по свим влажним местима и пољима која нису стрма.

Цвета у јуну и јулу.

96. *Juncus bulbosus* L., Knollige Binse

Prata humidiora nostratia incolit mihi primum deprehensus in insula qua ad Kovil itur.

Floret Majo, Junio.

Расте по нашим влажним ливадама. Ја сам је први пут нашао на острву поред кога се иде у Ковиљ.

Цвета у мају и јуну.

97. *Juncus effusus* L., Flatter Binse

Loca amat humida, lacustria. Apud nos passim..

Floret Junio, Julio.

Воли влажна и мочварна места. Код нас расте раштркано.

Цвета у јуну и јулу.

98. *Lathyrus latifolius* L., Breitblättrige Platterbse

In collibus et prunetis non rarus.

Floret Junio, Julio.

Није редак на брежуљцима и по шљивицима.

Цвета у јуну и јулу.

99. *Lathyrus tuberosus* L., Erdnuss, Földi mogyoró

Inter nascitur potissimum segetibus, hic interdum ad margines vinearum.

Floret Junio.

Расте по засејаном пољу, овде понекад поред винограда.

Цвета у јуну.

100. *Leucosium aestivum* L., Sommer Knotenblume,

Crescit in insula trans Danubium frequens.

Floret Aprili.

Расте често на острву с оне стране Дунава.

Цвета у априлу.

101. *Lilium Martagon* L., Gelbwurzliche Lilie
Crescit inter dumeta frequens.
Floret Junio.
Расте често између жбунова.
Цвета у јуну.
102. *Linum austriacum* L., Oesterreichischer Lein
Colles apricos amat, ad vias vinearum passim.
Floret Junio, Julio, Augusto.
Воли присојна места, нарочито поред путева, винограда.
Цвета у јуну, јулу и августу.
103. *Linum hirsutum* L., Zottiger Lein, Рутави ланџ
Crescit locis aridis intra vineas.
Floret Junio, Julio.
Расте на сухим местима између винограда.
Цвета у јуну и јулу.
104. *Linum tenuifolium* L., Feinblättriger Flachs
Crescit in aridis collibus.
Floret Junio, Julio...
Расте по сухим брежуљцима.
Цвета у јуну, јулу ...
105. *Lolium perenne* L., Ausdauernder Lolch, Kutya-zab
In pratis ad vias quoque crescere solet, item ad margines vinearum et ad ipsas domos.
Floret Maio—Septembrem.
Обично расте свугде по ливадама уз путеве, а исто тако поред винограда, па чак и у дворишту.
Цвета од маја до септембра.
106. *Lonicera xylosteum* L., Gemeine Lonicera, Hundskirsche
Inter dumeta haud rara.
Floret Aprili.
Није ретка по честима.
Цвета у априлу.
107. *Lycopus europaeus* L., Europaeischer Wolfstrapp
Crescit locis aquosis arenosis. Ad fontem qua Petrovaradinum itur ac ubi limites Carlovicensium cum Petrovaradiensium connvexunt.
Floret Junio, Julio.
Расте на пешчаним местима поред воде. Поред извора на петроварадинском друму, као и тамо где се састају атари Карловаца и Петроварадина.
Цвета у јуну и јулу.
108. *Lythrum Salicaria* L., Gemeiner Weiderich
Crescit ad rivulorum ripas, aliisque locis humidis.
Floret Junio, Julio...
Расте на обалама поточића и на осталим влажним местима.
Цвета у јуну, јулу ...

109. *Lythrum virgatum* L., Rutenförmiger Weidrich
Crescit etiam humidis uti inter arundinem in Нopova Bara.
Floret Junio.
Расте исто тако на влажним местима као и у тршчаку хоповске баре.
Цвета у јуну.
110. *Melica altissima* L., Höchstes Perlgras
Inter dumeta vinearum, que ad Lipowatz itur reperi.
Floret Junio.
Gramen prius solum in Sibiria et Amerika Septemtrionali repertum.
Између винограда на путу који води према Липовцу.
Цвета у јуну.
Раније је ова трава пронађена само у Сибиру и Северној Америци.
111. *Melica ciliata* L, Wimper Perlgras
Colles aridos saxosos praeprimis margines vinearum.
Majo et Junio floret.
На сухим и каменитим брежуљцима, пре свега на ободима винограда.
Цвета у мају и јуну.
112. *Melica nutans* L, Nikkendes Perlgras
Dumeta ad silvas praeprimis incaluit, ut ea ad Sztražilovo.
Floret Majo.
Расте по честима поред шума, пре свега по оним крај Стражилова.
Цвета у мају.
113. *Melica uniflora* Retz. Schrankii, Einblüthiges Perlgras
Loco eode cum *M. nutante* provenit.
Floret inito Maji.
Налази се заједно са *M. nutans*.
Цвета у почетку маја.
114. *Mentha Pulegium* L., Polei, Putnok-fü, Köszvény menta, метвица йли поланъ
Crescit in pratis nostris danubialibus frequens.
Floret Julio, Augusto, Septembri.
Расте често по нашим ливадама поред Дунава.
Цвета у јулу, августу и септембру.
115. *Meyanthes nymphoides* L., Seeblumenartige Zottenblume
In stagno furno tegularum proxime, etiam in vallis Petrovaradini.
Floret Junio et Julio.
У мочварама поред циглана, као и у јарцима око Петроварадина
Цвета у јуну и јулу.
116. *Myosotis Leppula* L., Klettsamiges Mauseohr
In aggeribus ad vineas non in frequens.
Floret Majo, Junio ...
На обронцима поред винограда није редак.
Цвета у мају, јуну ...
117. *Nigella arvensis* L., Feld Schwartzkümmel, чурегъ дйвлій

Crescit hinc illinc pone hortos,
Floret Junio, Julio etc.
Расте ту и тамо иза вртова.
Цвета у јуну, јулу итд.

118. *Nymphaea alba* L., Weisse Seerose, Lokwan-nostris

Crescit in lamnis ad Danubium.
Floret Junio...
Расте у мочварама поред Дунава.
Цвета у јуну...

119. *Onosma echioides* L., Natterkopffartige Lotwurz

Colles apricos sicces supra Rovina.
Floret Junio.
Присојна и суха места изнад Ровина.
Цвета у јуну.

120. *Origanum vulgare* L., Gemeiner Wohlgemut

Saape ad vias collibus locisque abruptis, saxosis item et apricis reperitur.
Floret Julio, Augusto.
Често сам га налазио уз путеве, по брежуљцима, као и стрмим каменитим и присојним местима.
Цвета у јулу и августу.

121. *Ornithogalum pyrenaicum* L., Pyrenaische Vogelmilch

Crescit sat frequens in quibusdam vineis.
Floret Majo, Junio.
Расте доста често по разним виноградима,
Цвета у мају и јуну.

122. *Ornithogalum umbellatum* L., Doldenblüthige Vogelmilch

Crescit in graminosis prunetis sat frequens.
Floret Aprili.
Расте доста често по затрављеним шљивицима.
Цвета у априлу.

123. *Panicum Crus gallii* L., Hahnenfus

Locis udiusculis solo pingni pone hortos crescit.
Julio floret.
Расте на влажним местима у масној земљи иза вртова.
Цвета у јулу.

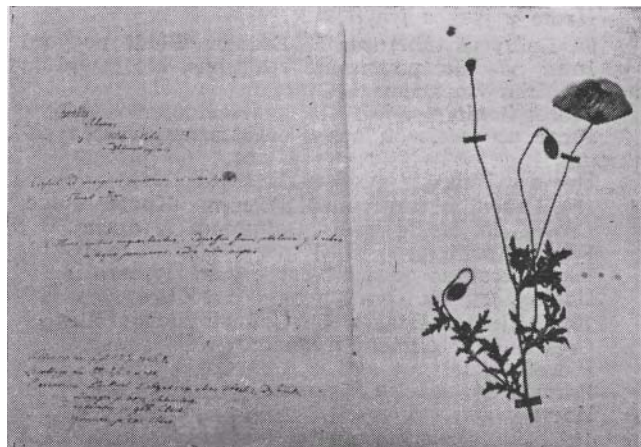
124. *Panicum Dactylon* L., Finger Fennich, Zubatza-nostris, Scifka-Valac, зубача

Locis arenosis vineisque tanta innascitur copia ut vix sarritione adsidua extirpari queat, vincolis omnibus egsosum.
Расте по сухим местима, а у виноградима се тако размножи да се мотиком једва може ишчупати! Свим виноградима је мрска.

125. *Panicum viride* L., Grüner Fannich

In vineis haud infrequens.
Floret Julio, Augusto, Septembri.
Чест у виноградама.
Цвета у јулу, августу и септембру.

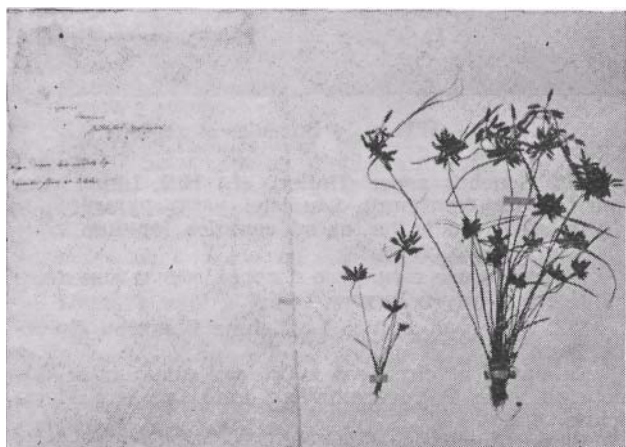
126. *Papaver Rhoeas* L., Wilder Mohn, Turschinah-nostris
 Crescit ad margines vinearum et inter segetes.
 Floret Majo.
 Расте по ободима винограда и између усева.
 Цвета у мају.
127. *Paris quadrifolia* L., Vierblättrige Einbeere
 Habitat in opacis udisque silvis: ut ad Strazchilovo.
 Floret Majo, Junio.
 Расте по влажним шумама пуним хлада: као што је Стражилово.
 Цвета у мају и јуну.
128. *Phalaris arundinacea* L., Rohrartiges Glanzgras
 Crescit ad aquilegia, rivos, aggeros, nunquam vero in ipsa aqua. Haud procul fonte Carlovicensi, Petrovaradinensibus contermino.
 Floret Junio, Julio.
 Расте на обалама канала, потока, на насипима, али никада у самој води. У близини извора који се налази на путу између Карловаца и Петроварадина.
 Цвета у јуну и јулу.
129. *Phalaris phleoides* W., Lieschgrasartiges Glanzgras
 In horto Archiepiscopali domestico. Caetera et colles et prata amat.
 Floret Junio, Julio.
 У патријаршиској башти у граду. Осим тога воли брежуљке и ливаде.
 Цвета у јуну и јулу.
130. *Phellandrium aquaticum* L., Pferdekümmel, Wasser-Rosfenchel
 In aquis stagnantibus qua Petrovaradinum itur.
 Floret Junio, Julio.
 У стајаћим водама које се налазе према Петроварадину.
 Цвета у јуну и јулу.
131. *Phleum pratense* L., Lieschgras, Ló-level, Mathka-farkna-perje
 Prata praesertim declivia occupare solet.
 Florere solet Majo—Septembrem.
 Нарочито се шири по косим ливадама.
 Обично цвета од маја до септембра.

Турчинак у Волнијевом хербару

132. *Pimpinella dioica* L., Niedrige Bibernelle
Crescit in pratis siccis.
Floret Junio.
Расте по сухим ливадама.
Цвета у јуну.
133. *Poa annua* L., Fähriges Rispengras
In hortis, pratis et ad vias crescit.
Floret vere et aestate.
Расте у вртовима, по ливадама и уз путеве.
Цвета у току пролећа и лета.
134. *Poa aquatica* L., Wasserschwaden, Wasser Rispengras
In aquis stagnantibus ad Danubium frequens.
Floret Junio.
У стајаћим водама поред Дунава.
Цвета у јуну.
135. *Poa bulbosa* L., Knolliges Rispengras
In munimentis Petrovaradinensibus frequens sed et in collibus nostris.
Floret Majo, Junio.
Честа у зидовима петроварадинске тврђаве, али и по нашим брежуљцима.
Цвета у мају и јуну.
136. *Poa sristata* L., Kammförmiges Rispengras
Colles nostratas apricos amat.
Floret Majo.
Воли наше присојне брежуљке.
Цвета у мају.
137. *Polypodium Filix femina* L., Farenkrautweiblein
Locus ejus pariter silva.
Место где стално живи јесте шума.
138. *Polypodium Filix mas* L., Farenkrautmänlein
In silva ad Sztražilovo.
У шуми стражиловачкој.
139. *Potentilla supina* L., Niedriges Fingerkraut
In arenosis ad Danubium frequens.
Floret Majo usque Octobrem.
Честа на пешчаним ливадама поред Дунава.
Цвета од маја до октобра.
140. *Potentilla verna* L., Frühlings Fingerkraut
Colles apricos frequens occupat.
Floret praepremis primo vere, etiam toto anno.
Расте често по присојним брежуљцима.
Цвета најчешће у пролеће, али и преко целе године.

141. *Prunus Chamaecerasus* Jacquin, Strauchartige Flaume v. Kirsche
 Ad margines vinearum et in collibus apricis frequens.
 Floret Aprili.
 Честа поред винограда, као и на присојним брежуљцима.
 Цвета у априлу.
142. *Pulmonaria angustifolia* L., Schmalblättriges Lungenkraut
 In silvis et ad earum margines.
 Floret Aprili.
 У шумама и на њиховим ободима
 Цвета у априлу.
143. *Pirus Cydonia* L., Quitten-Birne, Quittenbaum
 Crescit ad vinearum margines frequentissime.
 Floret Aprilis initio.
 Расте на ободима винограда.
 Цвета почетком априла.
144. *Pirus torminalis* Ehrh., Erzbeer-Birne, Sperberbaum
 Crescit in silvis non frequens.
 Floret Majo.
 Расте у шуми, али не често.
 Цвета у мају.

Циперус — *Cyperus* у Волнијевом хербару

145. *Reseda lutea* L., Gelbe Resed
 Crescit ad muros inque ipsis muris Petrovaradini aliisque saxosis locis passim.
 Floret Junio usque autumnum.
 Расте по зидовима, па и по самим зидовима Петроварадинске тврђаве, као и на другим камењарима.
 Цвета од јуна до јесени.
146. *Reseda Luteola* L., Wau Resede
 Crescit in rudertis, legi super Mayerhöfen qua Kamenitzium itur.
 Floret Junio.
 Расте по каменитим местима. Ову сам нашао изнад салаша који се налазе на путу за Каменицу.
 Цвета у јуну.

147. *Reseda phyteuma* L., Kleine Resede
Crescit etiam in agris. Ego semel in arvis Bukovitzensibus legi.
Floret Junio, Julio.
Расте по пољима. Ја сам је једном нашао на буковачким ораницама.
Цвета у јуну и јулу.
148. *Rhamnus cathartica* L., Gemeiner Wegdorn v. Kreuzdorn, Cosszjakovina-nostris
Ad margines vinearum frequens.
Floret Aprili.
Честа поред винограда.
Цвета у априлу.
149. *Rhamnus Frangula* L., Platter Wegdorn, Faulbaum
In silva ad Gergetek legi alibi rarius visus.
Floret anno toto et bonus maturat.
Нашао сам ову биљку у шуми код Гретега, на другим местима се ређе виђа.
Цвета целе године и добро сазри.
150. *Rumex Acetosa* L., Gemeiner Ampfer, Sauer
Ampfer, Soska-Hung, Kiszeliak-nostris
Crescit frequens in pratis.
Floret Aprili, Majo semina perficit.
Расте често по ливадама.
Цвета у априлу, а у мају сазрева семење.
151. *Rumex acetosella* L., Kleiner Ampfer
Locis siccis saxosis uti ad Sztražilovo inter fragmine lapidum et ad Beotsin in saxis.
Floret Aprili.
На сухим и каменитим местима, као на путу према Стражилову, између одломака камења, или у камењару код Беочина.
Цвета у априлу.
152. *Ruscus hypoglossum* L., (Bislingua), Zungenkraut, Zapfenkraut, Bai-Torok, Ресякъ
Crescit in silvis bukovizensibus sat frequens.
Floret Junio.
Расте доста често у буковачким шумама.
Цвета у јуну.
153. *Salvia Aethiopis* L., Ungarische Salbey
In pratis ortum versus a Maradik frequens.
Floret Junio, Julio etc.
На ливадама које се шире од Марадика.
Цвета у јуну, јулу итд.
154. *Salvia austriaca* Jacq. Oesterreichische Salbey
Circa Carlovitium rarior, frequentior in campis inter Maradik et Szahram. Ad Carlovitium legi pone viam que ad diversorium Remetense ducit in monte.
Floret Majo usque Junium, Julium etc.
Расте ређе поред Карловаца; много је чешћа у пољима између Марадика и Сараме. Код Карловаца сам је нашао поред пута који узбрдно води према манастиру Ремети.
Цвета у мају, јуну, јулу итд.

155. *Salvia glutinosa* L., Leimsalbey
Margines silvarum incolit, interdum et ipsas silvas ingreditur.
Versus Bukovaz.
Floret Julio, Augusto, Septembri.
Расте на обалама шума, понекад залази и у саме шуме. У правцу Буковца.
Цвета у јулу, августу и септембру.
156. *Salvia pratensis* L., Wiesensalbey
Collina et alia prata frequens occupat.
Floret Majo, Junio etc.
Често се шири по брдским и осталим ливадама.
Цвета у мају, јуну итд.
157. *Salvia verticillata* L., Quirlblütige Salbey
Ad vias, in collibus, prunetis frequens.
Floret Julio, Augusto.
Поред путева, на брежуљцима и у шљивицима честа.
Цвета у јулу и августу.
158. *Sanicula europaea* L., Gemeiner Sanicul
Crescit in silvis. Silva supra Sztražilovo eam profert.
Floret Majo, Junio.
Расте у шумама. Има је доста у шуми изнад Стражилова.
Цвета у мају и јуну
159. *Saponaria officinalis* L., Gemeines Seifenkraut
Crescit in udis convallibus frequens.
Floret Junio, Julio.
Често расте по влажним долинама.
Цвета у јуну и јулу.
160. *Secale vilosum* L., Zottiger Roggen
In convallibus nostris uti ad Lipovatz frequens. Tota Hungaria aliisque septemtrionalibus Europae provinciis
nondum receptum, meridionales praecipue amat partes, et, quantum constat, Levante parvae Asia.
Floret Junio.
Честа у нашим долинама, као што је липовачка. Али у целој Мађарској и осталим северним пределима
Европе никад није пронађена. Пре свега воли јужне пределе и како је познато Левант и Малу Азију.
Цвета у јуну.
161. *Sedum sexangulare* Lej., Sechssäckiges Sedum.
Crescit in collibus saxosis.
Floret Junio, Julio.
Расте по каменитим брежуљцима.
Цвета у јуну и јулу.
162. *Senecio Jacobaea* L., Jakobskraut
Prata et pruneta.
Floret Junio, Julio.
Ливаде и шљивици.
Цвета у јуну и јулу.
163. *Scandix Cerefolium* L., Gemeiner Kerbel

Intra dumeta ad vineas frequentissimum.
Floret Aprili et Majo, quo et semina perficit.
Између жбунова, поред винограда врло чест.
Цвета у априлу и мају, када и семење дозрева.

164. *Scilla bifolia* L., Zweiblättriger Meerzwiebel, Sternhyacinth
Crescit in saxosis ad dextram viam. Sztrazchilovo ducentis.
Floret Martio.
Расте у камењарима с десне стране пута који води према Стражилову.
Цвета у марту.
165. *Scirpus lacustris* L., Seebinsengras
Locis aquosis stagnantibus et lente fluentibus ad furnurn tegularum.
Floret Junio, Julio.
Расте на влажним местима у стајаћим водама, или водама које споро отичу, поред циглана.
Цвета у јуну и јулу.
166. *Scirpus maritimus* L., Ufer — Binsengras
Crescit in plano per Danubium et Carlovitium intercepto, praesertim locis, qua innundantur, aquasque retinere solent.
Floret sub finem Maji et Junio.
Obs. Scirpum hunc Linne maritimum dixit quod eum primum in maris littoribus leget, licet is et in non maritimis provinciis non infrequens reperiatur.
Расте по равници између Карловаца и Дунава, нарочито по водоплавним местима и местима где се вода задржава.
Цвета под крај маја и у јуну.
Овај *Scirpus* Linné је назвао *maritimus* зато што је прво пронађен крај обала мора, али њега можемо наћи често и у пределима који нису приморски.
167. *Scleranithus annus*, Jähriger Knaut
Crescit rarior circa Carlovitz, semel ad semitum e pruneto Suae Excell, ad montem ducentem vidi.
Floret Junio, Julio ...
Ређе расте око Карловаца, једном сам видео ову биљку поред стазе која води из патријаршиског шљивика према брду.
Цвета у јуну, јулу ...
168. *Silene baccifera* (Roth), Linnaeo: Cucubalus bacciferus, Beerentragende Silene.
Crescit locis operacioribus udis. Ego eam in Rowina ad fonticulum legi.
Floret Junio, Julio.
Расте по хладовитим и влажним местима. Ову биљку сам нашао у Ровинама поред извора.
Цвета у јуну и јулу.
169. *Sisymbrium palustre* Leyn., Mohrgrundsrauke
Locis humidis et aggeribus non infrequens.
Floret Junio, Julio etc.
По влажним местима и обронцима није редак.
Цвета у јуну, јулу и даље.
170. *Sium angustifolium* L., Schmalblättriger Merk
In fossis, quae per vallas ducuntur, aquosis frequens.
Floret Junio, Julio.
Чест у влажним јарковима који воде преко долина.

Цвета у јуну и јулу.

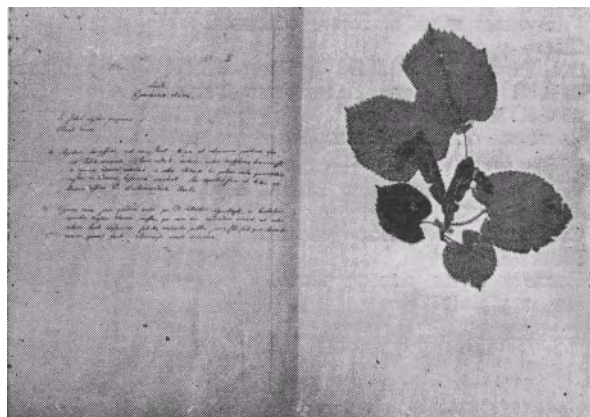
171. *Sium Falcaria* L., Sichelblättriger Merk

Ad margines vinearum.

Floret Junio, Julio.

Поред винограда.

Цвета у јуну и јулу.

Лиља — *Tilia* sp. у Волнијевом хербару

172. *Sonchus asper* (Halleri) (L) Hill, Linné eum cum Oleraceo conjunxit, Saudistel, млечъ рутаџи

In silvis, ruderatis, et ad cumulos lapidum.

Floret Julio, Augusto.

У камењарима шума, као и поред гомила камења.

Цвета у јулу и августу.

173. *Sorbus domestica* L., Zahme Ebersche, Spierlingbaum

In vineis et circa eas culta, sed etiam inter dumeta ad viam Petrovaradiniensi ante facellam Maria Schne sera.

Floret Aprili.

У виноградима и поред њих, али и између жбуња уз петроварадински пут пронашао сам га поред цркве Снежна Марија.

Цвета у априлу.

174. *Sparganium erectum* L., Aufstehende Igelsknospe

Locis palustris passim.

Floret Junio.

Раштркано по мочварним местима.

Цвета у јуну.

175. *Stachys palustris* L., Waserandorn

Locis potissimum humidis, etiam in agris.

Floret Junio—Augustum.

На врло влажним местима, па чак и по пољима.

Цвета од јуна до августа.

176. *Stellarta Holostea* L., Grossblüthige Sternmiere

Nemora frequens occupat.

Floret Aprili.

Често расте по забранима.

Цвета у априлу.

177. *Teucrium Chamaeritys* L., Erdpin, Felzypresse; Földi tömjenfű, Földi fenyő, Mazei tzirpu etc. Iwa, пенутйца
Crescit locis apricis hinc illinc inter vineas.
Floret Junio, Julio.
Расте по присојним местима ту и тамо између винограда.
Цвета у јуну и јулу.
178. *Teucrium Scordium* L., Lachenknoblauch,
Vizi-foghagyma, Vizi-farda, Otočnjik
Crescit apud nos frequens in plano inter Carlovitziium et Danubium intercaepito.
Floret Julio, Augusto.
Код нас често расте на пољани између Карловаца и Дунава.
Цвета у јулу и августу.
179. *Tilia* sp. Linde, сремска лйпа
In silvis nostris frequens.
Floret Junio.
Честа у нашим шумама.
Цвета у јуну.
180. *Tordylium Scandix Anthriscus* L., Gemeiner Klettenkerbel
Crescit ad vitneas et intra dumeto solo foecundo.
Extra hortum Archiepiscopalum frequens.
Floret Julio, Augusto.
Расте по виноградима и у жбуњу на плодној земљи.
Цвета у јулу и августу.
181. *Trapa natans* L., Gemeine Wassernuss
In stagno Horowszka Bara.
Floret Junio.
У Хоповској Бари.
Цвета у јуну.
182. *Ulmus suberosa* Ehrh, Kork Ruster, Breszt — nostris
Crescit ad margines vinearum varietate insigni.
Floret Martio.
Расте покрај винограда у облику који пада у очи.
Цвета у марту.
183. *Valeriana olitoria* Moench. (*Locusta olitoria* Linnaeo), Salatbaldrian, Feldsalat, Pallambegy, Viničnj salat, дивля салата
Crescit solo pingni in hortis, vineisque.
Floret Majo, Junio.
Расте на плодном земљишту по вртовима и виноградима.
Цвета у мају и јуну.
184. *Verbena officinalis* L., Officinelles Eisenkraut, Szapona-fű, Kakas tzimer, Szent Palamb-fű, желџенка
Crescit ad margines viarum non infrequens.
Floret Junio, Julio.
Расте често поред путева.
Цвета у јуну и јулу.

185. *Veronica agrestis* L., Acker Ehrenpreis
Crescit in cultis hortensibus, vineis etc.
Flores ut primum nives decessere aperit. Semina Aprili et Majo perficit.
Расте по вртовима и виноградима.
Цвет избацује чим први снег оде. Семење сазрева у априлу или мају.
186. *Veronica Anagallis* L., Wassergrauschnit
Habitat in nostris rivis, lamnis.
Floret Majo, Junio.
Живи у нашим потоцима и језерима.
Цвета у мају и јуну.
187. *Veronica Chamaedrys* L., Gamanderblättriger Ehrenpreis
Crescit inter pruneta et ad vineas.
Floret Majo, Junio.
Расте у шљивицима и виноградима,
Цвета у мају и јуну.
188. *Veronica hederifolia* L., Epheublättriger Ehrenpreis
Ad vinearum margines, in hortis. etc.
Floret primo vere.
Поред винограда и у вртовима итд.
Цвета у пролеће.
189. *Veronica multifida* L., Vielspaltiger Ehrenpreis
Colles apricos et margines vinearum.
Floret Majo, Junio.
Воли присојне брежуљке и ободу винограда.
Цвета у мају и јуну.
190. *Veronica nova glutinosa*
In vineis solo foecundiore.
Floret Majo.
У виноградима на плоднијем земљишту.
Цвета у мају.
191. *Veronica officinalis* L., Aechter Ehrenpreis, цестослевка
Habitat in silvis sterilioribus ad Gergetek in latere vallis dextra intrentium.
Floret sub finem Maji et Junio.
Расте у оскудним шумама поред Грgeteга са стране долине.
Цвета крајем маја и у јуну.
192. *Veronica serpyllifolia* L., Quendelblättriger Ehrenpreis
Locis udiusculis subopacis. In silva ad Beotsin. In valle inter Bukovitz et Carlovitz, proxime Bukovitz in pruneto.
Floret Aprili et Majo.
Расте на влажним помало присојним местима. У шуми код Беочина. У долини између Буковца и Карловаца, а ближе Буковцу у шљивику.
Цвета априла, маја.
193. *Viburnum Lantana* L., Wolliger Sohneeball, Schlingenbaum, Komisovina — nostris

Crescit ad margines vinearum frequens.

Floret Aprili.

Расте често поред винограда.

Цвета у априлу.

194. *Viburnum Opulus* L., Gemeiner Schneeball,

Schwelkenbaum, Kalina

Crescit rarior in silvaticis.

Floret Majo.

Расте ређе по шумама.

Цвета у мају.

195. *Vicia serratifolia* Jacq. Wicke

Crescit ad margines dumetorum, in valle Sztražilovensi et ea, quae meridiem versus infra fontem petrovaradiniensem ducit.

Floret Junio.

Obs. Species hujus generis nova, per me horto Pestiensi illata, allisque Botanophilis missa; a flore fusco-purpurea dici posset, aut potius a legumine aptius ei indendum nomen esset.

Расте на ободима чести, у долини према Стражилову, као и оној која иде јужно изнад петроварадинског извора.

Цвета у јуну.

Ово је нова врста, ја сам је послао ботаничком врту у Пешти и другим ботаничарима. Према цвету могла би се назвати fusco-purpurea или још боље би било да јој се да име према махуни.

196. *Vicia hybrida* L., Bastardwicke

Crescit hinc illinc in prunetis.

Floret Junio.

Расте ту и тамо по шљивицима.

Цвета у јуну.

197. *Vinca minor* L., Kleines Sinngrün, Zimzelen— nostris

Crescit inter dumeta ad viam Sztražilovo versus.

Floret Aprili.

Расте између жбуња поред пута према Стражилову.

Цвета у априлу.

III. ПРЕГЛЕД БИЉАКА ПО ФАМИЛИЈАМА

Fam. Polypodiaceae

1. *Polypodium Filix mas* L syn. *Neprodium filix mas* (L) Rich.
2. *Polypodium Filix femina* L syn. *Athyrium filix femina* (L) Roth.
3. *Asplenium Scolopendrium* L syn. *Scolopendrium vulgare* Sm.

Fam. Sparganiaceae

4. *Sparganium erectum* L

Fam. Gramineae

5. *Andropogon ischaemum* L

6. *Andropogon gryllus* L syn. *Chrysopogon gryllus* (L) Trin.
7. *Panicum crus galli* L syn. *Echinochloa crus galli* (L) R. et Sch.
8. *Panicum viride* L syn. *Setaria viridis* P. B.
9. *Panicum dactylon* L syn. *Cynodon dactylon* Pers.
10. *Phalaris arundinacea* L syn. *Baldingera arundinacea* Fl. Wett.
11. *Anthoxanthum odoratum* L
12. *Phleum pratense* L
13. *Phalaris phleoides* W. syn. *Phleum Boehmeri* Wib.
14. *Aegilops incurvata* L syn. *Agrostis incurvata* Scop.
15. *Aira aquatica* L
16. *Avena elatior* L syn. *Arrhenatherum elatius* M. K.
17. *Melica altissima* L
18. *Melica ciliata* L.
19. *Melica nutans* L
20. *Melica uniflora* Retz.
21. *Briza media* L
22. *Dactylis glomerata* L
23. *Cynosurus durus* L syn. *Sclerochloa dura* (L) Beauv.
24. *Poa annua* L
25. *Poa bulbosa* L
26. *Poa aquatica* L syn. *Glyceria aquatica* (L) Whlbg.
27. *Poa cristata* Retz. syn. *Koeleria cristata* Pers.
28. *Festuca fluitans* L syn. *Glyceria fluitans* P. B.
29. *Festuca duriuscula* L
30. *Bromus inermis* Leyss.
31. *Bromus tectorum* L
32. *Bromus pinnatus* L syn. *Brachipodium pinnatum* (L) Beauv.
33. *Bromus cristatus* L syn. *Agropyron cristatum* (L) R. et Sch.
34. *Lolium perenne* L
35. *Secale vilosum* L syn. *Triticum villosum* M. B.

Fam. Cyperaceae

36. *Cyperus flavescens* L syn. *Picurus flavescens* Rchb.
37. *Scirpus lacustris* L
38. *Scirpus maritimus* L

Fam. Araceae

39. *Acorus Calamus* L

Fam. Juncaceae

40. *Juncus bulbosus* L
41. *Juncus effusus* L
42. *Juncus bufonius* L

Fam. Liliaceae

43. *Allium atropurpureum* W. et K.
44. *Allium flavum* L
45. *Allium carinatum* L
46. *Lilium martagon* L
47. *Scilla bifolia* L
48. *Ornithogalum pyrenaicum* L
49. *Ornithogalum umbellatum* L

50. *Hyacinthus comosum* L syn. *Muscari comosum* (L) Mill.
51. *Hyacinthus botryoides* L syn. *Muscari botryoides* (L) Mill.
52. *Asparagus officinalis* L
53. *Ruscus hypoglossum* L
54. *Convalaria latifolia* Jacq. syn. *Polygonatum latifolium* Desv.
55. *Convalaria majalis* L
56. *Paris quadrifolia* L

Fam. Amaryllidaceae

57. *Leucoium aestivum* L

Fam. Iridaceae

58. *Iris pseudacorus* L

Fam. Aristolochiaceae

59. *Asarum europaeum* L

Fam. Polygonaceae

60. *Rumex acetosella* L
61. *Rumex acetosa* L

Fam. Chenopodiaceae

62. *Beta vulgaris* L
63. *Chenopodium Bonus Henricus* L
64. *Chenopodium hybridum* L
65. *Chenopodium album* L

Fam. Caryophyllaceae

66. *Alsine media* L syn. *Stellaria media* Will.
67. *Stellaria holostea* L
68. *Cerastium vulgatum* L syn. *Cerastium glomeratum* Thuill.
69. *Scleranthus annuus* L
70. *Silene inflata* Smith.
71. *Silene baccifera* Roth.
72. *Cucubalus Behen* L
73. *Gipsophila muralis* L
74. *Dianthus atrorubens* Alliani
75. *Dianthus diminutus* L
76. *Saponaria officinalis* L

Fam. Nymphaeaceae

77. *Nymphaea alba* L syn. *Castalia alba* (L) Wood.

Fam. Ranunculaceae

78. *Nigella arvensis* L
79. *Delphinium consolida* L
80. *Aconitum Lycoctonum* L
81. *Anemone ranunculoides* L
82. *Clematis vitalba* L.

Fam. Papaveraceae

83. *Papaver rhoeas* L
84. *Chelidonium maius* L
85. *Chelidonium corniculatum* L syn. *Glaucium corniculatum* (L) Curt.

Fam. Cruciferae

86. *Sisymbrium palustre* Leyss. syn. *Roripa palustris* Reich.
87. *Anastatica syriaca* L syn. *Myagrum rostratum* Scop Syn. *Bunias syriaca* Gärt.
88. *Dentaria bulbifera* L
89. *Isatis tinctoria* L

Fam. Resedaceae

90. *Reseda luteola* L
91. *Reseda lutea* L
92. *Reseda phyteuma* L

Fam. Crassulaceae

93. *Sedum sexangulare* Lej. syn. *G. boloniense* Lois,

Fam. Rosaceae

94. *Sorbus domestica* L
95. *Pirus torminalis* L syn. *Sorbus torminalis* (L) Crantz.
96. *Pirus Cydonia* L syn. *Cydonia vulgaris* Perc.
97. *Crataegus monogyna* Jacq.
98. *Crataegus pentagyna* W. K.
99. *Potentilla supina* L
100. *Potentilla verna* L.
101. *Agrimonia eupatoria* L
102. *Prunus Chamaecerasus* Jacq. syn. *P. cerasus* Pall.

Fam. Papilionaceae

103. *Cytisus capitatus* Scop.
104. *Cytisus austriacus* L
105. *Galega officinalis* L,
106. *Glycyrrhiza echinata* L
107. *Vicia serratifolia* Jacq.
108. *Vicia hybrida* L
109. *Ervum hirsutum* L syn. *Vicia hirsuta* Koch.
110. *Lathyrus tuberosus* L
111. *Lathyrus latifolius* L

Fam. Linaceae

112. *Linum hirsutum* L
113. *Linum tenuifolium* L
114. *Linum austriacum* L

Fam. Rutaceae

115. *Dictamnus albus* L

Fam. Euphorbiaceae

116. *Euphorbia epithymoides* L syn. *E. fragifera* Jan.
117. *Euphorbia cyparissias* L
118. *Euphorbia virgata* W. et K.
119. *Euphorbia silvatica* Jacq. syn. *E. amygdaloides* L

Fam. Celastraceae

120. *Evonymus verrucosa* Scop.

Fam. Aceraceae

121. *Acer tataricum* L

Fam. Rhamnaceae

122. *Rhamnus cathartica* L

123. *Rhamnus frangula* L,

Fam. Tiliaceae

124. *Tilia alba*

Fam. Malvaceae

125. *Alcea rosea* (L) Cav.

126. *Althea* (*Lavatera thuringiaca* L)

Fam. Guttiferae

127. *Hypericum perforatum* L

Fam. Lythroceae

128. *Lythrum salicaria* L

129. *Lythrum virgatum* L

Fam. Oenotheraceae

130. *Epilobium hirsutum* L

131. *Circaea lutetiana* L

Fam. Hydrocaryaceae

132. *Trapa natans* L

Fam. Umbelliferae

133. *Sanicula europaea* L

134. *Eryngium campestre* L

135. *Chaerophyllum temulum* L

136. *Chaerophyllum bulbosum* L

137. *Tordylium Scandix Anthriscus* L syn. *Torilis Anthriscus* Gmel.

138. *Caucalis grandiflora* L. syn. *Orlaya grandiflora* (L) Hoffm.

139. *Bupleurum rotundifolium* L

140. *Apium Petroselinum* L syn. *Petroselinum hortense* Hoffm.

141. *Pimpinella dioica* L

142. *Sium angustifolium* L

143. *Sium Falcaria* L syn. *Falcaria Rivini* Host., syn. *Seseli Falcaria* Scop.

144. *Phellandrium aquaticum* L syn. *Oenanthe Phellandrium* Lam.

145. *Aethusa cynapium* L

146. *Anethum graveolens* L

147. *Daucus carota* L

148. *Scandix cerefolium* L syn. *Anthriscus cerefolium* Hoffm.

Fam. Gentianaceae

149. *Gentiana pneumonanthe* L

150. *Menyanthes nymphoides* Lk.

Fam. Apocynaceae

151. *Vinca minor* L

Fam. Convolvulaceae

152. *Convolvulus cantabricus* L

Fam. Boraginaceae

153. *Heliotropium europaeum* L

154. *Asperugo procumbens* L

155. *Pulmonaria angustifolia* L

156. *Myosotis Lappula* L syn. *Echinospermum Lappula* Schm.

157. *Onosma echioides* L syn. *Cerithe echioides* Scop.

158. *Echium vulgare* L

159. *Echium italicum* L

Fam. Verbenaceae

160. *Verbena officinalis* L

Fam. Labiatae

161. *Teucrium Chamaepitys* L syn. *Ajuga chamaepitys* Schreb.

162. *Teucrium scordium* L

163. *Stachys palustris* L

164. *Salvia glutinosa* L

165. *Salvia verticillata* L

166. *Salvia aethiopsis* L

167. *Salvia austriaca* Jacq.

168. *Salvia pratensis* L

169. *Origanum vulgare* L

170. *Lycopus europaeus* L

171. *Mentha pulegium* L

172. *Clinopodium vulgare* L syn. *Calamintha Clinopodium* Spen.

Fam. Scrophulariaceae

173. *Antirrhinum genistifolium* Vill

174. *Veronica Anagallis* L

175. *Veronica Chamaedrys* L

176. *Veronica officinalis* L

177. *Veronica praecox* All

178. *Veronica serpyllifolia* L

179. *Veronica hederifolia* L

180. *Veronica agrestis* L

181. *Veronica multifida* L

182. *Digitalis ferruginea* L

Fam. Rubiaceae

183. *Asperula taurina* L

184. *Galium glaucum* L syn. *Asperula galioides* M. B.

Fam. Caprifoliaceae

135. *Viburnum opulus* L

186. *Viburnum lantana* L

187. *Lonicera xylosteum* L

Fam. Valerianaceae

188. Valeriana olitoria Moench.

Fam. Compositae

189. Ghrysocoma Linosyris L. syn. Aster Linosyris Beruch.

190. Erigeron canadensis L.

191. Inula germanica L.

192. Doronicum plantagineum Rth.

193. Senecio Jacobaea L.

194. Centaurea calcitrapa L.

195. Carthamus lanatus L.

196. Sonchus asper (L.) Hill.

197. Echinops ritro L.

Врсте које је А. Волни сматрао новим су:

Allium atropurpureum W. et K., Euphorbia virgata W. et K., Veronica praecox All, Vicia serratifolia Jacq., Lavatera thuringiaca L (Althea sp.). У флори Waldstein et Kitaibel (Wien 1851), за Tilia alba стоји: "e Syrmio autem submisit D. Andreas Wolny, gymnasii Karloviczensis Director et profesor. Према томе врста Tilia sp. из хербара, чији приказ дајемо, је Tilia alba.

Милорад Марчетић и Нада Бабић

ЛИТЕРАТУРА

¹ С. Грозданић: др. Андрија Волни, профеоар и директор сремско-карловачке гимназије — Годишњак М. српске 1940.

² М. Марчетић: Хербар Андрије Волнија у Карловачкој гимназији, Рад војвођанских музеја, I, 1952.

³ М. Марчетић: Писмо А. Волнија Митрополиту Стратимировићу — Зборник М. српске — Природне науке бр. 3, 1952.

⁴ Dr. Barbás Vince: Andreas Wolny, 1759—1827 — Mathematische und Naturwissenschaftliche Mitteilungen 1893, XXV—VII.

⁵ Gombocz Endre: A Magyar Botanika Története — Budapest 1936

⁶ Dr. Jávorka Sándor: Magyar Flóra (Flora Hungarica) — Budapest 1925.

⁷ Garcke: Illustrierte Flora — Berlin, 1922.

⁸ G. Lorinser: Taschenbuch der Flora Deutschlands und der Schweiz, Wien 1851.

⁹ Francisci Coimitis Waldstein et Pauli Kitaibel: Descriptiones et icones Plantarum rariorum Hungariae Vol. I—III 1802—1812 Vienne.

¹⁰ Dr. Ernst Hallier: Flora von Deutschland, Gera — Untermhaus 1885.

THE FIRST AND THIRD CENTURIAE OF ANDREW WOLNY'S HERBARIUM

The first and third "Centuriae" (hundreds) of Andrew Wolny's Herbarium, in the high — school of Sremski Karlovci have been preserved till now, while the second one has disappeared after World War I. By publishing the flora of these two Centuriae we want to evoke the memory of our first scientific florist, who, being a teacher and director of the Sremski Karlovci grammar — school, laid the first foundation to scientific plant collecting in our country. The first Centuria was collected in 1797, the third in 1801. In the first part of this publication we enumerate the plants contrived in those two Centuriae by alphabetical order, in the second part — by families.

ИЗ ЖИВОТА И РАДА ВОЈВОЂАНСКИХ МУЗЕЈА

ГАЛЕРИЈА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Прва иницијатива за оснивање Галерије, односно музеја при Матици српској, потиче још из 1847 године. Тада је усвојен предлог Теодора Павловића, секретара Матице српске, да се при "Обшчеству" оснује "српска народна збирка" или "музеум" где ће се чувати све старине и знаменитости српске као: стари новац, оружје, старе књиге, рукописи, рукотворине и "образи славних Србаља". "Јер кад такви предмети нису растурени већ у једну збирку скупљени и сваком приступачни, народни дух крепе и богато приносе плод свој, што се може видети из примера свих изображених народа.¹ Прихваћен је том приликом и предлог да се путем Српских народних новина упуту апел родољубивом грађанству да Матици поклања наведене предмете за њену збирку. Али низ догађаја и промена, бурна 1848, борба за Текелијанум, Бахов апсолутизам, сеоба Матице у Нови Сад (1864) и најпосле Први светски рат и несређене послератне прилике, утицали су да се донете одлуке не спроведу у дело тако брзо. Ипак, иако музеј није озваничен, формирају се унутар Матице, премда врло споро, мале музејске збирке. Једино је био нешто живљи рад на сакупљању слика за Матичину галерију. То су углавном портрети добротвора који су по пресељењу Матице у Нови Сад изложени у свечаној дворани. За даљи развитак Галерије значајна је година 1861. Тада је прихваћен предлог Стевана Поповића да се Матица поново обрати молбом грађанству да допринесе обогаћењу њене Галерије поклањањем слика српских уметника, или поверавањем истих Матици на чување.² Да је било одзива види се по томе што се Галерија наредних година прикупљеним примерцима бројно удвостручила што се може констатовати по извештајима који су сваке године достављани главној скупштини Матице српске. — Тако се 1881 износи да је Матици за њену Галерију слика даровао новосадски градски капетан Радослав Манојловић леп аутопортре Новака Радонића, а Стеван Николић из Будим-Пеште портре Павла Којића, рад проф. Адлера. 1882 поклатио је Петар Јовичић из Новог Сада Цара Душана, и Краљевића Марка, слике Новака Радонића, копије по Ђури Јакшићу. Иако је било сличних примера много, ипак је Галерија 1901 године бројала само 78 слика. Међу њима је највише радова Новака Радонића и Павла Симића, али су заступљена и остала значајна имена војвођанског сликарства као: Арса Теодоровић, Павел Ђурковић, Ђура Јакшић, Никола Алексић и др.

Сл. 1 — Изглед Галерије Матице српске у Новом Саду

Питање систематског формирања Музеја Матице српске поново је покренуто 1912 године. Тада је на годишњој скупштини потврђено оснивање "стручних зборова" при Књижевном одељењу, са задатком друштвеног просвећивања. Један од "зборова" је и уметнички, који треба да проучава уметност уопште, а српску посебно, и да ради на стварању уметничког музеја.³ Али, нажалост, делатност "уметничког збора" је била врло ограничена и свела се само на скупљање извесних музејских аквизиција.

Године 1926 услед живљега рада око прославе стогодишњице Матице српске поново је покренуто и питање оснивања музеја. Ст. Станојевић у једном чланку указује на потребу постојања једне такве културне установе "јер у Срему, Банату и Бачкој има много драгоцених старина, нарочито по црквама и манастирима, које су тешко приступачне а уз то и изложене квару. Зато треба предузети кораке да се у Новом Саду или Сремским Карловцима што пре оснује музеј".⁴ Године 1927 приређена је у Матици прва изложба војвођанског сликарства XVIII и XIX века којом је указан пут даљем развоју Галерије Матице српске, а у исто време излази из штампе и исцрпна историја ликовне уметности *Српска уметност у Војводини* од В. Петровића и М. Кашанина. Најзад се 1932 на заједничким седницама Управног и Књижевног одбора озбиљно прихватило решавање отварања Музеја, а 1933 године бира се и музејски одбор и управник Музеја. Музеј је отворен за публику 9 јула исте године. У статуту Музеја је истакнуто: да је Матичин музеј јавна установа са сврхом скупљања и чувања музејских аквизиција са подручја Војводине и да садржи следеће збирке: библиотеку, архиву, галерију слика, археолошку, етнографску и нумизматичку збирку, збирку драгоцености фотографија и клишеа. Орган Музеја је *Летопис Матице Српске*.⁵

Пратећи развој Музеја Матице српске, видимо да се Галерија највише повећала поклонима савремених ликовних уметника и пасионираних скупљача, као што је био Јоца Вујић из Сенте који је Галерији поклонио 46 слика старих војвођанских аутора.⁶ У раздобљу од 1933 до 1941 године Галерија не прима никакве субвенције од државе, те јој је куповина слика скоро онемогућена. Пошто је упућена само на поклоне, прикупљају се слике несистематски. Но, њена делатност се у то време не ограничава само на набавку слика већ се креће и у правцу приређивања изложби и пружању помоћи савременим ликовним уметницима при излагању. Донета је одлука да се сваке године у оквиру Галерије приреди две изложбе, и то: ретроспективна изложба старог војвођанског сликарства и групна изложба савремених ликовних уметника Војводине.⁷ План није у потпуности остварен, бар што се тиче изложби старог сликарства, јер су у Галерији одржане само: 1934 — изложба Павла Симића, 1935 — Новака Радонића и 1936 — Николе и Стеве Алексића. 1938 почеле су припреме за изложбу *Сто педесет година војвођанског сликарства*, али услед недовољног материјала иста није одржана. Изложбе савременог сликарства одржаване су у оквиру Матичине галерије сваке године у пролеће. У периоду од 1933 до 1941 године одржано је укупно 12 изложби, од којих је 8 приредила Галерија а 4 поједини савремени ликовни уметници у њеним просторијама. У том првом периоду Галерија није имала свог кустоса, већ је њом управљао управник Музеја, односно Музејски одбор са почасним претседником Урошем Предићем.

По ослобођењу изабран је, на заједничкој седници Управног и Књижевног одбора Матице српске, нови Музејски одбор. Он је донео одлуку да се изради план општег Музеја Војводине у који треба да се реорганизује досадашњи Матичин музеј и да се одмах почне са уређивањем просторија за њега.⁸ Овом се Музеју постављају два

задатка: да прикаже прошлост Војводине у свим њеним облицима, и да сву ту дугу и разнолику прошлост прикаже у развојном процесу, у узрочној вези са развитком друштвеног живота. Године 1946 отворен је Музеј за јавност са својим изложеним материјалом и нешто позајмљених објеката. Том приликом изложене су следеће збирке: Археологија Војводине — од старијег каменог доба до доба сеобе народа, Српска ликовна збирка, Етнографска збирка, и Збирка докумената о раду Матице српске од оснивања 1826 до Другог светског рата. По новој поставци Галерија је заузимала седам дворана у којима је био хронолошки изложен најрепрезентативнији материјал од краја XVII до XX века. 1947 године расправљено је питање Музеја Матице српске. Основан је државни Војвођански музеј у Новом Саду 30 V 1947 и донесен је следећи закључак: поред државног Војвођанског музеја који ће обухватати све музеолошке области Матица српска неће моћи, а није ни потребно, да оснива иста одељења. Стога је одлучено да Матица развија само Галерију слика, док све остале збирке уступа Војвођанском музеју, који ће развијати све музејске гране сем галерије слика.⁸ Том приликом је решено да ће тадашње Повереништво за просвету ГИОНСАПВ ставити Матици на расположење материјална средства за даље развијање Галерије. После те одлуке и разграничења Галерија добија први пут сталног кустоса и рестауратора.

Сл. 2 — Зграда Матице српске

У овом последњем периоду, по ослобођењу омогућен је систематскији и стручнији рад у Галерији Матице српске. Године 1946 штампана се илустровани каталог са кратким биографијама сликара чије су слике у Галерији биле изложене. Рад на приређивању и организовању изложби у Галерији је врло жив. У периоду од 1946 до 1950 приређено је 6 изложби: три савремених ликовних уметника Војводине — Милана Коњовића, Стојана Трумића и једна колективна изложба УЛУВ-а, и три ретроспективне старог војвођанског сликарства — изложба слика Ђуре Јакшића, заједничка изложба Уроша Предића и Паје Јовановића и изложба Стеве Тодоровића. 1951 године приредила је Галерија поново после 16 година ретроспективну изложбу слика Новака Радонића. Овог пута је материјал био много обимнији и потпунији. Године 1953 отворена је, у оквиру сталне галерије, Изложба војвођанског сликарства XVIII века, која је веома значајна као први покушај обимнијег сакупљања и излагања материјала из XVIII века. Свака од ових изложби по ослобођењу имала је свој штампани, а нека и илустровани каталог. Галерија је такође пружала помоћ при излагању појединим савременим ликовним уметницима, који 1949 добијају посебну изложбену дворану у згради Матице српске.

Набавка слика за галериску збирку у овом последњем раздобљу тече систематски и од 407 објеката затечених 1945. Галерија сада броји 1308, од којих је 1103 њена својина, док је 205 објеката само депоновано у Галерији. Води се евиденција о оним војвођанским сликарима који у Галерији нису заступљени, како би се временом те празнине попуниле.

За разлику од ранијег периода (1933—41) када су посете Музеју биле врло слабе, Галерија је задњих година бројно посећена, нарочито од стране школске омладине. Посете су најобилније за време периодичних изложби, тако је напр. само у току месеца октобра 1953 изложбу Војвођанског сликарства XVIII века посетило 1632 лица

По коначном исељењу Природњачке збирке Војвођанског музеја марта 1953, Галерија је добила за излагање цео први спрат задужбине Марије Трандафил, у којој је смештена Матица српска, што чини 15 изложбених дворана

поред зидних површина хола и степеништа, где се излаже графика. По задњој поставци од септембра 1953, у овако проширеној Галерији Матице српске изложено је 187 слика

Олга Димитријевић

НАПОМЕНЕ

- ¹ Записник седнице управног одбора Матице српске од 14 октобра 1847 године. Књига записника у архиви Матице српске.
- ² Матица српска 1826—1926, Нови Сад, издање М. С, 108.
- ³ Рад и именик Матице српске, 1912, св. 6, 25.
- ⁴ Ст. Станојевић, Војвођански музеј, Летопис МС, 1926, књ. 307, св. 1—2, 193.
- ⁵ Рад и именик Матице српске, 1933, св. I, 57.
- ⁶ По годишњим извештајима Музејског одбора који су излазили у Гласу Матице српске — у септембарским бројевима — од 1934 до 1940 године.
- ⁷ Глас Матице српске, Нови Сад, септембар 1935, бр. 33—34. 140.
- ⁸ Гласник Матице српске, септембар 1946, год. I, бр. 1.
- ⁹ Гласник Матице српске, октобар 1948, год. III, бр. 11.

Olga Dimitrijević

DIE GALERIE DER "MATICA SRPSKA"

Die ersten Schritte zur Gründung der Galerie, bezüglich des Museums der "Matica srpska" wurden schon in der Mitte des vorigen Jahrhunderts, im Jahre 1847, unternommen, Unterdess verhinderten die stürmischen politischen Geschehnisse die amtliche Bekanntmachung des Museums, trotzdem sich kleinere musealische Sammlungen schon zu bilden begannen. Ähnliche Versuche gab es auch später in den Jahren 1881, 1912 und besonders im Jahre 1926 anlässlich der Hundertjahresfeier der Matica srpska. Das Museum wurde jedoch erst am 9 Juli 1933 eröffnet.

Die Tätigkeit der Galerie beschränkte sich im Laufe von 1933 bis 1941 auf die Vervollständigung ihrer Fonde und auf die Veranstaltung von Ausstellungen der alten und zeitgenössischen Malerei der Woiewodina.

Nach der Befreiung, vom Jahre 1946, wurde die Arbeit in der erneuerten Galerie nach neuzeitlichen musealischen Prinzipien weitergeführt. Besondere Aufmerksamkeit wurde der Veranstaltung von je vollkommeneren Ausstellungen gewidmet. Es wurde die systematische Anschaffung der Bilder gesichert, da die Galerie mit einem regelmässigen Jahresbudget verfügt.

Die Galerie besitzt die Sammlungen der alten Kirchenmalerei (Tafelbilder) der Woiewodina aus dem 17. und 18. Jahrhundert, eine Sammlung der bürgerlichen (Malerei des 19. Jahrh. und eine Sammlung der zeitgenössischen serbischen Malerei, in der die Maler der Woiewodina am vollständigsten vertreten sind.

VERZEICHNIS PHOTOGRAPHISCHER AUFNAHMEN

Bild 1. Die Galerie der Matica srpska in Novi Sad.

Bild 2. Gebäude der Matica srpska.

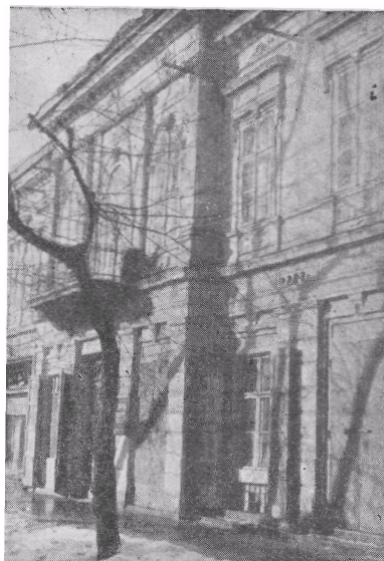
У Сомбору је већ 60-тих година прошлог века било покушаја од стране појединих грађана да се сакупљају историски споменици, можда највише поводом тога што је градска архива 1848 била скоро потпуно уништена и што су најважнији документи прошлости ношени у Пешту, Сегедин, па чак и у иностранство. Оснивање музејског друштва у Темишвару 1872, дало је још више потстрека за овакве подухвате.

Млади помоћни бележник у Пачиру Еде Дудаш покренуо је историски часопис *Bács-Bodrog* који је обрађивао у овојим чланцима прошлост жупаније Бач-Бодрог, али је лист ускоро престао излазити.

Фридрих Стелцер у 20 чланака листа *Ujvidék* објавио је 1877 историју Бачке, што је учинио у сврху оснивања једног археолошког и историског друштва Бачке.

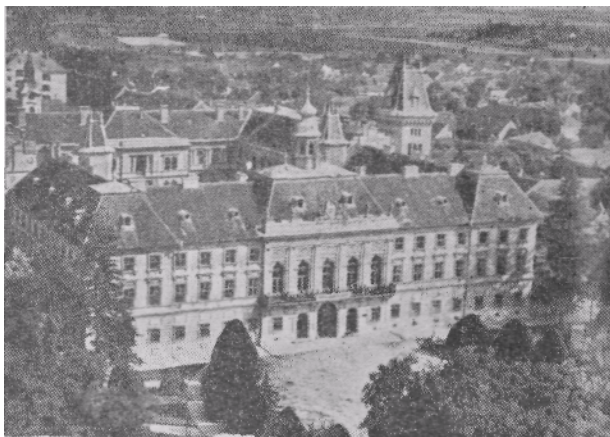
Године 1880 издаје Иштван Ивањи овој проглас у интересу оснивања жупаниског историског друштва, који је објављен не само по бачким новинама, него и у часопису *Századok*, органу Историског друштва Мађарске. Ивањи је био придобио за ову идеју ондашњег поджупана Ендру Шмауса, којем су се онда придружили гимназиски професори др Лајош И. Молнар, уредник листа Бачка и др. Еде Маргалић.

22 августа 1882 поджупан је сазвао конференцију, којој су присуствовали наставни инспектор Ференц Цирфус, р. кат. парох, Ђула Фехер, Ивањи, др. Молнар и др. Маргалић, са управником гимназије Ђерђ Радичем. Овај одбор се сагласио у томе да је оснивање друштва потребно и поверио је др. Маргалићу да у ту сврху изда један проглас. Тај је изашао још истог дана у листу Бачка а затим и у осталим новинама Жупаније. Поджупан је разаслао пописне листе и ускоро се појавило 177 чланова.

Сл. 1 — Зграда у којој је смештен Градски музеј у Сомбору

11 маја 1883 одржана је скупштина, која је прогласила да је историско друштво основано са 202 члана и примила нацрт основних правила, а затим изабрала одбор: претседник Ендре Шмаус, потпретседник Ивањи, секретар др. Маргалић, потсекретар Т. Вароши, правобранилац Л. Козма, благајник др. Шимон Шилер, а чувар збирке Ђула Бибер. Од тога момента можемо сматрати, да је Градски музеј у Сомбору основан, јер Историско друштво већ располаже музејском збирком. Сви подаци говоре за то да највећу заслугу за оснивање Друштва има Иштван Ивањи.

Сл. 2 — Стара Жупанинска зграда у којој је био смештен Градски музеј у Сомбору до 1941 године

Друштво је 15 новембра, након пола године од оснивања, одржало своју прву јавну тромесечну седницу, на којој су чланови читали своје радове. За три године одржано је 6 таквих седница на којима се појавило 8 активних чланова са 18 радова.

На основу једне скупштинске одлуке године 1884 секретар Маргалић путем огласа у листовима тражи поклоне за музеј, који има следећа планирана одељења: 1. Нумизматичку збирку, 2. Археолошку збирку, 3. Збирку докумената, печата и грбова, 4. Књиге штампане или у рукопису, монографије, расправе и географске карте које се односе на прошлост Бачке, 5. Збирку савремених књига, политичких и других листова, памфлета и других штампаних ствари. Као одзив на проглас стигло је и неколико поклона.

За три године сакупило се толико вредних историских студија да је на одборској седници 30 јуна 1885 одлучено да се покрене стручни лист под именом *Évkönyv*, тј. "Годишњак". Он је излазио тромесечно у свескама од три табака у уредништву секретара. Још исте године изашла је из штампе прва свеска.

Чланови Друштва су били и главни сараданци велике монографије Бачке, која је изашла из штампе у уредништву Ђуле Дудаша. Али, осим неколико активних чланова други нису радили. И број чланова је опао од 202 на једва стотину. Ипак Друштво је непоколебиво ишло својим путем. Значајну улогу је имао у томе Габро Гросшмит, пензионисани судија, који је 1887 постао главни секретар Друштва. 74-годишњи старац младалачком снагом се бринуо за послове друштва. Уређивао је "Годишњак", који је често пунио само својим чланцима, написао историју новог века за монографију Бачке, објавио неколико самосталних историских радова, сређивао нумизматичку збирку заједно са кустосом Јованом Шверером, а археолошку збирку и библиотеку музеја створио је такође из ничега. Те године добило је Друштво за свој музеј једну собу у приземљу Жупанинске зграде 27 априла, одатле је 1892 пресељено на II спрат. Гросшмит је до своје смрти, скоро 10 година, вршио секретарску дужност.

Њега је наследио Ђула Дудаш, чија је широка књижевна делатност у "Годишњаку", на Жупанијској монографији и самосталним радовима стекла признање највиших научних кругова.

На скупштини од 27 децембра 1896 Иштван Ивањи поднео је оставку на дужност потпредседника због слабљења вида. Он је 13 година био на том положају, а као члан и даље је радио за Друштво неуморно до своје смрти.

Добровољно подвргавање Друштва 1898 надзору мађарске државне инспекције за музеје и библиотеке, значило је сталну материјалну и моралну потпору за рад. Државна инспекција одмах је издејствовала 600 круна државне помоћи, једним делом и за вршење археолошких ископавања.

Године 1901 бирана је нова управа, која је углавном остала до Првог светског рата, само су се кустоси мењали. Чланови ове управе су били: Л. Козма као претседник, Геза Латиновић потпредседник, Карољ Тренчењи секретар, кустос Лајош Реидигер.

1903 Музеј Друштва имао је већ три просторије. Реидигер је довео први пут збирку у такав ред, да се музеј могао отворити и за публику. Отварању је претходило научно одређивање и инвентарисање музејских предмета, што је државна инспекција поверила др. Бели Черни. На основу тога је израђен музејски *Kalauz*, илустровани каталог објеката. Музеј је отворен за публику 1904, и то недељом од 10—12 и од 13—17 часова.

Државна инспекција 1904 подигла је од државе субвенцију од које се 500 круна могло употребити за археологију, а 400 на етнографију. Друштво је издало једно упутство за прикупљање етнографских предмета, које је написао члан друштва Балинт Белошић, и то упутство је бесплатно разаслато, поглавито учитељима у село. 1907 г.,

када је кустос постао Калман Губица, учитељ из Бачког Моноштора, обилажена су бачка села, у којима је прикупљено много предмета, цртежа, слика и начињене прикљешке за једну етнографску збирку.

31 маја 1908 Друштво је прославило 25-годишњицу свога рада свечаном седницом, којом приликом је прочитан историјат Друштва и издат т. зв. *Repertorium*, у којем су по азбучном реду распоређени сви досадањи чланци у "Годишњаку", и по писцима и по насловима. Оба дела су рад секретара Тренчењија.

Број предмета 1908 износио је у археолошкој и нумизматичкој збирци 9970 комада, етнографских предмета било је 1067, уметничких 84, књига 816, укупно 11937 комада.

Калман Губица, кустос музеја, бавио се у почетку археолошким истраживањима у околини Бачког Моноштора, а затим са целог музејског подручја, па се бавио и нумизматиком и етнографијом. Развој Музеја везан је за његово име. Он је систематски водио све музејске послове, вршио археолошка ископавања, прикупљао етнографске, нумизматичке и друге предмете, ажурно је водио инвентарисање по лисним каталозима, који су састављени по налазиштима. Средио је све збирке, археолошку, историску, нумизматичку, етнографску и природњачку, коју је он основао. Његов рад се види из његових годишњих извештаја, којих има 10, и које је он као кустос музеја био дужан да изнесе пред скупштину Историског друштва. Да споменемо само његова археолошка ископавања у околини Бачког Моноштора и код Малог Иђоша, етнографске радове о животу Шокаца и његов истраживачки пут по јужној Бачкој, нарочито око Тителског Брега, одакле се вратио са многим прикупљеним археолошким и етнографским предметима и подацима. После његове смрти настала је стагнација, а већ и иначе услед Првог светског рата отежан је рад Музеја.

Од 1918 г. укинута је државна субвенција, а "Годишњак" је излазио годишње само једанпут. Број за 1917 г. изашао је тек 1918 због штампарских тешкоћа. Место кустоса (Губица је умро 1918) заузео је секретар Друштва.

У Сомбор је ушла српска војска 10 новембра 1918. Тих дана нико се није бринуо о имовини Историског друштва. Секретар Тренчењи напустио је град, предавши дужност Самуилу Гринер-у, адвокату Друштва. Од те године па до 1931 музеј није радио уопште. Историско друштво је обновљено тек 1936 г. највише залагањем Ђорђа Антића, апотекара у Сомбору, а проглас за сазивање нове скупштине израдио је онај исти др. Еде Маргалић, који је пре 50 година то Историско друштво и основао. Ова скупштина је одржана 25 IV 1936 и прогласила је Историско друштво поново основаним. Друштво је примило у посед имовину пређашњег Историског друштва: књижницу, нумизматичку, археолошку, етнографску збирку и друго, одржало осам одборских седница и неколико излета у околна села и издало "Годишњак" за 1936/37 год. За претседника Друштва био је изабран Др. Радивој Симоновић лекар, познати писац, за доживотног почасног претседника др. Еде Маргалић, умировљени професор универзитета. Управа је поставила себи за задатак припремање грађе за монографију града и решено је да се до 1940 на свечан начин прослави велика Сеоба Срба под Арсенијем Црнојевићем. Рад управног одбора био је крунисан тиме, што је њен вредни и пожртвовани члан др. Имре Фрај, умировљени судија, поклатио условно Друштву своје збирке с тим, да их преда чим Друштво буде имало одговарајуће просторије. Осим тога и др. Еде Маргалић је поклатио Друштву своју библиотеку и доста велики број вредних рукописа. Подручје рада новог Историског друштва није тада обухватило целу Бачку, него углавном територију данашњих срезова сомборског, кулског и одачког, као и Барању. У том погледу археолошка збирка др. Имре Фраја, поред своје опште вредности, комплетирала је досадашњу збирку, јер је садржавала и многе ископине из Барање. Његова нумизматичка збирка броји око 11000 комада, а уз ову иде и стручна нумизматичка библиотека особите вредности.

Априла месеца 1941 ушла је мађарска окупаторска војска у Сомбор. Те године Музеј је стављен под контролу мађарског државног инспектората за музеје. Године 1942 исти је дао музеј преуредити. Музеј је тада смештен у кућу Стевице Лалошевића. Археолошка збирка је проучавана, каталогизирана и уређена од стране сегединских стручњака: Банер-а, Пардуц-а, Корек-а и других. Музеј је отворен за публику 12 XI 1942. Приликом одласка окупатора ујесен 1944 сав материјал Музеја спакован је у сандуке и смештен у подрум Градске куће. Јануара месеца 1945 Градски народни одбор ставио је на расположење кућу Ледерер Јулија; за сврхе музеја. Након ослобођења, пре отварања, радили су на организовању музеја Милан Коњовић, сликар, Херцег Јован, књижевник и Јеновац Стеван, сликар.

20 октобра 1945 Вељко Петровић, књижевник, свечано је отворио Музеј. У то доба Археолошко и Етнографско одељење Музеја још није радило у недостатку стручњака. За ликовно одељење је Милан Коњовић преузео на привремено излагање галерију слика Павла Бељанског, која представља најбоља југословенска дела у периоду између два рата.

Археолошко одељење је почело радити 1948. Богата наслеђена збирка, која је била несређена, одликовала се у првом реду мноштвом и разноврсношћу споменика из доба Сеобе народа. Ту спадају инвентар келтског коњаничког гроба из Оцака, затим кестхељски материјал са тако великих некропола као она у Малом Иђошу и

Богојеву. У овој збирци било је још и јазишког, римског и германског, као и обиље преисториског материјала. Рекогносцирањем археолошких налазишта, које се могло извести помоћу обилних података нађених по свескама музејског "Годишњака", могло се утврдити порекло старог материјала — одредити и највећим делом инвентарисати. Нова ископавања су вршена у околини Бачког Моноштора, а онда у Богојеву, док су пробна ископавања вршена по целом музејском подручју. На тај начин набављено је неолитског материјала из Богојева, бронзанодобног из Богојева и Колута, латенског из Богојева и Плавне, германског из Колута, кестхељског из Богојева итд. Најзначајнији налази су публиковани.

Етнографска збирка била је изложена одмах након ослобођења, али збијена у две мале собе и уопште непрегледна. Године 1949 адаптиране су за Етнографско одељење просторије у приземљу десног крила зграде, где је до тада била смештена Градска библиотека. На тај начин предмети су се могли прегледно излагати у много пространијим салама. Прикупљање етнолошких предмета почело је тек 1949. Набављени су предмети којих дотада није било, например ћилими. Комплетирана је народна ношња, како српска, тако и шокачка и купљена је једна нова мађарска и једна буњевачка ношња. Набављени су такође и делови намештаја. Најзначајнији су предмети и група предмета у овом одељењу: шокачка ношња, збирка ускршњих јаја, збирка преслица, рибарских алата и др.

Природњачка збирка има једну изложбену просторију, углавном са испуњеним воденим птицама. У збирци је од значаја један хербар са лисним каталогом са 117 биљака које је скупио пре Првог светског рата Ђула Продан, професор сомборске гимназије, а касније професор румунског универзитета у Cluiu. Биљке су из Сомбора, Риђице, Бездана, Дорослова, Суботице, Хоргоша, Новог Сада и Титела.

Треба још напоменути да је месеца децембра 1952 пренет у Музеј поклон др. Имре Фраја, који се састоји из археолошке збирке са око 1200 предмета, нумизматичке збирке од преко 11000 примерака старог новца и нумизматичке стручне библиотеке, која садржи ретка и скупоцена дела.

Музеј има и Историско одељење са богатом збирком. Ова збирка садржи писмене документе (највише из 1848), затим старе мапе, сведоцбе, пасоше, етнографске протоколе итд.

Предмети Одељења НОБ углавном су фотографије и писани документи из борбе, набављени преко Савеза бораца.

Павле П. Веленрајтер

Pavle P. Velenrajter

DIE GESCHICHTE DES STAEDTISCHEN MUSEUMS IN SOMBOR

Der Autor des Artikels berichtet über die Geschichte des Städtischen Museums in Sombor. Er stellt fest, dass die Gründung des Museums auf die Initiative des Geschichtlichen Vereines und einzelner Museumsliebhaber erfolgte. Das Museum wurde 1883 gegründet, und schon im Jahre 1885 wurde von Geschichtlichen Vereine gemeinsam mit dem Museum die

Zeitschrift "Évkönyv" (Jahrbuch) herausgegeben, in dem die Gegenstände und Kollektionen des Museums wissenschaftlich bearbeitet werden. Im Laufe der Zeit schuf das Museum eine reiche archaeologische, geschichtliche, ethnographische, und eine aussergewöhnlich reiche numismatische Sammlung.

VERZEICHNIS PHOTOGRAPHISCHER AUFNAHMEN

Bild 1. Das Städtische Museum in Sombor.

Eild 2. Das alte Komitatsgebäude in dem sich das Städtische Museum in Sombor bis 1941 befand.

НАПОМЕНЕ

¹ Trencsényi Károly: A Társulat 25 éves története (25-годишња прошлост Друштва) A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. 1908. св. II. 64 и даље.

² A Bács-Bodrog várm. történelmi társulat muzeumának képes Kalauza. (Илустрирани Каталог музеја Историског Друштва Б.Б. Жупаније). Уредили Gubitza Kalman, кустос музеја и Trencsényi Károly, секретар Друштва.

³ Годишњак Историског Друштва у Сомбору издат године 1936/7 у Сомбору, средно Ђорђе Антић.

⁴ Banner János: Gubitza Kalman emlékezete, Kalangya, број од 15 новембра 1945.

⁵ Párducz Mihály: Bácskai Muzeum, Kalangya, горе споменути број.

МУЗЕЈИ ВОЈВОДИНЕ У 1953 ГОДИНИ*

Музејска делатност у Војводини током 1953 године била је усмерена у правцу културно-просветног и научно-истраживачког рада у свим музејским гранама, као и на сређивању, систематском проучавању и публиковању сабране грађе.

* Извештај читан на XII конференцији музејских радника АП Војводине одржаној 28 и 29-XII-1953 у Сенти.

У својим настојањима музеји су наишли на широко разумевање и помоћ народних власти, сем у два-три случаја када се радило о решавању проблема зграде (Сомбор, Кикинда) или када се радило о средствима за откуп музејских предмета, набавку опреме или теренски истраживачки рад (Б. Петровац, Ср. Карловци, Сомбор).

Главни резултати у раду војвођанских музеја, посматрани из извештаја појединих музеја за протеклу годину, остварени су у периоду од 1 јануара до 20 децембра и сумарно дају отприлике овакву слику:

Културно-просветни рад музеја и ове године се углавном сводио на деловање кроз тематске изложбе. Оне су још више продубиле интересовање широких радних слојева, о чему јасно говори број од 470.988 посетилаца. Ово се постигло највећим делом постављањем 26 нових тематских изложби, углавном у музејима, а свега у три случаја ван музејских седишта. Поводом ових из-

ложби од укупно 295 предавања одржано је на народним универзитетима 27, у организацији ССРН 14, у радничким колективима 66, у јединицама ЈНА 25, у школама 19, преко радија 22 и у разним другим приликама 112, осим тога 418 предавања у музејима и 1727 тумачења колективним посетама.

Тежиште тематских изложби било је у популарисању нових резултата музејско-истраживачког рада, и то претежно оних са одређеном проблематиком на којој се дуже времена радило (10), затим изложби поводом разних прослава (9), ликовних (6), а најмање оних са одређеним васпитним смером (3).

Као што је већ речено, основни облик у остваривању задатака васпитно-образовног карактера биле су и овога пута претежно тематске изложбе. Пратећи будно збивања у културном животу наше Покрајиве и уопште, већина наших музеја је својим тематским изложбама доприносила општим настојањима у том смислу, било да су такве изложбе приређиване поводом прослава и разних годишњица припремане самостално, било у сарадњи са другим установама. Тако је Народни музеј у Бачком Петровцу, приликом словачких свечаности приредио изложбу са темом "Из културне историје Словака у Војводини"; Музеј у Сремским Карловцима, поводом Бранкове прославе, отворио је изложбу "Карловци у доба Бранкова ђаковања"; за прославу 10-годишњице војвођанских бригада организована је у Сремској Митровици изложба "Народноослободилачка борба Сремске Митровице", а у Руми је Војвођански музеј у сарадњи са Савезом бораца АПВ и другим установама припремио изложбу посвећену

Народноослободилачкој борби Војводине. У Сомбору је изложбом у Музеју обележена прослава 175-годишњице Учитељске школе, а у панчевачком Народном музеју изложбом "Панчево кроз историју" 800-годишњица Панчева. Међутим, изложбе "Доситеј и његово доба" у Војвођанском музеју и "Живот и рад Боже Ковачевића" у суботичком Музеју, биле су више меморијалног карактера.

Неким изложбама, као: "Северни Банат у време Дистрикта" (Музеј у Кикинди), "Грнчарија и грнчарски занат" и "Нумизматичка изложба" (суботички Музеј), "Сента кроз историју" (Музеј у Сенти), "Југоисточни Банат у праисторији" и "Народна уметност у југоисточном Банату" (у вршачком Народном музеју) настојало се да се прикаже прошлост у светлости нових научних резултата, док су изложбе "Старе географске карте" и "Стене и минерали Вршачких Брегова" у вршачком Народном музеју биле припремљене са посебном наменом: прва за научну екскурзију војвођанских наставника географије, а друга на молбу неких школа у граду.

Посебну пажњу посветили су неки музеји ликовној уметности па су тако приређене: "Изложба сликара удружења ликовних уметника Војводине" у Сомбору, "Изложба слика сликарске колоније" у Сенти и Ст. Бечеју, "Изложба слика Карла Направника" и "Изложба слика банатских сликара у 18 и 19 веку" у Вршцу, "Сликарство Панчева" у Панчеву, "Карловачки мотиви" у Сремским Карловцима, затим "Изложба графике и пастела мотива из Сремске Митровице" и "Изложба цртежа, литографија и слика Миливоја Николајевића" у Сремској Митровици, као и неке друге.

Поред приређивања изложби, делатност наших музеја у васпитно-образовном смислу огледа се и у предавањима, разноликим по својој тематици, карактеру и бројности у појединим музејима. У овом случају највише нас интересује тематика и карактер предавања. Како се то из извештаја могло утврдити предавања су различита по својој тематици, али се у њима још у доста случајева не види јасна опредељеност за теме којима треба на популаран начин дати публици оне научне резултате до којих се у оквиру појединих музејских грана дошло. Нема, на пример, предавања у којима би се на популаран начин давали резултати појединих откопавања или резултати других теренских истраживања, од којих понека већ неколико година трају.

Међу одржаним предавањима треба истаћи као добро смишљена и врло успела: "О стиливима намештаја" у колективу једног столарског предузећа у Суботици, "Рад музеја у 1952 г." предавање грађанству у Сремској Митровици, "Упознавање птица и сисара важних за ловарство" у Ловачком удружењу у Новом Саду, као и нека друга. Дакле, предавања чија је тема уско везана за занимање или одређено интересовање слушалаца. Знатним бројем предавања обележене су разне годишњице: "800-годишњица Панчева", "700-годишњица Петроварадинске тврђаве", "Михајло Полит" — поводом 120-годишњице и др.; нека су, опет, била везана за актуелне догађаје: "Југословени у Трсту" и сл. Поједина предавања, пак, одржана су у циљу пропаганде одређених музејских грана: "Етнолошка наука и предмет њеног проучавања" у старијим разредима једне новосадске школе, "Улога просветних радника на пољу етнологије" такође старијим ученицима у Суботици. Било је и неколико предавања у којима су се износили резултати проучавања, на пример: "Из историје великокикинског дистрикта", "Лик Јована Поповића књижевника и борца" (Кикинда), "Агатирси, најстарији становници Војводине" "Народи Војводине у прошлости и садашњости" (Нови Сад, Кула).

У погледу сарадње са школама и коришћења збирки ствари још увек стоје слабо. Има томе у већини случајева оправданих разлога: негде недовољан кадар, негде недостатак повољних просторија за такве сврхе, а у већини случајева непостојање сталне и чврсте везе са школом и некоришћење школских стручњака и за ту врсту и такве облике сарадње. Ипак, било је случајева да су неки наши музеји ступали у везу са школама. У Војвођанском музеју студенти Више педагошке школе у неколико махова користили су систематске збирке Природњачког одељења, а ученици Школе за примењену уметност збирке Етнолошког одељења. Исто тако неколико школа користило је систематске збирке у вршачком Народном музеју, који је поред тога организовао семинар за ученике IV р. учитељске школе са циљем да их упуту као будуће учитеље да сарађују на таквом послу и да се науче да користе музејске збирке у настави. У Сремским Карловцима ученици Учитељске школе и Гимназије помажу као водичи у Музеју.

У тесној вези са улогом музеја у васпитнообразовном раду је и питање посете збиркама и изложбама. Од укупно 289.915 посетилаца (181.073 посетиоца изложбама ван музеја нису овде урачуната) било је 1830 групних посета са 181.119 групних посетилаца и 108.796 појединачних посетилаца. Овако велик пораст појединачних посетилаца у односу на раније године доказ је да постоји жив интерес за музеје и да ће тај интерес и даље да расте. Према непотпуним подацима још увек највећи број посетилаца чини омладина (117.718), и то средњошколска, док на остале долази 115.471 посетилац, и то 29.247 сељака, 26.071 радника, 24.943 намештеника и службеника, 15.685 војника и официра, 6.657 интелектуалаца и 2.882 осталих.

Посебан облик рада музејских стручњака је коришћење дневне штампе и радија за популарисање музејског живота и рада. Преко Радио Београда и Радио Новог Сада дато је 37 емисија предавања и вести; у дневној штампи (Борби, Политици, Дневнику, Хрватској ријечи, Мађар-соу, Хет нап-у, Републици, Хид-у, Хлас луд-у Новом животу и Тештвершег-у) публиковано је 82 белешке и краћих написа и вести. Њих, нажалост, још увек претежно пишу људи ван музеја и оне су у већини случајева стереотипне и суве и често са крупним грешкама.

Сав овај рад на културном плану природна је последица живог истраживачког и сабирачког теренског и кабинетског рада у свим областима музејске делатности, али треба нагласити да су и средства за музејски рад ове године била обезбеђена далеко већа него ранијих година. Укупан буџет свих војвођанских музеја износио је у 1958. год. 19,925.000, од чега је утрошено на личне 6,782.266, на материјалне-оперативне 4,081.505 а на материјалне-функционалне издатке 5,488.000 динара. Знатно појачање буџета по партији личних издатака омогућило је појачање музејског кадра уопште, тако да ми данас имамо 71 сталног и 10 хонорарних службеника (у овом броју су урачунати и службеници Завода за заштиту споменика културе АПВ); од тога 35 стручних, 17 стручно-техничких и 29 помоћних и административних. Међутим, овакво стање још увек не задовољава потребе већине музеја ни бројем стручњака, ни својом расподелом, јер је стручни кадар далеко већим бројем распоређен у неколико већих музеја. Према извештајима појединих музеја, постављањем 2 археолога, 2 историчара уметности, 3 етнолога, 3 биолога, 2 препаратора и једним рестауратором, и 3 помоћна службеника биле би задовољене најнужније потребе неких наших музеја (Кикинда, Суботица, Бачки Петровац, Вршац и Сента). Надамо се да ће ове потребе бити убрзо задовољене јер све већи број нама потребних стручњака у току је да заврши своје студије.

Овде ваља рећи неколико речи и о спољним повереницима и сарадницима музеја којих укупно има 124. Судаћи према непотпуним извештајима више од 60% сарадника активно ради на појединим стручним проблемима, али је питање успеха те и такве сарадње још неизвесно. Мрежа повереника (71) изгледа да се у последње време усталила и учврстила.

Знатна материјално-оперативна средства омогућила су неким установама веће адаптације и набавку опреме за изложбене просторе, али су и таква повећана средства далеко од тога да задовоље чак и само главне потребе наших музеја.

Музејска политика у погледу постављених задатака на X и XI конференцији музејских радника Војводине, мада у главним линијама добро и правилно постављена, није могла бити доследно спроведена у свим правцима, нарочито не у погледу етнолошког рада међу мањинама, што још углавном произлази из недостатка потребног стручног кадра. Нешто мало се у том погледу и учинило ове године код Мађара и Русина, а почело се и код Румуна.

Главна тежиште музејске политике на истраживачком и сабирачком плану било је у области археологије усмерено на подручју вршачког Музеја у раду на ревизији досадашњих археолошких испитивања и реконструкцији старих инвентара, затим на рекогносцирању терена на сомборском (Станишић, Вајска, Каравуково, Кула, Дероње, Богојево, Бач, Пригревица, Свилојево и Купусина), вршачком (Делиблато и Ковин), зрењанинском (десна обала Тамиша од Орловата до Ченте) и на подручју Војвођанског музеја (Тител, Нерадин и Силбаш). Даље се радило на прикупљању података за археолошки катастар на подручју суботичког, сомборског, кикиндског и вршачког музеја; изведено је више систематских ископавања: једно заштитног карактера, на Гомлави код Хртковаца у Срему, које је Војвођански музеј организовао као колективно покрајинско ископавање, а друго на Бисерној Обали које је организовао Градски музеј у Суботици. Друга мања заштитна ископавања извршена су на подручју сенћанског (Ада, Надрљан и Горњи Брег), кикиндског, вршачког (локалитет Црвенка код Вршца), митровачког (Сремска Митровица, Рума и Сремска Рача) и зрењанинског Музеја (локалитет Мечка код Арадца). Затим, извршен је низ сондажних испитивања: Војвођански музеј на Петроварадинској тврђави (констатоване су културне јаме са материјалом каснијег неолита, римским и средњовековним материјалом); Градски музеј у Суботици извршио је мање сондажне радове на обали Лудашког Језера; Градски музеј у Сомбору на једном новом локалитету код Богојева (келтски материјал); Народни музеј у Вршцу вршио је контролне сондаже у циљу прикупљања података за археолошки катастар музејског подручја, и то у местима: Вршац са околином, Ковин, Скореновац, Гај и Делиблато; Народни музеј у Панчеву је вршио испитивања археолошких локалитета у Ковачици (лончарске пећи). Осим наведеног вршена је контрола циглана и осталих земљаних радилишта на појединим музејским подручјима.

Укупно 16 стручних и стручно-техничких радника провело је на теренским археолошким радовима 378 дана и утрошило своту од 401.850 динара.

Етнолошки рад био је усмерен на сабирање предмета међу свим националностима и прикупљање и проучавање грађе о народном животу и особинама појединих етничких група, предеоних и етничких целина, углавном српских, хрватских и мађарских. У том циљу Војвођански музеј организовао је 20-дневна колективна испитивања међу банатским Ерама, а затим у сарадњи са Музејем Славоније колективну етнолошку сондажу међу

Србима у Барањи. На појединим музејским подручјима рад на прикупљању грађе је обухватио следеће теме: на сомборском подручју испитивано је чипкарство код Шокаца, грнчарство у Бачу и свадбени обичаји код купусинских Мађара; на суботичком подручју проучавана је мађарска сељачка кућа; на сенћанском подручју прикупљана је грађа за ношњу тог краја из 90-тих година прошлог века, затим мађарске народне песме и грађа о рибарству на Тиси у околини Сенте. На вршачком подручју проучаване су воденице, суваче и сеоски занати у југоисточном Банату. Осим тога Етнолошко одељење Војвођанског музеја организовало је и прикупљање грађе о сточарским становима на Делиблатској Пешчари и у Подлужју у Срему, затим о воденицама на Сави и Дунаву, и о становима у лесу у средњој Бачкој и Барањи.

Укупно 10 стручњака и 5 сарадника провело је на теренским етнолошким испитивањима и сабирању грађе 367 дана и утрошило суму од 241.706 динара.

Историска и архивска истраживања обухватала су углавном питања из области радничких покрета и Народноослободилачке борбе у Војводини. На овим питањима радило је највећим делом Историско одељење Војвођанског музеја, а затим Музеј у Кикинди, а сасвим изузетно радило се и у неким другим музејима приликом постављања изложби које су захтевале и проучавање ових питања.

Историчари, свега њих четворо, провело је на терену 46 дана и утрошило суму од 42.400 динара.

Из области историје уметности Народни музеј у Вршцу организовао је прикупљање грађе о сликарству у југо-источном Банату, о сликарима вршачке школе, затим о сликарима у Ковину, Гају и Острову; сличан рад предузео је и панчевачки Музеј на своме подручју.

Три историчара уметности провело је на терену 39 дана и утрошило 55.558 динара.

Стручњаци природних наука радили су на прикупљању грађе и проучавању флоре и фауне и геолошко-палеонтолошког материјала Војводине уопште, а специјално је проучаван живи свет канала, бара и мочвара с обзиром и на геолошко-палеонтолошке особине; посебан предмет проучавања били су геолошки профили Јодног купатила у Новом Саду — ова испитивања на терену предузимало је Природњачко одељење Војвођанског музеја; осим тога било је и краћих испитивања која је вршио Музеј у Сенти са својим спољним стручним сарадником на околним теренима.

Укупно 5 стручњака биолога провело је на теренским испитивањима 118 дана и утрошило своту од 63.485 динара.

Према томе, за сва ова теренска истраживања укупно је утрошено 804.999 динара.

Плодан теренски рад, сасвим природно, одразио се и на пољу аквировања нових музејских предмета, тако су збирке војвођанских музеја обогаћене са укупно 10.514 нових предмета од којих је мањи део откупљен за укупно 2.539.489 динара а остало је добивено као поклон. Укупан број предмета у збиркама износи 233.236 предмета, од тога археолошких 136.713, историских са нумизматичким 76.261, етнолошких 10.281, уметничких 2.775 и природњачких свега 7.206 предмета. Ове цифре нам јасно говоре да је ранија бројна несразмера између збирки сада знатно ублажена, јер сада археолошке збирке од укупног броја предмета имају нешто преко 50% док су још пре неколико година имале више од 78%. То значи да се и остале збирке равномерно развијају, да им се подједнако поклања пажња и да су средства према природи рада правилно распоређена. За откупе археолошких предмета утрошено је у свим музејима 19.540 динара, за историске и нумизматичке 372.734 динара, за етнолошке 504.545 динара, на уметничке 1.608.480 динара, и природњачке 34.190 динара.

Иако су ове цифре приличне, оне су још увек далеко од стварне потребе да би се спасла драгоцен документ и предмети из наше културно-историске прошлости. Са материјалним средствима за откупе нарочито слабо стоје неки наши мањи музеји: у Сремским Карловцима, Бачком Петровцу (овај уопште нема нити свог буџета, већ животари од неких безначајних дотација), слабо стоје и неки наши, нажалост, и већи музеји: у Сомбору, Кикинди и Сремској Митровици.

Разумљиво је да је разноврсна проблематика теренских испитивања, бројно аквирани предмети и маса нових података условила и прилично разноврсну научну обраду појединих колекција и збирки или појединих проблема у вези са новом грађом. Овде ћемо само набројати неке важније проблеме који се проучавају у оквиру појединих музејских грана. У суботичком Музеју проучавају се сармато-јазичка керамика, бакарнодопска некропола, неолитски амбари, а припрема се етнолошка грађа за монографију о Мађарима у Војводини; у сомборском: ћилимарство у Сомбору и околини; у сенћанском: рибарски алати, мађарске народне песме и неколико других тема које обрађују спољни сарадници Музеја; у кикиндском Народном музеју: археолошки материјал из доба Сеобе народа и Раног средњег века, раднички покрет у северном Банату, Српски Крстур у 1864 години, Ђала у 1864 години, Кикинда 1795—1817 године, занатство у Дистрикту и живот и рад књижевника и борца Јована Поповића; у Народном музеју у Вршцу ради се на студији "Огњишна керамика" и обрађује грађа у вези са питањима панонске

керамике на Гомолави као и Рано-средњовековног насеља у Црвенки код Вршца, проучавају се занати у југо-источном Банату, ради на систематизацији орнамената ћилима и торби у југо-источном Банату; обрађују се такође слике из збирке белоцркванских сликара Димитрија и Арсенија Јакшића. У карловачком Музеју проучава се архивска грађа о карловачком друштву XVIII века, као и теренска грађа о српском народном платну у Срему; у Музеју Срема, обрађују се: пагански надгробни споменици Сирмијума, антички споменици у Сирмијуму. У Војвођанском музеју проучава се архивски материјал о Михајлу Пупину, Илији Вучетићу, Уједињеној омладини српској као и грађа о социјалистичком покрету у Војводини; у Нумизматичком отсеку ради се на одређивању римског и грчко-варварског новца; затим, у вези са грађом о позоришној уметности у Војводини, проучава се књижевна заоставштина Косте Трифковића и личности Јована Капдеморта; даље, ради се на прикупљању грађе за етнолошки преглед Војводине, проучава се задруга у Војној граници, станови у лесу, суваче, воденице и ветрењаче у Војводини, сточарски летњи станови и типови колиба у Војводини. Осим тога у свим музејима обрађује се прикупљена етнолошка грађа за монографију о Банатским Ерама.

Из овог кратког прегледа може се видети — и према броју ангажованих стручних музејских радника (ради их око 17 на овом послу), и у погледу тематике — да садашње стање није баш сасвим задовољавајуће. Још увек обрада материјала у збиркама, у већини музеја, прилично заостаје иза осталих послова. Знатан број новоаквираних предмета сваке године и велик а несређен материјал који смо наследили омета, истина, поједине музеје да томе послу приђу са више систематичности у раду, тако да систематско сређивање у збиркама неких наших музеја још није у потпуности завршено. Утешна је чињеница да сви музеји имају предмете инвентарисане, али није утешно то што већина музеја у изради стручних картона за поједине збирке још увек заостаје. Мислим да би овом послу требало посветити више пажње и прићи му са више озбиљности, па макар и на штету неких других послова.

Посебан проблем чине нумизматичке збирке са својим веома бројним материјалом. Иако то није у извештајима наглашено, изгледа да тај материјал са око 90% није инвентарисан нити стручно обрађен и сређен. То је озбиљан проблем коме треба тражити лека.

Што се тиче унутрашње стручно-техничке службе она, разуме се, услед недовољног стручног кадра још увек далеко заостаје иза потреба. Требаће више средстава и више бриге о кадру и пословима те врсте па да се нешто озбиљније постигне на томе послу током наредних година.

Све већа пажња која се придаје музеолошкој и конзерваторској проблематици уопште, захтеваће да се у скорој будућности омогући слање појединаца на специјализацију у неке од познатих центара у иностранству. Ми смо ове године успели да један дан конзерватор проведе око 2 месеца у Француској и Аустрији ради упознавања конзерваторских послова и организације службе заштите објеката на терену, затим се омогућило групи од 19 музеалаца из Војводине да у десетодневној посети Бечу упозна тамошње важније музеје и музеолошка искуства и организацију унутрашњег пословања у тим установама; исто тако омогућили смо једном нашем историчару да проведе 2 месеца у Бечу ради личног усавршавања и ради успостављања везе са тамошњим установама, а, нарочито, да проучи све могућности стручног рада и коришћења тамошњих архива, како би се током идућих година могло озбиљно прићи проучавању историске, археолошке, етнолошке, и друге грађе која се налази по тамошњим музејима и архивама, а односи се на наше крајеве.

Широко постављен план и нагли развој војвођанских музеја у правцу научно-истраживачког рада имао је за последицу релативно брзу и плодну афирмацију на пољу научне публицистике, што се огледа у низу објављених радова и прилога у разним стручним часописима а у првом реду у Рад-у војвођанских музеја број 1 и 2. Радујем се што вам овом приликом могу искрено честитати на напорима и успесима у томе послу. Рад број 2, који је завршен пре неколико дана, најречитије говори о томе. У овом броју сарађивало је 34 сарадника из војвођанских музеја (изузев неколико њих из Београда) који су укупно дали 59 својих прилога, и то: Сомбор — 2, Суботица — 4, Сента — 2, Нови Сад — 31, Зрењанин — 2, Панчево — 5, Вршац — 5, Сремска Митровица — 2, Завод за заштиту споменика културе — 5 и Галерија Матице српске — 1.

У вези са овим треба поздравити самоиницијативу и снажљивост неких наших музеја у издавању својих властитих публикација. Тако је Музеј Срема у Сремској Митровици издао две мање публикације "Сремска Митровица кроз историју" и "Историја Сремске Митровице" (на немачком и француском — намењено туристима); Народни музеј у Панчеву поводом поменутих изложби издао је два каталога; Музеј у Сенти је такође издао два каталога; Народни музеј у Кикинди дао је два умножена водича за своје сталне изложбе у Музеју, затим "Грбови великокикиндског диштрикта" и почео да у ограниченом броју примерака умножава сређену архивску грађу од које је једна свеска већ изашла.

Као посебном издању, желим у овом извештају да посветим пажњу нашим музејским стручним библиотекама. Фонд стручних књига у војвођанским музејима ове године повећао се са 2365 књига и часописа, тако да сада располажемо укупно са 22.821 књигом.

Библиотека Војвођанског музеја путем размене са Рад-ом успоставила је везу са скоро свим већим музејима и сродним установама у земљи и са 22 научне установе у иностранству (Аустрија, Немачка, Швајцарска, Француска, Холандија, Шведска и САД). Размена са иностранством, као и са установама у земљи, и даље се развија и проширује.

Извршен је дефинитиван договор са свима музејима у Војводини у погледу Централне картотеке музејских библиотека Војводине и са радом се почело, али сам посао још увек споро одмиче. Осим Сомбора, Суботице и Вршца, музеји нису испунили своја обећања. Како се ту ради о врло озбиљној помоћи коју ће музејски стручни радници имати од овакве картотеке, потребно је да се достављање картона из појединих музеја схвати озбиљније и изврши бржим темпом, како би сви музејски стручњаци у Војводини могли преко Централне картотеке бити обавештени у којим музејима се налазе и под којим бројем стручна дела и часописи који су им попребни за рад.

Морало би се више инсистирати на томе да се позајмица књига између појединих музејских библиотека обавља брже и ефикасније. Досадашња искуства у том погледу показала су извесне недостатке и несхватања која су ометала рад и доводила до излишних неспоразума. У првом реду требало би више поштовати правила позајмице, тим пре што смо их добровољно усвојили.

Резимирајући укупну делатност и стање у музејима Војводине на крају 1953 године налазимо се у повољној ситуацији да на основу чињеница, са више сигурности можемо сагледати даљу перспективу музејског рада и развоја у нашој Покрајини и ове проблеме без чијег правилног решења неће бити могуће даље напредовати оваквим темпом. Необично је важно да у дискусији поводом овога извештаја обратимо пажњу извесним проблемима и да их озбиљно узмемо у разматрање, доносећи поводом сваког јасне закључке о мерама које би требало предузети да се они правилно поставе и реше.

Нарочито подвлачим на крају, да посебно морамо у дискусији посветити пажњу проблему постављања нових музеја и музејских збирки, и проблему постојећих музејских збирки у неким нашим селима којима руководе поједини музеји, сваки на свом подручју. Исто тако могло би се поставити и питање о животу и раду приватних музеја и музејских збирки.

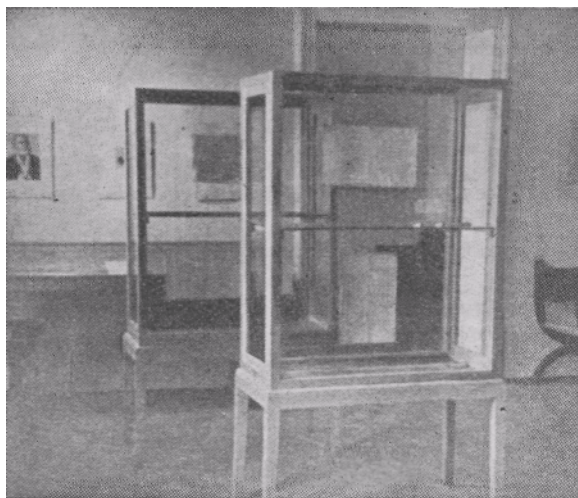
Нажалост, о тим питањима нисам био у могућности да у извештају поднесем детаљније податке. Оно што би се овоме још могло додати било би ово: озбиљно се ради на успостављању етнолошке збирке Војвођанског музеја у Руском Крстуру која треба да прикаже историју и етничке особине насеља. Постоји етнолошка збирка у Пивницама; етнолошка збирка у Јасенову ради под руководством вршачког Музеја; воде се преговори за успостављање музеја у Белој Цркви и о сталној музејској изложби у Бечеју. У најновије време смо обавештени да је у току организовање музеја у Земуну.

Рајко Николић

ТЕМАТСКЕ ИЗЛОЖБЕ

ИЗЛОЖБА "КАРЛОВЦИ И КАРЛОВАЧКО ДРУШТВО У БРАНКОВО ДОБА" У МУЗЕЈУ У СРЕМСКИМ КАРЛОВЦИМА

Стогодишњица смрти Бранка Радичевића обележена је, између осталог, и свечаношћу у Сремским Карловцима 3 и 4 октобра 1953 године. За ову прославу Музеј у Сремским Карловцима приредио је изложбу "Карловци и карловачко друштво у Бранково доба". На њој су претстављени главни моменти из живота и рада Бранка Радичевића, као и средине у којој се он кретао. Прва дворана је, уствари, увод у изложбу, ту се истиче Бранков портрет, рад Мине Караџић. Изложба претставља средину из које је Бранко израстао и која је утицала на његово књижевно стварање. Ту је наведено да му се Карловци које је он кроз песме овековечио, и на овај начин одужују. У овој просторији се налазе и неки делови намештаја и разни други предмети из Бранковог доба.

Сл. 1 — Детаљ изложбе "Карловци и карловачко друштво у Бранково доба"

У другој дворани су изложени документи и слике које претстављају Бранково детињство и школовање у Сремским Карловцима. Ту су две слике, Тодора Радичевића, Бранкова оца, и куће у Славонском Броду, у којој је рођен Бранко. У витрини се види Бранкова крштеница, затим писмо Тодора Радичевића директору Јакову Гершићу 1839 године, у којем препоручује свога сина, јер је и Тодор завршио гимназију у Сремским Карловцима. Интересантне су две књиге на којима је Бранко још дечијом руком, врло невешто написао своје име. Ту је и Шилеров "Дон Карлос", превод Тодора Радичевића. Из Бранкове школске свеске на латинском и српском језику може се видети да је Бранко још као ученик писао Вуковим правописом. Из спискова Бранкових другова из разреда види се да их је ту било 39, Бранко је уписан под бројем 31. Ту је и главна уписница из Гимназије, Бранково сведочанство, потписи његових професора и неколико свезака писмених задатака. На изложби посетилац сазнаје многе појединости о Бранку, гимназији, друштву, језику, професорима и другим интересантним предметима.

У трећој дворани изложени предмети претстављају Бранков рад у вези са другим књижевницима. Ту су највише документи, слике и књиге. Изложени су и портрети и дела Бранкових савременика: Његоша, Бранка, Вука, Даничића и Фрање Миклошића. Интересантан је један Змајев цртеж на којем се налази, поред осталих Змајевих познаника, и Бранков лик. Ту посетилац сазнаје да је Бранков лик остао једино према цртежима његових познаника. Још познатији Бранков лик је онај који је нацртао Јован Поповић. Бранков портрет са Мининог рада претставља га у ношњи, коју је носила омладина његовог доба и на тај начин желела да покрене дух и сећање на доба Душановог царства, на доба српске државне величине и националне слободе, а тиме да потстакне Србе у борби за национално ослобођење.

У четвртој дворани претстављено је Бранково боловање у Бечу, кућа у којој је становао, затим болница у којој је лежао и Санкт-Марксово гробље, где је био сахрањен. Изложене су и две фотографије Беча из Бранковог доба и фотографија његовог споменика у Бечу. Даље, овде је приказан пренос Бранкових земних остатака из Беча у Сремске Карловце. Ту је неколико записника о преносу Бранковог тела, спроводу у Н. Саду и испраћају из Н. Сада, спроводу од Сремских Карловаца до Стражилова. Стражилово и један поглед на Бранков Вис приказани су фотографијама. Изложена су и два венца која је приложио Бранку кнез Никола поводом преноса Бранкових земних остатака. Трећи моменат који је овде дат је прослава Бранкове стогодишњице рођења. Ту је штампани програм за прославу, неколико разгледница Бранковог споменика који се налази у гимназиском парку, улазница за свечану академију и још неколико ситнијих предмета.

Посебно место на изложби дато је издањима Бранкових песама.

Последњи моменат који је на изложби дошао до изражаја је култ према Бранку. Бранко свакако спада међу оне песнике који уживају поштовање, не само међу интелектуалцима, већ и међу широким народним масама. Ово приказује неколико предмета као например "Бранково коло", лист који је излазио у Сремским Карловцима, затим слика "Мајске скупштине", неке Бранкове илустроване песме и друго.

Изложба, је уопште узевши, лепо уређена, и поред неких мањих недостатака, а обилна посета показује да је и врло интересантна.

Рада Јованчић

ПРЕУРЕЂЕЊЕ ИЗЛОЖБЕНИХ ПРОСТОРИЈА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЗРЕЊАНИНУ

Пролазећи кроз изложбене просторије Народног музеја у Зрењанину запажа се богатство археолошке збирке, као и галерије уметничких слика, док је етнографија средњег Баната приказана доста оскудно и сиромашно. У шест изложбених сала етнологски материјал је приказан фрагментарно и недовољно систематски изузев три ентеријера: сељачке кухиње, српске и мађарске собе са краја XIX века. То је и разумљиво, када се узме у обзир непотпуност ове збирке, као и то да ова збирка од свог оснивања па све до прошле, 1953 године није имала свог руководиоца, стручњака.

Збирка је основана 1911 године. Њоме је руководио Богољуб Алексић, чиновник тадашње Жупаније, који је уједно био и архивар, а Музеј је тада био у саставу градске регистратуре. Ова збирка је 1918 године пропала, а са њеним обнављањем почело се интензивније тек 1940 годвне, када се приступило прикупљању етнографских предмета на коме је радио и руководиоца музеја Лазар Николић, учитељ. После Ослобођења у овој збирци, поред музејских службеника, сарађивали су и многи сарадници и пријатељи музеја. Априла 1953 године Етнологска збирка добија свог стручног руководиоца, дипломираног етнолога. Данас она има 847 етнографских предмета.

Током лета 1953 године радило се на проширењу, допуни и измени изложбених просторија тако да су оне 29 новембра биле и публици приступачне. Њихово кречење (сада их има седам), као и прање изложбеног текстила извршено је током лета, када су ова одељења била привремено затворена.

Сл. 1 — Ентеријер — српска соба

Ентеријери су допуњени материјалом који је недостајао: набављен је ћилим на столу у "српској соби", прекривач на колевци, петролејска лампа са великим ободом обешена је о слеме, затим карактеристични банатски пешкир на рафчићу причвршћеном на зиду, као и разни плетени украси од жита, који се праве приликом косидбе жита (сл. 1). За "мађарску собу" набављен је украсни пешкир са извезеним словима »Јó reggelt."

Међутим, у осталим салама извршена је генерална измена и изложен сасвим други материјал. Простор испред "сељачке кухиње" на естради искоришћен је за приказивање уметничке обраде кованог гвожђа: брава разног облика са урезаним и укованим шарама, лустера са дивним "ручама" од гвожђа, чирака за свеће у облику три пупољка. Ово све даје лепу слику рада на пољу уметничке обраде гвожђа. Изнад легенде на зиду је ковачка узва у облику једне веће потковице са три мање. Ово одељење биће у вези и са осталим етнографским просторијама у приземљу, на чијем спремању се још увек ради.

После естраде, у три просторије претстављена су три ентеријера: сељачка кухиња, мађарска соба и српска соба, све са краја XIX века. Следеће просторије посвећене су женској домаћој радности, међу којима се истиче сала са народним везом. Предмети су изложени у практичним пулт-витринама, и то одвојено "шлингерај", златовез и чипкарство. У свакој витрини је поред примерка шлингераја, заступљеног највише на оплећцима, пешкирима и креветским прекривачима, поред златовеза на цегама, великим капама, званим "златарама" и "форметима" — приказана и сама техника рада. Такође је приказано и примитивно "труковање" шара на платну помоћу кашике, пошто је овај начин "труковања" био заступљен и у средњем Банату. Међу овим пулт-витринама нарочито се истиче једна у којој је изложена колекција српског домаћег платна — "беза", и то од најгрубљег и најједноставнијег ткања, до тананог и прозирног "сади" платна. Без за кошуље са ситним "пантљичицама," и "поредницима" одвојен је од оног

беза који се употребљава само за покров мртваца, а карактеристичан је по широким "пантљикама" (шест до осам) поређаним једна до друге.

У овим зидним витринама изложено је најстарије бојење стреке — вуне биљним бојама, где се поред сваког примерка обојене вуне налази изложена и биљка односно плод — чијим се кувањем добија жељена боја.

Сл. 2 — Ћилимарство

Сл. 3а — Банатске женске народне ношње

Даље следи сала са ћилимарством, које је у Банатском XVIII и XIX века било развијено. У једном углу постављен је разбој са започетим ћилимом, док су на зидовима изложени ћилими. Сваки ћилим је потплаћен и стављен на дрвени оквир, који се не види, тако да су ћилими заштићени од оштећења ексером приликом вешања. Ћилими су приказани по добу старости самога рада, и то почев од најстаријих са биљним бојама, и орнаментима: "на прсте", "на слободу", "са рипидама", "са кандилицама". Главни центар израде били су Меленци и Кумане. Развој технике и утицај града на село имао је одраза и у ћилимарству, у вези са тим око 1900 године употребљавају се анилинске боје и сасвим нове шаре: велике руже, пауни, птице, што све, поред других чинилаца, доводи до опадања ове гране народне уметности. Сви изложени ћилими приказани су хронолошким редом тако да дају претставу израде и развоја ћилимарства у средњем Банату (сл. 2).

Засебну салу заузима српска народна ношња и ношње националних мањина: словачка и румунска (мађарска недостаје и ради се на њеном откупу из Мужље). Изложена српска женска и девојачка ношња је од домаћег беза, са јелеком и кецељом, украшена златовезом као и капа златара (сл. 3 — а, б). Поред тога изложена је и мушка српска ношња. Све су оне из XIX века. Раскошна, широка словачка женска ношња од ружичастог броката са разнобојним тракама за косу и капом, коју млада носи све док не добије прво дете, даје слику словачке младе обучене за венчање. Пада у очи својом лепотом и складношћу боја румунска девојачка ношња, од беза, богато извезена црном свилом и карактеристичном задњом кецељом "котринцом", као и мушка ношња која се одликује дугом белом кошуљом до колена, белим гаћама, јелеком без рукава, опанцима и црвеним обојцима (сл. 4). Све ношње су прикачене на средишњу плочу у витрини тако да јасно приказују сваки поједини део.

Сл. 36 — Предмети народне уметности из Средњег Баната (задња страна витрине)

Сл. 4 — Румунска девојачка ношња

У свим изложбеним просторијама налазе се фотографије и легенде које допуњују и објашњавају развој појединих грана наше народне уметности. — Циркулација је кружна, тако да не смета посетиоце при прегледању, а осветљење је природно, бочно.

Марија Стојадиновић

ДВЕ ТЕМАТСКЕ ИЗЛОЖБЕ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У ПАНЧЕВУ

I

"Панчево кроз историју"

Поводом прославе 800-годишњице од постанка Панчева, Народни музеј и Градска државна архива у Панчеву приредили су успелу тематску изложбу *Панчево кроз историју*. Ово је трећа тематска изложба ове врсте у планираној серији сличних изложби о постанку и развоју наших војвођанских градова. После изложбе *Нови Сад кроз историју*, коју је приредио Војвођански музеј 1951, и после изложбе *Вршац кроз историју*, коју је приредио Народни музеј у Вршцу 1952, отворена је на дан 29 новембра изложба *Панчево кроз историју* у 7 изложбених просторија Народног музеја у Панчеву. Прошлост Панчева, од настаријих времена до наших дана, приказана је са 1100 експоната, археолошких, историских и уметничких. Већина експоната распоређена је у 40 витрина, а слике, бакрорези и легенде репрезентирани су на зидовима, према савременим музеолошким принципима (сл. 1).

Прва изложбена дворана приказује праисторију и протоисторију Панчева и околине: неолитско, бакарно, бронзано, жељезно и римско доба. Експонати су богати и разноврсни, а легенде стручно и зналачки састављене.

У другој дворани приказано је временско раздобље од Сеобе народа до XVII века. Између осталог, овде су изложени фрагменти старосрпске керамике из IX, X XI и XII века, затим старосрпски мачеви из тога доба. Турско доба у овим крајевима сиромашније је приказано, јер је сачувано мало материјала: нешто турског посуђа и оружја. Занимљива је реконструкција Панчева у турско доба према опису турског путописца Евлије Челебије. Друга једна реконструкција приказује ослобођење Панчева од Турака 9 новембра 1716. Заслужује посебног помена и фотоснимак и цртеж Панчева са тврђавом после ослобођења од Турака; као и остала погранична места, и Панчево је било војно утврђење према Турској; једини предмет сачуван из панчевачке тврђаве претставља једна хелебарда, која је презентирана на зиду.

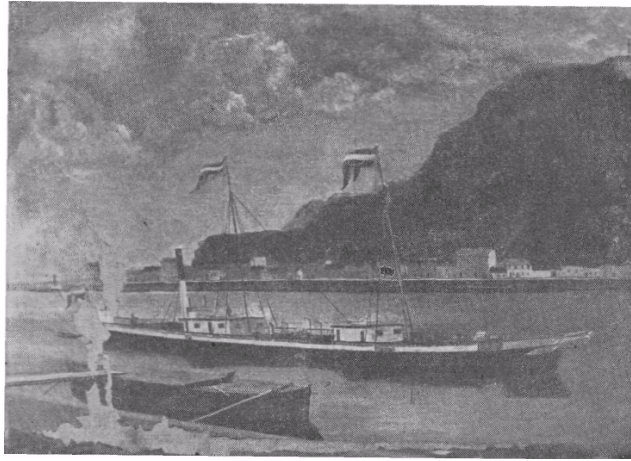

Сл. 1 — Део тематске изложбе "Панчево кроз историју"

Трећа дворана приказује Панчево кроз XVIII век и почетак XIX века. То је доба формирања наше грађанске класе, младе и полетне српске буржоазије у првој фази њеног развоја. Из изложених експоната јасно се даје сагледати економски успон наших трговаца и занатлија, "почтенородних купеца и мајстора", њихова тежња за културно-просветним уздицањем и друштвеним изграђивањем. Драконску строгост тадашњих војних граничарских власти илуструје акт од 3 децембра 1795, којим се тражи дозвола за набавку т. зв. тереш-стуба, за који се привезују осуђенице, женске преступнице кажњене на батињање. Време пред Први српски устанак даје се наслутити кроз наређење војне приправности због немира у Србији 1797. Међутим, помоћ Панчеваца устаницима и одјек Устанка у Панчеву није довољно приказан на изложби, иако у

Градској државној архиви и у архиву Фрањевачког манастира у Панчеву постоји неколико важних докумената, које је — по нашем мишљењу — свакако требало изложити да би се указало на значајну национално-ослободилачку улогу Панчева у овим епохалним историским догађајима.

У четвртој дворани обухваћен је, прво, развој школства и наставе у Панчеву, са свима својим битним специфичностима; затим, постанак првих дилетантских позоришних дружина, које се јављају већ у првој половини XIX века и ударају прве темеље позоришној уметности у свим крајевима, радећи плански и систематски на буђењу националне свести и развијању наше народне културе. Српски покрет у Панчеву и јужном Банату 1848—49 приказан је са читавим низом значајних и зналачки одабраних докумената, тако да се добија веродостојна слика о његовој снази и његовом замаху. Нарочита је пажња посвећена Омладинском покрету (Уједињеној омладини српској), када је српско грађанско друштво у Панчеву, као и у осталим војвођанским градовима, развијало пуну активност на привредном, политичком и културном пољу. Тада је Нови Сад добио частан назив — "српска Атина", Сремски Карловци — "српски Сион", а Панчево — "српска Спарта". Панчево је годинама бирало за свога посланика на Угарском сабору у Пешти најближег Милетићевог сарадника Михаила Полита-Десанчића. У Панчеву је годинама излазио један од најнапреднијих српских политичких листова, *Панчевац*, у коме је већ 1871 штампан први српски превод *Комунистичког манифеста*. У Панчеву су живели и радили многи наши истакнути књижевници, научници, уметници, глумци и јавни радници за које се знало и изван Панчева и изван Војводине. То напредно, родољубиво Панчево оживљено је на овој изложби читавим низом портрета, слика, цртежа, предмета, часописа, новина и докумената, који убедљиво сведоче шта је оно значило и претстављало кроз цео XIX век, када је с поносом називано "српском Спартом".

Сл. 2 — Пароброд "Columbus", којим су пребацивани добровољци из Војводине у Србију. Рад капетана пароброда Франасовића за време задржавања пароброда у Будиму 1875 године.

Један од највећих успеха ове изложбе несумњиво претставља коначно разбијање по злу познате фаме о слабом учешћу Војвођана у српско-турским ратовима. Ову фаму убацили су још пре двадесетак година у нашу историографију Слободан Јовановић и Драгиша Васић, који су сасвим произвољно тврдили да војвођански добровољци у српско-турским ратовима такорећи нису ни учествовали. Оваква неистинита тврђења изазвала су одмах, разумљиво, огорчење наше родољубиве јавности у Војводини и оспорена су већ од наших војвођанских историчара и публициста.

Организатори ове изложбе изложили су низ аутентичних докумената, за које се досад у нашој науци није знало, а који речито сведоче о великом учешћу војвођанских добровољаца у српским ослободилачким ратовима. Тако на пример, изложена је поверљива преписка између Коломана Тисе, тадашњег председника Мађарске краљевске владе, и великих жупана у Панчеву, Бечкерек и Новом Саду, из које се јасно види велико учешће војвођанских добровољаца. Али, да иронија буде потпуна, на овој је изложби први пут изложена и слика "Колумбуса", пароброда Српског панчевачког трговачког конзорција, којим су илегално пребацивани војвођански добровољци у Србију, упркос свим забранама Коломана Тисе (сл. 2). Све то показује у којој су мери била неправична и неистинита казивања Слободана Јовановића и Драгише Васића.

Пета дворана приказује развој издавачке делатности у Панчеву: ту су изложене књиге, часописи, листови и новине које су излазиле у Панчеву на српском, мађарском и немачком језику у раздобљу од читавог једног века.

Најзад, шеста и седма изложбена просторија приказује Народноослободилачку борбу и нашу Народну револуцију са обиљем документарног и илустративног материјала, из којег се даје јасно сагледати улога и удео Панчева и околине у најзначајнијим збивањима и најсудбоноснијим догађајима наше новије историје.

Организатори изложбе издали су и каталог под истим именом, са предговором управника Градске државне архиве др-а Миховила Томандла, у редакцији управника Народног музеја проф. Рајка Веселиновића, који је дао каталогски део. Зналачки уређен и врло прегледан, овај Каталог знатно доприноси правилном разумевању и ближем упознавању целе изложбе.

Посматрана као једна органска целина, ова изложба претставља успешно научно и музеолошко остварење и долази у ред најзначајнијих тематских изложби које су приредили наши музеји у Војводини од Ослобођења до данас.

Д-р К. Милутиновић

II

Сликарство Панчева

У оквиру прославе 800-годишњице Панчева, Народни музеј са НОГО и ССРН приредио је две изложбе: "Сликарство Панчева" и "Панчево кроз историју". Ова прослава везана је за годишњицу ослобођења Панчева (6 октобар 1944).

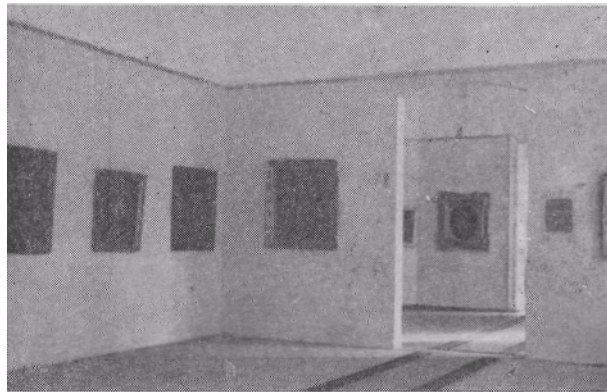
4 октобра 1953 године отворена је изложба "Сликарства Панчева" у просторијама Народног музеја и у позајмљеним просторијама Дечјег позоришта (4 просторије) које су биле са осталим просторијама музеја тонски усклађене са експонатима.

Приређивачи ове ретроспективне изложбе хтели су да изложе дела наших сликара који су живели и радили у Панчеву или ликовно доживљавали Панчево, а која су карактеристична по своје ликовном домету и документарној вредности. Велико богатство уметничког наслеђа у Панчеву које су оставили наши преци одраз су начина живота, њиховог схватања и њихове способности да се користе страним искуством.

Изложба је имала за циљ да садржајно и музеолошки, путем легенди и експоната, да ликовни развој и његову зависност од основних економских фактора развитка.

Техничко извођење експозиције материјала условљено архитектонским склопом зграде, давало је скоро идеалне могућности за излагање, премда је просторно било ограничено тако да сав материјал који је био предвиђен за изложбу није могао бити изложен.

На одморишту степеништа налази се скупна легенда која одмах упознаје посетиоца са економско-социјалним развојем и ликовним развојем Панчева кроз векове. У осам изложбених просторија са преко 100 уметничких радова дат је ликовни развој од почетка XVIII века до данас. Мада Панчево има врло стару историју ликовна делатност ранијих година није нам повната За ликовну уметност показала је интересовање прво црква; грађанско друштво са порастом своје економске моћи почело је такође да помаже уметност.

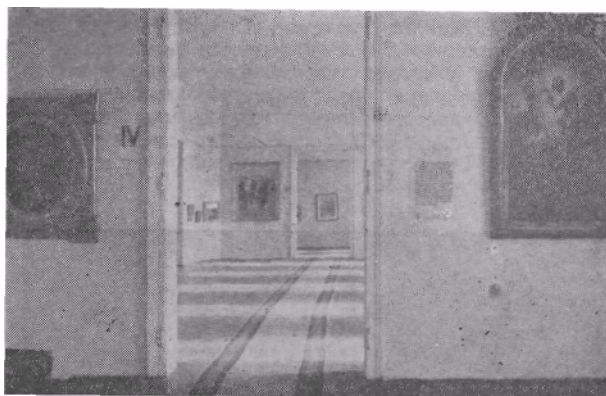

Сл. 1 — Детаљ са изложбе "Сликарство Панчева"

Сликарство XVIII века приказано је у првој изложбеној просторији. Неколико икона из средине XVIII века носе све одлике српско-византиског стила. Овај традиционални стил одводио је уметнике у понављање и стилизацију. Морали су тражити нове путеве који их одводе на Запад, где барок доживљава своју задњу фазу. Барокни елементи појављују се у орнаментима, ентеријерима и архитектури, који служе као позадина религиозној композицији. Из овог периода од сликара који су радили у Панчеву потпис је оставио једино Стефан Тенецки. Остали радови су махом религиозне композиције из Крачунове школе и непознатих сликара.

У другој сали дат је класицистички период, у коме је реалан однос према човеку заменио барокну патетику. Грађански портре тежи ка реализирању лика. Многи од ових портрета показују како је сликар одећу и накит пажљивије обрадио но сам лик. Декоративност служи да се најпотпуније изрази друштвени положај клијентеле, њен углед, сјај и богатство, што је јасно изражено на портретима предака породице Хадије и Кранчевић. То су радови сликара Павла Ђурковића, Јована Поповића, Јефимија Поповића и непознатих аутора.

Значај К. Данила за војвођанску уметност требало је обележити посебном изложбеном двораном, али технички је то било неизводљиво. Услед недостатка просторија он је репрезентован у трећој сали само у портретима, заједно са својим учитељем Арсом Теодоровићем, другим Арсиним учеником Николом Алексићем и Даниловим мецеом и учеником Константином Арсеновићем.

Сл. 2 — Детаљ са изложбе "Сликарство Панчева"

Сликарима романтичарима посвећена је четврта изложбена дворана. Код сликара романтичара потез је смелији, цртеж слабоднији, позе живље, боје постојаније и страсније, а сенка и светлост у снажном драматичном односу. И они негују портре који је код њих изразито колористички решен, као и религиозну композицију. Од сликара романтичара који су оставили своја дела у Панчеву заступљени су на изложби Димитрије Аврамовић, Урош Кнежевић, Љубомир Александровић, Новак Радонић и Аксентије Мародић.

Сви сликари који су радили крајем XIX и почетком XX века а који нису више међу живима заступљени су у петој сали. Ту је сликарство Стеве Тодоровића, које чини прелаз од романтизма ка реализму, реалистичко сликарство Ђорђа Крстића, академски реализам Уроша Предића и Радивоја Калиновића и сликарство Стеве Милосављевића, Милана Бутозана и Франа Радочаја, на које утиче модерно сликарство XX века.

У шестој сали су живи сликари који су живели или данас живе а раде у Панчеву. Они и предметно и по техници мењају ранији начин сликања. Они први уносе пејзаж као тему и прелазе на импресионистичку технику.

Кратко раздобље у коме су радили било је од пресудног значаја. Оно је значило прекретницу у прегруписавању социјалних снага. Према томе природно је што је и уметност, осећајно сликовита надградња, изменила свој лик. Сликари овог периода су Милош Вушковић, Зора Петровић, Иван Поточњак, Стојан Трумић, Ксенија Илијевић, Јован Витомиров, Влада Ребезов и Зоран Петровић.

У седмој сали су они сликари који су излагали у Панчеву, као Мирко Почуча и Споменка Павловић.

У осмој изложбеној просторији презентована је графика Непознатог мајстора XIX века, Анастаса Јовановића и Милава Бутозана.

Редослед излагања је хронолошки и по стилским групама, иако се овог система није могло круто држати с обзиром на релативну ограниченост расположивих просторија.

Слике у изложбеним салама постављене су у висини погледа са размацама тако да свака слика као самостални објекат долази до пуног изражаја. Зидови су окречени у више нијанса светлих тонова ради разбијања монотоности. У већини случајева слике су везане најлон концем на чијем се другом крају налази кука, па се тако цео експонат утврђује за дрвену лајсну, што је све у истом тону са зидом. Лајсна је профилисана и учвршћена знатно ниже од таванице, тако да су зидне површине ниже како се слика као целина не би губила.

Легенде поред социолошког момента тумаче и стилске и друге елементе потребне за тумачење експоната. Рађене на стаклу темпером, оне са формалне техничке и естетске стране задовољавају.

Сваки предмет имао је свој редни број, који је исписан темпером на чистој целулоидној траци. Под истим редним бројем у каталогу наведен је назив предмета, име уметника и ознака својине.

Каталог је рађен на "кунстдрук" хартији. На почетку каталога је предговор Стојана Трумића, професора. Иза тога штампани су текстови легенди и редни бројеви предмета које је саставила Борислава Крстић.

Циркулација је кружна. Осветљење је природно (дневно) — бочно и вештачко (ноћно) — директно. Правилном монтажом избегнути су донекле рефлекси светлости.

Изложба је била отворена до 25 октобра 1953. Изложбу је посетило 1700 лица.

Б. Крстић

Крајем септембра 1953 године отворена је у Галерији Матице српске Изложба војвођанског сликарства XVIII века.

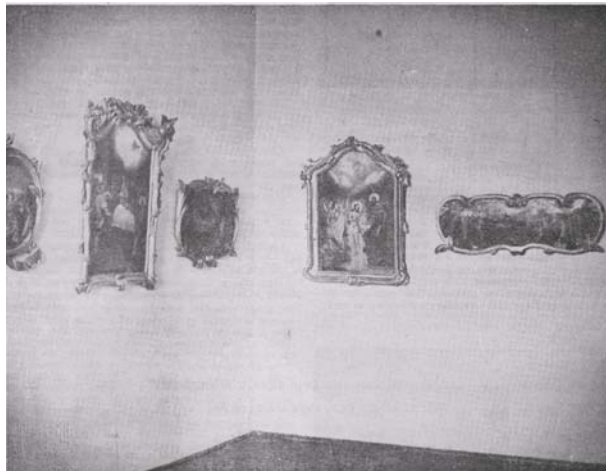
За развој српског сликарства у Војводини период од Велике сеобе (1690) до почетка XX века је од првенственог значаја, јер је у том раздобљу извршен прелаз из традиционалне уметности у модерну. Дошавши у непосредан додир са културом средње и западне Европе наши уметници, као и новоосновано грађанско друштво у прекосавским крајевима, током XVIII века напуштају иживеле средњевековне ликовне форме а у потпуности прихватају владајућу уметност на Западу, позни барок и рококо. Постепено се од уметности наших бароцизираних зографа, која још увек доминира у првим деценијама XVIII века, преко остварења мајстора прелазног стила у којима је очигледан компромис између старе и нове уметности, долази до уметника који негују најчистије барокне облике. То су наши школовани академски молери чија делатност пада у последњу четвртину XVIII века. За њихове бројне радове може се рећи да претстављају кулминацију наших ликовних остварења за последња два века. Гро материјала сачињавају предмети религиозне садржине, иконе и иконостаси, док се портре среће чешће тек на прелазу у XIX век. Нажалост, уметнички објекти из XVIII века су махом пропали или искварени каснијим рестаурацијама, док је преостали сачувани материјал растурен на широком подручју Војводине, а делом и по Хрватској и Славонији. Чак и веће збирке војвођанског сликарства, као што су збирке Народног музеја у Београду и Матице српске у Новом Саду, имају непотпуни материјал из XVIII века за разлику од XIX, који је обилније заступљен. Осећајући ту празнину Галерија Матице српске је приредила изложбу сликарства XVIII века помажући се позајмицама из других музеја, црквених општина и приватних збирки. Благодареви разумевању истих, приређивачима је успело да сакупе око 70 сликарских дела и то у већини случајева репрезентативних.

На изложби су заступљени сви периоди и скоро сва позната сликарска имена из XVIII века, као и више радова непознатих аутора. Материјал је изложен хронолошки. Зографски, традиционални стил са скромним елементима сеоског барока репрезентује неколико икона. Такве су: Престона икона Христа, рад Георгија иконописца из 1737 г.; Богородица са Христом из цркве у Малој Вашици, рад непознатог аутора; Триптихон Георгија зографа из 1746, икона Богородице окружене ликовима светаца, рад Јована ЧетирГрабована и др. Све су рађене занатски површински, са обиљем златних декоративних елемената. На триптихону Георгија, зографа карловачког, читава је позадина златна. Барокни елементи се опајају само у облицима мобилијара, богато набраним драперијама и на сликаним оквирима ликовних светих. Овој групи хронолошки припадају и радови Јоакима Марковића настали између 1740 и 1750 године. То су две историске композиције "Срби и Хрвати примају привилегије од византског (I) и аустриског цара (II)" прве историске композиције у нашем модерном сликарству.

Рађене су без остатака традиционалних елемената, али доста примитивно у цртежу и сирово у боји. Јоаким Марковић је најинтересантнија сликарска фигура у првој половини XVIII века, али у покушају да се сасвим ослободи традиција стоји усамљен. По томе се знатно одваја од својих савременика и од многих сликара који су радили после њега, али још увек под знатним утицајем средњевековног иконописања.

На изложби су боље заступљени сликари прелазног стила. Такви су: Јанко Халкозовић, Димитрије Бачевић, Димитрије Поповић, Никола Нешковић и Јован Исајловић старији. Сви они делују у другој половини XVIII века. На Халкозовићевим иконама са осигачког иконостаса из 1761 је нарочито очигледан тај зографско-барокни стил. Композиције су још у традиционалним калупима али укомпоноване у богат барокни пејзаж. Архитектура у позадини је барокна, чак се срећу и сцене у облацима у духу барокног илузионизма. За традиционалну уметност везује их сух и педантан цртеж и обилно коришћење злата. Иконе Димитрија Поповића из старе цркве у Орловату су по наглашеној пластичности и волуминозности још ближе западној уметности. Од Димитрија Бачевића, изразитог претставника прелазног стила, изложено је неколико радова, од којих се сликарским квалитетима истиче Св. Јован Крилати из манастира Ковиља. Вредно је споменути и монументалну композицију "Успење Богородице", рад Јована Исајловића старијег. На њој је изражена интересантна мешавина западне и источне иконографије. У горњем делу слике приказано је Вазнесење Богородице, које је по колориту и живости чисто барокна творевина. То је уједно и западна иконографска варијанта. Међутим, Богородица на одру у првом плану насликана је стереотипно у одећи богато украшеној златом. Па и сам детаљ сечења руку Јеврејину Јафонији, који је покушао да сруши богородичин одар, је православно византиска иконографска варијанта. — Сликари прелазног стила који се у религиозном сликарству нису могли ослободити елемената традиционалне уметности често су, сликајући портрете, то сасвим успевали. То је очигледно у портретима Николе Нешковића као и Стефана Тенецког чији је аутопортре,

настао средином XVIII века, најранији портре да овој изложби. То је изразито барокни репрезентативни портре, а уједно и први наш аутопортре у XVIII веку.

Сл. 1 — Детаљ изложбе "Војвођанско сликарство XVIII века" у Галерији Матице српске

Великим бројем дела заступљени су и сликари из последњих деценија XVIII века који раде потпуно у духу западне уметности, Од Теодора Крачуна, који негује најчистији барок, срећемо снажни портре Павла Ненадовића, митрополита карловачког, и више икона из капеле Св. Георгија на хору Саборне цркве у Сремским Карловцима. На њима су изражени сви елементи његовог стила, динамика, интензиван колорит и јаки контрасти светло тамног. Од Теодора Илића Чешљара, у чијој је палети већ несумњив утицај рококоа, изложено је неколико портрета, икона, и монументална композиција из црквене историје "Мучење Св. Варзаре". Насупрот његовим портретима и иконама на којима се по виртуозној материјализацији тканина и накита наслеђује утицај венецијанског сликарства, композиција Мучење Св. Варваре има у колориту и поставци елементе класицистичког сликарства. То је вероватно копија по неком страном аутору посредством гравире. У боље психолошке портрете из краја XVIII века долази портре владике Јосифа Јовановића Шакабенте, рад Јакова Орфелина, који је на изложби заступљен и иконама са краљевачког иконостаса из 1794. Портрети Караматиних од Георгија Тенецког, за које је већ више пута истицано да су рађени сасвим у стилу рококоа, спадају несумњиво у најлепше слике на изложби.

Од сликара чија делатност задире и у XIX век изложени су рани радови Стефана Гавриловића и Арсе Теодоровића. На њима је већ осетан утицај новог уметничког правца неокласицизма.

Значај ове изложбе је утолико већи што је то први покушај обимнијег сакупљања материјала из XVIII века, а уједно и упознавање публике са његовим високим достигнућима.

Олга Димитријевић

МУЗЕЈСКЕ ЗБИРКЕ

МАЂАРСКИ ДЕНАРИ СА ГЛАВОМ ЦРНЦА ИЗ XIV ВЕКА

Народни музеј у Зрењанину има у својој нумизматичкој збирци један налаз из доба владавине мађарског краља Лајоша I Великог (1342 —1382), који се састоји од 346 комада сребрних денара. Откада и одакле је овај налаз, или ко га је донео, поклониио Музеју, о томе никаквих ближих података нема.

Пошто су на територији Баната (Ерпџаза, Долово, Велика Кикинда, Вршац и околина Вршца)¹ нађени у већем броју сребрни денари од Лајоша I, може се слободно претпоставити, да је овај налаз ископан у околини Зрењанина, или чак у Зрењанину, али приликом предаје Музеју вероватно су заборавили да забележе податке о налазу.

Сматрао сам да је вредно позабавити се овим налазом а пошто сам добио одобрење од Управе Музеја, одлучио сам да опширније обрадим и опишем ове денаре.

Налаз садржи искључиво денаре који су ковани од доста доброг квалитета сребра. Пречник појединих комада је између 13—14 мм. Основна (пуна) тежина износи 160,49 гр, дакле просечно 0,4638 гр по комаду. Најмања тежина — узимајући у обзир и трошност — је 0,4000 гр, а највећа је 0,5000 гр.

Међу овим денарима има много погрешно кованих и неправилно исечених примерака. На њиховој предњој страни (Avers-Avs) налази се глава црнца, а на полеђини (Revers-Rvs) двоструки крст у више варијација; на предњој страни је натпис: + MONETA LODOVIGIS а на полеђини: + REGIS HVNGARIE. • Грешке у натписима понављају се чешће, а нађе се и понека нејасна легенда. Натписи се налазе у пругастом и тачкастом кругу.

Слика главе црнца вероватно је у вези са именовом породице Szerecsen (Saracenus), која је у оно време поседовала више коморских (ерарских) права и узела главу црнца као породични грб.

Денари су једног типа, али показују више варијација, које ниже износим:

1. Avs: тачкасти круг и натпис, у средини глава црнца окренута удесно, омотана траком.
Rvs: тачкасти круг и натпис, у средини двоструки крст.
2. Avs: Rvs исти, али око двоструког крста или на врху кракова налазе се тачкице (бобице). Сличне тачкице појављују се и око обе стране рамена црнца.

Мађарски денари са главом црнца из XIV века

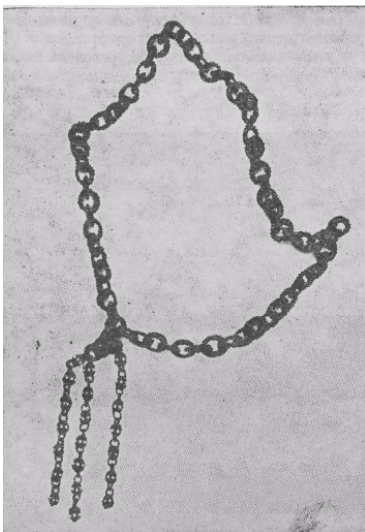
3. Avs: Rvs исти, али двоструки крст издиже се из отворене круне са тачкицама (бобицама) Rethy C. N. II. 89 B.
4. Avs: Rvs исти, али између доњих и горњих кракова двоструког крста на обе стране налази се по један цвет љиљана.
5. Avs: Rvs исти, али љиљани се налазе испод доњих кракова двоструког крста.
6. Avs: Rvs исти, али испод доњих кракова двоструког крста са обе стране налази се по једна мања круна.
7. Avs: Rvs исти, али између доњих и горњих кракова двоструког крста са обе стране налази се по једна звездица.
8. Avs Rvs исти, али испод доњих кракова двоструког крста налази се знак (сигла) ковнице напр. L—S, P. итд. Rethy у Corpus-у спомиње ово под II. 89 A., међутим, на слици нема сигле.

Примерке са главом црнца окренутом улево нисам нашао, мада Corpus II приказује и овакве.

Ференц Молнар

НАКИТ ОД КОЊСКЕ СТРУНЕ

У Етнолошкој збирци Војвођанског музеја у Новом Саду налазе се четири предмета израђена од коњске струне. То су две огрлице и два пара наушница. Сви ови предмети потичу из Бачког Моноштора, који је насељен Хрватима (Шокцима), а набавио их је др. М. Филиповић 1949 године.

Сл. 1 — Огрлица од коњске струне

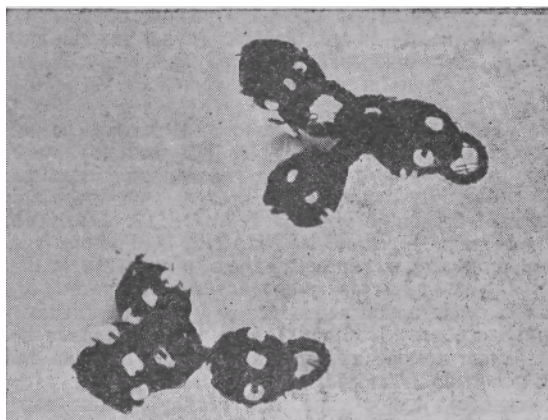
Коњска струна је због своје савитљивости, гипкости, трајности, сјаја и јачине могла да послужи за израду разних предмета, напр. споне за спутавање коња, која је могла да замени пута од гвожђа, замке за хватање птица, ужета за хватање дивљих свиња и др. Трајност и јачина чине је погодном за израду четака у чему је струна нашла широку примену.

Напред наведене огрлице и наушнице израђене су од црне струне. У Бачком Моноштору огрлице називају "црна струка", а носе их око врата између других низова разнобојних стаклених зрна (перли) којима се њихова женска ношња одликује. Једна од њих (инв. бр. 398) састављена је од округлих котурића везаних у виду ланца један за други. Сваки котурић начињен је од струне а после је још помоћу игле опшивен слично ивичном везу. На огрлици су три дужа висуљка који слободно висе. Ти висуљци се састоје од оплетених лоптица које су везане једна за другу. Свака лоптица је около опшивена једним редом ситних светло плавих перлица (сл. 1). Друга огрлица (инв. бр. 399) је такође од котурића са том разликом што су на њој и висуљци састављени од њих и нема украса од перлица.

Наушнице у Бачком Моноштору називају "обочићи". Оне се носе окачене на металне наушнице помоћу једне алкице која се налази на горњем делу. Код једног пара наушница (инв. бр. 406) свака је састављена од три лоптице исплетене од црне струне и то тако да је једна лоптица горе а на њој висе друге две (сл. 2). Свака од ових лоптица је около украшена светло плавим перлицама, као и оне на огрлици. Друге су (инв. бр. 400) од по једне лоптице на којој су доле три мала висуљка, од којих је сваки завршен светло плавом перлицом.

Накит од коњске струне био је у употреби и код других група у Војводини, али је пре око педесет година изобичајен. У шокачким селима огрлице и обочићи су били доскора у употреби, док су код Срба веома ретки. У неким српским селима у свежој успомени је остала још израда прстенова и наруквица од коњске струне. О њиховој изради добила сам податке из више места по Срему и Бачкој. Из Баната сам добила само један податак: у селу Дубовцу било је некада огрлица од коњске струне. Прстење је, према опису које сам добила од појединаца, било израђено у виду котура, на чијем горњем делу је исплетена једна розета која је имала да замени камен. Наруквице су биле састављене од неколико струка које су местимице повезане тако да су се они слободни делови услед крутости струне, извијали у лук и давали утисак валовите ивице. И прстење и наруквице су биле украшаване перлицама у

разним бојама. Ова врста накита изгледа да је припадала углавном сиромашнијим слојевима становништва, јер се до њега долазило бесплатно или уз малу награду која се давала онима који су знали да га исплету. Још се у Бачком Моноштору и Бачком Брегу знају имена неких жена које су, поред свог домаћег посла, за минималну награду у новцу или намирницама, израђивале црну струку и обочиће од коњске струне, поглавито од оне из репа, јер су те најдуже. Код Мађара у новије време, колико сам могла да сазнам, нема помена о накиту од коњске струне. Но у раније време је плетење од коњске струне било веома познато. Мађари су од ње плели гајтане које су стављали на шешире око обода и испод браде. Али свој уметнички израз они су нашли у плетењу накита својим девојкама и женама, израђујући дијадеме, огрлице, наушнице, прстење и наруквице. Са великом вештином су појединци умели да од струне у више боја исплету мале казете за чување игала, преплићући је око гушчијег пера. Израђивали су и кутије разне величине, ланце за сатове и слично. Готове предмете су украшавали разнобојним перлицама.¹

Сл. 2 — Наушнице од коњске струне

Као што је раније напоменуто, израда накита од коњске струне је изобичајена. Но, њу су унеколико освежили Руси заробљеници, који су за време Првог светског рата били додељивани у поједина села на рад. Становници појединих села тврде да су то били већином Украјинци и да су у овој техници били веома вешти.

Из горе наведених података не можемо утврдити извор из кога потиче ова техника. Могли су је наши народи примити од Мађара, али су је и једни и други могли примити из неког другог извора. У сваком случају израда накита од коњске струне је један од елемената заједничких Мађарима и Јужним Словенима у Подунављу.

Вера Милутиновић

НАПОМЕНЕ

¹ Viski Károly: A magyarság néprajza, Tardi néprajz II, Lószórmunka, 252—256.

ТРШЧАНИ МУЗИЧКИ ИНСТРУМЕНТИ У ЕТНОГРАФСКОЈ ЗБИРЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ПАНЧЕВУ

Наши народни музички инструменти уопште, према начину добијања звука, деле се на дувачке, жичане и ударачке музичке инструменте. У прву групу дувачких инструмената спадају: свирале, двојнице, дипле, зурле, сопиле, рогови, трубе и гајде. У групу жичаних инструмената улазе: гусле, лирица и тамбуре. Трећу групу ударачких инструмената сачињавају: бубњеви, даире и тарабука.

Тршчани инструменти о којима ће овде бити речи припадају групи дувачких музичких инструмената.

Карабице су, (инв. Е бр. 213, 214) може се рећи, најпростији облик једноцевне свирале. Иначе, назив карабице, карабе, чешће се употребљава за двоцевне свирале. Зато и каже др. Сима Тројановић: "У именима свирала влада права збрка".¹ Једноцевна свирала карабице о којима је реч направљене су од тршчане цеви која увек при доњем делу мора имати једно коленаце. Тај део је засечен у облику правоугаоника и служи као писак. На карабицама се налази, распоређено на равномерном растојању, шест рупица, које се приликом свирања додирују врховима

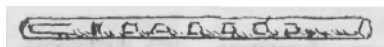
прстију. Ове рупице се називају "љуке". Поменуто свиралу, дугу 29 цм, направио је један чобанин из околине Панчева (сл. 1). Дувањем у карабице и стављањем прстију на рупице постиже се издавање виших и нижих тонова. Висина тона зависи од дужине а боја звука и од дебљине свирале.²

Карабице су веома омиљен музички инструмент банатских чобана. Нема готово ниједног чобана који не зна свирати у карабице и исте направити.

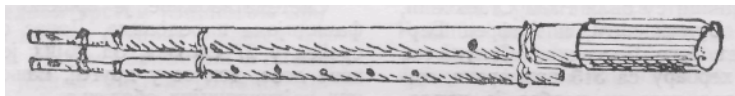
Двоњци, (инв. Е, бр. 41) такође чобанска свирала, прављени су од две посебне трске са два писка. На једној тршчаној цеви налазе се пет рупица спреда и једна споредна са стране. Друга цев има само једну рупицу и та даје бас. Ове рупице које се приликом свирања додирују прстима и производе тонове називају се "љукама". Обе цеви су међусобно завезане канапом. Пискови, направљени од нешто уже трске, улазе у тршчане цеви својим горњим деловима. Десни писак има виши а леви нижи тон.

Помоћу воска, који се ставља или скида са горњег језика самог писка, добија се нижи односно виши тон. Помоћу подвеза се такође регулише тон. Подвез може бити од гуме или конца а увоштен је смолом да трска не би клизила,

Тршчана цев са једном рупицом има продужење од трске на коју се ставља "рог". Рог је направљен од корена трске т. зв. "Кармања"³ и изгледа као наставак ове цеви са једном рупицом. Помоћу "рога" се регулише тон: продужавањем "рога"-а тон постаје нижи, његовим смањивањем — виши (сл 2).

Сл. 1 — Карабице

Сл. 2 — Двоњци

Овај инструмент, дуг 50 цм. праве сами чобани.

Двоњци могу имати "рог" који на тршчаној цеви стоји тако да са истом захвата, уместо равног, како је код поменутог инструмента случај, прав угао. Такав инструмент, такође из Баната, под именом "карабе", налази се у Етнографском музеју у Београду (инв. бр. 20900).⁴

И ови тршчани инструменти су добро познати банатским чобанима. Они, чувајући стоку, радо се забављају свирајући у њих.

Кад се има у виду да на овом терену има ритова, на којима расте доста трске, онда је и појава ових тршчаних инструмената сасвим разумљива.

Оливера Живковић

НАПОМЕНЕ

¹ Др Сима Тројановић, Музички инструменти Српског етнографског музеја, сепарат из "Светлости" 1901, 19.

² Franjo Dugan, *Nauk o glazbalima s osobitim obzirom na orgulje*, Zagreb 1944 — Izdanje nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, — 153.

³ Податак од Рајка Веселиновића, управника Народног музеја у Панчеву.

⁴ Податак од Заге Марковић, кустоса Етнографског музеја у Београду.

ПРИРОДЊАЧКО ОДЕЉЕЊЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ВРШЦУ

Са освртом на Берначков хербар

Природњачко одељење Народног музеја у Вршцу организовано је почетком прве деценије овог столећа. У овом Одељењу постоје три збирке: геолошко-палеонтолошка, ботаничка и зоолошка. Материјал за све три збирке

углавном је скупљен или набављен у периоду од 1910 до 1916 године. Не можемо нешто ближе рећи о времену тачног постанка ових збирки јер је инвентар нестало за време Другог светског рата.

Колекције овог Одељења су од великог значаја за фиксирање флоре и фауне овог дела Баната. Вредност њихова види се и по томе што су на стварању сарађивали прворазредни стручњаци. Збирка је настала на иницијативу Феликса Милекера, оснивача и кустоса овог Музеја. Феликс Милекер је и поред тога што је био археолог и историчар имао велико разумевање за природне науке, што се види и по томе што је био члан Мађарског природњачког друштва. Успео је да придобије за овај посао најбоље сараднике као што су др Јене Берначки и Рудолф Милекер.

Према подацима којима располажемо ботаничка збирка је стварана у периоду од 1910 до 1911 године. Њен творац је др Јене Ђерђ Берначки,¹ доцент Универзитета у Будимпешти, који је прикупљао флору града Вршца и његове даље околине, а која обухвата терен овог Музеја. Његови сарадници су били Рада Станковић, професор универзитета у Будимпешти, и Алфред Берначки, агроном, иначе брат Јене Берначког. Сакупљена флора претстављена је у хербару са 313 примерака, односно са 171 врстом. Поред тога уз хербар је приложена мања збирка сорти винове лозе са подручја вршачког хатара са најтипичнијим обољењима. Поред тога у овој збирци постоје и поједине свеске (I, V и VI) *Herba Pannonica*, издате у Будимпешти 1905 године а набављене по свој прилици негде пред Први светски рат.

Зоолошка збирка је претстављена великим делом колекцијом птица из Јужног и Средњег Баната, како низинског тако и планинског. Настала је нешто касније од ботаничке збирке, углавном у периоду од 1911 до 1916 године, а испуњавана је и у периоду између два рата, као и после Ослобођења. Птице су окупљали тадашњи хонорарни препаратори овог Музеја, Ђула Фишер, Антон Швабл и Петар Кесл. Данас Музеј располаже са 160 примерака орнитофауне, уз то се чувају 20 птичијих гнезда и 89 врсти птичијих јаја са 507 примерака. Осим тога, у овој збирци постоји колекција од 7 врста сисара и око 800 примерака лептирова из непосредне околине Вршца. Ова последња збирка још није сређена а врло је оштећена за време последњег рата. Њу је прикупио учитељ Курт Хаузер у времену од 1936 до 1940 године.

Геолошко-палеонтолошка збирка заступљена је са комплетном петрографском збирком са Вршачких планина, коју је 1950 скупио и одредио Јован Баница, тадашњи директор Покрајинског каменолома у Вршцу. Поред тога постоји и ванредно значајан геолошки материјал из околине Беле Цркве, Јасенова, Банатске Паланке, Калуђерова, Кусића, Сочице и Јабланке. Сакупљен је у времену од 1945 до 1952 године.

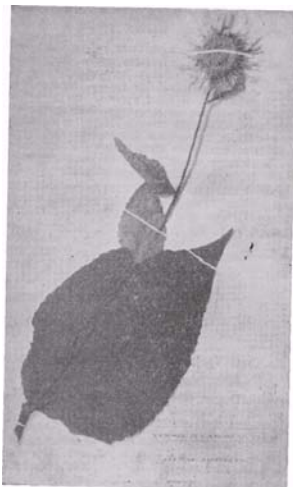
Најзначајнија колекција у овој збирци је палеонтолошка, претстављена палеофлором и палеофауном. Палеофауна има 35 примерака мамутових костију и 26 разних других (углавном амонита), потиче из следећих места: Вршца, Маргите, Јасенова, Беле Цркве, Врачев Гаја и Банатске Паланке. Палеофлора је претстављена са 62 примерка, који потичу углавном из планинског дела Баната. Њен творац је Рудолф Милекер,² ванредни професор универзитета у Дебрецину.

Поред тога чувају се профили трију бунара, од којих су два из околине Вршца (Штиркара и Велики Рит) а један из Ковина (Град). Усто се у овом Одељењу чувају још и метеоролошки извештаји из друге половине XIX века и најновији подаци за период од 1948 до данас; затим колекције фотографија дендрофлоре из Делиблатске Пешчаре и мањи број писама Берначког и Р. Милекера.

Овом приликом детаљније ћемо се осврнути на Берначков хербар као најдрагоценију колекцију овог Одељења. Као што је раније речено, овај хербар садржи 313 примерака са 171 врстом. Хербар је средио сам Берначки, што се може видети по врло педантном етикетирању (сл. 1).

Материјал је био смештен у већем броју свезака (укупно 32 комада) и сређен по биотопима (израз употребљен условно) са којих је био сакупљан. Међутим, унутар самих биотопа није спроведена никаква систематизација. Вероватно је она била у плану, али ју је омео, по овој прилици, Први светски рат. У периоду између два светска рата материјал је био магациониран и нико га није обрађивао, па је наслеђен делом сачуван а делом оштећен. Од 1952 године приступило се његовом инвентарисању, као и расхоровању скоро сасвим уништених примерака. При овом расхоровању водило се рачуна да ређи оштећени примерци и уникати остану у Хербару, док су отстрањивани само они примерци за које постоје мултипликати, али је притоме на њиховом месту остављен празан лист са етикетом.

Систематизовање је вршено по врстама, родовима, фамилијама и редовима. Данас се тај материјал налази сређен у 27 свезака, од којих једна обухвата сорте винове лозе, док се у другој, мањој, налазе примерци њених најтипичнијих обољења.

Сл. 1 — Факсимил из *Herba Pannonica*

Материјал је претежно сакупљан са пет биотопа: Марила, околина Дупљаје, околина Шушаре, Оравица и Вршачке Планине. Треба напоменути да је флора Вршачких Планина доста слабо заступљена. Од свих брегова једино је већим бројем примерака претстављена Капела, брег у непосредној близини града. Известан део примерака сакупљан је у самом Вршцу, делимично по улицама, парковима, скверовима и баштама. Поједини биотопи су претстављени следећим бројем примерака: Марила 37 врста; околина Дупљаје 55 врста; околина Оравице 48 врста; околина Шушаре 46 врста, а град Вршац и Капела (која се може сматрати саставним делом града) са 62 врсте, од тога 28 врста отпада на Капелу. При описивању материјала из појединих биотопа називе врста наводимо онако како их је сам Берначки означио.

Нађено је да су поједини биотопи претстављени следећим врстама:

I М а р и л а

Ред Fagales је претстављен са пет врста (*Corylus avelana*, *Alnus glutinosa*; *Carpinus betulus*, *Carpinus duinensis*; и *Fagus silvatica*).

Ред Polycarpiaceae претстављен једном врстом (*Clematis vitalba* L.).

Ред Sapindales претстављен је такође једном врстом (*Acer campestre*).

Ред Celastrales, једном врстом (*Evonymus latifolium* Scop).

Ред Melvales, две врсте (*Althea pallida* WK., *Lavatera thuringiaca*).

Ред Euphorbiales, једном врстом (*Euphorbia* sp.)

Ред Rosales, једном врстом (*Prunus Mahaleb* L.).

Ред Myrtales, једном врстом (*Epilobium hrstum*).

Ред Leguminosae једном врстом (*Ononis* sp. — *Genista* sp.

Ред Umbelliflorae са три врсте (*Cornus mas*; *Aethusa cynapium* *Oenanthe*).

Ред Ligustrales једном врстом (*Ligustrum vulgare* L.).

Ред Ericales једном врстом (*Monotropa hipopitys*).

Ред Rubiales са две врсте (*Galium* sp. и *Galium verum*).

Ред Contortae једном врстом (*Gentiana cruciata*).

Ред Personatae једном врстом (*Melampyrum silvaticum* L.).

Ред Campanulatae са осам врста (*Campanula glomerata*, *Campanula trachelium* L.; *Lactuca muralis* L.; *Arctium* (*Lappa*) sp., *Arctium tomentosum*, *Chrysanthemum* sp., *Centaurea* sp. и *Centaurea spinulosa* Rosch).

Најзад овде је нађен и један четинар (*Abies pectinata*).

II Околина Дупљаје

Траве су заступљене са две врсте: *Andropogon Ischaemum* L., *Setaria italica* L.

Ред Polygonales претстављен је једном врстом (*Polygonum avicularae*).

Ред Urticales једном врстом (*Cannabis sativa* L.).

Ред Rheodales са три врсте (*Erysimum canescens* Roth, *Farsetia incana*; *Isatis tinctoria*).

Ред Celestrales једном врстом (*Evonymus europaeus*).

Ред Geraniales једном врстом (*Limunglabrescens*).

Ред Rammnales једном врстом (*Rhamnus tinctoria* WK).

Ред Malvales са две врсте (*Tilia tomentosa*; *Malva silvestris*).

Ред Euphorbiales једном врстом (*Euphorbia Gerardiana* L.).

Ред Rosales са две врсте (*Sedum glaucum*; *Prunus Mahaleb* L.).

Ред Leguminosae са пет врста (*Trifolium repens* L., *Trifolium pratense* L., *Mellilotus albus* L., *Mellilotus officinalis* L. и *Onobrychis arenaria*).

Ред Umbeliflorae са три врсте (*Cornus sanguinea* L.; *Daucus carota* L., *Gypsophilia paniculata*).

Ред Ligustrales једном врстом (*Ligustrum vulgare*).

Ред Rubiales једном врстом (*Lonicera xylosteum* L.).

Ред Personatae са четири врсте (*Datura stramonium* L., *Lycium vulgare*; *Verbascum lychnitis* L., *Veronica spicata*).

Ред Tubuliflorae са пет врста (*Stachys annua* L, *Stachys officinalis* L., *Stachys erecta* L., *Salvia dumetorum*, *Marrubium peregrinum* L.).

Ред Campanulatae са десет врста (*Centaurea arenaria*, *Arctium* sp., *Artemisia scoparia* WK, *Senacio crucifolium* L., *Senacio tenuifolium* Icq. *Senacio* sp., *Anthemis rhutenica*, *Xanthium strumarium* L., *Pleris hieratioides*, *Crepis*).

III Оравица

Траве су заступљене једном врстом: *Setaria glauca*.

Ред *Fagales* заступљен је са три врсте (*Carpinus betulus* L., *Carpinus duinensis*, *Bettula verucosa*).

Ред *Polygonales* са две врсте (*Polygonum hidropipa*, *Rumex conglomerata*).

Ред *Urticales* са две врсте (*Ulmus montana*, *Ulmus glabra*).

Ред *Sapindales* са две врсте (*Acer pseudoplatanus* L. и *Acer Negundo*).

Ред *Geraniales* са једном врстом (*Linum flavum*).

Ред *Malvales* са једном врстом (*Tilia pravifolia*).

Ред *Rosales* са шест врста (*Crategus malenocarpa*, MB, *Crategus monogyna* Icq., *Crategus oxiantha* L.; *Pirus communis* L., *Prunus spinosa* L., *Malus communis*).

Ред *Myrtales* са две врсте (*Epilobium hirstum*, *Circaea lutetiana*).

Ред *Umbeliflorae* са врстом *Cornus mas* L.; *Umbeliflorae*.

Ред *Leguminosae* са једном врстом (*Mellilotus albus*),

Ред *Ligustrales* са три врсте (*Fraxinus Ornus* L., *Fraxinus excelsus* L. и *Syringa vulgaris*).

Ред *Rubiales* са три врсте (*Dipsacus pilosus*, *Knutia drymeria* Hf.; *Sambucus Ebulus* L.).

Ред *Contortae* једном врстом (*Gentiana crutiata*).

Ред *Personatae* са две врсте (*Linaria vulgaris* и *Melampyrum silvaticum*).

Ред *Tubuliflorae* са четири врсте (*Convolvulus sepium*; *Stachys germanica* L., *Salvia glutinosa* L, *Mentha spicata* L.).

Ред *Campanulatae* заступљен са десет врста (*Campanula glomerata*; *Aster amellus* L., *Centaurea Banatica* Rosch, *Centaurea stenolepis* Kern; *Telekia speciosa*, *Pulicaria dysenterica*, *Echinops Banaticus*, *Inula Britanica-Solidago virga aurea*, *achillea pannonica*, *Artemisia Absinthium*).

IV Околина Шушаре

Траве су заступљене свега са једном врстом: *Andropogon grylus*, док од осталих монокотиледона налазимо две из фамилије луковица: *Allium flavum* L. и *Allium animofilium*.

Од дикотиледона сусрећемо следеће врсте:

Ред *Fagales*, две врсте (*Quercus cerris* L. и *Quercus langinosus*. Lan.)

Ред *Polygonales* две врсте (*Polygonum aviculare*, *Polygonum latifolium*),

Ред *Policarpiaceae* са три врсте (*Paenia tenuifolia* L., *Delphinium consolida* L. и *Nigella arvensis*).

Ред *Rheodales* са две врсте (*Papaver*; *Reseda*).

Ред Rhamnales са једном врстом (*Rhamnus tinctoria*).

Ред Euphorbiales са једном врстом (*Euphorbia Gerardiana*).

Ред Malvales са једном врстом (*Tilia tomentosa*).

Ред Leguminosae са осам врста (*Trifolium repens* L., *Anthylis vulneraria* L., *Mellilotus albus* L., *Mellilotus officinalis* L., *Medicago falcata* L., *Lotus corniculatus*, *Coronilla varia* L. и *Cytisus austriacus* L.).

Ред Umbeliflorae са три врсте (*Oriavva grandiflora*, *Mattia umbelata* WK.; *Thorilis anthriscus*).

Ред Rubiales са три врсте (*Dipsacus*; *Viburnum Lantana* L., *Galium verum*).

Ред Personatae са пет врста (*Verbascum lychnitis*, *Veronica spicata*; *Solanum dulcamare* L.; *Plantago media*; *Plantago lanceolata*).

Ред Tubuliflorae са две врсте (*Thymus*, *Stachys erecta* L.).

Ред Campanulatae са пет врста (*Campanula sibirica*; *Centaurea* Sp., *Centaurea arenaria*, *Cyhorium Intybus* L. и *Achillea pannonica*).

V Врш а ц

1. Врш а ч к е п л а н и н е ,

а) К и п е л а

Од моноцитиледоних налазе се биљке следећих фамилија: Juncaceae (*Chondrilla juncaceae* L.), Liliceae (*Allium flavum* L.) и траве (*Andropogon ischaemon*, *Andropogon Grylus*, *Agropyrum repens*).

Од дикотиледона налазе се следеће врсте:

Ред Gutiferales једна врста (*Hypericum perforatum* L.).

Ред Rosales једна врста (*Sedum glaucum* WK.).

Ред Leguminosae две врсте (*Mellilotus officinalis* L., *Lathyrus tuberosus* L.).

Ред Campanulatae са седам врста (*Achillea distans* WK., *Achillea pannonica* Horst, *Anthemis tinctoria* L., *Artemisia Absynthium*, *Centaurea spinulosa* Rosch, *Xeranthemum anuum* L. и *Cihorium Intybus* L.).

Ред Rubiales једна врста (*Sambucus Ebulus* L.).

Ред Personatae са две врсте (*Solanum dulcamare* L.; *Plantago major* L.).

Ред Tubuliflore са шест врста (*Salvia nemorosa* L., *Salvia dumetorum*, *Teucrium Botrys* L., *Teucrium chamedrys*, *Stachys erecta*).

б) К у л а

Овај локалитет је заступљен само са три врсте: *Clematis Vitalba* L., *Acer tataricum* L. и *Clinopodium vulgare* L.

2 Град Вршац

а) Градски парк

Од четинара се налазе: *Biota orientalis*, *Juniperus virginiana*, *Juniperus communis* и *Pinus Strobus*.

Gingcoales — *Gingco biloba*.

Ред Fagales са пет врста (*Quercus sp. americ*, *Carpinus betulus*; *Corylus avelana*; *Platanus*).

Ред Polycarpiaceae са једном врстом (*Liriodendron tulipifera*).

Ред Sapindales са две врсте (*Acer campestre*, *Acer Negundo*).

Ред Malvales са једном врстом (*Tilia tomentosa*).

Ред Leguminosae са једном врстом (*Gleditschia triacanthos*).

Ред Personatae са једном врстом (*Plantago major L.*)

б) град

Од Helobia налази се *Hydrocharis morsus ranae*.

Ред Fagales са три врсте (*Alnus glutinosa*, *Betula verrucosa*, *Quercus sp. americ*).

Ред Polycarpiaceae са једном врстом (*Clematis Vitalba L.*).

Ред Centrospermae са једном врстом (*Amaranthus albus*).

Ред Urticales са једном врстом (*Canabis sativa L.*).

Ред Sapindales са две врсте (*Acer Tataricum L.*, *Acer pseudoplatanus L.*).

Ред Leguminosae са једном врстом (*Mellilotus officinalis L.*).

Ред Umbeliflore са врстом *Conium maculatum L.*

Ред Personatae са једном врстом (*Digitalis ambigua Murr.*).

Ред Tubuliflore са пет врста (*Clinopodium vulgate L.*, *Marrubium vulgare L.*, *Marrubium peregrinum*, *Marrubium remotum*, *Stachys erecta L.*).

Посебно додајемо још и списак винове лозе, Констатујемо да се у хербару налазе следеће сорте: Смедеревка, Мушкат Кандиа, Мушкат Хамбург, Жир, Отело, Сланкаменка, Креацер, Бели Мушкат, Волујско око, Црвене козје сисе, Опорто, Бела шасла, Скадарка и Бели чауш.

Скрећемо пажњу да су унутар редова поједине фамилије одвојене тачком и запетом.

Предраг Сучевић

Примедба Уредништва: Систематска подела извршена је према — Strasburger, Noll, Schenck, Schimper: Lehrbuch der Botanik für Hochschulen — Jena 1921 а не према Jávorka Sándor: A Magyar Flóra која је узета као подлога за рад на систематици биљака Војводине.

НАПОМЕНЕ

¹ Доктор Јене Ђерђ Берначки (Bernatsky Jenő György) рођен је у Вршцу 10 II 1873 године, где је и матурирао. Студије је завршио у Будимпешти и 1896 године је постављен за помоћног кустоса Националног музеја у Будимпешти. Године 1905 је адјункт, а 1910 руководи Отсеком Огледне станице за виноградарство ампелолошког института у Будимпешти, па је после одласка професора Ђуле Иштванфиа постао и његов директор. Од 1907 је приватни доцент Универзитета у Будимпешти за предмет монокотиледоне биљке. После пензионисања живео је у Хидегкату крај Будимпеште до 1945 када је извршио самоубиство.

Од важнијих радова су му: *Домаће врсте полигоната, Пузавице и маховине у Панонској Низиви и на брежуљцима изложеним ниским ветровима, Домаће врсте асперагуса*, као и већи број мањих студија о флори разних области Панонске Низиве, као и приручници за воћарство и виноградарство.

² Рудолф Феликс Милекер (Rudolf Felix Milleker) рођен је у Вршцу 17 IV 1887 године, где је завршио средњу школу. Студирао је у Будимпешти, Паризу, Берлину и Гетингену, где је и дипломирао. Његов истраживачки рад је веома активан. Године 1909 био је на Исланду где је испитивао вулканске појаве, а 1911—1912 у Малој Азији. Године 1912 постао је помоћни професор Филозофског факултета у Будимпешти, а 1914 секретар Мађарског географског друштва, а уједно и ванредни професор Универзитета у Дебрецину на катедри за географију. Издао је многобројне научне радове, међу којима се истиче *Теорија о вулканизму*.

Рудолф Милер је проводио свој одмор у Вршцу, па је према томе највероватније да је ова збирка стварана за време његових гостовања у Вршцу.

ДЕО ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА ПОРОДИЦЕ РАШКОВИЋ ПОКЛОЊЕН ЈЕ ВОЈВОЂАНСКОМ МУЗЕЈУ

Историска збирка Војвођанског музеја обogaћена је лепим бројем предмета и докумената које је Музеј поклонио протојереј из Сивца Ђорђе Сувачаревић. Прота Сувачаревић је имао већи број оригиналних докумената из наше прошлости који су се добрим делом односили на познату породицу Рашковића, која је у историји Војводине одиграла значајну улогу. Преко Евгенија Јарославског, који је као рођак Рашковића наследио поменути збирку, постао је прота Сувачаревић баштиником свих докумената. Данас је један део ове грађе нестао или је пренет у Београд и Врњце, а најзначајнији од преосталих предмета и аката дошли су као поклон у Војвођански музеј.

Ова принова нашег Музеја се састоји од предмета, диплома (копија), једног важног документа из XVIII века и већег броја писама Андре Рашковића и Евгенија Јарославског.

Од докумената који се односе на Јарославског истиче се његова факултетска диплома на пергаменту, издата у Пешти 1820. Кроз друга документа се може пратити кретање Јарославског као инжењера у служби, а кроз његова бројна писма могу се испитати његове везе са разним савременицима и државним установама.

Од предмета везаних за породицу Рашковић истичу се леп кућни столни украс, сабља Андре Рашковића, метални украсни врх барјака Рашковића, затим метални врх са барјака Аренија Чарнојевића (?). Више писама Андре Рашковића из 1830—40 година, написаних у Француској и Италији, бацају светлост на живот овог потомка древних старовлашких војвода. Посебну пажњу заслужује акт из 1737, писан ћирилицом, са латинским потписом пуковника Лентула, у коме он, у име аустриског цара, позива војводу Хаџи-Братуловића и околне хришћане да помогну аустријској војсци у борби против Турака. Овај документ је користио у свом раду др Мита Костић, не улазећи детаљније у његову анализу.

Најзад треба поменути и врло добро очувану карту Срема из 1847, рад Евгенија Јарославског и карту Војводине из 1853.

Сви предмети су убележени у инвентару под бројевима 2184—2218.

С. Г.

Половином 1952 Војвођански музеј откупио је од Стјепана Раце из Београда, професора у пензији и пријатеља Михајла Пупина, неколико писама, фотографија, фото-негатива, исечака из америчких и југословенских новина и часописа о животу и раду Михајла Пупина.

Ради лакшег прегледа и описа материјала поделићемо га на 4 дела: негативи-фотоплоче, оригинална писма, наша и страна штампа о Пупину (оригинални исечци), фотографије из Пупиновог живота и рада.

Фотографских плоча-негатива (величине 8,5×8,5) откупио је Музеј четрдесет седам комада. Осим једне, која је напукла, плоче су врло лепо очуване. Оне претстављају: Михајла Пупина као професора Колумбија универзитета; стари споменик у Идвору (где је било прво идварско насеље); кућу у Идвору у којој се родио Пупин; Пијаду, Олимпијаду, Пупинову мајку (већи део негатива послужио је за репродукцију фотографија за Пупинову књигу "Са пашњака до научењака"); слику пашњака у Идвору, зграду школе у Панчеву где је Пупин учио; пристаниште у Панчеву; мост на Дунаву код Будимпеште, фотографију Беча, Прага, Споменик у Вашингтону, Библиотеку Колумбија-универзитета, лик немачког научника Хелмхолца, Пупинов лабораторијум, Пупина са његовим колегама, професорима и научницима; поделу великих титула и одликовања; Пупинов летњиковач у Норфолку у Америци; лик Филипа Вишњића, његовог омиљеног песника, ликове Абрахама Линколна, Вилсона; Версај, Блед (интервенција Пупина код Вилсона, председника САД, личног пријатеља Пупина, на Мировној конференцији у Паризу на основу које су Блед, део Словеније, део Баната припали Југославији, затим Пупина и Српску делегацију у Америци приликом решавања наших ратних дугова (Пупин је био саветник у тим преговорима); Привредников дом у Београду (Пупин је много ценио рад Привредника и његовог творца Владимира Матијевића, и био један од највећих Привредникових добротвора); Народни дом у Идвору — Пупинову задужбину, школу за поучавање младежи у свим гранама пољопривреде — нарочито у баштованству, воћарству итд. Једна слика приказује Пупина са Ајнштајном 1933. Последњи негативи претстављају портрет Пупина као председника Универзитетског клуба у Њујорку и Пупинову сахрану.

Оригинална писма углавном су писана руком самог Пупина или пак имају само његово заглавље и његов оригинални потпис. Писмо од 28 децембра 1929 упућено Стјепану Роци садржи обавештење о откупу књиге "Јужна Србија". Друго писмо говори о књизи "Узори радиности и човештва", са одушевљењем одобрава њено штампање, тражи да му се пошаље један примерак и обавештава Роцу да ће откупити већи број да се подели школама у Југославији. У трећем писму говори се о предавањима које Роца држи по Далмацији и о споразуму у вези са низом предавања у читавој Југославији. Четврто писмо говори о предавањима Роце, исечцима из новина, хонорарима, предавању у Матици српској поводом седамдесетогодишњице Пупина, о подизању Народног дома у Идвору, о баштованској индустрији и др. Пето садржи честитку за божићне празнике и Нову 1933 годину. Из ове кратке кореспонденције види се рад Стјепана Роце на популарисању Пупина и Пупинова помоћ на подизању просвете и културе у Југославији, а посебно баштованства у његовом увек вољеном Идвору.

Америчке новине на српском и енглеском језику писале су у више махова о раду, успесима, проналасцима, одликовањима, наградама и смрти нашег научника. Овде ћемо цитирати само неколико листова и часописа, а набројаћемо све исечке које је Војвођански музеј откупио од професора Роце.

Српски Гласник (1926), који излази у Америци, доноси чланак поводом Пупиновог говора о 58-годишњици оснивања Калифорниског универзитета. На свакој годишњици је обичај да се позове неки заслужан професор са друге високе школе да одржи главни пригодни говор. 23 III 1926 та част припала је Пупину. У чланку се описује читав свечани део и доносе се на енглеском језику изводи из Пупиновог говора.

Хрватски Гласник, који излази у Чикагу, донео је чланак поводом додељивања Пулицерове награде Пупину за књигу **Од емигранта до проналазача**. О овој Пупиновој књизи врло је повољно писала америчка критика. Због те књиге Пупину је додељена Пулицерова награда у износу од хиљаду долара као "најбољој америчкој биографији која чини патриотску и несебичну услугу према човечанству". И чланак говори о врло повољним приказима ове књиге у разним часописима, као *Nacion* *The Literary Rewiew*, *The New Republik* и др. *The Literary Rewiew of the New York Evening Post* пише да је ова аутобиографија једно велико дело и стилем и духом и да је "најбоља што је досада о овом вијеку написано". Она пружа, како писац чланка "Свеци Науке" вели, "научницима, психолозима и социолозима материјал и поуке за дјела од трајне вредности". Описујући тренутак када се Пупин као емигрант искрцао у *Castle Garden* са 5 центи у џепу, писац се са сарказмом осврће на садашње емигрантске регулације и вели "да би Пупин, бивши Србин а не Нордик, пошто је квота снижена на 1285 мјесечно, био вјероватно депортиран, јер је приспео 26 умјесто 1 марта. Овим депортирањем Сједињене Државе изгубиле би само једним проналаском Пупиновим, преносом звукова на дуге дистанције, преко милион долара".

Часопис **Југославија** из 1928, који излази у Чикагу, објавио је чланак **Пупин** за Hoovera, у коме објашњава зашто је Пупин на збору у држави Индијани позивао да се гласа за Хувера као кандидата за новог претседника САД.

Српски Дневник у броју од 15 VIII 1922 најављује да ће у часопису Skribners Montli почети да излази Пупинова аутобиографија.

Чикашки **Нови Глас** (1928) доноси чланак поводом 70-годишњице Михајла Пупина.

Хрватски Гласник (Чикаго 1925) објављује чланак "Југословенски досељеник — Вођа америчких знанственика".

Календар **Амерички Србобран** доноси кратку историју Српске народне одбране у Европи и рад организације у Америци међу Исељеницима, са освртом на Пупинову национално-политичку делатност.

Columbia Alumni News од јуна 1926 год. доноси на 711 страни чланак о Пупину са фотографијом. Ту се описује свечана предаја одликовања Пупину у Чикагу, јануара 1928 на банкету финансиских магната, којом му је приликом предата диплома проналазача и књижевника, која се сваке године даје једном од најзаслужнијих проналазача и књижевника.

Листови су писали врло много о Пупину после његове смрти 12 марта 1935.

Reviews Dr. Mihael I. **Pupinos** Life, априла 1936, доноси опширан напис о смрти великог научника.

Times The New York од 13 III 1935 у чланку Dr. Mihael Pupin dies Combat 76 са фотографијом износи и велича сав његов рад на науци. Такође и други амерички листови на енглеском језику опширно говоре о великом губитку науке Пупиновом смрћу.

Jugoslaven из Detroit-Mich од 15 марта 1935 доноси чланак "Проф. Михајло Идворски Пупин умро у 76 години", где детаљно говори о његовом раду као професора и научника и о његовим одликовањима, а као највеће спомиње златну медаљу 1932, коју је пре њега добио Маркони и Херберт Хувер, бивши претседник САД.

Јединство, Clivland Ohio, у броју од 15 IV 1935 осврће се у главним потезима на читав живот и рад нашег великог научника.

Уједињено Српство, Чикаго, у броју од 15 III 1935 на енглеском опширно говори о Пупину.

О величанственом погребу, опроштајним говорима и комеморацијама доносе појединости **Србобран** из Питсбурга у броју од 18 III 1935, **Југословенски Гласник** из Чикага и **Јединство** од 15 IV 1936. Главни говорник на комеморацији у Клевланду био је велики научник и професор физике на Клевландском универзитету Dr. Dayton C. Miller. У једној малој notiци коју доноси **Јединство** поводом Пупинове смрти вели се следеће: "Приликом смрти Михајла Пупина написане су многе занимљиве белешке из његовог живота, већином сабране у његовој властитој књизи From Imigrant to Inventor. Све новине су истицале појединости од интереса, како наша тако и америчка штампа. Пупин је приказан као најлепши пример младићских аспирација, његов живот се препричава за углед ђацима свих америчких школа". — На комеморативној седници једног инжењерског друштва у Њујорку у предавању о Пупину и његовом животу предавач је овако оцртао биографију Пупинову: "Од детињства свога он иде и учи, у векове гледа!"

Јединство такође доноси чланак под насловом "Трибут бесмртном Пупину", из кога наводим један пасус. Чланак почиње речима: "Мали је број Американаца који су се уздигли на тако висок и завидан положај у научном свету као покојни др. Михајло Пупин... Благодарени својој гвозденој вољи, духовној непоколебљивости и бистрини ума, он је испунио своју мисију и дао човечанству своје епохалне проналаске који су много допринели развиту цивилизације двадесетог столећа..."

У уводном чланку **Њујорк Тајмс-а** од 13 марта вели се између осталог: "Као реномирани физичар он се увек приближавао научном проблему са свим моћним математичким средствима који стоје на расположрњу. Опити, који би требало доцније да се изврше, стајали су видно у једначинама. Проналасци као индуктивни калемови, који су омогућили телефонију на велику даљину, метода одабирања електричних таласа, која је била примењена у електричном инжењерству много пре него што је учвршћена у сваки радио апарат, ректификација наизменичне у директну струју помоћу електричне батерије, носе жиг научењака а не емпиристе.. . Поред свих својих многобројних дужности и обавеза, он није никада одбио да употреби своје драгоцено време и свој огроман ауторитет када је било у питању остварење идеала и аспирација југословенског народа. Довољно је поменути његову никада незаборављену услугу на Мирвној конференцији у Паризу. Пупиново пријатељство и лични утицај на претседника Вилсона били су од пресудног значаја када су Далмација, Блед, један део Баната и св. Наум додељени данашњој Југославији..."

У чикашком листу **Уједињено Српство** од 15 III 1935 инж С. Гавриловић на енглеском језику износи кратку биографију Пупина. Затим **Србобран** (Pitsburg, 18 III 1935), **Уједињено Српство** (Чикаго, 19 III 1935), **Југословенски**

Гласник (Чикаго, 21 III 1935) и други листови, на енглеском и српском језику, под разним насловима, у детаљима описују живот, рад и сахрану нашег великог научника.

У досијеу Војвођанског музеја **Пупин и наши уметници** има неколико исечака из новина о мишљењу Пупина о народном гуслару Филипу Вишњићу, документа о његовим пријатељским везама са Урошем Предићем (у прилогу се налази копија Предићеве слике "Бегунци", чији је оригинал Пупин откупио од Предића, као и обавештење о поклону Предићевог портрета војводе Мишића Пупину); затим документа о пријатељским везама Пупина са Мештровићем, као и фотографија аутопортрета Мештровића.

У досијеу **Код М. Пупина** налази се низ исечака из новина који говоре о Пупиновим заслугама учињеним за његову другу отаџбину Сједињене америчке државе, и о томе шта је све Пупин учинио за своју стару домовину, Југославију.

Досије **Улога Др. М. Пупина на Конференцији мира у Паризу** доноси исечке из разних листова и часописа где се цитирају успеси и улога Пупина на Мировној конференцији. У "Летопису Матице српске" у св. 1—3 (1932), Милан Јефтић пише о помоћи Пупина при добијању Баната и Приморја. Ново Доба (Сплит) поводом његове смрти говори шта је све он учинио за Југославију на Мировној конференцији. Ту се затим налази и фотографија Вилсонова у Паризу 1919, и др.

У досијеу **Пупин међу Србима у Америци**, поред чланка Павла Хаџи Павловића, налазе се и фотографије: Самртни страх Турака после битке на Куманову; Гаврило Принцип у затвору; Амерички добровољци (Југословени) на путу за фронт; Учесници Крфске декларације, Снимци Томе Масарика, Милована Миловановића и др. Ту су и депеше о објави рата Аустро-Угарске Србији 1914.

У Војвођанском музеју се налази и досије са фотографијама из приватног и научног живота Михајла Пупина, које је он лично послао 17 априла 1933 професору Стјепану Роци, тада професору у Сплиту, или их је С. Роца добио од других Пупинових блиских пријатеља и сарадника.

Ми ћемо ићи оним редом којим их је професор Роца груписао: У досијеу фотографија из Панчева има свега две фотографије, и то школе у којој је учио Пупин и "Један поглед на банатски пашњак" са чобаном и овцама. Затим долази седамнаест слика из приватног и научног живота Пупина: фотографија Пупина као претставника Универзитетског клуба у Њујорку; снимак Пупина на одмору у његовом летњиковцу у Норфолку, у држави Конектикот. Једна фотографија приказује Пупина са кћерком, зетом, др. Пиргамом, деканом Колумбија - универзитета, и са његовим секретаром Ј. Кајтазовићем. Ту је затим слика Пупина и адмирала Андруса који је са својом флотом штитио далматинске обале од италијанске агресије (Општина прада Сплита именовала је адмирала Адруса почасним грађанином). Даље фотографије приказују: Пупина са др. Турићем и др. Недељковићем, првим преговарачима са америчком владом о решавању ратних дугова САД; Пупина са епископом Николајем и А. Кингеберијем, управником Америчко-југословенског удружења за помоћ ратној сирочади, са госпођом и децом у Норфолку; Пупина и директора Bell-Telefon компаније приликом посете компанијиним лабораторијама; Пупина у истом лабораторијуму са његова два бивша студента, а сада директора лабораторијума; Пупина и претседника Кењон-Колеџа за време церемоније приликом додељивања почасног доктората Пупину. Ту је даље: снимак Едисонове златне медаље; Пупин и Ајнштајн; Пупинов погреб. Најзад има тринаест снимака Колумбија-универзитета у боји (где је Пупин био професор), четрдесет фотографија које се спомињу и делом су репродуковане у делу "Са пашњака до научењака".

Као што се из овог летимичног прегледа види откупљени материјал садржи читав низ значајних података и веродостојних докумената који добрим делом допуњују наше досадашње знање о Пупину и доприносе да нам његов снажни лик као човека и научника постане још јаснији и изразитији. Овај материјал ће добро послужити изради једне потпуније Пупинове биографије, а, са још допуњеним материјалом из Америке, моћи ће се временом формирати једна изложбена дворана у Војвођанском музеју посвећена великом Војвођанину и светском научнику.

Ж. Куманов

ЕТНОЛОШКА ЗБИРКА ГРАДСКОГ МУЗЕЈА У СОМБОРУ У 1953 ГОДИНИ

У току 1953 збирка Етнолошког одељења обogaћена је са 185 предмета, од којих је 99 набављено куповином, а 86 је поклон разних дародаваца.

Приликом набавки првенствено се водило рачуна да се постојеће збирке употпуне, а на другом месту да се набаве предмети покућства, како ситног тако и крупног, како би се током времена могли приказати ентеријери овог многонационалног терена.

Већи број набављених предмета припада народној ношњи. Да би се приказале ношње свих народности у околини Сомбора, Музеј је у току последњих година настојао у првом реду да набави ношње оних народности које раније није имао. У току 1952 набављена је мађарска женска ношња из Дорослова, а у 1953 комплетна буњевачка женска ношња, тако да су данас заступљене ношње свих народности са овог музејског подручја.

Набављени буњевачки костим претставља свечану ношњу младе жене. Састоји се од кошуље, сукње, прегаче, "прслука" (прслука,) појаса, џега и чипкане траке, која се ставља на рукав кошуље.

Кошуља је од белог куповног платна. Око врата се налази огрлица, напред су "нидра" са порупчићима. Кошуља је отворена до груди и закопчава се на два "пуцета". На раменима су велике оплате, рукави су на рамену мало убрани и врло уски, допиру нешто испод лакта. На огрлици, напред под вратом на недрима, на оплатама, као и на рукаву, како на порубу тако и на горњем делу, налази се богати вез израђен златним концем. Мотиви у везу су биљни. Сем те кошуље, набављене су још две, које се по кроју ни у чему не разликују. Једра је за сваки дан, без украса, изузев белог веза на рубу рукава, а друга са врло лепим златовезом.

Сукња, прегача, прслук и џега су од тешког сомота. Сукња је позади богато убрана, а равна спреда где се ставља прегача. На 11 цм од поруба израђене су на једнаким отстојањима крупне златом везене гране. Сукња је порубљена златном чипком.

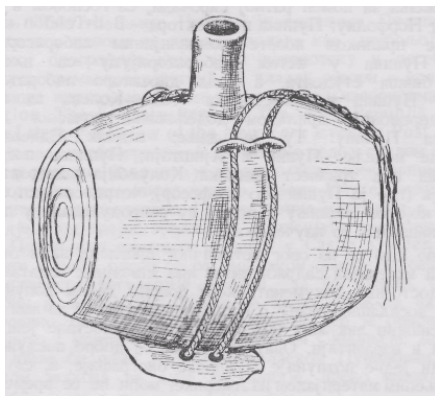
Прегача је широка и на струку јако убрана. Украшена је богатим златовезом. Вез је у виду меандричне линије са крупним листовима и повлачи се по целом рубу прегаче. Прегача је оивичена златном куповном чипком, широком, 2 цм. Крој прслука не разликује се много од оног који носе Српкиње, само плећа су нешто шира. Око врата обрубљен је златним гајтаном, закопчава се са по 3 пара крупних сребрних копчи, врло лепа облика. По целој површини сомота извезене су крупне златне звезде.

Џега се састоји од капице која покрива целу главу и троугластог дела који пада низ врат. Овај троугласти део оивичен је ресама од златних жица дугих 4 цм. Златовез је по џеги у виду геометриских шара. Појас је од беле свиле. Врло је дугачак јер се везује око струка тако да крајеви надугачко висе покрај прегаче. Појас се на оба краја завршава златним ресама. Саставни део ношње је и чипкана трака која се ставља на рукав кошуље изнад лакта. Трака је од златне чипке широке 6,5 цм, зване "порт". Таквом чипком су и Српкиње у Бачкој украшавале своју народну ношњу.

Од буњевачке женске ношње набављена је још једна џега од црне свиле, украшена сребрним везом са биљним мотивима. Крој је потпуно исти као код сомотске џега, а по ивици троугластог дела налазе се сребрне ресе.

Од мушке буњевачке ношње засада су набављена само 2 прслука. Један је од тамно плаве чоје са оковратником, а други од смеђег мелираног сомота са огрлицом. Оба прслука се закопчавају дугуљастим сребрним дугметима, која су густо пришивена на засебној траци. Прелуци су напред дужи него позади и доле се завршавају на шиљак.

Шокачка женска ношња допуњена је са два "прегача" (код Шокаца се говори "прегач"), кожушком (кожни прслук) и пепулама. Прегача из Моноштора ткана је од белог памука, а прешивана је разнобојном вуницом, тако да су добивене попречне пруге у плавој, црвеној, ружичастој, зеленој и црној боји. Прегача је врло уска: свега је широка 35, а дугачка 75 цм. Оивичена је руком рађеном мрежастом чипком. Чипка почиње нешто ниже од струка. На саставку чипке и прегаче пришивена је уска зелена свилена "плантика", трака, украшена шљокицама (ситним металним округлим плочицама). Кроз чипку по средини провучена је зеленкаста (нешто светлија од оне прве) уска свилена трака. Друга "прегач", од црне свилене атласне свиле, из Вајске припадао је ношњи старије жене. Везује се узицом исплетеном од разнобојне вунице.

Сл. 1 — Бардак за ракију

"Кожушак" је од беле овчије коже, скројен у облику прслука. Носиле су га некада девојке и младе жене у Плавни. Споља је превучен црним сомотом. Цела површина "кожушка" богато је украшена. Украси су изведени апликацијама ружичасте и беле мекане коже, огледалима, везом од разнобојне вуне и имитацијом астрагана. Закопчава се са три кожна думета, на чијој горњој површини се налазе гомбице од шарене вуне. Дугмад се прихватају кожним узицама.

"Пепуле" су свакидашња обућа Шокаца, како мушких тако и женских. "Екловане" су од разнобојне вунице, везују се узицом исплетеном од вуне, а на крајевима узица налазе се крупне округле ромбице од разнобојне вунице.

Од мушке шокачке ношње набављен је "фрослук", прслук, из Моноштора. Прслук је од црног сомота, по површини сомота разбацани букети цвећа израђени су разнобојним свиленим концем. У средишту букета налазе се велике црвене руже. Полукружни џепови, као и предња страна прслука, опшивени су црвеном чојом. Дуж обе предње стране налазе се густо израђене рупице. Дугмад недостају.

Међу новонабављеним предметима највише је лончарских производа: лонаца, ћупова, коршова, бокала, здела, тањира и чутура. Набављен је укупно 61 комад, и то у Вајској, Плавни, Бачу, Моноштору, Бачком Брегу, Купусини и Бездану. Сви ти предмети, изузев оних из Бездана (који су израђени 1953), израђени су још пре Првог светског рата, неки још у прошлом веку. Међу тим предметима истиче се чутура у виду бурета набављена у Вајсци. Према саопштењу сопственика стара је око 100 година. Обојена је жућкастом бојом и глеђосана. Чутура — заправо буре — постављена је на кружно постоље (сл. 1). На горњој површини бурета налази се ваљкасто издужење на чијем врху је отвор чутуре. Пречник отвора је 2 цм. Са обе стране ваљкастог издужења на самом бурету налазе се рељефна узвишења са по два прореза, кроз која се провлачи узица којом се прихвата чутура. Узица је исплетена од ружичасте и зеленкасто-плаве вуне. На равним површинама бурета су удубљени концентрични кругови.

Бокал за вино из Бачког Брега одликује се масивношћу (сл. 2). Обојен је тамно зеленом бојом. Висок је 34 цм. Отвор је простран, елиптичног облика; стешњењем отвора добијен је сисак. Као украси налазе се 3 рељефне хоризонталне траке, једна на трбуху и две на врату суда.

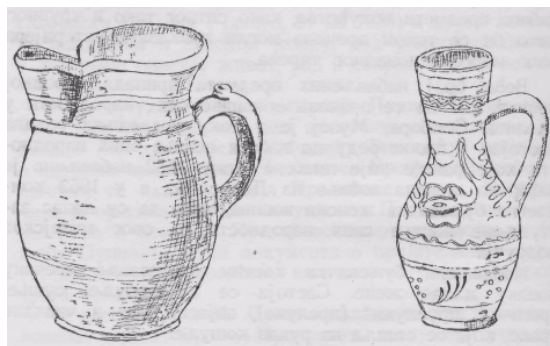
У Моноштору су набављене међу осталима и две велике "здиле" (зделе), које су служиле некада за мешање хлеба. Пречник једне је 50 а друге 51 цм. Једна је изнутра обојена светло смеђом бојом и украшена биљним орнаментима у смеђој, зеленој, плавој и белој боји, а друга је бојена белом бојом, по којој се налазе светло плаве мрље, разне величине.

У Бачу и у Купусини набављени су лонци разне величине, у којима се некада, када се ложило на отвореном огњишту кувало. У Плавни је набављен "брадаш", лонац са једном дршком, изнутра обојен зеленом бојом и глеђосан. У Купусини је набављен већи број ћупова и коршова разне величине, обојених тамно-смеђом бојом по којој су украси изведени теракот, плавом, белом и зеленом бојом. Та керамика је производ грнчара у Бачу, који су своје производе у прошлости продавали по вашарима приликом сеоских слава.

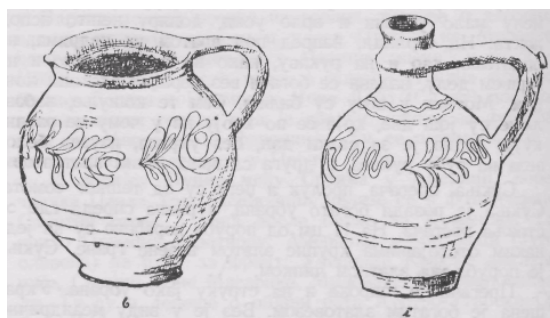
Међу лончарским производима истиче се велики црни крчаг, украшен, почев од доњег дела врата до дна, плитко утиснутим канелурама, које се према доле шире; сем тога на врату, на рамену и на трбуху суда налази се по неколико уских трака (ширине 3—10 мм), које се састоје од утиснутих вертикалних цртица — линија. Овај крчаг је израђен у Печују. Набављено је и грнчарско коло са треножном високом клупом, као и друге справе помоћу којих се израђују судови: шригла, коске и др.

Збирка агастирског прибора допуњена је са више предмета: дрвеном чутуром превученом телећом кожом, овчарским звонцетом са огрлицом од коже, жигом, бичевима и клипом за "кера".

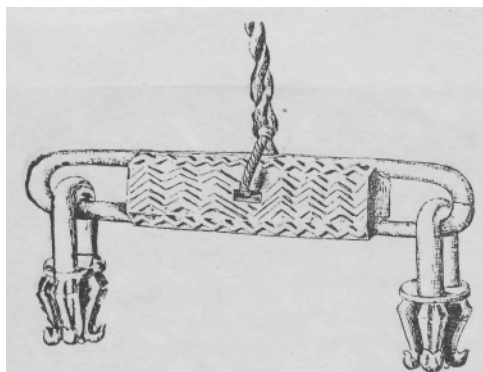
Марин Бартуловић, чобанин из Плавне (стар 78 год.) израдио је у младости клип за пса (сл. 3) и бич (сл. 4) од дрвета са дуборезом. Клип је израђен од једног комада дрвета, на оба краја клипа изрезани су обоци, слично минђушама, који слободно висе. И дрвени бич је израђен од једног комада дрвета. Састоји се од дршке и бича. Сам бич се састоји од седам беочуга, који се не могу одвојити, пошто су извајани из једног дрвета. Нажалост овај предмет није читав: дршка је сломљена, а и од беочуга сигурно недостаје више комада. Иако је сломљен и непотпун, ипак је драгоцен, пошто је производ народне уметности какав се више не израђује.

Сл. 2 — а) Бокал за вино из Бачког Брега — б) Ђупа из Купусине

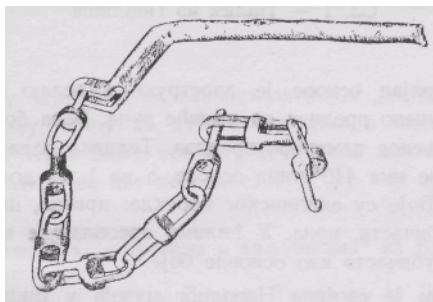

Сл. 2 — в) Лонац за млеко из Бачког Моноштора — г) Коршов из Купусине

Сл. 3 — Клип за псе

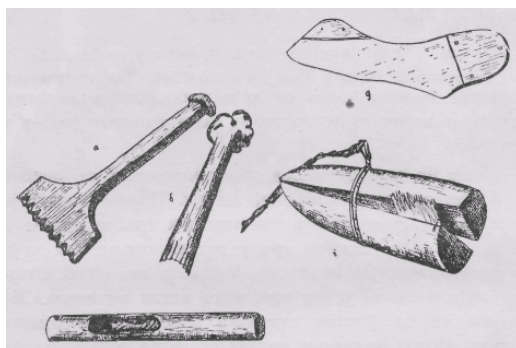
Од предмета ситног покућства набављени су многи предмети који чине саставни део сељачке кујне. У Вајсци су набављена два старинска котла, један бакарни а други тучани, и дрвени сланик. У Бачу у шокачкој кући и у Сомбору у буњевачкој кући набављене су округле старинске бакарне тепсије чији је пречник 42 цм. По свему судећи, сомборска тепсија је старијег порекла, украшена је по спољној страни обода разним угребаним и утиснутим шарама. У овим тепсијама некада су се пекле гибанице под вршником. У Сомбору су набављене вериге и пећњак. Пећњак је нађен у једној старој кући која се руши. Направљен је од ковачких гвоздених летава тј. шипки, облепљен трском и блатом, а служио је као врата на "паорској" пећи. У Моноштору је нађена синија — низак сто, истесан из једног комада дрвета, заправо од неког дебелог дебла. Четвртастог је облика, стране су 88/82 цм. Међу набављеним предметима покућства може се споменути велика котарица од прућа, "бубњара", набављена у Моноштору. Нема дршке, висока је 72, широка 90 цм, а пречник отвора је 49 цм. По целој унутрашњости облепљена је блатом. Служила је некада као остава (амбар) за зрнасту храну: боб, грашак и пасуљ. Данас се такве котарице више не праве, могу се наћи само по таванима, и то у старијим шокачким кућама.

Сл. 4 — Дрвени бич

У Бачу и Вајској некада је био јако развијен кожухарски, ћурчијски занат. Од потомака некадашњих ћурчија откупљени су разни алати: старински ножеви, чипкаш, крескавац, пробојац, и справа која је служила за оштрење ћурчијске игле (сл. 5). Крескавац и чипкаш су справе које су израђивали ковачи а служиле су да се на кожицама, које се аплицирају на кожухе, извезе чипкаста ивица. Пробојац има оштар округлао отвор; њиме су се бушиле рупе на танкој кожи, а испод овако добивених рупа стављало се огледалце. Справа за оштрење игле састоји се из два обла дрвета која се поклапају, она се причврсте тако да се између њих углави ћурчијска игла, па се онда оштри.

У Бођанима је набављен један старински кожни новчаник од меке коже у виду мале кесице, са дугачком исплетеном кожном узицом. Овакве новчанике носили су некада Шокци и Шокице око врата.

Сл. 5 — Ћурчијски алат: а) краскавац, б) чипкаш, в) пробојац, г) справа за оштрење игле, д) ћурчијски нож

Збирка прибора за ткање обogaћена је једним старинским разбојем, ручном прељом и витлићем. Разбој је откупљен у Стапару, има орнаментичку која је карактеристична за Шокце, према томе треба да је шокачки рад. Шокци су градили у Стапару амбаре, куће и др. Предње вратило се ослања на посебно постоље, не налази се у оквиру разбоја. Овакви разбој Срби у Сомбору и околини зову кусасти разбој, а Шокци у Моноштору и Бачком Брегу клакасти разбој. Оквир разбоја, на којем виси брдо са брдином, подржава лепо извајани стуб. Разбој је украшен дуборезом на више места, на предњој страни брдила, на доњем делу оквира и на ногама. Цео разбој је некада био обојен црвеном и плавом бојом. Остаци тих боја видљиви су на многим местима.

Ручна преља, набављена у Сонти, одликује се врло лепим дуборезом. Витлић из Вајске има вертикална крила која се окрећу око вертикално постављене осовине углављене на сталак, за који је послужила грана са три крака.

И остале колекције су попуњаване. Колекција ћилима допуњена је са два старинска ћилима, колекција пешкира са отарком из Моноштора итд.

Нарочита пажња се обратила прикупљању чипака чија је израда била нарочито развијена у шокачким селима. Набављена је лепа колекција чипака из Бача, Вајске, Плавне и Моноштора.

Софија Димитријевић

НЕКОЛИКО БАНАТСКИХ ЋИЛИМОВА ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ВРШЦУ

Ћилим из Павлиша

Ћилим је ткан у Павлишу. Ткала га је Софија Станишић рођ. Никић год. 1890. Састављен је од две поле. Ширина му је 136 цм дужина 190 цм, а тежина 4000 гр.

Материјал основе је двоструко кудељно предиво, потка: вунено предиво од домаће вуне. Техника израде: на 146 цм ширине има 420 жице основе, на 1 цм долази око 8 жица потке. Боје: црвена, зелено-жута, наранџаста, отворено плава, љубичаста и бела од памучног предива. У ћилиму преовлађује црвена и зелена боја.

Ћилим је својина Народног музеја у Вршцу, инв. бр. Е 879 (сл. 1).

Ћилим је ткан крајем прошлог века у доба када је ћилимарство у Банату било на врхунцу. Такви типични банатски ћилими често су виђани по српским кућама. Ћилим је нарочито декоративан, како у целини тако и у детаљима.

Стаза на зеленој основи претставља лозу са лишћем у геометризираној, ломљеној линији. Поље ћилима је одељено од стазе двоструком цик-цак траком црвене и беле боје. Оно садржи групу разних орнамената који су распоређени око медаљона. Медаљон има облик елипсе, омеђене белом уском траком са истим мотивима. Завршава се на бочним странама комбинацијом разних облика. Испод медаљона налази се група четвороуглова у дијагоналном положају, са косим степенастим линијама и мањим крстовима, што претставља једну врсту "Животног стабла".

Ћилим "Српска Слобода" из Великог Гаја

Ћилим је ткан у Великом Гају. Ткала га је баба Ненада Гојкова око 1827. Састављен је од две поле. Ширина износи 126 цм, дужина 190 цм, тежина 2650 гр.

Материјал основе је двоструко кудељно предиво, а потка руком предено вунено предиво од домаће вуне. Техника израде: на 126 цм, има 368 жица основе, а на 1 цм долази око 8 жица потке. Боје су биљног порекла, црвена: плава, бела, зелена и жута. У ћилиму преовлађује црвена и плава као основне боје.

Ћилим је својина Народног музеја у Вршцу, инв. бр. Е 55

Овај ћилим је један од настаријих сачуваних примерака у читавој околини. Поље ћилима је празно, те не садржи никаквих орнамената, док је стаза састављена од четвороструких ломљених линија, што је уједно и једини украс ћилима. Троуглови који су настали услед ломљења ових линија, обојени су црвеном и плавом бојом. Композиција боја и склоп орнамената има одређену симболику, према народном тумачењу, па му отуд и назив "Српска Слобода". Ћилим истог назива са одговарајућим тумачењем већ смо раније објавили,¹ с том разликом што овај претставља старију варијанту (сл. 2).

Ћилим "на литије" из Кусића

Ћилим је ткан у Кусићу. Ткала га је Марија Ђурић која га је касније удајом пренела у Јасеново. Састављен је од две поле. Ширина му је 136 цм, дужина 240 цм, а тежина 3500 грама.

Сл. 1 — Ћилим из Павлиша

Материјал основе је двоструко кудељно предиво. Потка: вунено предиво од домаће вуне. Бела боја потке је од бељеног памучног предива. Техника рада: на 136 цм ширине има 440 жица основе, а на 1 цм долази око 8 потке. Боје су анилинског порекла: црвена, плава, зелена, љубичаста, црна. У ћилиму преовлађује црна, зелена и љубичаста као основне боје.

Ћилим је својина Народног музеја у Вршцу, инв. бр. Е 934 (сл. 3).

Орнаменат под именом "литија" као и "рипида" заступљен је и на пиротским, босанским, славонским и сремским ћилимима. Ови орнаменти на пиротским ћилимима према тврђењу Живковића² изражавају се у облику ромба, звезде и ромбоида. Међутим, у Банату они су састављени од међусобно повезаних ромбова и то тако да је сваки ред бојадисан другом бојом, а унутар тога, литија је вишебојна.

Сл. 2 — Ћилим "Српска Слобода" из Великог Гаја

Ћилим се састоји од неколико "литија" који заузимају простор у пољу ћилима. С једне и друге стране "литије" налази се низ шестоуглих "хералдичких мотива" са четири подељена равнобојна поља. У једном од ових — у крајњем — на белом пољу, уткана је шематски претстављена антропоморфна фигура.

Ради попуне празнине употребљавају се мотиви налик на "шишарке", који су распоређени целом површином поља. Ови мотиви су разнобојни и појављују се већином у заједници са главним мотивом "литије". Ћилим има стазу, ширу на дужим странама а много ужу на краћим. Кроз њену средину тече бела цик-цак линија, која је дели да две половине.

Ћилим са "ножевима и виљушкама" из Вршца

Ћилим је ткан у Вршцу. Ткала га је Љубица Бугарчић 1900 год. Састављен је од две поле. Ширина износи 136 цм, дужина 200 цм, а тежина 3015 грама. Техника израде: на 136 цм ширине има 184 жице основе, а на 1 цм има око 8 потке.

Боје су анилилског порекла: плава, црвена, вишњева, жута, црна, бела, зелена и љубичаста, а превлађује црвена и зелена као основне боје.

Ћилим је својина Народног музеја у Вршцу, инв. бр. Е 941 (сл. 4).

Једини познати примерак ове врсте ћилима је овај из Вршца. Ћилим је веома занимљив и интересантан; ткаља је исказала много комбинаторског духа и техничке спреме. Стаза је узана и састављена од повезаних, разнобојних ромбова. Зубаста линија одваја стазу од поља. Поље је украшено многобројним биљним орнаментима, између којих се налази и један сличан пауку. Медаљон је четвртастог облика са оквиром црвене боје, у коме се налазе ситни мотиви. На зеленом пољу медаљона постављен је вишебојни ромб, а на бочним странама медаљона налазе се као декоративни орнаменти ножеви са виљушкама, чије се тумачење везује за појам гостопримства и дружељубља. "Корпе са цвећем", омиљени мотив банатских ћилима заузимају своје уобичајено место у угловима поља.

Ћилим са луткама из Страже

Ћилим је ткан у Ћиклови (Источни Банат). Ткала га је Санда Исак и удајом пренела у Стражу. Састављен је од две поле. Ширина му је 140 цм, дужина 182 цм, а тежина 3400 грама.

Сл. 3 — Ћилим из Јасенова рађен у Кусићу

Сл. 4 — Ћилим из Вршца

Сл. 5 — Ћилим из Страже

Сл. 6 — Ћилим из Куштиља рађен у Чорди у Румунији

Материјал основе је двоструко кудељно предиво, а потке вунено предиво од домаће вуне. Техника израде: на 140 цм ширине има 420 жице основе, а на 1 цм има 8 потке. Боје су анилинске: црвена, зелена, црна и плава, а бела од памучног предива. У ћилиму преовлађује црвена и зелена као основне боје.

Ћилим је својина Народног музеја у Вршцу, инв. бр. Е 938 (сл. 5).

Ћилим је израђен у српској кући у етнички мешаној средини, те ради тога примећујемо на њему коришћење и страних, румунских орнамената. Стаза има црвену основу са орнаментима у виду "корњаче", које су стављене на разнобојне подлоге, и то само на дужим странама. Медаљон је четвороугао са зарубљеним врховима, смештен је у средини поља. У средини медаљона постављен је украшен ромб, а по угловима геометризирани облици цвећа. У угловима поља налази се по један орнамент "корпе са цвећем", често понављан на банатским ћилимима, по у мало измењеном облику: на врху овог орнамента налази се по један велики бели ромб. Осим тога, са сваке стране овог орнамента налази се и по једна минијатурна "корпа са цвећем". Међутим, у пољу ћилима најинтересантнији је антропоморфни орнамент, који шематски претставља женску фигуру. Ове фигуре постављене су поред "корпе са цвећем". На овом ћилиму је упадљива честа употреба црне боје, која је карактеристична за шумовите крајеве Источног Баната.

Ћилим из Куштиља

Ћилим је ткан у Ћорди (Румунија) и удајом пренет у Куштиљ. Ткала га је Румунка Дакије Урсу 1880 год. Састављен је од две поле. Ширина му је 116 цм, дужина 215 цм, тежина 2700 грама. Материјал основе је четвороструки ланени конац, а потка вунено предиво од грубе домаће вуне. Техника израде: на 116 цм долази 420 жице основе, а на 1 цм долази око 8 жице потке. Боје су анилинске, вишњева, ружичаста, жута, црна, плава, светло зелена и мрка. Преовлађује светло зелена и мрка.

Ћилим је својина Народног музеја у Вршцу, инв. бр. 932 (сл. 6).

Јасно обележена стаза са биљним мотивима на зеленој основи је шира но обично. Ради тога поље заузима сразмерно мањи простор. Медаљон је састављен нешто друкчије него обично. Облик медаљона је шестоугаоник, испуњен разним украсним елементима. Највећи део медаљона испуњава степенести ромб са равним кукама. На угловима поља заузимају своје уобичајено место корпе са цвећем, које су на овом примерку знатно мањих размера него што је уобичајено. Чисто геометризирани облици разних цветова, гранчица и листова употребљени су ради попуне празнине у ћилиму.

Арсен Ж. Илић

НАПОМЕНЕ

¹ А. Илић, Три банатска ћилима, Рад војвођанских музеја, I књ., Нови Сад, 1952, 201, слика 3. Упореди др М. Филиповић, Војвођански ћилими у народним обичајима, Зборник Мс, 2, 1951, 75.

² Живковић, Албум пиротских ћилима, 1900.

МУЗЕЈСКИ КАДРОВИ

СТРУЧНО УЗДИЗАЊЕ КАДРА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ПАНЧЕВУ

Један од облика подизања музејско-научног и музејско-техничког кадра јесте и слање особља на допунске студије и специјализацију у веће музејске центре. Народни музеј у Панчеву био је у могућности да у ту сврху искористи пропис који пружа Закон о музејима својим § 35.

Кустоси приправници Оливера Живковић (постављена 1 августа 1952 године), дипломирани етнолог, и Борислава Крстић (постављена 1 маја 1953 године), дипломирани историчар уметности, били су на раду у неким музејима Војводине, Београда и Загреба. Тако, О. Живковић радила је у 1952 години у овим музејима и збиркама: Етнографској збрци Војвођанског музеја у Новом Саду (11—20 септембар), Етнографској збирци Народног музеја у Вршцу (26—30 септембар) и у Етнографском музеју у Београду (9—17 октобар и 25—28 новембар). Б. Крстић радила је током 1953 године у Галерији Матице српске у Новом Саду (22—24 мај), Галерији слика Народног музеја у Вршцу (20—22 мај),

Галерији слика Народног музеја у Београду (18—20 мај) и у Галерији слика Музеја града Београда (18—19 јуна). У Загребу је Б. Крстић у времену од 7 до 15 јуна радила у Старој и Модерној галерији ЈАЗУ, у Музеју за уметност и обрт, у Музеју Срба у Хрватској, Градском музеју, у Галерији Бенко Хорват, Гипсотечи и Архиву Института за ликовне уметности ЈАЗУ.

Из поднетих писмених извештаја види се да је овај рад у знатној мери користио обојици кустоса приправника. Обе су се упознале са предметима изложбених и систематских збирки, са депоима, административном и стручно-научном документацијом, културно-просветним радом посећених музеја и галерија, методама рада у конзерваторско-рестаураторским радионицама, уређењем књижница и слично.

Последице овакве кадровске политике предвиђене Законом о музејима несумњиво су корисне: млади кустоси приправници у овоме раду примењују знање и искуства стечена оваквим практичним радом.

Р. Л. Веселиновић

ИЗВЕШТАЈИ

о екскурзији војвођанске подружнице Друштва музејско-конзерваторских радника НРС у Беч од 4 до 16 XII 1953*

Коначно је пробијен лед, те је и војвођанским музејским радницима пружена могућност да пођу у иностранство, разгледају тамошњи музејски рад, упореде га са својим и стекну шире хоризонте. Можемо бити

захвални другovima Рајку Николићу и Живану Куманову, који су омогућили ову лепу екскурзију, са које смо се вратили пуни нових импресија и са много нових сазнања која ћемо моћи искористити у даљем развоју наших музеја.

* Извештај поднет XII конференцији музеалаца Војводине одржаној у Сенти 28 и 29 децембра 1953 године.

Сматрам умесним што је наша прва научна екскурзија имала за циљ Беч, пошто смо овде све "en masse" имали при руци, те је свака струка могла наћи збирке које је интересују. Међутим у будућности би згодно било посетити и мање градове са мањим збиркама, како бисмо их могли упоредити са збиркама и уређајима наших музеја, што би за нас било врло корисно. Осим тога добро би било да учесници екскурзије припадају хомогеним струкама, јер је веома тешко ускладити укус и интересовање напр. историчара уметности и биолога.

Прво смо посетили свечане дворане дворца у Schönbrunn-у, као и овде смештену збирку раскошних историских кочија, затим Palmengarten и Зоолошки врт. За посетиоце су отворене сале — уређене собе бивших владара Хабзбурга (од Марије Терезије до Фрање Јосипа I), и сале за пријеме, од којих треба поменути округли и овални кабинет, који су уређени у кинеском стилу са скупоченим кинеским порцеланом. Збирка кочија садржи свечане и обичне кочије, саонице и коњске опреме, што је припадало породици Хабзбург и дворским велможима. Вредно је напоменути да је овде нарочито добар инвентар, вероватно најбољи музејски инвентар у Бечу. Садашњи руководилац музеја др. Ауер примио је збирку после рата у веома лошем стању, пошто је на зграду за време рата пало неколико бомби. Током рестаурације свако парче дрвета, ексер и метални обруч или шраф, ушао је у инвентар, а свака кочија и коњска опрема има тачан технички нацрт, из кога се одмах види шта је старо а шта је ново додато или рестаурирано. Дакле, увек се може установити који део кочије је аутентичан, стари комад, а који је ново-додан. Овако усавршен инвентар има још само Museum für österreichische Volkskunde, где је Dr. Adolf Mais одлично уредио картотеку и очигледне графичке карте.

Други ваш корак је водио у Naturhistorisches Museum. То је стара царска институција, која је формирана из приватних кабинета појединих владара и војвода. То је најважнија збирка минерала, која, међутим, огромним бројем примерака привлачи више интересовање стручњака но посетилаца лаика. Интересантна је и палеонтолошка и археолошка збирка. Између осталих, у свом музеју, примио нас је др. Шерпелц, који нам је детаљно приказао најновији систем инвентарисања и уношења у картотеку инсеката. Пошто је флористичка и фаунистичка збирка у току сређивања, то их, нажалост, нисмо могли прегледати, али смо видели рестаураторску радионицу. Међутим, ту нисмо нашли ничег новог или вредног да се научи.

Kunsthistorisches Museum, као што се већ из имена види, приказује историски развој уметности са становишта уметности. Том циљу служи и археолошка збирка, па и предмети примењене уметности који су овде нагомилани, чије би, међутим, место по нашем скромном мишљењу, пре било у музеју примењене уметности. Галерију слика нисмо могли видети, јер се зграда поправља, те се излажу само провизорне тематске изложбе. Сада је приређена изложба из Breughel-овог стваралаштва.

У дворанама Академије ликовних уметника приређена је, осим 4 тематске изложбе, и изложба старих мајстора (Тицијан, Рубенс, Рембрант итд.). Интересантно је да нигде не излажу скулптуре и модерно сликарство.

Славна збирка графике у Албертини, нажалост, због преуређивања за публичку је затворена, те смо могли посетити само велику дворану Националне библиотеке, у којој је изложена библиотека Еугена Савојског. Ту су нам показали читаонице и дворане за рад, као и картотеке. Нису увели децимални систем, већ раде по numerus currens-у са азбучном и предметном картотеком.

Österreichisches Museum für Volkskunde је смештен у лепој барокној палати грофа Schönborn-а. Овај музеј је својина једног приватног друштва, али ће бити субвенциониран и од државе. Управника и кустосе поставља и плаћа држава. — Збирка је огромна. Располаже са више од 50.000 објеката са територије бивше Аустро-Угарске монархије. Само комплетних народних ношњи има више од 200 гарнитура. С обзиром на то што су објекти изложени у доста незгодним собама једне старе палате, у несавременим витринама, делују више својом масовношћу. У неколико изложбених просторија покушали су тематски распоред објеката, али се не би могло рећи да су нашли савршена решења. Међутим, ово не сматрам грешком музејских радника, но објективним тешкоћама које онемогућују да се у овом амбијенту нешто продукује. Прикупљени материјал је, међутим, тако велик, да би се стручњак могао ту месецима позабавити.

Други етнографски музеј је у новој царској палати: Neue Burg. Ту је приређена етнолошка изложба која обухвата Африку, Азију, Америку, Аустралију, те Полинезију и Меланезију. Такође огроман материјал, веома добро сређен, са приличним бројем натписа, легенди. У истој згради је историска збирка музичких инструмената и оружја

и музеј аустријске културе. Обе збирке, музичких инструмената и оружја, беспримерно су богате, нарочито последња, која садржи разна хладна и ватрена оружја, као и мноштво оклопа. Љубазношћу директора Dr. Thomas-а и асистента Dr. Gamber-а имали смо прилике да разгледамо рестаураторску радионицу, где нам је препаратор Seewald показао хемиски метод конзервирања гвожђа. По нашем мишљењу ова метода је савршена, случајева поновног рђања нема, те је претпостављају електро или галвано методама. Дали су нам списак свих кемикалија и адресе где се могу набавити. Музеј аустријске културе приказује макетама, графиконима и другим табеларним прегледима на фрапантно очигледан начин развој аустријске културе. Требало би да прихватимо сву методу на нашим тематским изложбама на којима ћемо приказати развитак војвођанских градова.

Музеји примењене уметности масовношћу објеката и укуским начином њиховог презентирања делују ванредно на посетиоце. Од огромног броја текстилија, оријенталних тепиха, теракота, фајанса, порцелана, стакла, слонове кости и металних предмета посматрача хвата вртоглавица. Нажалост не примењују се натписи и легенде у потребном броју, већ се, као и у другим бечким музејима, више ослања на научна тумачења која се недељно понављају 3—4 пута. Том приликом неки од кустоса приказује и коментарише једну одређену збирку, на пример: коптске текстилије из Египта, рајнско посуђе од глеђосајног камена или модерно плакатно сликарство.

У палати Еугена Савојског "Belvedere", односно зимској башти исте, смештен је Музеј БарокА. Ту је претстављен искључиво аустријски барок разним сликама, скулптурама, резбаријама и триптихонима. Начин претстављања је добар, али му недостаје свака индивидуалност.

У Историском музеју града Беча доживели смо прилично разочарење. У дворанама је, без икаквог духа, нагомилана маса предмета и можда је још најбоље уређен стан славног аустријског песника Grillparzera, који је постављен онако какав је уствари за живота песника био, те се ништа није могло мењати.

Намерно реферишем на крају о Niederöste: reichisches Landesmuseum-у. Овај музеј је отворен пре годину дана и приказује Доњу Аустрију. Невероватно је богат и уређен са таквим укусом и знањем да надмашује све остале бечке музеје. Тема је само покрајина Доња Аустрија: праисторија, етнографија, пољопривредно и шумско богатство, флора и фауна, рудна и остала блага, заштита културе и дивљачи. Све су витрине снабдевене унутарњим осветљењем, снабдевене су обилно натписима и легендама, светле су и нису претрпане, патос је прекривен гуменим сагом. Само неколико примера ради илустрације метода презентације: Код шумског газдовања изложили су по једно, три метра високо, стабло које је конзервирано заједно са кором. А поред њега, у једној ниској стакленој витрини, у разним облицима прерада тог дрвета: орендано, увоштено, бајцовано итд. Изнад тога 4—6 диaposитива који приказују дрво у природи, као и методе сађења, сечења и индустријске прераде. Изнад ових диaposитива један акварел 30×40 цм величине, који приказује цвет дрвета, а изнад овога један пастел, сликан на зиду, који приказује дрво у пуном цвету у његовој природној околини. Код фауне птице су увек приказане у паровима, мужјак и женка, по могућности са гнездом, у ком су јаја или птичићи. Изнад тога такође карта или диaposитив и слика. У преисториском одељењу веома очигледно је приказан развој човека и веза са оруђима и оружјима, као и начин којим је прачовек израђивао своја оруђа, одело и припремао ватру.

У Naturhistorisches и Kunsthistorisches museum-у смо прегледали рестаураторску и конзерваторску радионицу. Појединци су, пак, прегледали још посебне збирке и радионице, које су за њих биле од специјалног значаја; осим тога, двојица су радила у Münzkabinet-у и Заводу за заштиту споменика културе.

Морам нарочито нагласити велику љубазност и предусретљивост бечких колега, који су нам у сваком погледу изишли у сусрет, и на овом месту им, у име свију колега, изјављујем захвалност, надајући се да ће нас ускоро посетити у Југославији.

Мислим да могу мирне душе тврдити да је ова научна екскурзија веома добро успела.

Вратили смо се са пуно живих, свежих импресија, које ће током даљег нашег рада уродити плодом. Сматрам пожељним организовање оваквих екскурзија и у будућности.

Др. М. Шулман

II

Познати бечки нумизматички кабинет (Münzkabinet) је у екастату Kunsthistorisches Museum-а, Ту ми се пружила могућност да видим потпуно сређене збирке новца, Преко сто хиљада комада најразличитијег новца, марљиво сакупљеног и брижљиво проученог, распоређено је по изванредно укуским и чврсто направљеним дрвеним орманима. Ти ормани се налазе у пространим одајама Кабинета, истом су бојом обојени и споља немају никаквих знакова. Münzkabinet располаже и већом библиотеком из које су издвојене приручне књиге по радним

кабинетима његових сарадника. Но, иако се деценијама радило на инвентарисању збирки новца, не би се могло рећи да су књиге инвентара уредне.

Од сарадника Münzkabinet-а указао ми је нарочиту пажњу Dr. Bruck. Захваљујући њему успео сам да за кратко време које ми је стајало на распаложеном разгледам најстарији атички новац, сребрњаке пеонских владара и келтске примерке новца из данашњих наших крајева у Подунављу. Dr. Bruck ми је одједном стављао по десет кутија (ладлица) са по стотину комада на расположење. Осим тога, све приручнике у његовој радној соби користио сам слободно. Dr. Bruck ме је провео и кроз изложбене просторије њиховог Кабинета, у којима су приказани између осталог и комади европског и афричког (црначког) новца.

У том богатом Нумизматичком кабинету ради још увек Dr. K. Pink, познати европски стручњак за келтски новац. Од млађих научника у Кабинету упознао сам и Dr. Koch-а. Последњи број њиховог часописа "Numismatische Zeitschrift" изишао је 1951 год. Код њих је штампа скупа, а од државе добијају врло мало средстава.

На указаној помоћи у послу благодаран сам поменутиим научницима, а нарочито Dr. Bruck-у.

С. Атанацковић

III

Österreichisches Museum für Volkskunde обиљем свога материјала учинио је јак утисак на све нас. Стога смо са жаљењем констатовали да би нам било потребно много више времена за његово разгледање но што га ми имамо. Овај музеј је за Војвођане утолико интересантнији јер у својим збиркама садржи многе предмете који потичу из бивше Аустроугарске, дакле из Војводине. Како нам је детаљније разгледање, због кратког времена које нам је стајало на расположењу било немогуће, морали смо се задовољити једним мање више површним прегледом.

Распоред материјала у изложбеним просторијама није извршен по једном систему већ је комбинован. Местично је материјал распоређен по предеоним целинама, док се између ових налазе поједине мање тематске изложбе. Овакво излагање условиле су прилике у самом Музеју. Обиље материјала и недостатак особља не дозвољава потпуно преуређење изложбених просторија, те се прибегло преуређењу појединих по систему тематских изложби. Запажена је мања тематска изложба дечјих игранака, лецедерских калупа и одлива колача, а нарочито је интересантна збирка ритуалних маски, која је, према изјави Dr. Mais-а, највећа у Европи.

Читаво приземље ове велике зграде заузимају поједини ентеријери. Они су потпуни и оригинални тако да посетилац има утисак да је ушао у сеоску кућу.

Врло позитивно на посетиоца делује обиље помоћног материјала. Поред легенди и натписа велики део предмета је објашњен географским картама које означавају место одакле потичу поједини предмети односно распрострањеност извесних појава. Фотографијама, које се често налазе уз предмете, објашњена је и њихова употреба. У скоро сваком ентеријеру налази се географска карта са ознаком места из кога је исти, а у већини њих се налази и макета куће којој ентеријер припада.

Вредан је помена још један веома интересантан начин излагања. У приземљу зграде неколико мањих просторија је резервисано за поједине мање тематске изложбе које се мењају сваких осам дана. За време нашег боравка били су изложени у једној просторији типови брава и шарки за врата у једној, детаљи сељачког намештаја у другој и типови саоница у трећој просторији. Ове изложбе приказују студију једне теме, на њој је изложена свега неколицина оригиналних предмета, док је све остало дато цртежима и акварелима који приказују разне детаље.

Научна обрада и сређивање материјала је у току. Др. Мајс, кустос музеја, веома љубазно нам је показао начин на који се материјал обрађује, систем картотека и евиденције предмета, али се на овом месту на томе не могу дуже задржати.

Други музеј са етнолошким материјалом је Österreichisches Museum für Volkskunde (Neue Burg). Обиље материјала који претставља ваневропске народе изложено је по принципу географских целина. Велике и гломазне старе витрине су прилично спретно искоришћене. Са мањим изузецима, материјал није натрпан и лепо и сликовито делује на посетиоце. Док су ситнији предмети распоређени по витринама, они већи, као кипови разних божанстава, резбарени стубови и сл., постављени су слободно на постаментима. И овде је заступљено прилично илустративног материјала. Легенде садрже основне податке о начину живота односно етничке групе, њихов културни ниво и економске прилике под којима живе. Географске карте означавају предео. Нажалост, унутрашње уређење овог Музеја због краткоће времена нисмо били у могућности да разгледамо.

В. Милутиновић

IV

У оквиру упознавања појединих музеја у Бечу, њихових збирки, начина излагања и пословања у њима уопште, посетили смо: Naturhistorisches Museum (Природњачки музеј), Niederösterreichisches Landes Museum (Завичајни музеј), зоолошки врт и зимску башту (Palmengarten).

Природњачки музеј је смештен у импозантној грађевини бивше царске империје. Својим изгледом и распоредом просторија одговара својој намени, а богатство објеката мора да задиви сваког посетиоца, а поготово стручњака. Прегледали смо геолошко-минералошку збирку и палеонтолошку, која се наставља одељењима археолошке збирке (зоолошка и ботаничка одељења због преуређења нису била приступачна публици). Изложени објекти потичу из најразличитијих крајева света, систематски су сређени, тако да стручњак жељени материјал лако може наћи. У геолошко-минералошком одељењу треба поменути изванредне примерке минерала у кристалном стању, допуњене моделима истих и моделима молекуларне структуре, затим лепе примерке исландског калцита, сталактите и сталагмите, примерак сумпора у кристалном стању, примерке минерала који се употребљавају као украсно камење са применом истих на изложеним објектима, колекцију стена које се употребљавају у грађевинарству итд. У палеонтолошкој збирци треба истаћи изванредне примерке фосилизованог биља и остатке костура преисториског човека са моделима и цртежима који донекле допуњују општи поглед о еволуцији човека.

Док сами објекти задовољавају интерес стручњака употпуњујући његово знање, то не можемо рећи за збирку у целини, нарочито с обзиром на начин излагања и коришћења помоћних музејских објеката. Витрине су гломазне, пренатрпане, без потребних објашњења и покушаја да се посетиоцу осим назива објекта да општа слика о изложеном материјалу. Отуда се овакве музејске просторије и збирке пре могу сматрати депоима; депоима који су приступачни и за публику.

Насупрот овом музеју по садржају и начину излагања који одговара принципима модерне музеологије стоји Niederösterreichisches Landesmuseum (Завичајни музеј). Од објеката изложени су само они који најбоље илуструју постављену тему и поједине одељке, при чему је коришћена комбинована метода у излагању, која се састоји у том да се један објекат излаже у разним видовима. Напр. дерматолошки препарат животиње, костур, слика и амбијент у коме живи у природи; или, минерал у саставу геолошке подлоге, минерал као руда и производи ове сировине, илустровано сликама терена и начином обраде.

Распоред објеката по одељењима изведен је по природном току. Прво су изложени објекти неживе природе (геолошко-минералошко одељење), затим објекти живе природе (живи свет планинских крајева, птице у пољу и мочвари, птице зимски гости, ситни животињски облици у језеру и мочвари итд.), затим су изложени објекти коришћења природе, заштите природе и на крају живи свет прошлих времена. Природност у излагању је постигнута групним излагањем важнијих животиња једног биотопа уз приказ подлоге на коме живе. Повезивање изложених објеката са природом постигнуто је нарочито кроз излагање живог материјала, у ком циљу су постављени тераријуми и акваријуми са живим примерцима животиња.

Врста материјала је често одређивала начин излагања. Тако су напр. инсекти систематски сређени, а крупне животиње и биљке су биле посебно презентоване или у облику диораме. Интересантно је да су биљке приказане само цртежом у боји и фотографијом биљних састојина, осим природних отсечених стабала дрвећа, док хербарски материјал уопште није коришћен.

Облик и величину витрина су диктирали изложени објекти, као и расположив простор у одељењу. Свакако да су за излагање дермопластичних препарата животиња, инсеката, рудног блага, ловачког оружја или справа за риболов потребне и одговарајуће витрине. Осветљење у витринама је неонско, етикетирање је изведено на стаклу, уз кратко објашњење на стаклу изнад сваке витрине. Легенде су врло кратке постављене на неупадљивом месту, израђене на лезонитним плочама.

Избори објеката, њихов распоред и коришћење помоћних музејских објеката изведено је са толико умешности, да се заиста може рећи да је музеј одговорио својој сврси, тј. упознавању одговарајућег дела Аустрије.

У зоолошком врту у ово зимско време врше се разне адаптације, многе животиње мирују у скровишту, те зоолошки врт не показује оно што се с правом очекује од једног добро уређеног зоолошког врта. Врт има животиња из најудаљенијих крајева света, и разних врста. Особито је интересантна колекција птица почев од најмањих, колибра, до највећих, ноја, тропских корњача, змија итд.

Зимска башта (Palmengarten) својим богатством најразноврснијих биљака, међу којима има велики број тропских врста, ретких и интересантних врста умерених крајева, привлачи у ово зимско време знатан број посетилаца, који поред разгледања могу и да се одмарају у башти. Како биљке за свој живот захтевају различите температуре, то постоје одељења са различитим и одређеним групама биљака. Поједине врсте су посебно истакнуте, носе етикету са ознаком имена, фамилије, рода и врсте и народним називом, а неке, као шећерна трска, ванила,

банана, кокос, палма и др. имају и кратку легенду са подацима о начину и величини производње. Извесне биљне врсте су изложене у већем броју, вероватно да декоришу постоља и допринесу естетском утиску.

О начину пословања у музејским збиркама, посебно за ботанику, о начину конзервирања, уређењу картотеке и инвентара добијени су подаци уз преглед збирке у Завичајном музеју, Ботаничком институту универзитета, а за етнололију у Природњачком музеју.

Н. Бабић

Dr M. Šulman, S. Atanacković, V. Milutinović und N. Babić

BERICHTE

über die Studienreise der Musealbeamten der Fachgruppe
Vojvodina der Serbischen Museal- und Konservatoren
Gessellschaft in Wien vom 4 bis 16 Dezember 1953

Nach Aulzählung der besuchten Sehenswürdigkeiten, Museen, Gallerien, Bibliothe'ken und Werkstätten bedanken sich die Teilnehmer auch hierorts für die ausserordentliche Zuvorkommenheit und Liebenswürdigkeit des Ministeriums für Kultur und Unterricht und der Wiener Kollegen, durch dessen wertvolle Hilfe ihnen ein Einblick auch in die interne Arbeit gestattet wurde.

Es wäre begrüßenswert, wenn die österreichische Kollegen unseren Besuch bald erwidern könnten.

ЗАШТИТА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У ВОЈВОДИНИ

АРХИТЕКТОНСКИ ОБЈЕКТИ МАНАСТИРА МЕСИЋА

Источно од Вршца, на око 10 км, налази се манастир Месић, један од најстаријих манастира у Јужном Банату. Време његовог постанка није поуздано утврђено. Постоји неколико претпоставки које се ослањају на традицију или на касније белешке, те се ни једна од њих не може прихватити са сигурношћу.

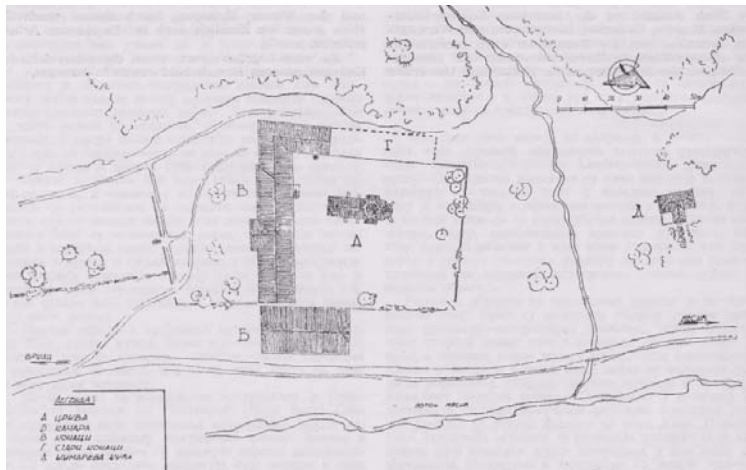
Најстарија је легенда свакако она која постанак манастира Месића везује за почетак XI века.¹ По њој су мисионари хришћанства основали манастир у Горњој Угарској у време Ђирила и Методија. Касније, протерани за владе угарског краља Стевана I (997—1038) из Горње Угарске православни калуђери настанили су се у Доњој Угарској и ту основали нов манастир.

По другој легенди овај манастир основао је хилендарски монах Арсеније Богдановић, ученик Савин, године 1225.²

Уз један попис манастира Месића из 1771 др Радослав Грујић нашао је белешку по којој је манастир подигнут у XV веку за време српских деспота Стефана, Максима и Јована.³ По И. Зеремском манастир је могао подићи само деспот Јован, последњи српски владар из династије Бранковића (1493—1502).⁴ Није вероватно да су Бранковићи по угледу на старе српске владаре обнављали или оснивали нове манастире. Сем Месића за њихово име везује се и постанак других манастира у овом делу Баната: св. Ђурађ, Шемљуг, Партош и др.

Ако се узме у обзир да су у ове крајеве дошли Турци 1922 и да је, према писаним подацима, 1660 у њиховом ропству манастир имао велико братство, онда претпоставка да је манастир постојао и раније постаје вероватнијом, јер Турци нису могли дозволити да се унутар њихове државе дижу манастири, који су у то време имали поред верског и политички значај. Познато је такође у коликој мери је опала грађевинска делатност у Србији доласком Турака.

Како су писани документи за време Турака уништени, порекло манастира Месића и време оснивања не може се са тачношћу утврдити. Прве поуздане податке о манастиру имамо у катастигу Пећске патријаршије из 1660 и 1666 г.⁵ Пре ослобођења од Турака помиње се Месић као седиште вршачког епископа 1694 године.

Сл. 1 — План ситуације

Манастир је јако страдао у време протеривања Турака из Баната 1716 г. Отада Месић се све чешће јавља у писаним документима. Сачуван је опис манастира од 14 августа 1775,⁶ из кога се види да се одмах по одласку Турака приступило обнављању манастира Месића под "настојатељством" крушедолског јеромомаха Мојсија Стефановића, који је 1722 дошао у Месић. Подаци о манастиру дати у овом опису сведоче о разлици данашњег комплекса манастирских зграда у односу на тадашње стање. Манастир је обухватао цркву, просторије за становање и економске зграде:

"Црква дугачка 9,5 хвати, широка 4 хв., висока 5 хв. На средини труло на четири ступца, на трулу 8 прозора. Пред црквом сазидана припрата од камена и цигле, некречена. Звоник од дрвета. На цркви 4 прозора. Црква покривена шиндром".

У опису се, поред осталог, даље износи:

"...препрата под звоникомъ покривена с'црепомъ. М(а)н(а)стиръ необграћенъ. от восточне стране две ћеліе, и 1^а малена куѣна. от плетера, чамовом шиндромъ покривена.

От полѣдне стране, естъ куѣна, мешојница, и две ћеліе, покривене чамовом даскомъ порѣшено. из подъ тога, подрѣмъ са зидатъ каменомъ.

От северне стране под 1^{мъ} кровомъ трапеза-ріа мала ћеліа; Ћуѣмена с коморомъ, уѣ томуѣ редѣ еше куѣна мала и 2^е ћеліе от плетера, покривена чамовомъ шиндромъ. мало выше. соба една ѣ куѣина, под то. Подрѣмъ созидатъ, горе от плетера, ориѣнена чамовомъ шиндромъ. До оногѣ 1^ѣ мали подрѣм от цигле, покривенъ шиндромъ, па от ове стране, прама цркве нове ћеліе сазидате, от камена и цѣгле, покривене чамовом шиндромъ, под њима подрѣм, уѣ целой долготи 16 клофтера. Ширина с'дѣварови петъ с'полъ клофтера. Из под њима подрѣм сведенъ на сводъ выше речене ћеліе горе ѣ предграді еше недовершені нити кречлейсане. От западне стране една качара от дрвета, и плетера, до ње ракиѣница, ѣ камена, под едним покривачемъ чамовомъ шиндромъ, мало ниже малена щала, ѣ до њѣ шѣпа под едним кровом от дрвета покривена шиндром чамовомъ. Ктомуѣ два мала коша за жито от плетера, едан чардакъ зарадъ кукѣрѣза..."

... препрата под звоникомъ покривена с'црепомъ.
М(а)н(а)стиръ необграћенъ. от восточне стране две ћеліе, и 1^а малена куѣна. от плетера, чамовом шиндромъ покривена.

От полѣдне стране, естъ куѣна, мешојница, и две ћеліе, покривене чамовом даскомъ порѣшено. из подъ тога, подрѣмъ са зидатъ каменомъ.

От северне стране под 1^{мъ} кровомъ трапеза-ріа мала ћеліа; Ћуѣмена с коморомъ, уѣ томуѣ редѣ еше куѣна мала и 2^е ћеліе от плетера, покривена чамовомъ шиндромъ. мало выше. соба една ѣ куѣина, под то. Подрѣмъ созидатъ, горе от плетера, покривена чамовомъ шиндромъ. До оногѣ 1^ѣ мали подрѣм от цигле, покривенъ шиндромъ, па от ове стране, прама цркве нове ћеліе сазидате, от камена и цѣгле, покривене чамовом шиндромъ, под њима подрѣм, уѣ целой долготи 16 клофтера. Ширина с'дѣварови петъ с'полъ клофтера. Из под њима подрѣм сведенъ на сводъ, выше речене ћеліе горе ѣ предграді еше недовершені нити кречлейсане. От западне стране една качара от дрвета, и плетера, до ње ракиѣница, ѣ камена, под едним покривачемъ чамовомъ шин-

Дромъ, мало ниже малена щала, њ до нѣ шѣпа подъ единымъ кровомъ
отъ дѣрвета покривена шиндромъ чамокомъ. Къ томъ два мала коша
за житѣ отъ плетѣра, едан чардакъ зарадъ кукѣрѣза . . . “

Из наведеног описа види се да је већина ових зграда била у лошем стању.

Нешто касније, из 1787, у Извештају државне комисије о манастиру Месићу изложено је стање манастирских зграда и наглашена потреба за новим дограђивањем:

"Црква, 6 ћелија са стајама налазе се у добром стању, али торањ, трпезарија, кухиња, смочница и три горе ћелије поред штале налазе се у трошном стању, тако да је манастиру неопходно потребан нов торањ, уз горње ћелије још 4 ћелије, трпезарија, кухиња и смочница да се сагради. За такав торањ и ћелије који би се мало помало подизао има већ манастир у приправности печене цигље".⁷

Годину дана после овог извештаја, 1788, избио је турски рат. Поново је Месић страдао и поново је руинирана црква обновљена. Том приликом, године 1798, сазидан је и нов звоник уз цркву.⁸ 1816 манастирске зграде још једном су страдале од тешких временских непогода.

Данас комплекс манастирских зграда обухвата цркву, конаке и качару (сл. 1).

Ако је у опису из 1775 и 1787 дата тачна оријентација осталих зграда у односу на цркву, излази да су све грађевине које се данас налазе у саставу манастира Месића млађе од тог времена. Источно од цркве данас нема никаквих грађевина. Југозападно је качара, која свакако нема никакве везе са оном из описа 1775. На западу од цркве налазе се нови конаци подигнути почетком XIX века.⁹ Северно од цркве, међутим, постоје остаци старих конака и то само приземље, док је спрат порушен. Зидови су од опеке, а просторије су засвођене. Према једној фотографији фасада конака према цркви имала је низ отворених аркада. Можда се у опису из 1775 говори за ове конаке да нису били завршени у то време, или су можда још млађи (сл. 2).

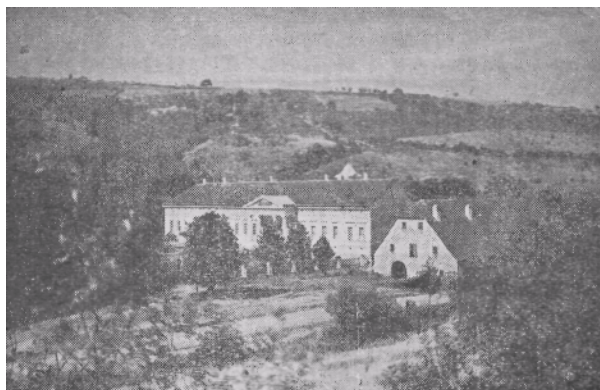
Цркву манастира Месића чине интересантним елементи који нису честа појава на црквама у Војводини (сл. 3). И у основи и у пресеку има се пре утисак слободног крста него триконхоса. Бочне конхе, правоугаоне споља и изнутра, имају скоро исту висину са наосом, потсећају пре на трансепт него на конху. Олтарски простор проширен је једним травејом испред апсиде у ширини наоса са благим сужавањем бочних страна према апсиди. Овај травеј подељен је на три дела: средњи највиши и два бочна нижа од овога са по једном нишом за проскомидију и ђаконикон. Тако је уствари добијен троделни олтарски простор. Ова подела видна је и на фасади.

Кубе изнад централног дела постављено је на четири квадратна ступца повезана полукружним луковима. Погисци куполе паралишу се полуобличастим сводовима источног и западног травеја и сводовима бочних апсида. Кубе је изнутра кружно, споља осмострано.

Данашње решење кровова очигледно не одговара првобитном, јер кров иде преко прозора кубета и затвара их. Првобитна црква морала је имати сасвим низак кров, који је можда пратио линију сводова: тамбур је био видан, а могуће је да се споља оцртавало кубично постоље кубета. Прелази из једног дела цркве у други извршени су широким лучним отворима. Западно од поткуполног простора налази се квадратна просторија са полулоптастим сводом.

Припрата је новијег датума. Да је постојала још 1775 сведочи опис. У то време спомиње се дрвени звоник. Како је црква касније оштећена, није немогуће да је и сам нартекс био оштећен, па је горњи део на сачуваној основи додат касније, у време грађења звоника. У сваком случају, нартекс на данашњој цркви, са елипсастим сводом, млађи је од осталог дела цркве. О томе довољно јасно сведочи то што само нартекс није живописан. Томе у прилог иду и остаци фресака на западном зиду наоса, на који належе свод нартекса, и то у таванском простору над овим сводом. Из тога излази да је првобитни нартекс био нешто виши од данашњег и друкчије засведен.

Карактеристична је појава шест јаких контрфора на цркви са спољне стране. Како је фасада цркве данас омалтерисана, не може се утврдити да ли су они првобитни или су додати касније приликом обнављања.

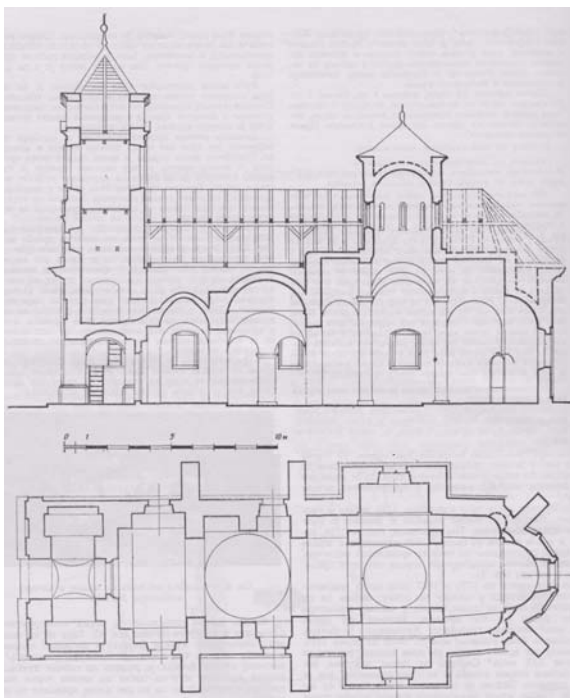

Сл. 2 — Поглед на хелиско здање и качару манастира Месића

Фасаде цркве оживљене су поред конструктивних елемената и на друге начине (сл. 4). Тако се на сваком углу осмостраног кубета појављује по једна колонета, а између њих по три следе аркадице на конзолама. На источној страни фасада је решена на сличан начин. На апсиди колонате иду од сокла до висине горње ивице прозора и повезују се са по две следе аркадице на конзолама.

Решење звоника одуudara од начина обраде осталог дела цркве. Површине зидова релативно мирне на цркви, на звонику имају барокне елементе обраде. Подела иде у два смера: у вертикалном извршена је пиластрима, у хоризонталном подеоним венцима.

Материјал од кога је саграђена црква је камен за зидове и опека за лукове и сводове. Звоник је изграђен од опеке. Шиндра, која се помиње у опису 1775 као покривач вероватно није првобитни материјал.

Сл. 3 — Пресек и основа цркве

Услед каснијих преправки данашњи изглед цркве разликује се од изгледа који је ова црква првобитно морала имати. Кров са великим нагибом уништио је утисак кубета. Звоник са својим новим схватањем обраде одуudara од осталог дела цркве, иако је као такав прилично скромно изграђен.

Црква је живописана. Године 1949 извршено је откривање фресака испод уљаних композиција из вероватно 1840 г. У цркви има два, а можда и више слојева фресака. Фреске из 1743 радили су зоографи Петар и Антоније, а има и остатака фресака много старијег порекла.¹⁰

Идући од Вршца ка манастирским зградама кроз благо усталасан пејзаж, на улазу у село Месић види се качара — стара, велика и лепа економска грађевина, поникла вероватно крајем XVIII и почетком XIX века. (сл. 5).

Подигнута да служи смештају летине некад богатог манастирског феуда, данас напуштена, трошна и још лепша, једва се одупире тежини година. Својом величином, проста а лепо архитектонски уобличена, заузима без сумње доминантан положај у оквиру манастирских објеката. Привредна зграда, занатски решена зналачки, са претензијом само да служи одређеној намени, делује кроз функцију естетски и позитивно као складна архитектонска целина. На терену Војводине свакако су редак пример, ако не и једини, овако колосалне економске зграде, како по простору тако и по облику. Вредно је уз то напоменути и њену вредност, посматрану као леп пример солидног занатства, у изграђеним конструктивним кровним елементима великих распона. У односу на положај манастирске порте са црквом у средишту, качара заузима, јужни положај, те тако својим северним зидом затвара јужну стану порте. Правац пружања јој је исток—запад.

Сл. 4 — Јужни изглед манастирске цркве

Органски решена једноставно у виду правоугаоника (17,98×32,90 м) са приземљем и две спратне висине у поткровљу, качара је успешно служила разним сврхама (смештају житарица и сточне хране у спратовима, преради и обради вина, овчарнику и печењу ракије у просторијама приземља). Поред унутрашње везе приземља и спратова дрвеним степеницама, отвори на забатним зидовима омогућавали су директну везу споља са поткровљем. У просторији приземља на северном обимном зиду постоје двоја врата која везују качару: једна са подрумима у манастирским конацима, а друга пак директно са портом (сл. 7).

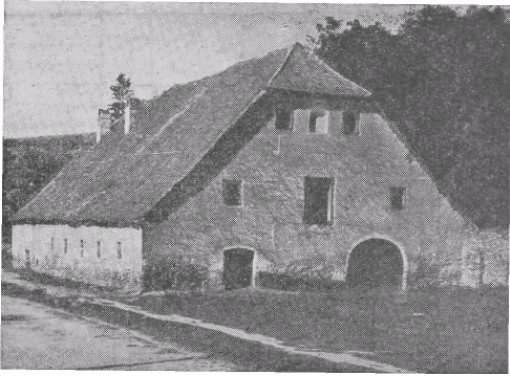
Обимни конструктивни зидови, грађени од ломљеног и притесаног камена (микашиста) помешаног са опеком, дебели су 0,81 м са везивом од кречног малтера. Бочни зидови достижу висину од 3,10 м док чеони забатни зидови износе 13,30 м. Тешке масе забатних зидова зналачки су решене складно размештеним отварањима за сваку спратну висину. На сваком од ових зидова налазе се по једна велика лучна врата за довоз и одвоз летине. Ивицом забатних зидова с врха качаре стрмо се спуштају две велике површине кровног покривача од црепа на ниске бочне зидове (сл. 8). Овај огромни двоводни покривач, засечен у врховима забата, који у себи садржи две спратне висине, тешко притискује бочне зидове.

Посебну пажњу привлачи конструкција овог покривача, која је релативно лака и једноставна, имајући у виду велике распоне и терет који носи. Распони у основи смањени су са два реда стубаца (по пет у једном реду) и једним преградним конструктивним зидом. На њима леже греде тавана (20×22 цм) у које се утапају парови рогова (20×20 цм), удвостручени само до друге спратне висине. Кровни везачи су решени једноставно, са једним паром столица које се пружају кроз обе спратне висине.

Распони рогова великих димензија придржани су са два пара рожњача (18×20 цм), у које се утапају косници против подужних деформација. За бочне деформације косници су постављени код сваког кровног везача.

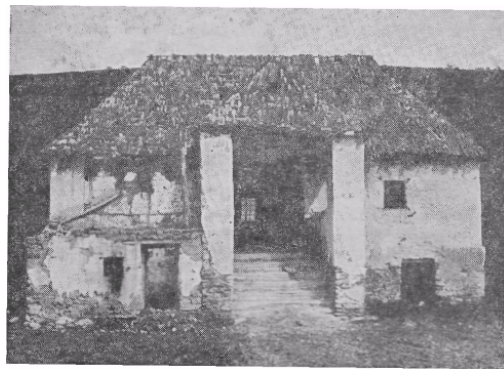
Нарочито се истиче код ове конструкције стари начин везивања конструктивних зглобова дрвеним чеповима. Леп је то пример старе занатске вештине.

У непосредној близини источног зида манастирске порте налази се и данас у прилично трошном стању занимљива кућа сеоског типа, названа "шумарева кућа". Приземна зграда, грађена од истог материјала као и качара (макашист и цигла), величине 13,20×6,75 м са три просторије и отвореним тремом на два ступца, приближно симетрично решена, покривена је делимично и данас четвороводним кровом са шиндром (сл. 6).

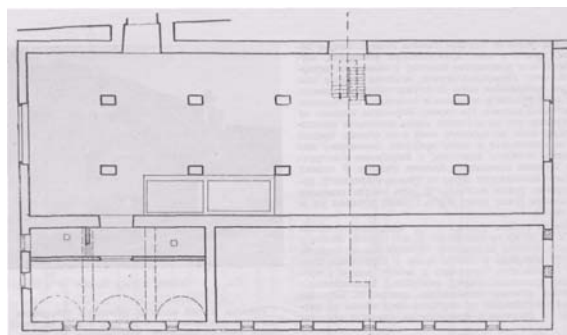
Сл. 5 — Општи изглед качаре са истока

На западној страни трема налази се накнадно дограђена просторија, која је била покривена једноводним кровом и служила вероватно за смештај огрева и алата. Под кућом и тремом налазе се такође подрумске просторије, али веома малих димензија, те се тиме може протумачити накнадна градња просторија уз трем (сл. 9 и 10).

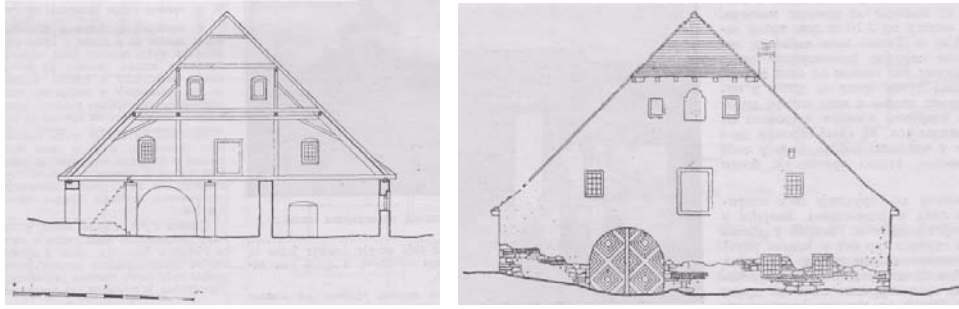

Сл. 6 — Главни изглед шумареве куће

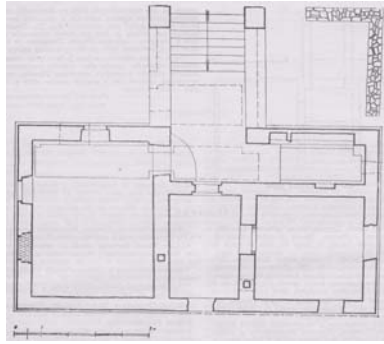
Слична кућа, такође некад у манастирском поседу, звана "калуђерски бирт", налази се на раскршћу путева за Месић и Јабланку, данас у рушевинама (сл. 11). Она својом архитектонском шемом јасно говори о развоју сеоске куће овога времена (вероватно почетак XIX века). Симетрична је у основи као и шумарева кућа, са сличним тремом на два округла стуба који се завршавају декадентним обликом дорског капитела и озиданом просторијом званом "кућа" или "огњиште" (сл. 12). Доцнијим проширењем добила је још две бочне просторије грађене у бондруку, олепшене блатом. Покривена је шиндром као и шумарева кућа на четвороводном крову.

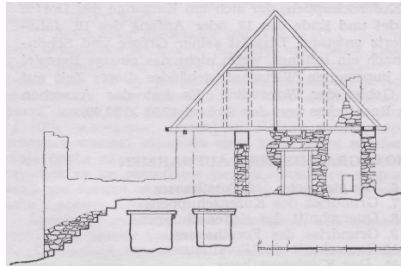
Сл. 7 — Основа качаре

Сл. 8 — Пресек и изглед качаре

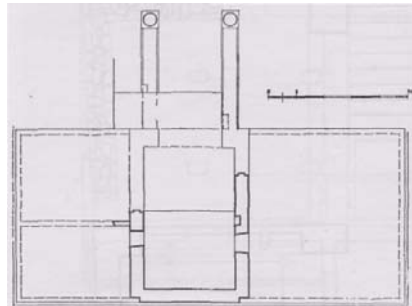
Сл. 9 — Основа шумарева куће

Сл. 10 — Пресек шумарева куће

Сл. 11 — Главни изглед калуђерског бирта

Сл. 12 — Основа бирта

Пошто су ови објекти о којима је било речи технички детаљно снимљени, снимци могу корисно послужити за детаљну студију историјата манастира Месића, као и за анализу архитектуре и развоја сеоске куће у овом делу Јужног Баната.

Инж. арх. Милоје Милошевић

Инж. арх. Јован Нешковић

НАПОМЕНЕ

¹ Доситеј Ђорић, Светопретечев манастир Горе Месићке, названи манастир Месић. Посебан отисак из листа Војводина. Вршац од броја 35, 1930 до броја 4, 1931 године, 4.

² Радослав Грујић, Духовни живот Војводине. Војводина I, Нови Сад, 1939. 397; (Викентије Лустина), Кратка повѣст о божественномъ монастирѣ Месицѣ с штемъ въ Банатѣ Темишарстѣмъ, егѣ началъ. ѣ приключеніяхъ 1225. даже до 1794 лѣта въ бѣдинѣ, 1798

Краткаа повѣстѣ ѡ божественномъ монастирѣ Месицѣ с штемъ въ Банатѣ Темишарстѣмъ, егѣ началъ. ѣ приключеніяхъ 1225. даже до 1794. лѣта. къ бѣдинѣ, 1798

³ Радослав Грујић, Прилози историји српских банатских манастира, 35. Цитирано према Р. Грујићу, Духовни живот. 368 и белешка 110.

"Создан... турском и иждивенијем свјатих деспотов српски Стефана, Максима архиепископа и Јоана. Подписе и протоколе јесу имели, обаче у ратна времена от Турков погорено".

⁴ Иларион Зеремски, Српски манастири у Банату, њихов постанак прошлост и одношај према Румунима, 1907.

⁵ Свет. Матић. Катастиг пећски из 1660—1666. Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. IV, Нови Сад 1931, 450, Упореди Р. Грујић, Духовни живот, 368.

⁶ Документ се чува у Народном музеју у Вршцу под бројем 1,802.

⁷ Патријаршијско-митрополијски архив у Ср. Карловцима, фасцикл бр. 128 из године 1787.

⁸ Вељко Петровић и Милан Кашанин, Српска уметност у Војводини, Нови Сад, 1927, 30.

⁹ Исти. Наведено дело, 17.

¹⁰ Јован Севдић и Јелена Вандровска, Откривање и конзервација фресака у манастирима Месићу и Петковици. Музеји VI, Београд 1951, 161 и даље.

Ing. arch Miloje Milošević — Ing. arch Jovan Nenadović

DIE ARCHITEKTONISCHEN OBJEKTE DES KLOSTERS MESIĆ

Die Autoren berichten über die Geschichte und das Aussehen des Klosters Mesić, das sich östlich von Wrschatz befindet, und eines der ältesten Klöster im Süd-Banat darstellt. Das Kloster entstand nach den Angaben einzelner Wissenschaftler im 16. oder 17. Jahrhundert, doch die ersten schriftlichen Angaben befinden sich im Katastig des Patriarchats in Peć aus den Jahren 1660 und 1666. Das Kloster umfasst die Kirche, Wohnräume und wirtschaftliche Gebäude. Weiterhin wird die Beschreibung dieser Objekte gegeben. Die Kirche mit den viereckigen Seitennischen, die fast die gleiche Höhe haben wie das Mittelschiff und somit an ein Transept erinnern, ist keine häufige Erscheinung in der Architektur der Woiwodina. Die Kuppel ist aussen achtseitig, innen rund und stützt sich auf vier quadratische Pfeiler, die miteinander durch Rundbögen verbunden sind. Die Vorhalle ist einer Beschreibung nach aus dem Jahre 1775. Der Kirchturm trägt Barockelemente. In der Kirche bestehen zwei oder auch mehrere Freskenschichten. Die Fresken aus dem Jahre 1743 stammen von den Malern Petar und Antonije, doch finden sich Spuren von Fresken älteren Datums.

Von den Wirtschaftsgebäuden erwähnen die Autoren den Kufenschuppen, der sich am Eingange des Dorfes befindet und Ende des 18. oder Anfang des 19. Jahrhunderts entstand. Dies ist seiner Größe und Schönheit nach ein

seltenes, wenn nicht das einzige Beispiel eines imposanten Wirtschaftsgebäudes dieser Zeit auf dem Gebiet der Woiwodina. Es hat das Aussehen eines Rechteckes von der Grösse 17,98×32,90.

VERZEICHNIS DER ZEICHNUNGEN UND PHOTOGRAPHISCHEN AUFNAHMEN

- Bild 1. Situationsplan
- Bild 2. Klosterzellen und Kufenschuppen des Klosters Mesic
- Bild 3. Grundriss und Querschnitt der Kirche
- Bild 4. Die Klosterkirche von der Südseite
- Bild 5. Der Kufenschuppen von der Ostseite
- Bild 6. Hauptansicht des Forsthauses
- Bild 7. Grundriss des Kufenschuppens
- Bild 8. Querschnitt des Kufenschuppens
- Bild 9. Grundriss des Forsthauses
- Bild 10. Querschnitt des Forsthauses
- Bild 11. Das Klostergasthaus
- Bild 12. Grundriss des Klostergasthauses

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ

АРХЕОЛОГИЈА

Duro Basler, Paleolitski nalaz na Usori, Dr Srečko Brodar, K otkritju kamenih industrij ob Usori Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, VIII, Sarajevo, 1953, 215—236, 11 table.

Палеолит Босне и Херцеговине је најжалост скоро непознат. До данас су познати само неки трагови живота и то у облику остатака фауне. Трагови присуства човека нису установљени све до открића локалитета на Усори. Али и то једино досада познато овакво налазиште је оштећено. Наиме, овај је локалитет потпуно уништен каменоломом. То је локалитет познат под именом Црквине II, одакле нам је остао само камени материјал и на суседном Црквине I — Вила, један део нетакнутих слојева, углавном истоветних са уништеним слојевима са Црквине II.

Овде горњи слојеви, колико се то на усеку каменолома може видети, претстављају конгломерат неолитске, градинске и античке културе, док су доњи слојеви проблематични са својим каменим материјалом и уломцима керамике.

Цело подручје око реке Усоре богато је налазиштима културе клесаног каменог оруђа. Градина, Лонца, Ханиште, Дебело Брдо, Жабљак и др. говоре "да је овај крај у доба камених култура био релативно густо насељен". Претпоставља се да је као склониште служила човеку и суседна пећина.

Преостали материјал на Црквини II може се проучавати само са гледишта типологије, што је и учинио проф. др. Срећко Бродар у својој расправи на словеначком језику. Он подвлачи значај овог налаза за Југославију, као и уопште за палеолит у Европи, пошто се решења неких питања надовезују на овај део Балкана. Штета је само што се без ризика не може изрећи коначна оцена, пошто је преостали материјал малобројан, што не постоје никакви подаци о стратиграфији и фауни, и пошто многи камени материјал бутмирске културе има палеолитске традиције. Број прегледаних артефаката камене индустрије Црквине II износи 4880. А то значи да ако је био толики број на тако релативно малом простору онда можемо претпоставити да би број артефаката са целог — и са уништеног дела — локалитета достигао цифру од најмање 60.000 комада.

Од целокупног преосталог материјала 50% претстављају отпацци без вредности, док 50% чине разне камене љуспе (одбици), на којима се већ може установити техника рада. То су језгра (нуклеи), делимично ретуширани комади, полупроизводи и коначно довршени артефакти, много пута повређени. Ови задњи заузимају свега 10% целокупног материјала. Појаву великог броја отпадака можемо објаснити тиме да је човек израђивао своја оруђа на самом месту локалитета. Као сировина служили су им разнобојни јасписи, јаспопали, кварцити итд., док кремен недостаје. Сав тај материјал су могли наћи у кориту Усоре.

Артефакти су мање више патинирани, већ према материјалу и разним приликама.

"О техници израде нам у већини случајева говоре нуклеи, одбитци и отцепке више него ли већ израђени артефакти". Од тог материјала 65% може се довести у везу са начином израде уских сечива, док остатак са културним кругом широких сечива, изузев ретких примерака *pestnjaka* (*Faustkeil*). Језгра су малобројна и тотално су искоришћена. Понекад су служила и као *praskala* (*grattoir*). Интересантни су примерци танких одбитака од обичног белутка (*prodnik*), који на једној страни још носе матичну кору. Значајни су одбици са техником *clacton*-ске тенденције. Велики булбус окружен концентричним круговима, глатке и сразмерно велике ударне површине, које сачињавају са вентралном површином артефакта угао 110° па и 120°. Ова техника се опажа не само на широким већ и на уским љуспама.

Разлика у величини између широких и уских љуспи (*setorpi*) није нарочито велика, јер су како једне тако и друге биле зависне од једра. Изузетни су они примерци који се већ приближавају својом тежином гигантолитима. Изразити микролити су исто тако ретки, а они су споредни продукти при изради построшки (*praskala*). Средња тежина артефаката у прегледаном материјалу износи нешто изнад 2 дкг, "што већ казује на доста грубу камену индустрију". У начину ретуширања опажа се нека нестандартност. Заступљени су артефакти са ретушем на дорзалној страни, или на обема странама, али су ипак најчешћи ретуши латералне стране, која опет може бити делимична, а изузетно тотална. Има уских *rezila* и без ретуша, или артефаката са стрмим ретушем. Ретуширало се са одбијањем, односно притиском. Појављује се и тاردеноаски ситни ретуш и више примерака дубоко жлебљених (*encoches*) на широким и уским отцепима.

"Мада су ретки прописно израђени артефакти, ипак, већ са грубим сортирањем могу се излучити неки типови који се потом понављају". Табеле нам показују најважније типове. На Таб. I, .сл. 1 приказани артефакат је једини који се може без сумње означити као (ручни (килн) *pestnjak* (*Faustkeil*). Јако је патиниран, сивкастосмеђе боје, израђен од одбитака. Припада *Mousterien*-у. Појављују се још неки слични типови али који већ потсећају на *pseudomousterien* и приближавају се гигантолитима (Таб. I, 2). Неретуширана сечива *clacton*-ског типа су приказана на Таб. II, 4, 8 са плочастим нуклеима *Mousterien*-ског типа (5, 6) и са неким троугластим ручним *konicama* (бодежима); (7, 8). Затим се ређају типови: четвртаста сечива добро ретушираних *konica* (Таб. III, 12; IV, 13), типови сечива израђених од дебљих одбитака (Таб. IV, 14—17) са избоченим или издубљеним ретушираним рубом, као и разна сечива ("ножићи") све до Таб. VI, а који се сви могу уврстити у културни круг широких сечива.

Број артефаката који припада другом културном кругу уских сечива (*rezila*) је много већи. Ови су били накнадно ретуширани и употребљавани као висока праскала са варирајућом висином од 13 до 100 мм. И међу њима можемо разликовати неколико типова. У ретким примерима горњи део прелази у шиљак као бодеж (*vbadalca*). Од ових има и са продуженом дршком.

Пресек уских сечива је различит: троугласт, трапезоидан и многоугли. Они су више пута терминално кљунасто закривљени. Тотално, стрмо ретуширано уско сечиво које потсећа на *Aurignacien* је нађено само једно (Т. VIII, 29). Интересантни су комади издубљени на терминалној страни, тако да је тиме настала алатка у виду шиљка, који немачки археолози називају *Zinke* (Т. VIII, 30). Артефакти приказани на Таб. X, 44—46 потсећају на сличне бутмирске налазе.

Бодежи (*vbadalca*) нису израито типични.

Посебно су важне *listaste konice protosolutreen*-ског типа (Таб. IX, 37—39) које имају неке карактеристичне црте аналогне са *Aurignacien*-ском културом у Олшеви.

У нађеном материјалу нема објеката од кости, као ни фаунистичких података. Има један примерак полираног камена и неколико уломака атипичне, црвено печене керамике.

"Преглед индустрије Црквине II у великој већини показује нам технику средњег и млађег палеолита". Међутим, ипак се поставља питање: да ли је пред нама *Mousterien* помешан са старијим *Aurignacien*-ом, или би се могао локалитет уврстити у једну посебну врсту мезолита? Тачан одговор је лежао у слојевима који су уништени. Иначе је положај Црквина II такав да се човек могао населити у средњем и млађем плеистоцену. Артефакти се већ појављују у тамноцрвеној глини (слој E). Може бити да су се први људи населили на овај слој и да су утиснули камена оруђа у глину ходећи по њима. Том човеку би приписали слојеве D и E јер се већ у слоју C појављују знаци лончарства са силексима. Значи тај слој је медиј између палеолита и неолита чију везу са неолитом би могла разјаснити даља ископавања на Црквини I.

За оцену културне припадности великог дела камене индустрије Црквине II, нарочито оног из млађег периода — из слоја C и слоја III Црквина I, јако су важни многобројни површински налази на њивама у близини Усоре: Лонца, Ханиште, Дебело Брдо итд., где је керамика непозната или незнатна, а у погледу материјала и технике обраде у многим погледима идентична са индустријом Црквине II.

Оваквих и сличних налазишта из палеолита и мезолита има много у Немачкој, Аустрији, Италији, Бугарској, а која претстављају проблем и различито се датирају. То су по немачкој терминологији Plateaulehmpaläolithikum "По техници обраде дају утисак старог палеолита чиме се објашњава да се мислило једном на prechelleen или неки claston-ски facies, онда на касни Mousterien са јаким Aurignacien-ским афинитетом, а затим на мезолитски фазијес. Све се то односи и на културу Црквина II". По Бродару би било још преурађено дати сваку коначну оцену у погледу културне припадности Црквина II. Ипак се са ограђивањем може рећи да је вероватна плеистоценска старост једног дела материјала, и то оног који је био у тамноцрвеној иловачи и који претставља Mousterien-Aurignacien, док је други део млађи палеолит. Али пошто немамо сигурне стратиграфске податке, нити података о фауни, можемо претпоставити и то да цео културни комплекс претставља мезолит са грубом техником обраде материјала. Горњи слојеви би већ били холоценски, а техника обраде материјала у њему припојена би била још палеолитским традицијама. Ови слојеви, као и сондирања суседних поља, дали би евентуално податке о добу прелаза палеолитске културе у неолитску.

Ладислав Секереш

Примедба Редакције: Чланак проф. Бродара објављен је на словеначком језику. Но због неизрађене палеолитске терминологије у српскохрватском језику Редакција је задржала изворну словеначку терминологију.

Srećko Brodar, Ajdovska Jama; Josip Korošec, Kulturne ostaline v Ajdovski Jami pri Nemški Vasi. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. (Razred za zgodovinske in društvene vede.) Razprave III. Ljubljana 1953.

Нешто западно од Кршког а на обали Саве налази се Ајдовска Јама, на терену где постоје сви услови за стварање пећина које су у разним временима послужиле човеку за пребивања или као складиште.

Ајдовска Јама је погодна за такве сврхе. Има два улаза који гледају на исток и воде преко два ходника у главну дворану. Ископавања су вршена у оба коридора и у главној дворани. Том приликом су констатоване и сонде које потичу од других истраживача.

У доњим плеистоценским слојевима било је свуда остатака костију пећинског медведа (*Ursus spaeleus*), али није било никаквог трага човека који би ту живео изузев једног комада кости који је био разбијен на интересантан начин и на једном делу углачан и ретуширан. На основу овог усамљеног случаја, не може се утврдити присутност дилувијалног човека.

Ови доњи слојеви се могу разделити у три групе чију хронолошку припадност је тешко утврдити, јер најнижи слојеви пећине још нису уопште познати — они који леже испод три метра дубине. Па ипак би се могло рећи да је овај материјал из Würm I, II, III.

Дилувијалне наслаге су биле свугде покривене с холоценским слојевима, где се појавила керамика, камено оруђе и кости човека.

Десни улаз био је барикадиран, вероватно од стране неолитског човека, који је тамо набацао камење у висини од једног метра. Његова керамичка индустрија је интересантна у сваком погледу, како са типолошког тако и са гледишта технике израде. За материјал, односно глину може се рећи да је увек добро прочишћена и затим добро печена. И орнаментика ових фрагмената заслужује велику пажњу. Занимљиви су и примери бојења димом вршени са спољне и унутарње стране. Груба керамика је врло слабо заступљена.

У погледу облика варијација је доста велика. У откопаном материјалу су заступљене: чаше, зделе, лонци, вазе са цилиндричним постолем итд. Већина од ових се могу одлучно датирати у неолит, док понеки типолошки елементи и понекад орнаментика најављује већ бронзани период. Ушке су заступљене у релативно великом броју, оне никад не надвисују руб посуде. Има и пластичних дршки али у мањем броју, а осим тога нађене су и кашике од печене глине, које вероватно исто тако припадају човеку касног неолита као и остали керамички објекти, оруђа, огњишта и угљенисано жито.

Орнаментика је обилна. Скоро сваки фрагменат је украшен. Преовлађује техника урезивања, која је изведена или оштрим шилом или пак неком тупом алатком, по чему се разликују две варијанте технике орнаментирања. Упадљиво је да су се орнаменти увек налазили навише од највеће периферије посуде, односно на рамену. Изразити мотиви ретко се када појављују. Извођени су разни урези, линије су искључиво праве сем у једном случају када је цик-цак. Прстима утиснута орнаментика је ретка, исто као и техника дубоких уреза, која се појављује на свега пар уломака а чији је афинитет са истом техником северних крајева само случајан. Линије су хоризонталне или вертикалне, паралелне или се укрштају и тиме дају различите комбинације.

Камен, кост и рог јелена јесу материјал којим се послужио човек при изради својих оруђа: чекића и секире, шила — од којих је само једно лепо израђено — затим стрелица и ножића од силекса.

Зрна једне огрлице се појављују у вези са скелетима који су нађени у левом ходнику, у неолитском слоју. Ђерданска зрна су израђена од љуштуре фосилних шкољки. Интересантан је случај са костима човека, јер су нађене изломљене и разасуте. Потичу вероватно од једног мушкарца, једне жене и двоје деце, који су можда погинули као жртве напада или су подлегли епидемији. Но сигурно је да нису били покопани после смрти већ само положени на земљу и евентуалио покривени гранама, изузев ако се ради о каквом, засада још непознатом култу. Против насилне смрти говори нађена огрлица, коју би нападач сигурно присвојио. Сем тога нема никаквог прекида у материјалу, који се наставља чак и у бронзано доба, без наглих скокова у техници израде керамике или пак орнаментике.

Облици керамике показују исте основне форме, нарочито у погледу доњих делова посуда. Оне се, наиме, конкавно сужавају од највише периферије према дну, док су горњи делови или конични без врата или цилиндрични итд.

Керамика се може повезати и са винчанском културом (један уломак), по неким елементима са бутмирском односно са славонско-сремском културом. Чини се да је Ајдовска Јама била на раскрсници разних култура у неолиту. Свакако ово се питање мора још оставити отворено због досада слабо познатих веза са другим удаљеним и превише удаљеним неолитским локалитетима.

Из бронзаног доба је већ лонац са посувраћеним рубом. Такав је случај и са неким другим орнаментисаним уломцима керамике. Прелаз је значи извршен без икаквог потреса, бар тако изгледа судећи по неким околностима. Можда је пећина била непрекидно настањена од неолита па до бронзаног доба.

У римско доба и у Средњем веку Ајдовска Јама је служила само као привремено склониште. У то доба могу се ставити нађени предмети од гвожђа: стрелица, секира и други.

Ладислав Секереш

Starohrvatska prosvjeta I 1949, II 1952. После прекида од две деценије појавила се поново Старохрватска просвјета, орган Музеја хрватских старина у Книну. Настављајући традицију старих серија и ове две свеске баве се хрватском прошлости уопште, доносећи чланке из историје, епиграфике, археологије, историје уметности и сл.

У првој свесци Д. Рендић-Миочевић даје на основу епиграфског материјала доказе романско-славенске и романско-илирско-словенске симбиозе, која се манифестује у извесним сличностима ономастичких формула. Овај материјал, још увек неискоришћен у довољној мери, како и сам аутор каже, могао би дати драгоцене податке о економским, политичким и етничким приликама нашег Раног средњег века. — Зденко Вински публикује, уз неки компаративан материјал, 58 наушница старохрватског типа из Археолошког музеја у Загребу, међу којима и неке примерке из Паноније, и то држећи се Караманових гледишта на старост и порекло ових облика код нас. Штета је, међутим, што се аутор није дуже задржао на питањима технике и стила овог накита, већ је само дотакао ове проблеме. Међу публикованим наушницама налазе се, наиме, и примерци из IX и X, затим из XII—XIII, па чак и примерци нађени са новцем из XV века, између којих бисмо морали очекивати извесне развојне разлике. Утврдити тачан хронолошки и типолошки развој овог тако распрострањеног облика макар и само за ограничену територију некадашње хрватске државе значило би дати велики допринос словенској археологији у Подунављу и на Балкану уопште. — Ослањајући се на Барадине закључке о изузетном положају и статусу хрватских касније книнских бискупа у доба хрватске народне династије, Стјепан Гуњача износи разлоге зашто се положај книнске бискупије не може тражити изван Книна, као што су то радили ранији истраживачи. Он сматра да се остаци бискупије имају тражити у самоме Книну, за шта, уосталом, износи и неке податке сачуване из XVIII века. — Анте Стрґачић на основу топонимика на Дугом Отоку доноси закључке о њиховој старости и континуитету насеља. — Грга Новак објављује неколико страница посвећених средњевијековном архитектонском и урбанистичком развоју Сплита. — Стјепан Антољак залаже се за раније често оспоравану аутентичност пашке повеље Беле IV. — У својој студији богато документованој подацима из дубровачког архива, Цвито Фисковић приказује развој дубровачког златарства од XIII—XVII века. Из стотине забележених имена види се да се оно налазило у рукама домаћих људи и да се благодарећи богатим сребрним рудницима Србије и Босне развило до врло високог уметничког ступња. Фисковић је доказао такође да је удео странаца у стварању дубровачких златара био незнатан, док су напротив дубровачки златари израђивали уметничке предмете и за двореве страног племства и страних владара. — Круно Пријатељ даје историско-уметнички приказ дубровачког сликарства XVII и XVIII века. — Свеска се завршава историјатом рада Книнског музеја од 1929—1945 год., који је дао С. Гуњача. Иако је то био период у коме је Музеј имао да се бори са низом разних тешкоћа, његовим сарадницима пошло је за руком да и за то време обаве знатан посао на рекогносцирању терена, ископавању и прикупљању материјала, као и да сав музејски материјал сачувају нетакнут током рата.

Друга свеска на почетку доноси веома интересантан чланак проф. Бараде у коме је уместо старих и непоузданих причања Порфиригенита и Томе Архиђакона о доласку Хрвата на Балкан, ток ове сеобе изнет у сасвим новој светлости, и то на основу оновремених извора. Према њима ишла би она из источне Галиције, у заједници са Аварима, до Лабе, затим преко Карпата у Панонију а одатле преко Саве и Динарских планина на Јадран. Помени хрватског имена, сачувани у скоро свим поменутих крајевима, сведочили би о проласку Хрвата кроз њих, док би Несторови Хрвати у Русији били део хрватског племена који није био захваћен покретом Авара. — Ксенија Вински-Гаспарини објављује златан средњовековни накит из Археолошког музеја у Загребу, који делом потиче из далматинске Хрватске делом из Подунавља. За типове из Подунавља дате су аналогije из Чешке и Моравске IX—XI века. Занимљива су два примерка из Далмације, за које се налази паралела из Немачке из меровиншког доба, као и из Ђера у Мађарској из X века. Ова друга аналогија била би свакако ближа јер, како се у овом чланку наводи у то доба су постојале везе између Моравске и Хрватске које су ишле Панонијом. — Зденко Вински, бавећи се питањем носилаца чађавичког накита, публикује још низ наушница са звездоликим привеском из Југославије. Полазећи од Барадиног приказа хрватске дијаспоре с једне, а од Вернер-Рибаковљеве тезе о словенској припадности културе заступљене на некрополи Пастирског градишта и другим налазиштима Украјине с друге стране, аутор је подвргао ревизији гледиште неких археолога који овај накит приписују Кутургурима и изнео низ доказа да се овај накит има приписати Словенима. Проблематика овако сложеног и осетљивог питања наравно да није могла бити чак ни додирнута у оквиру овакве једне расправе, на пример питање односа ове културе према савременој кестхељској, на чијим су великим и многобројним некрополама по схватању савремене археологије сахрањивани и Словени, а на којима су словенске звездолике наушнице и словенске фибуле "на стреман" заступљене у необично малом броју. — Откривањем четврте цркве у Бискупији код Книна и најављујући да ће ускоро извести и о петој, С. Гуњача решава проблем локалитета "в пети црквах на Косови" а тиме и питање аутентичности приче о погибији краља Звонимира. — У неколико мањих осврта, углавном полемичког карактера, Љ. Караман износи своја гледишта на неке проблеме наше археологије. На првом месту је ту још једном оправдано и не сувишно побијање Динклагеве теорије о германском пореклу S-наушница. Веома убедљиво Караман доказује и неодрживост Шеперовог покушаја да мачеве у старохрватским гробовима прикаже као домаћи производ који би Германи потом били преузели од Словена, док чињенице говоре супротно. Што се тиче проблема распрострањености белобрдске културе на Балкану, вероватно је преурањено Караманово тврђење да ње тамо нема, као и тврђење М. Љубинковићеве са којом полемише. Дobar део Балкана, бар што се тиче ранословенске културе, није још систематски испитан, а на основу случајних налаза не могу се извести ни позитивни ни негативни сигурни закључци. Најзад, Караман се осврће на неке проблеме плетерне скулптуре код нас. Пре свега залаже се веома оправдано за регионални а не национални карактер ове орнаментике који се из северне Италије, захваљујући политичкој и трговачкој експанзији државе Карла Великог, раширила по суседним земљама. На овај начин требало би приступити посматрању и многих других културних појава. Караман се још задржава на проблему људског лика у овим скулптурама који се по његовом мишљењу губи после VIII а поново јавља у XI веку. У исто доба, тј. у XI век ставља он и плочу са плетером из околине Марибора насупрот Стелеу који је датује у IX век. — О средњовековним архитектонским споменицима далматинских острва Пага и Шипана говоре чланци и Петрићолија и Ј. Поседела — Опсежна студија Цвита Фисковића се бави цивилном архитектуром романског периода, која се нарочито добро сачувала у Сплиту и Трогиру. Студија је богато илустрована, снабдевена плановима и цртежима и детаљним пописом сачуваних зграда. — Барада у овој свесци даје један епиграфски прилог, Антољак се опет бави Пашком повељом и питањем уметка у Рогеријевој "Carmen miserabile", Ловро Катић на основу незнатних археолошких и бројних писаних података даје историјат развоја млинске индустрије у Солину све до турског доба. На крају свеске је извештај о раду Книнског музеја од ослобођења до 1952 године.

О. Шафарик

Grosser historischer Weltatlas. Herausgegeben von Bayerischen Schulbuch-Verlag. I Teil: Vorgeschichte und Altertum, München, 1953, 24×34 cm. Erläuterungen. I Teil: Vorgeschichte und Altertum von Hermann Bengtson und Vladimir Milošić, mit Beiträgen von G. H. R. von Koenigswald und Joachim Schröder. München, 1953, 24×34 cm, 124 Spalten. (Велики историски атлас света, Издање Баварске школске књиге. I део: Праисторија и античко доба. — Објашњења. Први део: Праисторија и античко доба од Х. Бенгстона и В. Милојчића, са прилозима од Г. Х.Р. фон Кенигсвалда и Ј. Шредера).

При темељнијем проучавању историских епоха осећа се велика потреба за прегледним картама (мапама). Још се већа потреба осећа за једним таквим историским атласом у коме би биле приказане и праисториске епохе. Такав историски атлас неопходно је потребан археолозима и праисторичарима, као и проучаваоцима античког доба.

Наши археолози поздравиле радосно појаву "Великог историског атласа света", који су издали прошле године у Минхену Х. Бенгстон и В. Милојчић уз сарадњу 72 стручњака.

Техничка страна овог првог дела Атласа је на завидној висини. Картографија је у рукама Х. Флајшмана, који на том пољу има велико искуство. Карте су врло прегледне и укусно обојене.

Предност овог Атласа састоји се у објашњењима уз сваку карту. Аутори тих објашњења имали су — нарочито за праисториски део — веома много посла. Они су савесно поступили у раду. То доказује већина њихових датих објашњења за поједине карте. Она су дата на основу најновијих научних резултата, хипотеза, извора и литературе. У том погледу претстављају објашњења краће научне прилоге.

Нажалост у овом Атласу нису претстављени у већој размери — посебно — наши крајеви у античко доба. Једино се донекле виде као саставни делови Римске империје. Теже се уочавају културна струјања која су текла из Егеје у Вардарску и Моравску Долину, као и у Подунавље. Нас интересују исто тако и наше најближе суседне области у античко доба. Херодот је, говорећи о скитско-персиском сукобу, поменуо и оне скитске суседе који су живели једним делом у данашњој Војводини. То су били Агатирси. Они се не виде уопште ни на једној карти, нити се помињу уопште у објашњењима. Замерка се у погледу тога може приписати само малим делом Бенгстону и Милојчићу. Још увек се у науци гледа на наше крајеве у античко доба као на сасвим периферне области античког света, иако је одбрана пољуљаног Римског царства у III в. потекла из данашњег Срема. Таква схватања — која су заступали неколико научника, па и М. Ростовцев — кориговаћемо испитивањем римског Limes-а дуж нашег дела Дунава, као и интензивнијим проучавањем римске историје, уметности и економије у провинцијама које су захватале данашње наше крајеве.

С. Атанацковић

ИСТОРИЈА

Зборник Матице српске. Серија друштвених наука, 5. Нови Сад 1953, стр.152

Пети број Зборника доноси низ чланака, прилога и приказа из области историје, етнологије, историје уметности и археологије. На неке од тих желимо да скренемо посебну пажњу.

По редоследу и по значају питања које третира на прво место долази чланак Славка Беновића, Сремски трговци и Први српски устанак до 1809. Писац је укратко изложио тешкоће устаника у снабдевању оружјем, муницијом и храном, које су произлазиле из опште привредне неразвијености земље и немогућности да се брзо отворе сопствени рудници и створе радионице за израду оружја. Устаници су имали два извора за снабдевање: отимањем оружја у борби са Турцима и кријумчарење из Аустрије. Аутор приказује велике напоре српске владе да то питање реши на разне начине и истиче велику улогу сремских трговаца у благовременом снабдевању српске војске оружјем и храном. Он највише говори о земунским и митровачким трговцима, а губи из вида трговину која се и преко других места и канала вршила са Србијом. Мислимо да треба истаћи да је и по селима било људи који су имали трговачке везе са Србијом, напр. у Кленку, Пазови, Вогњу (нр. Марко Огњановић који купује брашно за поп Луку Лазаревића, в. Сечански, Грађа о Тицановој буну у Срему 1807, Београд 1952, 94) и да је у Граници та трговина, легална или кријумчарска, била врло раширена и један од извора прихода становништва поред Саве, са чиме је и Аустрија морала да рачуна у својој политици према Србији. Баш зато што је та мрежа била широка и није се ограничавала само на градске, професионалне трговце, било ју је немогуће потпуно обуставити, Србију изгладнити и натурити јој аустриску власт.

Пре него што пређемо на разматрање других питања желимо да скренемо пажњу да је још 1949, у Историском гласнику 4. Миодраг Коларић објавио чланак **Проблем наоружања за време Првог српског устанка и Карађорђево тополивноста у Београду** у којем је, служећи се истим изворима и литературом, дошао до истих резултата, нешто потпунијих и исцрпнијих од Беновићевих. Разлика између ова два рада је у томе што се Коларић ограничио на питање снабдевања оружјем, а Беновић је хтео да у ширем обиму захвати питање трговине између Срема и Србије и да донесе одређене закључке који се морају изложити критици.

Имајући у виду чињеницу да је гро материје о наоружању коју доноси Беновићев чланак већ обрађен у Коларићевом раду, сматрамо да Редакција Зборника није нашла најбоље решење кад је у целини објавила овај Беновићев рад, иако у њему има и добрих места и занимљивих закључака.

Не желимо да се задржавамо на доброј композицији Беновићевог рада и на бројним подацима о кријумчарењу, на стварима у главним цртама познатим, него намеравамо да укажемо на неке грешке које су се поткрале аутору и поставимо на дискусију нека питања која је Беновић на свој начин покушао да реши.

Кад је реч о каналима револуционарне пропаганде, која се из Србије ширила по Срему, треба поменути да, поред свештеника, трговаца, хајдука и Срба граничара, које наводи аутор (20), велику улогу у томе имају нарочити српски емисари које су српске војводе слале у Срем да прикупљају обавештења, храну и оружје, затим учитеља, као што је годинама чинио учитељ Андрија Поповић и најзад граничари-дезертери који су с времена на време прелазили у Срем (Види наш чланак "Аустрија и питање дезертера..." и "Сељачки покрети у Срему у време Првог срп. устанка" у Зборнику Матице српске "Први устанак и Војводина").

Беновић је учинио велику грешку, — која уствари изгледа омашка, — кад је писао да је 1808 пребегао у Србију 301 граничар Славонско-сремске регименте (стр. 14), јер се то масовно дезертирање граничара одиграло 1807, пре, а нарочито после Тицанове буне, а 1808 се знатно смањило и добило скромне размере (види поменути наш чланак и Ивићеве Списе бечких архива. V, 94—95).

Писац, сматрамо, греша кад даје судове о Устанку и развоју капитализма. Звучи као обична фраза његово тврђење да је "Први српски устанак... створио све могућности за развој капитализма" (стр. 18). По нашем мишљењу Устанак је само отворио путеве том развоју, отклонио многе сметње том развоју, док ће стварање с в и х м о г у ћ н о с т и доћи кроз дугу борбу класа током XIX и XX века у Србији. Чини нам се да Беновић наша модерна схватања проицира у прошлост кад пише да су "сремски трговци видели да Устанак... ослобађа сељака и ствара могућност привредног развоја у правцу капиталистичког начина производње..." (стр. 21).

Беновић у свом чланку инсистира на аустрофилству сремских трговаца и наводи конкретне случајеве да су неки земунски трговци чинили Аустрији политичке услуге и наговарали устанике да се ставе под њену заштиту. Он тачно констатује да се трговци нису увек руководили патриотским осећањима, већ у првом реду изгледом на профит од лиферирања. Међутим, нама изгледа да аутор у томе претерује и сам долази у контрадикцију. Ако је аустриска политика желела пропаст Устанка, што провејава кроз цео рад, како онда објаснити да трговци који су ватрени аустрофили дају од почетка до краја Устанка велике суме новца устаницима? Мислимо да није правилно одговорено на питање зашто је Аустрија, иако је сумњала у трговце, ипак дозвољавала њихов прелазак у Србију. Трговци су налазили излаз у томе што су се примали улоге аустријских извештача из Србије да би на тај начин посведочили бар минимум оданости према својој Монархији. То је био једини начин да слободно могу прелазити у Србију и водити трговину од које је често зависила судбина војске и народа у њој. Манифестовање отвореног аустријског става би их онемогућило, а питање је да ли би користило устаничкој Србији која би изгубила своје снабдеваче. То аустрофилство сремских трговаца, углавном земуних, било је нужна ствар и облик под којим се вршио шверц за Србију.

Беновић мисли да су трговци били аустрофили јер су знали да би "уједињењем Србије са Аустријом било створено ново велико привредно подручје у коме су војвођански трговци мислили развити своју трговачку делатност. Тако су се њихови трговачки интереси поклапали са интересима аустријске политике" (стр. 22). Овај суд нам изгледа једностран, јер аутор не уочава да се то проширење тржишта могло извршити и сједињењем Војводине са Србијом, при чему би дошло до ликвидирања феудалних односа и у војвођанској средини, чиме би се у крајњој линији убрзало стварање услова за развој капиталистичке привреде. Ако примимо Беновићев суд да су војвођански трговци тачно оценили значај рушења феудалних односа у Србији, зар да овде не поставимо питање аутору зашто би ти исти трговци желели да феудална Аустрија укључи у себе Србију, која је оборила феудални поредак, и самим тим актом да изврши рестаурацију феудализма у Србији.

У чланку се каже да је национализам сремске буржоазије (трговаца) био "кафански" (21) и да је она била преслаба за револуционарну акцију. У својој оцени има елемената истине, али док се на ширем плану не испита држање грађанске класе према народним покретима и аустријској држави овако катеторички судови су преурањени. Код трговаца има дволичности: они сањају о стварању српског царства, али још не кидају са Аустријом.

По нашем мишљењу у овом лепо обрађеном чланку има места која треба критички размотрити и подврћи ревизији. Општи наш утисак је да закључци аутора иду у раскорак са његовим добрим конкретним излагањима и моментима које он није уочио ни у рад унео.

Војислав Вучковић расправља у чланку **Војвођанско питање у односима између Србије и Мађара од 1859—1868** о неколико неуспешних покушаја да се реши питање војвођанских Срба у оквиру Угарске. Иницијатори у постављању тог питања су били кнез Михајло и Кошут, а покренули су га у време талијанског Ризорђимента и планова мађарске емиграције да створи балканску федерацију кад су Мађари заузимали нешто реалнији став у питањима Војводине. Мађарски политичари у земљи на речима су обећавали да ће "положај Срба у Мађарској бити

решен на начелу потпуне равноправности са осталим народима, али су били против стварања Српске Војводине" (30). Главна тешкоћа у решавању овог питања се састојала у томе што су се Мађари и Срби упорно држали двају различитих начела. Први су заступали начело историског, а друга природног права. Дискусије су почеле да доводе до извесног приближавања гледишта. Мађари су предложили стварање жупанија са српском већином, дакле оно чега није било у бившој Српској Војводини, али су и даље били против стварања посебне Војводине. Максимум који је у једном моменту мађарска емиграција хтела да пружи било је давање аутономије, али под условом да се сачува територијална целовитост мађарске државе.

Аустро-мађарска Нагодба 1867 пресекла је дискусије о овом питању и војвођанске Србе препустила у наручје Мађарске, а њени министри ће учинити све да онемогуће решење војвођанског питања на начелу равноправности и самоопредељења народа.

После исцрпног и документованог чланка Лазара Мирковића и Душана Петровића о сликару и писцу Димитрију Аврамовићу, кроз који је осветљен лик овог значајног претставника нашег културног живота у XIX веку, треба истаћи рад Марије Бајаловић-Бирташевић, **Манастир Ново Хопово у Фрушкој Гори**. Прегледно и методски исправно, дајући кратак историјат манастира, прелази на приказ архитектуре и запажа у њој три утицаја: византиски у техници грађења, српско-моравски у фризу и западни — барокни у декоративним елементима камене пластике. Детаљно приказује живопис цркве и даје анализу стилова са добрим запажањима. Ефекат чланка повећавају репродукције фресака, натписа и бакрорез манастира.

Врло користан прилог за оне које интересује народна прошлост, а првенствено за историчара и етнолога, претстављају **Матичне књиге села Бешке из друге половине XVIII века од Љубомира Иванчевића**. У овом прилогу се даје анализа пораста, односно стагнације, становништва, говори о великој смртности на селу у XVIII веку, затим о постанку презимена, о употреби слова ј давно пре Вукове реформе и о важности бележака на маргинама матичних књига као историског извора.

Етнолошку грађу доноси краћи чланак Јована Л. Вукмановића, **Обичаји суботичких Буњеваца**, док се у чланку д-р Миленка Филиповића, **Сирота кудељница** расправља једно историско-етнолошко питање. Овај термин се помиње у Душановом законнику, а у измењеном виду се сачувао до наших дана. Њиме се означавала жена која на преслици преде и од тога живи. "Сирота кудељница" је најчешће била жена која је у кући остала без мушке радне снаге и стога била упућена да се издржава предењем, "једином врстом женског најамног рада у нашој прошлости".

Поред **Статута за Хрватско-славонску и Банатско-српску Војну границу** од 7 маја 1850 од Дакe Поповића, затим **Релативне и апсолутне хронологије наше праисторије** од М. Грбића и неколико других краћих прилога и приказа, Зборник доноси и два важна извештаја: Задружног архива Војводине од Триве Крстоношића и Државне архиве АПВ од Живојина Радулвачког. Извештај о Државној архиви АПВ упознаје нас са тешкоћама са којима та установа мора да се бори, као и са њеном трагичном судбином за време окупације. Главни проблем је у недостатку поодних просторија и стручних кадрова. Штета је што код навођења појединих збирки докумената који се налазе у Архиви није прецизирано из којег је времена дотична материја, например за акта Среског суда у Руми, Каменичког спахилука, Војне управе у Петроварадину итд. Из саопштења да се акта која се односе на Војводину налазе и по разним другим архивама од Беча до Дубровника треба извући закључак о нужности што скоријег прикупљања те разасуте драгоцене грађе за нашу историју. Данас, кад се помоћу микрофилма тај процес може убрзати, било би потребно створити могућности стручним научним радницима да се прихвате тог великог скупог, али и захвалног посла.

У извештају о Задружном архиву АПВ Крстоношић укратко износи историјат задругарства у Војводини и оправданост формирања Задружног архива који је у току свог двогодишњег постојања постигао лепе успехе у прикупљању и сређивању грађе из области задругарства. Да је Задружни архив пошао добрим путем и да, се развија у озбиљну научну установу најбоље сведочи први број часописа Задружни архив, који, се крајем априла појавио из штампе, а за који се може рећи да претставља прву солидну научну публикацију у којој се третирају питања из историје нашег задругарства.

Славко Гавриловић

Војвођанска тематика у "Годишњаку Историског друштва Босне и Херцеговине". Година IV, 1952 Од низа расправа и чланака у овом часопису два додирују и питања која су у вези са историјом Војводине.

У чланку Хазима-Шабановића **Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699 г.** налазимо податке о административној подели Војводине у доба турског периода њене

историје. Подаци које пружа Шабановић на основу аката Цариградског архива, кад је реч о Војводини, могу послужити као допуна већ познатим чињеницама које је проф. Душан Поповић дао у зборнику **Војводина I**.

Поједини делови данашње Војводине потпадали су постепено под турску власт и били укључивани у турске административне јединице. Све до пада Будима 1541 под турску власт били су, поред осталих, и крајеви од Београда до Мохача укључени у Румелиски ејалет, као што поименично стоји за санџак Срем и Осијек. Изгледа да је у прво време седиште Сремског санџака био Осијек, а да је нешто касније Осјечком санџаку спадао само западни Срем, док је источни део ове области сачињавао посебан санџакат Срем са седиштем у Митровици. После пада Будима Сремски санџак је изузет из Румелиског и укључен у Будимски ејалет. По значају иза Митровице долазио је Илок, па су у њему од друге половине XVI века "столовали" сремски санџак-бези. Истина, ауторови аргументи за ову тврдњу о Илоку нису нарочито убедљиви. Можда се ту ради само о летњој резиденцији санџак-бегова? Зна се да се Сремски санџак крајем XVI века делио на седам нахија, а у другој половини XVII века било је у Срему десет кадилука: Митровица, Илок, Петроварадин, Ириг, Немци, Рача, Вуковар, Гргуревци, Моровић и Сланкамен.

У Будимски ејалет, поред сремског санџака, улази и Мохачки и Сегедински санџак. У неким случајевима се помиње и Ковински санџак, што показује да су се санџаци мењали. Неки делови Војводине су, изгледа, били укључени у Смедеревски санџак. Мохачки санџак је обухватао целу Барању, док је Бачка била укључена у Сегедински санџак са седиштем у истоименом граду. У прво време цео санџак је био подељен у пет нахија: Сегедин, Суботица, Баја, Сомбор, Бач, а нешто касније се међу нахијама овог санџака помиње још и Тител. 1596 овај санџак је издвојен из Будимског ејалета и припојен Јегарском ејалету, у чијем саставу остаје све до протеривања Турака из Бачке.

Поред Будимског и Јегарског ејалета постојао је делом на нашој територији и ејалет Темишвар, створен средином XVI века. У његов састав је улазио и санџак Бечкерек. У санџак Темишвар био је укључен цео наш данашњи Банат. Као нахије овог ејалета помињу се у другој половини XVI в.: Панчево, Оршава, Чаково и Бечкерек.

Сматрали смо да ови изводи из Шабановићевог чланка могу корисно да послуже за оријентацију онима који се интересују за турски период историје Војводине.

У истом броју поменутог часописа др Коста Милутиновић обрађује **Протеривање Васе Пелагића из Новог Сада**.

Животни пут Васе Пелагића најбоље показује како је била сурова и тешка борба наших првих социјалиста у обреновићевској Србији, турској Босни и Војводини у оквиру феудалне Мађарске. Неколико детаља на путу овог борбеног и неуморног револуционара осветљава др Милутиновић на основу докумената Државног архива АПВ. Према Милутиновићу Пелагић је у првој фази своје револуционарне делатности у три маха долазио у Нови Сад и увек наилазио на топли пријем код Милетићевих присталица и војвођанских социјалиста. Пелагић је одмах стварао везе и пропагирао револуционарне идеје, због чега је брзо долазио у сукоб са властима. Уосталом, чак да је и мировао не би га дуго трпели у Новом Саду, јер је 1872, кад је први пут дошао овамо. Пелагић био већ добро познат свим реакционарним режимима Балкана и Подунавља. Пелагићев долазак у Нови Сад пада баш у време опште хајке на напредне кругове у Новом Саду у вези са борбом Светозара Милетића и нарочито радом Светозара Марковића и других елемената обележених као "црвењаци" и "комуници". Пешта је послала свога комесара барона Мајтењија, који је, уз помоћ епископа Германа Анђелића и других Срба владиноваца, отпочео да прогони носиоце напредне мисли.

Др Милутиновић сматра да је епископ Анђелић денунцирао Пелагића као човека "опасног по сваку државу". За Пелагићем, који се склонио у Срем, расписана је одмах потерница, па је и ухапшен. Почело се говорити да ће Пелагић бити предан турским властима у Босну што је значило да се аустро-мађарске власти слажу са казном вечите робије, која је уствари била смртна казна, на коју су турски судови осудили Пелагића. Вест је изазвала велико огорчење у Војводини, а нарочито у Новом Саду, па су вође Народне странке, на челу са Милетићем, повеле оштру кампању за ослобођење Васе Пелагића. Милетић је поднео интерпелацију парламенту и протествовао код самог претседника мађарске владе против намераваног изручења Пелагића Турцима, а у Новом Саду је разобличио самовољне гестове Мајтењија и његових саветника.

Аутор сматра да је Светозар Марковић неосновано судио кад је пребацивао Народној странци да се није заложила за ухапшеног Пелагића. Он указује да је **Застава** успела да заталаса јавно мњење Војводине, чиме је извршен притисак на мађарску владу да одустане од издавања Васе Пелагића турским властима. У Пешти су знали о Пелагићевом боравку у Прагу, сматрали су га за изванредно опасног револуционара, који има јак утицај на људе у Босни, па су га у затвору покушавали да придобију за своје концепције у погледу освајачке аустро-мађарске политике према Босни и Херцеговини. Но, Пелагић је, тврди др Милутиновић, одбио такве понуде чак и под претњом да ће бити предан Турцима.

По други пут Пелагић долази у Нови Сад 1874, али тада илегално. За његов боравак се, међутим, брзо сазнало, организована је хајка против њега, па је морао да оде из Новог Сада.

После смрти Светозара Марковића Пелагић по трећи пут стиже у Нови Сад и сарађује у Стражи, првом социјалистичком часопису у Војводини. Архивски документи, каже аутор, сведоче да је Пелагић био један од најактивнијих учесника у покрету "црвених стражара". Растура брошуре, пише чланке, држи илегалне састанке и покреће револуционарну омладину Новог Сада. Разуме се да је поново био запажен од мађарских власти, па је наређено да се ухапси због "растурања бунтовничких списа". Поново ухапшен, Пелагић се одлучио да побегне за време спровођења у Петрињу. То му је и успело: искочио је из воза и, дању кроз ритове, ноћу заобилазним стазама, стигао је до Дунава и прешао у Србију.

Др Милутиновић високо цени рад Васе Пелагића и убедљиво побија схватање Васе Стајића о Пелагићу као чисто "националном" а не и социјалном револуционару. Свакако је исправан Милутиновићев суд о Пелагићу као "једној од најлепших фигура у историји првог социјалистичког покрета не само код Срба, него и на читавом Славенском Југу". Надајмо се да ће нови документи из бечких архива потврдити Милутиновићев суд о Васи Пелагићу.

Славко Гавриловић

Др Јован Радонић, Две анонимне књижице (Прилог историји Срба у Војводини у XVIII и XIX веку). Сепарат из Гласа ССХП САН — Одељења друштвених наука, н. с. књ. 2, Београд 1953.

Писац расправља о две књижице. Једна је на латинском језику од непознатог аутора, њен наслов је: *Dissertatio brevis ac sincera hungari auctoris de gente serbica perperam rasciana dicta ejusque meritis ac fatis in Hungaria. Cum appendice privilegiorum eidem genti elargitorum*. Књижица је писана да мађарске сталеже крајем XVIII в. увери да су Срби у овим крајевима староседеоци, односно да су дошли у данашњу Војводину пре мађарске инвазије под Арпадом, а од "хонфоглалаша" да они испуњавају све државне обавезе и терете као и Мађари, па из тога произилази закључак да су Срби мађарски савезници, браћа и суграђани. На крају књиге следују привилегије дате српском народу и то према њиховом званичном издању од 1743. Задатак ове књижице је био да помогне озакоњење привилегија кроз угарски сабор "дијету" тј. да утиче да се изврши инартикулација привилегија датих српском народу од стране аустријских царева, јер мађарски политичари су тврдили да привилегије не проистичу из мађарских закона и да нису у складу са угарским уставом, те је једино у инартикулацији привилегија за опстанак српског народа у Угарској.

Dissertatio је превођена крајем XVIII и током XIX века на немачки, српско-словенски и српски језик и привукла је пажњу великог броја наших и страних учених људи који су се бавили историјом нашег народа у овим крајевима. О ауторству Књижице се расправљало и претпостављало да су јој аутори разна лица, тако: Ђорђе Прај, Јосиф Колер, Јосиф Керестури, а од Срба дворски агент Стефан Новаковић. Међутим, проф. Радонић доказује да је аутор ове Књижице која је изазвала толике полемике, Сава Текелија. Доказ да је Текелија написао "Dissertatio" је и то што је он у свом познатом говору на Темишварском сабору 1790 износио "да се будућност српска једино може осигурати инартикулацијом привилегија у земаљске законе, донесене на државном сабору сарадњом круне са земаљским сталежима". Та иста идеја је изражена и у анонимној књижици. Међутим, Текелија није смео исту књижицу да призна за своју, јер се свесно огрешио о наредбу царице Марије Терезије, која је изричито забранила прештампавање привилегија. Али, поред свега тога у његовим списима да се назрети, не изричито, да је он писац поменуте књижице, јер то на неколико места и сам помиње. Тако, на пример, Текелија каже да је свој саборски говор "превео на латински и штампао га", а "тај говор на латинском, потпуно је сличан са извођењем у књижици Dissertatio".

Друга Књижица чији је аутор такође анониман је "Ursprung der gegenwärtigen ungarischen Krone" (О пореклу садашње угарске круне). Она је штампана у Карловцима 1860, а писана је "да олакша споразум између Срба и Мађара и истакне значајну улогу Срба у Угарској током векова". У књизи се истиче да је мађарска круна добивена из православне Византије, па се аутор чуди што се припадници те круне, католички магнати, непријатељски држе према православним Србима, који су своју крв проливали за одбрану државних граница. И догматске разлике између католицизма и православља су тако малене, па ипак се православним Србима не признају иста права као и другим вероисповестима. Срби су старији становници угарске територије и од Мађара, а касније досељавање није досељавање туђинаца, него долазак поданика једне исте круне, који бране отаџбину Угарску од непријатеља. Тако су Срби исто што и Мађари, државни грађани Угарске. Хрвати имају бана, Кумани, Сикуљици и Јазиги своју аутономију, зашто онда не би Србима признали Војводину. Војводство српско не би изашло из састава Угарске круне. При крају ове немачке расправе штампан је и текст Текелијине књижице "Dissertatio" са српским преводом, са

циљем да о садржају исте књиге обавести и српоко грађанство. Тенденција и ове књиге непознатог аутора је била да се успостави Војводина у споразуму са Мађарима. То стање илуструје једна трећа књижица, писана на немачком са иницијалима А. С, издата 1860, која рељефно приказује расположење српске интелигенције уочи Благовештенског сабора. У истој књижици, као и у "Ursprung"-у, износи се како владар већ низ година носи титулу "великог војводе Српског Војводства што искључује могућност непосредног припајања Војводине Угарској". У последње две књижице се указује и да аутономије Куна и Јазига (Kúnység и Jászság) указују на могућност успоставе Српске Војводине као аутономне области. Др Радонић тврди да је аутор последње књижице Алексаидар Стојановић, секретар Краљ. намесничког већа у Будиму, а како су мисли и речи исте а и тенденција у обе књиге потпуно слична, сматра да је писац ове расправе истовремено и аутор Ursprung-a, то јест да је обе књижице написао исти аутор, Александар Стојановић.

Расправа је израђена већ познатом научном акрибијом, ствојственом проф. Радонићу, и она претставља значајан прилог нашој историографији.

Живко Видак

Др Јован Радонић, Атанасије Стојковић (1773—1832). Сепарат из Гласа ССХП САН. Одељење друштвених наука, н. с. књ. 2, Београд 1953.

Аутор ове расправе је описао живот Атанасија Стојковића, доба и средину у којој је живео овај амбициозни и прилично славољубиви Румљанин, чији је углед на почетку XIX в. био велик, да и Мушицки у својој оди пева: "прославивша се тамо безсмртима дПли у хладном Норду Стојковича". Бистрином свога духа сналажљивошћу и смелошћу продире овај немирни човек у више друштвене редове, иако рођен у врло сиромашној породици, што је још крајем XVIII в., у доба феудалне господштине и богатих трговаца, отежавало успињање. Основно и полугимназиско звање стекао је у свом родном месту у Руми у Вазнесенској школи, коју је основао Пантелејмон Храниславић, и од свог професора и заштитника Василија Крстића, кога се сећао са захвалношћу кроз цео живот, и коме је посветио и прву свеску своје Физике. Поред свих перипетија он је успео да заврши са одличним успехом средњошколско образовање у Шопрону, Сегедину и Пожуну, где су у оно време учили завршне разреде сви Срби, пошто тада ни карловачка, ни новосадска гимназија још није давала право на упис на европске универзитете. Материјално помогнут од својих мецена, млади Стојковић, жељан науке, а још више славе, одлази на један од најбољих немачких универзитета, у Гетинген. Он ту слуша поред физике и математике још и археологију и историју. Када је услед нередовне и недовољне помоћи својих добротвора намеравао да напусти Гетинген, чувени професор Шлецер, коме је било жао свога даровитог ученика задржава га и ставља му на расположење своју библиотеку.

Осим професора Аугуста Лудвига Шлецера Стојковић је стекао симпатије и славног професора Хајнеа и познатог историка Гатерера, као и других, јер је показивао изванредан интерес и за историју и филологију, иако је био по струци физичар. Он касније постаје, после штампања своје Физике "Иенског Естетство - испитателног содружества член". У Гетингену је и докторирао и написао све три књиге своје Физике, а штампао их у Будиму, као и остале своје саставе. Као практичан човек знао је да Физика неће имати нарочиту прођу, али се с правом надао да ће му она осигурати каријеру. Поред тога, одржавао је стално добре односе са митрополитом Стратимировићем, коги га је материјално помагао, мислећи да ће се Стојковић замонашити. Стојковић је имао намеру да се закалуђери, али под условом да одмах добије чин архимандрита. Како је митрополит био противан да Стојковић добије тако висок црквени чин, иако је он сам већ у раној младости добијао још и веће чинове, Стојковић је са жаљењем напустио помисао о калуђерству. Али овај неуспех није Стојковића обесхрабрио, он се сад постарао да искористи своје везе са утицајним и ученим људима оног времена, Словацима, Чесима и Русима. У Прагу се упознаје и спријатељи са Јосифом Добровским, "оцем Славистике" и професором Злобицким у Бечу. Чешко учено друштво у Прагу, на препоруку Добровског бира га за свог дописног члана, а Злобицки га уводи у кућу ученога грофа Осолињског у Бечу, где се упознаје са Потоцким, тадашњим куратором школа Харковске губерније, каснијим руским министром просвете, који младога доктора гетингеншког универзитета и писца Физике у три књиге препоручује за избор редовног професора новоотвореног универзитета у Харкову.

У то бурно доба наполеоновских ратова у Европи, у почетку напредне владе цара Александра I, док је овај још био окружен просвећеним саветницима, окупљено је било на двору мноштво учених људи задојених идејама Француске револуције. Ти напредни људи утицали су на цара, хотећи да просвете Русију, укину ропство сељака, ограниче царску власт, донесу закон о министарској одговорности, подигну библиотеке, школе и универзитете. У то доба избија жеља за слободарством и просвећеношћу код учених људи у Русији. У Србији избија устанак против Турака. Срби са симпатијама упиру очи у Русију очекујући помоћ и подршку. Стратимировић тај устанак материјално помаже и упућује чувени меморандум руском цару у којем предлаже да сви Срби дођу под заштиту

Русије; владика бачки Јовановић моли руског цара да постави свог рођеног брата за владара "Душанове царевине"; Херцеговци, Црногорци, раде на том да се ослободе и да ослобођени дођу под руску заштиту, тако да целокупна судбина Срба жели да се повеже са Русијом. Тада се оснива и универзитет у Харкову на којем је заступљен велик број Срба професора, а од познатијих набрајамо Стојковића, Трлајића и Теодора Филиповића. Овај последњи одлази са првом српском депутацијом проте Матеје Ненадовића, прикључује се устаницима и постаје први секретар Правитељствујушћег совјета. Млади Стојковић је избио у прве редове на универзитету објављивањем своје Физике и држањем јавних предавања. Речит и врло амбициозан, убрзо је изабран и за ректора универзитета. Стојковић одржава и надаље везе са Добровским и јавља му да су он и "**Staatsrat von Karasin**" покушали да покрену часопис **Собјеседник из Украјини**, а мало касније извештава "оца Славистике" да га је Харковски универзитет изабрао за свог почасног члана.

После десетак година научног рада он путује у свој родни крај. Проф. Радонић рељефно описује то Стојковићево путовање, као и страховање аустријских власти, које у њему виде руског агента који је дошао у сврху договора са виђенијим људима, ради пропаганде и буђења још већих симпатија за Русе међу Србима. Приликом тога путовања, на повратку из Угарске, успева без царине, да пренесе у Харков разну робу, коју после препродаје. То је почетак једне афере о којој се, како каже писац, говорило и у Петрограду. Неки професори оптуже Стојковића да злоупотребљава свој положај ректора и бави се недозвољеном трговином, те га просветна власт после дуге процедуре смењује и он одлази у пензију, баш не славно. Иако овај немирни дух из ове афере није изашао светла лика, он успева преко утицајних људи да добије велик спахилук у Бесарабији. Ту, на свом спахилуку, он покушава да насели српске избеглице који су дошли после пропасти Првог устанка, али, по сведочанству Вука Караџића, он жели да му ови борци аргатују као робови. Тамо, на свом имању, намерава да напише историју српског народа и преведе Нови завет, иако није стручњак ни за једно, ни за друго. Оба ова посла му не успевају, јер за историју нема извора, а превод Новог завета, "није ни српски ни руски, ни словенски, него мешавина та три језика". Прво издање Стојковићевог превода уништено је 1824, али још чудније је да је Библиско друштво приредило и друго издање и штампало га у Лајпцигу 1830, чије је растурање забранио у Србији кнез Милош.

Насупрот многим истакнутим и ученим Србима крајем XVIII и прве половине XIX в., који су несребично на свом послу изгарали и цео свој живот посвећивали народу, као Доситеј, а и Сава Текелија, који је цео свој иметак оставио свом народу, Атанасије Стојковић, иако богат човек, нема у себи оног пламеног родољубља да помогне народу из којег је изашао. Не само да не помаже свој народ, него од своје браће жели да начини бесправне кметове, како га оптужује Вук.

Проф. Радонић је оцртао Стојковићеву личност у оквиру доба у којем је живео, описујући вештим пером објективног историчара политички и културно стање у крајевима у којима су Срби живели, па аустријско-руске односе, као и ондашњу Русију и стање у њој. Ова ће расправа учинити да се јасније осмотри улога Стојковићева у културној историји нашег народа, с једне стране, и допринесе да се ближе упознају и правилније разумеју услови у којима су се формирале прве генерације српске грађанске интелигенције на раскрсници између дотрајалог феудалног поретка и преовлађивања младе, полетне српске буржоаске класе, с друге стране.

Рађена већим делом на основу непознатих архивских докумената и дубоког познавања стручне литературе на нашем и на страним језицима, ова расправа професора Радонића баца нову светлост не само на лик Атанасија Стојковића, него и на читаво доба у коме је он живео.

Живко Видак

Нови прилози проучавању учешћа Војвођана у Првом српском устанку — Божидар Ковачевић : Доситеј Обрадовић у Првом српском устанку; Милован Ристић: Устанички законописац Теодор Филиповић (Издања "Просвете", Београд, 1954.). Општенародна прослава 150-годишњице Првог српског устанка потстакла је многе наше историчаре да дубље проникну у сложену и разноврсну проблематику овог епохалног догађаја у српској историји. Иако је о Првом устанку већ релативно доста писано, ипак постоје још многа недовољно проучена питања, која заслужују пуну пажњу наших историчара. Међу ова још увек непотпуно испитана и недовољно расветљена питања несумњиво спадају: прво, учешће Војвођана у Првом устанку; друго, одјек Устанка у Војводини; треће, везе између Војвођана и устаника. Без детаљнијег испитивања и ригорознијег проучавања ових крупних и замашних питања не може се прићи писању једне потпуне, научно фундиране историје читавог Устанка као органске целине.

О учешћу Доситеја Обрадовића у Устанку већ је у три маха писано у нашој историографији (А. Гавриловић, М. Вукићевић, К. Милутиновић), али тематика ни до данас још није потпуно исцрпена, услед неприступачности архивске грађе у страним историским архивама. У својој расправи, објављеној у издању Просвете (Београд, 1953), Б. Ковачевић је пошао корак даље од досадашњих интерпретатора Доситејеве делатности у устаничкој Србији и

пружио низ нових детаља и до данас непознатих, или недовољно познатих појединости о постављеној тематици. Тако, између осталог, Б. Ковачевић је дао до данас најпунију слику о Доситејевом боравку у Трсту пред Устанак и у почетку Устанка; из ових његових излагања може се јасно сагледати значајна улога Доситеја у организованом прикупљању новчаних прилога у круговима српске трговачке, буржоазне, која је држала јаке позиције у тршћанској чаршији, располагала знатним материјалним средствима и активно помагала сваки националнополитички потхват и сваку културно-просветну акцију код Срба без обзира где се они налазили. Иако ни Б. Ковачевић није успео да дефинитивно утврди износ целокупне суме новчане помоћи коју су тршћански Срби и остали Југословени пружили српским устаницима у току десетогодишње устаничке борбе, ипак се јасно види да је ова помоћ Тршћана била у сваком погледу знатна, и то великим делом захваљујући баш систематској и организованој пропаганди родољубивог Доситеја, који је знао и умео на прикладан начин, да распламса националну свест и родољубиво пожртвовање тршћанских Срба у највећој мери. Говорећи о знаменитој посланици устаничких руководилаца тршћанским Србима од 7 августа 1806, Б. Ковачевић с разлогом тврди "да је и Доситеј морао сарађивати на овој топлој и речитој посланици његовим Тршћанима. Има у њој неколико реченица које је тешко неко други могао сачинити". То се односи нарочито на значајан пасус о енглеском родољубљу. Доситеј је био први српски интелектуалац који је живео у Енглеској, познавао националне особине енглеског народа и истицао за образац оно што је код њих позитивно. Ковачевић са пуно оправдања приписује Доситеју ове значајне речи у устаничкој посланици тршћанским Србима: "И то све од вас отечество ваше, које страда, не иште да поклоните, него само, као људи богати, да кредитирате отечеству вашем као што разумни Англеси кредитирају... и сами себи дугују, а не туђину, и зато им отечество славно стоји, и сваки је утјешен и срећан. Зар не може тако исто Србија срећна бити? Зар је благородство и великодушје само Англесима привезано и сопствено?" Оваквим речима устаничка посланица је такла право у срце тршћанске Србе, и они су жртвовали златне новчане суме не као зајам, него као помоћ устаницима за набавку оружја и муниције.

Међутим, не бисмо се могли сложити са Ковачевићевим мишљењем да је Доситеја "смућивала и Тицанова буна у Срему, за коју је Аустрија имала доказе да је у вези с устанком у Србији, и стога сумњичила издајством своје поданике Србе". Од свих војвођанских Срба тога немирног и револуционарног времена Доситеја је још онајмање "смућивала" Тицанова буна, национално-ослободилачки и социјално-економски покрет експлоатисаних српских сељачких маса у Срему. Док је митрополит Стратимировић бацао анатеме на сремске побуњенике и улагао све своје силе да покрет што пре и што потпуније сузбије и онемогући — дотле је Доситеј показивао искрене симпатије за угњетене сељачке масе, дубоко осећао њихов тежак економски положај и осуђивао Стратимировићеву анатему. По нашем мишљењу, овај Доситејев антиаустријски и антифеудални став, који је дошао до пуног изражаја баш за време Тицанове буне, највише је и допринео да су га аустријске војне власти ставиле ван закона и огласиле за "фоглфрај", тј. да га свако може убити ако покуша да пређе аустријску границу. Да је Доситеј сматран за опасног националног револуционара јасно сведоче и многобројни извештаји аустријских шпијуна и конфидената, о којима се говори и у овој књизи.

Доситејева делатност у устаничкој Србији приказана је са пуно занимљивих епизода и карактеристичних појединости, на основу нових архивских истраживања и самосталних историских испитивања. Б. Ковачевић солидно познаје изворе и литературу контролише и упоређује често контрадикторна казивања савременика, не даје се збунити њиховим тешким унутрашњим противуречностима и суверено рукује материјом коју обрађује. Доситејеве везе са Петром Новаковићем-Чардаклијом и руским дипломатским претставником Константином Родофиникином приказао је Ковачевић у новој светлости, са суптилним психолошким анализама и живим, језгровитим карактеристикама свих сложених и маркантних личности. Доситејеве односе и сукобе са Иваном Југовићем и Вуком Караџићем оцртао је Ковачевић рељефним осветљавањем читаве тадашње друштвене и политичке стварности, не губећи се никада у ситницама и споредним епизодама, заустављајући се само код онога што је битно. Портрети Ивана Југовића и младога Вука дати су тако живо и пластично, да би их требало разрадити у посебне студије.

О постанку и формирању Доситејеве Велике школе у Београду постоје у нашој историографији, углавном, две тезе. По једној, Белићевој, Велика школа била је, уствари, обична средња школа, отприлике налик на наше данашње гимназије. По другој тези, коју је први поставио Андрија Гавриловић, Велика школа је била више училиште, из којег ће се постепено развити Београдски универзитет. У прилог Гавриловићеве тезе иде чињеница да су се у Великој школи предавали не само гимназиски предмети, него и многи други, који се предају само на факултетима. Велика школа је била — наравно у тадашњим скромним условима — комбинација правног и филозофског факултета са извесним предметима из војне академије и борословије. Ковачевић не акцептира у потпуности ни Белићеву, ни Гавриловићеву тезу, али је ипак ближи Гавриловићевој, иако се конкретно не изјашњава ни за једну тезу. По нашем

мишљењу, Гавриловићева теза је ближа правом стању ствари. Да наведемо само један аргуменат: на Доситејевој школи предавали су се, поред осталих предмета, и државно право, и међународно право, и кривични и грађански поступак, и статистика. У средњим школама се овакви предмети никада нису предавали.

У својој књизи Б. Ковачевић је приказао не само Доситејев културно-просветни рад у устаничкој Србији, него и његов национално-политички рад. Поред оснивања школа, Доситеј је за све време Устанка, још пре него што се стално настанио у Београду, био и политички активан. У недостатку школованих људи, Карађорђе је употребљавао Доситеја и у важним политичким дипломатским мисијама. Из Ковачевићевих излагања јасно излази да је Доситеј заузимао и пропагирао међу устаницима једино правилну политичку оријентацију: одлучан и бескомпромисан противник Хабзбуршке монархије, Доситеј није пристајао ни уз русофиле; он није желео да Србија постане ни аустриска провинција, како је то предлагао и форсирао његов највећи противник Иван Југовић, али, исто тако, ни руска губернија, како су то прижељкивали Миленко Стојковић и Петар Добрњац. У том смислу Доситеј је утицао и на Карађорђа који такође није био ни аустрофил, ни русофил, него је смишљено и постојано тежио ка независности, наравно уколико је то било могуће у тадашњим тешким политичким приликама, међународним односима и условима.

Књига Б. Ковачевића, мала по обиму и по броју страна, али богата садржином, новим погледима и правилним закључцима, наводи на мисао да њен писац не би смео да застане код овог успелог покушаја: требало би да уђе још дубље у значајно доба у коме је Доситеј живео и стварао, у средине у којима се он интелектуално формирао и морално изграђивао, у његово велико пионирско дело, којим је инаугурисао нову епоху у историји српске књижевности и културе, и у све оне плодноне, стваралачке импулсе и утицаје које је вршио на своје савременике, не само на своје сараднике и једномишљенике, него и на своје противнике. Ова књижица јасно указује да о Доситеју још није све речено. Он је био одраз тога доба и класних сукоба и друштвених супротности своје средине, на једној значајној историској раскрсници. Тај и такав Доситеј, посматран у тој перспективи, још увек чека свог правог тумача.

Сасвим је друге врсте биографија Теодора Филиповића, првог устаничког законописца, из пера Милована Ристића. Њена је вредност само у томе што она претставља први покушај састављања биографије овог значајног војвођанског интелектуалца, "другога по реду доктора права у свом народу", професора Универзитета у Харкову и једног од најучевијих Срба свога доба. Рађена највећим делом на основу литературе, углавном на основу списа Вука Караџића, прота Матије Ненадовића и Лазара Арсенијевића-Баталаке, ова књига претставља синтезу свега онога што је писано о Теодору Филиповићу, у Србији названом Божидару Грујовићу, и може да послужи као лектира о једном истакнутом Војвођанину, који је напустио лепо започету каријеру у Русији и из родољубивих побуда дошао у устаничку Србију да ту служи своме "малом отечеству". О Грујовићевој делатности у Србији говорили су савременици само у суперлативима. Тако, например, Вук Караџић је писао: "За ово је вријеме Божо био једини стуб српског Совјета: он је био и претседник и секретар и писар и све". Прота Матија Ненадовић вели: "Божо је био и канцелиста, преписчик, протоколист и све..." А аустриски генерал Дука, пореклом Србин, у једном свом извештају ерцхерцогу Лудвигу тврди да је Грујовић у Совјету "све и сва". Али, већ после непуне две године рада у Србији (од краја марта 1806 до краја јануара 1807), Грујовић оболи од туберкулозе, буде пренесен најпре у Земун а затим у Петроварадин, у војну болницу, где је и умро, у 32 години живота, 25 марта 1807. Његова прерана смрт ожаљена је као велики национални губитак и он је сахрањен са свим почастима у порти Саборне цркве у Новом Саду. А Сима Милутиновић-Сарајлија испевао је читаву химну, у дитирамбском стилу, величајући овог талентованог младог човека који је "презрео дивоте Ниниве, па се придружио српским пастирима да би уздигао цену Правди, да би тиме потхрањивао родољубље и упућивао га куда треба".

Међутим, Милован Ристић, у својој монографији о Грујовићу, повео се некритички за овим некролозима, одама, апотеозама и славопојкама, тако да није успео дати прави, истинити лик овог нашег несумњиво заслужног јавног радника, већ је дао само његов нереални, идеализовани лик. Тако, например, Ристић вели између осталог: да је Грујовић "први интелектуалац-сарадник Карађорђев"; да је Грујовићево **Слово** "прва демократска реч у ослобођеној Србији"; да је Грујовић "први школовани правник, који је унео идеју законитости и уставности у живот примитивне земље која се тек стварала и изграђивала"; да је он "поборник националног ослобођења свих Срба"; да је "јасно формулисао национални програм побуњене Србије"; итд. итд. У самој ствари, "први интелектуалац, - сарадник Карађорђев" био је — Доситеј Обрадовић; затим, "прва демократска реч у ослобођеној Србији" била је реч — Доситеја Обрадовића; даље, први "који је унео идеју законитости и уставности у живот примитивне земље" био је неправник — Доситеј Обрадовић; најзад, први "поборник националног ослобођења свих Срба" био је опет Доситеј, који је у свом чувеном писму од 10 августа 1805 заиста "јасно формулисао национални програм побуњене Србије".

Као што је Ристић без разлога приписивао Божи Грујовићу и оне заслуге које стварно припадају Доситеју Обрадовићу, тако је и митрополиту Стефану Стратимировићу приписао у део заслуге Доситејеве. Већ споменуто писмо од 10 августа 1805 Ристић приписује у првом реду Стратимировићу, а тек на другом месту Доситеју. Међутим, Никола Радојчић, објављујући овај значајан докуменат у *Летопису Матице српске* (1921), у свом чланку **Доситејево писмо о уређењу и просвећењу Србије**, изричито тврди: "Цело је писмо, уопће, у својим главним деловима, језгровити извод из свих Доситејевих дела, нарочито његових просветитељских програма, а одељак о важности рада средиште је те језгре. У писму је цели Доситеј, чак и по том, што се оно свршава његовим познатим планом о штампарији, који Доситеја у зрелим годинама није никада остављао. Зато би се из дела и писама Доситејевих и могла врло лако навести множина места која се, не само по садржини него и по речима, потпуно слажу са мислима изнесеним у овом програматичком писму... Доситејеве су идеје, уосталом, свакоме отворена књига и зато је врло лако утврдити да је ово потајно, под туђим именом послано писмо, доиста његово, јер њиме очевидно веје дух Доситејевих мисли и у њему су неки његови просветитељски назори нашли свој класични израз".

Приписивати ово писмо у првом реду Стратимировићу, а тек у другом реду Доситеју, значи не познавати национално - политичку идеологију ни једнога, ни другога. Клерикалац и конзервативац Стратимировић, уколико је уопште имао каквог утицаја на састављање овог знаменитог писма, могао је имати евентуално само секундаран утицај, и то једино у неважним и споредним детаљима, у које овде не можемо улазити. По својим прогресивним идејама, слободоумним схватањима и демократским убеђењима ово је писмо, посматрано као једна органска целина, Доситејево дело, и оно се има као такво и третирати.

Међутим, са познатом посланицом устаничких вођа тршћанским Србима већ није тај случај. Милован Ристић изричито тврди: "исто тако интересантна је и посланица коју је у име српских устаника саставио и својом руком написао Божидар Грујовић Србима Тршћанима 7 августа 1806". Да је Грујовић ову посланицу заиста "својом руком написао" сведочи његов оригиналан рукопис, сачуван у Архиву Српске академије наука; али, да је ову посланицу Грујовић сам саставио не може се овако категорички тврдити, услед недостатка веродостојности извора. Као што је већ у почетку речено, врло је вероватна и убедљива претпоставка Б. Ковачевића да је у састављању ове посланице имао јакога удела и Доситеј. Исто тако, није неприхватљива ни хипотеза да је на овом послу могао сарађивати и прота Матија Ненадовић, који је доиста био "вешт у састављању претставки и посланица". Али, све су то само мање или више вероватне хипотезе, о којима се даје дискутовати, али којима се мора увек приступати са свим потребним оградама и резервама.

Устаничка посланица тршћанским Србима, датирана 7 августа 1806, могла је стићи у Трст, вероватно, крајем августа или првих дана септембра, Милован Ристић тврди: "Тамо је тада живео и Доситеј Обрадовић". Међутим, Б. Ковачевић је утврдио — на основу аутентичних казивања савременика — да је Доситеј напустио Трст "пре зоре" 13 јуна 1806. Према томе, у време састављања устаничке посланице Тршћанима јасно је да се Доситеј више није налазио у Трсту, него у Земуну. Према испитивањима Б. Ковачевића: "Одлазећи из Трста, Доситеј се кратко време задржао у Карловцу и у Сиску, па је средином године 1806 стигао у Срем, где се, по свој прилици, већ првих дана, састао у Земуну с изасланицима који су носили тршћанским Србима посланицу устаничких Срба". Из свега овога излази да је један од састављача ове знамените посланице вероватно био и Доситеј, поред Боже Грујовића и, можда, проте Матије Ненадовића

Основна је грешка Милована Ристића што је узео за полазну тачку очигледну намеру да пошто-пото стави Грујовића високо изнад Доситеја, иако сви историски извори сведоче да је Доситејева улога у Првом устанку била далеко значајнија од Грујовићеве. Од свих војвођанских Срба који су прешли у устаничку Србију и залагали се за национално-политичко изграђивање и културно-просветно уздизање Србије у овом епохалном времену, Доситеј је несумњиво предњачио и речју и делом. Тек после њега долазе Божидар Грујовић, Иван Југовић, Стеван Живковић, Лазар Војиновић, и многи други, знани и незнани, који су сваки на свој начин и на своме пољу узорали своју бразду и принели свој обол општој ствари. Сви они очекују своје монографије у којима ће њихови напори и њихове заслуге бити објективно приказани и правилно оцењени, без идеализације и преувеличавања, са једином жељом да се о њима каже истина.

Д-р К. Милутиновић

Сава Мали, Сасани у борби, хроника једног села. Издање Покрајинског одбора Савеза бораца НОР, Нови Сад 1953, стр. 126, цена 100 дин.

Сваки град, свако село и заселак, скоро свака јаруга и сваки друм у Срему имају своју посебну историју у Народно-ослободилачкој борби. Њихове историје говоре о крвавој борби сремских партизана против окупатора и, мањим делом, домаћих издајника и сарадника фашиста. Историја (Хроника) сремског села Саса (Нових Карловаца) је

само једна од историја неколико десетина устаничких села, која су се тако исто упорно борила против заједничког непријатеља под руководством КПЈ и принела материјалне и људске жртве за данашњу слободу.

У хроници о Сасама писац је дао историјат малог али чувеног села од његовог постанка до данашњих дана. Он је период до Народно-ослободилачке борбе обрадио у кратким цртама, док је период НОБ дао исцрпно и детаљно, са улажењем у појединости, на први поглед споредне, али карактеристичне и за историчара важне и занимљиве. Хроника је достигла свој циљ и показала нашим новим поколењима пут којим треба да иду да би очували тековине за које су њихови очеви и дедови давали своје животе. Ми ћемо се овде само у главним цртама задржати на појединим поглављима ове сремске хронике.

После кратког увода писац даје историјат села које потиче још из XV века, док данашње насеље потиче из краја XVIII и почетка XIX века. Прошлост Саса као и читавог Срема је врло бурна. Кроз Срем су пролазиле велике турске силе када су ишле према средњој Европи; по њему су се водиле велике борбе између Аустрије и Турака; он је био дуго година погранична област између једне и друге империје. Он је био прибежиште великих сеоба из Турске од средњег века па све до прве половине XIX века. Сремским сељацима је много обећавано, али мало давано. И Сасани су учествовали у свим аустро-турским ратовима, били су граничари али, и поред свих царских обећања стењали су под влашћу спахија. Због тешког положаја и Сасани су били учесници свих буна у Срему, кад су се тражиле економске и политичке слободе. Развитком новчане привреде погоршава се економски положај кметова, а развитком капитализма стварају се нови друштвени односи на селу, земљу отимају страни капиталисти и сремски сељак долази и у економско и у национално ропство. Такав живот је условно стварање социјалистичких кружока, из којих се ствара, преко листа "Право Народа", социјалистички покрет. У Сасама се оснива Земљораднички савез који је одиграо видну улогу у подизању економског и политичког живота становника Саса. Савез је постојао све до 1914.

Живот радног народа није се поправио ни у новој држави, краљевини Југославији. Под утицајем заробљеника који су се вратили из Русије и који су тамо учествовали у Октобарској револуцији, међу сељацима долази до дискусије о правима сељака, тако да један део сељака ступа 1919 у Комунистичку партију Југославије, коју сматра као јединог заштитника и вођу радног народа. Партија је преузела политичку и пропагандну активност, што се огледало на изборима за Конституанту 1920. После Обзнане иста судбина која је стигла комунисте у целој Југославији стигла је и комунисте у Сасама. Даље, у делу се у кратким цртама даје преглед и борба сељака на економском пољу, подела општинске земље, јачање Партије после фашистичке диктатуре Пере Живковића и припремање Партије преко читаонице и продавница набавно продајних задруга, где су путем штампе, напредних књига и културних приредаба придобијани симпатизери за Партију. Партиски функционери су иступали на појединим свечаностима говорећи против ненародног и фашистичког режима Стојадиновића, а касније Цветковић-Мачекова. Крајем 1940 формира се такође и Скојевска организација. И једна и друга су после 27 марта 1941 знале и умеле објаснити потребу борбе за националну независност против агресора.

Наредна поглавља говоре о уласку окупаторске војске у Сасе и о њиховим односима и власти коју су успоставили у селу. Партија је и овога пута одиграла своју праву улогу. Политички рад партиске организације у селу одвијао се у духу Закључака Земаљског саветовања КПЈ. Комунисти устају против сејања националне мржње међу народима Војводине и раде на окупљању свих народа у борби против фашистичког окупатора, за истинско решење националног питања. Партија је на својих неколико састанака у 1941 расправљала о општим припремама оружаног устанка, Образовала је ударне групе од чланова Партије и Скојеваца, прикупљала оружје од чланова и симпатизера, обавештавала о борбама у Србији и на источном фронту, читала и прорађивала "Билтен" и припремала животне намирнице и станове (базе) за партизанске јединице које су већ почеле да се формирају. Крајем 1941 формира се Подунавски партизански одред, а почетком 1942 формирају се нове партизанске десетине у месту које изводе прве акције сечења бандера и уништавања телеграфско-телефонских инсталација. Током 1942, доласком ОК у Сасе, издавањем "Истине" и "Гласа Омладине" Сасе постају центар устанка у Срему.

Већ у пролеће 1942 одлази прва група омладинаца у партизане, који су кроз сремске равнице, Фрушку Гору и босанске планине пронеле славу Сасана. Остали омладинци, њих око 70, груписали су се у десетине, почели су да изводе акције у селу и околини. Тако су у једној акцији ослободили од жандарма два борца када су их спроводили у Стару Пазову; нападали на фашистичке салаше ради одузимања оружја и радио апарата, ради одузимања дебелих свиња од Шваба из Сланкаменачке планине, нападали на поједине усташке таборнике и фашистичке крвопије итд. На овај начин партизани су се снабдевали оружјем, а противници НОБ су осетили сву снагу и замах покрета. Фашистичка власт, да би спречила да омладина одлази у партизане, решава да сву омладину позове у домобране и у Немачку на рад. Али Партија је и овога пута благовремено интервенисала. Стварају се т. зв. Сунцокреташке чете, које отимају оружје од Немаца и усташа и одлазе у партизане. Поред војне акције, а на позив Окружног комитета, саска омладина, уз помоћ партизанских јединица, уништава све непријатељско жито и вршалице, и тиме спречава

да фашисти економски експлоатишу сремска села, а уједно и да снабдевају своје трупе. Разуме се да су после ових поменутих акција саских партизана морале уследити и репресалије већег стила. Немци су са неколико дивизија прешли цео Срем с намером да униште све партизана, а усташе и Немци такође су извршили у неколико махова блокаду села, којом је приликом страдало и доста партиских и скојевских руководилаца. Преки суд у Старој Пазови и Вуковару био је по злу познат, јер нико после његових пресуда није остао међу живима.

Једина власт у селу, коју су сељаци слушали као народну власт, био је Месни народно-ослободилачки одбор. Једно време је била уништена фашистичка општина, али је касније поново успостављена. Иако је Партија објашњавала правилно нашу борбу и у Сасама се нашло неколико народних непријатеља који су сматрали да када партизани не би вршили акције по терену, да Немци не би ни вршили репресалије над становништвом. Партиска организација МНОО и скојевска организација је објашњавала народу равним примерима да фашисти, Немци и усташе, плански уништавају наш народ без обзира на партизана. Убеђивањем је добрим делом постигнут успех а према издајницима НОБ примењена је примерна казна. Крајем 1943 и почетком 1944 скоро цело село је било укључено у НОБ, како мушкарци тако и жене, и они су све своје снаге улажили за победу. У том малом сремском селу било је преко 300 бораца у партизанским јединицама, од тога је 90 погинуло у борби. Отерано је из села и стрељано око 145 лица, претучено 74 итд.

Мало сремско село Сасе дало је значајан прилог нашој Народно-ослободилачкој борби. Сматрамо да би требало оваквим кратким хроникама приказати и остала устаничка села у Срему и другим крајевима Војводине и тиме се одужити борцима који су своје животе дали за нашу социјалистичку државу. Осим тога, овакве хронике као веродостојни историски извори одлично ће послужити историчарима који буду писали историју Другог светског рата и приказивали значајни удео Војводине у нашем великом Народно-ослободилачком рату.

Живан Куманов

Сретеније Зоркић, Диверзије у Срему. Издање Покрајинског одбора Савеза бораца НОР, Нови Сад 1932, стр. 286, цена 150 дин.

Народно-ослободилачка борба Војводине, под руководством КПЈ, отпочела је непосредно по уласку окупатора у нашу земљу у свим крајевима Војводине. Са највећим еланом развила се борба у Срему, где су услови за развитак Народно-ослободилачког покрета били повољнији. Борба се ту развијала и условљавала у свим правцима: у организовању месних власти, стварању партизанских и диверзантских јединица, на економском пољу, преко партизанске штампе, увек са циљем уништавања непријатеља и његових сателита, стварања слободне територије и народне власти. Одмазде су се чиниле, падале су многе невине жртве, али и поред свих препрека народ је остао несаломљив, желео је и дочекао коначну победу.

У овој књизи верно је приказана борба диверзаната Срема, њихови јуначки подвизи и упорна херојска борба у циљу уништавања објеката и свих постројења, и свега онога што би могло послужити непријатељу. Кроз низ кратких чланака писац је, по причању својих другова, а и сам учествујући у већини диверзантских акција, изнео слику наших бораца, наше борбене омладине, која је знала зашто се бори и умела, кад је то борба захтевала, и своје младе животе да жртвује за општу слободу. Кроз чланке су се такође могле уочити и све тешкоће везане за савлађивање технике прављења, постављања, начина паљења и честог неексплодирања мина, њиховог темпирања без потребног материјала, без довољног експлозива, електричних батерија и другог материјала неопходног за извођење диверзантских акција. И поред свих недостатака мине су ипак монтиране и возови су летели у ваздух, а са њима и војници и материјал, неопходно потребни окупатору за борбу против савезника и наших јединица.

Наши диверзанти су уништавали железничке пруге код Старе Пазове, Вогња, Кленка, на прузи Винковци—Брчко и на другим местима; уништавали су непријатељско жито (Не дамо жито!), непријатељске постаје, жандармериске касарне и усташка упоришта, из којих су чак придобијали жандарме и финансије за НОБ (Опкољени сте!). Ослобађајући партиске функционере, они су се обрачунавали са фашистима на друмовима (На Иришком Венцу). Са неколико смелих омладинаца диверзанти често постижу велике успехе и протерују фашистичке власти са важних позиција. Под руководством Партије и Скоја, омладина је масовно уништавала бандере и друга телефонска постројења.

Врло лепо су описани сусрети старих диверзаната (Сусрет) и акције које су извршене у знак поштовања и сећања на пале диверзанте, на познатог и омиљеног Брилета, Ваву и др., као и путовања диверзаната колима кроз равни и слободни Срем у акцију на железничку пругу Београд—Загреб, на акције ради рушења мостова, минирања калдрме, дочекивања фашистичких камиона и уништавања фашистичке војске која је пљачкала сремска села. Врло дирљиво је описана несмотрена погибија чувених диверзаната Шмелинга и Шиље (Записи о смрти Шмелинга и Шиље) и освете њихових другова. Затим следе описи успешних диверзија (Први тенк), уништавање тенка, паљење

магазина (Преко Дунава), слање миниране књиге (као поклон пакета) жандармериском нареднику у Ст. Бановце (Поклон), сачекивање и уништавање воза усташа и Немаца у њему на железничкој станици Спачва (Спачва) и др.

Један од најинтересантнијих и најбоље обрађених чланака у књизи је несумњиво чланак "Наше мине". У њему је дата верна слика перипетија кроз које су пролазили сремски диверзанти, тешкоћа које су морали да подносе да би им диверзије успевале и начина на који су дошли до сопствене радионице "фабрике" мина и бомби, која је изграђена на обали Дунава, у једном брегу између хатара Сурдука и Белегиша. Пут до стварања фабрике био је врло тежак. Лисичја рупа је искоришћена за оцак будуће ливнице бомби и мина.

Када су главне тешкоће отклоњене, требало је из Земуна и Београда пребацити још доста кокса, ливачког песка, графитних лонаца и др. Производња је почела, најпре са малим капацитетом, док се касније дневни капацитет пење на 39 комада бомби и 6 комада мина. Саграђене су и испробане и мине на води, али нису коришћене јер би њиховом употребом ометали пребацивање партизана из Баната у Срем. Што је најважније, и бомбе и мине су биле одличног квалитета и нимало нису заостајале иза правих "крагујевчанки". Разуме се да је то само давало потстрека за даљи рад и усавршавање. У самом напису се такође говори о разним базама, њиховој врсти, доброј вентилацији, разним излазима и читавој техници око изградње истих, све са циљем да се обезбеди живот и несметан рад илегалним партиским радницима и борцима за народну ствар. Добро је обрађен и чланак "Освета" у којем се на врло детаљан начин описује жеља Скојевца Јеленчета да једним несвакидашњим подвигом скине партиску казну коју је правилно добио, али која га тишти. Он смишља и ствара план да убије чувеног крволока претстојника Старопазовачког среза, гуравог Ромеча. Он своју замисао саопштава секретару партиске јединице, који одобрава његову замисао и припрема се за исту. Јеленче, са још једним другом, одлази у фашистичко легло, Стару Пазову, и убија фашистичког гада у његовом стану. — Смеле акције диверзаната се нижу на свим странама, некада непромишљене, самовољне (Жицарова смрт), неиспитане довољно и неодобрене од руководства, на своју руку изведене, у којима се губе одлични и смели диверзанти и борци са великим искуством. И као рањеници, на опоравку код својих кућа, диверзанти су својим искуством користили мештанима, својим земљацима, у борби за уништавање фашиста, немачких и усташких крволока, где год и кад год би им се указала могућност (На боловању).

Својом књигом Зоркић је обележио само један део диверзантских акција у Срему, углавном у којима је он лично или у којима су његови пријатељи учествовали, и тиме оставио трага о нашој херојској борби, а уједно и одужио се успомени палих диверзаната наше дичне Војводине. Диверзантских акција било је и у Бачкој и у Банату и један од њихових учесника требало би да овековечи и те акције.

Ж. Куманов

ЕТНОЛОГИЈА

Три публикације Народног музеја у Кикинди: Иђошка хроника Ђурђулов Јована. Библиотека Народног музеја, Кикинда. Штампарија Г.О.Н.Ф. Кикинда, 1951. Стр. 58. — Музејски радник Н., Башаид 1795—1801. Градска штампарија, Кикинда, 1952. Стр. 39. — Музејски радник Н., Економска база Диштрикта великокикиндског 1781 године. Народни музеј и Државна архива Кикинда, 1954. Стр. 16.

Иђошка хроника није никаква хроника (тај наслов је дао приређивач), већ су то уствари аутобиографске белешке и успомене које је њихов писац ставио на хартију у току 1926—1930 а које се односе на доба почевши од око 1860. Није објављен цео текст, што је штета, приређивач је, напр., изоставио генеаложке податке о становницима Иђоша и околних села, а ти подаци су, међутим, исто тако важна грађа као и они који су објављени, а који су заиста и врло занимљиви и врло корисни за проучавање економског, друштвеног и културног развика Баната у другој половини XIX века, када се још живело веома оскудно у сваком погледу. Није требало изоставити ни пишчева разматрања, јер су и то документи о народном животу.

Друга књижица, Башаид 1795—1801, написана је на основу сачуваног протокола десетка за 1795—1801 годину. Поред неколико података о самом селу, истиче се вредношћу списак свих домаћинстава и њихових задужења са десетком за тих шест година. Нажалост, ни тај докуменат није издан у целини услед недовољне стручне спреме и искуства приређивача. Приређивач је дао два азбучна прегледа: регистар свих појединих домаћинстава и регистар родова са бројем домаћинстава и поделом по величини поседа.

Трећи спис, Економска база Диштрикта великокикиндског 1781 године иако најмањи, ипак је најважнији. Поред значаја који му даје садржина, значајан је и по томе што је рађен на основу

најстаријег оригиналног списка архива Великокикиндског диштрикта. Оригинал је на немачком језику, али оригинал није публикован. Дати су статистички подаци о културним површинама, броју и категоријама кућа, броју трговаца, занатлија, ракијских казана и сувача по појединим насељима и табеларни прегледи о свему томе.

Ма како скромни обимом и опремом, и поред поменутих недостатака услед недовољне стручне опреме и искуства приређивача, ти прилози су веома користан допринос. Приредио их је управник Музеја у Кикинди Лука Надлачки. Његова анонимност на том послу је сасвим неумесна и непотребна.

Мил. С. Филиповић

Philip E. Mosely: The Distribution of the Zadruga within South—Eastern Europe. Посебан отисак из "The Joshua Starr Memorial Volume", New York 1953, стр. 12 Проф. Мозели лично је вршио проучавање задруге у Југославији, Бугарској и Арбанији, па у овом прилогу, који му је трећи по реду, приказује распрострањење задруге у Југоисточној Европи у годинама пред Други светски рат. Разликује области где су задруге честе и области где су задруге ретке. Један појас по њему претставља област некадашњих арбанашких и црногорских племена, где је задруга раније била снажан чинилац у оквиру племенског система, а увелико ишчезла до 1938. Други, већи појас, на југу, истоку и северу од претходног, обухвата планинске крајеве Босне, и Херцеговине, западне Хрватске, северне и средње Македоније и средње Арбаније, у којима је задуго владала несигурност личности и имања. Ту је задруга била средиште личне безбедности, економског рада и друштвеног задовољавања. Изолованих области са сличним повољним условима за задружни живот било је и у планинама западне Бугарске, у северној Грчкој и у југозападној Арбанији. Трећи појас је опет на северу, истоку и југу од другог и обухвата поља и долине у Хрватској, Славовији, преткумановској Србији, западној и источној Бугарској, јужној Македонији и јужној Арбанији, где је задружна традиција, у ранија времена, имала различите степене снаге, али су у позним 1930-им годинама њен утицај и сећање на њу нагло ишчезавали.

Главна је мисао проф. Мозелија да задруга има само тамо где има и докле има слобоне незаузете земље, макар и рђаве, коју ће задруга, како јој број чланова расте, заузимати и обрађивати, и, друго, да су задруге одиграле велику улогу у крчењу шума и привођењу култури нових површина у поменутих земљама. Вреди још истаћи да и проф. Мозели истиче зависност задруге од личне и имовинске безбедности: у области са племенима задруга није толико потребан и толико чврст облик друштвене организације а изван те области несигурност је условила постојање великих задруга. Још је значајнији закључак да се задруга не може сматрати неком особиним "динарске" расе, уопште да етничке и националне разлике не долазе до израза у структури и функционисању многих и разних типова задруге. Мада иначе и сам налази да код проучавања задруге треба главну пажњу посветити економским и друштвеним чиниоцима као узрочницима разлика у социјалној и психолошкој структури задруге, он тврди да је у другом појасу прелаз од задружне на индивидуално-породичну друштвену основу условљен првенствено психолошком променом, тј. наглим сазнањем да задруга више није "модерна" (а не првенствено економским и друштвеним узроцима), а у трећој зони да су економске промене пратиле психолошку револуцију. Међутим, ти закључци се не могу прихватити, јер "психолошке" промене су само последица и одраз великих економских и друштвених промена у друштву балканских народа, а нарочито продирања новчане привреде. И "појаси" проф. Мозелија тачно одговарају фазама и стањима прелаза од натуралне привреде на новчану. Као што сам и ја у једном свом опису 1945 ("Несродничка и предвојена задруга"), тако је и проф. Мозели дошао до закључка да је задруга облик друштвене организације који се веома лако прилагођава регионалним варијацијама у економским и друштвеним условима и потребама.

Мил. С. Филиповић

Pauls Kundzins: Zwei bezeichnende Schmuckformen in der frühen Holzarchitektur Nordeuropas. Skrifter Utgivna av Institutet för Folklivsforskning vid Nordiska Museet och Stockholms Högskola 4. Stockholm 1952. стр. 88.

Та два облика су: стубови са пластично обрађеним средњим делом ("јабука" код нас) и мањи лучни изрези са пластичним прекидом који се сусрећу на кућама, зградама, намештају, оруђу од дрвета, али и у камену и металу. На основу обилате грађе, прикупљене из разних публикација — нешто мало и из јужнословенских земаља — као и грађе коју је лично прикупио по балтичким и скандинавским земљама и Немачкој, пропраћене анализама и разматрањима, писац је дошао до закључка да су ти облици настали пре 3000 година и да су се ширили по свету, и изван Европе, са сеобама Индоевропљана. — Облици о којима расправља К. веома су одомаћени и код нас и имају веома широку и разноврсну примену у дрвеним деловима куће и других зграда, на покућанству итд., па би, познанство са студијом проф. К. било од користи нашим архитектама и етнолозима који се баве проучавањем народног грађевинарства и уметности, а научна обрада тих украсних елемената код нас можда би била од утицаја на

пишчеве опште закључке. Аутор се у својим излагањима држао политичких, државних, граница; излагања би била несумњиво још јаснија да се држао етнологских или културних области или целина.

Мил. С. Филиповић

БИОЛОГИЈА

*Зборник Матице српске. Серија природних наука бр. 4, Нови Сад, 1953, (Садржај: Др. инж. Виктор Нејгебауер, Агро и хидропедолошке особине терена између Купусине и Бачког Моноштора. Инж. Лазар Стојковић, Проучавање вегетативног периода наше озиме пшенице (*Triticum vulgare* Vill) као прилог познавању њене фенологије. Живко Славнић, Биљногеографика анализа и флорогенеза сремске халофитске вегетације. Јелена Бећаревић, О распрострањењу неких медитеранских врста у барској флори Војводине. Нада Атанацковић, Белешке о неким биљногеографски важнијим врстама у флори Фрушке Горе. Андреј Прша, Прилог познавању биологије рибе фауне Палића. Мирко Јованић, Прилог познавању биологије озиме совице (*Agrotis segetum* Schiff.) и њене штетности у Војводини. Боровоје Ж. Милојевић, Наше високе планине и њихова улога у раздвајању и спајању. Бранислав Букуров, Геоморфолошки приказ Војводине. Бранко Ђурић, Прилог физичком истраживању језера Палић. Јелица Ђурђевић, Тараш. Живко Пуцаревић, Саобраћај у Равном Срему. Прикази — Белешке — Некролог).*

Др. инж. Виктор Нејгебауер (Покрајински завод за пољопривредна истраживања у Н. Саду): Агро и хидрогеолошке особине терена између Купусине и Бачког Моноштора.

У општим напорима за подизање пољопривреде, посебно у погледу борбе против суше, проблему који се последњих година показао акутан, овај рад нашег познатог научног радника претставља знатан допринос.

Испитивано подручје налази се на алувијалној равни Дунава и састоји се из низа мезо и микро греда које теку паралелно са Дунавом, а између њих се налазе мезо и микродепресије. На гредима су се развиле ливадске црнице, а у депресијама су се формирале карбонатне ритске црнице. Хумусом обојени слој земљишта износи просечно 50—60 цм (код ритских црница је нешто дубљи), испод овог слоја налази се песковита иловача и касније речни песак. Оранични слој ливадских црница је растресит, не показује одређену структуру, лако се обрађује и копа, док код ритских црница он показује крупно грудасту, чак призматичну структуру, и за разлику од ливадских црница њихова пропустљивост за воду је слабија. Оба типа земљишта садрже знатну количину калцијум карбоната и за прилике Војводине прилично велику количину хумуса (5—7%). Реакција оба типа земљишта је алкална са приметним садржајем лако растворљивих соли, између којих и соде. Под условима наводњавања те мале количине соли неће неповољно деловати на производне особине земљишта, јер ће се испрати. Механички састав ливадских црница у природном стању даје утисак песковитих иловача, има одличну микроструктуру, док макроструктура већином није изражена. Карбонатне ритске црнице су знатно тежа земљишта од ливадских црница, процењују се као теже иловаче, некад као глинуше. Макроструктура ритских црница је неповољна, микроструктурне особине су одличне. Волумен пора опада према дубини, што је важно са биљно физиолошких гледишта. "Пољски водни капацитет" ливадских црница износи у просеку 28,7 Вол.% према 43 Вол.% код карбонатних ритских црница. Мртва вода код првих износи просечно 13,3 Вол.%, а код других 19 Вол.% "Пољски водни капацитет" и физиолошки корисна вода у ливадским и карбонатним ритским црницама за различите дубине земљишта дати су на приложеној табели. Табела показује да код ливадских црница слој земљишта дебљине 0—60 цм може да садржи без отицања на доле око 60 цм воде, што значи да заливна норма на ливадским црницама не сме да буде већа од 60 мм. Карбонатне ритске црнице имају већи водни капацитет него ливадске црнице уз истовремено повећање мртве воде. Количина физиолошки корисне воде при засићености водом до стања "пољског водног капацитета" у карбонатним ритским црницама за слој од 0—60 цм износи 144 мм, а волумен пора заузет водом је до 90,5 %. Пошто у порама не остаје довољно ваздуха за животне функције биљног корена, приликом наводњавања ритских црница не сме се употребити једновремена заливна норма од 144 мм воде.

Инж. Лазар Стојковић, научни саветник (Покрајински завод за пољопривредна истраживања у Н. Саду): Проучавање вегетационог периода наше озиме пшенице (*Triticum vulgare* Vill) као прилог познавању њене фенологије. Ова студија нашег познатог научника на пољу агробиологије односи се на испитивање фенологије четири варијетета ("Банкут", Новосадска 2778, Новосадска 1439, Новосадска 1446) наше озиме пшенице *Triticum vulgare* Vill у еколошким условима Војводине. Од појединих фаза вегетације изложени су подаци са табеларним

прегледом о времену сетве, о ницању и сазревању у временском раздобљу од десет година (1941/42 до 1951/52, подаци о ницању за четири године). Према добијеним резултатима за природне услове ботанички варијетет *erythrosperrum* Кске показује најбоље производне вредности. Дужина вегетацијског периода, као и време појава појединих фаза развоја показују сразмерно велико варирање, док временске разлике појава ових фаза код појединих сорти у истој години остају у доста уским границама. Ово велико колебање је последица променљивости еколошких услова по годинама, где на првом месту стоје услови влажности и топлоте. У поређењу са страним сортама кратког односно дугог вегетацијског периода испитивани варијетет пшенице *erythrosperrum* Кске показује највећу продуктивност, јер биотипови који не поседују у довољној мери пластичност у погледу прилагођавања на променљиве услове, пре свега влажности и топлоте, током вегетације бивају природно елиминисане из производње, док испитиване сорте, као биотипови великих могућности за прилагођавање у датим еколошким условима дају задовољавајућу продуктивност.

Рад је документован бројним подацима, табелама и графиконима уз анализу и закључке постављеног проблема.

Живко Славнић: Биљногеографска анализа и флорогенеза сремске халофитске вегетације. Значај овога рада је првенствено у самом проблему, који се досада за прилике Војводине мало обрађивао. Рад има карактер монографске обраде и даје исцрпан приказ халофитске вегетације, списак халофитске флоре, као и податке о климатским и едафским факторима који условљавају халофитску флору и вегетацију. Рад третира и извесне биљногеографске проблеме и питања флорогенезе сремских слатина посебно.

У уводном делу дат је преглед климатских и педолошких односа земљишта у поређењу са одговарајућим земљиштем Бачке и Баната. Срем има нешто топлију климу и са више падавина, а у педолошком погледу најраспрострањенији тип земљишта је чернозем, деградирани чернозем и гајњача, а од слатина налазе се солоњец, солоћи и заслањене ритске црнице. У следећем делу рада аутор даје преглед вегетације по биљним заједницама, уз податке педолошких особина земљишта одговарајуће заједнице. Аутор констатује да сремска халофитска вегетација није тако богато и тако потпуно развијена као одговарајућа вегетација у Бачкој и Банату, и да у халофитској флори Срема недостаје већина облигатних халофита. Еуталофитских врста је сасвим мало и далеко мање него у Бачкој и Банату.

На крају рада аутор износи своја разматрања по питању постгласијалне историје сремске халофитске вегетације. При томе констатује да су хумидни и хладни атлански и суббореални постгласијални периоди оставили много више трага у сремској халофитској вегетацији, него суви и топли бореални период. Суво, топло бореално доба у Срему је слабије изражено него у средишним деловима Војводине. Отуда извесних биљногеографски индиферентних и облигатних халофита и слатина типа солончака у Срему вероватно није ни било. По питању ендемских панонских халофита, аутор износи своје мишљење (на основу ранијих истраживања) да су врсте *Plantago Schwarzenbergiana* и *Roripa Kernerii* настале вероватно у једно сушно и топло доба у бореалу, док су врсте *Aster punctatus* ssp. *canus* и *Aster tripolium* ssp. *pannonicus* настале касније у атланском или у суббореалном добу.

Јелена Бећаревић: О распрострањењу неких медитеранских врста у барској флори Војводине. У овом кратком раду аутор даје своја запажања о распрострањењу неколиких медитеранских врста (*Wolfia arthiza* Wimm, *Chlorocyperus glaber* Palla, *Chlorocyperus longus* Palla и *Blackstonia serotina* (Koch/Beck) у барској флори Војводине. За сваку поједину врсту наведена су налазишта, било да их је аутор сам нотирао или на основу података из литературе. Писац констатује да наведене врсте у погледу свог распрострањења стоје у извесном односу, да се налазе на истим или приближно истим стаништима која су локализована углавном у долини Дунава и Тисе и да ови елементи указују вероватно и на њихову заједничку прошлост и начин ширења у Војводини.

Нада Атанацковић: Белешке о неким биљногеографски важнијим врстама у флори Фрушке Горе. У вези распрострањења неких у биљногеографском погледу важних врста у Војводини аутор овог чланка даје податке о налазишту врста које је сам констатовао или на основу података из литературе. Забележена је појава две медитеранске врсте (*Orchis simia* и *Notochlaena Maranthe*), две балканске врсте (*Ostrya carpinifolia* и *Roripa lippicensis*), једна панонско-медитеранска (*Sternbergia colchiflora*), две понтичке (*Crambe tataria* и *Ajuga Laxmannii*), и једна алписка врста (*Arenaria ciliata*). Нове су за флору Фрушке Горе: *Ostrya carpinifolia*, *Orchis simia*, *Roripa lippicensis*, *Arenaria ciliata* и *Ononis spinoso-hircina*.

Андреј Прша: Прилог познавању биологије рибеље фауне Палића. Аутор даје основне податке о положају језера и хидрогеографским приликама. Затим износи факторе који утичу на рибељу фауну језера да би прешао на анализу рибеље фауне Палића. Данас у овом језеру живе претставници двеју породица — *Syrphnida* и *Silurida*, те је фауна језера врло сиромашна у погледу броја врста. Ова фауна је већином досељена и то у мањој мери природним путем а у већој мери вештачким. Насељавање смућа и сома није успело, а најбоље су се прилагодили на

услове живота у језеру караш као и хибриди између шарана и караша. Ако је водостај нормалан услови за живот риба су повољни, тако да језеро одговара захтевима шаранског рибњака.

М и р к о Ј о в а н и ћ : Прилог познавању биологије озиме совице (*Agrotis segetum* Schiff.) и њене штетности у Војводини. Озима совица по својој штетности долази одмах после пролећне совице (*Euxoa temera* Hb.). Она се неких година јавља у већој мери и тада причињава велику штету многим врстама усева. Последњих година она се у већем броју појавила 1950 године. Озима совица код нас има две генерације, а када је пролеће рано може да се јави и трећа генерација. Гусенице прве генерације јављају се од краја маја па до половине јуна и оштећују највише шећерну репу, кукуруз и дуван. Масовно кукуљење дешава се обично половином јула. Највећу штету у нашим крајевима причињавају гусенице прве генерације, док је друга генерација, па евентуално и трећа, без великог значаја, јер су гусенице малобројне, а осим тога ниска температура јесењих и зимских дана убија гусенице. Појава треће генерације може, у мањој или већој мери да смањи интензитет појаве штеточине идућег пролећа.

М. Марчетић и Н. Бабић

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Ј А

музејско-конзерваторске струке 1952-1953

А Р Х Е О Л О Г И Ј А

Василић арх. Бранко, Новопронађени надгробни споменици у Сремској Митровици. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 146—147.

Василић арх. Бранко, Римска гробница у Сремској Митровици. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад, 1953, 94—96.

Веленрајтер Павле, Старосрпско гробље из X—XII века код Бостаништа близу Мошорина у Бачкој. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 148—151.

Веселиновић Рајко, Ново налазиште у Ковачици из X—XII века. Музејски весник, бр. 8—9, Београд, 1953, 5.

Веселиновић Л. Рајко, Старосрпско насеље на Бостаништу код Мошорина у Бачкој. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 5-58.

Гавела др Бранко, Један прилог етничкој и хронолошкој детерминацији панонске керамике у Средњем Подунављу. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 59—66.

Гарашанин др Милутин, Банат-Српско Подунавље-Керамеикос. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 67—72.

Грбић др Миодраг, Питање генезе ватинске и дубовачке грнчарије. Рад Војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 73—75.

Грбић Миодраг, Релативна и апсолутна хронологија наше праисторије. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад, 1953, 88—94.

Јуришић Александра, Римско-сарматски и словенски налази у Ковачици. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 141—146.

Korošec Josip, Branko Gavela, Keltski opidum Židovar-Knjižna in druga poročila. Arheološki vestnik, IV/1, Ljubljana, 1953, 164—169.

Korošec Josip, Milutin M. Garašanin, Venera iz Starčeva-Knjižna in druga poročila. Arheološki vestnik III/2, Ljubljana, 1952, 321—322.

Мано Зиси Ђорђе, Прилог испитивању Араче. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 76—84.

Маријански Мирјана, Преглед археолошких радова у Војводини у 1952 г. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 226.

Марковић-Марјановић Јелена, Континуелна палеолитска станишта на лесном платоу северне Бачке. Гласник САН IV, св. 2, Београд, 1952, 277—278.

Марковић-Марјановић Јелена, Палеолит на обали Лудошког Језера код Суботице. Гласник САН IV, св. 1, Београд, 1952, 168-169.

Milošić Vladimir, Funde der Kostolacer Kultur in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars in Marburg (Lahn.). Praehistorische Zeitschrift, Berlin, 1953, 151—158.

Нађ Шандор, Арача. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 85—92.

Нађ Шандор, Насеље из млађег каменог доба на Матејском Броду код Новог Бечеја. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 107—117.

Рашајски Растко и Шулман др Мирко, Праисториска градина Феудвар код Мошорина. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 117—141.

Секереш Ладислав, Приказ-археологија. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 267.

Славнић Марија, Некропола у Чуругу. Музеј 7, Београд, 1952, 46—54

Шулман др Мирко, Грбови из бакарног доба у Суботици. Зборник Матице српске, серија друштвених наука, св. 3, Нови Сад, 1952. 157—164.

М. Маријански

ИСТОРИЈА

Беновић Славко, Сремски трговци и Први српски устанак до 1809 године. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад, 1953, 5—25.

Веселиновић Рајко, Народни музеј Панчево (изложба поводом десетогодишњице Народне револуције), Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 227—228.

Веселиновић Рајко, Панчево кроз историју. Види Томандл др Миховил.

Видан Живко, Душан Ј. Поповић — Срби у Будиму од 1690—1740 (приказ), Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 272—274.

Вуксан Олга, Зборник Матице српске (приказ). Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 274—275.

Вулетић Бодин, Угушивање српско национално-књижевне пропаганде у Аустрији после Тицанове буне. Историски гласник, Орган Историског друштва НР Србије 1—2, Београд 1953, 81—89.

Вучковић Војислав, Војвођанско питање у односима између Србије и Мађара од 1859—1868. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад 1953, 26—40.

Гавриловић Славко, Бечка "Зора" и пренос костију Бранка Радичевића. Летопис Матице српске, Нови Сад, новембар 1953, год. 129, књ. 372, св. 5, 402—408.

Гавриловић Славко, Лебл Арпад—Жетелачки штрајкови у Војводини; Историска литература о Тицановој буну (прикази). Задружни архив 1. Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад 1953, 218—220 и 207—213.

Дурман Јован, Удружења (задруге) за узајамно помагање у Србији (почетак код Св. Марковића). Задружни архив 1. — Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад 1953, 173—189.

Давидовић-Зеремски Сава, Документи о Светозару Милетићу (приказ). Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад 1953, 141—142.

Давидовић-Зеремски Сава, Рад на оснивању пољопривредног друштва у Војводини 1857. Задружни архив 1. Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад 1953, 164—173.

Давидовић-Зеремски Сава, Eugen Bonomi, Serben in Grossturwal Törökbalint (приказ). Зборник Матице српске 5, Нови Сад 1953, 135—9.

Дотлић Лука, Јубилеј првакиње новосадске драме Олге Животић. Наша сцена, Нови Сад 15 марта 1953, год. VI, бр. 57—58, 1.

Гузина Ружица, Поводом објављивања "Грађе за историју српског покрета у Војводини од 1848—1819 године". Нова Мисао 6, јуни 1953 год I, бр. 6, 853 -858.

Ђурђевић Бранислав, Српски Академија Наука и историографија. Нови Мисао, мјесечни часопис, год. I, Београд 1953, бр. 10 од октобра 1953, 636—641; бр. 11 од новембра 1953, 793—802 и бр. 12 од децембра 1953, 933—943.

"Застава" о Босни и Херцеговини (књ. I.) (Збир чланака из Новосадске Заставе који говоре о Босни и Херцеговини и њеној вези са Војводином и Србијом). Предговор и у редакцији Хамдије Капицића. Издање Свјетлости, Сарајево 1953, 371.

"Застава" о Босни и Херцеговини књ. II, у редакцији Хамдије Капицића. Издање Свјетлости, Сарајево 1953, 361,

Зрењанин Жарко — Диван пример огромног пожртвовања и херојског јунаштва у Народноослободилачкој борби Војводине (поводом дванаестогодишњице његове херојске смрти). Календар 1954. Издање Матице српске, Нови Сад 1953, 59—63.

Иванчевић Љубомир, Матичне књиге села Бешке из друге половине XVIII века (кратка историја и садржине матичких књига). Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад 1953, 96—102.

- Јанц Загорка*, Прилог познавању опреме књига на територији Војводине. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 170—177.
- Јовановић М. Војислав*, Сомборски портрет Краљевића Марка. Летопис Матице српске, год. 129, књ. 372, св. 3, Нови Сад (септембар) 1953, 195—199.
- Јосифовић др Стеван*, О Банатском алманаху Димитрија Тирола. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 4, Нови Сад 1952, 56—64.
- Ковачевић Божидар*, Доситеј Обрадовић у Првом српском устанку. Издање Просвете, Београд 1953, 92.
- Ковијанић Р(исто)*, Јован Бошковић у младости. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 4, Нови Сад 1952, 24—56.
- Костић Мита*, Око моје монографије о Доситеју Обрадовићу. Књижевност 3, књ. XVI, год. VIII, Београд, март 1953, 279—282.
- Костић др Милан*, Нови моменти о Бранку. Бранко Радичевић за време Револуције. Летопис Матице српске, Нови Сад, октобар 1953, год. 129, књ. 372, св. 4, 297—307.
- Крстоношић Т(рива)*, Задружни архив Војводине. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад 1953. 123—126.
- Крстоношић Т(рива)*, Змај и задружни покрет. Календар 1954, Издање Матице српске, Нови Сад 1953, 69—74.
- Крстоношић Трива*, Прве земљорадничке задруге код Срба у Војводини. Задружни архив 1, Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад 1953, 7—50.
- Крстоношић Трива*, Светозар Марковић и његове везе са задружним организацијама у Војводини. Задружни архив 1. Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад 1953, 91—114.
- Куманов Живан*, Улога штампе у развоју Народно-ослободилачке борбе у Војводини. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 154—161.
- Куманов Живан*, Документи из историје радничког покрета (приказ). Годишњак Историског друштва Војводине (приказ). Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 274—276.
- Куманов Живан*, Рад војвођанских музеја 1 (приказ). Зборник Матице српске, серија друштвених наука бр. 5, Нови Сад 1953, 139-141.
- Лангхофер инж. Карло*, Недељна школа у Бачком Петровцу, прва установа за опште и пољопривредно образовање словачких пољопривредника у Војводини. Задружни Архив 1, Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад 1953, 153—162.
- Лазић Дејан*, Прилог историји водних задруга, Задружни Архив 1. Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад, 1953, 162—169.
- Латак Иштван*, Проблеми позоришног живота Мађара у Војводини. Наша сцена, Нови Сад 1 XII 1953, год. VI, бр. 69, 1.
- Лебл Арпад*, Прилог историји аграрне реформе у Војводини 1781—1941. Задружни Архив 1. Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад 1953, 51—74.

Мали Сава, Сасани у борби (хроника једног сремског села). Издање Покрајинског одбора Савеза бораца НОР, Нови Сад 1953, 130.

Милисвац Ж(иван), Матица српска и њени нови задаци (неколико речи о Матици српској). Календар 1954. Издање Матице српске, Нови Сад 1953, 27—31.

Милутиновић др Коста, Црна Гора и Приморје у Омладинском покрету. Историски записи, Орган Историског института Народне републике Црне Горе. Год. VI, књ. IX, св. 1, Цетиње 1952, 1—47.

Милутиновић др Коста, Једна нова историја Југословенских народа. — 2) Јаша М. Продановић: Историја политичких странака и струја у Србији (прикази). Зборник Матице српске, серија друштвених наука 4, Нови Сад, 1952, 163—169.

Милутиновић др Коста, Др. Мита Костић — Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII и XIX века. 2) Живан Сечански — Грађа о Тицановој буни у Срему 1807 године. 3) Радослав Перовић, Грађа за историју Српског покрета у Војводини 1848—49 (прикази). Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 268—272.

Милутиновић др Коста, Васо Пелагић и Босанско- херцеговачки устанак (подаци о Пелагићевој вези са Војводином). Сељачка књига, Сарајево 1953, 112.

Милутиновић др Коста, Протеривање Васе Пелагића из Новог Сада. Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине. Год. IV, Сарајево 1952, 225—252.

Милутиновић др Коста, Никола Радојчић — српски историчар Јован Рајић. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад 1953, 130—2.

Милутиновић др Коста, Аграрна проблематика првих српских социјалиста. Задружни Архив 1. Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад 1953, 75—90.

Милутиновић др Коста, Социјалистички покрет на војвођанском селу (приказ). (Милан Станковић, Успомене из социјалистичког покрета 1893—1914). Задружни Архив 1. Издање Задружног архива Војводине, Нови Сад 1953, 216-217.

Милутиновић др Никола, Борба Михаила Полита Десанчића против окупације и анексије Босне и Херцеговине. Преглед, часопис за друштвена питања, бр. 6, Сарајево јуна 1953, 473—477.

Молеров Стева-Стјенка, Културна екипа Главног штаба Војводине. Стражилово, лист за културу и уметност, год. I, бр. 7—8, Нови Сад 27 XII 1952, 2.

Николић Рајко, Архив у Ср. Карловцима отворен је за научне раднике. Летопис Матице српске, Нови Сад, јануар 1953, год. 129, књ. 371, св. 1, 63—64.

Новаков Драгољуб, Старе књиге и документи манастира Месића. Стражилово, лист за културу и уметност, год. I, бр. 7—8, Нови Сад 27 XII 1952.

Пауловић др Роберт, Рад на припремању и организовању музеја Петроварадинске тврђаве. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 237—239.

Пелагић Васо, Изабрани списи, друга књига, подаци о Пелагићевом боравку у Војводини. Свјетлост, Сарајево 1953, 336.

Петровић др Милан, Тихомир Остојић. Летопис Матице српске, Нови Сад, март 1953, год. 129. књ. 371, св. 3, 181—201.

Петровић Теодора, Бранко Радичевић у успоменама својих савременика. Летопис Матице српске, Нови Сад, јул—август 1953, год. 129, књ. 372, св. 1—2, 36—49.

Петнаест Војвођанских бригада. Издање Покрајинског одбора Савеза бораца Војводине поводом десет-годишњице Војвођанских бригада. Нови Сад 1953, 278

Пецињачки Срета, Са другог конгреса УСАОЈ-а. Просвета, издавачко предузеће Србије, Београд 1953, 114.

Поповић Дака, Статут за Хрватско-славонску и Банатско-српску војну границу од 7 маја 1850. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад 1953, 104—112.

Поповић Дака, Ликови старе Војводине — Јован Стефановић Виловски, Зборник Матице српске, серија друштвених наука 4, Нови Сад 1952, 128 — 136.

Поповић др Душан, Срби у Банату (о књизи реферисано у Академији наука 25 VII 1952). Гласник САН, књ. IV, св. 2, Београд 1952, 383—386.

Поповић Јован, Бриле и друге приповетке (партизански живот у Срему). Народна књига, Београд 1953, 96.

Поповић Јован, Избор (Збирка чланака из НОБ). Издавачко предузеће "Братство Јединство", Нови Сад 1953, 268.

Раденић Андрија, Библиографија издања Матице српске 1826—1949 године. Научна издања Матице српске. Историски Гласник, орган Историског друштва Србије, Београд 1952, св. 1—4, 156.

Радојчић др Никола, О Павлу Ђулинцу. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 4, Нови Сад 1952, 99—105.

Радојчић др Никола, Осамдесетогодишњица Јована Радонића. Летопис Матице српске, Нови Сад јул—август 1953, год. 129, књ. 372, св. 1—2, 62—78.

Радојчић Никола, Карловачка гимназија и Дим. Давидовић. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 4, Нови Сад 1952, 95—99.

Радуловачки Живојин, Државна архива Аутономне покрајине Војводине, Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад 1953, 120—123.

Ристић Милован, Устанички законописац Теодор Филиповић (Божидар Грујовић). Издавачко предузеће Просвета, Београд 1953, 62.

Савковић др Јован, Коста Петровић — Историја српске православне велике гимназије карловачке (приказ). Историски Гласник, орган Историског друштва НР Србије, Београд 1952, св. 1—4, 161—162.

Савковић др Јован, Српска новосадска гимназија крајем прошлог столећа. Летопис Матице српске, Нови Сад, мај 1953, год. 129, књ. 371, св. 5, 347—362.

Савковић др Јован, Борба Срба Војвођана за своју народно-црквену аутономију. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 4, Нови Сад 1952, 5—24.

Социјалистички покрет у Војводини 1890—1919 (Документи) с предговором и у редакцији Арпада Лебла. Издавачко предузеће "Братство и Јединство", Нови Сад 1953, 263.

Тепавец Мирко, После VI Конгреса Савеза комуниста Југославије. Летопис Матице српске, Нови Сад јануар 1953, год. 129, књ. 371, св. 1, 47—50.

Токин Милан, "Вршачке социјалисте" (пре тридесет година), Стражилово, лист за културу и уметност, бр 14, 28 III 1953, Нови Сад, 2.

Токин Милан, Стеријин пријатељ др Гаврило Пекаровић. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 161—170.

Томандл др Миховил — *Веселиновић Рајко*, Панчево кроз историју (историски преглед). Каталог изложбе у част 800 годишњице Панчева. Издање Народног музеја и Градске државне архиве у Панчеву. Панчево 1953, 5—13.

Томандл др Миховил, Предићева Диплома за Друштво за Српско народно позориште у Новом Саду. Наша сцена, Нови Сад, 15 III 1953, год. VI, бр. 57—58, 3.

Томандл др Миховил, Из историје Српског позоришта у Војводини (Период летећег дилетантског позоришта). Наша сцена, Нови Сад 15 III 1953, год. VI, бр. 57—58, 3.

Томандл др Миховил, Српско позориште у Војводини I (1736—1868). Издање Матице српске, Нови Сад 1953, 196.

Храбак Богумил, Душан Ј. Поповић, Срби у Будиму (приказ). Историски Гласник, Орган Историског друштва НР Србије 1—2, Београд 1953, 119—123.

Шобајић Петар, Порекло династије Бранковића и гроф Ђорђе Бранковић. Гласник Српске академије наука, књ. IV, св. 2, Београд 1952, 386—389.

Шулман др Мирко, Историјат Градског музеја у Суботици. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 217—220.

Шулман др Мирко, Цеховски обичаји у Суботици. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 197—200.

Ж. Куманов

ЕТНОЛОГИЈА

Вукмановић Л. Јово, Обичаји суботичких Буњеваца. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад 1953, 112.

Влаховић С. Петар, Најновији насељеници у банатском селу Мраморку. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 187—196.

Дегрел Стеван, Народни обичаји Чанго-Мађара у Војловици код Панчева. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 200—201.

Живковић Оливера, Ремек радови и оковано стабло у етнографској збирци Народног музеја у Панчеву. Рад војвођанских музеја 2, 243—4.

Илић З. Арсен, Нове аквизиције ћилимова у Народном музеју у Вршцу. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 253—256.

Катона Пал, Још један прилог неговању и преради паприке у Хоргошу и околини. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 201—202.

Милутиновић Вера, Сувача у Шиду. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 183—186.

Милутиновић Вера, Аквизиције етнолошког одељења Војвођанског музеја у 1952 години. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 249—253.

Милошев Ђ. Милан, Грађа о занатима у Вршцу. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 3, Нови Сад 1952, 151—155.

Милошев Ђ. Милан, Олајница у Уљми. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 177—182,

Народне ношње у Војводини I. Уредник др М. С. Филиповић, Нови Сад 1953.

Петровић Коста, Прилог проучавању ношње карловачких виноградара и радника у прошлости. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 3, Нови Сад 1952, 139—144.

Радовић Босиљка, Воденице у доњем Банату, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901—1951. Београд 1953, 78—85.

Филиповић др Миленко, Романтизам у народној ношњи: хаљетак душанка. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 93—98.

Филиповић др Миленко, Белешке о ћилимарству у Војводини. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 4, Нови Сад 1953, 136.

Филиповић др Миленко, Оцило и кремен. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 3, Нови Сад 1953, 145-151.

Филиповић др Миленко, Сирота кудељница — прилог објашњавању чл. 64 Душанова законика. Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад 1953, 40—49.

Шулман др Мирко, Цеховски обичаји у Суботици. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953. 197—199.

М. Јовановић

ЛИКОВНА УМЕТНОСТ

Амброзић Катарина, Прилози биографијама наших сликара — из Архива Матице српске. Зборник Мс, серија друштвених наука, Нови Сад 1953, св. 6, (I део).

Бајаловић — Бирташевић М(арија), Манастир Ново Хопово у Фрушкој Гори. Зборник Мс, серија друштвених наука, св. 5. Чланци, 68—87.

Гавриловић Бис(енија), Уметност јужног Баната у XVIII и XIX веку — изложба у Народном музеју у Вршцу. Рад војвођанских музеја 2. Нови Сад 1953, 230—233.

Јовановић М. Војислав, Сомборски портре Краљевића Марка. Летопис Мс, год. 129, књ. 372, св. 3, 195—199.

Коларић Миодраг, Српска графика XVIII века. Каталог, Народни музеј Београд 1953, (32 стране + 13 репродукција).

Коларић М(иодраг) — Стефановић М(омчило), Павел Ђурковић као портретиста, Народни музеј, Београд 1953
Текст и репродукције (I—XXII),

Коларић Миодраг, Прве политичке карикатуре код Срба. Зборник Мс, серија друштвених наука, св. 6 Нови Сад 1953.

Маркуш Зоран, Портрети Константина Данила (поводом осамдесетогодишњице смрти уметника). Летопис Мс, год. 129, књ. 372, св. 1—2, Нови Сад, 1953, 49—61.

Др Милутиновић К(оста), Урош Предић 1857—1953, Некролог, Летопис Мс, год. 129, књ. 371, св. 3, Нови Сад, 1953, 239—242.

Др Милутиновић Коста, Урош Предић као преводилац Дантеа. Зборник Мс, серија друштвених наука св. 6, 1953.

Мирковић Л(азар) и *Душан Петровић*, Димитрије Аврамовић (сликар и писац). Зборник Мс, серија друштвених наука, св. 5, Нови Сад 1953, 48—67.

Др Мирковић Лазар — *Арх. Здравковић Иван*, Манастир Бођани — Монографија. Српска академија наука. Посебна издања, књ. СХСVIII. Археолошки институт књ. 2, Београд 1952.

Мирковић Лазар, Теодор Крачун мајер 1781. Монографија, Матица српска, Нови Сад 1953, Текст и 31 репродукција.

Наши сарадници (биографије):

Јожеф Ач. Летопис Мс, год. 129, књ. 372, св. 3, Нови Сад 1953, 226—227.

Александар Зарин, Летопис Мс, год. 129, књ. 371, св. 1, Нови Сад 1953, 65—66.

Милан Коњовић — *Миливој Николајевић*, Летопис Мс, год. 129, књ. 371, св. 2, Нови Сад 1953, 150—151.

Јован Солдатовић — *Анкица Опрешнин*, Летопис Мс, год. 129, књ. 371, св. 5, Нови Сад 1953, 404.

Радивој Суботички, Летопис Мс, год. 129, књ. 372, св. 4, Нови Сад 1953, 318.

Стојан Трумић, Летопис Мс, год. 129, књ. 372, св. 1—2, Нови Сад 1953, 119.

Николајевић Миливој, Сликарска колонија у Сенти. Рад војвођанских музеја, св. 2, Нови Сад 1953, 226—227.

Поповић Дака, Осврт на изложбу сликарства XVIII и XIX века у Матици српској, Летопис Мс, год. 124, књ. 372, св. 6, Нови Сад 1953, 482—484.

Рашајски Растко, Галерија слика у Банатској епархији у Вршцу и манастиру Месићу. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 277—283.

Севдић Јован, Ликовна уметност. Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 290—291.

Симић — *Миловановић Зора*, Борба Ђорђа Крстића за реализам у иконографском сликарству, Зборник Мс, серија друштвених наука, св. 4, Нови Сад 1952, 76—94.

Ј. Севдић

КОНЗЕРВАЦИЈА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

А. Д. Р. Čuvanje spomenika naše kulturne prošlosti u Istri i Hrvatskom Primorju, Riječki list, 1947, br. 34. 10. IV.

- A. M. Radovi* na rimskim vratima u Zadru, Slobodna Dalmacija, 1947, br. 707. 6. V.
- Baš Franjo*, Spomeniško varstvo in prosveta, Varstvo spomenikov, Ljubljana, IV, 1951—52, 2—7.
- Basler Đuro*, Konzervatorski zahvat na Mogorjelu, Naše starine I, Sarajevo 1953, 145—150.
- Benac dr. A(loj.)*, Spomenici prohujale epohe, Oslobođenje, Sarajevo, 12-IV-1953.
- Benac dr. A(lojz)*, O ostacima rimskog graničnog zida na obroncima Taunus i rekonstrukcija Kastela u Salzburgu kod Frankfurta.
- Berce Rudolf*, Poročilo laboratorije (Zavoda za dobo od jeseni 1950 do pomladi 1953, Varstvo spomenikov, Ljubljana IV, 1951—52, 114—115.
- Berce Rudolf*, Konzerviranje železa, Varstvo spomenikov, Ljubljana, leto II, 1949, 28—30.
- Bešlagić Šefik*, Proučavanje i zaštita stećaka, Naše starine I, Sarajevo 1953, 145—150.
- Bešlagić Šefik*, Spomenici kulture i njihova zaštita, Oslobođenje, Sarajevo, 3-III-1952.
- Bešlagić Šefik* Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, Život, 1952, 39-43.
- Блажић Здравко*, Конзервација икона у Македонији, Зборник заштите споменика културе, књига II, свеска 1, Београд, 69—86.
- Бркић Немања*, Један пример руковања материјалом при репаратури и конзервирању, Зборник заштите споменика културе, књига III, свеска 1, Београд 1952, 71—74.
- V. C.*, Konzervatorski rad u Hrvatskoj, Nova otkrića u Dioklecijanovoj palači u Splitu, Narodni list, 1947, br. 495, 12. I.
- Вандровски Јелена*, О чувању слика у нашим галеријама, Музејски весник 10. Београд 1953, 4—6.
- Velepčić Ciril*, Konzervacija timpana z Marijinim kipom v Krakovski kapelici v Ljubljani, Зборник заштите споменика културе, књига III, свеска 1, Београд, 1952, 75-83.
- Wiroubal Zvonimir*, Tri restauracije izvedene u Restauratorskom zavodu, Bulletin, 1953, 1—2, 32—33.
- Wiroubal Zvonimir*, Tri slike restaurirane u Restauratorskom zavodu Jugoslavenske akademije, Зборник заштите споменика културе, књига III, свеска 1, Београд 1952, 75—83.
- Wiroubal Zvonimir*, Restauracija slika u Hrvatskoj, Зборник заштите споменика културе, књига II, свеска 1, Београд 1952, 63—68.
- Вуловић Бранислав*, арх. Конзерваторски радови на споменицима културе у Топлици, Зборник заштите споменика културе, књига III, свеска 1, Београд, 51—62.
- Vulović Vera*, Stvaranje šalitre po zidovima i njeno uklanjanje, Зборник заштите споменика културе, књ. II, свеска 1, Београд 1951, 59—62.
- Gspan Alfonz*, O bolesni rukopisov in knjig ter njih zdravljenju, Varstvo spomenikov, Ljubljana, IV, 1951—1952, 84—89.

Gspan Alfonz, Bolesni tiskov in rukopisov ter njih zdravljenje, Зборник заштите споменика културе, књ. II. свеска 1, Београд 1951, 87—93.

Denegri Madelaine, Obnova Dioklecijanove palače u Splitu, Slobodna Dalmacija, 1946, br. 514, 22. IX.

Denegri Madelaine, Radovi na čišćenju Dioklecijanove palače u Splitu, Vjesnik 1946, br. 506, 29. XII.

Dimitrijević Evangelos, ing. arh., Obnova manastirskog konaka u Lomnici, Naše starine, I, 1953, 195—197.

Dobrović Nikola, arh., Urbanistička razmatranja o čuvanju istoriskih spomenika, Зборник заштите споменика културе, књига II, свеска 1, Београд 1951, 31—40.

Za odbranu historiskih dijelova našeg grada, Vjesnik NRH, 21-II-1952. O mišljenju i stavu Konzervatorskog zavoda povodom predloga da se sruši kuća u Tkalčićevoj ulici u Zagrebu.

Zadnikar Marjan, Vodnjak v Polhovem Gradcu obnovljen, Varstvo spomenikov, Ljubljana, IV, 1951—52, 12—15.

Zadnikar Marjan, Blejski otok in grad, Varstvo spomenikov, Ljubljana IV, 1951—52, 16—18.

Zdravković Ivan, ing. arh., Opravka kula kod starog mosta u Mostaru, Naše starine, I, Sarajevo 1953, 141—143.

Здравковић М. Иван, арх. Рестаурација и адаптација Амициног конака у Крагујевцу, Зборник заштите споменика културе, књига II, свеска 1, Београд 1951. 41—50.

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih retkosti NRB i H, Zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, Naše starine, I, Sarajevo 1953, 199—213.

I. M. Obnavljanje kulturnih spomenika u Splitu, Vjesnik 1947, br. 772, 25. X.

Јанц Загорка, Однос заштитне службе према покретним споменицима, Музеј 8. Загреб 1953, 134—136

J. M. Hacquet restarvrator, Varstvo spomenikov, Ljubljana IV, 1951—52, 150—151.

Kramer Janez, Zaštita spomenikov NOV, Varstvo spomenikov, Ljubljana, leto II, 1949, 13—16.

Kastelić Jože, Varstvo arheoloških spomenikov, Varstvo spomenikov, Ljubljana, leto II, 1949, 16—18.

Komelj Drago, Vprašanje naših gradov, Varstvo spomenikov, Ljubljana IV, 1951—52, 44—49.

Korošec Josip, Nekoliko reči o konzervaciji arheoloških građevinskih objekata, Зборник заштите споменика културе, књига III, свеска 1, Београд 1952, 5—12

Krunić Jovan, Narodna arhitektura i posebnost shvatanja njene konzervacije, Зборник заштите споменика културе, књига II, свеска 1, Београд 1951, 187—198.

Kržišnik Zoran, Rešimo dela naših impresionistov, Varstvo spometnikov, IV, Ljubljana 1951—52, 63—68.

Љ(убинковић) Р(адивоје), Конзерваторска испитивања и радови на цркви Св. Софије у Охриду, Зборник заштите споменика културе књига II, свеска 1, Београд 1951, 201—204.

Marochino dr Ivo, Restauracija Frankopanskog kaštela u Bakru, Muzeji 8, Zagreb 1953, 130—133.

Младеновић Љубица, Заштита споменика културе у Сарајеву (Рад у 1951 години), Зборник заштите споменика културе, књига II, свеска 1, Београд 1951, 171—175.

Mujezinović Mehmed, Obnova natpisa na Sokolovićevom mostu u Višegradu, *Naše starine*, I, Sarajevo 1953, 183—188.

Musić Marjan, Iz praktičnega spomeniškega varstva, *Varstvo spomenikov*, leto II, Ljubljana 1949, 23—28.

Mušić Marjan, Praktični saveti pri zaštiti spomenikov NOV, 21—23.

Musić ing. Marjan, Ureditev okolja crkve sv. Sofije v Ohridu, *Arhitekt*, 1952, 4, 23—25.

Neldhardt Juraj, ing. arh., suradnja Džemal Čelić, Stari most u Mostaru (Arhitektonsko urbanistička problematika konzervacije i restauracija mosta i okoline te korigiranje udaljenih objekata koji optički pripadaju okolini rnesta, *Naše starine*, I, Sarajevo 1953, 133—140.

Ненадовић М. С(лободан) арх., Рестаурација цркве Богородице Љевишке у Призрену, Зборник заштите споменика културе књига III, свеска 1, Београд 1952, 40—50.

Perc Aleksandar, Dopis iz Koruške, *Vijesti društva muzejsko konzervatorskih naučnih radnika*, NRH, 1953, II, I, 14—16.

Perc Aleksandar, Zaštita istoriskih gradova, *Varstvo spomenikov*, Ljubljana IV, 1951—52, 49—52.

Perčić-Čalogović I(va), Konzervatorski zahvati na Romaničkoj crkvi sv. Trojstva u Lovranu, *Vjesnik muzejsko konzervatorskih naučnih radnika* NRH, 1952, I, 4, 5—3.

Pravilnik o čuvanju starina u Čakovcu, *Vijesti društva muzejsko konzervatorskih radnika* NR Hrvatske, III, br. 3, lipanj 1954, (Objavljeno u *Nar. nov.* br. 84).

Pravilnik o čuvanju starina u gradu Sisku, *Vijesti društva muzejsko konzervatorskih radnika* NR Hrvatske, III, br. 2, 1954, 40—43.

Prelog Milan, Kako ćemo zaštititi spomenike, *Vjesnik NFH*, 5-IV-1952.

Radovi izvršeni u Restauratorskom zavodu od početka 1952 do kraja kolovoza iste godine, *Bulletin*, 1953, 1—2, 34—35.

Rašica Božidar, Povodom obnove Zadra, *Slobodna Dalmacija*, 1945, br. 181, 13. VII.

Restauriranje starih slika sa plastikom, *Slobodna Dalmacija*, 10-XI-1953.

Секулић Здравко, Конзервација лемничких икона, радова иконописца Лонгина из XVI века, Зборник заштите споменика културе, књига III, свеска I, Београд 1952, 85—94.

Suić M(ate), Obnova Zadra i njegovi spomenici, *Slobodna Dalmacija*, 1947, br. 689, 13. IV.

Teply Bogo, Obnova mastnega magistrata v Mariboru, *Varstvo spomenikov*, Ljubljana IV, 1951—52, 40.

Turhner Edo—Zadnikar Marjan, Poročilo o delu Zavoda v letih 1951—1952, *Varstvo spomenikov*, Ljubljana IV, 1951—52, 89—109.

Fijo Oliver, kap., Radovi na adaptaciji palače Milesi za Pomorski muzej u Splitu, *Vijesti društva muzejsko-konzervatorskih radnika* N. R. Hrvatske, III, br. 2, 1954, 45—46.

Fisković Cvito, Urbanizam i stari spomenici, *Vjesnik* 1946, br. 322, 9. V.

Fisković dr Cvijeto, Lazarete treba obnoviti, Dubrovački vjesnik, 30 IV 1952.

Fisković dr Cvito, Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1950—1951 godine, Зборник заштите споменика културе, књига II, свеска 1, Београд 1951, 143—164.

Forlati Ferdinando, Cesare Brandi, Yves Froidevaux, Sainte Sophie d'Ochrida, La conservation et la restauration de l'edifice et de ses fresques, Unesco, Paris 1953.

Fučić ing Mladen, Restaturacija kamenitih vrata, Narodni list, 14 III 1952.

Fučić Mladen, ing. arh., Konzervatorski zahvat na Fernhad-pašinoj džamiji u Banjoj Luci, Naše starine I, Sarajevo 1953, 117—121.

Fučić Mladen, ing., Uništenje ili asanacija?, Muzeji 8, Zagreb, 1953, 137—146.

Fučić Mladen, ing. arh., Konzervatorski problem kule Šabac u Senju, Vijesti društva muzejsko konzervatorskih radnika NR Hrvatske. III, br. 2, 4—6.

Han Verena, Problem čišćenja slika — predmet internacionalne diskusije, Зборник заштите споменика културе, књига II, свеска I, Београд 1951, 51—56.

Cevc E(milijan), Restauracija Krakovskega reliefa v Ljubljani, Varstvo spomenikov, Ljubljana IV, 1951—1952, 41—44.

Čelić Džemal, ing. arh., Musafirhana blagajske tekije, Naše starine I, Sarajevo 1953, 189—193.

Čelić Džemal, ing. arh., Obnova Sokolovićevega mosta u Višegradu, Naše starine I, Sarajevo 1953, 177-181.

Ч(ипан) Б(орис), Заштита на културно историските споменици, Весник на музејско-конзерваторското друштво на НР Македонија, година I, бр. 2, Скопје, ноември 1953.

Чипан Борис, инж. архитект. Конзерваторски работи на црквата Св. Софија во Охрид, Весник на музејско-конзерваторското друштво на НР Македонија, година I, бр. 1, Скопје, јули 1953.

Чипан арх. Борис, Рад Завода за заштиту споменика културе НР Македоније у 1951 години, Зборник заштите споменика културе, књига II, свеска 1, Београд 1951, 167—170.

Šubić (Marjan), Poročilo o delu restavratorskega oddelka, Varstvo spomenikov, Ljubljana IV, 1951—52, 53—63.

Šumi Nace, Problemi spomeniškega varstva v Ljubljani v letih 1951 in 1952, Varstvo spomenikov, Ljubljana IV, 1951—1952, 53—63.

Šubić Mirko, Zadnikar Marjan, Odkrivanje stenskih slikarij v Hrastovlju, Varstvo spomenikov, Ljubljana IV, 1951—1952, 18—26.

Оливера Милановић

БИОЛОГИЈА

Атанацковић Нада, Белешке о неким биљно географским важнијим врстама у флори Фрушке Горе. Зборник Мат. срп., серија природ. наука, св. 4, Нови Сад, 1953, 5.

Bachmann F., Beitrag zur Kenntnis der Jugoslavischen Schildlausfauna. Зборник радова САН, XXXI, Инст. за екол. и биогеогр. САН, књ. 4, Београд 1952/53, 25

Бећаревић Јелена, О распрострањењу неких медитеранских врста у барској флори Војводине. Зборник Мат. срп., серија природ. наука, бр. 4, Нови Сад, 1953, 3.

Васић К., Прилог познавању развића екологије и морфологије *Euxoa aquilina* Schiff. Зборник радова САН XXXI, Инст. за екол. и биогеогр. САН, књ. 4, Београд, 1953/54, 23.

Вукасовић др П., *Мартинковић А.*, *Поповић др М.*, Прилог проучавању варијетета *Anopheles maculipennis* Meig. (*Anophelinae*, *Culicidae*) у Панчевачком риту и околини у 1949/50. Гласник Природ. музеја срп, зем., сер. В, књ. 5—6, Београд, 1953, 103.

Гавриловић Д., *Јанковић Љ.*, Еколошка посматрања на гусеницама губара (*Lymantria Dispar* L) у 1950/51 години. Зборник радова САН XXXI, Инст. за екол. и биогеогр. САН, књ. 4, Београд, 1952/53, 25.

Јанковић Љ., Прилог познавању крилатог ступња губара (*Lymantria dispar* L) у 1950 години. Зборник радова САН XXXI, Инстит. за екол. и биогеогр. САН, књ. 4, Београд, 1952/53, 9.

Јанковић Милорад, Вегетација Великог Блата. Гласник Муз. срп. зем., сер. В, књ. 5—6, Београд, 1953, 52.

Јованић Мирко, Прилог познавању биологије озиме совице (*Agrostis segetum* Schiff) и њене штетности у Војводини. Зборник Мат. срп., сер. природних наука бр. 4, 1953, Нови Сад, 9.

Јованић Мирко, Прилог познавању биологије пролетње совице у Војводини и огледи за њено сузбијање. Заштита биља, бр. 20, Београд, 1953, 23.

Марчетић Милорад, Лековито биље у Волнијевом хербару I. Лековите сировине I, Београд, 1951.

Марчетић Милорад, Лековито биље у Волнијевом хербару II, Лековите сировине II, Београд, 1953.

Матвејев Сергије и *Сигунов Александар*, Климограми источне Југославије и примери њихове употребе у екологији. Зборник радова САН, Инст. за екол. и биогеогр. САН, књ. 3, Београд, 1952/53, 53.

Микшић Рене, Прилог упознавању варијабилности врсте *Setonia aurata* L на подручју Ф. Н. Р. Југославије, Гласник Природ. муз. срп. зем., сер. В, књ. 5, Београд, 1953, 30.

Миловановић Даринка и *Живковић Анђелија*, Испитивање планктонске продукције у рибањацима Ечке (прилог регионалној лимнологији стајаћих вода Панонске Низије), Зборник радова САН XXXI, Инст. за екол. и биогеогр. САН, књ. 3, Београд, 1953, 62.

Нејгебауер др инж. Виктор, Агро и хидропедолошке особине терена између Купусине и Бачког Моноштра, Зборник Мат. срп., серија прир. наука, бр. 4, Нови Сад 1953, 14.

Петрик инж. Александар, О неким фумигантима у заштити биља. Пољопривреда Војводине, бр. 5, Нови Сад, 1954.

Петрик инж. Цвијета, Биоеколошка испитивања дудовца у условима Војводине. Заштита биља бр. 16—17, Београд 1953, 37.

Петрик инж. Цвијета, Нека запажања у вези са сунцокретовим мољцем (*Homaeosoma nebulella* Hb.) у Војводини. Заштита биља, бр. 15, Београд, 1953, 9.

Petrik inž. Cvijeta, Biologische Untersuchungen über den Weissen Bärenspinner in Jugoslavien Pflanzenschutz Nr. 7, Juli, München, 1953.

Поповић Војин, Упоредна проучавања врхунског и басалног метаболизма неких презимара и непрезимара прилагођених на ниске зимске температуре. Архив биол. наука, бр. 1—2, Београд, 1953, 6.

Прша Андреј, Прилог познавању биологије рибље фауне Палића. Зборник Мат. срп., серија природ. наука бр. 4, Нови Сад, 1953, 7.

Славнић Живко, Биљногеографска анализа и флорогенеза сремске халофитске вегетације. Зборник Мат. срп., сер. природ. наука бр. 4, Нови Сад, 1953, 27.

Стојковић инж. Лазар, Проучавање вегетационог периода наше озиме пшенице (*Triticum vulgare* Vill) као прилог познавању њене фенологије. Зборник Мат. срп., сер. природ. наука бр. 4, Нови Сад, 1953, 13.

Талер Здравко, Распрострањење и попис слатководних риба Југославије. Гласник Природ. муз. срп. земље, сер. В. књ. 5—6. Београд, 1953, 30.

Туцаков др Ј., Симић С., О количини етерског уља у титрици-*Chamomillae flos*, Лековите сировине I, 1951.

Туцаков Јован, Прилог проучавању лековитог биља у једном делу нашег Потисја. Лековите сировине II, 1953,

Туцаков Јован, Les areales et l'exploitation de *Matricaria chamomilla* L. en Jugoslavie, Лековите сировине, II, 1953.

Шинжар Драгослав, Прилог проучавању ектопаразитске фауне смуђа (*Lucioperca lucioperca* L) са рибњака Ечка. Гласник Природ. муз. срп. зем., сер. В, књ. 5—6, Београд, 1953, 10.

Надежда Бабић

ГЕОЛОГИЈА

1 *Зирић В.*, Прилог решењу проблема "Северне зоне". Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања НРС, књ. X, Београд, 1953.

2 *Ласкарев др В.*, Артески бунар у селу Овчи близу Београда. Геолошки завод Универзитета у Београду. Геолошки анали Балканског Полуострва. књ. XVII, Београд, 1949.

3 *Ласкарев др В. Д.*, О стратиграфији квартарних наслага Војводине. Геолошки завод Универзитета у Београду. Геолошки анали Балканског Полуострва, књ XIX, Београд 1951.

4 *Луковић др М. Т.*, Важнији типови наших клизишта и могућности њиховог санирања. Савезна управа за геолошка истраживања, Геолошки весник. књ. IX, Београд 1951.

5 *Марковић Марјановић Јелена*, Тамишки лесни плато. Геолошки завод Универзитета у Београду. Геолошки анали Балканског Полуострва, књ. VII, Београд 1949.

6 *Марковић Марјановић Јелена*, Плеистоценска фосилна делта код Ватина у југоисточном Банату. Геолошки завод Универзитета у Београду. Геолошки анали Балканског Полуострва, књ. XVIII, Београд 1950.

7 *Недељковић Р.*, Сеизмичка активност Баната. Геолошки завод Универзитета у Београду. Геолошки анали Балканског Полуострва, књ. XVIII, Београд 1950.

8 *Пашић М.*, Прилог стратиграфском рашчлањавању посавских слојева горње креде у зони хорстова Хрватско-Славонских планина и Фрушке Горе. Геолошки завод

Универзитета у Београду, Геолошки анали Балканског Полуострва, књ. XIX, Београд 1951.

9 *Пашић Милена*, Геолошки и фаунистички приказ односа у Черевихком Потоку и његовим изворним краковима (Фрушка Гора). Српска Академија Наука, Зборник радова XXIII, Геолошки институт, књ. 4, Београд 1952.

10 *Петронијевић Живојин*, О наласку остатака *Mastodon arvernensis* у Сремским Карловцима. Гласник Природњачког музеја српске земље, Серија А, књ. 4, Београд 1951.

11 *Стевановић др Петар М.*, Плиоцен код Старог Сланкамена (Срем) и Бечеја (Бачка) и осврт на сремски тип горњег понта. Геолошки завод Универзитета у Београду, Геолошки анали Балканског Полуострва, књ. XX, Београд 1952.

12 *Узелац М.*, Сеизмичка активност Бачке и Барање. Геолошки завод Универзитета у Београду, Геолошки анали Балканског Полуострва, књ. XIX, Београд 1951.

13 *Узелац М.*, Сеизмичка активност Срема. Геолошки завод Универзитета у Београду, Геолошки анали Балканског Полуострва, књ. XVIII, Београд 1950.

А. Кукин

Напомена

Геолошка литература наведена у овоме броју, заједно са геолошком литературом објављеном у "Раду војвођанских музеја" 2 претставља библиографију целокупне послератне геолошке литературе за Војводину.

ИЗ ЖИВОТА И РАДА ВОЈВОЂАНСКИХ МУЗЕЈА

Бабић Надежда, Васпитно-образовни рад војвођанских музеја у 1952 години. Рад војвођанских музеја 2, 1953, 223—225.

Бабић Надежда, Фрушка Гора, приказ природњачких облика Фрушке Горе кроз изложбу у Војвођанском музеју у Новом Саду, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 233—236.

(Веселиновић Рајко), Закључци XI Конференције музејских радника Војводине, Музејски весник 8—9, 1954, 4.

Веселиновић Рајко, XI Конференција музеалаца Војводине, Музејски весник 6—7, 1952, 20.

Веселиновић Рајко, Народни музеј Панчево, тематске изложбе, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 227.

Веселиновић Рајко, Подружница Српског музејског друштва за Војводину, Музејски весник 8—9, 1953, 15.

Веселиновић Рајко, Семинар за теренског сарадника из Ковачице, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 258.

Веселиновић Рајко, — Томандл др Миховил, Панчево кроз историју (каталог изложбе), Панчево, 1953, 1—30.

Гавриловић Бисенија, Уметност јужног Баната у XVIII и XIX веку, Изложба у Народном музеју у Вршцу, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 230—233.

Гарашанин Драга, Рад војвођанских музеја, Музејски весник 6—7, 1952, 20.

Живковић Оливера, Теренски рад Етнографског одељења, Музеја у Панчеву у 1953 години. Музејски весник 11—12, 1953, 6.

Крстић Борислава и Трумић Стојан, Сликарство у Панчеву, Каталог изложбе, Панчево, 1963.

М(арковић) М(илица), Библиотека Војвођанског музеја у Новом Саду, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 257.

(Марковић Милица), Размена публикација, Рад војвођанских музеја 2, 195X, 296—298.

Милутиновић Вера, Грађа за живот и рад наших музеја, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 294.

Милутиновић Вера, Етнолошки семинари у Војводини, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 258.

Милутиновић Вера, Изложба "Документи виноградарства Вршца и околине", Рад војвођанских музеја 2, 1953, 229—230.

Пауловић др Роберт, Рад на припремању и организовању Музеја Петроварадинске тврђаве, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 237—238.

Томић Персида, Етнографска изложба у Војвођанском музеју, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 228—229.

Триполски Геза, Развој и перспектива Градског музеја у Сенти, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 220—222.

Шулман др Мирко, Историјат Градског музеја у Суботици од 1890 до 1947 године, Рад војвођанских музеја 2, 1953, 217—220,

В. Милутиновић

РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА

Разменом са ниже наведеним установама примио је Војвођански музеј од новембра 1953 године ове публикације:

Amsterdam **Rijksmuseum:**

Bulletin. Nr. 1—4/1954.

Drie eeuwen portret in Nederland. Catalogus. 1952.

Het eerste Manierisme in Italie 1500—1540. Catalogus. 1954.

Het France landschap van Poussin tot Cézanne. Tentoonstelling. 1951.

De France Tuin van Middeleeuwen tot ap onze dagen. Tentoonstelling. Rotterdam, 1948.

Parmis les tresors du Moyen age. Amsterdam, 1949.

Rijksmuseum te Amsterdam. Verslag, 1952.

De Stadhouder-Koning en zijn tijd 1650—1950. Tentoonsteilling. Catalogus.

Ankara **Millî Egitim Vekâleti- Ėski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü:**

Annual of the Archaeological Museums of Istambul. Nr, 3/1949, 4/1950, 5/1952, 6/1953.

Guide to Priene. Istanbul, 1948.

Remzi Oguz Arik, L'Histoire et l'Organisation des Musées Turcs. Istanbul, 1953.

Remzi Oguz Arik, Les fouilles Archeologiques en Turquie. Ankara, 1950.

Arnheim **Gemeentemuseum:**

France affiches. 1953.

De kunstenaars van het Huis des Provincie. 1954.

Schildens van de Veluwezoom. 1954.

17 e eeuwse meesters mit Gelders bezit. 1953. (Katalozi).

Basel **Museum für Völkerkunde und Schweizerisches Museum für Volkskunde:**

Bericht für das Jahr 1953.

Paul Radin, The Evolution of an American Indian Prose Epic. Part I. Basel, 1954.

Negerschmiede. Metalltechnik exotischer Völker. Führer durch die Sonderausstellung. 1954.

Primitive Stoffmusterungen. Sonderausstellung. 1953.

Beograd **Državna arhiva N. R. Srbije:**

Državna arhiva N. R. Srbije 1900—1950. Dr. Milorad Šokčić. Beograd, 1951.

Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1862—1898. Dr. Nikola P. Škerović. Drž. arhiva NRS, Grada, knj. II. Beograd, 1952.

Etnološki seminar Filozofskog fakulteta:

Zbornik Filozofskog fakulteta. II knjiga. Beograd, 1952.

Institut za ispitivanje lekovitog bilja NRS:

Lekovite sirovine — Zbornik radova (I/1951, II/1953). Prilog Zborniku sirovine II.

Narodni muzej:

Miodrag Kolarić, Srpska grafika XVIII veka. Beograd, 1953.

M. Kolarić — M. Stevanović, Pavel Đurković kao portretista. Beograd, 1953.

Srpska umetnost XVIII veka. 1954. (M. Kolarić).

Prirodnjački muzej srpske zemlje:

Glasnik Prirodnjačkog muzeja srpske zemlje. Serija A, knj. 5, 1952. — Serija B, knj. 5—6.

Savezni institut za zaštitu spomenika kulture:

Zbornik zaštite spomenika kulture. Knj. III, sv. 1, 1952.

Srpska akademija nauka — Arheološki institut:

Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I. Zapadna Srbija. Građa, knj. IX. Arheološki institut, knj. 2. 1953.
Miodrag Grbić, Osnovi istraživanja arheoloških nalazišta. Povremena izdanja, sv. 1, 1953.

Srpska akademija nauka — Institut za ekologiju i biogeografiju:

Zbornik radova, knj. XXIX. Institut za ekologiju i biogeografiju, knj. 3, 1953. —
Zbornik radova, knj. XXXI, Institut, knj. 4, 1953. (sa separatima).

Srpska akademija nauka — Vizantološki institut:

Zbornik radova, knj. XXXVI. Vizantološki institut, knj. 2, 1953.

Zavod za zaštitu i naučno proučavanje prirodnih retkosti NRS:

Zaštita prirode. Br. 4—5, 1953

Vojni muzej Jugoslovenske narodne armije:

Vodič. 1953.
Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije. I. 1954.

Braunschweig **Städtisches Museum:**

Wilhelm Jesse, Münz- und Geldgeschichte Niedersachsens. 1952.

Cambridge USA **Peabody Museum Library, Harvard University:**

Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology. Vol. XLVIII, No 1, Vol. XLIX, No 1.
Eighty-sixth Report on the Peabody Museum. 1953.

Cetinje **Istoriski institut N. R. Crne Gore:**

Istoriski zapisi. God. VII, knj. X, 1. 1954.

Naučno društvo N. R. Crne Gore:

Zarije Bešić, Geologija severozapadne Crne Gore.

Delft **Stedelijk Museum "Het Prinsenhof":**

Oude en nieuwe Italiaanse weefsels. Tentoonstelling, 1954.

Jaarsverslag 1949, 1951, 1952.

Vrede van Munster 1648—1948. Catalogus van de herdenkingstentoonstelling, 1948.

Dubrovnik **Pomorski muzej Dubrovnik:**

Luetić Jozo, Pomorac i diplomat Vice Bune. — Anali Historiskog instituta Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. God. I, sv. 1. Posebni otisak 1952.

Eisenstadt **Burgenländisches Landesmuseum:**

Burgenländische Heimatblätter. 15 Jahrgang, 1953, Heft 3, 4. 16 Jahrg., 1954, Heft 1, 2.

Enkhuizen **Rijksmuseum voor de Zuiderzee "Het Zuiderzeemuseum":**

K. Boonenburg, Windmills in Holand. 1951.

Uit het Paperhuis, Mededelingen over het Zuiderzeemuseum. VII, X-1953, IV-1954.

Frankfurt /M. **Deutsches Archaeologisches Institut — Römisch-Germanische Kommission:**

24/25. Bericht, 1934/35. — 33. Bericht, 1943/50. — 34. Bericht, 1951—1953.

Inventaria Archaeologica. Deutschland, Heft 1, 1954.

Frauenfeld **Schweizerische Gesellschaft für Urgeschichte:**

Archaeologia Helvetica. 1 u. 2. 1954.

Dreiundvierzigstes Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte. 1953.

Freiburg im Br. **Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität:**

Badische Fundberichte. Amtliches Jahrbuch für die ur- und frühgeschichtliche Forschung Badens. Jahrg. 18., 1948—1950.

Graz **Historischer Verein für Steiermark:**

Blätter für Heimatkunde. 27. Jahrg., 1953. Heft 3, 4. — 28. Jahrg., 1954, Heft 1. u. 2.

Mitteilungen des steiermärkischen Landesarchivs. Folge 3. Graz, 1953.

Sutter Bertold, Register zu dem. im 41. Jahrgang (1950) der Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark veröffentlichten Verzeichnis der in den Schriften des Historischen Vereines erschienenen Abhandlungen und Aufsätze. Graz, 1953.

Landesmuseum "Joanneum":

Mitteilungen des Museums für Bergbau, Geologie und Technik am Landesmuseum "Joanneum". Heft 7—11, 1953.

Publikationen der Abteilung für Zoologie und Botanik am Landesmuseum "Joanneum" Heft 1—3, 1953.

Halle / Saale

Landesmuseum für Vorgeschichte:

Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Band 36, 1952. Band 37, 1953.

Hamburg

Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte:

Archaeologia Geographica 1/1950, 2/1951, 3/1952.

Hannover

Urgeschichtliche Abteilung des Niedersächsischen Landesmuseum — Bibliothek:

Die Kunde. Mitteilungen über Urgeschichte und Volkskunde. Neue Folge. Heft 1—4, 1953.

Jonköping

Lansmuseet:

Smalandska Kulturbilder. 1953.

Kotor

Pomorski muzej:

Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru. II, 1953.

Leiden

Rijksmuseum van Oudheden:

Gids voor verzameling van Egyptische beeldhouwwerken. 1953.

Outheidkundige mededelingen. Nieuwe reeks XXXIV, 1953.

Leipzig

Museum für Völkerkunde:

Jahrbuch. Band X-1926—1951, XI-1952, XII-1953.

Leskovac

Gradski narodni muzej:

Sergije Dimitrijević, Grada za proučavanje Leskovca i okoline. 1954.

Sergije Dimitrijević, Leskovačka enciklopedija. (sv. 1. 1954).

Linz

Oberösterreichisches Landesmuseum:

Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines. Bd. 98, 1953. Bd. 99, 1954.

Ljubljana

Etnografski muzej:

Slovenski etnograf. Letnik VI—VII. 1954.

Moderna galerija:

Angelški akvarel in risba. Ljubljana, 1954.
Karla Bulovčeva — Mrak, Risbe. 1954.
Tomislav Krizman, Grafika in risba. Retrospektivna razstava. 1954.
Sodobni lesorez. Mednarodna razstava lesorezov XYLON. 1954.
Tržaški slovanski slikarji. 1953.
Umetnostna razstava. 1954.

Muzej narodne osvoboditve LRS:

Varstvo spomenikov II, 1—4, 1949. III. 1—4, 1950. IV, 1951/1952.

Narodna galerija:

Božidar Jakac. Grafika. Retrospektivna izložba. 1954.
Klasicizem in romantika na slovenskem. 1954.
Nikolaj Pirnat. Spominska razstava. 1954.

Prirodoslovni muzej:

Biološki vestnik I. 1952.

Slovenska akademija, znanosti in umetnosti:

Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Peta knjiga. 1952—1953.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti — Sekcija za arheologijo:

Arheološki vestnik. IV 2, 1953.
Razprave. III. 1953
France Staré, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani. 1954.

Univerza — Seminar za arheologijo:

France Staré, Prazgodovinske Vače. 1954.

Zavod za spomeniško varstvo LRS:

Varstvo spomenikov III, 1—4, 19 O. IV, 1951/52.

Mainz **Römisch-Germanisches Zentralmuseum:**

Mainzer Zeitschrift. Mittelrheinisches Jahrbuch für Archaeologie, Kunst und Geschichte. Jahrg. 46/47, 1951/52.

Marburg / Lahn **Vorgeschichtliches Seminar der Universität:**

Friedrich Holste, Hortfunde Südosteuropas. 1951.
Hermann Müller-Karpe, Hessische Funde von der Altsteinzeit bis zum frühen Mittelalter. 1949
Dr. Oskar Paret, Das neue Bild der Vorgeschichte. Stuttgart, 1948.

München **Sudost-Institut:**

Helmut Praidel, Die vor- und frühgeschichtlichen Siedlungsräume in Böhmen und Mähren. München, 1953.
Südost-Forschungen. Band XI, 1946/52. XII, 1953.
Fritz Valjavec, Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. I. Mittelalter. 1953.
Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa. Jahrg. II, 1953, Heft 7—12.
Universitäts Institut für Vor- und Frühgeschichte:
Grosser historischer Weltatlas. Erster Teil: Vorgeschichte und Altertum. — Erläuterungen. I. Teil. Von H. Bengston und V. Miložčić. München, 1953.
Bayerische Vorgeschichteblätter. Heft 20. München, 1954.

Novi Sad **Državna arhiva A. P. Vojvodine:**

Zbornik državnih arhiva Vojvodine. 1, 2, 3 — 1954.

Pokrajinski komitet Saveza komunista za Vojvodinu:

Socijalistički pokret u Vojvodini 1890—1919. Novi Sad, 1953.

Zadružni arhiv Vojvodine:

Zadružni arhiv 1. 1953.

Nürnberg **Germanisches National-Museum:**

Theodor Hens — Carl J. Burckhardt, Zwei Reden. 1953.
Hundertjahrfeier des Germanischen Nationalmuseums. 1952.

Osijek **Muzej Slavonije:**

Galerija slika Privremeni katalog. 1953.

Oxford **Ashmolean Museum:**

Ashmolean Museum. Report of the Visitors. 1950, 1951, 1952.
I. D. Beazley, Corpus Vasorum Antiquorum 1927.
Summary Guide to the Department of Antiquities, 1951.

Paris **Bibliothèque Centrale du Muséum National d'Histoire Naturelle:**

Annuaire pour l'année 1953.
Bulletin du Muséum National d'Histoire Naturelle. Tome XXV/1953. Tome XXVI/1954, I-III.

Praha **Archaeologický ústav ČSAV:**

Archaeologické rozhledy. 4/1949. 1—4/1950. 1—4/1951. 1—6/1952. 1—6/1953. 1—3/1954.

Knihovna Národního musea:

Časopis Národního Musea. Oddíl ved společenských, CXXII, 1953, č. 1, 2. — Oddíl přírodovědný CXXII, 1953, č. 1, 2.
Sborník Národního Musea v Praze. Vol. X. B. (1954), No. 1, 2, 3. — Vol. VII — A. No. 1.

Zakladni knihovna ČSAV:

Československá Ethnografie. 1, 2, 3/1954.

Ptuj **Arheološki muzej:**

Ptujski zbornik 1893—1953. Muzejsko društvo, Ptuj, 1953.

Roma **Muzeo Nazionale Preistorico Etnografico "Luigi Pigorini":**

Bulletino di Paleontologia Italiana. Nuova Serie, Anno VIII, Parte I/1944—45, II/1946, III/1947—50, IV/1951—52.

Rotterdam **Museum voor Land- en Volkenkunde:**

Jaarverslag 1951. Maritiem Museum "Prins Hendrik".
Jaarverslag 1952. Museum voor Land- en Volkenkunde.

Salzburg **Salzburger Museum Carolino Augusteum:**

Die Ehrenbürger der Landeshauptstadt Salzburg. Katalog. 1954.
Gemälde aus fünf Jahrhunderten (XVI—XX Jht.). Sonderausstellung. 1954.
Hinterglasmalerei. Sonderausstellung. 1954.

Sarajevo **Biblioteka Pravnog fakulteta:**

Istorisko-pravni zbornik. Organ opšteg seminara za istoriju države i prava. God. I, 1949, sv. 1, 2. — God. II, 1950, sv. 3—4.

Institut za naučna šumarska istraživanja NR B i H, Biblioteka:

Godišnjak 1/1951, 2/1953.

Institut za šumarska istraživanja, sv. 1, 1951. Sv. 2, 1953.

Ing. Budimir Popović, Pedološka ispitivanja šumskog rasadnika Usora kod Doboja. Otisak iz Nar. šumara, 12, 1951.

Ing. Aleksije Postnikov, Može li se povećati učinak gatera. Otisak iz Nar. šumara, 11, 1953.

Ing. Jakov Sučić, Rasprostranjenost pitomog kestena na području Bosne i Hercegovine. Otisak iz Nar. šumara, 9—10, 1953.

Institut za proučavanje folklor:

Bilten Instituta za proučavanje folklor. Br. 1, 1951. Br. 2, 1953.

Istorisko društvo Bosne i Hercegovine:

Godišnjak Istoriskog društva B i H. God. V, 1953.

Muzej grada Sarajeva:

Sarajevo od najstarijih vremena do danas. I. 1954.

Orijentalni institut:

Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom. I, 1950. II, 1951—1952. III—IV, 1952—53.

Zemaljski muzej u Sarajevu:

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. N. s. sv. IX, Arheotogija. Sv. IX, istorija i etnologija. 1954.

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih retkosti NR BiH:

Šefik Bešliagić, Kupres. Srednjevekovni narodni spomenici. 1954.

Skopje **Centralni zavod za zaštitu spomenika kulture N. R. Makedonije:**

Borka Josifovska, Vodič niz Stobi. 1953.

Prirodnoučen muzej:

Acta. Tom. 1, Nr. 1—7/1953. Tom 1, Nr. 8—11/1954. Tom 2, Nr. 1/1954.
Fragmenta. Tom I, Nr. 1—6/1954.

Seminar za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta:

Živa antika. God. III, sv. 1—2, 1953. God. IV, sv. 1/1954.

Sofija **Bugarska akademija nauka:**

Известия на Етнографския институт с Музей. књ. I, 1953.
Асен Василиев, Ивановските стенописи. 1953.

Split **Institut za oceanografiju i ribarstvo:**

Acta adriatica. Vol. V, No 1—9/1953. Vol. VI No 1/1953.

Konzervatorski zavod za Dalmaciju:

Prilozi povijesti umjetnosti u Dubrovniku. 6, 7/1953, 8/1954.

Muzej grada Splita:

Cvito Fisković i dr., Četiri priloga Historiji grada Splita XVII i XVIII stolecá. 1953.

Stockholm **Institutet för folklivsforskning:**

Laos. Études oomparées de folklore on d'ethnologie régionale. Tome I/1951, II/1952.

Nordiska museet:

Fataburen, Jahrbuch des Nordischen Museums und Skansens 1953.

Paulus Kundzinš, Zwei bezeichnende Schmuckformen in der frühen Holzarchitektur Nordeuropas. Stockholm, 1952.

Vukovar **Muzej grada Vukovara:**

O. Placido Belavić, Crtice iz prošlosti Vukovara. Vukovar, 1927.

O. Placido Belavić, Povijest samostana i župe vukovarske. Vukovar, 1928.

Wien **Anthropologische Gesellschaft in Wien:**

Richard Pittioni, Beiträge zur Geschichte des Keramikus in Afrika und im Nahen Osten. Prähistorische Forschungen, Heft 2.

Historisches Museum der Stadt Wien:

Alfred Neumann, Ausgrabungen und Funde im Wiener Stadtgebiet 1948/49, 1951. Ausgrabungen 1949/50, 1953.

Kunsthistorisches Museum — Bibliothek:

Art Treasures from Vienna. 1949.

Führer durch die Glassammlung. Prag, 1953.

Ernst Kjellberg, Nagra Grekiska Vaser. Nationalmuseum, Stockholm, 1925.

Kunsthistorisches Museum, Gemälde — Galerie. (Katalog). Wien, 1954.

A. Müller, Die Lanze des hl. Mauritius in der Schatzkammer des A. h. Kaiserhauses.

Kunsthistorisches Museum, Münzkabinett:

Numismatische Zeitschrift. Band 74/1951, 75/1953.

Niederösterreichisches Landesmuseum:

Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge XXXI/1953—1954. Verein für Landeskunde von Niederösterreich und Wien.

Unsere Heimat. Jahrg. 25, 1954. Nr. 1—7.

Österreichisches Museum für Volkskunde:

Österreichisches. Zeitschrift für Volkskunde. Neue Serie Bd. 8, Heft 1—2, 1954.

Urgeschichtliches Institut der Universität Wien:

Archaeologia Austriaca. Heft 12, 13/1953, 14/1954.

Zadar **Državni arhiv:**

Miscellanea I, 1949. II—IV, 1950—1952.

Galerija umjetnina:

Muzeji i zbirke Zadra. Zagreb, 1954.

Zagreb **Arheološki muzej:**

Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva. N. S. XV, 1928.

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti — Institut za likovne umjetnosti:

Bulletin 1—4, 1953.

Muzej za umjetnost i obrt:

Razstava miniatur na hrvatskem od XVI do XIX stoletja. Ljubljana, 1954.

Numizmatičko društvo:

Numizmatika. II—IV, 1936. V, 1953.

Ornitološki zavod:

Larus. IV—V (1950—1951). VI—VII, 1952—1953.

Povijesno društvo Hrvatske:

Historiski zbornik. God. V, 1952, br. 3—4. God. VI, 1953, br. 1—4.

Uredništvo "Muzeologije":

Muzeologija. 1, 2, 3/1953.

Zürich **Schweizerisches Landesmuseum in Zürich:**

Actes de la IIIe Sesion Zürich 1950. Congrès International des Sciences Préhisto-riques et Protohistoriques. Zürich, 1953.
Einundsechzigster Jahresbericht, 1952.

САРАДНИЦИ

1. Атанацковић Сава, кустос Војвођанског музеја у Н. Саду;
2. Бабић Надежда, професор Више педагошке школе у Н. Саду, члан Научног одељења Матице српске;
3. Василић арх. Бранко, кустос, управник Музеја Срема у Срем. Митровици, члан Научног одељења Матице српске;
4. проф. Веленрајтер П. Павле, кустос Градског музеја у Сомбору, члан Научног одељења Матице српске;
5. проф. Веселиновић Ј. Рајко, кустос Музеја града Београда, члан Научног одељења Матице српске;

6. Видак Живко, кустос Војвођанског музеја у Новом Саду;
7. Гавриловић Бисенија, приправник конзерватора Завода за заштиту споменика културе АПВ-е у Новом Саду;
8. Гавриловић Славко, асистент Филозофског факултета у Новом Саду;
9. Гарашанин Д-р Драга, научни сарадник Народног музеја у Београду, х. сарадник Археолошког института САН;
10. Гарашанин Д-р Милутин, х. професор Филозофског факултета у Новом Саду, научни сарадник Археолошког института САН;
11. Димитријевић Олга, приправник кустоса Галерије Матице српске у Новом Саду;
12. проф. Димитријевић Софија, кустос Градског музеја у Сомбору, члан Научног одељења Матице српске;
13. Живковић Оливера, приправник кустоса, в. д. управника Народног музеја у Панчеву;
14. Илић Ж. Арсен, сарадник Народног музеја у Вршцу;
15. проф. Јефтић М. Павле, кустос Војвођанског музеја у Новом Саду;
16. Јовановић Мирјана, приправник кустоса Војвођанског музеја у Новом Саду;
17. Јованчић Рада, професор Гимназије у Срем. Карловцима, члан Научног одељења Матице српске;
18. Крстић Богислава, приправник кустоса Народног музеја у Панчеву;
19. Крстоношић Трива, управник Задружног архива Војводине у Новом Саду;
20. Кукин Александар, кустос Војвођанског музеја у Новом Саду;
21. Куманов Живан, наставник — на раду у Војвођанском музеју у Новом Саду, члан Научног одељења Матице српске;
22. Љубинковић Ђоровић Д-р Мирјана, научни сарадник Народног музеја у Београду, х. сарадник Археолошког института САН;
23. Маријански Мирјана, приправник кустоса Војвођанског музеја у Новом Саду;
24. проф. Марчетић Милорад, кустос Војвођанског музеја у Новом Саду, члан Научног одељења Матице српске;
25. Милановић Оливера, приправник конзерватора Завода за заштиту споменика културе АПВ-е у Новом Саду;
26. Милојевић Никола, асистент Природно-математичког факултета у Београду;
27. Милошев Милан, кустос Народног музеја у Вршцу;
28. Милошевић арх. Милоје, конзерватор, управник Завода за заштиту споменика културе АПВ-е у Новом Саду;
29. проф. Милутиновић Вера, кустос Војвођанског музеја у Новом Саду, члан Научног одељења Матице српске;

30. проф. Милутиновић Д-р Коста, кустос Војвођанског музеја у Новом Саду, члан Научног одељења Матице српске;
31. Молнар Ференц, х. сарадник Народног музеја у Зрењанину;
32. Нешковић арх. Јован, приправник конзерватора Завода за заштиту споменика културе АПВ-е у Новом Саду;
33. проф. Николић Рајко, кустос, управник Војвођанског музеја у Новом Саду, члан Научног одељења Матице српске;
34. Рашајски Растко, кустос, управник Народног музеја у Вршцу, члан Научног одељења Матице српске;
35. проф. Седвић Јован, конзерватор Завода за заштиту споменика културе АПВ-е у Новом Саду;
36. Секереш Ладислав, х. сарадник Градског музеја у Суботици;
37. Стојадиновић Марија, приправник кустоса Народног музеја у Зрењанину;
38. Сучевић Предраг, х. сарадник Народног музеја у Вршцу;
39. Токин Милан, архивист Државне архиве у Вршцу;
40. Филиповић Д-р Миленко, професор Филозофског факултета у Сарајеву;
41. Шафарик Олга, кустос Музеја града Београда;
42. Шулман Д-р Мирко, кустос, управник Градског музеја у Суботици, члан Научног одељења Матице српске.

САДРЖАЈ

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Олга Шафарик — Др Мирко Шулман, Хинга	5
Милутин В. Гарашанин, Један прилог хронологији бронзаног доба у Банату	57
Др Драга Гарашанин, Прилог проучавању бронзаног доба Србије и Војводине	67
Сава Атанацковић, Агатирси	75
Мирјана Ђоровић - Љубинковић, Наушнице т.зв. токајског типа	81
Др Дим. Кириловић, Вршачке школе крајем XVIII века	95
Славко Гавриловић, Теодор Аврамовић-Тицан	107
Др Коста Милутиновић, Јован Павловић	119
Др Миленко С. Филиповић, Левират и сорорат код Срба, Хрвата и Арбанаса	139
Милан Милошев, Воденице у Банату	147
Александар Кукин и Никола Милојевић, Геолошке и хидрогеолошке прилике Новог Сада са нарочитим освртом на артеске бунаре Јодног купатила.	169

ИЗВЕШТАЈИ

Растко Рашајски, Гомолава код Хртковаца	187.
---	------

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Славко Гавриловић, Писмена заоставштина Др-а Илије Вучетића у Војвођанском музеју / 221 — Милан Токин, Вршац у Стеријином књижевном стварању / 222 — Гавриловић Бис, Неки дрворезбарски центри у Војводини / 238 — Растко Рашајски, Арса Теодоровић и Павле Ђурковић у Вршцу / 253 — Јован Севдић, Неки подаци о два мање позната војвођанска сликара прве половине XIX века / 257 — Павле М. Јефтић, Марко Нешић / 260 — Арх. Бранко Василић, Војно-граничарске зграде у Сремској митровици / 264 — Трива Крстоношић, Цехови и појава првих занатлиских удружења и задруга у Војводини / 272 — Рајко Л. Веселиновић, Ко су "бећари" и шта су "бећарске одаје" у путопису Е. Челебије / 277 — Др Мирко Шулман, Цеховски обичаји у Суботици / 278 — Вера Милутиновић, Крсна слава у југоисточном Банату / 281 Марија Стојадиновић, Обрамице у селу Ботошу / 284 — Милорад Марчетић, Бојење биљним материјама / 286 — Милорад Марчетић и Надежда Бабић, Прва и трећа центурија Андрије Волнија / 287

ИЗ ЖИВОТА И РАДА ВОЈВОЂАНСКИХ МУЗЕЈА

Олга Димитријевић, Галерија Матице српске / 301 — Павле П. Веленрајтер, Историјат Градског музеја у Сомбору / 304 — Рајко Николић, Музеји Војводине у 1953 години / 306

ТЕМАТСКЕ ИЗЛОЖБЕ

Рада Јованчић, Изложба "Карловци и карловачко друштво у Бранково доба" у Музеју у Сремским Карловцима / 311 — Марија Стојадиновић, Преуређење изложбених просторија Народног музеја у Зрењанину / 312 — Др К. Милутиновић, Две тематске изложбе у Народном музеју у Панчеву "Панчево кроз историју" / 314 — Б. Крстић, "Сликарство Панчева" / 316 — Олга Димитријевић, Српско сликарство XVIII века у Војводини / 317

МУЗЕЈСКЕ ЗБИРКЕ

Ференц Молнар, Мађарски денари са главом црнца из XIV века / 319 — Вера Милутиновић, Накит од коњске струне / 320 — Оливера Живковић, Тршчани музички инструменти у Етнографској збирци Народног музеја у Панчеву / 321 — Предраг Сучевић, Природњачко одељење Народног музеја у Вршцу / 324 — С. Г., Део збирке докумената породице Рашковић поклоњен је Војвођанском музеју / 325 — Ж. Куманов, Грађа о Михајлу Пупину / 325 — Софија Димитријевић, Етнолошка збирка Градског музеја у Сомбору у 1953 години / 327 — Арсен Ж. Илић, Неколико банатских ћилимова из збирке Народног музеја у Вршцу / 330

МУЗЕЈСКИ КАДРОВИ

Р. Л. Веселиновић, Стручно уздизање кадра Народног музеја у Панчеву / 334 — Др М. Шулман, С. Атанацковић, В. Милутиновић и Н. Бабић, Извештај о екскурзији војвођанске подружнице Друштва музејско-конзерваторских радника НРС у Беч од 4—16 XII 1953 / 334

ЗАШТИТА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У ВОЈВОДИНИ

Инж. арх. Милоје Милошевић и Инж. арх. Јован Нешковић, Архитектонски објекти манастира Месића / 338

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ

Археологија: Ладислав Секереш, Палеолитски налаз на Усори, Dr. Srečko Brodar, K odkritju kamenih industrij ob Usori / 345 — Ладислав Секереш, Srečko Brodar, Ajdovska Jama; Josip Korošec, Kulturne ostaline v Ajdovski Jami pri Nemški Vasi / 346 — О. Шафарик, Starohrvatska prosvjeta I 1949, II 1952 / 347 — С. Атанацковић, Grosser historischer Weltatlas / 348 — Историја: Славко Гавриловић, Зборник Матице српске / 348 — Славко Гавриловић, Војвођанска тематика у "Годишњаку Историског друштва Босне и Херцеговине" / 350 — Живко Видак, Др. Јован Радонић, Две анонимне књижице / 351 — Живко Видак, Др. Јован Радонић, Атанасије

Стојковић / 351 — Др. К. Милутиновић, Нови прилози проучавању учешћа Војвођана у Првом српском устанку / 352 — Живан Куманов, Сава Мали, Сасани у борби / 354 — Ж. Куманов, Сретеније Зоркић, Диверзије у Срему / 356 — Етнологија: Мил. С. Филиповић, Три публикације Народног музеја у Кикинди / 356 — Мил. С. Филиповић, Philip E. Mosely: The Distribution of the Zadruga within South-Eastern Europe. / 357 — Мил. С. Филиповић, Pauls Kundzinš: Zwei bezeichnende Schmuckformen in der frühen Holzarchitektur Nordeuropas / 357 — Биологија: М. Марчетић и Н. Бабић, Зборник Матице српске / 358.

БИБЛИОГРАФИЈА

Музејско-конзерваторске струке 1952—1953

М. Маријански, Археологија / 360 — Ж. Куманов, Историја / 360 — М. Јовановић, Етнологија / 362 — Ј. Севдић, Ликовна уметност / 363 — Оливера Милановић, Конзервација споменика културе / 363 — Надежда Бабић, Биологија / 365 — А. Кукин, Геологија / 366 — В. Милутиновић, Из живота и рада војвођанских музеја / 366

РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА

САРАДНИЦИ

*Рукописи предати у штампу 1 септембра 1954. —
Штампање завршено 30 августа 1955 године. —
Тираж 1500 примерака, — 23 1/2 штампаних табака, —
Цинкографски радови, Цинкографије "Графика", Нови Сад. —
Слог и штампа Штампарско предузеће "Змај", Нови Сад. —
Корице, Карло Направник.*